

श्रीः

श्रीमदमरसिंहविरचितम्

# नामलिङ्गानुशासनम्

भट्टक्षीरस्वामिग्रणीतेनामरकोशोद्धाटनेन सहितम् ।

AMARA'S  
NĀMALINGĀNUŚĀSANAM

WITH

The commentary Amarakoś'odghāṭana

OF

**Bhaṭṭa Kṣīrasvāmin**

*Critically edited with Introduction,  
English equivalents, and various Indices.*

BY

Vidyāsudhākara Dr HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph.D.

Professor of Sanskrit,

HINDU COLLEGE, DELHI

AND

Dr N. G. SARDESAI, L.M. & S.

9939

R. S. 4 K.  
Amar/S.S.



POONA

ORIENTAL BOOK AGENCY

1941

135

291.20

9939

29. 10. 1958

R Saik / Ana / S.S.

*All rights reserved by the Publisher*

---

*Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalaya's  
'Samarth Bharat Press', 41 Budhwar Peth, Poona 2.*

*Published by :—Dr. N. G. Sardesai, L. M. & S.,  
for the Oriental Book Agency, 15 Shukrawar Peth, Poona 2.*



॥ श्रीशिवः शरणं मम ॥

## INTRODUCTION

अष्टाध्यायी जगन्मातामरकोशो जगत्पिता ॥

There is little or no doubt as to the correctness of the statement given above. The नामलिङ्गानुशासन of अमरसिंह stands at the top of all the Sanskrit lexicons. The popularity of the work can be judged from the fact that Aufrecht mentions about forty commentaries on the work, and कविकाव्यकालकल्पना records sixty-nine. In the old orthodox method of teaching Sanskrit this work forms the first and almost the most important one which a student is required to commit to memory. And the trouble taken in its memorisation is more than amply repaid by the grasp over Sanskrit literature which a student acquires in maturer years. अमरसिंह has verily immortalised himself by this work.

Our author was a Buddhist. Tradition places him among the nine jewels of the court of the legendary king विक्रमादित्य. Hence, no definite date can be assigned to our author on the basis of the verse—धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खुवेतालभट्टघटस्वर्परकालिदासाः, etc. We touch the sure ground of history when we learn that अमरकोश was translated into Chinese by गुणरात in the sixth century A. C.<sup>1</sup> क्षीरस्वामिन् implies that अमरसिंह was prior to the celebrated Buddhist grammarian चन्द्र or चन्द्रगोमिन् of Bengal. Therefore, अमरसिंह must be taken to have flourished prior to *circa* A. D. 450, when चन्द्रगोमिन्, the teacher of वसुरात, is supposed to have flourished.<sup>2</sup>

अमरकोश is divided into three काण्डs or sections which are subdivided into वर्गs. The प्रथमकाण्ड has nine वर्गs, viz., स्वर, व्योमन्) दिश्, काल, धी, शब्दादि, नाट्य, पातालभोगि, नरक and वारि. The द्वितीयकाण्ड has ten वर्गs, viz., भूमि, पुर, शैल, वनौषधि, सिंहादि,

1. Kalpadrukośa, Vol. I. (edited by the late MM. Pt. Rāmāvatāra Śarmā, in the Gaekwad's Oriental Series, Vol. XLII), p. XVII.

2. D. R. B. in the Indian Antiquary, October 1912, reproduced in the edition of Mr. Oka. On चन्द्रगोमिन् see Dr. S. K. De's article published in the Indian Historical Quarterly, June 1938, pp. 258 ff.

नृ, ब्रह्मन्, क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र. The तृतीयकाण्ड has five वर्ग, viz., विशेष्यनिघ्न, संकीर्ण, नानार्थ, अव्यय and लिङ्गादिसंग्रह. अमरसिंह has taken the help of various works (समाहृत्यान्यतन्त्राणि) on medicine and botany, and those dealing with synonyms only (नाममात्र) or genders only (लिङ्गमात्र) of words, and has combined both the synonyms and genders in his work (नामलिङ्गानुशासनम्) 'Genders are indicated here by inflectional differences, joint occurrence with other words or by words such as *strī*, *pums*, etc., expressive of genders. In order that there be no confusion a word preceded by the partial *atha* or followed by *tu* is not to be taken with the preceding group of synonyms. In the synonymous portion the method followed is to put down in succession the various names of all that relate to the particular object or animal or class of objects or animals that give its name to the section. The homonymous portion is, on the other hand, arranged after the final consonants. Indeclinables form a separate chapter, while the last chapter is devoted to the general rules for determining genders.'<sup>1</sup>

As in other important works, so in अमरकोश also we find interpolations. In all the three काण्ड the total number of original verses is 1497½, and fortunately the number of the interpolated ones is so small as 58 only. क्षीरस्वामिन् does not comment upon the latter and these are printed here within inverted commas and their numbering is on the right hand side instead of the left.

The oldest and the most important of the commentaries on अमरकोश is that by क्षीरस्वामिन्, which is published here. It was first brought to light by the late Mr. K. G. Oka, whose pioneer work deserves all praise. Scholars have not yet been able to add to or detract from the information about the author and the commentator as given by Mr. Oka in the introduction to his edition (Poona, 1913). Hence, we reproduce its relevant portions below :—

Its interest mainly lies in the fact that Kshīrasvāmin quotes numerous authorities, sometimes without naming them, in support of his statements. The date of this commentator is now known. *He quotes Bhoja and is quoted*

1. Kalpadrukośa, Vol. I, pp. XVI-XVII.

by *Vardhamāna* in the *Gaṇaratnamahodadhī*, and therefore belongs to the second half of the eleventh century. He was a man of profound learning, proofs of his erudition being found on every page. He appears to have been a native of Central India from his use of the words प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, etc. His attachment to Rājasekhara and to Śrī Bhoja makes this view highly probable. His mention of many words as Deśī, which are really found in the Hindi and other Northern dialects, points to the same conclusion. Kshīrasvāmin was a devotee of Śiva, as is obvious from the introductory verse and other indications in the commentary, and his name seems to have been suggested by the god Kshīreśvara Mahadeva at Kākupada near Kanoj. In his commentary, on page (77) he enumerates all the well-known towns situated in Central India. This circumstance may also be taken as confirmatory of the view that he was not a native of Southern India, but belonged to Central India.

A list of authorities quoted by him is given below :—

### Lexicographical Authorities

1 Kātya	9 Abhidhānakāra
2 Muni	10 Abhidhānaśeṣa
3 Bhāguri	11 Anekārtha
4 Mālā and the Mālākāra	12 Śriharsha
5 Nighaṇṭu ( <i>Vedic</i> )	13 Durga
6 Śāśvata	14 Bhoja
7 Amaramālā	15 Rudra
8 Nāmamālā	

### Commentators

1 Upādhyāya	4 Achāryāh
2 Gauḍa	5 Nārāyaṇa
3 Bhoja	6 Ṭikā.

### Medical Authorities

1 Suśruta and Sauśrutāh	6 Indu
2 Vaidyāh (chiefly Charaka)	7 Chandranandana
3 Dhanvantari and his Nighaṇṭu (medical)	8 Dhātuvidah
4 Vāhaṭa or Vāgbhaṭā	9 Nimih
5 Chandra	10 Haramekhalam.

Keśava in his Kalpadruma enumerates the Koṣakāras thus :—

कात्यवाचस्पतिव्याडिभागुर्यमरमङ्ग(क)लाः ।  
साहसार्कमहेशाद्या विजयन्ते जिनान्तिमाः ॥

If the order, in which Keśava enumerates the names, may be taken as chronological, Kātya necessarily stands as foremost in time. He is cited with great respect and so often by Kshīrasvāmin as to suggest his priority to Amarasimha. We are told that the year begins with Hemanta:—हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भः, and Kshīrasvāmin cites Kātya as his authority thus :

आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः । (p. 35)

From this it would appear that Kātya is older than Amarasimha. The same remark may be made as regards Muni who may probably be identified with Vyāḍi. The third in the list is Bhāguri, as to whose priority to Amarasimha, Kshīrasvāmin thus remarks on p. (104) :—

बृहती तु निदिग्धिक्केति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः ।

On page 211 we meet with the remark of Kshīrasvāmin that Mālākāra was led astray by mistaking सर for शर in Bhāguri's statement :—एतच्च द्रप्सं शरम् and that this author i.e. Amarasimha, was in his turn misled by the latter. It is thus clear that in the opinion of Kshīrasvāmin, Bhāguri and the Mālākāra preceded Amarasimha. It may be pointed out here that the author of the Mālā is not only frequently quoted as an authority, but is sometimes adversely criticized by Kshīrasvāmin.

Śāśvata, as it contains Anekārtha Samuchchaya only, is an incomplete work though frequently quoted by Kshīrasvāmin. It is nevertheless much fuller than Amarasimha's Nānārthavarga, though in some places both agree word for word e.g. अनु and अनुबन्ध. On these grounds the Śāśvata may be regarded as a later work than the Amarakośa. According to the last verse in Prof. Zachariae's edition :—

महाबलेन कविना वराहेण च धीमता । सह सम्यक् परामृश्य निर्मितोऽयं ग्रन्थततः ॥  
it was composed in consultation with Varāha who may be

identified with Varāhamihira. On page 169 Amarasimha says that आतिथ्य means अतिथ्यर्थ, while Kātya and Mālā say that आतिथ्यः means अतिथिः. Kshīrasvāmin adds that :—शाश्वतोऽन एवोभयमाह 'for this very reason Śāśvata gives both the meanings.' This constitutes a further proof of Śāśvata's posteriority to Amarasimha.

The next authority quoted by Kshīrasvāmin is Durga who together with Bhoja are his latest authorities. The Vedic Nighaṇṭu is twice quoted. The Amaramālā is thrice quoted though we know nothing as to its age and authorship. The Nāmamālā is thrice or four times quoted. Some quotations appear on pp. 110 and 215 which are ascribed to Rudra by Bhānuji Dīkṣita.

Among the commentators on Amarakośa, who preceded Kshīrasvāmin, are Upādhyāya, Gauḍa and Bhoja. According to Rādhākānta, Upādhyāya is Achyutopādhyāya whose commentary on Amarakośa is called Vyākhyā-pradīpa. Gauḍa was another commentator on Amarakośa before Kshīrasvāmin. Both these commentators are quoted and criticized. The third is Bhoja about whose commentary we know nothing. Nor do we know anything about the commentators Achāryāh, Nārāyaṇah, etc.

### Medical Authorities

Since Kshīrasvāmin refers by name to Suśruta thus :—सुश्रुतस्त्वाह (p. 118), पवनैष्टोऽपीति सौश्रुताः (p. 96), it may be inferred that the frequent reference to वैद्याः may be intended generally for Charaka. The next medical authority after Charaka and Suśruta is Dhanvantari who in the opinion of Kshīrasvāmin is older than Amarasimha :—बालपत्रो यवासः खदिरश्चेति द्वयैषु धन्वन्तरिपाठस-  
दृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह (:p. 93). द्वयै-उपचित्रा दन्ती  
पृश्निपर्णी चेति । अत्र दन्त्यां द्रवन्तीभ्रान्त्या ग्रन्थकृदुपचित्रामाह (p. 103). पुष्करमूले  
त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । पद्मवर्णेति लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति  
बुद्धवान् । यदाह—मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजटा धीरं  
तत्पद्मवर्णकम् ( धन्वन्तरिः p. 117). शीतलवातक इत्येका संज्ञा यद्धन्वन्तरिः  
शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । Amarasimha considers शीतलवातक as a  
compound and treats वातक and शीतल as separate terms for  
शणपर्णी (p. 119).

From these and other similar remarks it is obvious that Dhanvantari, whose work is known as Nighaṇṭu, must have preceded Amarasimha by a long interval. Vāhaṭa, or Vāgbhata who was a Buddhist, is thrice or four times referred to in this commentary. His reference to the Śaka kings being very fond of onions enables us to assign him to the second or third century A. D.

लघुनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिर्जीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥

( अष्टांगसंग्रह उत्तरस्थान Ch. 49).

Other medical writers Chandra, Indu and Chandranandana are very frequently quoted; especially in his comments on the वनौषधिवर्ग, by Kshīrasvāmin. But nothing is known about their works. A गणनिघण्टु by Chandranandana is mentioned in a list of writers of medical Nighaṇṭus. Two or three references to Nimi show him to have been a medical writer about whom nothing definite is known. Nor do we know anything about the हरमेखलतन्त्र, ( but see Index V) an ancient medical treatise mentioned on page (106). धातुविदः mentioned on page (222) may, for aught we know, be medical authors.

### Grammarians

प्राच्याः, प्रतीच्याः and उदीच्याः are referred to here and there in this commentary. Pāṇini, Kātyāyana and Patanjali are of course frequently referred to. The grammarian Chandragomin is cited nearly nine or ten times. Not only does Kshīrasvāmin quote Kāṣikā but reproduces even its mistakes (see Comment. on सहायता and भग pp.268; 275). Lastly, the grammarian Bhoja is also quoted with great respect as श्रीभोज.

### Philosophical Authors

The Dharmasūtras of Gautama are quoted on pp.43 and 164; Jaimini's Pūrva-Mimāṃsā-Sūtra is quoted on p. 42; 43 Sāṅkhyasāstra is referred to on page 38 while Sāṅkhyā-kārikā is quoted on page 38. We find mention of the Vaiśeṣika

doctrine on page 38. Yoga-sāstra and its Sūtras are cited on pp. 20; and 285. The great Mimāṃsā-writer Kumārila-bhaṭṭa is quoted on pp. 43, 236 ; and 301. The seven principles recognised by the Jainas are mentioned on page 266 ; while Buddhism and its principles are mentioned on pp. 38 and 294.

Other authors and works quoted by Kshīrasvāmin in his commentary are too numerous to mention here. For the convenience of Sanskrit scholars, they are given in a separate list (Vide Appendix V).

### The age of Amarasimha

In the Kālavarga, page 34, Amarasimha says :—

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादुत्तैरयनं त्रिभिः ।

Upon this Kshīrasvāmin remarks thus:—माघाद्युपक्रमस्ततोऽयनारम्भात् । It is obvious from this statement that in the days when Amarasimha lived or shortly before his time, the Sun's course to the North must have commenced in the month of Māgha. Similarly the other remark of Kshīrasvāmin :— हेमन्ताद्धि वत्सरस्यारम्भः may be taken as confirmatory of the same view. From this it may be inferred that Amarasimha must have flourished 15 or 16 hundred years ago. Another clue to his age is found in the fact that he, though a Buddhist, follows the Pāṇinian system of grammar. The line :—

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् । (p.352)

is a rendering of Pāṇini's well-known Sūtra सभा राजामनुष्यपूर्वा and not of Chandra's simpler and more intelligible Sūtra ईश्वरार्थादराज्ञःसभा. A justifiable inference from this and many other Sūtras is that Chandra's grammar was not before Amarasimha when he wrote his work. In this connection it is interesting to note the well-known line current amongst the orthodox Pandits :—अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।

Kshīrasvāmin commenting on the word आप्य says :—

आप्यं तु लक्ष्यात् । अत एव—आप्यं वेति चान्द्रं सूत्रम् । (p. 61).

On page 229, while explaining मन्द, Kshīrasvāmin says :—

मन्दते स्वपितीव मन्दः । अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः ।

On page 224 the commentary has:—शशस्योर्णा शशोर्णं, गृहस्थूणवत्कीचे  
But here Kshīrasvāmin does not cite Chandra's *Lingānuṣāsana*  
which says :—शशोर्णं कारणं करम् । From these it may be inferred  
that Amarasimha preceded Chandragomin. Since Chandra-  
gomin, from whom the grammarian Vasurāta (A. D. 480) is said  
to have learnt grammar directly, belongs to the fifth century  
A. D., Amarasimha may be assigned to the fourth century  
A. D.

A correct explanation of the word जन्तु is found in *Suśruta*,  
*Charaka* and even in *Vāgbhaṭa*. But Amarasimha attaches to  
the word a wrong meaning. (See Dr. Hoernle's *Osteology*  
p. 166.) This fact may indicate that Amarasimha was posterior  
to *Vāgbhaṭa*.

In passing it may be remarked that Amarasimha, though a  
Buddhist, had strong leanings towards *Sāṅkhya* philosophy as  
is evident from the use of the words :—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् । (See p. 38 and Com.  
thereon). This philosophy of Kapila was revised by *Īśvarakṛishṇa*  
or *Vindhyavāsin*, the rival of *Buddhamitra* and his pupil  
*Vasubandhu* (A. D. 480). Amarasimha says :

अन्तराभवसत्त्वेष्वे गन्धर्वो दिव्यगायने । (p. 30).

'अन्तराभवसत्त्व' (*i.e.* अन्तरा मरणजन्मनोर्लक्ष्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरं) is one  
of the senses of the word गन्धर्व'. *Kumārila-bhaṭṭa* in his  
*Śloka-vārttika* says :—

अन्तराभवदेहस्तु नेष्यते विन्ध्यवासिना ।

तदस्ति त्वे प्रमाणं हि न किञ्चिद्वगम्यते ॥

The theory of the existence of अन्तराभवदेह is rejected by  
*Vindhyavāsin*. This shows that Amarasimha was not acquaint-  
ed with the revised notions of *Sāṅkhya* philosophy as pro-  
pounded by *Īśvarakṛishṇa*. This circumstance again strengthens  
the probability that Amarasimha lived prior to *Īśvarakṛishṇa*,  
that is, in the 4th century A. D.

Amarakośa was translated into Chinese by *Guṇarāta* of  
*Ujjayini* in the sixth century (see Max Muller's *India : What*  
*can it teach us ?* (1st Ed. p. 328). In the *Kāvyādarśa* of *Daṇḍin*  
who flourished in the latter half of the 7th century (See *Indian*  
*Antiquary* Oct. 1912, p. 232) we meet with words indicative of  
'likeness' thus :—



इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः । तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।  
सदृक्सदृशसंवादिसंजातीयानुवादिनः । सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ।

These words or many of them appear to have been suggested to Daṇḍin from the following lines in the Amarkośa—

वद्वा यथा तथैवैवं साम्ये— (p. 339).

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।

साधारणः समानश्च स्युस्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशो  
पमादयः । (p. 233).

Dr. Bhandarkar has found the words तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते (p. 315) of Amarasimha quoted in the Kāśikāvivarāṇapanjikā of Jinendrabuddhi who has been shown by Prof. Pathak to have flourished in the beginning of the 8th century. A reference to Amarakośa is also found in the Amoghavṛtti written in Śaka 789.

### SOME ABBREVIATIONS &c.

सू०—Pāṇini's सूत्र or सूत्रांश

वा०—Kātyāyana's वार्त्तिक or वार्त्तिकांश

ग०—गणसूत्र or गणसूत्रांश

उ०—उणादिसूत्र or उणादिसूत्रांश

का०—कारिका or कारिकांश

भाष्य०—भाष्यवचन

इ०—भाष्यकारेष्टि

ज्ञा०—ज्ञापकवचन

धा० सू०—धातुपाठान्तर्गतसूत्र

[ ] Variants are generally shown in rectangular brackets.

( ) Additions and emendations proposed are included in ordinary brackets.

Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum* I, 134a gives the parentage of क्षीरस्वामिन् as the son of भट्ट ईश्वरस्वामिन्, and ascribes to him four works, viz., *अमरकोशोद्घाटन* (published here), *अव्ययवृत्ति*, *निपाताव्ययोपसर्ग* and *क्षीरतरङ्गिणी* (edited by B. Liebich, Breslau, 1913). He was probably a Kashmiri although Mr. Oka suggests that he was from Central India. His family title of भट्ट and his Śaivite मङ्गलाचरण lend support to his being a Kashmiri. This is further supported by *कविकान्धकालकल्पना* (p. 674) where we read that he was the son of ईश्वरस्वामिन्,

a Kashmiri, and was a contemporary of king जयापीड and lived between 1128 and 1138 A.D. Of course, क्षीरस्वामिन् quotes from राजशेखर (See Index V) who can be assigned to 880—920 A.D.<sup>1</sup> He also quotes from भोज<sup>2</sup> who can be placed in 1018—1060 A.D. That क्षीरस्वामिन् cannot be later than the 12th century is proved by his being quoted by वर्धमान in his गणरत्नमहोदधि (1140 A.D.). Liebich remarks that वर्धमान quotes from his own सिद्धराजवर्णन and appears on this basis to be a native of Gujrat and had better access to क्षीरस्वामिन् than the author of दुर्धटवृत्ति written in 1172 A.D.

The late Mr. Oka's edition was based on the following six Mss. :—

**A**—No. 88 of 1871–72. The age of the Ms. is Samvat 1678 *i.e.* 1622 A.D. It is very old and tolerably correct. It contains the text and the commentary on the 2nd and 3rd Kāndas and not on the 1st, as the first 52 leaves of the copy are wanting. It is reliable, though the copyist is somewhat careless.

**B**—No. 333 of 1875–76. The age of the Ms. is Samvat 1690 *i.e.* 1634 A.D. It is complete and comes from Jaipur. It is very reliable, as the copyist never interpolates extraneous information. It is, therefore, taken as basis in preparing the present Edition.

**C**—No. 332 of 1875–96. This Ms. is a new copy and contains the text and the commentary on the 1st Kānda and the first two *vargas* of the 2nd. It is said to be one of the Kāshmere collections. It is full of mistakes.

**D**—No. 273 of 1880–81. The age of the Ms. is Samvat 1812 *i.e.* 1756 A.D. It is complete and probably copied from the same original as A. It is, unreliable, as the copyist interpolates not only extraneous information, but his own information and that from later commentators as well. It is very incorrect and the copyist is very careless.

---

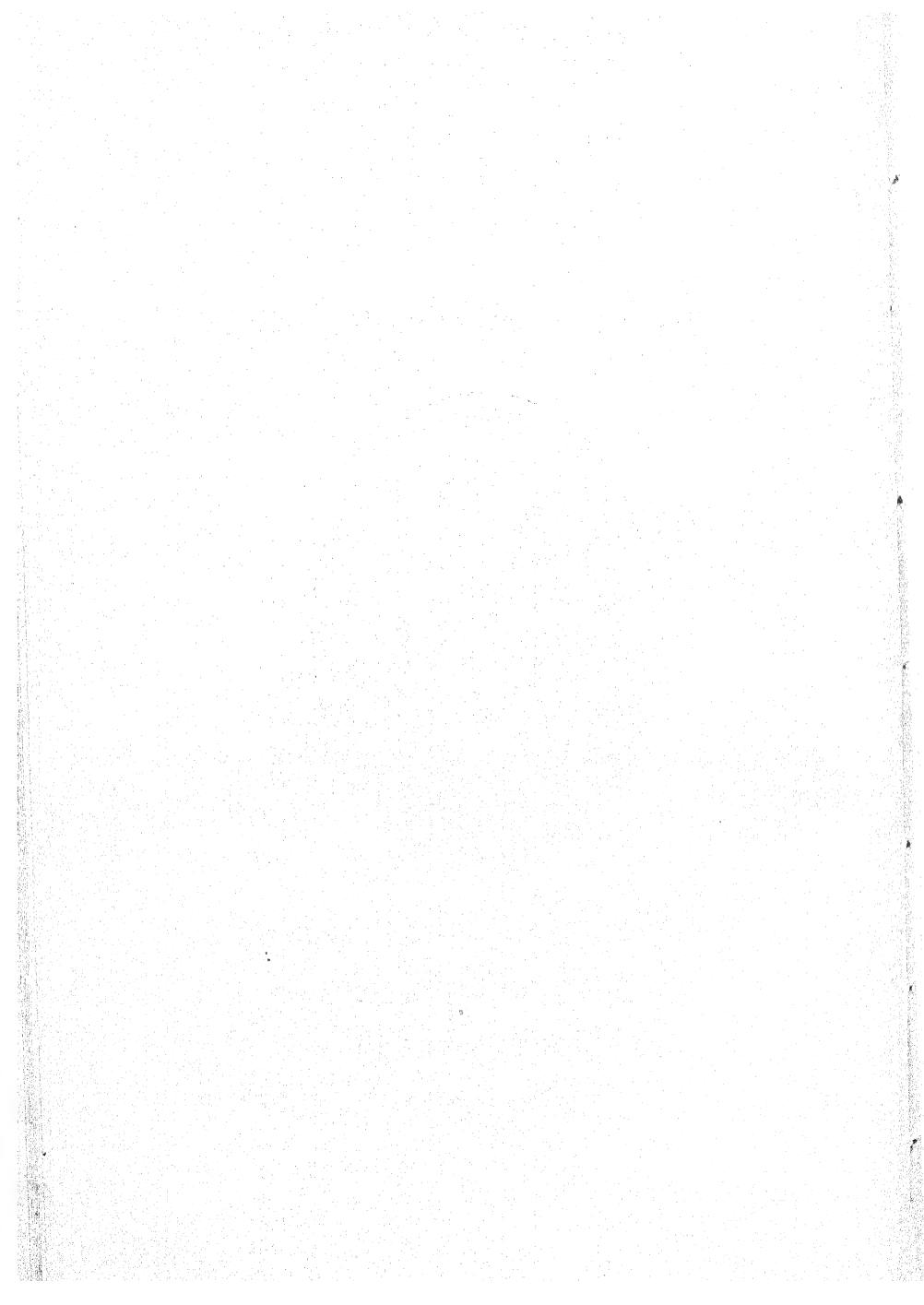
1. Kāvya-mīmāṃsā, Gaekwad's O. S., Vol. I (1934), p. XII.

2. Kalpadrukośa, p. XVIII. The learned editor remarks, "But Śrī Bhoja of Kṣīrasvāmin may probably be different from and earlier than King Bhoja of Dhārā."

कै. श्री. गंगाबाई भ्र. परशुराम बेलवलकर



आभिः आत्मस्मृत्यर्थं संस्कृतभाषाभ्याससौकर्यार्थं च  
इदं क्षीरस्वामिसहितं नामलिङ्गानुशासनं  
' ओरिएण्टल बुक एजन्सी ' द्वारा  
स्वव्ययेन मुद्रापितम् ।



E—No. 505 of 1884-87. This Ms. is correct and reliable, but it contains the text and the commentary only on the 1st Kāṇḍa.

F—No. 506 of 1884-87. This Ms. does not contain the text and the commentary on the 1st Kāṇḍa and the first four *Vargas* of the 2nd. It is otherwise reliable and tolerably correct. It is very old and the copyist is somewhat careful.

But none of these Mss. is older than 1622 A.D. For the present edition we have been fortunate enough to secure a very old Ms.—or the oldest Ms. of क्षीरस्वामिन्'s commentary. A detailed account of this Ms. was published by Dr. N. G. Sardesai in the Poona Orientalist, I, No. 1, pp. 24-26. The Ms. is dated 1561 A.D. and, besides being complete, contains many important readings which have helped in revising and at places correcting the edition of Mr. Oka. A short account of the Ms. is given here—

The Ms. belongs to भडकमकर हस्तलिखित संग्राहक मण्डल of Wilson College, Bombay, No. 7 $\frac{2}{3}$ . It contains 72 folios and is written in जैन-देवनागरी script on paper with 23 lines per page on an average. The name of the scribe is रावतगोरा, a जैन, who copied this work at the behest of his patron साह रतनपाल (genealogy given) for ब्रह्मज्ञानचन्द्र at तेजपुर, which has been identified by Sir Jadu Nath Sarkar with the Modern Tejpurā, a small State in Katosan Subdivision of Mahikantha District, 23°. 28 N. 72°. 16E (Poona Orientalist, I, No. 2, p. 1).

In the present edition we have been able to verify some of the unverified quotations given by Mr. Oka in his edition. We have thus reduced the list, but unfortunately it is still very long. Some of the sūtras have been traced to भोज's सरस्वतीकण्ठाभरण—recently published in the Trivandrum Sanskrit Series. The अष्टाध्यायी references together with the serial numbers of the sūtras have been noted down. An attempt has been made to trace the quotations and definite reference to chapter and verse is given where Mr. Oka had merely mentioned the name of a work. That printing and get up—are an improvement on the previous edition needs no proof or

comment. A few other special features of this edition are that in the text the words and their synonyms are printed in black, and meanings with grammatical explanations in smaller type. On the margin is given the English equivalent together with the number of synonyms of each word—a device adopted after Colebrooke. Indexes of Sanskrit and English words, a list of authors and works quoted by श्रीरस्वामिन्' and a list of unverified quotations are also appended.

In spite of all this, none is so much aware of the shortcomings of this edition as we are. But we hope that the scholars will overlook them and appreciate our feeble effort.

In the end we thank all those gentlemen who have helped us. Mr. D. G. Padhye, Senior Sanskrit Teacher of Modern High School, Poona, deserves our special thanks for the trouble he took in reading the proofs, tracing several quotations, etc.

September 1, 1941 }  
Poona.

HAR DUTT SHARMA  
N. G. SARDESAI

# नामलिङ्गानुशासनस्थ-विषयाणामनुक्रमणिका

Introduction

iii-xiv

Contents

## १. प्रथमं स्वरादिकाण्डम्

१-६९

१ स्वर्गवर्गः	१-२२
२ व्योमदिग्वर्गः	२२-३१
३ कालवर्गः	३१-३८
४ धीवर्गः	३८-४२
५ शब्दादिवर्गः	४२-४७
६ नाट्यवर्गः	४८-५६
७ पातालभोगिवर्गः	५७-५९
८ नरकवर्गः	६०
९ वारिवर्गः	६१-६९

## २. द्वितीयं भूम्यादिकाण्डम्

७०-२३५

१ भूमिवर्गः	७०-७३
२ पुरवर्गः	७४-७८
३ शैलवर्गः	७८-७९
४ वनौषधिवर्गः	८०-१२४
५ सिंहादिवर्गः	१२४-१३३
६ नृवर्गः	१३३-१६२
७ ब्रह्मवर्गः	१६२-१७५
८ क्षत्रियवर्गः	१७५-१९९
९ वैश्यवर्गः	२००-२२५
१० शूद्रवर्गः	२२५-२३५

## ३. तृतीयं सामान्यकाण्डम्

२३६-३५८

१ विशेषनिघ्नवर्गः	२३६-२५९
२ संकीर्णवर्गः	२६०-२६९
३ नानार्थवर्गः	२६९-३३६
४ अव्ययवर्गः	३३७-३४२
५ लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	३४२-३५८

## ४. Indices

३६१-५३६

I English Word Index

३६१-३९५

II Sanskrit Word Index

३९६-४८९

III Index of Extra Words by

Kṣīrasvāmin ४९०-५१८

IV A List of unverified quotations

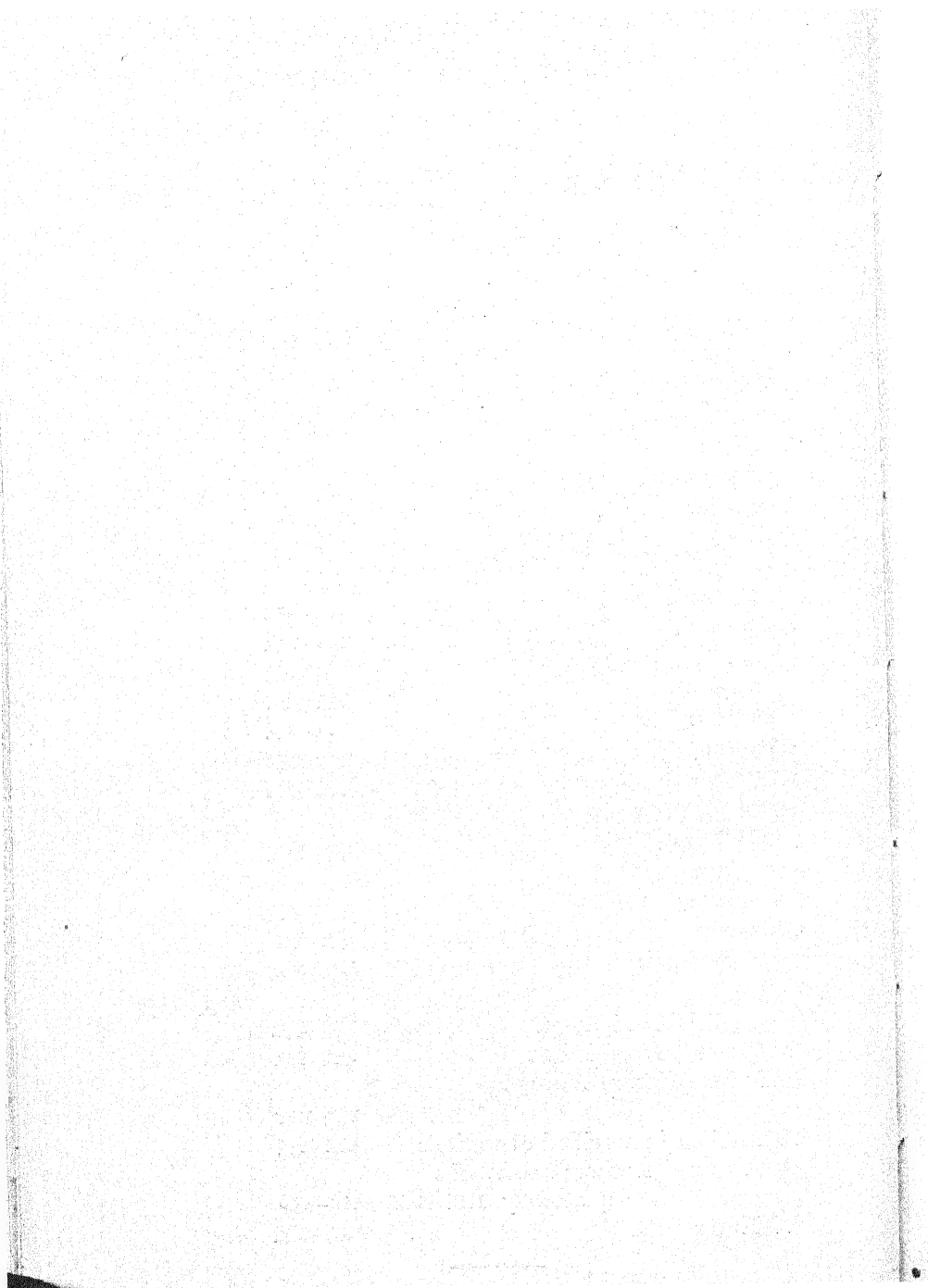
५१९-५२६

V A List of Authors and Works

quoted by क्षीरस्वामिन् ५२७-५३०

VI Notes

५३१-५३६





अथ

श्रीमदमरसिंहविरचितं

# नामलिङ्गानुशासनम्

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेनामरकोशोद्घाटनेन सहितम् ।

प्रथमं-स्वरादि-काण्डम् ।

ॐ नमो जिनाय शारदायै नमो नित्यं नमः सहजयोगिने ॥  
देवाय गुरवे तस्मै सर्वदैव नमो नमः  
श्रीगणेशाय नमः । दिश्याच्छिवानि शिवयोस्तिलकायमानं  
गोरोचनारुचिल्लाटविलोचनं नः ।  
अन्योन्यगाढपरिरम्भनिपीडनेन  
पिण्डीभवन् बहिरिव स्फुटितोऽनुरागः ॥ १ ॥  
अद्याप्यभिन्नमुद्रो योऽर्थार्थिभिरमरकोश एष बुधाः ।  
उद्घाट्यते यथेच्छं गृह्णीध्वं नामरत्नानि ॥ २ ॥  
प्रकृतिप्रत्ययवाक्यैर्व्यस्तसप्तैर्निरुक्तनिगदाभ्याम् ।  
इति सप्ताष्टैः पथिभिर्नाम्नां पारायणं कुर्मः ॥ ३ ॥  
भग्ना अभिधानकृतो विवरीतारश्च यत्र विभ्रान्ताः ।  
नामानि तानि भङ्क्तुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥  
सहजो यः समुल्लासः क्षीराब्धेः सोऽपि मंस्यते ।  
चान्द्र इत्यत्र किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत् ॥ ५ ॥  
वस्त्वेव तन्न हि भवेत् क्रियतेऽन्यथा यत्  
कञ्छादयेद्दिनमणिं करसंपुटेन ।  
सारेतरान्तरविचारचणान् प्रतीप्य-  
स्तेनाहमेव बत दुर्जनचक्रवर्ती ॥ ६ ॥  
( किंतु ) यदतिकृपणवृत्त्या बिभ्यतो वा परस्मा-  
दरचनममहार्थं नीरसं दूरसं वा ।  
वरिवसितुमुदारान्-ढौकयामोऽतिभक्त्या  
तदपि भषकवृत्त्या दूष्यते किं विदध्मः ॥ ७ ॥

## मङ्गलाचरणम् ।

१ यस्य ज्ञान-दया-सिन्धोर-गाधस्याऽनघा गुणाः, ।  
सेव्यताम-क्षयो धीराः ! स श्रिये चाऽमृताय च ॥

### चिकीर्षित-प्रतिज्ञा

२ समाहृत्याऽन्य-तन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।  
संपूर्णमुच्यते वगैः 'नाम-लिङ्गाऽनुशासनम्'. ॥

### ग्रन्थ-परिभाषा

३ प्रायशो रूप-भेदेन, साहचर्याच्च कुत्रचित् ।  
स्त्री-पुंनपुंसकं ज्ञेयं, तद्विशेष-विधेः कचित्. ॥

जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः  
शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्थ भो भ्रातरः ।  
वाग्देव्याद्य कृता मद्वेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया  
न्याये वर्त्मनि वर्तनाय भवतां षड् वृत्तयः कल्पिताः ॥ ८ ॥

यस्य भगवतो ज्ञानदययोर्बोधकरणयोः सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्यापारस्य  
अगाधस्यान्यैरप्राप्तज्ञानदयावधेः । अनघा निष्पापा गुणाः क्षान्त्यादयो बोधि-  
पक्षाः [ क्षयाः ] सप्तत्रिंशत् । सः-अक्षयः-अक्षोभ्यो जातो मारजित्वादनन्त-  
ज्ञानसन्तानो वा । भो धीरा योगिनः-ध्येयं प्रति धियमीरयती[न्ती]ति कृत्वा  
श्रिये भोगार्थं [ सौख्यार्थं ] अविद्यमानं मृतं मरणं यत्रेत्यमृताय मोक्षार्थं च सेव्य-  
तामाराध्यताम् । लेशस्पृष्टोपि समुद्रः-अस्य विष्णोः क्षयो निवासः । अगाधोऽतल-  
स्पर्शः । रत्नादिमत्त्वान्निर्मलगुणः । लक्ष्म्यर्थं पीयूषार्थं च सुरैः सेवितः ॥ १ ॥ इत्थं  
ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं  
आभिधेयमादिवाक्येनाह ॥ (समुद्र) समाहृत्य संघात्य-अन्यतन्त्राप्यभिधान-  
शास्त्राणि लिङ्गानुशासनानि वा [ च ] संक्षिप्तैर्लघुकृतैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटी-  
स्थापनादिना कृतोत्कर्षैः संपूर्णं लक्ष्यलक्षणाभ्यां संगृह्य प्ररितं, वा दान्तशान्तपूर्णंति  
( ७१२१२७ ) ण्यन्तस्य निपातनात् । वगैः सजाति[तीय]समूहैः, सुखग्रहणार्थं  
वर्तन्ते विजातीया अस्मिन्नित्यसारवर्जनाद्वा । नाम्नामभिधानानां च । लिङ्गानां च  
स्त्रीपुंनपुंसकानामनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ॥ २ ॥ अथ श्लोकत्रयेण परिभाषां  
( भाषाः ) शास्त्रव्यवस्थापनार्थमाह ॥ प्रायशो बाहुल्येन कापि चेत्यर्थः । रूपस्या-  
[स्ये] वन्तादेर्विभक्त्यलुगादेः-अम्-भावादेश्चाकारस्य भेदेन विशेषेण स्त्रीपुंनपुंसक-

४ भेदाऽऽख्यानाय न द्वन्द्वो, नैक-शेषो, न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्न-लिङ्गानामनुक्तानां क्रमादते ॥

५ त्रि-लिङ्गयां त्रिष्विति पदं, मिथुने तु द्वयोरिति, ।

निषिद्ध-लिङ्गं शेषाऽर्थं, त्वन्ताऽथाऽऽदि न पूर्व-भाक् ॥

( लिङ्गानि ) नीह ज्ञेयानि, यथा-लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा, पिनाकोऽजगवं धनुः । तथा कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा-अश्वयुगश्चिनी, ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः, वियद्विष्णुपदम् । अत्राश्वयुगब्रह्मवियन्ति साहचर्यास्त्रीपुंनपुंसक(लिङ्गानि) । कचिलिङ्गविशेषविधानात्, यथा-द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्, दुन्दुभिः पुमान्, क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ अत्रा-मरकोशे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः, परवल्लिङ्गं हि स्यान्नावयवल्लिङ्गम्, यथा-कुलिशं भिदुरं पविः, न तु कुलिशभिदुरपवय इति । तथैकशेषो न कृतः, शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात्, यथा-नभः खं श्रावणो नभाः, न तु खश्रावणौ नभसी इति । तथा संकरो न कृतः-संकरो व्याप्तिश्रता-साहचर्यात्तल्लिङ्गत्वं हि स्यात्, यथा-स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः, न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति । एतच्च क्रमादते यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितं तत्रा-नुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव, यथा-वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधि-सृगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविद्यूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता इत्यत्र श्लोके द्वन्द्वसंकरौ, आत्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च क्रमादत इत्यन्तर्गडु मन्वानः क्रमेणादते परिपात्रोपादेयेऽत्र ग्रन्थ इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्यमबुद्धौ यथात्रायं संकरः क्रमा-दतेऽनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव, यथा-कपदोस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः, प्रमथाः स्युः पारिषदा इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन् प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा व्याख्यात-यथैते द्वन्द्वैकशेषसंकराः क्रमादते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा ययुक्ता न स्युस्तदा न कृतः, पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव, यथा-विद्याधराप्सरोयक्ष-रक्षोगन्धर्वकिन्नराः, तथा, पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च, तथा नानार्थे-संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचनेति ॥ ४ ॥ यत्र लिङ्गत्रयसमाहारस्तत्र त्रिष्विति पदं प्रयोज्यमिति परिभाष्यते, यथा- त्रिषु स्फुलिङ्गोष्मिकणः । तथा मिथुने स्त्रीपुंस-लिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्, यथा-वह्नेर्द्रयोर्ज्वालकीलौ । तथा निषिद्धं लिङ्गं यत्र तच्छेषार्थं निषिद्धालिङ्गादवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयं, विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात्, यथा-व्योमयानं विमानोऽस्तीति, स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा तुशब्दोऽन्ते यस्य तत्त्वन्तमथशब्द आदिर्यस्य तदथादि च पूर्वं न भजते-अग्निमेण संबध्यत इत्यर्थः । न्यायसिद्धं चैतत्-तुना पूर्वस्माद्विशेषद्योतनात्-अथशब्देन चार्थो

## अथ स्वर्गवर्गः ।

- 9 Heaven ६ स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशलयाः ।  
 सुरलोको द्यौ-दिवौ द्वे क्षियां ह्रीं विविष्टपम् ॥  
 26 Gods or ७ अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।  
 deities. सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदश दिवौकसः ॥  
 ८ आदितेया दिविषदो लेखा अदिति नन्दनाः ।  
 आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥

न्तरारम्भात्, यथा पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती, तथा नित्यानवरताजस्त्रम-  
 प्यथातिशयो भर इति । भ्रान्तिस्थानविषयं चैतत् ॥ ५ ॥ स्वर्गे परे च लोके स्वरिति  
 वक्ष्यमाणत्वेऽपीह प्रचुरप्रयोगार्थं स्वःशब्दोपादानं, वक्ष्यति च भूरिप्रयोगा ये येषु  
 पर्यायेष्वपि तेषु ते । अव्ययमित्यलिङ्गत्वार्थम् । सुष्ठु-अर्ज्यते स्वर्गः, घञ् । नास्त्यकं  
 दुःखमत्र नाकः, नाविद्यमानविरिद्धो वा, नभ्राणनपादिति (६।३।७५) नञ् प्रत्ययः ।  
 तृतीया द्यौर्लोकस्त्रिदिवः-वृत्तिविषये दिवौकसवद्विशब्दोऽप्यस्ति, दीव्यन्यत्रेति,  
 घञर्थे कविधानात् (३।२।३४ वा०), पूरणार्थाधिक्यं च वृत्तौ त्रिभागवत् । त्रयाणां ब्रह्मादीनां  
 द्यौरित्येके । त्रिदशलयादयः सुरसदनाद्युपलक्षणम्, एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ।  
 द्यौःशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति, भाष्ये गोतोणित् (७।१।१०) इत्यत्र-ओतो णिदिति  
 (५।२।५ वा०) न्यासान्तराज्ञानात् । द्योतते इति द्यौः । द्युत दीप्तौ बाहुलकात् 'द्यौः'  
 प्रत्ययः दीव्यन्यस्यां द्यौः, दिवेः क्तिप् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं भूर्भुवःस्वरिति  
 श्रुतेः । त्रिविष्टपमिति प्राच्याः, प्रायेण ह्येते पवौ शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति । गौर्नानार्थे ।  
 ऊर्ध्वलोकाद्या अप्यूह्याः ॥ ६ ॥ न भ्रियन्त इत्यमराः । निष्क्रान्ता जराया निर्जराः ।  
 दीव्यन्तीति देवाः, देवसेवमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति-इगुपधेति (३।१।३५)  
 को नास्ति । त्रिदश परिमाणमेषां त्रिदशाः, संख्ययाव्ययेति (३।२।३५)  
 बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् (५।४।७३) इति डच् समासान्तः,  
 त्रयस्त्रिषद्वै देवाः सोमपा इति श्रुतेः । तिस्रो दशा वयोऽवस्था येषामिति गौडः ।  
 विबुध्यन्ते विबुधाः । सुरन्ति सुराः, सुर-ऐश्वर्ये-कः, सुरा-एषामस्तीति वा,  
 अश्र्मादिभ्योऽच् (५।२।२७) यतोऽन्विजाता सुरा तैः पीता, सुष्ठु राजन्ते  
 वा । शोभनं पर्वं चरितमेषां सुपर्वाणः । सुष्ठु मन्यन्ते सुमनसः, असुन् । दिवि-  
 ओको निवास एषां दिवौकसः, द्युसमानार्थो दिवशब्दोऽस्ति, पृषोदरादित्वात्  
 (६।३।३०) वा सिद्धिः ॥ ७ ॥ अदित्या अपत्यान्यादितेयाः, कृदिकारादक्तिनः  
 (ग० ५०) इति ङ्यन्तात्-स्त्रीभ्यो ङक् (४।१।३३) । इदन्तात्तु दित्यदित्यादित्येति  
 (४।१।३८) ण्ये-आदित्याः । एवं दैत्यदैतेयाः । दिवि सीदन्तीति दिविषदः,

९ बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥

1 Sets of  
divinities.

१० आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताऽऽभास्वराऽनिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥

1 Demi-  
gods, and  
Nymphs.

११ विद्याधराऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥

सःसृष्टिवेति (  $\frac{३}{१}\frac{२}{१}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) क्रिप्, हलदन्तात्ससम्याः (  $\frac{६}{१}\frac{३}{१}\frac{१}{१}$  ), हृदयभ्यां च (  $\frac{१}{१}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  वा० ) इत्यलृक्, सुषामादित्वात् (  $\frac{६}{१}\frac{३}{१}\frac{१}{१}$  ) षत्वम् । पक्षे व्युसदः । लिख्यन्ते चित्रादौ ध्यानार्थं लेखाः । इर्यति ऋभवः । ऋशब्दोऽदितिवाची ततो भवन्तीति गौडः, दुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसंख्यानात् (  $\frac{३}{१}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  वा० ) । नास्ति स्वप्न एषामस्वप्नाः । न त्रियन्ते-अमर्त्याः, हसिमृग्रिणेति ( ३६६ उ० ) तन्, स्वार्थे यत् । अमृतमन्धोऽन्धमेषाममृतान्धसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्भिर्मुखमेषां बर्हिर्मुखाः । क्रतुं भुञ्जत इति क्रतुभुजः । गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्थौ वाणोऽस्त्रमेषां गीर्वाणाः । प्रशस्तं वृन्दमस्त्येषां वृन्दारकाः, शृङ्गावृन्दाभ्यामारकनृक्तव्यः (  $\frac{३}{१}\frac{२}{१}\frac{१}{१}$  वा० ) । देव एव देवता देवात्तल् (  $\frac{५}{१}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यति-वर्तन्तेऽपि । देवतैव दैवतं, प्रज्ञादिवात् (  $\frac{५}{१}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) स्वार्थे-अण्, विशेषविधेः पुंस्त्वं रूपभेदात् क्लीबत्वं तच्च प्रचुरप्रयोगम् ॥ ९ ॥ एते द्वादशत्वादिना संघेन युक्ता गणदेवताः, संघचारिणो बहुवचनान्ता वा । एकत्वं तु समुदायेष्वपि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति । द्वादशादित्याः । त्रयोदश विश्वेदेवाः, श्राद्धाग्रे विश-न्तीति । अष्टौ वसवः, वसन्तीति । षट्त्रिंशत्पुषिताः, तुष्यन्तीति । चतुःषष्टिराभा-स्वराः, आभासन्त इति, स्थेशभासेति (  $\frac{३}{१}\frac{२}{१}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) वरच् । एकोनपञ्चाशदनिलाः । षट्त्रिंशद् द्वे शते महाराजिकाः, महाराजशब्दोऽस्त्येषामिति । सास्य देवता (  $\frac{४}{१}\frac{३}{१}\frac{१}{१}$  ) इति माहाराजिका इत्येके, महाराजप्रोष्ठपदादृज् (  $\frac{४}{१}\frac{३}{१}\frac{१}{१}$  ) । द्वादश साध्याः, साध्यन्त आराध्यन्त इति । एकादश रुद्राः । तुषिताद्या बौद्धपातञ्जल-पुराणादौ दृष्टाः ॥ १० ॥ देवा योनिरुत्पत्तिस्थानमेषां देवांशा इत्यर्थः । देवचदष्ट-संहतेभ्यः परमाणुभ्यः सद्यो जायन्ते वा । नागा अप्येवम् । तथा च द्वितीयमर्थ—सिद्धगुह्यकभूता हि पिशाचा देवयोनय इति भागुरिः पपाठ । विद्याधरा जीमूतवा-हनादयः, खड्गगुटिकाञ्जनादिविद्याधारिणश्च । अप्सु सरन्त्यप्सरसो देवयोषितः रम्भादयः । यक्षाः कुबेरादय ऋद्धीश्वराः । रक्षांसि मायाविनो लङ्काधिवासिनः । गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किन्नरा अश्वादिमुखाः शृङ्गारिणः । पिशाचाः पिशिताशास्तामसाः स्वयं निर्मासाः । गुह्यका निधिपाला मणिभद्रादयः, गूहन्तीति ।

- 10 Giants १२ असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।  
 or Titans. शुक्रशिष्या दितिमुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥  
 18 A Jina १३ सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।  
 or Buddha. समन्तभद्रो भगवान् माराजिलोकजिज्जिनः ॥

१४ षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनिन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः, शाक्यमुनिस्तु यः ।

- 7 Buddha. १५ स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनश्च सः ।

गौतमश्चाऽर्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥

सिद्धाः, सिध्यन्तीति, प्राप्ताष्टगुणैश्वर्या विश्वावसुप्रभृतयः । भवन्तीति भूता बालग्रहादयो हिंसा रुद्रानुचरा वा, यतोऽसौ भूतपतिः ॥ ११ ॥ असुराः सुरायाः अपानात्, सुरविरुद्धा वानर्थवत्, अस्यन्ति देवानिति वा । दानवानां अरयः दानवारयः । दितिर्दनुश्चासुरमातरौ, अनया जातत्वादितेया इति, अदित्या आदितेयवत्सिद्धम् । अनयादेवत्वाद् अष्टा इति पूर्वदेवाः । सुरान्द्विषन्तीति सुरद्विषः सत्सद्विषेति (३/३/६५) क्रिप् ॥ १२ ॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति सुगतः शोभनज्ञानः । तथागतः सत्यज्ञानः, तथेति सत्यार्थे वितथवत् । बुध्यते बुद्धः । धर्मः सत्त्वोद्धरणादित्तेन राजते धर्मराजः, धर्मस्य राजा वा । सत्यार्थं समतं संपूर्णं । संपूर्णान्तं निष्पन्नं भद्रमस्य समन्तभद्रः । “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ सोक्षस्य षण्णां भग इति स्मृतिः ॥ विष्णुपु० ॥ तद्वान् । मारान् कामक्रोधादीज्जयति मारजित् । बौद्धास्तु स्कन्धमारः क्लेशमारो मृत्युमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहुः । लोकजयति तपसा लोकजित् । जयति भवं जिनाति वा जिनः ॥ ११ ॥ दिव्यं चक्षुर्दिव्यं श्रोत्रं पूर्वनिवासानुस्मृतिः परचित्तज्ञानमास्त्वक्षय ऋद्धिश्चेति षडभिज्ञा अस्य सन्तीति । दानक्षान्तिशीलवीर्यध्यानशान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानानि दश बलान्यस्येति । अद्वयं विज्ञानाद्वैतं वदत्यवश्यमद्वयावादी । विनयति शास्तीति विनायकः । मन्यते मुनिः, मनेरुच्च ( उ० ५६२ ), तेषामिन्द्रः । मुनिस्तु भीमवत्, सन्ति पदेषु पदैकदेशा इति । श्रिया योगविभूत्या घनो निविडः, श्रिया घन इव वर्षिता वा । शास्ति विनयति विनेयाञ्शास्ता, तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ (२५० उ०) । तायी च ॥ यस्तु शक्येषु जातः शाक्यमुनिर्बुद्धावतारः— शकोऽभिजनोऽस्येति, शण्डिकादिभ्यो ज्यः (४/३/६५) ॥ १४ ॥ स शाक्यः सिंह इव शाक्यसिंहः, उपमितं व्याघ्रादिभिः (२/१/५६) इति समासः । शाक्योऽपि भीमवत् । सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । अत एव सिद्धार्थः, यच्छाश्वतः— सिद्धार्थौ बुद्धसर्पणौ ५९८ । शुद्धोदनस्य राज्ञोऽपत्यं शौद्धोदनः, शकन्धवादित्वात् (३/३/६५ वा०) पररूपम् । गौतमो गौतमगोत्राव-

29 Brahmā.

१६ ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥

१७ धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद् विधिः ॥

‘नाभिजन्मा ऽण्डजः पूर्वं निधनः कमलोद्भवः ।

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसबाहनः’ ॥

46 Viṣṇu.

१८ विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥

तारात् । अर्कबन्धुः सूर्यवंश्यत्वात् । मायादेवी शुद्धोदनस्य राज्ञो भार्या तस्यः  
 सुतः स इति । इत्यागामोक्तावतारभेदात्पृथङ् नामानि । [ सर्वज्ञो वातरागोर्हन्  
 केवली तीर्थकृज्जिनस्त्रिकालविदाद्या ऊह्याः ] ॥ १५ ॥ बृंहति ब्रह्मा । आत्मन  
 भवत्यात्मभूः । अत एव स्वयम्भूशब्दे लब्धे स्वभूनिवृत्त्यर्थं वचः । एवं सर्वत्रो ज्ञेयम्  
 परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी, परमेस्थः किदिति ( ४५० उ० ) इति, तत्पुरुषे कृतीति  
 (  $\frac{६३१९४}{७७७७}$  ) सप्तम्या अलुक्, स्थस्थास्थिन्स्थूणां वक्तव्यात् ( वा०  $\frac{४९६९}{३६९८}$  ) पत्वम् ।  
 पितृणामपि पिता पितामहः, पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (  $\frac{४३३३६}{४२४२२}$  ) इति  
 साधुः । हिरण्यं गर्भेऽस्य हिरण्यगर्भः, हिरण्यस्य गर्भो वा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् ।  
 भूरादीन् सप्त लोकानीष्ट इति लोकेशः ॥ १६ ॥ धाता विधाता कर्ता, वेथो धातु-  
 नैवोक्तः—उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । द्रव्यसुरेभ्यो द्रुहिणः । विरिङ्क्ते सूते विरिञ्चः,  
 विभिर्हसै रिर्यते-उह्यते वा, विरिञ्चिरिति प्राच्याः । विदधाति सृजति विश्वमिति  
 वेधाः, विधति सृजति वेधाः, विध विधानेऽसुन्, विधाजो वेध चेति वा  
 ( ६६४ उ० ) । विश्वं सृजति विश्वसृद्, ब्रश्चभ्रसृजजेति (  $\frac{८२३३६}{३६९८}$  ) पः, झलांज  
 शोऽन्ते (  $\frac{८३३३९}{३६९८}$  ) । विधत्ते विधिः, उपसर्गोऽवोः किः (  $\frac{३३३३३}{३६९८}$  ) । शतधृति-  
 शतानन्दौ च । स्थविरो देश्याम् ॥ १७ ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुः, विषे-  
 किञ्चेति ( ३१९ उ० ) नुः । नरस्यापत्यं नारायणः, नडादिभ्यः फक् (  $\frac{४३३३९}{३६९८}$  )  
 नाराः सलिलं नारमम्यं नरसमूहो वायनमस्य, आपो नारा इति प्रोक्ता इति  
 स्मृतेः । तथा नराज्जातानि भूतानि नाराणीति तेषामयनं मार्गः । कृष्णो वर्णेन  
 कर्षति वारीन् । विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठः, वैकुण्ठतसैहादिवक्त्रो वा संहितादिषु  
 तथा दर्शनात् । विष्टर इव श्रवसी कर्णावस्य विष्टरश्रवाः, विष्टराकृतिर्जटा श्रवोभ्यां  
 निर्गतास्येति वा, अथवा विष्टरेऽश्वत्थतरौ श्रूयते वा । दाम-उदरे यस्य स दामोदरः,  
 बाल्ये हि चापलादाग्रा बद्धोऽभूत् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो वशित्वाद् हृषीकेशः ।  
 प्रशस्ताः केशाः विद्यन्तेस्य—यदि वा केशिनमसुरं हतवान्-केशवः, केशाद्गोन्यतरस्याम्

- १९ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।  
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
- २० उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चचतुर्भुजः ।  
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥
- २१ देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।  
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥
- २२ विश्वम्भरः कैटभजिद् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।  
 'पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ।  
 जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः' ॥  
 वसुदेवोऽस्य जनकः स एवाऽऽनकदुन्दुभिः ॥

2Vasudeva.

(  $\frac{५३१००}{४००००}$  ) । माया लक्ष्म्या धवो भर्ता माधवः, मधोरपत्यं वा । स्वभूः स्वतो भवतीति ॥ १८ ॥ पुण्डरीके इवाक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्षः. बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गादिति (  $\frac{५३१००}{४००००}$  ) षच्, प्रसन्नलोचन इत्यर्थः । गां भुवं विन्दतीति गोविन्दः, वराहरूपेण गोः पृथिव्या उद्धर्ता, तद्वत् गोवर्धनाचलोद्धाराद् गवां त्राता, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति (  $\frac{५३१००}{४००००}$  ) शः । गरुडो ध्वजश्चिह्नं वाहनत्वेऽस्य । पीते अम्बरे वाससी अस्य । न च्यवतेऽच्युतः । शृङ्गस्य विकारो धनुरस्यस्य शार्ङ्गी । विष्वक्सर्वव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेनः । जनानर्दयति जनार्दनः, नन्द्यादिवाल्ह्युः (  $\frac{३१११३४}{२८०००}$  ) ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोनुजत्वादुपेन्द्रः । इन्द्रस्यावरं जातोऽनुज इन्द्रावरजः । पद्मं नाभावस्य पद्मनाभः, अच्यत्यन्ववेति (  $\frac{५३१००}{४००००}$  ) प्राङ्निर्देशादच् । मधुनान्नोसुरस्य रिपुर्मधुरिपुः । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः, जगत्यां सर्वहृदये वसतीति वासुः—कल्पान्ते दीव्यतीति देवः, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः, त्रिषु लोकेषु वा विक्रमः पादन्यासोऽस्य ॥ २० ॥ शूरस्यापत्यं शौरिः । पुरुषेषूत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः, न निर्धारणे (  $\frac{३१११३४}{२८०००}$  ) इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये च सम्महत्परमोत्तमेति (  $\frac{३१११३४}{२८०००}$  ) उत्तमपुरुष इति स्यात् । पुष्पफलपल्लवान्विता वनमालास्यास्तीति वनमाली, व्रीह्यादिवादिनिः (  $\frac{५३१००}{४००००}$  ) । बलिं ध्वंसते बलिध्वंसी, सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये (  $\frac{३१११३४}{२८०००}$  ) । अधः कृत्वाक्षाणीन्द्रियाणि जातोऽधोक्षजः, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां वा जायते प्रत्यक्षीभवति, अक्षजं ज्ञानमधोऽस्य वा ॥ २१ ॥ विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः, संशयाभृतवृजीति (  $\frac{३१११३४}{२८०००}$  ) खच् । मधुकैटभावसुरौ जितवान् । विधत्ते विधुः । श्रीवत्साख्यो रोमावतौ वक्षसि लान्छनमस्य श्रीवत्स-



17 Bala-  
rāma.

२३ बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।  
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥  
२४ नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।  
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥

19 Kāma-  
deva.

२५ मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।  
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥  
२६ शम्बरारिमनासिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।  
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥

लाञ्छनः । गदाग्रजो दाशार्हो मुञ्जकेशोऽधिधायी पुराणपुरुषो बभूवित्याद्युह्यम् । हरी  
जाते ह्यानका दुन्दुभयश्चास्य नेदुः, अनकदुन्दुभो वसुदेवस्य पितेत्येके ॥ २२ ॥  
बलेन भद्रो बलभद्रः, बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन भीमवत् । प्रलम्बं नाम्नासुरं हतवान्  
प्रलम्बघ्नः, अमनुष्यकर्तृके च (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{५}{६} \frac{३}{४}$  ) इति टक् । [ रेवतीं रमयतीति,  
नन्द्यादित्वात् (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४} \frac{५}{६}$  ) ल्युः ] । रामः सिताङ्गत्वात् । कामान् पालयति,  
कामं स्मरं वाग्रजत्वात्कामपालः ॥ २३ ॥ रौहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, शुभ्रादित्वात्  
(  $\frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४}$  ) टक् । तालवृक्षोङ्को ध्वजोस्य तालाङ्कः । संकर्षति संहार-  
मूर्तित्वात्संकर्षणः, नन्द्यादित्वाल्ल्युः (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४} \frac{५}{६}$  ) कालिन्द्या यमुनाया भेदनो  
हलेनाकर्षणात् । सात्वतोपि । [ एककुण्डलोऽनन्त इत्याद्युह्यम् ] ॥ २४ ॥  
मदयति मदनः, ल्युः । मननं मत् - चेतना, अनुदात्तोपदेशवनतीति  
(  $\frac{६}{२} \frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४}$  ) अनुनासिकलोपे तुक्, मतो मनसो मथः [ मथ्नातीति ]  
मन्मथः । प्रियत्तेनेन मारः । प्रकृष्टं युष्मं बलमस्य प्रद्युम्नः । मीनः केतनं  
ध्वजोस्य मीनकेतनः, मीनो जलचरोपलक्षणम् । कमव्ययं कुत्सायाम्, कं कुत्सितो  
दर्पोस्य कन्दर्पः कं दर्पयति वा । दर्पयतीति दर्पकः । न विद्यतेङ्गमस्येत्यनङ्गः, ईश्वर-  
दग्धदेहत्वात् । कामयतेनेन कामः, कामोस्त्यस्य वा, अर्शआदित्वात् (  $\frac{५}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४}$  )  
[ पञ्च शरा अस्येति पञ्चशरः, उन्मादनं शोचनं च तथा समोहनं विदुः ।  
शोषणं मारणं चैव पञ्च बाणा मनोभुवः ॥ १ ॥ मदनोन्मादनश्चैव मोहनः शोषणस्तथा ।  
संदीपनः समाख्याताः पञ्च बाणा इमे स्मृताः ॥ २ ॥ ] स्मरन्त्यनेनेति स्मरः, पुंसि-  
संज्ञायां घः प्रायेण (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४}$  ) ॥ २५ ॥ शम्बरोसुरभेदस्तस्यारिः शम्बरारिः ।  
मनसि जायते मनसिजः, डः, हलदन्तात्सप्तम्याः (  $\frac{६}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२}$  ) अलुक् । न  
मनसोन्यस्माज्जायतेनन्यजः । पुष्पाणि धनुरस्य पुष्पधन्वा, वा संज्ञायां (  $\frac{५}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४}$  )  
इत्यनङ् । आत्मना भवत्यात्मभूः, यद्भागुरिः— शम्बरारिः स्मरः स्वजः ।

4 Aniruddha.  
14 Lakṣmī.  
1 Kṛṣṇa's conch.  
1 Discus  
1 mace.  
1 sword.  
1 jewel.  
1 Bow.  
1 Symbol.  
4 Horses.  
1 Charioteer.  
1 Minister.  
1 Younger brother.  
9 Vehicle-  
G r. ḍa.

२७ ब्रह्मसूक्त्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उवापतिः ।  
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥  
'इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।  
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका' ॥  
२८ शङ्खो लक्ष्मी-पतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ।  
कौमोदकी गदा, खड्गो नन्दकः, कौस्तुभो मणिः ॥  
'चापः शार्ङ्गं, मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ।  
अश्वाश्च शैव्य-सुग्रीव-मेघपुष्प-बलाहकाः, ॥  
सारथिर्दारुको, मन्त्री तूद्वधश्चाऽनुजो गदः' ॥  
२९ गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।  
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥

हृच्छयश्चैत्रसखः शृङ्गारयोनिः पुष्पकेतुश्च ॥ २६ ॥ ब्रह्म ज्ञानं सूयते ब्रह्मसूः । ऋष्य-  
नामा मृगः केतुरस्य ( ऋष्यकेतुः ) । उपा बाणदुहिता ( तस्याः पतिः ) । बलादयो  
हरेर्भ्रातृपुत्रपौत्राः, यद्भ्रातुरिः—ब्रह्मसूक्त्यकेतुश्च विष्णवसेनात्मजामजः । संहि-  
तास्तु त्वेकं ब्रह्म वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यया चतुर्व्यूहात्मकमाहुः । विश्वकेतु-  
रित्यपपाठः । लक्ष्यते लक्ष्मीः, लक्ष्मेर्मुद्घ ( ४४० उ० ) इतीप्रत्ययान्तः, अत एव  
ड्यन्तत्वाभावाद्, हलङ्याभ्योदीर्घासुतीति (  $\frac{६११६६}{४४०}$  ) सुलोपाभावः । पद्मं  
विद्यतेस्याः पद्मा, अश्रीआदित्वाद्घ (  $\frac{५१२१९७}{४४०}$  ) । एवं कमला । श्रयतीति श्रीः,  
क्लिब्वचिप्रच्छिश्चि ( २१५ उ० ) इत्यादिना क्लिब्दीर्घा । मा रमा अग्निजाइन्दरे-  
त्याद्यूहम् ॥ २७ ॥ पञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यः, बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्त-  
व्यात् पञ्चजनानुपसंख्यानम् ( वा०  $\frac{२४६६६}{४४०}$  ) ज्यः । लक्ष्मीपतेरिति शेषः । सुखेन दृश्यते  
( सुदर्शनः ), भाषायां शासियुधोति (  $\frac{२३३४३}{४४०}$  वा० ) युच् । सुदर्शनः पुंसि लोका  
श्रयत्वाल्लिङ्गस्य, यथा—बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः ( शिशु० १४, १६ ) । विष्णुः कुमोदकः  
शौरिरिति दुर्गपाठात्, कुमोदकस्येयं कौमोदकी लक्ष्मीपतेर्गदा । संहितास्तु मेण्डादौ  
कौपोदकोति पाठः, कूपोदकाज्जातेत्याश्रयात् । नन्दयतीति नन्दकः । कुं भुवं स्तुभाति  
व्याप्नोति कुस्तुभोऽभिस्तस्यायं कौस्तुभः ॥ २८ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान्, झयः  
(  $\frac{५१४१९९}{४४०}$  ) इति वत्त्वं यवादिपाठान्नास्ति । गरुडिर्द्वयते गरुडः, पृथोदरादिवाल्मुक्  
(  $\frac{६१३१९०}{४४०}$  ) । गिरति नागान्वा । तृक्षस्यापत्यं ताक्षर्यः, गर्गादित्वाद्यञ् (  $\frac{४११९७५}{४४०}$  )



1 braided  
hair.2 bow.  
attendants  
1 divine  
mothers.3 Super-  
human  
powers.  
21 Bhavāni.

३५ कपर्दोऽस्य जटाजूटः, पिनाकोऽजगवं धनुः ।

प्रमथाः स्युः पारिषदा, ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥

३६ विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीऽऽश्वरी ॥

स्यात् । अन्धको नामासुरस्तस्य रिपुः । क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसतेऽवश्यं क्रतुध्वंसी । व्योम  
द्यौः के मूर्ध्नि श्वेतस्य व्योमकेशः, शीर्ष्णो द्यौः समवर्ततेति श्रुतेः, ( ऋ. १० ) गङ्गां  
धारयितुं व्योमच्यापिनोस्य केशा वा व्योमकेशः । भवत्यस्माद्विश्वं भवः । विभेत्यस्माद्  
भीमः, भीमादयोपादाने (  $\frac{३१४७४}{३१७३}$  ) । तिष्ठतीति स्थाणुः । रोदनाद्द्रुः, सोरोदीच-  
दरोदीत्तद्द्रुस्य रुद्रत्वमिति श्रुतः, रोदयत्यरिस्त्रीर्वा, रेदेर्णिलुक्च ( १७९ उ० )  
अहिर्बुध्नोष्टमूर्तिश्च [ महानादो ] गजासुरारिश्च । महानटो देश्याम् । शिपिविष्टो  
वृषाकपिभैरवो नानार्थे ॥ ३४ ॥ ईश्वरस्य जटाजूटः कपर्दनामा, कं शिरः पिपतिं  
कपर्दः, औणादिको दः ॥ अस्य धनुः, पिनह्यते पिनाकः, शूलार्थोप्यनेकार्थेषु  
वक्ष्यते । अजगवे विप्रतिपत्तिर्गम्यते, गाण्ड्यजकासंज्ञायां (  $\frac{५२१९००}{२१७३}$  ) इति  
मत्वर्थे वे-अजकवमिति साध्यम् । अथाजगवोस्थिविकारस्तदाणि वृद्धिः स्यात्,  
यत्कात्यः—धनुर्वदन्त्याजगवं पिनाकिकरगोचरम् । प्राच्यास्तु, गाण्ड्यजगादिति  
पेटुः । अजगवं धनुः प्रोक्तमिति तु पाश्चात्या अपि । प्रमथन्ति  
प्रमथाः, अच् । परिषदि साधवः पारिषदाः, भक्ताणः (  $\frac{४१४१००}{२१७३}$  ) इति  
प्रकृते परिषदो ण्यति (  $\frac{४१४१००}{२१७३}$  ) योगविभागाद् णः । संघाते प्रमथे गण  
इति गणा अपि । अस्याष्टौ परिवारत्वेन मान्ति वर्तन्ते मानुषान्मयः । ब्राह्मी माहेश्वरी  
चन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चमंमुण्डा च कालसंकेर्षणीति च । ब्रह्माण्यस्या-  
नुगागमाभावाच्चैव प्रसिद्धं नाम । कथञ्चिज्जातित्वात्, ब्राह्मयोऽजाताविति (  $\frac{६१४१७४}{२१७३}$  )  
ब्राह्मीत्याद्या इत्येके पेटुः, यद्भागुरिः—ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः । रेवत्यो देश्याम्  
॥ ३५ ॥ भवनं भूतिः । अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशिता वशिता—  
ईशस्य यत्रकामावसायितेत्यष्टधैश्वर्यम् । भूतिविभूती समानार्थे लोचनविलोचनवत् ।  
उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा ( कुमा० १-२६ ) इत्युमा । कात्यशब्दाद् गरां-  
दिभ्यो यञ् (  $\frac{४१४१००}{२१७३}$  ) इति यजन्ताद् ( सर्वत्र ) लोहितादिकतन्मेभ्य इति एफः ।  
(  $\frac{३१४१७४}{२१७३}$  ), पित्वाद् डीप् कात्यायनी । हिमवतोपत्यं हैमवती । ईष्टे तच्छीला-  
ईश्वरा, स्थेशभासेति (  $\frac{३१४१७४}{२१७३}$  ) वरच् । अन्नोतेराशुकर्मणि वरट्च ( ७३५ उ० )

३७ शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।  
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका ॥  
आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥

8 Gaṇeśa.

३८ विनायको विघ्नराज-द्वैमातुर-गणाधिपाः ।  
अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजाननाः ॥

17 Kārti-  
keya.

३९ कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।  
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरभिभूर्गुहः ॥

४० बाहुलेयस्तारकजिद्विशखः शिखिवाहनः ।

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥

6 Nandi  
2 Divine  
mothers.

‘शृङ्गी भृङ्गी गिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ।  
कर्ममोटी तु चामुण्डा, चर्ममुण्डा तु चर्चिका’ ॥

उपधाया ईश्वरमितीश्वरी ॥ ३६ ॥ शिवा स्वतः श्रेयस्करत्वाच्छिववत्, यच्छाश्वतः-  
शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया १ ॥ पुंयोगे च शिवस्य स्त्री शिवी ।  
भवस्य स्त्री भवानी, इन्द्रवरुणभवेति (  $\frac{४१११४५}{१५०३५}$  ) ङीषानुक्तौ । एवं शर्वाण्यादि ।  
अपर्णा तपसि पर्णानामप्यनशनात् । पर्वतस्यापत्यं पार्वती । दुःखेन गन्तुं शक्यतेस्यां  
दुर्गा, सुदुशोरधिकरणे (  $\frac{३०३६५}{१५०३५}$  वा० ) इति ङः । चण्डी कोपना, बह्मादित्वाद्  
(  $\frac{४१११४५}{१५०३५}$  ) ङीष्, इकःकेऽणः इति ह्रस्वः । अम्बैवाम्बिका । जगन्माता-आर्या  
भैरवी सती दाक्षायणी च । गणनायिका देश्याम् ॥ ३७ ॥ विगतो नायको नियन्तास्य  
विनायकः, अन्येषां विनेता वा । अत एव विघ्नानां राजा विनियन्ता । द्वयोर्मात्रो-  
रपत्यं द्वैमातुरः [ गाङ्गेयोपि यतः ], मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः (  $\frac{८१३१८५}{११११८}$  )  
इत्यण्, अन्यस्योत्वं च । गुहोत्पाटितदन्तत्वादेकदन्तः । प्रत्यूपे हेरम्बते शब्दायते  
हेरम्ब इति नैरुक्ताः, देशीपदप्रायं तु मन्महे । आखुरथोपि ॥ ३८ ॥ कृत्तिकानां  
बहुलाख्यानामपत्यम् । महती सेनास्य महासेनः । शरवणे जन्मास्य शरजन्मा ।  
षडाननः कृत्तिकानामभिपत्नीनां षण्णां स्तनपानात् । स्कन्नं शुक्लं रेतोस्य स्कन्दत्य-  
रीन्वा स्कन्दः । गूहते सेनां गुहः, कः ॥ ३९ ॥ विशाखासु जातो विशाखः, नक्षत्रा-  
ल्लुम्बहुलम् । शिखी मयूरो वाहनमस्य शिखिवाहनः । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मा-  
तुरः । शक्तिधरः शक्तिधरः, अन्यथा शक्तिधरः शक्तिधारो वा स्यात् । कुमारो ब्रह्म-  
चारित्वात्, कुत्सितो मारोस्येति वा । क्रौञ्चो गिरिस्तेन ह्यस्य कैलासमखशिक्षार्थं  
गच्छतो मार्गो रुद्रोभूत्, अतस्तं दारयति क्रौञ्चदारणः, ल्युः । स्वामी च । गाङ्गे-

26 Indra.

४१ इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥

४२ जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वञ्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥

४३ वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण् नमुचिसूदनः ॥

४४ संक्रन्दनो दुरुच्यवनस्तुराषाण् मेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्षः, ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥

योपि ॥ ४० ॥ ( भृङ्गी भृङ्गरिटिस्तुण्डिनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे । कर्णमोटी तु चामुण्डा चर्षमुण्डातिचण्डि [ च चर्चि- ] केति वक्तव्यम् ॥ ) इन्द्रः परमैश्वर्ययोगात् । मरुतो देवाः सन्त्यस्य मरुत्वान्, तसौमत्त्वर्थे (  $\frac{४१३१९९}{४८९९९}$  ) इति भसंज्ञायां पदकार्यं जज्ञ्वं नास्ति । मघः सौख्यमस्यास्तीति मघवा, श्वन्नुक्षन् ( १५७ उ० ) इत्यत्र तु निपातितस्य मघवन्नित्यस्य । पक्षे सौत्रादेशादीर्घाभावान्मघवन्, मघवाबहुलम् (  $\frac{६१४१९२८}{३६८०००}$  ) । वेधेष्टि विड् व्यापकमोजोऽस्य विडौजाः, विट्सु वा-ओजोस्य, पृषोदरादित्वात् (  $\frac{६१३१९०९}{४८८३९९}$  ) वृद्धिः । विड् भेदने वा, विडं भेदकमोजोऽस्य । पाकानां दितिगर्भाणां शासनः । वृद्धे श्रवसि अस्मेति वृद्धश्रवाः, वृद्धेभ्यः शृणोति वा । शोभना नासीरा अग्रेसरा अस्य सुनासीरः, शुः पूजायां श्वशुरवत्, सुनासीर-योरपत्यमित्येके । पुरु प्रभूतं हूतं यज्ञेष्वाह्वानमस्येति पुरुहूतः । पुराण्यरीणां दारयति त्रिपुरं वा पुरंदरः, वाचंयमपुरंदरौ च (  $\frac{६१३१६०९}{३९९९९९}$  ) इति साधुः ॥ ४१ ॥ जयनशीलो जिष्णुः, ग्लानिस्थश्च गन्तुः (  $\frac{३१२१९३९}{३९९९९९}$  ) । लेखर्षभो देवश्रेष्ठः । शक्नोति शक्रः । शतं मन्यवः क्रतवोस्य शतक्रतुः ॥ दिवः स्वर्गस्य पतिः, पृथ्याः पतिरुच्येति (  $\frac{८१३१५३}{३९९९९९}$  ) अलुकि, कस्कदित्वात् (  $\frac{८१३१६८}{३९९९९९}$  ) सत्वे च दिवस्पतिः । सुष्टु त्रायते सुत्रामा, मनिन्, शोभनं त्राम बलं वास्य । गोत्रान् गिरीन्पक्षच्छेदाद् भिन्नवान् गोत्रभिन् । वस्वपत्यं वासवः । वृत्रबलजम्भनमुच्यो-ऽसुराः । वर्षतीति वृषा, कनिन् ॥ ४२ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याधिष्ठाता वास्तोष्पतिः, पृथ्या अलुकि पत्वं, वास्तोष्पतिर्गृहमेधाच्छ च इति लिङ्गात् । हरयः पिङ्गा हया अस्य हरिहयः । स्वः स्वर्गे राजते स्वाराट्, हलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (  $\frac{६१३१९३९}{३९९९९९}$  ), व्रश्चश्रस्जेति (  $\frac{८१२१६९}{३९९९९९}$  ) पः ॥ ४३ ॥ संक्रन्दयति रिपुक्षीः संक्रन्दनः, ल्युः । दुष्टं च्यवते परदारिषु रेतस्सुतेर्दुश्च्यवनः, चलनशब्दार्थोदिति (  $\frac{६१२१९४८}{३९९९९९}$  ) युच्, दुःखेन च्यवते रणाद्वा । तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवत्य-रींस्तुराषाट्, तुरं वेगं सहते वा, छन्दसि सहः (  $\frac{३१२१६३}{३९९९९९}$  ) इति णिः,

3 Sacī.  
1 Indra's  
City.  
1 horse.  
charioteer.  
1 garden.  
1 palace.  
2 Jayanta.  
4 Indra's  
elephant.  
10thunder-  
bolt.

४५ पुलोमजा शचीऽन्द्राणी, नगरी त्वमरावती ।

हय उच्चैःश्रवाः, सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥

४६ स्यात् प्रासादो वैजयन्तो, जयन्तः पाकशासनिः ।

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाऽभ्रमुवल्लभाः ॥

४७ ह्यादिनी वज्रम-स्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्रयोः ॥

नहिवृत्तिवृषीति (  $\frac{६}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) पूर्वपदस्य दीर्घः, सहेः साडः सः (  $\frac{८}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  )  
इति पञ्चम् । मेघा वाहनमस्य, इन्द्रो हि मेघानाविश्य वर्षति, मेघ ऐरावतो  
वाभ्राधिष्ठातृत्वात् । आखण्डयति भिनत्त्यरीनाखण्डलः । ऋभूदेवान् क्षियत्यधिवसति  
ऋभुक्षः, यद्वा-अर्तेर्भुक्षिनक् ( उ० ? ), पथिमध्यभृक्षामात् (  $\frac{७}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) ।  
प्राचीनबर्हिर्हरिहा पृतनापाद पुलोमजित् । उग्रधन्वा च पुराणे ॥ ४४ ॥ पुलोग्नो  
मुनेर्जाता, अत एव पौलोमी । शक्ते शची, शच श्वच गर्ता । इन्द्रस्य स्त्रीन्द्राणी,  
इन्द्रवरुणेति (  $\frac{४}{१}\frac{१}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) डीषानुको । तस्येति प्रत्येकं संबध्यते । अमरा  
विद्यन्तेस्थाममरावती, मतौ बह्वचोनजिरादीनां (  $\frac{६}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) इति दीर्घः । उच्चैः  
श्रवसी अस्थोच्चैःश्रवाः । तस्य सूतः सारथिर्मतलस्यापत्यं मातलिः । तस्यो-  
पवनं, नन्दयति नन्दनं, व्युः ॥ ४५ ॥ विजयते विजयन्तो जिष्णुः, शच, तस्येदम्  
(  $\frac{४}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) इत्यण्, वैजयन्ती अस्यास्तीत्येके । तस्य पुत्रो जयन्तः, पाकशास-  
नस्यापत्यं ( पाकशासनिः ) । इरावत्यब्धौ जात ऐरावतः । अभ्रस्थत्वादभ्रमातङ्गः,  
अभ्ररूप इत्येके, यत्कात्यः-ऐरावतं विजानीयान्नागमन्बुदगोचरम् । इरावणोऽव ऐरा-  
वणः, विभाषौषधीति (  $\frac{६}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) वा णत्वम् । अभ्रे खे माति न आस्यति वा मन्थ-  
रगामिनीत्वादभ्रमुस्तद्भार्या, यल्लक्ष्यम्-अभ्रं वा जघनान्तदोलितकरः ( बा० रा० ) ।  
सुरगजो गजमल्लश्च ॥ ४६ ॥ हादः स्फूर्जथुरस्यास्तीति हादिनी । वजति यात्येव न  
प्रतिहन्यते वज्रम् । कुलिनः पर्वताञ्श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति कुलिशं, कुस्मितं लिक्षति  
तक्ष्णोत्थरीन्वा । भिनत्ति तच्छीलं भिदुरम्, विदिभिदिच्छिदेः कुरच् (  $\frac{३}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}\frac{६}{०}$  ) ।  
पुनाति पविः, हीरकस्य पविसंज्ञया प्रसिद्धत्वात् । शतं बह्व्यः कोटयोस्य शतकोटिः ।  
स्वरति स्वरुः, शृस्त्रिति ( उ० १० ) उः, शोभनान्यलंषि धारा अस्येति सान्तो  
वा । शं विद्यतेस्य शंवः, कश्चभ्यांवभेति (  $\frac{५}{१}\frac{३}{०}\frac{१}{०}\frac{१}{०}\frac{६}{०}$  ) वः । दम्नोति खेदयति  
दम्भोलिः । अक्षति शैलानशनिः, न शनैर्याति वा । व्याधामोपि ॥ ४७ ॥

2 The car  
of *Indra*.

1 A divine  
sage.

2 The  
council of  
gods.

3 The  
food of the  
gods.

4 The  
river of  
heaven.

5 The  
mountain  
*Sumeru*.

1 Five  
celestial  
trees.

2 Sanat-  
kumāra.

6 The  
*Asvins*.

४८ व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥

स्यात् सुधर्मा देवसभा, पीयूषममृतं सुधा ।

४९ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ।

५० पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ।

५१ सनत्कुमारो वैधात्रः, स्वर्वेद्यावश्विनौ सुतौ ॥

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावश्विनेयौ च ताबुभौ ।

व्योश्चि यान्त्यनेन व्योमयानम् । विमान्ति वर्तन्तेस्मिन्देवा विमानम् । नारं नरसमूहं  
द्यति भिनत्ति कलहैर्नारदः । आद्यशब्दाद्देवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वादृषयश्च,  
षष्ठीसमासो वा । सुष्ठु धर्मोऽस्यां सुधर्मा, यल्लक्ष्यं—सुधर्मानवमां पुरीं ( सभां )  
( १७.२७ रघु० ), धर्मादनिच् केवलात् (  $\frac{५१४१२४}{४३}$  ) । सह भान्त्यस्यां सभा  
स्थानगृहम् । पीयते पीयूषं, पीयेरुषन् ( उ० ५१६ ) । नास्ति मृतमत्रामृतम् ।  
सुष्ठु धीयते सुधा, धेट् पाने । समुद्रनवनीतं देश्याम् ॥ ४८ ॥ मन्दमकत्यवश्यं मन्दा-  
किनी, अक अग कुटिलायां गतौ । सिद्धसिन्धुश्च । गङ्गामात्रस्य नामानि च वक्ष्यामः ।  
मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतींषि मेरुः । सुमेरुरभिन्नार्थः, इन्द्रमहेन्द्रवत् । हेमोद्दि-  
हेमाद्रिः । रत्नानि सानावस्य रत्नसानुः ॥ ४९ ॥ मन्दा आरा धारा अस्य सरलत्वा-  
न्मन्दारः । पारिणः पारवतोऽब्धेरजातः पारिजातकः । संतन्यन्तेस्मिन्पुष्पाणि संतानः ।  
कल्पवृक्षः संकल्पपूरणात् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, कषे पीतं वा ॥ ५० ॥ सनन्नित्यं कुमारः ।  
सनात्कुमारोपि । विधातुरपत्यं वैधात्रः । वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वादत्रोक्तः । न-अस-  
त्यावसाधू नासत्यौ, नभ्रान्नपादिति (  $\frac{६१३१७५}{७५६५}$  ) नञ् प्रकृत्या । अश्विनौ सदश्वा-  
धिरूढौ । दस्यतो हरतो रोगान्दस्त्रौ । अश्विन्या अपत्यं—दकि—आश्विनेयौ । उभाविति  
द्वित्वादेकवचनाभावः । भागुरिस्वाह—नासत्यदस्त्रौ यमजावर्कजावश्विनौ यमौ,



2 Nymphs ५२ स्त्रियां बहुप्ससरसः स्वर्वेद्या उर्वशी-मुखाः ॥  
 2 Celestial musicians. हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ।

34 Fire. ५३ अभिर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥  
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ।

५४ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपबुधः ॥  
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ।

नासत्यसहितौ दस्त्राविति व्याख्येयं, न त्वेको नासत्योन्यो दस्त्रः ॥ ५१ ॥ घृताची मेनका रम्भा-उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेप्सरसो बुधैः । अद्भ्यः सृता अप्सरस इत्येकापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्, अप्सरा इत्यपि दर्शनात् प्रायिकं बहुत्वम् । ऊरू अभ्युते नारायणस्योरुद्वत्वादुर्वशी, पृषोदरादिवात् (  $\frac{६।३।१००}{४०३४}$  ) ह्रस्वः, यलक्ष्यं-ऊरुद्वत्वा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्रीति ( विक्र० १-४ ) मुखशब्दाद्रम्भादयः । हाहा एको हूहून्यः, एकं नामेत्येके, गन्धर्वौ च हाहा हूहूरिति तु लक्ष्यम् । आलापनिकानुकारात्पुंस्येतौ, अव्ययाविति श्रीभोजः । आद्य-शब्दात्सुखमुखा गन्धर्वा देवगायनाः ॥ ५२ ॥ अङ्गस्थूर्ध्वं यात्यग्निः । विश्वा-नरस्यापत्यं वैश्वानरः, विदादिवाद् (  $\frac{४।१।१०४}{४४०४}$  ) । वहति हव्यं वह्निः । वीतयोश्चा होत्रं हव्यमस्येत्यागमः, वीतिरशनमिति प्राच्याः । धनं जयति धनंजयः, संज्ञायां भृतृवृजिति (  $\frac{३।२।४६}{२९६३}$  ) खच् । उदकनामान्युत्तराण्येकशतमिति ( निरुक्तं २-७-२४ ), कृपीटस्याम्भसो योनिर्धूमजत्वान्मेघानां, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति च ( मनु० ३-७६ ), कृपीटं योनिरस्येत्येके, यदाहुः—अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ( मनु० ९-३२१ ) । ज्वलति ज्वलनः, जुचस्कृयेति (  $\frac{३।२।१५०}{३६३०}$  ) युच् । जाता वेदा अस्माज्जातवेदाः, जाते जाते विद्यते वा । तनू न पातयतीति तनूनपात्, देहधर्तृत्वात्, नम्राण्यपादिति (  $\frac{६।३।४५}{४३४५}$  ) नञ् प्रकृत्या ॥ ५३ ॥ बर्हिः शुष्मेति व्यस्तं समस्तं वा नाम, बर्हिर्दर्मः शुष्म बलमस्येति, बर्हति वर्धते बर्हिः, यथा बर्हिर्मुखा देवाः । शुष्यन्त्यनेन शुष्मा, शलक्ष्यम्—शुष्मणि प्रणयनाभिसंस्थि ( स्क्रु ) ते ( शिशु० ? ) । बर्हिरुथ इत्यमरमाला, यथा-दृशां बर्हणो बर्हिरुथः ( बा० रा० ) । कृष्णो धूमो वर्त्मास्य ( कृष्णवर्त्मा ) । शोचिषि ज्वालाः केशा अस्य शोचिष्केशः । उपसि रात्रौ बुध्यते प्रकाशते—उपबुधः, अहरादीनांपत्यादिषु ( वा०  $\frac{८।२।६९}{४७३}$  ) इति रेफः । आशेतित्रेत्याशयमाधारमश्नातीत्याशयाशः, आश्रयाश इत्येके । बृहतो भानवो रश्मयोस्य बृहद्भानुः । कृश्यति कृशानुः, कृशोप्यनिति वर्षं [ वर्त ]-

५५ रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ।

५६ सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥

3 Subma-  
rine fire.

शुचिरपिप्त, मौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ।

5 Flame.

५७ बह्वेद्वयोरज्वाल-कीलावर्चिर्हेतिः शिखा त्रियाम् ॥

2 A spark.

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः, संतापः संज्वरः समौ ।

2 A burn.

1 Meteor.

‘उल्का स्यान् निर्गतज्वाला, भूतिर्भसित-भस्मनी ॥

5 Ash.

3 Forest fire.

क्षारो रक्षा च, दावस्तु दवो वनहुताशनः’ ।

14 Yama.

५८ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् यमः ।

ते वा । पुनाति पावकः । अनित्यनेन लोक इत्यनलः ॥ ५४ ॥ रोहिताश्वो मृगोश्चो  
वाहनमनस्येति रोहिताश्वः, यदि वा रोहिता लोहिता अश्व अस्येति । वायुः  
सखानुचरो [ वा ]स्य वायुसखः । आशोष्टुमिच्छत्याशुशुक्षणिः, आङ्गिशुषेः सनञ्छन्दसि  
( उ० १६८ ) इत्यनिः । हिरण्यं रेतोस्य हिरण्यरेताः, यत्स्मृ[ च्छु ]तिः—अग्नेरपत्यं  
प्रथमं सुवर्णमिति । हव्यं वाहयति देवान्नयति हव्यवाहनः, हव्य ( कव्य ) पुरीषपुरी-  
ष्येषु ल्युट्, हव्येऽन्तः पादम् । (  $\frac{३१२।६५}{३४१२}$ ,  $\frac{३१२।६६}{३४१२}$  ) ॥ ५५ ॥ दाम्यति शाम्यति  
विनश्यन्नं दमुनाः, औणादिक उनस्, दमुना इत्येके, दमेरुनसिः ( उ० ६८४ ) । शुक्रं  
तेजोऽस्यस्य शुक्रः, अर्शआदित्वादच् (  $\frac{५१२।१२७}{२६३३}$  ) । विभैव वसु धनमस्य विभावसुः ।  
शुचिः शोधकत्वात् । अपां पितं सारं धूमयोनित्वादपिप्तम् । उदचिश्च । क्षारस्तु  
भसितं भस्मेति वाच्यम् । उर्वस्यापत्यमौर्वः, वरुणभयान्मात्रा-ऊर्वोगोपितत्वा-  
दित्येके । वडवामुखेऽनलः वडवानलः । शाकपार्थिवादिसमासः । वाडवोश्चमुखत्वात्  
॥ ५६ ॥ ज्वलति ज्वालः ( ज्वाला वा ), ज्वलितिकसन्तेभ्योणः (  $\frac{३११।१४०}{२६०२}$  ) ।  
( कीलः ) कील बन्धे । प्रायेणाचिः स्त्री, ज्वाला भासो न पुंसाचिरिति हि वक्ष्यते,  
अच्यंतेचिः । हिनोति हेतिः । शिनोति शेते वा शिखा । स्फुलति चलति  
स्फुलिङ्गः, जातावपि न डीप् कन्दरावत् । संतापयति संतापः । संज्वरयति  
संज्वरः ॥ ५७ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराजः । समवर्ती रिपौ मित्रे च सम-  
वर्तनात् । परेतराट् प्रेताधिपः । कृतान्तो विनाशोनेन कृतान्तः । शमय-  
तीति शमनः । यमेन राजते यमराट् । यमयतीति यमः, यमलजातत्वाद्वा ॥ ५८ ॥

५९ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥

15 A giant  
or ghost.

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः ।

६० रात्रिञ्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातु-रक्षसी ।

5 Varuna.

६१ प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥

20 Air or  
wind.

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।

६२ पृषदश्चो गन्धवहो गन्धवाहाऽनिलाऽऽशुगाः ॥

समीर-मारुत-मरुज-जगत्प्राण-समीरणाः ।

कलयत्यायुः कालः । श्राद्धदेवः पितृपतित्वात्, श्राद्धे देवत्वाद्वा । यद्वा विवस्वद-  
पत्यसामान्यान्मनुवतु यद्दुर्गः - श्राद्धे देवोर्कजो मनुः । अन्तं करोतीति, अन्तय-  
त्यन्तकः, ण्वुल् । रक्ष एव राक्षसः, स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गावचनान्यतिवर्तन्तेपीति  
पुंस्त्वम् । कुणपमस्ति कौणपः, शेषे ( $\frac{४।३।९२}{२२४२२}$ ) इत्यण् । क्रव्यमाममांसमस्ति  
(क्रव्याद्), क्रव्येचेति ( $\frac{३।३।६९}{२२४२२}$ ) क्तिप् (विट्) अण् च । अस्त्रं रक्तं पिबत्यस्रपः, आतो-  
नुपसर्गकः ( $\frac{३।३।३३}{२२४२२}$ ), न श्रपयति क्रव्यात्वादश्रप इत्येके । आशृणाति हिनस्त्याशरः  
॥ ५९ ॥ रात्रौ चरतीति रात्रिचरः, चरेष्टः ( $\frac{३।३।९६}{२२४२२}$ ), रात्रेः कृतिविभाषा  
( $\frac{६।३।७२}{२२४२२}$ ) इति पक्षे नुम् । कर्बुरो वर्णेन, कर्बुं हिंसायां वा । निकषा  
रक्षसां मातेति [ नाम ] माला, अतो नैकषेयभ्रान्त्याकैकसेयमाहुः । यातूनि यातना  
धीयन्तेस्मिन् यातुधानः । पुण्यजनो विपरीतलक्षणया । निर्ऋतेर्दिक्पालस्यापत्यं  
नैर्ऋतः । यातयति व्यथयतीति यातुशब्दो भीमवत् । रक्षन्त्यस्माद्रक्षः । विधुरोपि ।  
कीनाशो नानार्थे ॥ ६० ॥ प्रचेतयते प्रचेताः, असुन् । वृणोति वरुणः । यादसां  
जलचराणां पतिः, यादःपतिरिति वाच्ये पक्षे वाक्याभ्यनुज्ञानम् । अपां पतिरप्पतिः ।  
श्वसन्यनेन श्वसनः । स्पृशति स्पर्शनः । वाति वायुः, कृवापाजीत्युण् (उ० १) ।  
मातरि खे श्वसति मातरिश्वा ॥ ६१ ॥ पृषन्मृगविशेषोश्चोस्य पृषदक्षः, पृषन्त्यम्बु-  
कणाः सन्त्यश्वा अस्येत्येके । गन्धस्य वहः । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो (भवति)  
विप्रतिषेधेन इत्यस्य प्रायिकत्वात्पक्षे कर्मण्यणि ( $\frac{३।३।१३}{२२४२२}$ ) गन्धवाहः । अनन्त्य-  
नेनानिलः, न निलति वा, णिल् गहने । समीरयतीत्यचि चलनशब्दार्थेति  
( $\frac{३।३।१४८}{२२४२२}$ ) युचि च समीरसमीरणी, समेति समि(मी)र इत्यप्येकदेश-  
विकृतस्यानन्यत्वात् । त्रियन्तेनेन मरुत् । मरुदेव मारुतः, स्वार्थे-अण् ॥ ६२ ॥

६३ नभस्वद्-वात-पवन-पवमान-प्रभञ्जनाः ॥

2 Whirlwind. 'प्रकम्पनो महावातो, झञ्झावातः सवृष्टिकः ।' 1 Storm.

5 Air inhaled. &c.

प्राणोऽपानः समानश्चोदान-व्यानौ च वायवः ॥

5 Speed or velocity.

६४ शरीरस्था इमे, रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

11 Quick, or swiftly.

जवो, ऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥

६५ सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

9 Eternal or continually.

सततेऽनारताऽश्रान्त-संतताऽविरताऽनिशम् ॥

14 Much or excessive. i

६६ नित्याऽनवरताऽजस्रमप्यथाऽतिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशाऽत्यर्थाऽतिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥

नभोऽस्यास्तीति नभस्वान्, तसौमस्त्वर्थे (  $\frac{११११११}{४४४४४४}$  ) इति भसंज्ञा । अतः पद-  
कार्यं भत्वं न भवति । पवते पवनः, युच् । तथा पवमानः, पृङ्ग्यजोः शानच्  
(  $\frac{३१२१२२८}{४४४४४४}$  ) । प्रभनक्ति प्रभञ्जनः । प्रकम्पनो महाबलश्च । वृष्ट्याकुलश्चपडस्तु  
झञ्झामस्तु । प्रसरणेन-अप्रसरणेन-आसमन्तात्-ऊर्ध्व-व्याप्त्या च-अनित्यमेनेति,  
घञ् । आनयतेऽन्तस्वैतानि रूपाणीति योगशास्त्रम् । एते शरीरे व्यापका अपि  
नियतस्थानस्थाः, यदाहुः—“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः  
कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः” ॥६३॥ वायोर्यर्थाऽनाह । रहत्यनेन रंहः । तरन्त्यनेन  
तरः, असुन् । रिणाति रयते वाऽनेन रयः, अच् । स्यन्दतेऽनेन स्यदः, स्यदो जव  
इति (  $\frac{६१११२८}{४४४४४४}$  ) साधुः । जवनं जवः, जुङ् गतौ, ऋदोरप् (  $\frac{३१३१५७}{४४४४४४}$  ) ।  
वाजोऽपि । वेगो नानार्थे । शिङ्घति व्याप्नोति शीघ्रम् । त्वरते स्म त्वरितं तूर्णं च,  
विभाषाभावादिकर्मणोः (  $\frac{७१२११७}{४४४४४४}$  ) इतीद्, ज्वरत्वेरेति (  $\frac{६१११२०}{४४४४४४}$  ) उपधाय  
ऊद् । लङ्घ्यते लघु । क्षिपति क्षिप्रम् । अरमध्ययं, अर्तराचि वा नामे-  
त्यन्ये, यच्छाश्वतः—अरमङ्गेरथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि ( ५८५ ) । द्रवति स्म  
द्रुतम् ॥ ६४ ॥ सह त्वरया वर्तते सत्वरम् । न विलम्बते स्माविलम्बितम् ।  
अश्रुत आशु, कृवापाजीत्युण् ( उ० १ ) । सवेगगतिवचनो जवः धर्म-  
वचनास्तु शीघ्रादय इति—अर्थभेदः । सदागतिप्रस्तावादाह । संतन्यते स्म सततं,  
समोवाहिततयोरिति ( का० ) पक्षे मलुक् । आरतविरतावर्तशब्दा विरामार्थास्ततो  
नज्समासः । न श्राम्यति स्माश्रान्तम् । अविद्यमाना निशात्रानिशम्, सा हि  
विरतिस्थानम् ॥ ६५ ॥ नियतं भवं नित्यम् । न जस्यति तच्छीलमजस्रं, नमि-  
कम्पीति (  $\frac{३१२११७}{४४४४४४}$  ) रः । [ संसक्तमासकं च । ] अतिशेते जयत्यनेना-

६७ तत्रिक्रान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

ह्रीवे शीघ्राऽऽद्य-सत्त्वे स्यात्, त्रिष्वेषां सत्त्व-गामि यत् ॥

17 Kubéra.

६८ कुबेरस्यम्बकसखो यक्षराट् गुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥

६९ किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गलविल-श्रीद-पुण्यजनेश्वराः ॥

1 The  
garden of  
Kubé'ra.  
(his son)

७० अस्थोद्यानं चैत्ररथं, पुत्रस्तु नलकूवरः । 1 *Nalakūvara*

कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥ 1 *Kailasa.*

1 *Kubé'-*  
*ra's city.* 1 *Vehicle.*

तिशयः । भरः पूर्णता, भृ भरणे, ऋदोरप् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{५}{३}$  ) । अतिक्रान्तं वेलामर्थं मात्रां च । बिभर्ति भृशम् । उद्गाहते स्मोद्गाढम् । निःशेषेण भरोऽत्र निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीव्रति तीव्रं, ताव स्थौल्ये, रक् । एको निश्चितान्तोत्रैकान्तम् निताम्यति स्म नितान्तम् । बाहते बाढम्, क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति (  $\frac{७}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{३}$  ) बाढं भृशे साधु । दृढःस्थूलबलयोरिती (  $\frac{७}{३}\frac{३}{३}\frac{२}{३}$  ) दृढं बलवति साधु । अतिमर्यादं दरं च । सततमविच्छेदः प्रकर्षस्त्वतिशय इत्यर्थभेदः । असत्त्वे गुणक्रियाविशेषणत्वाद्-द्रव्यवृत्तिर्वे सति शीघ्राद्या नपुंसके, यथा-भृशं मूर्खः, भृशं याति । एतन्मध्याद्यत्स-त्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत्रिलिङ्गं, यथा-शीघ्रा स्त्री, शीघ्रोश्चः, शीघ्रं कुलम् । सत्त्वगा-मीति किं-भरोयं, गुणातिशयोयम् ॥ ६७ ॥ कुत्सितं वे-वेरं देहोस्येति कुवे-वेरः, कुष्ठित्वात् । त्र्यम्बकस्य सखा त्र्यम्बकसखः, राजाहःसखिभ्यष्टच् (  $\frac{५}{३}\frac{४}{३}\frac{१}{३}$  ) । मनुष्यस्येव धर्मः इमंश्रुत्वादिदस्य मनुष्यधर्मा, धर्मादनिकेवलत् (  $\frac{५}{३}\frac{४}{३}\frac{२}{३}$  ) । धनं दयते रक्षति धनदः, एवं श्रीदः । राज्ञां यक्षाणां राजा राजराजः ॥ ६८ ॥ विश्रवसोपत्यं वैश्रवणः, विश्रवसा विग्रहो विश्रवणेन वृत्तिरविरचिकन्यायेन, शिवा-दिभ्योऽण् (  $\frac{४}{३}\frac{१}{३}\frac{१}{३}\frac{१}{३}$  ) पुलस्तेरपत्यं गोत्रं पौलस्त्यः । नरो वाहनमय नर-वाहनः, वाहनमाहितात् (  $\frac{६}{३}\frac{४}{३}\frac{१}{३}$  ) इत्यनेन नरस्यानाहितवाचित्वाद्-णवं नास्ति, पूर्वपदात्संज्ञायां (  $\frac{६}{३}\frac{४}{३}\frac{३}{३}$  ) इत्यपि नास्ति, क्षुब्नादित्वात् (  $\frac{६}{३}\frac{४}{३}\frac{३}{३}$  ) । किंनरादिस्त्वाम्येपि जात्या यक्षः, यजेर्यक्षेर्वा रूपम् । एकपिङ्गः पिङ्गलैक-नेत्रत्वात्, अतो भागुरिणा हर्थक्ष उक्तः । इडविडा मातास्येति, ऐलविलोपि डलयोरैकत्वस्मरणात् ॥ ६९ ॥ अस्येति प्रत्येकं संबध्यते । उद्यान्यस्मिन्नुद्यानम् । चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निवृत्तं चैत्ररथम् । नडः कूवरं रथावयवोऽस्य नडकूवरः । केलयोर्जलभूम्योरास्ते, के ( जले ) लसनमस्य वा कैलासः स्फटिकस्तस्यायं स्फटि-कोऽद्रिः ( कैलासः ) । अलत्यलका, अल भूषणे, क्षिपकादित्वात् ( वा०  $\frac{४}{४}\frac{५}{४}\frac{३}{४}$  )

क्षीरस्वामिकृतटीकासहितेऽमरकोशे

[ व्योमदिग्वर्गः—

७१ स्यात् किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः । 4 His attendants  
निधिर्नाशिवधिर्भेदाः पद्म-शङ्खाऽऽदयो निधेः ॥

इति स्वर्ग-वर्गः १, अत्र मूलश्लोकाः ६८ ॥, “क्षेपकश्लोकाः ५” ॥

अथ व्योमदिग्वर्गः २.

sky  
mos-  
re.

१ द्यौ-दिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।  
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥  
२ वियद् विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाश-विहायसी ।  
विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात् तदव्ययम् ॥  
'तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्' ।

Space,  
gion or  
uarters.

इति व्योम-वर्गः २३, अत्र मूलश्लोकौ १३, “क्षेपकश्लो० १”

इत्वाभावः । पुष्पमिव पुष्पकम्, इवेप्रतिकृतौ (  $\frac{५३१९६}{२३६४}$  ) कन् ॥ ७० ॥ किञ्चिन्नरो-  
श्चमुखावाकिन्नरः, कुत्सितो नरो वा, किक्षेपे (  $\frac{३१९६४}{७४३४}$  ) इति समासः । मयते  
मयुः । नियतं धीयते निधिः, किः । शेव्यते शेवं स्थाप्यधनं धीयतेस्मिञ्शेवधः ।  
ना पुंलिङ्ग इति काकाक्षिवत् । उक्तं च—महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ ।  
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥ ७१ ॥ इति स्ववर्गः । १ ।

न भ्राजतेऽभ्रम्, डः । व्यवति व्योम, ज्वरत्वरस्त्रिव्यवीति (  $\frac{६३४१९०}{२४६४४०}$  )  
ऊवम् । पुष्कं वारि रति (च्यवति) पुष्करम् । अम्बते शब्दायतेऽम्बरम् । न बभस्ति  
भाति नभः । अन्तर्क्षक्षायत्रान्तरिक्षम्, पृषोदरादित्वात् (  $\frac{६३४१९०९}{२४६४४०}$  ) इत्वम्,  
द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते वा, छान्दसमित्वम् । गच्छन्त्यनेन गगनं [ वर्त्मविकारो  
गमेर्गश्चेति ( उ० २३५ ) गः ] । नास्त्यन्तोऽन्यानन्तम् । खन्यते खम् ॥ १ ॥  
वियच्छति विरमति वियत् । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र विष्णुपदम् । आकाशान्ते सूर्यादयो-  
त्राकाशम्, न काशते वा, छान्दसो दीर्घः । विजहाति सर्वं विहायः । तारापथो  
मेघाध्वा च । महाबिलं देश्याम् । दिशत्यवकाशं दिक्, ऋत्विग्दधृक्स्त्रिग्दिगुणिगिति  
(  $\frac{३१२५९}{३७३}$  ) साधुः । कं स्कुञ्चति विस्तारयति ककुप् । काशते काष्ठा ।

## अथ दिग्-वर्गः

1 Several  
quarters.

1 Relating  
to quarters  
Relating to  
each quarter.

1 The  
lords of  
quarters  
and points.

1 Elepha-  
nts, at the  
points.

1 Their  
females.

2 Inter-  
mediate  
point.

2 Includ-  
ed space.

दिशस्तु ककुभःकाष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥

३ प्राच्यवाची-प्रतीच्यस्ताः पूर्व-दक्षिण-पश्चिमाः ।

उत्तरा दिग्दीची स्याद्, दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥

‘अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।

प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु’ ॥

४ इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।

कुबेर ईशः पतयः पूर्वाऽऽदीनां दिशां क्रमात् ॥

‘रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः’ ॥

५ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्-गजाः ॥

‘करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलाऽनुपमाः क्रमात् ।

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाऽङ्गना चाऽञ्जनावती ॥’

६ क्लीवाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् क्षियाम् ।

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं, चक्रवालं तु मण्डलम् ॥

2 The  
sensible  
horizon.

अश्नुते आशा । हरन्त्यनया हरित् ॥ २ ॥ यथासंख्येन प्राची पूर्वा, अवाची दक्षिणा, प्रतीची पश्चिमा, सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः (  $\frac{७२८.२१६}{२१४७}$  वा० ) प्राग्मध्ये पश्चाच्चार्कौञ्च्यस्याम्, अवो मध्यार्थे । अपाचीति कात्यः, जपादिवात्यक्षे वत्वं च । भवार्थे प्राचीनाद्याः । उत्तरत्यतिशयेनोच्चैर्वा- उत्तरा । उत्तरमञ्च्यार्कौस्या-मुदीची । ( दिश्यं ) दिगादिभ्योयत् (  $\frac{४१३१५४}{२४२६}$  ) ॥ ३ ॥ विदिगपि प्रसिद्धया दिक् । [ एते क्रमात्पूर्वादीनां दिशां विदिशां च पतयः ] । रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः । बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा ग्रहाः ॥ ४ ॥ दिशां धारका गजा दिग्गजाः क्रमात्, ऐरावतः पुण्डरीकः कुमुदोजनवामना इति भागुरिः क्रमं व्यत्यस्तवान् । मालापि-ऐरावतः सुप्रतीक इति । पुण्डरीकादिवर्णा-कृतिभ्यां संज्ञा एताः । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य सुप्रतीकः । करिण्योभ्रमुकपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना [ वामना ] चाञ्जनावती ॥ ५ ॥ दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, अव्ययीभावशरत्प्रभृतिभ्यः



15 A cloud.

७ अश्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।

धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ॥

८ घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्-धूमयोनिः ।

2 A sucession  
of clouds.कादम्बिनी मेघमाला, त्रिषु मेघ-भवे ऽभ्रियम् ॥ 1 Belong-  
ing to  
clouds.4 The  
rattling of  
thunder.

९ स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसिताऽऽदि च ।

10 Lightning.

शम्पा शतहृदा-ह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥

2 A clap  
of thunder.१० तडित् सौदामिनी विद्युच्चञ्चला-चपला अपि । 2 A flash  
of lightn-  
ing.

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो, मेघज्योतिरिरम्मदः ॥

( ५।४।१०७ ) समासान्तः, अव्ययीभावश्च ( ३।४।१८ ) इति नपुंसकाद रश्च ।  
विशिष्टा दिग्विदिक्, उभयव्यपदेशात्, यदाहुः यान्यासामन्तरालानि विदिशः प्रदि-  
शश्चा ताः ( अमरमाला ) । अन्तरमवकाशमालायन्तरालम् । चक्राकारेण वलते  
चक्रवालं, वाडते वा, वाट्ट अल्लान्ये । मण्ड[ ण्ड्य ]ते मण्डलम् । सूत्रद्वये दिशामित्य-  
नुवर्तयन्ति प्रसङ्गात्सामान्येनेति सभ्यः ॥ ६ ॥ अभ्रत्यपो राति वाभ्रम्, अभ्र  
गत्यर्थः, न भ्रश्यन्त्यापोस्मादित्येके, यदुक्तं—न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि  
तान्यतः ( पुराण ) । मेहति सिञ्चति मेघः, न्यङ्कादिवाद् ( ५।३।५३ ) घः ।  
( स्तनयितुः ) स्तनेश्वरादिकात् स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्योणेस्तिनुच् ( उ० ३०९ ) ।  
बलाकाभिर्हीयते बलाहकः, वारिवाहको वा ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घनः, मूर्तौघनः  
( ३।३।७७ ) इति साधुः । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतः । मोदन्तेऽ-  
नेन मुदिरः । धूमो योनिरस्य धूमयोनिः । कमाददते कादम्बा मेघास्ते सन्त्यस्यां  
कादम्बिनी, कदम्बे विकाशो वास्यस्याम् । मेघिका देश्याम् । ( अभ्रियं ) समुद्रा-  
भ्राद्घः ( ४।४।११८ ) छान्दसस्वमतन्त्रम् ॥ ८ ॥ आदिशब्दाद् ध्वनितगर्जादि ।  
शं पिबति शम्पा, शन्वेति प्राच्याः—शम्ब( य )ति नायनं तेज इति व्याख्यन् ।  
शतहृदोर्चिर्विद्यतेस्याः शतहृदा, वाडवज्योतिष्ठात् । ऐरावतोभ्रगो नागस्तस्य स्त्री-  
ऐरावती । क्षणप्रभा-अचिरद्युतिः ॥ ९ ॥ ताडयति तडित्, ताडणिङ्कृच ( उ० ९८ ) ।  
सुदाम्नाद्विगैकदिकसौदामिनी, तेनैकदिक् ( ४।३।११३ ) इत्यण् । विद्योतते विद्युत् ।  
चटुला [ वज्रज्वाला च ] देश्याम् । स्फूर्जनं स्फूर्जथुः, द्वितोथुच् ( ३।३।८७ ) ।  
निष्पेषः संघटोत्थ शब्दः, अशान्याघात इत्येके । एतेन वज्राशान्योस्तडिद्दे[ ङ्ग ]त्वं  
मन्यते । इरयाम्भसा माद्यति-इरमदः, उग्रपश्येरमदेति ( ३।३।३७ ) साधुः ।  
धूमज्योतिः सलिलमस्तां संघ एव मेघस्तत्रत्यं ज्योतिराविर्भवन्मेघज्योतिरित्युच्यते ।



- 2 A rainbow. ११ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् । 1 Indra's  
2 Rain. bow un-  
2 Drought. वृष्टिर्वर्ष, तद्-विधाते ऽवग्राहाऽवग्रहौ समौ ॥ bent.  
2 A hard shower. १२ धारासंपात आसारः, शीकरो ऽम्बु-कणाः स्मृताः ।  
2 Thin rain. वर्षोपलस्तु करका, मेघच्छन्ने ऽहि दुर्दिनम् ॥ 1 A cloudy  
2 Hail. day  
8 Covering १३ अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्द्विरपवारणम् ।  
or disappearance. अपिधान-तिरोधान-पिधानाऽऽच्छादनानि च ॥  
20 The moon. १४ हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ।  
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥  
1 A digit. १५ अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।  
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥

विद्युदाख्यं वडवानलज्योतिरेव न मेघज्योतिस्तेन शम्पा शतहृदेत्यादिशब्दा अभिल-  
षिता इति ] ॥ १० ॥ मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते तदेवेन्द्र-  
धनुरुल्पाते, ऋज्वचक्रं रोहितम्, रोहः संजातोऽस्येति, लोहितत्वाद्वा, कृत्यकः  
(  $\frac{६१११२८}{१२२२२२}$  ) इति प्रकृतिभावः । वर्षम्, अज्विघौ भयादीनामुपसंख्यानं-  
नपुंसकेत्कादिनिवृत्त्यर्थम् ( वा०  $\frac{२२९७१९८}{३३३३३३}$  ) । तद्विधाते तस्य वर्षस्य विधाते निरोधे  
( अवग्राहः अवग्रहः ), अवग्रहोवर्षप्रतिबन्धइति (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) घञ् ( विभाषा )  
॥ ११ ॥ बद्धधाराणां संततं पतनं धारासंपातः । आसरणमासारः, सुस्थिरे  
(  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) इति घञ् भावे । शीकते सिञ्चति शीकरः । सूता वातेरिताः,  
यत्कात्यः—आसारोवेगवद्धर्षं वातास्तं वारि शीकरः । कृणोति हिनस्ति कीर्यते वा  
करका, क्षिपकादिः ( वा०  $\frac{७३३३३३}{३३३३३३}$  ), कमण्डलौ च करक इति पुंस्यपि वक्ष्यति ।  
अहरत्राहर्निशोपलक्षणम् । अहि मेघेन च्छन्नमाच्छादनमिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ वा,  
यद्भागुरिः—दुर्दिनं ह्यन्धकारेन्दैः । वार्दलं देश्याम् ॥ १२ ॥ अन्तर्धानमन्तर्धा,  
अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेवूपसर्गत्वात् (  $\frac{२२२२२२}{२२२२२२}$  वा० ) आतश्चोपसर्गे (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  )  
इत्यङ् । ( अन्तर्धिः ) उपसर्गेधोःकिः (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) । वष्टिभागुरिस्त्रोपमिति  
( का० ) पक्षे पिधानम् । तिरोन्तर्धाविति (  $\frac{११११११}{११११११}$  ) गतित्वात्समासः ॥ १३ ॥  
आह्लादनाच्चन्द्रश्रासौ मिमिति कालं मस्यति परिणमते वा माश्च चन्द्रमाः । मा  
अप्युच्यते सत्यभामाभामेतिवत् । उनत्तीन्दुः, उन्देरिच्चादेः ( उ० १२ ) । विधयन्त्येनं  
सुरा विधुः, घेद् पाने । शुभ्रांशुः सितकरः । ओषधीरीष्टआप्यायकत्वा-दोषधीशः  
॥ १४ ॥ अद्भ्यो जातोब्जः । जीवयति जैवातृकः, जीवेरातृकन्वृद्धिश्च ( उ० ७९ ) ।

2 The disk  
of the sun  
or moon.

4 A part.  
1 Half.

3 Moon-light.  
2 Purity or  
brightness.

6 A spot  
or mark.

1 Exqui-  
site beauty.

4 Beautv  
or splen-  
dour.

7 Frost.

2 Ice and  
snow.

१६ कला तु षोडशो भागो, बिम्बो ऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।

भित्तं शकल-खण्डे वा पुंस्यर्द्धो, ऽर्द्धं समं ऽशके ॥

१७ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना, प्रसादस्तु प्रसन्नता ।

कलङ्काऽङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥

१८ सुषमा परमा शोभा, शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ।

१९ अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥

प्रालेयं मिहिका चा, ऽथ हिमानी हिमसंहतिः ।

सुतेमृतं सोमः सूर्यते वा, नवो नवो भवति जायमान इति श्रुतेः । ग्लायति क्षीयते ग्लौः, ग्लानुदिभ्यांढौः (उ० २२२) । (द्विजराजः) यतः सोमो राजा द्विजातीनाम् । क्षपां करोत्युद्योतयति क्षपाकरः । सुधामूर्तिः [ सुधामृतिः ] आन्नयो रोहिणीश [ सख ] श्र । अमृतनिर्गमः, समुद्रनवनीतं देश्याम् ॥ १५ ॥ चन्द्रस्येति शेषः । षडभिरधिका दश षोडश, षषडत्वंदत्तदशधासूत्रपदादेःष्टुवंच० (  $\frac{४००११२}{२८११}$  वा० ), षोडशानां पूरणः, तस्यपूरणेष्ट (  $\frac{५१३१४८}{२८१११}$  ) । कलयति संख्याति कला बिम्बति भाति बिम्बमाभोगः, सौत्रोयम् । भिद्यते स्म भीत्तं शकले साधुः ( भित्त-शकलं ) । शक्यते भेत्तुं शकलं शकलो वा । खण्ड्यते खण्डे खण्डो वा । खण्डलं भागच्छेदौ च । ऋध्नाति-अर्धोभागो निर्देशात्पुंसि, वाच्यलिङ्ग इत्येके, यट्टिका-खण्डमात्रवृत्ततायामभिधेयलिङ्ग इति । समप्रविभागे त्वर्धं नपुंसकम् । [ सामि ] दलं नेमोपि ॥ १६ ॥ चन्द्रोस्त्यस्यां चन्द्रिका । कुमुदानामियं विकाशहेतुवात्कौमुदी । ज्योतिरस्त्यस्यां ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिन्वेति (  $\frac{५१३११४}{२८१११}$  ) साधुः । प्रसादो नैर्मल्यम् । कलयते लक्ष्यतेऽनेन कलङ्कः । अकि लक्षणे (अङ्कयतेनेनाङ्कः) । (लाञ्छनं) लाछि लक्षणे । चहयति चिह्नं, चह परिकल्कने । लाञ्छनसाहचर्याच्चिह्नादि क्लीबे । अभिज्ञानं च ॥ १७ ॥ प्रकृष्टा कान्तिः सुषमा, सुष्ठु समेति, सुषामादित्वात् (  $\frac{८१३१०८}{२८१११}$  ) षत्वम् । शोभामात्रे परमा उत्कृष्टा शोभा शोभते काम्यते कान्तिः । छयति छिनध्यसारं छविः ॥ १८ ॥ अवश्यायतेवश्यायः, श्याद्वयधेति णः (  $\frac{३१११४०}{२८१११}$  ) । निहियते नीहारः । तुष्यन्त्यनेन तुषारः । तोहस्यर्दयति तुहिनं, तुहिरर्दने । हिनोति वर्धते जलमनेनेति हिमम् । प्रलयादागतं प्रालेयं, केकयमित्रयु-

1 Cold or chilness. २० शीतं गुणे, तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ॥  
 7 Cold or frigid. तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्ताऽन्य-लिङ्गकाः ।  
 2 The polar star. २१ ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्, अगत्यः कुम्भसंभवः ।  
 3 Agastya 1 His consort. मैत्रावरुणि, रस्येव लोपामुद्रा सधर्मिणी ।

6 A star. २२ नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम् ॥ 2 The Asterisms. head of 2 Stars in the South ern scale. दाक्षायिण्यो ऽश्विनीत्यादि-तारा, अश्वयुगाश्विनी । Aries.

प्रलयानांयदेरियः (  $\frac{७१३१२}{११४४}$  ) । मेहति मिहिका नीहारः, [ महिकापि ] । नीहाराख्या त्वन्या धूममहिषी । धूमिका च देश्याम् । ( हिमानी ) हिमारण्ययो-र्महत्वे ( वा०  $\frac{२४७२}{५०५२}$  ) डीषानुक् च ॥ १९ ॥ गुणे जाड्ये शीतं क्लीबे, इयैडो भावे क्तः ( सू० ), द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इत्यहति (  $\frac{६११२४}{३०२०}$  ) संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति (  $\frac{६३१३३}{४००४}$  ) दीर्घः । तद्वदर्थः शीतवत्पर्यायाः अभिधेयलिङ्गाः । सुष्ठु श्यायते सुशीमः । शिनोत्यर्थं श्यायते सुशीमः । शिनोत्यर्थं श्यायते वा शिशिरः । जलति जडः, जल जाड्ये । शीतं लाति शीतलः । ( हिमः ) हिमादेः-अश्रादित्वादच् (  $\frac{५११३७}{२६३३}$  ) ॥ २० ॥ चन्द्रप्रसङ्गादागतमुक्त्वा प्रस्तुतमाह । ध्रुवति ध्रुवः, कः । उत्तानपादस्यापत्यं, ऋषित्वाद् ऋष्यन्धकेति (  $\frac{४१११४}{२२४४}$  ) आणि प्राप्ते, बाह्वादिवादिज् ( सू०  $\frac{४१११६}{४००४}$  ) । अगं विध्याचलं स्त्यायति स्तम्भितवान-गस्यः । मित्रावरुणयोरपत्यं मैत्रावरुणिः, ऋषिसमुदायस्यानुषित्वादित्, देवता-द्वन्द्वेचानङ् (  $\frac{७१३१२}{११४४}$  ) । पतिशुश्रूषालोपेष्वमुद्रा, न मुदं राति, लोपामुद्रा लोपयति योषितां रूपाभिमानं । समानो धर्मोऽस्यस्याः सधर्मिणी पत्नी ॥ २१ ॥ न क्षरति नक्षत्रं, क्षर गतिहिंसनयोः, आप्नपादिति (  $\frac{६३१३७}{४००४}$  ) नञ् प्रकृत्या । ऋषति गच्छति, ऋक्ष्णोति तमो वा-ऋक्षम् । भा विद्यतेस्य भम् । तरन्त्यनया तारा । ( तारका ) स्वार्थे कन्, तारकाज्योतिषीति (  $\frac{४५३३१}{४००४}$  वा० ) इत्वाभावः, क्लीबेपि यच्छाश्वतः-नक्षत्रे चाक्षिमप्ये च तारकं तारकापि च, लक्ष्यं च-द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकघन ( मणि )-च्छायैः स्थितं तारकैः ( विद्व-शाल० ४-२० ) । अवतेरुडुः, उडु गतौ वा । दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः सप्तविंशति-र्भाणि । दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी, अत इज् (  $\frac{४१११६}{४००४}$  ) अनन्तरापत्येपि द्वैपाय-नवत्, यजिजोश्चेति (  $\frac{४१११०}{४००४}$  ) फक्, यद्वा-इतोमनुष्यजातेः (  $\frac{४१११५}{४००४}$  ) इत्यत्र-इज् उपसंख्यानाद् डीप्, कौरव्यमाप्ड्काभ्यां च (  $\frac{४१११५}{४००४}$  ) इति चका-रादासुरायणवत् फः-तद्धितः । अश्वाम् युङ्क्तेष्वयुक्, अश्वकर्मण्यान्नात् ॥ २२ ॥

3 Stars in Cancer.	२३ राधा विशाखा, पुष्ये तु सिध्य-तिष्यौ, श्रविष्ठया ॥
2 The Dolphin.	समा धनिष्ठाः स्युः, प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ।
2 The wing of Pegasus.	२४ मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाऽऽग्रहायणी ॥ 3 Orion.
1 Stars in his head.	इल्वलास्तच्छिरो-देशे तारका निवसन्ति याः ।
9 The planet Jupiter.	२५ बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥ जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डजः ।
6 Venus.	२६ शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥
5 Mars.	अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ।

राध्नोति कार्यं राधा । विशाखति व्याप्नोति विशाखा, शाखं व्याप्तौ । पुष्यसिध्यौ-  
नक्षत्रे (  $\frac{3121896}{2766}$  ) साधू, पुष्यात्यर्थान्पुष्यः, सिध्यन्त्यनेनार्थाः सिध्यः ।  
त्वेषति तिष्यः, त्विष दोषौ, अग्रयादिः ( ५५१ उ० ) श्रूयते शुभकर्मणि श्रविष्ठा ।  
दधन्ति धनं करोति धनिष्ठा, श्रविधनिभ्यामिष्टम् । प्रोष्ठौ सारौ पदावस्थाः प्रोष्ठपदा,  
अर्थग्रहणाद् भद्रपदा, सुप्रातःसुष्वेति (  $\frac{5181800}{2760}$  ) साधुः, फल्गुनीप्रोष्ठपदानां-  
चनक्षत्रे (  $\frac{212160}{2760}$  ) इति वा बहुत्वम् ॥ २३ ॥ मृगस्येव शीर्षं शिरोस्य, खे  
ताराणां तथावस्थानात्, शीर्षं प्रकृत्यन्तरम् । अग्रे हायनोस्या आग्रहायणी, मार्ग-  
शीर्षादारभ्य संवत्सरप्रवृत्तेः, आग्रहायण्यश्चत्थाट्क (  $\frac{812122}{2760}$  ) इति निर्देशा-  
दण् । इन्वका इति पञ्च ताराः, इन्वन्ति प्रीणन्तीन्वकाः, मरुतो देवता इन्वका  
नक्षत्रमिति श्रुतेः । इल्वलास्तारका इल्वलोसुर इति-उणादौ श्रीभोजदेवो व्याक-  
रोत् ॥ २४ ॥ [ बृहतां पतिर्बृहस्पतिः ] तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरिति (  $\frac{3121896}{2760}$  )  
वा० ) सुदृढलोपो । गीर्षतिः-गीष्पतिः, अहरादीनांपत्यादिषु (  $\frac{812122}{2760}$  वा० ) इति  
वा रेफः, पक्षे कस्कादिदर्शनात् (  $\frac{5181800}{2760}$  ) पत्वम् । धिषणास्यास्तीति धिषणः ।  
गृणात्युपदिशति गुरुः, कृग्रोरुच्च ( उ० २४ ) । जीव्यतेनेन मृतसंजीवनीज्ञत्वाज्जीवः ।  
आङ्गिरसोपत्यत्वादाङ्गिरसः । चित्रशिखण्डजः सप्तर्षिजः, समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा  
( अवयवेषु वर्तन्ते ) इति । वाचस्पतिः, अलुकि षष्ठ्याः पतिपुत्रेति (  $\frac{5181800}{2760}$  )  
सत्वम् ॥ २५ ॥ शुक्रो रुद्रस्य शुक्रद्वारेण निर्गतत्वात् । कवेरपत्यं काव्यः, कुर्वादि-  
भ्योण्यः (  $\frac{812122}{2760}$  ), कविस्त्वभेदाद्यथा-जमदग्निर्वै पञ्चममवदानमवाद्यत्,  
चातुर्वर्ण्यात्यज् ( चतुर्वर्णादीनांस्वार्थउपसंख्यानम्  $\frac{3121896}{2760}$  ) इत्येके । वशीर्युशना,  
ऋदुशानइति (  $\frac{5181800}{2760}$  ) सावनङ् । भृगोरपत्यं भार्गवः । अङ्गानियतिं पीनत्वादङ्गा-  
रकः, आरस्तु भीमवत् । कौ जायते कुजः । भूमेरपत्यं भौमः, शिवादित्वादण्

3 Mer-  
cury.

5 The  
ascending  
node.

1 Signs of  
the Zodiac.  
54 The Sun.

२७ रोहिणेयो बुधः सौम्यः, समौ सौरि-शनैश्चरौ ॥ 2 Saturn.

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः ।

२८ सप्तर्षयो मरीच्यत्रि-मुखाश्चित्राशिखण्डिनः ॥ 1 Ursa  
major.  
Ascension.  
राशीनामुदयो लग्नं, ते तु मेष-वृषा ऽऽदयः ।

२९ सूर-सूर्याऽर्यमाऽऽदित्य-द्वादशात्म-दिवाकराः ॥

भास्करा ऽहस्कर-व्रत्र-प्रभाकर-विभाकराः ।

३० भास्वद्-विवस्वत्-सप्तार्ध-हरिदश्चोष्णरश्मयः ॥

विकर्तना ऽर्क-मार्तण्ड-मिहिरा ऽरुण-पूषणः ।

( $\frac{४१११३३}{२२२५}$ ) वक्रोपि ॥ २६ ॥ रोहिण्या अपत्यम् । सोमः पितापि देवता-  
स्येति, सोमादृष्यन् ( $\frac{४१३३३८}{२२३२}$ ) । ज्ञानान्द्रमसायनिश्च । सूरस्यार्कस्यापत्यं सौरिः,  
सौरस्तु तस्येदम् ( $\frac{६१४१३३}{२२३३}$ ) इत्यणि । शनिमन्दौपल्लुकालौ छायापुत्रोसितश्च सः  
तमस्करित्वात्तमः, सान्तत्वात्कृबि । रहयति भुक्त्वा चन्द्राकौ राहुः । स्वर्भानुः  
स्वर्भानुः, पूर्वपदात्संज्ञायां ( $\frac{८१४३३}{२२३३}$ ) न णत्वम् । सिंहिकाया अपत्यं सैहि-  
केयः । विधुं तुदति विधुन्तुदः, विध्वरुषोस्तुदः ( $\frac{३१३३३३}{२२३३}$ ) इति खश् ।  
अभ्रपिशाचो ग्रहकलोलश्च देश्याम् । केतुः शिखीति वाच्यम् ॥ २७ ॥ सप्त च ते  
ऋषयश्च, दिक्संख्येसंज्ञायामिति ( $\frac{२१३३३०}{२२३३}$ ) द्विगुः । मुखशब्दात्क्रत्वङ्गिरो-  
वसिष्ठपुलस्त्यपुलहाः । चित्रः शिखण्डश्चूडास्येषाम् सप्तर्षिरित्येकत्वं रुढेः । (ते  
राशयः) मेषो वृषोथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः  
कुम्भमीनकौ ॥ २८ ॥ सुवति सूरः । सूयते सूर्यः, राजसूर्यसूर्येति ( $\frac{३१३३३३}{२२३३}$ )  
साधुः । इयति अर्थमा । अदितेरपत्यमादित्यः । द्वादशात्मानो रूपाण्यस्य (द्वा-  
दशात्मा) । दिवा दिनं करोति दिवाकरः, दिवाविभाप्रभेति ( $\frac{३१३३३३}{२२३३}$ ) टः ।  
भास्कराहस्करौ कस्कादित्वात् ( $\frac{८१३३३८}{२२३३}$ ) व्रधते व्रधन्तः । भासः सन्त्यस्य भास्वान्  
॥ २९ ॥ विवस्तेजोस्यास्तीति विवस्वान्, तसौमत्वर्थेइति ( $\frac{३१३३३३}{२२३३}$ ) भसंज्ञायां  
पदकार्यं रूत्वं नास्ति । हरितो नीला अश्वा अस्य (हरिदश्च) । विकृन्तत्यात्मानं  
विकर्तनः, भ्रमेण तेजःशातनान् । अर्कयति तपत्यर्कः, अर्चयते वा । मृतण्डस्यापत्यं  
मार्तण्डः, मृताण्डमजायतेति मार्ताण्डो वा । मेहति मिहिरः, आदित्याज्जायते  
वृष्टिरिति स्मृतिः (मनु० ३-७६) । अरुणोऽस्यस्वाराणः, वर्णेन वा । पूषति पर्व  
(वर्ध) ते पूषा, इन्द्रहन्पूषार्यम्णांशौ ( $\frac{६१४१३३}{२२३३}$ ), सौच ( $\frac{६१४१३३}{२२३३}$ ) इति नियमा-

३१ द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्वषाम्पतिरहर्पतिः ।

३२ भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥

‘पद्माक्षस्तेजसांराशिश्छायानाथस्तमिस्रहा ।

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥

प्रद्योतनो दिवमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ।

1 Three of the  
sun's attendants

इनो भगो धामनिधिश्चांशुमात्यब्जिनीपतिः’ ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशो पारिपार्श्वकाः ।

5 The dawn. ३३

सूरसूतो ऽरुणो ऽनूरुः काश्यपिर्गुह्यामजः ॥

4 Halo.

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यक-मण्डले ।

11 A ray.

३४ किरणोन्न-मयूखांशु-गभस्ति-वृणि-रश्मयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्री-तुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ।

दीर्घाभावः ॥ ३० ॥ दिवि मणिरिव द्युमणिः, अत एवाम्बरमणिर्गगनमाणिक्या-  
दयोपि । तरन्त्यनेन तमस्तरणिः । मेघति मित्रः । विरोचते विरोचनः, अनुदात्तेतश्च  
(  $\frac{३१२१३४९}{३४२६९}$  ) इति युच् । विभा दीप्तिर्वसु धनमस्य विभावसुः । अह्नः  
पतिरहर्पतिः, अहरादीनां पत्यादिषु (सू०  $\frac{४८५१}{४८५१}$  वा०) इति वा रेफः ॥ ३१ ॥ भाति  
भानुः । हन्ति तमो हंसः । सूयते सविता । रूयते स्तूयते रविः । कर्मसाक्षी  
जगच्चक्षुरंशुमाली [ लोकबन्धुः ] त्रयीतनुः । [ इनो भगो ] धामनिधिः [ अब्जिनी-  
पतिरिति ज्ञेयम् ] । प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः । शूरांशुसत्तमः  
प्रोक्तः पद्मिनीकान्त इत्यते । मठरस्यापत्यं माठरः । दण्डोस्यास्तीति दण्डः । इन्द्रा-  
दयो ह्यष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः, यत्सौर (तन्त्र) म्—तत्र शक्रो वामपार्श्वे  
दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामन [ नामत ] श्व सः ।  
यमोपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया । एवमन्येयावाद्याः (पाताद्याः) [ गुह-  
हरराहुखरादयः । तेषु प्राधान्यात्त्रय एवोक्ताः ] । परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः,  
परिमुखं च (  $\frac{४१३१२९}{४५७६९}$  ) इति चकारादटक् ॥ ३२ ॥ सूतः सारथिः । ( काश्य-  
पस्यापत्यं काश्यपिः ) ऋष्यन्धकेत्यण् (  $\frac{४१३१२९४}{४५७६९४}$  ), काश्यप इति सम्यः पाठः,  
बह्नादिस्वाद्धा (  $\frac{४१३१२९४}{४५७६९४}$  ) परितो ( विष्यते ) व्याप्यतेनेन परिवेषः । परितो  
धीयते परिधिः । समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरुपसूर्यकम्, सूर्यमण्डलं च ॥ ३३ ॥ कीर्यते  
किरणः । वसन्त्यस्मिन् रसा उन्नः । मिनोति क्षिपति तमो मयूखः । अश्नुते—अंशुः ।  
गां बभस्ति दीपयति गभस्तिः, पृषोदरादिः (  $\frac{६१३१२९९}{४५७६९९}$  ) जिघर्ति वृणिः ।

- 11 Light. ३५ स्युःप्रभा-रुग-रुचिस्त्वद्-भा-भाश्चवि-द्युति-दीप्तयः ॥  
 3 Sun-shine. रोचिः शोचिरुभे क्लीबे, प्रकाशो द्योत आतपः ।  
 4 Warmth. ३६ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥  
 3 Heat. तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्, मृगतृष्णा मरीचिका ।  
 2 Sultry इति दिग-वर्गः ३. अत्र मूलश्लोकाः ३५, क्षे० ४.  
 vapour.

### अथ काल-वर्गः ३

- 4 Time. १ कालो दिष्टो ऽप्यनेहा ऽपि समयो ऽप्यथ पक्षतिः ॥  
 2 First प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे, तदा ऽऽद्यास्तितथयो द्वयोः ।  
 lunar day. १ A lunar day. २ घस्रो दिना ऽहनी वा तु क्लीबे दिवस-वासरौ ॥  
 5 A day. प्रत्यूषो ऽहर्मुखं कल्यमुषः-प्रत्युषसी अपि ।  
 9 Morn- 'व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते' ॥  
 ing.

पिपतिं स्पृशति वा क्ष्मां पृश्निः, भुवं वृष्ट्यै प[व]र्षति सिञ्चति पृ[वृ]ष्णिर-  
 त्येके । कीर्यते करः । त्रियतेस्मिस्तमो मरीचिः । दीधोते दीप्यते दीधितिः ॥ ३४ ॥  
 प्रभादीनामादित्यरश्मिस्त्वाभावात्पृथक्पाठः, द्युतिच्छव्योरिन्दुप्रस्तावोक्तेः पुनरिहोपादानं  
 सामान्यार्थम् । दीप्यातपादयो ह्यसाधारणा अपि कविभिः साधारणीकृताः, यथा  
 मुखदीप्तिः, चन्द्रातपः । रोचनं रुक् । भाभासौ धातुभेदात् । शोचिनैर्मल्याथोत्र  
 ॥ ३५ ॥ कवंचोष्णे (  $\frac{६।३।१०७}{४०३३}$  ) इति का-कव-कस्समुदायात् त्रैरूप्यम् । एषां  
 धर्ममात्रे क्लीबत्वं, धर्मिवृत्तित्वेभिधेयलिङ्गत्वम् । तेजनात्तिगमतीक्ष्णौ । खं राति  
 खरति वा खरम् । तद्वदिति घ क्लीबत्वं धर्मिणि त्रिष्विति दिश्यते । अत्युष्णार्थं  
 चैतत्, यदाहुः- तिग्मं तीक्ष्णं कदुष्णं स्यात् । अन्यत्र तूपचारात्-तीक्ष्णोसिः ।  
 मृगाणां तृष्णास्याम् ( मृगतृष्णा ) । मरीचिप्रतिकृतिर्मरीचिका । ग्रीष्मे सिकता-  
 स्वर्ककराः प्रतिफलिता जलत्वेनाभान्ति, अत एव मरुमरीचिकोच्यते ॥ ३६ ॥ इति  
 व्योमदिग्वर्गः । २ ।

कलयति कालयति वा सर्वं कालः । दिश्यते स्म दिष्टः । न-ईहतेऽत्रानेहा,  
 असुन्, ऋदुश्चानस्पुरुदंशोनेहसांच (  $\frac{७।१।१५४}{३७६४}$  ) इति सावनह् । समेति समयः ।  
 पक्षस्य मूलं प्रारम्भदिनं पक्षतिः । प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेनया प्रतिपत् । सा प्रतिपदाद्या  
 यासां ताः, तन्यते तिथिः स्त्रीपुंलिङ्गः ॥ १ ॥ घसति तमो घस्यते-( अद्यते ) ऽस्मिन्  
 वा घसः । द्यति तमो दिगम् । न जहाति कालमहः, नजिजहातेः ( उ० १५६ )



4 Eve.	३ प्रभातं च, दिनान्ते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ।	
1 Periods of the day.	प्राह्णाऽपराह्ण-मध्याह्नस्त्रिसंध्य, मथ शर्वरी ॥	1 Twi- light.
12 Night.	४ निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।	
	विभावरी-तमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥	
1 A dark night.	५ तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता ।	1 A moon- light night.
1 A night and two days.	आगामि-वर्तमानाहर्द्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥	

इति कनिन् । दीव्यति दिवसम् । वसन्त्यस्मिन् वासरम् । प्रत्युषति निशां प्रति-  
रुजति, प्रतिगता-उषा वा तदा प्रत्युषः । काले साधु काल्यं, शाश्वतः कल्यम-  
प्याह-कल्यं प्रभातं सज्जं च कल्यो नीरोगदक्षयोः २४ । उप ( ओष ) त्यर्ककैरुषः,  
कसुन् । एवं प्रत्युषः ॥ २ ॥ भातुं प्रवृत्तं प्रभातं, आदिकर्मणित्तः (  $\frac{४।३।७।१}{३।०।५।३}$  ) ।  
विभातं व्युष्टं च । गोसर्गो देश्याम् । प्रातः प्रगोव्ययम् । सायमव्ययम् । सायाह्नादि-  
दर्शनात् इयाद्वयधेति (  $\frac{३।१।१।४।१}{३।१।०।३।१}$  ) णान्तोपि, स्याति दिनं सायः, सायमोहो  
मलोपश्चेति भाष्यं त्वनिष्टनिवृत्त्यर्थम् । संध्यायन्त्यस्यां संधीयेते अहोरात्रौ वास्यां  
संध्या । पितृन् प्रसूते पितृप्रसूः, ब्रह्मणो ह्येषा पितृप्रसवित्री तनुः । प्रारम्भाऽपरं  
मध्यं वाह्नः, राजाहःसखिभ्यष्टच् (  $\frac{५।४।१।१}{३।०।८।८}$  ) अहोह एतेभ्यः (  $\frac{५।४।८।८}{३।०।८।८}$  ) । तिस्रः  
संध्याः समाहृतास्त्रिसंध्यम् । आबन्तोवा ( वा०  $\frac{१।५।५।७}{८।१।१।१}$  ) इति पक्षे स्त्रीत्वं  
नेष्टं, यन्माला-त्रिसंध्यं तु नपुंसकम् । शृणाति चेष्टाः शर्वरी ॥ ३ ॥ निश्चयति  
तनूकरोति चेष्टा निशा, आतश्चोपसर्गं । (  $\frac{३।१।१।३।६}{३।२।१।८।८}$  ) इति कः । निशी-  
थोऽस्यस्यां निशीथिनी, महानिशाख्या । राति सुखं रात्रिः । आद्यन्तयोरर्थया-  
मयोर्दिनध्यवहारास्त्रियामा । क्षणमवसरं ददाति क्षणदा विश्रान्तिप्रदत्यर्थः । क्षप्यते  
क्षपा, भिदाद्यङ् (  $\frac{३।३।१।०।४}{३।२।८।१}$  ) । विभाति विभावरी, कनिप्, वनोरच (  $\frac{४।१।७}{४।५।६}$  )  
इति डीप्-रश्च । रजयति तमसा रजनी । यामाः सन्त्यस्यां यामिनी । ताम्यन्त्यस्यां  
तमी । ( के भूषयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्यामा चन्द्रमसः कुतः श्रीः । किमाह सीता  
दशवक्त्रनीता ) हारा महादेवरता तमातः ( विदग्ध० ) इति तमापि । वासतेयी  
मालायाम् ॥ ४ ॥ रात्रिः काकाक्षिवत् । तमोऽस्यस्यां तमिस्रा, ज्योत्स्नातमिस्त्रेति  
(  $\frac{५।३।१।१।४}{१।१।२।१}$  ) साधुः । ज्योत्स्नी तामसीत्यण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानं  
वा०  $\frac{१।१।१।०}{३।१।१।०}$  ), शाश्वतस्तु-ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः  
प्रभेति १९२ । पूर्वापराहयोः पक्षयोरिव मध्ये वर्तमानत्वात्, वर्तमानाहो यदीया



1 A multitude of nights

2 Mid-night.

1 The full and change of the moon.

2 Last day of the half month.

1 Moon a little gibbous.

4 Day of new moon.

1 no-Moon.

2 An eclipse.

Eclipsed sun and moon.

1 Sun &amp; moon.

६ गणरात्रं निशा बह्व्यः, प्रदोषो रजनीमुखम् । 2 Evening.

अर्धरात्र-निशीथौ द्वौ, द्वौ याम-प्रहरौ समौ ॥ 2 A watch.

७ स पर्वसंधिः प्रतिपत्-पञ्चदशोर्यदन्तरम् ।

पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे, पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ 2 Day of full moon.

८ कला-हीने सा ऽनुमतिः, पूर्णे राका निशाकरे । 1 Moon quite full.

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥

९ सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली, सा नष्टेन्दु-कला कुहूः । 1 Moon light-horned.

उपरागो ग्रहो, राहु-ग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥

१० सोपप्लवोपरक्तौ द्वा, वग्न्युत्पात उपाहितः । 2 meteor.

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकर-निशाकरौ ॥

निशा-निशामध्येपि दिवसः-पक्षिणीत्याहुः ॥ ५ ॥ गणानां रात्रीणां समाहारः, अहः सर्वैकदेशेति (  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) संख्यात्वाद्वा समासान्तः, रात्राह्नाहाः पुंसीति (  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) असमाहारे हि पुंस्त्वम् । यन्माला-गणरात्रं नपुंसकम् । प्रारब्धा दोषा यस्मिन् ( प्रदोषः ) । समावित्येव । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः, अर्धनपुंसकमिति (  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) तत्पुरुषः । नित्यतं शेरतेऽस्मिन् भूतानि निशीथः, अत एव कात्यो निशीथं सुसजन-माह । याति यामः । प्रह्रियतेऽस्मिन् प्रहरः, पुंसिसंज्ञायां चः (  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) ॥ ६ ॥ स सन्धिः पर्वेति संबन्धः, दुर्गापि-प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्व ( नि. १-६-२० ) । प्रदिक् ककुप् । प्राच्यास्तु पर्वसन्ध्याख्यमाख्यन्, रूपभेदात्कलीबे । पक्षान्त इति योग-कालसंज्ञा । पूर्णो माश्चन्द्रः पूर्णमासत्र भवा । पौर्णमासी पूर्णो मासो वर्तते वास्यां, पूर्णमासादण् । पूर्णं पूर्णिः, कृत्वादिभ्यः किन्निष्ठावत् ( वा०  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) इति नत्वं, पूर्णि मिमीते पूर्णिमा, कः ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने निशाकरे, अनुमन्यतेऽनुमतिः । पूर्णे, राति सुखं राका । ( अमावास्या ) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । ( अमा-वस्या ) अमावस्यदन्यतरस्यां (  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) इति ण्यति पक्षे वृद्धभावा निपात्यते । दृश्यते याज्ञिकैर्दर्शः, न दृश्यते चन्द्रोऽस्मिन् विपरीतलक्षणया ॥ ८ ॥ सिनी सिता बाला कलास्याम् । कुहूर्विस्मापिकेत्यर्थः, कुं हन्ति तमसा वा । उप-रज्यते छाद्यतेनोपरगः । ग्रहणं ग्रहः, ग्रहवृद्ध (  $\frac{३१४८७७}{१०००००}$  ) इत्यप् ॥ ९ ॥ इन्दु राहुग्रस्तः सोपप्लव उपरक्तश्च । एवं पूषापि । अग्निकृत उपसर्गः, उप-आसन्नमहितमभ्योपाहितः, धूमकेवाख्य उत्पात इत्येके । एकयोक्त्या-अपृथग्वचनेन रोदसीवत्, न तु पुष्पवानिन्दुः सूर्यो वोच्यते, पुष्पं विकाशः प्रकाश इत्यर्थः ॥ १० ॥

- 1 Sixteen thirds. ११ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा, त्रिंशत् तु ताः कलाः । 1 Eight seconds.  
 Four minutes. तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते, तु मुहूर्तो द्वादशाऽब्धियाम्, ॥ 48 minutes.  
 1 A day. १२ ते तु त्रिंशद्दहो-रात्रः, पक्षस् ते दश पञ्च च, । 1 A fortnight.  
 1 Night & dark fort-nights. पक्षौ पूर्वाऽपरौ शुक्ल-कृष्णौ, मासस्तु तादृभौ, ॥ 1 A month.  
 A season. १३ द्वौ द्वौ मार्गादि- मासौ स्याद्वर्तुस्तैरयनं त्रिभिः, । A half year.  
 1 A year. अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणा ऽर्कस्य वत्सरः, ॥  
 2 Equinox. १४ सम-रात्रि-दिवे काले विषुवद् विषुवं च तत् ।  
 Poussee. 'पुष्य-युक्ता पौर्णमासी पौषी, मासे तु यत्र सा ॥  
 Pousā. नाम्ना स पौषो, माघाऽऽद्याश् चैवमेकादशाऽपरे, ।  
 4 A'graha-yana. मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥  
 3 Pausha. १५ पौषे तैष-सहस्यौ द्वौ, तपा माघे, ५थ फाल्गुने । 2 Māgha.  
 3 Pha'lguna. स्यात् तपस्यः फाल्गुनिकः, स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥  
 3 Chaitra.

निमेषोक्षिस्पन्दकालः । काशते काष्ठा ताः काष्ठास्त्रिंशत्कलयति कालं कला । ताः कला-  
 स्त्रिंशदक्षणात्क्षणः, क्षणु हिंसायाम् । ते क्षणा द्वादश, मुहुरियति मुहूर्तो द्विघटिकम्  
 ॥ ११ ॥ ते मुहूर्तास्त्रिंशदह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः, अहः सर्वैकदेशेत्यच् (  $\frac{५१४८७}{१०००००}$  ),  
 द्वन्द्वे त्वहोरात्राविमौ पुण्यौ । तेहोरात्राः पञ्चदश, पचति भूतानीति पक्षः, पक्ष परिग्रहे  
 वा । शुक्लो मासस्य पूर्वपक्षः कृष्णस्त्वपरः, यतश्चैत्रसिताद्या मासाः । तौ पक्षौ माश्व-  
 न्द्रस्तस्यायं मास इति निर्वचनेन चान्द्रेण मानेनायम् । सौरसावननाक्षत्रमानैस्त्वन्यथा,  
 मस्यति मिमीते वा ( मासः ) ॥ १२ ॥ इयति क्रतुः । माघाद्युपक्रमस्ततोयनारम्भात् ।  
 यदाह तैर्ऋतुभिस्त्रिभिः, अयतेकौनेनायनम् । उत्तरा दक्षिणा च यार्कस्य गतिः, ते द्वे  
 अयने मिलिते वत्सरो वर्षम् ॥ १३ ॥ समौ रात्रिदिवौ यत्र, अचतुर—(  $\frac{५१४८७}{१०००००}$  )  
 इत्यादिना साधुः । विषु साम्येव्ययम्, तद्विद्यतेस्य विषुवत्, विषुवं च, वो  
 मत्वर्थे लिङ्गात् ( अन्येभ्योपि दृश्यते ) । विष्वगित्युत्तरपदलोपपञ्चाकृतसन्धेः ( वा०  
 $\frac{३१०००}{१०००००}$  ) इति हि विषुव ( ण ) शब्दो युक्तः । मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमा-  
 स्यस्मिन्, सास्मिन्पौर्णमासी (  $\frac{४१३१२३}{१२३३३}$  ) इत्यण् । सहोस्यास्मिन् सहाः, मत्वर्थे  
 मासतन्वोरिति (  $\frac{४१४८७३८}{१०००००००}$  ) यत्, तस्य लुगकारेकाररेफाश्चेति ( वा० ? ) । पक्षे लुक्,  
 पुंस्त्वं लोकात्, सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत् इति छान्दसम् । एवं तपाः—नभाः ।  
 भीमवन्मृगशीर्षस्य मृगत्वान्मार्गः । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिकः,  
 आग्रहाण्यश्चत्थाट्ठक् (  $\frac{४१३१२३}{१२३३३}$  ) ॥ १४ ॥ ( पौषः—तैषः प्राग्वदण्—द्वयम् ।  
 सहोस्यास्तीति सहस्यः, मत्वर्थेमासतन्वोरिति (  $\frac{४१४८७३८}{१०००००००}$  ) यत् । एवं तपस्यनभस्यौ ।

- 3 *Vais'ak'ha.* १६ वैशाखे माधवो राधो, ज्येष्ठे शुक्रः, शुचिस्त्वयम् ।  
 2 *Jyaisht'ha.* आषाढे, श्रावणे तु स्यान् नभाः श्रावणिकश्च सः ॥  
 2 *Āshād'ha.*  
 3 *Śrāvāṇa.*  
 4 *Bhad'ra.* १७ स्युर्नभस्य-प्रौष्ठपद-भाद्र-भाद्रपदाः समाः ।  
 3 *Āśvina.* स्यादाश्विन इषोऽप्याश्रयुजोऽपि, स्यात् तु कार्तिके ॥  
 4 *Kārtika.*  
 1 Cold season. १८ बाहुलोजौ कार्तिकिको, हेमन्तः, शिशिरोऽस्त्रियाम् ।  
 1 Winter.  
 4 Spring. वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर, ग्रीष्म ऊष्मकः ॥  
 7 Hot season. १९ निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।  
 2 Rains. स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा, अथ शरत् स्त्रियाम् ॥  
 1 Sultry season.  
 1 Season. २० पडमी ऋतवः पुंसि मार्गाऽदीनां युगैः क्रमात् ।  
 6 A year. संवत्सरो वत्सरोऽद्वो हायनोऽस्त्री शरत् समाः ॥

तपोऽस्यास्तीति तपाः । ( फाल्गुनिकः ) विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यष्टक्  
 (  $\frac{१।३।२३}{१२२५}$  ) मधुर्वसन्तोऽस्यास्तीति मधुः, मधोर्जच (  $\frac{१।१।३०९}{३४४३५}$  ) इति जस्य वा  
 लुक् ॥ १५ ॥ राधया युक्ता पौर्णमासि अस्मिन् राधः । शुग्विद्यतेस्य शुक्रः, लुगकारे-  
 काररेकाश्च ( वा० ? ) इति रेफः । शुग्विद्यतेस्य शुचिः, इकारः । न भासनं मेघच्छ-  
 न्नात्वादस्यस्य नभाः ॥ १६ ॥ भीमवद्भद्र(या)युक्ता भाद्री पौर्णमास्यस्मिन्  
 भाद्रः । इष्यते-इडञ्च विद्यतेस्य-इषः, अकारः ॥ १७ ॥ बहुलाभिर्युक्ता बाहुली  
 पौर्णमास्यस्मिन् बाहुलः । ऊर्ज्—अञ्जं बलं वास्यास्तीति—ऊर्जः हिमान्तोऽस्य  
 हेमन्तः, पृषोदरादिः (  $\frac{६।३।१००}{२०३४४}$  ) । ( शिशिरः ) शिनोत्यर्थं शीतेन, शिञ् निशाने ।  
 वसन्त्यस्मिन् सुखं, वस्ते भुवं वा वसन्तः, झच् । सुष्ठु रभते सुरभति वा सुरभिः ।  
 फल्गुर्देश्याम् । गिरन्त्यम्बु ग्रीष्मः । ऊष्मप्रतिकृतिरूष्मकः ॥ १८ ॥ निदह्यतेस्मिन्  
 निदाघः, घञ्, न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् (  $\frac{५।३।५३}{२८६४३}$  ) । उष(ओष)ति-उष्णः । तपति  
 तपः, अच्, यल्लक्ष्यम्—तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः ( शिशु० १-६६ ) । प्रवर्षति  
 प्रावृट्, नहिवृत्तिवृषीति (  $\frac{६।३।१३६}{२०३४४}$  ) दीर्घः । भूम्नि बहुत्वे, वर्षमस्त्यासां वर्षन्ति वा  
 वर्षाः । शीर्यन्तेस्यां पाकेनौषधयः शरत् ॥ १९ ॥ यत्कात्यः—आदाय मार्गशीर्षाच्च  
 द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः । हेमन्ताद्धि वत्सरस्यारम्भः । ऋतुः पुंलिङ्गः । संवसन्ति  
 ऋतवोस्मिन् संवत्सरः, ऋतुपरिवर्तात्मा ह्यसौ, यद्भागुरिः—सर्वर्तुपरिवर्तस्तु  
 स्मृतः संवत्सरो बुधैः । परिवत्सरोपि । इदावत्सर इद्वत्सरोनुवत्सरश्च ज्योतिषे ।  
 आप्यतेग्दिः । जहाति-ऋतून् हायनः, हश्चब्रीहिकालयोः (  $\frac{३।१।१४८}{२४६१४८}$  ) इति ण्युट् ।  
 समन्ति समाः, सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यासां वा, स्त्रीबहुत्वयं यथा-जीव्या-

1 A patriarchal day.  
1 Day of *Brahmā*.

२१ मासेन स्याद्दहो-रात्रः पैत्रो, वर्षेण दैवतः, । 1 Day of the gods.  
दैवे युग-सहस्रे द्वे ब्राह्मः, कल्पौ तु तौ नृणाम्, ॥ 2 kalpa.

1 *Manvantara*.  
5 destruction of the world.  
12 Sin.

२२ मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेक-सततिः, ।  
संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥

5 Virtue or moral merit.  
12 Joy, or pleasure.

२३ अ-स्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिष-कल्मषम् ।  
कलुषं वृजिनैनोऽवमंहो दुरित-दुष्कृतम् ॥

२४ स्याद् धर्ममस्त्रियां पुण्य-श्रेयसी सुकृतं वृषः ।  
मुन् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदाऽऽमोद-संमदाः ॥

सहस्रं समाः । समांसमांविजायते (  $\frac{512192}{86400}$  ) इत्येकत्वेपि दृश्यते ॥ २० ॥ मासेन पौरुषेणेति शेषः । पितृणामयं पैत्रः, देवतार्थे पित्र्यः स्यात् । तत्र कृष्णः पक्षोऽहः शुक्लो रात्रिः । वर्षेण पौरुषेणेति शेषः । [ देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः ] तत्रोत्तरायण-महः—दक्षिणायनं रात्रिः । [ ब्रह्माण्यं ब्राह्मः ] अहोरात्र इत्येव । देवैर्हि सषाष्टैः ( षष्ट्यधिकैः ) त्रिभिर्होरात्रशतैर्दिव्यं वर्षं, तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्लौकिकं चतुर्युगं, तच्च देवानामेकं युगं, तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः, तावत्येव रात्रिभूतानां प्रलयकालः । यन्मनुः—“ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य ताव-च्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्याशेषु च त्रिषु । एका-पायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् । एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्म-मेकमहर्त्रेयं तावती रात्रिरुच्यते ॥ ( १-१६९-७२ ) । ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ, सर्वनाम्नां विधीयमानानूद्यमानलिङ्गग्रहणे कामचारः । एकः स्थितिं कल्पयति, द्वितीयः क्षयं कल्पयति ( अतः कल्प इत्युच्यते ) ॥ २१ ॥ मनूनां स्वायंभुव [ स्वारोचिषौ-त्तमितामसैरिव ] चाक्षुषवैवस्वतादीनां प्रजापतीनामन्तरमवकाशोवधिर्वा । तैर्हि चतुर्दशभिर्मन्वन्तैर्ब्रह्मणो दिनम् । संवर्तते प्रलीयते कल्पते क्षीयतेऽस्मिन् वा जगत् । कल्पस्यान्तोवधिः कल्पान्तः । एकः कल्पोत्र क्षयार्थोऽन्यो ब्रह्मदिनार्थः, यच्छाश्वतः—कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने ( २०१ ) । संहारो युगात्ययः परिव्रतश्च ॥ २२ ॥ क्षयहेतुं पापमाह । पञ्चयते पङ्कः । पात्यस्मात्पाप्मा पापं च । केलयति किल्बिषम् कल्-यति कल्मषं कलुषं च । वज्र्यते वृजिनम् । एत्येनः । न जहात्यवम् । अंहत्यंहः । दुरेति दुरि-तम् । दुष्कियते स्म दुष्कृतम् । एनोहश्च सान्तौ । मालायां किण्वम् । मलानेकार्थेषु ॥ २३ ॥ “धारणाद्धर्मः ( म. भा. कर्ण ६९-५९ )”, यागाङ्गे नपुंसकं—तानि धर्माणि प्रथमा-न्यासन् ( ऋ. वे० १०-९०-१६ ), फले तु पुमान्—एष धर्मः सनातनः ( मनु० )

२५ स्यादानन्दधुरानन्दः शर्म-शात-सुखानि च ।

12 Happy,  
well, or right.

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥

२६ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।

शस्तं चाऽथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखाऽऽदि च ॥

5 Excellence,  
or happiness.

२७ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्ध-तल्लजौ ।

प्रशस्त-वाचकान्यमून्ययः शुभाऽऽवहो विधिः ॥

6 Destiny,  
or luck.

२८ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर् विधिः ।

3 A cause.

हेतुर् ना कारणं बीजं निदानं त्वाऽऽदिकारणम् ॥

इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लोकधर्मा नाद्वधर्मेति पारिभाषिको धर्मः शब्दोऽप्यस्ति । पुनाति पुण्यं पुण्यकर्मणि शुभे च । अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । इयं सुनि प्रशस्यस्य श्वः (५३३६०) । सुक्रियते स्म सुकृतम् । वर्षति वृषः, कः । प्रमदसंमदौ हर्षे (३३३६०) साधुः ॥ २४ ॥ आनन्दनमानन्दधुः, द्वितीधुश्च (३३३६०) । शृणाति क्लेशं शर्म । इयति दुःखं शातं, शो तनूकरणे, तन् । शोभनानि खानीन्द्रियाण्यस्मिन् सुखयति वा सुखम् । श्व आगामि श्रेयोत्र श्वःश्रेयसं, श्वोवसीयं च, श्वसोवसीयःश्रेयसः (५३३६०) इत्यच् । भन्दते भद्रं, भदि कल्याणे । कल्यं नीरुजत्वमणति कल्याणम् । मङ्ग्यते मङ्गलम् । शोभते शुभम् ॥ २५ ॥ भवनशीलं भावुकं, (लपतपद) स्थाभूवृषेति (३३३६०) उक्त्वा । प्रशस्तो भवोऽस्यास्ति भविकम् । भवनाहं भव्यं, भव्यगोत्रेति (३३३६०) साधुः । कुशान्-लाति कुत्सितं इयति वा कुशलम् । क्षिणाति क्लेशान् क्षेमः । शस्यते स्म शस्तम् । प्रशस्तं च । निःश्रेयसं मालायाम् । सूनुतं कात्यः । द्रव्य इति विशेष्यलिङ्गतायामभिधेयलिङ्गम् । आदिशब्दात्कलुषश्रेयः-शिवभद्रादयः ॥ २६ ॥ निरस्तावयवा एवैते प्रशंसार्थाः, अत एव प्रशंसावचनैश्च (३३३६०) इति नित्यसमासः । प्रशस्तो गौर्गोमतल्लिका, ब्राह्मणमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, कठोद्वधः, कुमारतिल्लजः, तल्लजकइति तु लक्ष्यम् । संघोद्धौगण-प्रशंसयोरिति (३३३६०) उद्धोऽसमासेपि । एत्ययः ॥ २७ ॥ देवस्यात्मन इदं दैवं पूर्वकर्म । दिश्यते स्म दिष्टम् । भगस्यैश्वर्यादेरिदं भागं, भागमेव भागधेयम्, भागरूपनामभ्योधेयः (३३३६०) । भागाद्यच्च (५३३६०) भाग्यम् । नियम्यतेऽनया नियतिः । विधीयतेऽनेन विधिः । भविष्यद् भवितव्यता च । हिनोति हेतुः । कार्यतेऽनेन कारणम् । बीज्यतेनेन वेति वा बीजम् । निदीयते जन्यतेनेन निदानम् । आदावारम्भे कारणमुपादानकारणम्, सहकारिकारणमन्यत् ॥ २८ ॥ (क्षेत्रं) देहमात्रं चेतयते

- 3 The soul. २९ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः, प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् । 2 Nature.  
 1 State.  
 3 Qualities of nature. विशेषः कालिको ऽवस्था, गुणाः सत्त्वं रजस् तमः ॥  
 6 Birth. ३० जनुग-जनन-जन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।  
 6 An animal. प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तु-जन्यु-शरीरिणः ॥  
 3 Individu- ३१ जातिर् जातं च सामान्यं, व्यक्तिस् तु पृथगात्मता ।  
 ality.  
 7 The mind चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन् मानसं मनः ॥  
 or faculty  
 of reason. इति कालवर्गः ३, अत्र मूलश्लोकाः ३१, श्लो० १३.

### अथ धी-वर्गः ४

- 14 Understand- १ बुद्धिर् मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।  
 ing or intellect. प्रेक्षोपलब्धिश् चित् संवित् प्रतिपज्ञ-ज्ञप्ति-चेतनाः ॥  
 1 Retentive २ धीर् धारणावती मेधा, संकल्पः कर्म मानसम् । 1 Determination.  
 intellect.  
 3 Satisfaction. ' अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ' ॥

क्षेत्रज्ञः । अतति संचरत्यात्मा । पुरि शयनात्पुरणाद्वा पुरुषः । प्रधत्तेऽन्तः सर्वं प्रधानम् । प्रारम्भाक्रियतेनया प्रकृतिः, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था-अव्यक्ताख्या । कालकृतो देहादेर्भेदोवस्था-अन्यथास्थितियौवनादिः । गुणाः प्रकृतेर्धर्माः । सत्त्वं साधुत्वप्रकाशकं ज्ञानसुखहेतुः । रजो रागात्मकं दुःखहेतुः । ताम्यत्यनेन तम आवरणं मोहहेतुः ॥ २९ ॥ जननं जनुः, जनेरुसिः ( उ० २७२ ) । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनिः स्त्री, इक् ( ण् ) । जन्मी, ब्रीह्यादित्वात् (  $\frac{५।२।११६}{११२३}$  ) । जायते जन्युः ॥ ३० ॥ ( व्यक्तिः ) विशेषाख्या । चेतति चित्तं, क्तः, असुनि चेतः । ह्रियते विषयैर्हृदयम् । स्वनति स्वान्तं, क्षुब्धस्वान्तेति (  $\frac{५।२।११६}{११२३}$  ) साधुः । ह्रियते हृद् दान्तं प्रकृत्यन्तरमस्ति, तदाधारोपि हृत्पुण्डरीकम् । मन्यते मनः । मन एव मानसम्, स्वार्थेऽण् ॥ ३१ ॥ इति कालवर्गः ॥ ३ ॥

मनुते मनीषा, मनस एव-ईषा वा । दे( दि )धेष्टि धिषणा, धिष शब्दे । ध्यायति धीयते वास्यां धीः । शेते शेः-मोहस्तं मुष्णाति शेमुषी, शमेः कसावेत्वा-भ्यासलोपे डीष्वा । उपलब्धिर्बाहुलकाक्तित्, पित्वादिङि तूपलम्भा स्यात् । प्रति-पत्तिः प्रतिपत्, सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः । ज्ञाप्तिः, कथंचित्तोपणार्थं, मितांहस्वः (  $\frac{६।४।१०२}{१३५६८}$  ) । सांख्ये बुद्धिधर्मस्यैते पर्यायाः, वैशेषिकादौ चतुर्दशापि बुद्ध्यर्थाः ॥ १ ॥ मेधते संगच्छतेस्यां मेधा । मनसो व्यापारः संकल्पः । विकल्पोपि । पूर्वोक्तस्य चित्तस्य संतानद्वारेण स्थै[ धै ]र्यमाभोग इति बौद्धाः । पुनःपुनर्मनसि करणं

2 Consciousness of pleasure or pain. चित्ताभोगो मनस्कारश्च, चर्चा संख्या विचारणा । 3 Reflection.

‘विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते’ ॥

3 Reasoning. ३ अध्याहारस् तर्क उहो, विचिकित्सा तु संशयः । 4 Doubt.

2 Decision. संदेह-द्वापरौ चाऽथ समौ निर्णय-निश्चयौ ॥

2 Heterodox or kerssry. ४ मिथ्यादृष्टिरनास्तिकता, व्यापादो द्रोहचिन्तनम् । 2 Malice.

2 Conclusion. समौ सिद्धान्त-राद्धान्तौ, भ्रान्तिर् मिथ्यामतिर् भ्रमः ॥

3 Mistake. ५ संविदाऽऽगूः प्रतिज्ञानं नियमाऽऽश्रव-संश्रवाः ।

10 Agreement. अङ्गीकाराऽभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥

1 True knowledge. ६ मोक्षे धीर् ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-शास्त्रयोः ।

1 Knowledge of arts. मुक्तिः कैवल्य-निर्वाण-श्रेयो-निःश्रेयसाऽमृतम् ॥

8 Beatitude. ७ मोक्षोऽपवर्गो, ऽथाऽज्ञानमविद्याऽहम्मतिः स्त्रियाम् ।

3 Spiritual ingor- ७ मोक्षोऽपवर्गो, ऽथाऽज्ञानमविद्याऽहम्मतिः स्त्रियाम् ।

ance. रूपं शब्दो गन्ध-रस-स्पर्शाश्च विषया अमी ॥

3 Five objects of sense. १ An object of sense.

मनस्कारः, अतः—कृकमति ( $\frac{४१२१४५}{४३६९}$ ) सत्वम् । समाधानमवधानं प्रणिधानं च । चर्चनं संख्यानं विचारश्च । विमर्शो वासना भावना, संस्कारोनुभूताद्यविस्मृतिरिति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ अध्याहरणमपूर्वोत्प्रेक्षणम् । तरत्यनेन संशयविपर्ययौ तर्कः, तर्कणं वा, तर्क भाषार्थः । उभयकोटिस्पृष्टज्ञानं विचिकित्सा—एकत्रानारुहेः, कितः संशये सन् । शीङ्गिहोर्नानार्थयोः संशयदेनैषोर्थो द्योत्यते, उपसर्गस्य वा सोर्थो धातूपाधिवशात्प्रकाशते । एवं सर्वत्र । द्वौ पक्षौ परौ यत्र द्वापरः, पृषोदरादित्वात् ( $\frac{६१३१३०९}{४००३४९}$ ) आत्वम् ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः परलोकाभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य, अस्तित्वास्तित्तिदृष्टमतिः ( $\frac{४१४१६०}{४६६२०}$ ) इति ठक् । व्यापादनं व्यापादः, ण्यन्तादच् । राद्दः सिद्धोन्तो निश्चयस्य राद्धान्तः । मिथ्यामतिरतस्मिस्तदिति ज्ञानम् ॥ ४ ॥ पक्षोक्तिः प्रथिताङ्गीकारश्चेत्युभयौह प्रतिज्ञा । संविज्ञानं, यथा—सत्संवित्करणतीता, नियमोपि, यथा—संविदं लङ्घयेच्च यः (याज्ञ० २-१८७) धातूनामनेकार्थत्वादुपसर्गवशाद्वा तत्तदर्थत्वम् । आगमनमागूः, अमेश्च इः (उ० २२६) इति चकाराड् इः ॥ ५ ॥ मोक्षविषया मोक्षफला वा धीः (ज्ञानम्) । मोक्ष[प्रतिपादक]शास्त्रादन्यत्र शिल्पे चित्रादौ शास्त्रे च धीर्विज्ञानम् । मोचनं मुक्तिर्मोक्षः पाशेभ्यः आत्मनः पृथग्भावः । अत एव कैवल्याख्या । निर्वात्यस्मिन्निति निर्वाणं, निर्वाणोऽवात इति ( $\frac{८१३१५०}{३०३५०}$ ) साधुः, पैओवै शोषणे । अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्, अचतुरेति ( $\frac{५१४१७७}{६४४५७}$ ) साधुः । अविद्यमानं मृतमत्रामृतम् ॥ ६ ॥ भावेभ्योपवर्जनमपवर्गः । महानन्दोपुनर्भवश्च । विरुद्धं वेदनमविद्या, अधर्मानर्थवद् विपर्यये नञ्, यदाह—



- 3 An organ of sense. ८ गोचरा इन्द्रियार्थाश्च, हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।  
 1 organ of action. कर्मेन्द्रियं तु पाय्वाऽऽदि, मनो-नेत्राऽऽदि धीन्द्रियम् ।  
 1 An intellectual organ.  
 2 An astringent taste. ९ तुवरम् तु कषायो ऽस्त्रो, मधुरो, लवणः, कटुः, ।  
 1 Sweet. 1 Salt.  
 1 Bitter. 1 Pungent. तिक्तो, ऽम्लश्च, रसाः पुंसि, तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥  
 1 Sour.  
 1 A pleasing scent. १० विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जन-मनो-हरे ।  
 1 perfume. आमोदः सोऽति-निर्हारी, वाच्य-लिङ्गत्वमा-गुणात् ॥  
 2 A scent spreading far. ११ समाकर्षी तु निर्हारी, सुरभिर्ग्राणतर्पणः ।  
 4 fragrant substance. इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥  
 2 A perfume for the mouth.

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ( पा० सू० २-५ )  
 अहमित्यस्य मननमहंमतिः, अनात्मन्यात्माभिमानात्, अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको  
 निपातः । रूपाद्याः पञ्च, विसिन्वन्ति बध्नन्ति विषयाः, पचाद्यच् (  $\frac{२}{२} \frac{३}{३} \frac{४}{४} \frac{५}{५}$  )  
 परिनिविभ्यः सेवसित्तसयेति (  $\frac{२}{२} \frac{३}{३} \frac{४}{४} \frac{५}{५}$  ) पत्वम् ॥ ७ ॥ गाव इन्द्रियाणि  
 चरन्त्येषु गोचराः, गोचरसंचरेति (  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{१}{१} \frac{१}{१}$  ) साधुः । इन्द्रियैरर्थ्यन्त इन्द्रियार्थाः ।  
 अधाश्च । हृष्यत्यनेन हृषीकम् । विषयोऽस्यास्तीति विषयि । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्ग-  
 मिन्द्रियं, इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (  $\frac{५}{५} \frac{३}{३} \frac{१}{१} \frac{३}{३}$  ) इति साधु । वाक्पाणिपादपाश्र्वस्थाङ्गं  
 वचनादानगत्युत्सर्गानन्दरूपकर्मसाधनमिन्द्रियम् । मनःपष्ठानि नेत्रजिह्वाग्राणत्वक्-  
 श्रोत्राणि धीहेतवो बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः ( पंचदशी २-११ ) ॥ ८ ॥ तु इति सौत्रादा-  
 वरणार्थादौणादिको वरच् । कषति कण्ठं कषायः । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुरः,  
 ऊपसुपीति (  $\frac{५}{५} \frac{३}{३} \frac{१}{१} \frac{३}{३}$  ) रः । लुनाति जाड्यं लवणः, नन्द्यादित्वात् (  $\frac{६}{६} \frac{१}{१} \frac{१}{१} \frac{३}{३}$  ) ल्युः,  
 णत्वं च । कटत्यावृणोति कटुः । तेजति स्म तिक्तः । अम्बत्यम्लः, अमेर्ल इत्येके-  
 अम्लमाहुः । तुवराद्याः षट्, रस्यन्त इति रसाः । गुणमात्रे रसः पुंसि, गुणवद्-  
 वृत्तित्वे तेभिधेयलिङ्गाः ॥ ९ ॥ सुरभिमाल्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः  
 परिमलः । स गन्धोतिदूरव्यापि मनोहारी वा, समन्तान्मोदन्तेनेनामोदः । वाच्य-  
 लिङ्गत्वमागुणात्-अधिकारोयम्, ( अधिकारार्थः ) गुणाः शुक्लादय इत्येतस्मात्प्राग-  
 भिधेयलिङ्गाः ॥ १० ॥ अत्र यो यं प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादे नान्यविधिः ।  
 निर्हृत्यवश्यं निर्हारी । सुष्ठु रमते सुरभिः । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः, गन्धस्ये-  
 दुत्प्लूतीति (  $\frac{५}{५} \frac{३}{३} \frac{१}{१} \frac{३}{३}$  ) इत् । मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासनः, मुखवासयोग्य  
 इत्येके, मुखवासस्यागुरुवासन इति भागुरिः, यतः-आमोदो नित्योऽस्यास्ति अन्ये



- 2 An ill smelling substance. १२ पूतिगन्धिस् तु दुर्गन्धो, विस्त्रं स्यादाम-गन्धि यत् ।  
 1 A smell like that of raw meat शुक्ल-शुभ्र-शुचि-श्वेत-विशद-श्येत-पाण्डुराः ॥<sup>13</sup> White.
- 3 Yellowish white. १३ अवदातः सितो गौरो ज्वलक्षो धवलो रजुनः ।  
 1 Grey. हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस् तु धूसरः ॥  
 7 Black or dark blue. १४ कृष्णे नीलाऽसित-श्याम-काल-श्यामल-मेचकाः ।  
 3 Yellow. पीतो गौरो हरिद्रामः, पलाशो हरितो हरित् ॥  
 3 Green. १५ लोहितो रोहितो रक्तः, शोणः कोकनदच्छविः ।  
 2 Red. अन्यत्तरागस् त्वरुणः, श्वेतरक्तस् तु पाटलः ॥  
 3 Crimson. १६ श्यावः स्यात् कपिशो, धूस-धूमलौ कृष्णलोहिते ।  
 2 Dark-red. कडारः कपिलः पिङ्ग-पिशङ्गौ कद्रु-पिङ्गलौ ॥  
 2 Pale red or pink. १७ श्यावः स्यात् कपिशो, धूस-धूमलौ कृष्णलोहिते ।  
 2 Brown. कडारः कपिलः पिङ्ग-पिशङ्गौ कद्रु-पिङ्गलौ ॥  
 3 Purple.  
 6 Tawny.

द्वौ द्वौ भिन्नावाहुः ॥ ११ ॥ पूयो विस( श )रणे दुर्गन्धे च, पूतिविस्त्रः पूतेरिव वा गन्धोऽस्य । विस्त्रयति विस्त्रं, विस उत्सर्गं । आमोषको मलस्तस्येव गन्धोऽस्यामगन्धि, उपमानाच्च (  $\frac{५१४१९३७}{८७६३७}$  ) इतीत् । शोकति मनोस्मिञ्शुक्लः, शुक्ल गतौ । शोभते शुभ्रः । शुच्यति शुचिः । जिश्विता वर्णं, श्वेतते श्वेतः । विशीयते विशदः, विशति चित्ते वा । श्यायते श्येतः । पण्डते याति मनोस्मिन्पाण्डरः—उणादौ ( अरः ) ॥ १२ ॥ अवदायते शोध्यतेवदातः । सिनोति मनः सितः, पिञ् बन्धने । गो( गु )रते मनोस्मिन्नोरः, गुरी उद्यमे, गोर एव गौरः । अवलक्ष्यतेवलक्षः । धूयते मलोऽस्य धवलः, धावेर्हस्वश्चेति श्रीभोजः ॥ अज्यतेरजुनः ॥ हरति हरिणः । पाण्डुः पाण्डुत्वमस्यास्तीति पाण्डुरः, नगपांसुपाण्डुभ्योरः (  $\frac{३९९९९}{४९९९९}$  ) ईषदव्यक्तः पाण्डुः, धूनोति चेतो धूसरः ॥ १३ ॥ वर्णान् कर्षति कृष्णः । नील वर्णं, कः । सितविरुद्धोऽसितः । श्यायते श्यामः । श्यामं श्यामत्वं लाति श्यामलः । कालयति मनः कालः । मेचयति ( मचति ) मिश्रीभवति मेचकः, मेचकः शिखिकण्ठाभ इति दुर्गः ॥ पीयते वर्णात् पीतः ॥ पलाशस्य वर्णस्यायं पालाशः पीतरक्तकृष्ण, शाश्वतः पलाश इत्याह—राक्षसे किञ्चुके पर्णे पलाशाख्यं हरित्यपि ( ५२९ ) । हरति हरितः ॥ १४ ॥ रोहति रोहितः, रलयोरेकत्वम् ॥ शोणति शोणः, शोणं वर्णं । कोकनदच्छविः पद्माभः । पीतरक्तस्तु पिञ्जरः । रागोत्र लौहित्यम् । इत्यर्त्यरुणः ॥ पाटलवर्णः ( पाटलः ), पाटेरलज्वा ॥ १५ ॥ श्यायते श्यावो धूसरारुणः । कपेर्मर्कटस्येव वर्णोऽस्यस्य कपिशः, लोमादित्वात् (  $\frac{५३९९९९९}{४९९९९९९}$  ) शः ॥ धूनोति धूमं राति वा धूमः । धूमवर्णं लाति धूमलः ॥ कडति कडारः । कपिवर्णं लाति कपिलः । पिञ्जति पिङ्गलः । पिशति पिशङ्गः । कन्दते कद्रुः । पिङ्गं लाति पिङ्गलः ।

6 Variegated.

१७ चित्रं किर्मरि-कल्माष-शबलैताश्च च कर्बुरे ।

गुणे शुक्लाऽदयः पुंसि, गुणि-लिङ्गास् तु तद्वति ॥

इति धी-वर्गः ४, अत्र मूलश्लोकाः १७, श्लेषकश्लोकः १.

## अथ शब्दादि-वर्गः ५

7 The goddess  
of speech.

१ ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर् वाग् वाणी सरस्वती ।

व्याहार उक्तिर् लपितं भाषितं वचनं वचः ॥

2 Ungrammatical  
language.

२ अपभ्रंशो ऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस् तु वाचकः ।

1 A word.

1 A sentence.

तिङ्-सुबन्त-चयो वाक्यं, क्रिया वा कारकाऽन्विता ॥

बभ्रुरनेकार्थं । पिशङ्गो रोचनापाण्डुरिति कात्यः ॥ १६ ॥ चीयते चित्रम् । कीर्यते किर्मरिः । कलयति वर्णान् कल्माषः । शवति याति वर्णांश्शवलः । एति वर्णानेतः । क्रियते वर्णैः कर्बुरः, कर्तवति वा ॥ गुणमात्रे वर्तमाना गुणाः पुंसि । पटस्य शुक्लः । गुणवद्वृत्तितायां त्वभिधेयलिङ्गाः, शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम् । वर्णा-दनुदात्तात्तोपधात्तोः (  $\frac{४}{१} \frac{१}{४} \frac{१}{६} \frac{९}{६}$  ) इति श्येनी श्येता, लोहिनी लोहिता ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः ॥ ४ ॥

रूपभेदानुक्त्वा शब्दभेदानाह ब्राह्मीत्विति । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी, ब्राह्मोऽजात-विति (  $\frac{६}{१} \frac{४}{१} \frac{७}{५} \frac{९}{८}$  ) साधुः । अत एव शब्दब्रह्मणोधिष्ठात्र्याः पर्याया एते । व्याहारा-दयस्त्वधिष्ठेयाः । बिभर्ति भारती । भाष्यते भाषा । गृणाति गीः । उच्यते वाक्, क्तिवचिप्रच्छीति (  $\frac{३}{३} \frac{१}{४} \frac{४}{५} \frac{७}{८}$  ) क्तिप्, दीर्घोऽसंसारणं च । वाण्यते शब्दयते वाणी । सरः प्रसरणमस्यस्याः सरस्वती । उच्यते वचः, असुन् ॥ १॥ संस्कृतादपभ्रंश्यत इत्यपभ्रंशः । अपभ्रष्टः शब्दोपशब्दः, गावी गोणी गोपोतलिकादिः (महाभाष्ये) । शास्त्रे व्याकरणतर्क-शास्त्रादौ यो वाचकः स शब्दः, लोके समुद्रघोषादिरपि । वक्तव्यं वाक्यं, चजोःकुधि-ण्यतोः (  $\frac{७}{३} \frac{३}{८} \frac{५}{६} \frac{९}{८}$  ) वचोऽशब्दसंज्ञायां (  $\frac{७}{३} \frac{३}{८} \frac{५}{६} \frac{९}{८}$  ) इत्यन्यत्र वाचम् । तिङन्त-समूहो यथा-पचति भवति-पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तचयो यथा-प्रकृतिसि-द्धमिदं हि महात्मनाम् ( भर्तृ० २-५२ ), भवत्यध्याहारस्त्वत्र हि वाचकमात्रम् । कारकैरन्विता संबद्धार्या वा क्रिया वाक्यम्-देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन । सर्व-त्राकाङ्क्षायोग्यतावशादन्वितत्वं लक्षणं, यज्जैमिनिः—अथैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् (श्लो.वा.२-१-४६) । भट्टोपि—साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्द-कम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥ एकं शब्दात्मनोन्यदार्थात्मकस्य वाक्यस्य

4 The *Vēdas*, or any one of them.

1 The duty enjoined by them.

11 Three *Vēdas*.

1 A *Vēdāṅga*.

2 History.

1 An accent.

1 Logic

1 ethics.

2 A tale.

1 A *Pura'n'a*.

1 A feigned story.

2 A riddle.

2 A code of laws.

2 A compilation and abridgment.

३ श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस् त्रयी, धर्मस् तु तद्-विधिः ।

स्त्रियामृक् साम-यजुषी, इति वेदास् त्रयस् त्रयी ॥

४ शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कार-प्रणवौ समौ । <sup>2 The sacred name of God.</sup>

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्याम् त्रयः स्वराः ॥

५ आन्वीक्षिकी, दण्डनीतिस्, तर्कविद्याऽर्थशास्त्रयोः ।

आख्यायिकोपलब्धार्था, पुराणं पञ्च-लक्षणम् ॥

६ प्रबन्धकल्पना कथा, प्रवह्लिका प्रहेलिका ।

स्मृतिस् तु धर्मसंहिता, समाहृतिस् तु संग्रहः ॥

लक्ष्मेत्येके ॥ २ ॥ श्रूयते श्रुतिः । विदन्त्यनेन धर्मं वेदः । आम्नायते पारंपर्येणाम्नायः । त्रयोवयवास्त्रयी, अथर्वणस्त्रय्युद्धारः । त्रय्यनुवादाच्छ्रुत्यादिविधिरिति लिङ्गसंकरदोषो नोद्भावनीयः । निगमोनेकार्थे । वैदिको विधिः—चोदनालक्षणोर्थो धर्मः, (जै. १-२) । यद् गौतमः—श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । स्मृत्युक्तोपि वैदिक एव, वेदमूलत्वात्स्मृतेः । तद्विधिरिष्टाख्यस्त्रयीधर्मोन्यः पूर्वाख्य इत्येके । ऋच्यते स्तूयतेनया ऋक् । स्यति पापं साम । इज्यतेनेन यजुः ॥ ३ ॥ अङ्ग्यते ज्ञानतेनेनाङ्गमुपकारम्, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते । ( ओङ्कारः ) स्वार्थे कारः, वर्णाकारः ( वा० ३३३७ ) इत्यत्र निर्णीतत्वात् । प्रणूयते प्रणवः । इति ह आसीद्यत्रेतीतिहासः, इतिरेवमर्थे, हः किलार्थे । पुरावृत्तं पूर्वचरितम् । उदात्तानुदात्तस्वरिताः, ऊर्ध्वमादीयत इत्युदात्तः । एकश्रुतिस्तु स्वराविभागः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य पश्चादीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनं यस्याः सान्वीक्षिकी तर्कविद्या । दम्यतेनेन दमनं वा दण्डः, स नीयते दम्यं प्रति प्राप्यते यया सा दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वार्त्तावैश्यवर्गं वक्ष्यते । आचष्टे—आख्यायिका वृत्तार्थकथनाद्वर्षचरितादिः । पुरापि नवं ( भवं ) पुराणं ( नि० ३-४-१९ ) यतः—सर्गश्च प्रति-सर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरिनं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ( विष्णुपु० ) ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्य कल्पना यथा कादम्बर्यादिरुपाद्यत्वात् । प्रवह्लते प्राधान्यं भजते प्रवह्लिका । प्रहेलयत्यभिप्रायं सूचयति प्रहेलिका, हिल हावकरणे । शास्त्री प्रहेलिका यथा पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छामि नो चेद् दास्यसि देहि मे ( सु. र. ३०७-२ ) ॥ आर्थी यथा—जइ सामुआइ भणिआ पइवासहरमि दीवअं देसु । ता की समुद्धउ[अ]मुही हिअअमि णिवेसए[अ]दि ( दि ) दिस् ॥ ( यदि श्रव्णा भणिता पतिवासगृहे दीपकं देहि । तत् किं समुद्ध[उ]तमुखो हृदये निवेशयति

2 A part of a stanza.

2 A rumour.

4 Tidings or intelligence.

3A call or summons.

1 Clamour.

2 A contest or law suit.

2 The exordium.

2 An example or opposite argument.

3 A question.

2 An answer.

2 A groundless demand.

2 A false accusation.

1 A affectionate speech.

3 Fame. 4 Praise.

७ समस्या तु समासार्था, किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

वार्ता प्रवृत्तिर् वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाऽह्वयः ॥

८ आख्याऽह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

हूतिराकारणा ऽऽह्वानं, संहूतिर् बहुभिः कृता ॥

९ विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस् तु वाङ्मुखम् ।

उपोद्धात उदाहारः, शपनं शपथः पुमान् ॥ 2 An oath.

१० प्रश्नो ऽनुयोगः पृच्छा च, प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥

११ अभिशापः, प्रणादस् तु शब्दः स्यादनुराग-जः ।

यशः कीर्तिः समज्ञा च, स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर् नुतिः ॥

दृष्टिम् ॥ ) उत्सन्नविप्रकीर्णशाखानां मन्वादिभिः स्मरणं स्मृतिः । धर्मः संधीयतेस्यां धर्मसंहिता । समाहरणं संक्षेपः ॥ ६ ॥ अपूर्णत्वाद्विक्षिप्तं [ द्विविक्षितं ] समस्यते संक्षिप्यतेनया समस्या, संज्ञायांसमजेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ) बाहुलकात्क्यप्, ऋहलोर्ण्यति (  $\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ) वा, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धभावाः, समात्क्यचि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः ( वा०  $\frac{४}{४}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ) सुच् इत्येके, ततः, अ प्रत्ययात् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ), यथा—दामोदरकराघात विह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् । ( बाण-सुभाषितसंग्रहः ) । किं वदन्तीति किंवदन्ती लोकप्रवादः । वृत्तिलोकवृत्तं विद्यतेस्यां वार्त्ता, प्रज्ञाश्रद्धार्चा-वृत्तिभ्योः (  $\frac{५}{५}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{१}{१}$  ) । वृत्तस्य चरितस्यान्तो वृत्तान्तः । उद्यते—उदन्तः, वदेर्श्च (?) । आहूयतेनेनाह्वयः, बाहुलकाद् घः ॥ ७ ॥ नमत्यनेन नाम । ( नामधेयं ) भागरूप-नामभ्योऽधेयः ( वा०  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{०}{०}$  ) स्वार्थे । आकारणमाकारणा, युच्, ल्युङन्तेन समाहारो वा । बहुभिः कृता या हूतिः सा संहूतिः, सदशाहय इति भागुरिः ॥ ८ ॥ विविधो वादः ( विवादः ) । ऋणादानादिव्यवहारः, यत्स्मृतिः ( याज्ञव० )—विनानार्थेव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥ वाचो मुखमारम्भः । उप समीप उद्धृत्य हन्यत उपोद्धातः, यदाहुः—चिन्तां प्रकृत-सिद्धयर्थामुपोद्धातं प्रचक्षते । उद्धृत्याह्रियत उदाहारः । वाचा शरीरस्पर्शनं ( शपनं ) । शापोपीत्यमरमाला ॥ ९ ॥ प्रच्छन्नं प्रश्नः, यजयाचेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ) नङ्, च्छ्वोः-शूडिति ( सू०  $\frac{५}{५}\frac{४}{४}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ) शः । अनुयोगः पर्यनुयोगः । पृच्छा भिदादौ पिद्भि-दादीति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}$  ) । उत्तरन्यनेनोत्तरं, उदो वा तरप् । मिथ्याभियोगोसत्याक्षेपः । मिथ्यादूषणमभिशाप इत्येके ॥ १० ॥ शब्दनं शब्दः प्रसिद्धः ( प्रणादः ), यत्कात्यः—

- 1 Repetition. १२ आश्रेडितं द्विस् विरुक्तमुच्चैर्धृष्टं तु घोषणा ।  
 2 Making a loud noise.  
 1 Voice in grief. काकुः स्त्रियां विकारो यः शोक-भीत्यादिभिर् ध्वनेः ॥
- 10 Censure, blame, or contempt. १३ अवर्णाऽक्षेप-निर्वाद-परीवादाऽपवाद-वत् ।  
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥
- 2 unfriendly speech. १४ पारुष्यमतिवादः स्याद्, भर्त्सनं त्वपकारगीः ।  
 2 Reproach यः स-निन्द उपालम्भस् तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥
- 1 disparagement. १५ तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।  
 1 An imputation of adultery. स्यादाभाषणमालापः, प्रलापो ऽनर्थकं वचः ॥
- 2 Address, Incoherent peech. १६ अनुलापो मुहुर्भाषा, विलापः परिदेवनम् ।  
 2 Tautology विप्रलापो विरोधोक्तिः, संलापो भाषणं मिथः ॥
- 2 Lamentation. १७ सुप्रलापः सुवचनमपलापस् तु निह्ववः । 2 Denial.  
 2 Quarrel. चोद्यमाक्षेपाऽभियोगौ, शापाऽक्रोशौ दुरेषणा ॥
- 1 Conversation. २ Denial  
 2 Speaking well.  
 3 Strange query.  
 3 Cursing.

शब्दो गुणानुरागोऽथः प्रणादः । यात्यश्नुते वा दिशो यशः । ऊतियुतीति (सू० ३/३/७७) कीर्तिः साधुः । समाज्ञायतेनया समाज्ञा । श्लोकाभिख्ये अनेकार्थे ॥ ११ ॥ (आश्रेडितं) द्विभूते पूर्वाचार्यसंज्ञेया, अतश्च श्रेड् उन्माद इति पेटुः । द्वौ वारौ त्रीन् वारान्वेति, द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच् (सू० ५/४/१६) । विशब्दना-विचक्षातो घुषिरविशब्दने (सू० ७/२/१३) इति नेट् । (घोषणा) ण्यासश्चन्योयुच् (३/३/१०७) । कायति काकुः । आदिशब्दात्कामादिः ॥ १२ ॥ अवर्णां विपरीतवर्णनम् । निष्क्रान्तो वादाश्चिर्वादः । उपक्रोशवदवर्णादयः पुंसीति वाच्ये प्रौढिन्मान्यथोक्तिः ॥ १३ ॥ (पारुष्यं) मैवं कथाः (इति) वाच्यतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मैथुनमुद्दिश्य गाली इत्यर्थः, दूषणमित्येके । क्षारणापि, क्षारणाक्षारणाक्रोशाः साभिशापाभिमैथुना इति दुर्गः ॥ १५ ॥ (अनुलापः) पौनःपुन्येनोक्तिः । (विलापः) अनुशोचनमित्यर्थः । (विप्रलापः) विरुद्धं प्रलपनम् । मिथोन्योन्यमुक्ति-प्रत्युक्ती संलापः । संकथापि ॥ १६ ॥ दुरेषणा दुरभिध्यानम् । (चाटु, चटु) प्रेम्णा श्लाघनं, चटतीति चटेः जुण्, उन् च । के, चाटुकम् । असत्या तु श्लाघा विरुद्धं कथनं (चिकथनं) लेखादिनाधिगतैर्थे मुखस्वरूपं वाचिकं, वाचोद्व्या-हृतायां (५/४/१६) इति टक् । उत्तरे वक्ष्यमाणा, यथा-रूपती वाक्, रूपशब्दः,

- 3 False love talk. १८ अ-स्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या-विकल्थनम् ।  
 2 Message. संदेशवाग् वाचिकं स्याद्, वाग्-भेदास् तु त्रिषूतरे ॥
- 1 Inauspicious speech. १९ रुशती वाग-कल्याणी स्यात्, कल्या तु शुभाऽऽत्मिका ।  
 1 Good. अत्यर्थ-मधुरं सान्त्वं, संगतं हृदयङ्गमम् ॥ 2 Proper.  
 1 Very sweet.
- 2 Harsh. २० निष्ठुरं परुषं, ग्राम्यमश्लीलं, सूनुतं प्रिये ।  
 2 Rustic. सत्ये, ऽथ संकुल-छिष्टे परस्पर-पराहते ॥
- 1 Pleasing but true. २१ लुप्त-वर्ण-पदं प्रस्तं, निरस्तं त्वरितोदितम् ।  
 2 Inconsistent. अम्बूकृतं स-निष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ।
- 1 slurred. २२ अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषाऽर्थकम् । 1 An impos-  
 2 Spoken fast. ssibility.  
 1 Sputtered.  
 1 Unmeaning. 'सोल्लुठनं तु सोत्प्रासं, मणितं रतिकूजितम् ॥
- 2 Unfit to be uttered.  
 2 Talkin jest.  
 2 Murmuring at cohabitation.

रुषद्वचः ॥ १७ ॥ (रुषति) हिंसेत्यर्थः, न तां वदेदुषतीं (गां) पापलोक्ष्याम् ।  
 अत उपतीत्यसभ्यः पाठः । कलासु साधुः कल्या, काल्येति कात्यायाः । सान्ध्य-  
 तेनेनेति सान्त्वं, सामयतेर्वा-औणादिकस्वत् । (हृदयंगमं) गमेः सुपिवक्तव्यात्  
 (वा० ३९०९) खच् ॥ १८ ॥ निशितं तिष्ठति निष्ठुरम् । विकुष्टं च । ग्रामे भवं  
 ग्राम्यं, ग्रामाद्यख्यौ (४।३।९४) । असभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलं-अश्रीप्रदं भाण्डादि ।  
 प्रियं सत्यं वचनं सूनुतं, सुष्टुन्यते सून् सून्श्च तदतं च सूनुतम् । अन्योन्यविरुद्धं  
 संकुलं छिष्टं च, यथा-अन्धो मणिमुपाविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । तमग्रीवः प्रत्यमुच-  
 त्तमजिह्वोभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ (प्रस्तं) असंपूर्णोच्चारितम् । अनम्बुनोम्बुनः करणमम्बूकृतं,  
 च्वौच (५।३।३६) इति दीर्घः । निष्ठेवस्यूकारः, ध्रुवुसिबोदीर्घः (चान्द्रसू०),  
 पक्षे सनिष्ठीवम् । असंबद्धं दशदाडिमादि वाक्यं समुदायार्थशून्यम् (म. भाष्य  
 १-२-४५) ॥ २० ॥ (अनक्षरं) विरोधे नञ् । (आहतं) यथा-एष वन्ध्यासुतो याति  
 खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाग्मसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ (सु. ६२०-५)  
 श्लेच्छेऽश्लिष्टं, क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति (५।३।३८) साधुः । विगतं तथा सत्यं  
 यत्र वितथम् ॥ २१ ॥ सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्जति सम्यक्,  
 तदेव समीचीनं, समिची समीचीना वाक्, समःसमी (३।३।९३) इत्यञ्जतावप्रत्यये  
 समिः, नामैतत्, सम्यक्त्वव्ययम् । वाग्भेदास्त्रिषूक्ताः, (यथा) सत्याशीः, सत्यः  
 शब्दः, सत्यं वचः । यदा तु सत्यवाक्त्वादिना तद्वति वर्तन्ते तदापि त्रिषु,  
 यथा सत्यं कुलं, सत्या स्त्री, सत्यः पुमान् । एवं ग्राम्यनिष्ठुरादयः ॥ २२ ॥

5 Plain speech.  
1 An indistinct  
speech. 1 False.

२३ श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ।

अथ म्लिष्टमविस्पष्टं, वितथं त्वनृतं वचः ॥

4 Truth.

२४ सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ।

17 Sound.

शब्दे निनाद-निनद-ध्वनि-ध्वान-रव-स्वनाः ।

२५ स्वान-निर्घोष-निर्हाद-नाद-निस्वान-निस्वनाः ।

1 Rustling.

आरवाऽऽराव-संराव-विरावा, अथ मर्मरः ॥

6 The tinkling of  
ornaments.

२६ स्वनिते वस्त्र-पर्णानां, भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

निक्काणो निक्कणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि ॥

2 the sound of  
a lute.

२७ वीणाया कणिते प्रादेः प्रक्काण-प्रक्कणाऽऽदयः ।

2 A confused sound.

1 The cry of birds, & c.

कोलाहलः कलकलस्, तिरश्चां वाशितं स्तम् ॥

2 An echo.

2 A song or  
singing.

२८ स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने, गीतं गानमिमे समे ।

इति शब्दादि-वर्गः ५, अत्र मूलश्लोकाः २५॥, क्षेत्रं २॥.

( निनाद इ० ) नौगदनदति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{६}{४}$  ) वा, स्वनहसोर्वा (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{६}{४}$  ),  
विभाषाङ्गिरुवोः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{६}{४}$  ), उपसर्गैरुवः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{६}{४}$  ), इति च यथास्वं घञपौ  
॥ २३ ॥ मर्मरैरिति शब्दानुकरणम् । स्वनित इत्येव (भूषणानाम्), शिञ्जापि ॥ २४ ॥  
एते कणितमात्रे वीणायामवीणायां च, क्कणोवीणायां च (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{६}{४}$  ) इति चकारेण  
नावित्यनुपसर्ग इति ( च ) सामान्येनानुकर्षणत् । उपसर्गात्क्कणो वीणायामेव घञो  
विकल्पात्सोपसर्गार्थं हि तत्र वीणाग्रहणम् । एवं सुक्काणसुक्कणादिः ॥ २५ ॥ कोलान्  
सूकरानाहलते त्रासयति कोलाहलः । कलोत्राव्यक्तः, आभीक्ष्येद्विर्भावः । हतमनूद्य  
वासि-शि-तविधिः, तिर्यञ्चो मृगपक्ष्यादयः, तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवतीति । प्रतीपं  
श्रूयते प्रतिश्रुत् । पदस्वरतालावधानात्मकं गान्वर्वरागगीत्यादिकं गीतं, प्रावेशिक्यादि  
ध्रुवारूपं गानमिति भरताद्युक्तो विशेषो नाश्रितः ॥ २६ ॥ इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

## अथ नाट्य-वर्गः ६

1 The seven  
musical notes.

निषाद-र्वभ-गान्धार-षडज-मध्यम-धैवताः ॥

1 Minute tone.

१ पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्री-कण्ठोत्थिताः स्वराः ।

1 An inarticulate,  
but pleasing tone.

2 low tone.

काकली तु कले सूक्ष्मे, ध्वनौ तु मधुराऽऽकृष्टे ॥

२ कलो, मन्द्रस् तु गम्भीरे, तारोऽत्युच्चैस्, त्रयस् त्रिषु ।

‘नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशति-विधो ध्वनिः, ॥

1 A high tone.

1 Harmony.

3 A lute.

३ स मन्द्रः कण्ठ-मध्य-स्थस्, तारः शिरसि गीयते ।

समन्वित-लयस् त्वेकतालो, वीणा तु वल्लकी ॥

1 A lute with  
seven strings.

1 Any stringed  
instrument.

४ विपञ्ची, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।

ततं वीणाऽऽदिकं वाद्यमानद्वं मुरजाऽऽदिकम् ॥

1 A Drum or tympan.

निषीदत्यस्मिन् रागो निषादः, निषदोपि । ऋषभो गोहृतसंवादिवात्, यदाहुः—षड्जं मयूरा ब्रुवते गावस्त्वृषभभाषिणः । अजाविकं तु गान्धारं क्रौञ्चः ववणति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् । धैवतं हेषते वाजी निषादं बृंहते गजः ॥ गां धयति [ गां वाचं धारयति ] इति गान्धारः । षड्भ्यो जातः षड्जः, यदाहुः—नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः । धीवतामयं धैवतः । दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वराधारौ, वंशमुरजादयोऽनुकरणमात्रेणेति नोक्ताः ॥ १ ॥ ध्वना-वित्येव, मधुरेलेपे शब्दे काकली, ईषत्कलोऽस्याम् । कलति कलयतीति वा कलः । मन्दते मन्द्रः, मद्रोपि । ध्वनावित्येव, तारयति स्वनं स्थानेभ्यस्तारः, कलमन्द्र-तारा गुणिलिङ्गाः ॥ २ ॥ समन्वितोऽनुगतो लयो द्रुतादिर्यत्र, एकः समस्तालो मानमस्यैकतालः, अभिन्नकालमान इत्यर्थः । एकं तननमस्यैकतानो वा, एकतान-मनाकुलमिति दुर्गः । वेति जायते स्वरोऽस्यां वीणा । वलते ( वल्लते ) स्वरोऽस्यां वल्लकी, वलतिः ( वल्लिः ) सौत्रो वा हृद्यार्थः । विपञ्चयते स्वरोऽस्यां विपञ्ची । घोषवती च । ( परिवादिनी ) परिवदत्यवश्यं सप्तस्वरत्वात् ॥ ३ ॥ तन्त्रीतननात्ततम् । आदि-शब्दात्सैरन्त्रीरावणहस्तकिन्न्यादि । आनह्यते स्म चर्मणानदम् । अवनदं च । आदिशब्दाद् ददुरकरटादि । सुषिच्छिद्रं विद्यतेस्य सुषिरम्, शुषिरमिति प्राच्याः । ऊषसुषीति (  $\frac{६}{१} \frac{३}{२} \frac{३}{२}$  ) रः । कांस्यमयस्तालो वादिन्नम् । आदिशब्दाच्छम्यादि ।





2 A female dancer.

1 Slow, quick, and mean time.

1 Beating time.

1 Equal time in music and dance.

6 Dancing.

2 Symphony.

3 A male dancer in woman's apparel.

1 A courtesan.

1 A sister's husband.

1 A learned man.

1 A father.

2 A prince.

2 A king,

1 A princess.

९ मर्दलः पणवो ऽन्ये च, नर्तकी-लासिके समे ।

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥

१० तालः काल-क्रिया-मानं, लयः साम्यमथाऽऽखियाम् ।

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥

११ तौर्यत्रिकं नृत्य-गीत-वाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ।

भ्रुकुंसश् च भ्रुकुंसश् च भ्रुकुंसश् चेति नर्तकः ॥

१२ स्त्री-वेष-धारी पुरुषो, नाट्योक्तौ—गणिका ऽज्जुका ।

भगिनी-पतिरावुक्तो, भावो विद्वानथाऽऽबुक् ॥

१३ जनको, युव-राजस् तु कुमारो भर्तृदारकः ।

राजा भट्टारको देवस्, तत्-सुता भर्तृदारिका ॥

लासिका ॥ ८ ॥ विलम्बितादीनां लयानां तत्त्वाद्याः पर्याया इत्यभिधानकारः, नाट्ये तु विलम्बितानुसारेण क्रमात्तत्त्वाद्या वाद्यप्रकाराः । कालस्य क्रियया—आवाप-निष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदकं प्रतिष्ठाहेतुस्तालः—बद्धपुटादि (?), मे [ गे ] याया मा [ गा ] नक्रियायाः कालनियमहेतुरित्येके, यद् दन्तिलः—तत्र ज्ञेयाः कलापाताः पादभागा [ पादमान ] स्तथैव च । मात्रा च परिवर्तश्च वस्तु चैव विशेषतः (११०-१११) ॥. मा [ गा ] नमे [ गे ] ययोरन्यूनाधिक्ये श्लिष्टता लयो द्रुतादिः, वाद्यादीनामन्योन्यं समत्वमिति यावत् । तालविशेषस्तु लयोन्यः ॥ ९ ॥ [ नाट्यशास्त्रे प्रत्येकं भेदोस्ति । तत्रोद्धतकरणाङ्गहारनिर्वर्त्यमारभटीवृत्तिप्रधानं गीतकानुसारित्वादादौ तण्डु (मुनि) ना प्रणीतं ताण्डवम् । ललिताङ्गहाराभिनयं कैशिकीवृत्तिप्रधानं वासक-सज्जादिनायिकाचरितं डोचिलि [ छि ] कादिनिबद्धं श्लिष्टवालास्यम् । नृत्यं [ त्त ] त्वङ्गविक्षेपमात्रं विवाहाभ्युदयादौ ।] नाट्यं तु सर्वरसं पञ्चसंधि चतुर्वृत्तिं दशरूपकाश्रयं नटकर्म, तदाह—नृत्या [ ता ] दि त्रयं समुदितं—तूर्यस्येदं त्रिप्रमाणं तौर्यत्रिकं नाट्यं च । आभ्यामन्यल्लुठनमात्रम् ॥ १० ॥ भ्रुवःकुंसं भासनमस्य, इकोहस्वोङ्गयोगालवस्य (  $\frac{६}{१} \frac{३}{२} \frac{६}{१}$  ) इति ह्रस्वः, अभ्रुकुंसादीनां (वा०  $\frac{३}{२} \frac{६}{१} \frac{६}{१}$  ) इति च पक्षे—अत्वम् । एवं भ्रुकुट्यादि । गणयतीश्वरान्—ईश्वरो गणः पेटकोस्त्यस्या वा गणिका वारमुत्था । अज्जुका—असत्प्रकृतिप्रत्ययविभागा देशीयपदप्राया । नाट्योक्तौ नाट्यविद्यायां नान्य-त्रेत्यधिकारः ॥ ११ ॥ भावयति भाव इत्यवगमाच्चाद्यादन्यत्राप्येषां प्रयोगे न दोषः, यद्धरतः—मान्ये भावोपि वक्तव्यः किञ्चिद्नेषु मारिषः ॥ १२ ॥ ( देवी ) श्रीमहा-देव्यां वासवदत्तादौ । अकृताभिषेकराज्ञीमध्यादेकैका भट्टिनी पद्मावत्यादिः ॥ १३ ॥

- 1 A queen.  
1 Any wife of a king.  
1 Sacred.  
1 king's brother in-law.  
1 A mother.  
2 A young girl.  
1 venerable person.  
1 An eldest sister.  
1 Appropriate vocatives, for female servants.  
2 Gesture.  
2 Indication of passion.  
2 two sorts of tokens.
- १४ देवी कृताऽभिषेकायामितरासु तु भद्रिनी ।  
अ-ब्रह्मण्यम-वध्योक्तौ, राजस्यालस् तु राष्ट्रियः ॥
- १५ अम्बा माता, ५ बाला स्याद् वासूरार्यस् तु मारिषः ।  
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा, निष्ठा-निर्वहणे समे ॥ 2 The catastrophe.
- १६ हण्डे हञ्जे हलाऽऽह्वाने नीचां चेदौ सखीं प्रति ।  
अङ्गहारो ऽङ्गविक्षेपो, व्यञ्जकाऽभिनयौ समौ ॥
- १७ निर्वृत्ते त्वङ्ग-सत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिक-सात्त्विके ।  
शृङ्गार-वीर-करुणाऽद्भुत-हास्य-भयानकाः ॥
- १८ बीभत्स-रौद्रौ च रसाः, शृङ्गारः शुचिरञ्ज्वलः ।  
उत्साहवर्धनो वीरः, कारुण्यं करुणा घृणा ॥ 3 Pity.

- 1 Taste, or sentiment.  
3 Love.  
2 Heroism.

वधानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूत्करणे, न ब्रह्मणि साधु (अब्रह्मण्यं), साध्वर्थेयत् (तत्रसाधुः) ।  
नाट्यादन्यत्र राष्ट्राधिकृतो राष्ट्रियः, राष्ट्रावारपारेतिधः (  $\frac{४}{१} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{२}{३}$  ) । अम्ब्यते  
शब्दते बालैः, लोकेप्यम्बा ह्रस्वविधेः (अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः  $\frac{७}{३} \frac{३}{६} \frac{७}{७}$  ) । वास्यते प्रीत्या  
वासूः । आरात्पापकेभ्यः कर्मभ्यो जात आर्योरणीयोभिराग्यो वा । मर्षणात्सहानाम्मा-  
रिषः । माषोपि यथा परिप्लवर्षत् ॥ १४ ॥ अत्ता मातेवात्तिका । नियतं स्थानं  
निष्ठा । निःशेषेण वहनं समाप्तिर्निर्वहणम् । सुखप्रतिमुखगर्भावमर्षनिर्वहणाख्या हि  
पञ्च संधयः । नाट्योक्तौ नीचां प्रति हण्डे आह्वानं, चेदौ प्रति हञ्जे, सखीं प्रति हला  
॥ १५ ॥ अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरानयनमङ्गहारः स्थिरहस्तादिद्वित्रिशद्वा । व्यनक्ति  
व्यञ्जकः । आभिमुख्यं नीयतेर्योनेनाभिनयः, वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकाख्यो भाव-  
सूचकः । अङ्गेन यन्निर्वृत्तं तत् (आङ्गिकं), तत्र भवत्येवेति-अध्यात्मादित्वात्  
( वा०  $\frac{२}{४} \frac{६}{४} \frac{७}{३}$  ) ङञ्, निर्वृत्तेक्षय्यतादिभ्यः (  $\frac{४}{१} \frac{४}{५} \frac{१}{६} \frac{१}{६}$  ) इति योगविभागाट्ठम्वा ।  
सखं मनो गुणो वा तेन निर्वृत्तः सात्त्विकः, यदाह-सत्त्वोक्तदे मनसि ये प्रभवन्ति  
भावास्ते सात्त्विका इति, समाहितमनस्कवादानुकर्तुर्जायन्ते ॥ १६ ॥ रत्यादयो भावा  
अनुक्रियमाणाः सामाजिकैः-रस्यन्त इति रसाः, यदाहुः-विभावैरनुभावैश्च युक्तोथ  
व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वास्थाय्येव तु रसीभवेत् ॥ वत्सलः पुत्रादि-  
स्नेहात्मा रतिभेद एव । शान्तस्त्वलौकिकत्वाच्चोक्तः, चशब्दात्संगृहीतो वा । शृङ्ग-  
मुत्तमत्वमियतिं शृङ्गारः । उत्तमयुवप्रकृतित्वेन जुगुप्सादिरहितत्वाच्छुचिः ( शुद्धः ) ।  
उज्ज्वलो वेषेणौचित्येन च । लक्षणमेतन्न त्वेतौ शृङ्गारपर्यायौ ॥ १७ ॥ उत्साहो हि  
वीररसस्य स्थायी भावः, एवं स्थायी भावः स्फीततयैवास्वाद्यत इति सर्वरसलक्षणं  
कटाक्षितम् । शोकस्थायिप्रभवः करुणो रसो धर्मद्वारेणोक्तः । [ घृण्यतेनया ] घृणा ।

- 7 Tender-ness.  
3 Laughter.  
2 Disgust.  
4 Surprise or  
wonderful.  
9 Horror or  
terrific.  
2 Wrath, or  
angry.  
6 Fear, or terror.

१९ कृपा दया ऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ।

हासो हास्यं च, बीभत्सं विकृतं त्रिविदं द्वयम् ॥

२० विस्मयो ऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ।

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

२१ भयङ्करं प्रतिभयं, रौद्रं तृप्पममी त्रिषु ।

चतुर्दश, दरस् त्रासो भीतिर भीः साध्वसं भयम् ॥

दयन्तेनया दया, दय रक्षणे, मिदाद्यङ् (  $\frac{३।३।१०४}{३।३।१०४}$  ) । कृपेः  
कृपा, मिदादित्वादङ् ( सू०  $\frac{३।३।१०४}{३।३।१०४}$  ) । अनुक्रोशन्ति समदुःखा भवन्त्यने-  
नानुक्रोशः ॥ १८ ॥ स्थाप्येव तु रसीभवेदिति भावरसयोः पर्यायत्वेन ध्वनति ।  
( हसः, हासः ) स्वनहसोर्वैत्यप् (  $\frac{३।३।१०४}{३।३।१०४}$  ) । हसनीयं हासे साधु वा हास्यम् ।  
बधेर्निन्दायां सन्, बीभत्सास्य बीभत्सः, अ प्रत्ययात् ( सू०  $\frac{३।३।१०४}{३।३।१०४}$  ), अशं  
आदिभ्योच् (  $\frac{५।२।१०४}{५।२।१०४}$  ) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्विकृतः, यदाह-विष्टाकृमिज उद्द्वेगी  
क्षोभणो रुधिरादिभिः । बीभत्सो द्विविध इति, रसे तु पुमान्-तद्वति त्रिलिङ्गाः ।  
( बीभत्सं, विकृतं ) द्वयमित्यनयोः पर्यायतामाह । प्राग्वद्भावसयोः पर्यायत्वम्,  
अद्भुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात्, विपूर्वः स्मिङ् अद्भुतार्थः । अत्-आश्चर्याथे-  
व्ययम्, तस्य भवनमद्भुतम्, अदिभवोद्भुतच् ( उ० ६७९ ) । आचरणीयं, आश्चर्य-  
मनित्ये (  $\frac{६।१।१०४}{६।१।१०४}$  ) । इति साधुः । चित्र कदाचिद्दर्शने, अच् ॥ १९ ॥ भीरोरथं  
त्रासनकृद् भैरवः ॥ दारयति चित्तं दारुणः । भीषयते भीषणः । बिभ्यत्यस्माद्  
भीष्मः । ( भीमः ) भीमादयोपादाने (  $\frac{३।१।१०४}{३।१।१०४}$  ) । ( घोरः ) घुर भीमार्थे । बिभ्यत्यस्मा-  
द्भयानकः, आनकः शोङ्भिः ( उ० ६६९ ) । भयं करोति भयंकरः मेघातिभयेषुकजः  
(  $\frac{३।१।१०४}{३।१।१०४}$  ) खच् । प्रतिगतं भयेन प्रतिभयम्, कुगतिप्रादयः (  $\frac{३।१।१०४}{३।१।१०४}$  ) इति  
समासः । रुद्रस्यायं रौद्रः क्रोधात्मा । अमी अद्भुताद्या उग्रान्ता रसेषु पुंलिङ्गा-  
स्तद्वति त्रिलिङ्गाः । रौद्रादिकं तु रसे नपुंसकमिति नारायणः । ॥ २० ॥ रत्ना-  
नुक्त्वोच्चावचभावानाह दरेति । दीर्यन्तेस्मादरः, लिङ्गाभेदेर्यभेदाद् द्विलिङ्गाः,  
दरी गुहा । साधूनस्यति साध्वसम् । भयं भीः, संपदादिभ्यःक्विप् (  $\frac{३।३।१०४}{३।३।१०४}$  ) ।  
भीतिभयं, अज्विधौ-भयादीनामुपसंहयानं नपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थम् (  $\frac{२।१।१०४}{२।१।१०४}$  ) ।  
चेतसा भाव्यते सुखादिः स्वकारणाद्भवति वा चित्तवृत्तिविशेषो भावः, भावयति  
करोति रसान्वा, यद्भरतः-नानाभिनयसंबद्धान्भावयन्ति रसानिमान् । यस्मा-  
त्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ( ना. शा. ७-३ ) ॥ ते च-रतिर्हासश्च शोकश्च  
क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सापिस्मयशमाः स्थायिभावा रसोद्भवाः ॥ भावं योनु-  
भावयति सुखरागादिः, यदुक्तं-अनुभावस्त्वभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनम् ॥ २१ ॥

1 Sentiment or passion.

1 Indication of it.  
5 Pride.

6 Arrogance.

9 Disrespect.

5 Modesty or shame.

1 Bashfulness.

2 Patience, forbearance.

1 Coveting another's property.

२२ विकारो मानसो भावो, अनुभावो भाव-बोधकः ।

गर्वो अभिमानो ऽहङ्कारो मानश् चित्तसमुन्नतिः ॥

२३ 'दर्पो ऽवलोको ऽवष्टम्भश् चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' ।

अनादरः परिभवः परीभावस् तिरस्क्रिया ॥

२४ रीढा ऽवमानना ऽवज्ञा ऽवहेलनमसूक्ष्णम् ।

मन्दाक्षं ह्रीस् त्रपा व्रीडा लज्जा, सा ऽपत्रपा ऽन्यतः ॥

२५ क्षान्तिस् तितिक्षा, अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अक्षान्तिरीर्ष्या, असूया तु दोषाऽऽरोपो गुणेष्वपि ॥

1 Detraction.

2 Envy.

व्यभिचार्यादीनाह । मत्समो नास्तीति मननं मानः । ममताहंता दर्पोऽवलोपोऽपि । (परिभव इत्यादि) परीभावोऽज्ञाने ( $\frac{३१३५५}{२३३३३}$ ) इति वा घञ् । (तिरस्क्रिया) तिरोन्तर्धौ ( $\frac{३१३५५}{२३३३३}$ ) गतिः, परिभवेन्तर्धुपचारात्, अतः—तिरसःगताविति (चान्द्रसू०) सत्वम् ॥ २२ ॥ रिह कथनादौ, रेहणं रीढा, क्तः, होढः ( $\frac{६१३१३१}{२३३३३}$ ) दूलोपपूर्वस्यदीर्घोऽणः ( $\frac{६१३१३१}{२३३३३}$ ) । अवहेलनमवहेलं, हेड अनादरे, डलयोरैक्यम् । अवहेलापि । न सुष्ठु—उक्षणमसूक्ष्णमिति लक्षणयावज्ञा गम्यते, यत्कौटिल्यः—(५-६-९३) अयमुच्चैः सिञ्चतीति दीर्घश्चारायणः प्रावाजीत् । असूक्ष्णमित्येके, सूक्ष्मतेः—यस्यहलः ( $\frac{६१३१३१}{२३३३३}$ ) इति यलोपात् । निकारोऽभिभवः पराभवो न्यकारश्च । मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । व्रीडावनम्रवक्त्रेन्दुरिति स्वोत्थलज्जावशाद्विव ध्रुवनमिति मुखमिति मन्दास्यमित्येके । (व्रीडा) व्रीडादसुं देवमुदीक्ष्येति पुंस्यपि । सा लज्जा परस्माद्लज्जावहे जा(य)तेपत्रपा ॥ २३ ॥ (क्षान्तिः) बाहुलकात्किन् । (तितिक्षा) गुणतिज्जकिदभ्यः—( $\frac{३१३१३५}{२३३३३}$ ), निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेण्विति (वा० १) सन् । क्षमा मर्षः सहनं च । अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषय-स्पृहेत्येके, दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्सेत्यर्थः, यत्कात्यः—विषयप्रार्थनाभिध्या । भार्यादेः परदर्शनासहने रूढाऽक्षान्तिरीर्ष्या, अयं तु परोत्कर्षासहनं मात्सर्यमीर्ष्या मन्यते य ईर्ष्युः परवित्तेष्विति वत् । (असूया) असूज् कण्ठादिः ॥ २४ ॥ वीरस्य कर्म वैरं, द्वन्द्वाद्बुधैरमैथुनिकयोः ( $\frac{३१३१३५}{२३३३३}$ ) इति लिङ्गादण् । इत्थमीर्ष्या-सूयाद्वेषाणां भेदाद्—द्वेषो ना स्यादसूयेष्येति मालाकारो भ्रान्तः । मन्यते मन्युर्दे-न्यमिह, यच्छाश्वतः—निगदन्ति क्रुधं मन्युं मन्युरध्वरदैत्ययोः (३७६) शोचनं शुक् (विप्रतीसारः) उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलं ( $\frac{६१३१३२२}{२३३३३}$ ) इति दीर्घः, पक्षे

- 3 Enmity  
3 Grief or sorrow.  
3 Repentance.

- 7 Wrath, or rage.  
1 Good conduct.  
2 Madness.

- 5 Affection or kindness.

- 1 Desire or longing.  
11 Wish or desire.  
1 Virtuous reflexion.

- 1 Ardent desire.  
1 Anxiety.

- 3 Recollection.  
2 Missing.  
2 Perseverance.  
1 Fortitude.

- 9 Deceit, or fraud.  
2 Inadvertency or mistake.

२६ वैरं विरोधो विद्वेषो, मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

पञ्चात्तापो ऽनुतापश् च विप्रतीसार इत्यपि ॥

२७ कोप-क्रोधाऽमर्ष-रोष-प्रतिघा रुद्-क्रुधौ स्त्रियौ ।

शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश् चित्तविभ्रमः ।

२८ प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहो, ऽथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥

२९ कामोऽभिलाषश् तर्षश् च, सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

उपाधिर् ना धर्मचिन्ता, पुंस्याधिर् मानसी व्यथा ॥

३० स्याच् चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्, स वीर्यमति-शक्ति-भाक् ॥

३१ कपटो ऽस्त्री व्याज-दम्भोपधयश् छद्म-कैतवे ।

कुसृतिर् निकृतिः शाठ्यं, प्रमादो ऽनवधानता ॥

विप्रतिसारः । अनुशयो वक्ष्यते ॥ २५ ॥ प्रतिहन्यतेनेन प्रतिघः, करणेहनः

(  $\frac{३।४।३७}{३।३।४८}$  ) परौघः (  $\frac{३।३।८४}{३।३।६९}$  ) इति बाहुलकाद् घत्वं च । शुचौ शुद्धे, तृतीया-

दिषुभाषितपुंस्कात् (  $\frac{७।१।७४}{३।३।७४}$  ) वात्र पुम् । ( शीलं ) शील समाधाने । चर्यतेनेन

चरितम् । चरित्रं च । ( उन्मादः ) चित्तानवस्थितिभ्रंताद्यावेशात् ॥ २६ ॥ प्रियस्य

भावः प्रेमा, प्रियस्थिरेति (  $\frac{६।४।१५७}{३।३।१५७}$  ) प्रादेशः । हृदयस्य कर्म हार्दम्, युवादि-

त्वाद्गुणं ( हायनान्तयुवादिभ्योण  $\frac{५।१।१३०}{३।३।१३०}$  ), हृदयस्यहृल्लेखयद्गुलासेषु (  $\frac{६।३।५०}{३।३।५०}$  ) ।

प्रीतिः प्रेम, प्रीजो मनिन् ( अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ) । दोहमाकर्षणं ददाति दोहदम् ।

मन एव रथो दूरगासि यत्र मनोरथः । मनोगवी च ॥ २७ ॥ सातिशयेनेच्छा भृशं

लसनं लालसा, लल इप्सायां वा । उप समीपे-आधिरस्य, उपपन्न आधिर्वा-

उपाधिः । आधीयते चिन्तानेनेत्याधिः ॥ २८ ॥ ( आध्यानं ) ध्यै चिन्तायाम् ।

चिन्ति ( ति )श्च । स्त्रीत्वेनापि साम्यं ( उत्कण्ठोत्कलिकयोः ), आध्यानमिह

संबध्नन्ति, यत्काशिका-आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकस्मरणम् । उद्यमोद्योगौ च

( अध्यवसायाथौ ) । उत्साहः सातिशयो वीर्यं, वीरस्य कर्म, वीरवीर्यौच

(  $\frac{६।३।१२०}{३।३।१२०}$  ) इति गण- ( सूत्र- ) पाठात्साधुः ॥ २९ ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः

कपटः । उपधीयते स्फटिकस्येव सिन्दूरमुपधिः । छाद्यतेनेन रूपं छद्म, इस्मन्त्रन्-

क्रिषुचेति (  $\frac{३।९।१७}{३।९।१७}$  ) ह्रस्वः । कितवस्य कर्म कैतवम् । कुत्सिता सृतिर्हिसार्थं

कुसृतिः, पूर्वत्र तु वचना फलम् । निकृष्टा कृतिर्निकृतिः । शठस्य कर्म शाठ्यम् ।

अनवहितत्वं लार्थेवलेपः ॥ ३० ॥ कुर्मिस्तुद्यतेनेन कुत्सितं तन्यते वा ( कुतुकं ),

4 Eagerness.

1 Dalliance or  
blandishment.6 Sport or  
amusement.

3 Disguise.

3 A play or game.

3 Sweat.

2 Fainting.

३२ कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

स्त्रीणां विलास-विब्वोक-विभ्रमा ललितं तथा ॥

३३ हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गार-भाव-जाः ।

द्रव-केलि-परीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥

३४ व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च, क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्, प्रलयो नष्टचेष्टता ॥

प्रज्ञादित्वात् (  $\frac{५}{२} \frac{४}{०} \frac{३}{६} \frac{८}{८}$  ) स्वार्थे वाण्, तुल्येकिको वा ॥ ३१ ॥ शृङ्गारभावेभ्यो  
 रत्यादिभ्यो मनोविकारेभ्यो जाताः क्रियाश्चिष्टा अलंकाराख्या लीलादयः ( हावाः ),  
 ह्यन्यनेनेति हावः, यदाह-स्याद् भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् ।  
 हिल हावकरणे, हेल् अनादरे वा । इतिशब्दात्प्रकारार्थाक्लि कश्चितादयोपि ।  
 अत्र भरतः—अलंकाराश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावा रसाश्रयाः । यौवनेभ्यधिकाः  
 स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः ( ना. शा. २४-४ ) । देहात्मकं भवेत्सर्वं सत्त्वाद्भाव  
 समुत्थितः । भावात्समुत्थितो हावो हावादेला समुत्थिता ( ना. शा. २४-७ ) ॥  
 तथा-हावः शृङ्गारभावामौ रम्योक्तिस्मितवीक्षितम् । शृङ्गारप्रौढिमा हेला हेवाको  
 यौवने हि यः ॥ किं च-लीला विलासो विच्छित्तिविभ्रमः किलकिञ्चितम् ।  
 मोहायितं कुट्टिमितं विब्वोको ललितं तथा । विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां  
 स्वभावजाः ( ना. शा. २४-११-१३ ) ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्देव-  
 चेष्टितैः, लीङ् श्लेषणे । विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियासावासनादिषु, लस श्लेषणे ।  
 मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः, विश्लिष्टा छित्तिर्भङ्गिरित्यर्थः । चित्तवृत्त्य-  
 नवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः । हर्षाद्बुद्धिगीतादिव्यामिश्रं किल [ लि ] किञ्चितं,  
 अलीकं किञ्चितमित्यर्थः, किलीति कण्ठकृजितं वा, यथा किलिकिलारावः । मोहायितं  
 प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्, मुट्ट प्रमर्दने । दुःखोपचारः सौख्येपि हर्षात्कुट्टि-  
 मितं मतम्, कुट्ट च्छेदनादौ, तेन मितं, इत्वं लक्ष्यात् । विब्वोकोभिमत्प्रसावपि  
 गर्वादनादरः, विवु श्लेषे, विपूर्वस्य वृक्तेर्वापभ्रंशो विब्वोकः । अनाचार्योपदिष्टं  
 स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । वक्तव्याभाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेज्जितम्, अवसरागतं  
 वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम् ॥ ३२ ॥ द्रवति हृदयमनेन द्रवः । किलन्यनेन  
 केलिः, किल क्रीडायां, केलु चलने वा । नृणाति नर्म ! वर्करोपि । व्यज्यत इति  
 व्याजोत्र स्वरूपाच्छादनं, यथा-ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम् ( नागा० १-१ ) ।  
 अपदिश्यतेपदेशः, अतद्रूपस्य ताद्रूप्यं क्रीडार्थं वञ्चनेयम् । स इव लक्ष्यते लक्ष्यम् ।  
 निमच्छलच्छद्मादयोप्युपचारात् । एते केलिपरिष्वकिते रुढाः, क्रीडया खेलनं, लुक्का  
 ( वालुका ? ) मणिकादीत्येके । ( कूर्दनं ) कुर्दनमित्येके, कुर्द क्रीडायां, उपधायांच  
 (  $\frac{८}{२} \frac{३}{३} \frac{४}{६} \frac{८}{८}$  ) इति दीर्घाभावश्चिन्त्यः ॥ ३३ ॥ जिघत्स्यनेनाङ्गं धर्मः । निदह्यतेनेन



- 2 Dissimulation. ३५ अवहित्थाऽऽकारगुप्तिः, समौ संवेगसंभ्रमौ ।  
 2 Hurry. स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः, स मनाक् स्मितम् ॥  
 1 A horse-laugh.  
 1 A smile.  
 1 A laugh. ३६ मध्यमः स्याद् विहसितं, रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।  
 1 Horripilation. क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं, जृम्भस् तु त्रिषु जृम्भणम् ॥  
 3 Weeping.  
 1 Gaping. ३७ विप्रलम्भो विसंवादो, रिङ्गणं स्वलनं समे ।  
 2 Disappointing. स्यान् निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥  
 2 Creeding or tumbling. ३८ तन्द्री प्रमीला, भ्रुकुटिर् भ्रुकुटिर् भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।  
 5 Sleep. अदृष्टिः स्याद-सौम्ये ऽक्षिण, संसिद्धि-प्रकृती त्विमे ॥  
 2 Lassitude. ३९ स्वरूपं च स्वभावश् च निसर्गश् चाऽथ वेपथुः ।  
 3 A frown. कम्पो, ऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥  
 1 A look of displeasure.  
 5 The natural state.  
 2 A tremour.  
 5 A festival.

इति नाट्य-वर्गः ६, अत्र मूलश्लोकाः ३९, श्लो० १६

निदाघः, न्यदृक्कादिः (  $\frac{७}{२} \frac{२}{२} \frac{५}{४} \frac{३}{४}$  ) । प्रलीयते क्रियात्र प्रलयः सात्त्विको भावः, मूर्च्छैत्यर्थः, यदाहुः—स्तम्भे विचेतनत्वं प्रलये गतचेतनत्वमत एव । सहसैव निपतनं भुवि भवति महाभूतशैथिल्यात् ॥ ( अवहित्था ) अङ्गवैकृतस्य रोमाञ्चाद्रेच्छादनाद्-बहिःस्थितत्वम्, अवहित्थमित्येके । ( संवेगः ) भयादिना कर्मस्वावेगः ॥ ३४ ॥ उत्प्रास्यते सामर्थ्यः क्रियतेनेन, सोपहास इत्यर्थः । आच्छुरणं परच्छेदनम्, अवच्छुरितमिति कात्यः । स हास ईषत्स्मिताह्वयः । रोम्णामञ्चनं रोमाञ्चः । रोमाणि हृष्यन्त्यनेन रोमहर्षणम् । पुलको रोमविक्रियापि ॥ ३५ ॥ ( क्रन्दितं ) भावे क्तः ( नपुंसके भावे क्तः  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{१}{३} \frac{४}{३}$  ) । ( जृम्भः ) मुखादिविकासः, घञि पुमान्, अप्रत्यये (  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{१}{३} \frac{४}{३}$  ) स्त्री, क्लीबत्वं त्वज्जिबधौ भयादिवद्वर्शनाच्चेष्टम् । अङ्गीकृतासंपादनं ( विसंवादः ) । स्वधर्मादिः स्वलनं ( रिङ्गणं ), रिखिलौ-किङ्कः, रिङ्गणमित्येके ॥ ३६ ॥ नियतं द्रात्येतस्यां निद्रा । संविशन्ती-न्द्रियाण्यत्र संवेशः । स्वपनं स्वप्नः, स्वपोनन् (  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{१}{३} \frac{४}{३}$  ) । इन्द्रियाणां तननं द्रात्यस्यां तन्द्री, निद्रा तन्द्रेत्याबन्तोपि । प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां प्रमीला । भ्रुकौटिल्ये भ्रुकुंसवत्त्रैरूप्यम् । अन्ये त्वदृष्टिरित्येतेन संबन्धन्ति, यदाहुः—भ्रुकुटिर्दृगसौम्या स्यात् ॥ ३७ ॥ सोमदेवताकत्वेन लक्षणयाधिकृतं सौम्यं, सोमादृयण् (  $\frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२}$  ) शाखादित्वात् (  $\frac{५}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{०}{२}$  ) सौम्य इत्याहुः । असौम्ये विरुद्धे दर्शन इत्यर्थः । इमे द्वे स्त्रियौ स्वरूपादेः पर्यायौ ॥ ३८ ॥ ( वेपथुः ) दिवतोथुक् (  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{१}{३} \frac{४}{३}$  ) क्षणुते दुःखं क्षणः । महः—अकारान्तः, सान्तस्तु तेजोर्थः क्लीबे । उद्धुनाति दुःख-



## अथ पातालभोगि-वर्गः ७

5 the infernal region.

11 A hole or vacuity.

2 A hole in the ground.

1 Perforated, or full of holes.

5 Darkness.

1 Universal darkness. 1 Imperfect darkness.

2 The NA'GAS.

2 Their chief.

2 Vasuki.

2 Sort of snake.

१ अधोभुवन-पातालं बलिसद्व रसातलम् ।

नागलोको, ५७ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम् ॥

२ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ।

गर्ताऽवटौ भुवि श्वभ्रे, स-रन्ध्रे सुषिरं त्रिषु ॥

३ अन्धकारो ऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

ध्वान्ते गाढे ऽन्धतमसं, क्षीणे ऽवतमसं, तमः ॥

४ विष्वक् संतमसं, नागाः काद्रवेयाम्, तदीश्वरे ।

शेषो ऽनन्तो, वासुकिस् तु सर्पराजो, ५७ गोनसे ॥

मुद्गवः । उत्सृते सुखमुत्सवः । उद्धर्षणमुल्लसनं नैश्चित्यं निवृत्तिः । प्रयोगार्थं संगीतकं गुणनिका । प्राङ् नाट्यात्पूर्वरङ्गः स्यात् । नाट्यार्थोपक्षेपः पूर्वं प्रस्तावना मुखं च स्यात् ॥ ३९ ॥ इति नाट्यवर्गः । ६ ।

पतन्त्यस्मिन् पातालम् । रसायास्तलमधः, रसा भूस्तलं पृष्ठं वास्य । कुत्सितं कृत्वा हरति विस्मापकं वा कूहरम् । सुषिर्धर्ममात्रेपि मधुवत्, उपसुषीतिरः (  $\frac{५१३१०७}{४२१४४}$  ) शाश्वतस्तु ( १८५ ) निरस्तावयवौ सुषिरसुषी मन्यते, गर्ते गर्तान्विते वाद्यविशेषे सुषिरं त्रिषु । विव्रियते विवरम् । बिलति बिलं, बिल भेदने ॥ १ ॥ छिद्यते छिद्रम् । निर्व्यथतेनेन निर्व्यथनम् । रोचते प्रकाशतेनेन रौति वा रोकम् । रणति रन्ध्रम् । श्वभिर्भाति [ भ्रान्तं ] श्वभ्रम् । उप्यतेस्यां वपा, पिङ्गिदादित्वाद् (  $\frac{३३११०४}{३२८१४}$  ) । सुष्ठु स्यति सुषिः । गिरति गर्तः, गर्तापि । अवन्त्यस्मादवटः । सिद्ध-स्यानुवादाच्छ्वभ्रं भूरन्ध्रमेव, यत्कान्त्यः—श्वभ्रगर्तावटागाधाः भुवो विवरवाचकाः ॥ ॥ २ ॥ अन्धं करोत्यन्धकारः । क्षुब्धस्वान्वेति (  $\frac{७३११४}{४२१४४}$  ) ध्वान्तं साधुः । तमोस्या स्तीति तमिस्रं, ज्योत्स्नातमिस्रेति (  $\frac{५१३१०७}{४२१४४}$  ) साधुः, स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तिम्यतीव तिमिरम् । ताम्यन्त्यनेन तमः अन्धकारम् असुन् । ( स. कं. २।१।३२० ) भूमिच्छायं च । अन्धयत्यन्धं च तत्तमश्चान्धतमसम्, अवसमन्धेभ्यस्तमसः (  $\frac{५१३१०७}{४२१४४}$  ) इत्यच् । क्षीणे ध्वान्तेवहीनं च तत्तमश्चावतमसम् ॥ ३ ॥ ( संतमसम् ) समन्तात्तमः । न-अगा नागाः, नभ्राडिति (  $\frac{६३३१०५}{४२१४४}$  ) नञ् प्रकृत्या । कद्रा अपत्यानि काद्रवेयाः, शुभ्रादित्वात् (  $\frac{४१११२३}{४२१४४}$  ) ढक्, न तु-स्त्रीभ्यो ढक् (  $\frac{४१११२३}{४२१४४}$  ) कद्रुकमण्डलोश्छन्दस्युद्धविधेः (  $\frac{४१११०९}{४२१४४}$  ), सर्पेभ्योन्ये देवयोनयोमी । ( शेषः ) शेते हरिरस्मिन् शिष्यते वा । वसुकस्यापत्यं वासुकिः । गोरिव नासिकास्य, अज्ञासिकायाः



९ 'लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।

कुम्भीनसः फणधरो हरिर् भोगधरस् तथा ॥

१० अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका । '

1 Belonging to a snake.

2 His expanded head.

3 His skin.

3 His venom.

त्रिष्वाहेयं विषाऽस्थ्यादि, स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥

११ समौ कञ्चुक-निर्मोकौ, क्ष्वेडस् तु गरलं विषम् ।

पुंसि क्लीबे च काकोल-कालकूट-हलाहलाः ॥

1 Nine sorts of fixed poison.

१२ सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ।

दारदो वत्सनाभश् च विष-भेदा अमी नव ॥

1 A dealer in antidotes.

2 A snake-catcher.

१३ विषवैद्यो जाङ्गुलिको, व्यालप्राह्यहितुण्डिकः ।

इति पातालभोगि-वर्गः ७, अत्र मूलश्लोकाः ११, क्षेत्रं १॥

जिह्वागः । कुम्भीनसः कञ्चुकी लेलिहानश्च । राजसर्पो भुजंगमुक् ॥ ८ ॥ आहौ भवमाहेयं, दृतिकुक्षीति (  $\frac{४१३१५६}{४२४३३}$  ) ढक् । स्फटन्ति विशीर्यन्तेनया स्फटा, द्वयोर्वत् मानायां स्फटायां फणापि द्वयोः, फटत्येके । फण गतौ ( फणा ) । दार्विः कफेलुश्च । कञ्चुकमिव कञ्च्यते बध्यतेनेन ( कञ्चुकः ) । निर्मुच्यते निर्मोकोहित्वक् । निर्वर्त्यनी च । क्ष्वेडते मोहयति क्ष्वेडः । गिरति जीवं गरः, गरं लाति गरल इयामश्यामलवत् ॥ ९ ॥ नवामी विषप्रकाराः । काकमेचकः काकोलः, ईपत्कोलति संस्त्यायति वा । कालस्य वर्णस्य कूटोत्र कालकूटः, मृत्युसंबन्धी व्याजो वा । हलति विलिखति जठरं न विलिखति च हलाहलः, हालेव हलतीति लक्ष्ये हालाहलो हालहलश्च, यथा-स्त्रिंशं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवाप्रगुण तदेव ( काव्यालं सू० वृ० IV. 2. 7. ) यथा-काममपायि मयेन्द्रियकुण्ठैर्यद्यपि दुष्कृतहालहलौघः, यथा वा-मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महाविषम् ( भर्तृ० शृङ्गा० ) । सुराष्ट्रशुक्लिकदरसु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः । ब्रह्मणः पुत्रः [ यद् याज्ञवल्क्यः-त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ( या० २-११० ) ] ॥ १० ॥ वत्सस्येव नाभि-रस्य वत्सनाभः । ( जाङ्गुलिकः ) वसन्तादित्वात् (  $\frac{४१२१६३}{४२४३३}$  ) ठक्, जाङ्गुलिको विषभिषगिति भागुरिः । अहितुण्डेन दीव्यति ( आहितुण्डिकः ) ॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

## अथ नरक-वर्गः ८

4 Hell.  
Various hells.

स्यान् नारकस् तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥

१ तद्-भेदास्— तपनाऽवीचि-महारौरव-रौरवाः ।

संघातः कालसूत्रं चेत्याऽऽद्याः, सत्वास् तु नारकाः ॥

2 Departed souls.  
1 The river of hell.  
1 Misfortune or misery.  
1 Throwing in hell.

२ प्रेता, वैतरणी सिन्धुः स्याद्, लक्ष्मीस् तु निर्ऋतिः ।

विष्टिराजूः, कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥ 3 Agony.

4 Mental pain.  
2 Pain of labor.  
3 Corporeal pain.

३ पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ।

स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलं, विष्वेपां भेद्य-गामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ८, अत्र मूलश्लोकाः ३॥, क्षे०.

नराः कायन्त्यस्मिन् नरकः । ( नारकः ) अन्येषामपि ( अन्येभ्योपि दृश्यते ) इति बाहुलकाद्वा दीर्घः । निष्क्रान्तः—अयान्निरयः, अयोनुकूलं दैवम् । तपति संतापयति तपनः, तपन्त्यनेन वा । अवन्त्यस्मादवीचिः, विरुद्धा वीचयोत्र वा, स्त्रियामपि । रुहहिंस्रः क्रन्दश्च तत्र भवो रौरवः ॥ १ ॥ संहियन्तेत्र संहारः, संघात इत्येके । कालान्ययोमयानि सूत्राप्यत्र कालसूत्रम् ॥ आद्यशब्दात्तामिस्रान्धतासिखादयः । सत्वाः प्राणिनः, सीदन्तीति । प्रकर्षेणेताः प्रेताः । परेता अतिवाहिका ( ता )श्च । नारकी नदी, विगततरणौ व्यक्तं पाताले भवा वैतरणी, विगततरणिर्विनौका वा । निष्क्रान्ता क्रतेः सन्मार्गाच्चिर्कति ॥ २ ॥ विशति क्लेशं विष्टिर्नरके दृष्टाक्षेपः । आजवते—आजूः, क्लिप्वाचिप्रच्छीति ( वा० ३१४५-४८ ) क्लिदीर्घां, आ—अज्यते वा, आज्वेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपीति शाश्वतः ( ५०७ ) । ( कारणा ) कृञ् हिंसायां, णिच् । यत् निकारादौ, णिच्, यातयति यातना नारकस्क् । दुष्टानि खान्यस्मिन् दुःखम् । प्रसूतेर्जातं दुःखं, ( आमनस्यं ) अमनसो भावः, वैमनस्यमित्यर्थः । षडपि मनःपीडार्था इति सभ्याः, यन्माला—दुःखं प्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना, दुःखमाधिः प्रसूतिजमिति कात्यः ॥ ३ ॥ कपिष्यति कष्टं । कष्टं भविष्यतीत्याहुः ( का० ), कृच्छ्रगाहनयोः कषः ( ७१२१२२ ) इति नेट् । कर्षति कृन्तति वा कृच्छ्रम्, आसमन्ताद्भ्रियं लातीति—आभीलम् । एतानि शरीरपीडार्थानि, लक्ष्ये तु नवाप्येकथाः । एषां दुःखादीनां मध्याद्विशेष्यनिष्ठा दुःखकष्टकृच्छ्राखिलिङ्गाः, यथा—सेयं दुःखा च दुरूपपादा च, दुःखः सुतो निर्गुणः, सर्वं दुःखं विवेकिनः ( यो. सू. २-१५ ) ॥ ४ ॥ इति नरकवर्गः ॥ ८ ॥

## अथ वारि-वर्गः ९

15 The sea or ocean.

१ समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।  
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥ ०

2 Particular seas.

२ रत्नाकरो जलनिधिर् यादःपतिरपाम्पतिः ।

27 Water.

तस्य प्रमेदाः-क्षीरोदो लवणोदस् तथा उपरे ॥

३ आपः स्त्री भूम्नि वार् वारि सलिलं कमलं-जलम् ।  
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ।

2 Watery.

४ कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।  
अम्भोर्णस् तोय-पानीय-नीर-क्षीराऽम्बु-शम्बरम् ॥

4 A wave.

५ मेघपुष्पं घनरसस्, त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

भङ्गस् तरङ्ग ऊर्मिर् वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥

समुनत्ति समुद्रः । अप्-उदकं धीयतेस्मिन्नब्धिरुदधिश्च, कर्मण्यधिकरणेच (३।३।९३) इति किः, पेपवासवाहनधिषु च (६।३।५८) इत्युदकस्योदः । न कुं पृणाति मर्यादापालनादकूपारः । पारमावृणोति पारावारः, पारमिवावारमस्य वा दुस्तरत्वात् । उदकमस्त्यस्योदन्वान्, उदन्वानुदधौच (८।३।९३) इति साधुः । स्यदन्ते सिन्धुः । सरांसि सन्त्यस्य सरस्वान् । सगरैः खातः सागरः । अर्णोस्यास्त्यर्णवः, अणसोऽपश्च (५०५३) इति वः सलोपश्च ॥ १ ॥ यादांसि पाति यादःपतिः, पाथःपतिरित्येके । सुगममेव हि मध्यमपापतेः-इति दर्शनात्समासे षपथा अलुक् । वीचिमाली सर [ शर ] ध्वजोऽवारपारश्च । ( क्षीरोदः ) उदकस्योदःसंज्ञायाम् (६।३।५७) । अपरे दध्युदघृतोदसुरोदेक्षूदस्वाददाः ॥ २ ॥ आप्नुवन्त्यापः स्त्रियां बहुत्वे । वृणोति वावांरि च । सरति सलिलं, रलयोरैक्यम् । काम्यते कमलम् । जडति जलम् । पयते पीयते वा पयः, पय गतौ, पीङ् पाने । कीला ज्वाला अलति वारयति कीलालम् । भवत्य-स्मात्सर्वं भुवनम् ॥ ३ ॥ कं बध्नाति कबन्धं, यच्छाश्वतः-७२० कबन्धं सलिले रुण्डे । कमन्धमिति द्वे नास्ती इत्येके । उनत्युदकम् । पीयते पाति वा पाथः । पुष्णाति पुष्करम् । सर्वतोमुखं सर्वदिगतः । अमत्यम्भः । ऋणोत्यर्णः । तुदति तौति वा तोयं, तुः सौत्र आवरणार्थो वा । नयति नीरम् । [ घस्यते क्षियति वा क्षीरम् ] । अम्बति ( ते ) अम्बु । शं वृणोति शंवरम् ॥ ४ ॥ मेवानां पुष्पं प्रसवः । दकं जीवनीयं च, यथा दकलावणिकाः । ( अपां विकारोम्मयम् ) एकाक्षोर्नित्यं (५०५३) इति मयट् । आप्यं तु लक्ष्यात्, अत एव आप्यंवेति चान्द्रं सूत्रम् । ( भङ्गा इ० ) भज्यते तरत्यूर्वति चेति वाक्यानि, ऊर्मिर्वा स्त्रियामिति काकाक्षिवत् । वीची तु नित्यं स्त्री ॥

- 2 A surge or billow.  
1 A whirlpool.  
4 A drop of water.  
2 A winding descent of water.  
2 A drain.  
5 A shore or bank.

1 The bed.

2 An island.

- 1 One formed by alluvion.  
2 A sand bank.  
5 Mud or clay.  
2 Inundation.  
2 A temporary well, fountain.

1 Navigable. 3 A boat.

६ महत्सूलोल-कलोलौ, स्यादावर्तो ऽम्भसां भ्रमः ।

पृषन्ति बिन्दु-पृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥

७ चक्राणि पुटभेदाः स्युर, भ्रमाश् च जलनिर्मासाः ।

कूलं रोधश् च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥

८ पाराऽऽवारे पराऽर्वाची तीरे, पात्रं तदन्तरम् ।

द्वीपो ऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तरं वारिणस् तटम् ॥

९ तोयोत्थितं तत् पुलिनं, सैकतं सिकतामयम् ।

निषद्वरस् तु जम्बालः पङ्को ऽस्त्री शाद-कर्दमौ ॥

१० जलोच्छ्वासाः परीवाहाः, कूपकास् तु विदारकाः ।

नाव्यं त्रि-लिङ्गं नौ-तार्ये, स्त्रियां नौस् तरणिस् तरिः ॥

॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं लोलः [ लोलयति ] उल्लोलः । कलन्तेनेन नद्य इति कलोलः, कुत्सितो लोल इत्येके । लहरी-ओवश्च । आवर्तते मण्डलेन भ्रमत्यावर्तः । पर्वति सिञ्चति पृषत्, रूपभेदात्कृत्वा । बिन्दति बिन्दुः, बिदि अवयवे । विगतः प्रोषो दाहोऽस्या विप्रुद् ॥ ६ ॥ चक्राकारेण यान्त्यधः ( चक्राणि ) । पुटं भिरवा निर्यान्तीत्युपध्यायोत्प्रेक्षा । वक्राणीति माला । नदीवङ्काल्या इति च गौडो भ्रान्तः । तेनातोन्धे भ्रमाः प्रणाल्याद्या जलपथाः । कूलति कूलं, कूल आवरणे । रुणध्वम्भो रोधः । तरन्त्यस्मात्तीरम् । तीरप्रतीरे दीपप्रदीपवत् । तद्व्यत आहन्यतेम्भसा तटम् ॥ ७ ॥ ( नद्याः ) परे पार्श्वे कूलं पारं, पार्थते समाप्यतेस्मिन्निति वा । अर्वाक् पार्श्वे कूलमवारम्, यदाह-अर्वाक् कूलमवारं स्यात् । परावाची इत्येके, अर्वाक्शब्दस्याव्ययत्वात् । न वाविद्यतेस्यावारं न त्रियते वा । तयोः कूलयोर्मध्यं, पीयते पात्रं प्रवाहः । द्विधा गता आपोत्र द्वीपम् । अन्तरपामन्तरीपं, द्व्यन्तररूपसर्गेभ्योप ईत् (  $\frac{६}{१}\frac{३}{१}\frac{९}{१}$  ) ऋक्पूरवधूरिति (  $\frac{५}{१}\frac{४}{१}\frac{७}{१}$  ) अः समासान्तः ॥ ८ ॥ तत्तटं तोयात्कमेणोत्थितं पुलिनं, पुलो महत्त्वमस्यास्तीति, तद् द्वीपमिति माला-वा ना द्वीपं च पुलिनम् । तदेव प्रकृतं पुलिनं, सिकतास्यास्ति सैकतं, देशोलुबिलचौच (  $\frac{५}{१}\frac{३}{१}\frac{९}{१}$  ) इत्यण् । [ निषीदन्त्यस्मिन् निषीदन्तं वृणोति वा निषद्वरः । जमति ग्रसते जम्बालः । पञ्च्यते पङ्कः । श्रीयन्तेस्मिन्नादः । कृणोति कर्दमः ] । चिखलश्च ॥ ९ ॥ जलं प्रवृद्धमुच्छ्वसति परिवहति यैर्निर्गममाणैस्ते परीवाहाः, यलक्ष्यं-उपाजितानामर्यानां त्याग एव हि रक्षणम् । तटाको ( तडागो ) दरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ( पञ्चतन्त्र I-3 ) ( चाणक्यश० ) ॥ परिव्राहोपि । कूपप्रतिकृतिः कूपकः, शुष्कनद्यादौ जलार्थं गताः क्रियन्ते, यत्कात्यः-विवरान् कूपकानाहुः । विदारयति क्ष्मां विदारकः, मालाच-बुण्डी ( षडा ) विवरोत्साश्च

- 3 A raft or float. ११ उडुपं तु प्लवः कोलः, स्रोतो ऽम्बु-सरणं स्वतः ।  
 1 A natural stream. आतरस् तरपण्यं स्याद्, द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥  
 2 Fare or freight.  
 2 An oval basin.  
 2 A voyaging merchant. १२ सांयात्रिकः पोतवणिक्, कर्णधारस् तु नाविकः ।  
 2 The pilot or helmsman. नियामकाः पोतवाहाः, कूपको गुणवृक्षकः ॥ 2 The crew.  
 2 The oar. १३ नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः । 2 The mast.  
 2 The rudder.  
 2 A scraper or shovel.  
 2 A bucket. अग्निः स्त्री काष्ठकुडालः, सेकपात्रं तु सेचनम् ॥  
 1 The boat's half. १४ क्लीवे ऽर्धनावं नावो ऽर्धे, ऽतीतनौके ऽतिनु त्रिषु ।  
 1 Landed from a boat. त्रिष्वागाधात्, प्रसन्नोऽच्छः, कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ 3 Turbid water.  
 2 Clear, transparent.  
 3 Deep. १५ निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्-विपर्यये ।  
 1 shallow.  
 3 A fisherman. अगाधमतलस्पर्शे, कैवर्ते दाश-धीवरौ ॥

कूपकाः । नावातार्यं, नाव्यं नौवयोधमेति (  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{१}$  ) यत् । नुद्यते नौः, ग्लानुदिभ्याङ्गौः ( उ० २२२ ) । तरन्त्यनया तरणिस्तरीश्च ॥ १० ॥ उडुप्यते-उडुपस्तृणप्लवः । कवन्तेनेन कोलः, कोलति संस्त्यायति वा कोलः, यच्छाश्वतः-पोतप्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम् ( ३६५ ) । स्वतोक्त्रिमम् । आतरन्त्यनेनातरः, आवाप इत्येके । पणन्तेनेन पणः, पणे साधु पण्यं मूल्यं, साधौ ( तत्रसाधुः  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{१}$  ) इति यत् । काष्ठमुपलक्षणं, काष्ठा-श्मादिमयी जलधारिणी द्रोणी, द्रवत्यम्भोस्याम्, द्रोणिका त्वम्युवाहिनीत्येके पेटुः ॥ ॥ ११ ॥ समुदितानां यानं संयात्रा, सा प्रयोजनमस्य ( प्रयोजनम् ) सांयात्रिकः । पवते वातेन पोतो वाहनम् । कर्णोरित्रं, कर्णः श्रोत्रमरित्रं चेति दुर्गः । नावा तरति नाविकः, नौद्वयचष्टन् (  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{१}$  ) नियन्तुं शक्ता नियामकाः । निया ( यां ) माश्च । गुणवृक्षो यत्र नौरज्ज्वा बध्यते, पोते ध्वजपटाद्याधार इत्येके । कूपे-आधारगते कायति कूपकः, गौड-स्तु जलान्तस्तरूक्कूपकानाह ॥ १२ ॥ येन नौर्वाह्यतेसौ नौकादण्डः । क्षिप्यतेनया क्षेपणी, क्षेपण्यपभ्रंशः, क्षिपेत्युपाध्यायः के जले नावो निपातयन्ति स केनिपातः, हलदन्तादिति (  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{१}$  ) अलुक् । इत्यर्त्यनेनारित्रम्, स्म्यादि कोटिपात्रं वा । न बिभर्त्यग्निः । काष्ठे कुडालः काष्ठमयो वा, येन निखन्यते भग्नं पोतादिकं कुथेन पूर्यते । ( सेचनं ) येन नावो जलमुद्दिध्यते ॥ १३ ॥ कचित्-यानपात्रं तु पोतोब्धिर्भावे त्रिषु समुद्रियम् । सामुद्रिको मनुष्योब्धिजातादौ नौः समुद्रिका [ जाता सामुद्रिका च नौः ] ॥ अर्थे नावोर्धनावं, नावोद्दिगोः (  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{१}$  ) अर्धाच्च (  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{१}$  ) इति टच् । नावमतिक्रान्तमतितु जलम्, अतिनौः पुमान् स्त्री वा । त्रिष्वागाधात्-अधिकारोयम्, अभिविधावाद् । अच्छ्यते न च्छाद्यते वाच्छः । कं लुपति हिनस्ति कलुषः । आ-अव-एत्यल्यल्यविलः, आविल्यते-आभिद्यते वा, विल भेदने ॥ १४ ॥ नमति निमनति वा निम्नं, झा

- 2 A net.  
2 Packthread.  
2 A fish basket.  
2 Goad.

8 A fish.

- 2 Sheat fish.  
2 A porpoise.  
2 Sort of sprat.  
2 A sort of carp.

- 1 Small fry.  
1 Various sorts  
of fish.

- 2 Aquatic  
animals.  
Various sorts.

१६ आनायः पुंसि, जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ।  
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्, बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥

१७ पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।  
विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥

१८ सहस्रदंष्ट्रः पाठीन, उलूपी शिशुकः समौ ।  
नलमीनश् चिलिचिमः, प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥

१९ क्षुद्राण्ड-मत्स्य-संघातः पोताधान, मथो झषाः— ।  
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस् तिमिः ॥

२० तिमिङ्गिलाऽऽदयश् चाथ यादांसि जलजन्तवः ।  
तद्-भेदाः—शिशुमारोद्र-शङ्खो मकराऽऽदयः ॥

अभ्यासे । गमे भियं राति गभीरं गंभीरं वा । ऊर्ध्वं तन्यते—उत्तानं गभीरादन्यत् । नास्ति गाधः प्रतिष्ठास्यागाधम् । नास्ति तलेधः स्पर्शोऽस्यातलस्पर्शम् । के ( जले ) वर्तते केवर्तो मत्स्यादिस्तस्यायं ( घातकः ) । घति दशति दाशनोति वा मत्स्या-न्दाशः । धीयते—आव्रियते धीवरः ॥ १५ ॥ कुत्सितं वेणन्तेस्यां मत्स्याः कुवेणी, वेण गतौ, मत्स्यबन्धनीत्यर्थः । मत्स्यकरण्डिका च । बलिनः ( मत्स्यान् ) श्यति बलिशम् । विध्यतेनेन वेधनं, विध विधान इत्यस्मात्, व्यधेर्व्यधनमिति स्यात् ॥ ॥ १६ ॥ रोम पक्षोत्र । झषति झषः । माद्यति मत्स्यः, मच्छोपि । मानाति मीनः । प्रह्लादौ ( नन्दिप्रहीति ) विसारी, ततो वैसारिणः, विसारिणोमत्स्ये (  $\frac{५१११६}{२०८७६}$  ) इति स्वार्थेऽण् । स्थिरे (  $\frac{३१३७}{३१३३}$  ), व्याधिमत्स्यबलेषु (  $\frac{२१७४}{३१३३}$  ) इति कर्तरि विसारः । शकलानि पृष्ठे सन्त्यस्य शकली, सशल्क इत्यर्थः । शल्की च । गडति पुच्छाच्छोटनात्सिञ्चति गडकः । शकुलोत्र मत्स्यमात्रे ॥ १७ ॥ विशेषानाह । सहस्र-दंष्ट्रो वादालो नाम मत्स्यः । पाठीनश्चित्रबलिः, बहुदंष्ट्रत्वात्पाटयतीति, भक्ष्यत्वेन पठ्यते वा । एतौ सादृश्यात्पर्यायौ । शिशुमारप्रतिकृतिः ( शिशुकः ) । उलूपीन्नन्तः, उलुम्पतीति । सुपिर—नृणान्तश्चारी नलमीनः नडाभो वा । चीयते मीयते च चिलिचिमः, चिलिचिमस्त्रिदोषकृदिति वैद्याः । प्रोषति पित्तकारित्वाद्योष्ठी । शफान् राति शीघ्रगत्वा-च्छफरी ॥ १८ ॥ सूक्ष्माश्चाण्डान्निःसृताश्च मत्स्याः क्षुद्राण्डमत्स्याः । पोता आधीय-न्तेत्र पोताधानम् । झषा मत्स्यविशेषा अमी । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति मद्गुरः । शलति शालते वा शालः । राज्यः सन्त्यस्य राजीवो वज्राभः । शक्नोति गन्तुं शकुलः । तिम्यति तिमिः ॥ १९ ॥ तिमि गिलति तिमिगिलः, गिलेऽगिलस्य (  $\frac{३१७७}{३१७७}$  ) इति सुम् । आदिशब्दात्तिमिगिलगिलनन्द्या [ नदी ] वर्तादयः । याति याद् । जल-जन्तुर्जलचरः । उनच्युद्रः । शङ्कतेस्माच्छङ्कुः । मा कुत्यात्किंचिदिति त्रस्यन्त्य-



2 A crab.

2 A shark.

2 A crocodile.

3 A worm.

2 A gangetic  
alligator.

3 A leech.

2 A pearl oyster.

2 A conch.

2 small shell.

2 A bivalve shell.

6 A frog.

2 A small worm.

2 A female frog.

2 A female turtle.

1 Sort of sheat-fish.

2 A cockle.

2 A lake or pond.

1 A deep lake.

२१ स्यात्कुलीरः कर्कटकः, कूर्मे कमठ-कच्छपौ । 3 A turtle  
or tortoise.

ग्राहोऽवहारो. नक्रम् तु कुम्भीरो, ५ महीलता ॥

२२ गण्डूपदः किञ्चुलको, निहाका गोधिका समे ।

रक्तपा तु जलौकायां त्रियां भूभि जलौकसः ॥

२३ मुक्तास्फोटः त्रियां शुक्तिः, शङ्खः स्यात् कम्बुर-त्रियौ ।

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः, शम्बूका जलशुक्तयः ॥

२४ भेके मण्डूक-वर्षाभू-शालूर-प्लव-दर्दुराः ।

शिली गण्डूपदी, भेकी वर्षाभ्वी, कमठी डुलिः ॥

२५ मदुरस्य प्रिया शृङ्गी, दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

जलाशया जलाधारास्, तत्राऽगाध-जलो ह्रदः ॥

स्मान्मकरः । आदिशब्दाजलहस्तिग्राहाद्याः ॥ २० ॥ कौ लीयते कुलीरः, कुलिन-  
मीरयति वा, जनकभक्षकत्वात्, यत्कौटिल्यः-(१।१६।१३) कर्कटसधर्माणो हि  
राजपुत्रा जनकभक्षाः । कृणोति कर्कटकः । कुरति कुमूर्वति वा कूर्मः । काम्यते  
यज्ञार्थं के मरति वा कमठः । कच्छेन पिबति कच्छपः । गृह्णाति ग्राहस्तन्नुनागाख्यः,  
विभाषा ग्रहः (  $\frac{३।१।१०४३}{३।२६०३}$  ) इति णः । अवहियतेऽनेनेति, गोचरादिसूत्रेऽवहारोपीत्युप-  
संख्यानात् (  $\frac{५।१०१०}{३।२६०३}$  ) घञ्, पुंसिसंज्ञायां प्रायेण (  $\frac{३।३।११६}{३।२६०३}$  ) अवहरति वा, श्याद्-  
व्यधेति (  $\frac{३।१।१०४३}{३।२६०३}$  ) णः । न क्रामति नक्रः । कुम्भिनमीरयति कुम्भीरः । ( मही-  
लता ) भूमिसूर्नाम कृमिः ॥ २१ ॥ गण्डूवो ग्रन्थयः पदान्यस्य गण्डूपदः । किञ्चिच्चुलु-  
म्पति किञ्चुलुकः, लकान्तो वा । निजहाति गुध्यति च ( निहाका, इ० ), विलेशयादन्योयं  
जलचरः प्राणी । टकः गापोष्टक । पिबतेः सुराशीध्वोरिति (  $\frac{३।२।१६}{३।२६०३}$  ) नियमाद्रक्तपा,  
टक्, क इत्येके । आ-उच्यते, ओकउचःके (  $\frac{५।१।१०४३}{३।२६०३}$  ) उणादौ सान्तोन्यः ।  
शालूकादि-वज्जलूकेति श्रीभोजः ॥ २२ ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यस्मान्मुक्तास्फोटः । शोक्ति  
शुक्तिः, शुक् गतौ, क्तिच् । शं खनति शाम्यति वा शङ्खः । काम्यते कम्बुः ।  
सूक्ष्मनद्यादिजाः कृमयः, शंकेनका इत्यसत् । क्षुलकाश्च । शं वान्ति शंबूका  
जलमात्रजाः ॥ २३ ॥ बिभेति भेकः । मण्डति मण्डते वा सरो मण्डूकः । वर्षासु  
भवति वर्षाभूः । शलति शालते वा शालूरः, सालूर इत्येके । प्लवते प्लवः । दृणाति  
शब्दैः कर्णौ दर्दुरः । शिनोति शिलति वा शिली । गण्डूपदाज्जातौ पुंयोमे वा ईप् ।  
( वर्षाभ्वी ) भुवश्चेति ( उ० ४४८ ) छान्दसो ईप् । दोलयति डुलिः । कूर्मी च  
॥ २४ ॥ मदुराख्यो मत्स्यः । शृणाति शृङ्गी । सादृश्याद्योग्यतया प्रिया । जलूकाकारेयं  
दीर्घकोशत्वात्, दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा, दुःसंज्ञेत्येके । जलमाशयो हृदयमस्य

- 4 A well.  
1 The wooden frame for the rope.  
1 The cover or facing of a well.  
2 A square or a large pond.  
5 One deep enough for the lotus.  
2 A basin.  
2 Well.  
2 A moat or ditch.  
1 A dike.  
3 A basin round the foot of a tree.  
16 A river.

- २६ आहावस् तु निपानं स्यादुपकूप-जलाशये । 2 A trough near a well.  
पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥  
२७ नेमिस् त्रिकाऽस्य, वीनाहो मुख-बन्धनमस्य यत् ।  
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ 2 A natural pond.  
२८ पद्माकरम् तडागो ऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।  
वेशन्तः पल्वलं चाऽल्पसरो, वापी तु दीर्घिका ॥  
२९ खेयं तु परिखा, ऽऽधारस् त्वम्भसां यत्र धारणम् ।  
स्यादालवालमावालमावापो, ऽथ नदी सरित् ॥  
३० तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्यादिनी धुनी ।  
स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥  
३१ 'कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती'  
गङ्गा विष्णुपदी जन्हुतनया सुरनिम्नगा ॥

8 The Ganges.

जलाशयः, जलमाशेतेत्र वा । सामान्येनोपक्रमोयम् तत्र जलाशयेष्वमी विशेषाः संगमान्ताः । ( ह्रदः ) ह्रदो ह्रस्वः ॥ २५ ॥ नियतं पिबन्त्यत्र निपानम् । आहूयन्ते-स्मिन्नाव आहावः, निपानमाहावः (  $\frac{३१३१०४}{२३३३३३}$  ) इति साधुः, कूपसमीपे शिलादि-निबद्धं पशुपानार्थं कूपोद्धताम्बुस्थानम् । अनन्त्यनेनान्धयति वान्धुः । प्रजहात्यम्बु प्रहिः । कुत्सिताः कोर्वा-आपोत्र कूपः । उदकं पीयतेस्मिन्नुदपानम् ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं त्र्यंशं त्रिका । कूपस्योर्ध्वे-इष्टिकाभिर्विनह्यते वीनाहो नान्दीपट्टाख्यः । पुष्करादिभ्यो देशे (  $\frac{५१३१३३५}{४४४४४४}$  ) इतीनिः । नागादिकुण्डम-कृत्रिममाखातसित्येके ॥ २७ ॥ ( तडागः ) तड आघाते, तडाक इत्येके, तटान्यकति तटाकमित्यन्ये । पद्माकरो योग्यत्वात् । कमासरस्यत्र कासारः, कासमृच्छति वा नड्वलान्बुत्वात् । महत्सरः सरसी, पित्रौरादिभ्यश्च (  $\frac{५१३१३३५}{४४४४४४}$  ) इति डीष् । विशन्ति मज्जन्यस्मिन्वेशन्तः, झच् । पल्यते पल्वलः, पल गतौ । उप्यतेस्यां वापी । दीर्घैव दीर्घिका, संज्ञायां कन् (  $\frac{५१३१३३५}{४४४४४४}$  ) ॥ २८ ॥ ( खेयं ) ईचखनः (  $\frac{३१३१३३३}{२३३३३३}$  ) इति यत्, दुर्गवेष्टनखातिका । परिखन्यते परिखा, डः । ( आधारः ) क्षेत्रादिसेकार्थं यत्र संचीयतेऽम्भः । वृक्षसेकार्थं तले द्रवतोम्भसः स्थानं, यदाहुः-आलवालं विदुर्धारा धारणं द्रवतोऽम्भसः, मुनिश्च-अपां धारणमाधारस्तदल्पं चालवालकम्, आलूयते खन्यते-आलवालम् । आवलते बहिर्निर्गमादम्भोत्रावालम् । आ-उप्यतेऽम्भोत्रावापः ॥ २९ ॥ नदश्च पचादिः, डीष् । सरति सरित् । हादोऽस्यस्याः, हृदिनीत्येके । धुनोति धुनी । आ-अपगच्छति, अप्संबन्धिना वेगेनापेन च गच्छति वापगा । ॥ ३० ॥ गां गते गच्छति गङ्गा, अगं गच्छति वा । विष्णुपदावोत्था विष्णुपदी,

३२ भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ।

4 The *Yamunā*.

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥

#### 4 The *Narmadā*.

३३ रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ।

## 2 The *Karatôyā*.

2 The *Bāhūdā*.

करतोया सदान्नीरा, बाहुदा सैतवाहिनी ॥

## 2 The *Satadru*

## 2 The *Vipāsā*.

2 The Sôna.

1 A canal.

३४ शतद्रुस् तु शुतुद्रिः स्याद्, विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ।

Various rivers.

शोणो हिरण्यवाहः स्यात् कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् ॥

1 The mouth of  
a river.

३५ शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ।

कावेरी सरितो ऽन्याश् च, संभेदः सिन्धुसंगमः ॥

1 An issue from  
a pond.

belonging to

certain Rivers.

३६ द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां, त्रिषु तूत्तरौ ।

देविकायां सरथ्वां च भवे दाविक-सारवौ ॥

कुम्भपदीषु च (  $\frac{५११३९}{४१८८८}$  ) इति साधुः । जह्नुना पीता श्रोत्रेण त्यक्तेति जाह्नवी । भगीरथावतारिता भागीरथी ॥ ३१ ॥ ( कालिन्दी ) कलिन्ददेशजा । यमेन यमजा यमुना, यमी च । ( रेवा ) रेवृ ध्रुवगतौ । नमार्थं सोमवंश्येन पुरुवसावतारिता ( नर्मदा ) । मेकलोऽद्रिः प्रभवोऽस्याः ॥ ३२ ॥ गौरीविवाहे हस्ताप्रदानतोयाज्जाता ( करतोया ) । सितैव सैती ( वाहिनी ), यन्माला-मन्तव्या बाहुदार्जुनी । बाहुभिर्दीयते तीर्थेते बाहुदा, बहुदेन कातवीर्यजुनेनावतारितेत्यागमः । शु पूजितमाशु वा तुदति शुतुद्रिः, एतदयुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रीति हि श्रुतिः ( ऋ. वे. १०-७५-५ ) । वसिष्ठशापभया-च्छतधा द्रुता शतद्रुः । वसिष्ठं विपाशितवती विपाद् ॥ ३३ ॥ ( शोणः ) नदीयम्, शोणं वर्णगत्योः । हिरण्यं वहति ( हिरण्यवाहः ) । कुन्निमालपा च क्षेत्रसेकार्था कुल्या, कुले कुदुम्बे साध्वी, यदाहुः-कुल्याधीनं कुलं विद्यादित्या-( ? ) व्यवस्थिताः । दांपत्यं कुलमित्यन्ये कुलं वा हलमुच्यते ॥ सारणी च । शरादीनां च (  $\frac{६३१२३०}{४०४८०}$  ) इति दीर्घे शरावती । ( चान्द्रभागा ) चन्द्रभागाभ्यां गिरिभ्यां प्रवहति, चन्द्रभागान्नद्यामिति ( ग० ५२ ) साधुः, चन्द्रेण भागतोन्यस्ता चन्द्रभा-गेत्येके । सरांसि सन्त्यस्यां सरस्वती ॥ ३४ ॥ कवेरस्य जलदेहस्येयं कावेरी । सरिद्धि-शेषा एते, अन्याः सरयूदेविकागोदावरीवेण्याद्याः । संगमो भिन्नयोः संभेदो नदीमेलः । प्रणडत्यम्भोनया पत्राली जलनिर्गमनमार्गो मकरमुखादिः, ( अन्ये ) स्त्रीनपुंसकयोराहुः ॥ ३५ ॥ तत्रभवः (  $\frac{४१३५३}{४१८८८}$  ) इत्यण् देविकाशिशपेति (  $\frac{७१३१९}{४१८८८}$  ) आवन्म-दाण्डिनायनेति (  $\frac{६१४१७४}{४१८८८}$  ) सारवःसाधुः । सुगन्धि(न्ध)प्रयोजनं सौगन्धिकार्यम् । के ह्लादते क्लृप्तरं, शारदं शुद्धं चैतत् । हल्लति घृणते हल्लकम् ।

2 White water lily. ३७ सौगन्धिकं तु कल्हारं, हल्लकं रक्तसंध्यकम् ।

1 A red one.

2 A water lily.

स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥

2 A blue one.

1 The root of

a water lily.

2 Pistia stratiotes.

3 Vallisneria.

2 A place abound-

ing in water-lilies.

3 An assemblage of lotus flowers.

16 A lotus.

३८ इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्, सिते कुमुद-कैरवे । 2 The esculent white sort.

शालूकमेषां कन्दः स्याद्, वारिपर्णी तु कुम्भिका ॥

३९ जलनीली तु शैवालं शैवलो, ५थ कुमुद्वती ।

कुमुदिन्यां, नलिन्यां तु विसिनी-पद्मिनी-मुखाः ॥

४० वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥

४१ पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।

विसप्रसूत-राजीव-पुष्कराऽम्भोरुहाणि च ॥

2 A white lotus.

3 A red lotus.

2 The stalk of a water-lily.

४२ पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहं ।

रक्तोत्पलं कोकनदं, नालो नालमथाऽस्त्रियाम् ॥

रक्तान् संवीनकति रक्तसंध्यकं, रक्तं संध्येव वा, रक्तोत्पलं चैतत् ॥ ३६ ॥ उत्पात्यते उत्पलति वा उत्पलम् । कौ वलते प्राणिति कुवलयम्, कुत्सितो बहिर्वलयः पत्रवेष्टन-मस्येति श्रीभोजः । विशेषानस्याह । इन्दुतीन्दीवरं कुवलयदलनीलेति (का. सू. ४।१।१०) सामान्यस्य विशेषवृत्तेः । अस्मिन् सिते, कौ मोदते कुमुदं, कः । के रौति केरवो हंसस्त-स्येदं प्रियं कैरवम् ॥ ३७ ॥ शालते शालुकं, कन्दो मूलमेषामुत्पलादीनाम् । (वारिपर्णी) वारि पिपति, फल्लो नाम शाकं, शूषेत्येके । कुम्भोऽस्यस्याः कुम्भिका, कुम्भीको वारि-पर्णः स्यादित्येके । नीलिकाख्या जलशृङ्गोपि, शेते जले शैवलं शैवालं च, शीङ्गो-वलज्ज्वलन्वावनः (स. कं. २-३-१२१), शैवलं शैवालमिति तु द्रविडाः । कुमुदिन्यां (लतायां) कुमुद्वती, कुमुदनडवेतसेभ्योऽमृतपु (  $\frac{४।१।७७}{४।३।७६}$  ) ॥ ३८ ॥ नडाः सन्त्यस्यां नलिनी पुष्करादिभ्योदेशे (  $\frac{५।१।१३५}{५।१।१३५}$  ) इतीति । मुखशब्दात्पुटक्रियञ्जिन्यम्भोजि-न्याद्याः । पद्यते लक्ष्मीरत्र पद्मम् । नलाः सन्त्यस्य नलिनम् । अरान् राजीविन्दत्यर-विन्दम्, अनुपसर्गाल्लुम्पविन्देति (  $\frac{३।१।१३५}{३।१।१३५}$  ) शः ॥ ३९ ॥ शतसहस्रे बहूपलक्षणम् । कमम्भोलति भूषयति कमलम् । केन मलयते वा कमलम् । कुशे जले शेते कुशेशयम् । तामः प्रकर्षो रसोऽस्य तामरसम्, तामः प्रकर्षार्थस्तारतम्यवत्, ताम्यद्गी रस्यते वा ॥ ४० ॥ राज्यः सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्णाति पुष्करम् । नालीकं च । पुणाति मङ्गल्यत्वात्पुण्डरीकम् ॥ ४१ ॥ कोकाश्चक्राह्वा नदन्यस्मिन्, आहुश्च-रक्ताब्जे रक्त-कुमुदे बुधैः कोकनदं स्मृतम् । पद्मादिवृन्तस्य द्विलिङ्गार्थपाठः, ( नाला )णल बन्धे ।

2 The film or fibres  
attendant on it.

2 The root of a  
water-lily.

2 A filament.

2 A new leaf of  
a water-lily.

४३ मृणालं विसमञ्जादि-कदम्बे खण्डमालियाम् । 1 Assemblage  
of water lilies

करहाटः शिफाकन्दः, किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

४४ संवर्तिका नवदलं, बीजकोशो वराटकः ॥ 2 The seed-  
of the lotus

इति वारि-वर्गः ९, अत्र मूलश्लोकाः ४३, श्लो० ॥

४५ उक्तं स्वर्ग-व्योम-दिक्-काल-धी-शब्दादि स-नाट्यकम्  
पातालभोगि-नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥

४६ इत्यमरसिंह-कृतौ नाम-लिङ्गाऽनुशासने ।

स्वरादि-काण्डः प्रथमः साऽङ्ग एव समर्थितः ॥

इति प्रथमः स्वरादि-काण्डः समाप्तः ।

अत्र मूलश्लोकाः २८१ ॥, श्लो० १८, सर्वे च मिलित्वा ॥ २९९ ॥

मृद्यतेऽद्यते मृणालम् । विस्यते-उत्कृष्यते विसम् । सनोतेऽहं पण्डः, सत्त्वाभावोबाहुल-  
कात् ॥ ४२ ॥ कं रहयतीति, करहान् कूलोत्थान् पद्मादीनयति करहाटः । शिनोति  
दारयति क्ष्मां शिफा । कन्धति कन्दं पद्मादिमूलं, कन्धतेन्विष्यते वा, कन्दोस्त्री ।  
किञ्चिज्जलति जडीभवति किञ्जल्कः । के सरति केसरम् । संवर्तयति वेष्टयति संव-  
र्तिका, पद्मादीनां नवोद्भिन्नं दलं शरच्चन्द्रिकाख्यम् । बीजानां पद्माक्षणां कोशो  
बीजकोशः । वरसटति वराटकः, कर्णिकेत्यर्थः, यच्छाश्वतः-बीजकोशे सरोजस्य  
कपर्दे च वराटकः (१८०) ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ ९ ॥ अथोक्तान्वर्गान् संग्रह-  
णोपसंहरति । एषां स्वर्गादीनां संगतं प्रसक्तानुप्रसक्तिकयानुगतं देवासुरमेवादि-  
कोक्तम् । शब्दादीति रसबन्धादिग्रहणम् ॥ १ ॥ इति श्रीभट्टक्षीरस्वामिकृतटीका-  
सहितेऽमरकोशोद्घाटने स्वर्गादि काण्डं प्रथमं संपूर्णम् ।

## द्वितीयं भूम्यादि काण्डम् ।

38 Earth.

- १ वर्गाः-पृथ्वी-पुर-क्ष्माभृद्-वनौषधि-मृगादि-भिः ।  
 नृ-ब्रह्म-क्षत्र-विट-शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥  
 २ भूर् भूमिरचला ऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिता ।  
 धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर् ज्या काश्यपी क्षितिः ॥  
 ३ सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा ।  
 गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मा ऽवनिर् मेदिनी मही ॥  
 ४ ' विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्ष्मा ।  
 भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ' ॥  
 ५ मृत् सृत्तिका, प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।  
 उर्वरा सर्व-सस्याऽऽख्या, स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ 2 Salt ground.

2 Soil.  
 2 An excellent soil.  
 1 Fertile with every crop.

श्रीगणेशाय नमः । अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् संगृह्णाति । अङ्गैर्मृदादिभिस्पाङ्-  
 गैश्च खिलादिभिः सह वर्तमानैः पृथ्व्यादिभिः संपादिता वर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे  
 वदितुमारब्धा उदिताः, आदिकर्मणि क्तः (  $\frac{३१४७९}{३७३३}$  ) आशंसायांभूतवच्च (  $\frac{३१४९३२}{३७३३}$  )  
 इति क्तः ॥ १ ॥ भवत्यस्मात्सर्वं भूः, रेफान्तं त्वव्ययं, यथा भूर्भुवः स्वः । रसाः  
 सन्त्यस्यां रस्यते वा रसा । विश्वं बिभर्ति विश्वम्भरा, संज्ञायांभृतृवृजोति (  $\frac{३१४९३२}{३७३३}$  )  
 खच् । क्षौति भूपं क्षोणी । जिनाति जायते वा ज्या, इज्येति मूर्खव्याख्या,  
 यच्छाश्वतः-ज्यां मौर्वी ज्या वसुन्धरा ( ६२९ ), ज्यापि गौरुच्यते इति निघण्टुः  
 ( २।२।५ ) । काश्यपस्येयं काश्यपी, भार्गवेण जित्वा ह्यस्मै दत्ता । क्षियन्त्येतां  
 क्षितिः, क्षि निवासे ॥ २ ॥ वसु धनं धत्ते वसुधा । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । वसु  
 धारयति वसुंधरा । गोत्राः शैलाः सन्त्यस्यां गोत्रा, गास्त्रायते वा । कायति कूयते  
 वा कुः । प्रथते पृथुनावतारिता वा पृथिवी, प्रथेःपिवन्संप्रसारणं च ( उ० १५६ ) ।  
 पृथ्वीति, वोतो गुणवचनाद् (  $\frac{४१९४४}{५००३}$  ) ङीप् । क्षमते भारं क्ष्मा । अवति प्रजा  
 अव्यते वा नृपैरवनिः । दैत्यमेदोयोगान्मेदिनी । महति मही । रत्नवतीति  
 भागुरिः । क्ष्मा, इला च नानार्थे ॥ ३ ॥ मृद्यते मृत् । ( मृत्तिका ) मृदस्तिकन्  
 (  $\frac{५१४१३७}{५००३}$  ) स्वार्थे । ( मृत्सा, इ० ) स्वार्थे सस्तीप्रशंसायाम् (  $\frac{५१४१३७}{५००३}$  )  
 कृष्णभूमः कृष्णमृत्तिकोदग्भूम उदङ्मृदि । पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च, कृष्णोदक्पाण्डु-  
 संख्यापूर्वाया भूमेरच् (  $\frac{५०४६६}{५००३}$  ) । उर्वति क्षुधसुर्वभियति वा ( उर्वरा ) । ( ऊषः )  
 ऊष रुजायाम् ॥ ४ ॥ ( ऊपरः ) ऊपसुषीतिरः (  $\frac{५१४१३७}{५००३}$  ) । स्थलति ( स्थलम् ) ।

1 A spot with salt soil.

2 A region devoid of water.

2 Untilled or waste.

5 A world.

1 INDIA.

1 The eastern region.

1 The northern region.

2 A country of barbarians.

2 The region of sanctity.

2 An inhabited country.

६ ऊषवानूपरो द्वावप्यन्य-लिङ्गौ, स्थलं स्थली । 1 A place, or firm spot.

समानौ मरु-धन्वानौ, द्वे खिलाऽप्रहते समे ॥

७ त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

लोको ऽयं भारतं वर्षं, शरावत्यास् तु यो ऽवधेः ॥

८ देशः प्राग्-दक्षिणः प्राच्य, उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्, मध्यदेशस् तु मध्यमः ॥

2 The middle region.

९ आर्यावर्तः पुण्यभूमिर् मध्यं विन्ध्य-हिमालयोः ।

नीवृज् जनपदो, देश-विषयौ तूऽपवर्तनम् ॥ 3 Any country.

स्थल्यकृत्रिमा चेत्, जानपदकुण्डगणस्थलेति (  $\frac{४१११४२}{५०००}$  ) डीप्, कृत्रिमा तु स्थला । म्रियन्ते तृषार्ता अस्मिन्मरुः । दधन्ति धन्वति वा धन्वा । खिलं शून्यं लाति खिलम् । न ग्रहन्त्यते हलादिभिरप्रहतमकृष्टं क्षेत्रादि ॥ ५ ॥ जङ्गम्यते जगत्, वर्तमानेपृषद्बृहदिति ( उ० २४१ ) साधुः, शत्रन्तत्वाद् डीप् । विशन्त्यस्मिन् विष्टपति वा विष्टपम्, ष्टपस्तप प्रतिघाते । अयं जम्बुद्वीपनवमांशो भरतस्य क्षत्रियस्येदं विष्टपति वा विष्टपम्, ष्टपस्तप प्रतिघाते । अयं जम्बुद्वीपनवमांशो भरतस्य क्षत्रियस्येदं भारतं नाम ( वर्षं ) भूम्येकदेशः, वृष्यते सिच्यते वर्षम्, तथा च- हिमवान्हेमकूटश्च निषधो मेरुन्तरे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गीवान् गन्धमादनमष्टममिति सीमाविच्छिन्नान्यन्यानीलावृत्तादीन्यष्टौ वर्षाणि । शरावत्या नद्या मर्यादायाः प्राक्सहचरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥ ६ ॥ शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सहचरित उत्तरो देशः ( उदीच्यः ), यदाह-प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ( काशिका ) ॥ प्रतिगतोन्तमुक्तावधेः सुटादिदेशः ( ? ) प्राच्यन्तः । ( मध्यमः ) यन्मनुः - हिमवद्विन्ध्ययोरन्तर्यत्प्राग्निनशनादपि । प्रत्यगोव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ( म० २१२१ ) ॥ ७ ॥ आर्या आवर्तन्तेस्मिन्नार्यावर्तः, आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः ॥ ( मनु० २-२२ ) नियतं वर्ततेस्मिन् नीवृत्, नहिवृत्तिवृषीति (  $\frac{६१३१९९६}{१०००००}$  ) दीर्घः । जनानां पदं जनपदः, पुंस्त्वं लोकात्, जनैर्वास्यमानो राष्ट्राख्योयम् । दिश्यते देशः स्थानमात्रम् । विसिनोति विषयः । उपवर्ततेस्मिन्नुपवर्तनं, उपावर्तनमिति कात्यः । पञ्चैकार्था-नाहुः ॥ ८ ॥ गोष्ठसंशब्दनात्प्राग्वाच्यलिङ्गाः । तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि (  $\frac{४१२१६७}{१२०००}$  ), कुमुदण्डवेतसेभ्योऽमृतुप् (  $\frac{४१२१८७}{१२०००}$  ), नडशादाड्डुलच् (  $\frac{४१२१८८}{१२०००}$  ) ॥ ९ ॥

3 One abounding १० त्रिषागोष्ठान्, नडप्राये नड्वान् नडुल इत्यपि ।  
in reeds;

2 -in water lilies.

2 -in ratans ;

2 -in green grass. ११ शाद्वलः शादहरिते, सजम्बाले तु पङ्क्तिः । <sup>2</sup> Clayey and muddy.

3 Watery, or wet.

1 Contiguous to water.

2 Full of stony or १२ स्त्री शर्करा शर्करिलः, शार्करः शर्करावति । 2 Sandy.  
similar nodules.

देश एवाऽऽदिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥

1 Watered (viz. its rice) from a river.

1 Or by rain.

1 Ruled by a just king.

1 Governed by a monarch.

2 A fold for kine.

१३ देशो नद्यम्बु-वृष्टयम्बु-संपन्न-व्रीहि-पालितः ।

स्यान् नदीमातृको देवमातृकश्च यथा-क्रमम् ॥

१४ सुराज्ञि देशे राजन्वान्, स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान् ।

गोष्ठं गोस्थानकं, तत् तु गौष्ठीनं भूत-पूर्वकम् ॥

1 The site of a former one

शादेन शपेण नीलः, यच्छाश्वतः-शप्पकर्मयोः शादः ( ६६१ ) । शीयतेऽस्मिन्  
शादः, शादोऽस्यस्मिन्शाद्वलो देशः, इवलच्, यथा-न हि कोटरसंस्थेष्टां तरुभवति  
शाद्वलः, शाद्वला दूर्वेति च नीलत्वोपचारात् । पङ्क्तौ स्यास्ति पङ्क्तिः, पिच्छादित्वा-  
दित्वा (लोमादियामादीति) । अनुगता आपोत्रानूपम्, उदनोर्देशे (  $\frac{६३१९८}{६३१९८}$  )  
आकारस्य-उकारः, ततो दीर्घः, अप्रत्ययश्च । कषन्त्यापो यं स कच्छः, तथाविधो-  
नूपप्रायः, कच्छमिति आला ॥ १० ॥ देशोलुबिलचौच (  $\frac{५१२१९०५}{५१२१९०५}$  ) सिकताशर्क-  
राभ्यां च (  $\frac{५१२१९०५}{५१२१९०५}$  ) इत्यणसतुपौ तु सावेत्रिकौ । तदाह-मध्यान्मः (  $\frac{४१३१८८}{४१३१८८}$  )  
इत्यत्रादेरित्युपसंहयानात् (आदेशेतिवक्तव्यम्) आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे  
नियमात् । शर्कराश्मप्राया मृत् । सिकतासिकतिलौ देशे, सर्वत्र तु संकतः सिकता-  
वांश्च ॥ ११ ॥ नद्यम्बुजातसस्यसंवर्धितो नदीमातृकः । वर्षजव्रीहिवर्धितश्च देशो  
देवमातृकः, देवोऽत्र मातास्येति ॥ १२ ॥ न पूजनात् (  $\frac{५१२१९०५}{५१२१९०५}$  ) इति सुराज्ञीति  
समासान्ताभावः, राजन्वान्सौराज्ये (  $\frac{८१२१९०५}{८१२१९०५}$  ) इति साधुः । देशो विषयोप-  
लक्षणम्, यथा-राजन्वांल्लोक उच्यते । राजमात्रयुक्ते देशे (राजवान्) ।  
गावस्तितृण्यत्र गोष्ठं, घञर्थेकविधानम् (  $\frac{३३०४४}{३३०४४}$  ), अम्बाम्बोगोभूमौत्यादिना  
(  $\frac{८१३१९०५}{८१३१९०५}$  ) पत्वम् । यत्र गावः प्रागासन् (गौष्ठीनं), गोष्ठात्खज्भूतपूर्वं  
(  $\frac{५१२१९०५}{५१२१९०५}$  ) इति खज् ॥ १३ ॥ परितः सरन्त्यस्मिन्परिसरो ग्रामादेः परि-  
च्छेदभूः । सिन्वन्ति बध्नन्ति तं सेतुः पुलिङ्गः । आलय (ल्य) तेभ्योत्रालिः  
स्त्रीलिङ्गः, सस्यार्थं जलाधारणोयम् । संक्रमस्तु तरणार्थो यन्माला-संक्रमो दुर्ग-  
संचरः । वामं ल्यते वामैर्वा वामलूरः । न-अकति नाकुः । वलन्ते प्राणिनोत्र



- 2 Contiguous ground. १५ पर्यन्तभूः परिसरः, सेतुरालौ खियां पुमान् । 2 Bridge.  
 3 An anthill. वामलूरश् च नाकुश् च वल्मीकं पुन-नपुंसकम् ॥  
 12 A road, path or way. १६ अयनं वर्त्म मार्गाऽध्व-पन्थानः पदवी सृतिः ।  
 सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्त्येकपदीऽति च ॥  
 3 A good road. १७ अतिपन्थाः सुपन्थाश् च सत्पथश् चाऽर्चितेऽध्वनि ।  
 5 A bad road. व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥  
 2 The want of a road. १८ अपन्थास्त्वपथं तुल्ये, शृङ्गाटक-चतुष्पथे । 2 Meeting of four roads.  
 1 A long and lonesome way. प्रान्तरं दूर-शून्योऽध्वा, कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ 1 A difficult road.  
 2 A league. १९ गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं, नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।  
 2 A furlong. घण्टापथः संसरणं, तत् पुरस्योपनिष्करम् ॥  
 2 A highway. २० 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमौ च रोदसी ॥  
 1 A street. दिवस्पृथिव्यौ, गज्जा तु रुमा स्यात् लवणाकरः ॥  
 5 Heaven and earth २० 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमौ च रोदसी ॥  
 3 Salt-sea. इति भूमि-वर्गः १, अत्र मूलश्लोकाः १८, श्लो २.

वल्मीकम् ॥ १४ ॥ [ अयन्ते ] वर्तन्ते मार्गान्ति-अतन्ति पद्यन्ते सरन्ति वानेनेति वाक्यानि । पद्व्यां हन्यते पद्धतिः, हिमकापिहतिषुच (  $\frac{६१३१५४}{६६३६०}$  ) इति पत् । पदमस्मिन्दश्यं (  $\frac{४१४१८०}{६६३६०}$  ) इति यति पद्या, पद्यत्यतदर्थे (  $\frac{६१३१५३}{६६३६०}$  ) । एके पादा अस्यामेकपदी कुम्भपद्यादौ कुम्भपदीषुच (  $\frac{५१४१३९}{६६३६०}$  ) साधुः ॥ १५ ॥ ( अतिपन्था इ. ) न पूजनात् (  $\frac{५१४१५९}{६६३६०}$  ) इत्यत्र स्वतिग्रहणाद्, ऋक्पूरव्यूरिति (  $\frac{५१४१५४}{६६३६०}$  ) समासान्तो न भवति । संस्थासौ पन्थाश्च सत्पथः, समासान्तोऽच् । विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः, उपसर्गाध्वनः (  $\frac{६१३१३०१}{६६३६०}$  ) इत्यच् । विरुद्धः पन्था विपथः । कस्मिन्तोऽध्वा पन्थाश्च ( कदध्वा, इ० ), कोःकत्तपुरुषेचि (  $\frac{५१४१८५}{६६३६०}$  ) कापथ्यक्षयोः (  $\frac{६१३१३०४}{६६३६०}$  ) । विपथं कापथं च क्लीबमाहुः, यद्वाभनः-पथः संख्याव्ययादे संख्याव्ययपूर्व-कस्य पथः क्लीबता इति ॥ १६ ॥ ( अपन्थाः ) पथोविभाषा (  $\frac{५१४१३३}{६६३६०}$  ) इत्यच्, अपथं नपुंसकम् (  $\frac{३१४१३०}{६६३६०}$  ) । शृङ्गौरटन्ति-अस्मिन्शृङ्गाटकम् । संस्थानकं ( संस्थानं ) चत्वरं च । प्रगता अन्तरंस्मात्प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः । कस्याम्भसोन्त-मृच्छति कान्तारम् । कान्तारप्रान्तरे एकार्थे आहुः ॥ १७ ॥ ( गव्यूतिः ) गोयूतो-छन्दस्युपसंस्थानं (  $\frac{६१११०९}{६६३६०}$  ) अध्वपरिमाणेच (  $\frac{६१११०९}{६६३६०}$  ) इत्यवादेशः । ( नल्वः ) णल गन्धे ( बन्धे ), किष्कुर्हस्तस्तेषां चतुःशती नल्वमिति माला, कात्यस्तु नल्वं [विंश] हस्तशतमाह । घण्टोपलक्षितानां हस्तितानां पन्था घण्टापथः, चाणक्योक्तोऽष्ट-दण्डः । सम्यक्सरन्त्यनेन संसरणं, यद्दुर्गः-बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसंकुलम् । पुरोपनिष्करं चोक्तम्-तत्संसरणं पुरं राजधानी तस्या उपनिष्काराख्यमुपनिष्कीर्यतेत्र सैन्यमिति ॥ १८ ॥ दिवः पृथिव्याः संज्ञेयं ॥ २० ॥ इति भूमिवर्गः । १ ।

## अथ पुर-वर्गः २

- 7 A town or city. १ पृः स्त्री पुरी-नगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।  
 1 A suburb. स्थानीयं निगमो, ऽन्यत् तु यन् मूल-नगरात् पुरम् ॥  
 2 The abode of harlots. २ तच्छाखानगरं, वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।  
 2 A market. आपणस् तु निषद्यायां, विपणिः पण्यवीथिका ॥  
 2 A shop.  
 3 A high street. ३ रथ्या प्रतोली विशिखा, स्याच् चयो वप्रमस्त्रियाम् ।  
 2 Heap of earth. प्राकारो वरणः सालः, प्राचीनं प्रातन्तो वृत्तिः ॥  
 3 A rampart.  
 1 A bound hedge. ४ भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर-न्यस्त-कीकसम् ।  
 2 A wall. गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥  
 1 One built with rubbish.  
 16 A house.

पक्षे तु पुरं नगरं च वाशब्दात्पत्तनसाहचर्यात्क्रीबे । पूर्यते पृः । नगाः सन्त्यस्य नगरं, नगपांसुपाण्डुर्यो रः (  $\frac{३}{२}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) । पतन्त्यस्मिन्पत्तनम् । पुटा भाण्डवासनानि भिद्यन्तेस्मिन् पुटभेदनम् । तिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यष्टशतग्रामीमध्ये स्थानीयम् । नियतं गच्छत्यस्मिन्न्रिगमः, गोचरसंचरेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) साधुः । नानार्थेधिष्ठानं, दुर्गकोटौ राजधानी च । मूलनगरं राजधानी ततोऽन्यत्समुदायस्थानं ( शाखानगरं ), शाखेत्युपाङ्गोपलक्षणम् ॥ १ ॥ [ स्यात्साकेतमयोध्यायां विदेहा मिथिला पुरी । महोदया कन्यकुब्जा कान्यकुब्जं महोदयम् ॥ काशी वाराणस्यवन्ती विदिशा चोऽजयिन्यपि । प्रागज्योतिषं कामरूपं द्वारकाः द्वारवत्यपि ॥ ] विशन्त्यस्मिन्कामुका वेशः । आपणन्ते-स्मिन्नापणः, गोचरसंचरेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) साधुः । निषीदन्त्यस्यां निषद्या, संज्ञायां-समजनिषदेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) क्यप् । विपण्यन्तेस्यां विपणिर्वणिग्वीथी । आद्यौ वणि-क्स्थानेत्यौ हट्टवर्तन्यामाहुः, यच्छाश्वतः—आपणः पण्यवीथी च द्वयं विपणिसंज्ञ-कम् ( ३२५ ) ॥ २ ॥ रथं वहति रथ्या, तद्गृहतिरथयुगेति (  $\frac{४}{१}\frac{४}{१}\frac{७}{७}$  ) यत् । प्रतोल्यते प्रतोली । विगतशिखा मुण्डितेव सन्मताद्विशिष्यते जनसंमर्देन वा विशिखा । विपण्यादीन्पञ्चैकार्थानाहुः, यत्कौटिल्यः—विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः ( २-१४ ) । चीयते चयः प्राकाराधारः । उप्यतेस्मिन्वप्रः । प्रक्रियते प्राकारः, सादकारयोः कृत्रिम-इति ( वा० ? ) दीर्घः । वृणोति वरणः । स्यति पर्यन्तं करोति सालः । प्रागेव प्राचीनं विभाषाञ्चरदिकृत्त्रियाम् (  $\frac{५}{१}\frac{४}{१}\frac{७}{७}$  ) इति खः, प्राचीरमित्येके । त्रियतेनया वृत्तिः । वाथो वाटी—आवेशक्रोपि ॥ ३ ॥ भिद्यते भित्तिः । कुट्यां साधु कुड्यं, पृषो-दरादित्वात् (  $\frac{६}{१}\frac{३}{२}\frac{१}{१}\frac{१}{१}$  ) डत्वम् । तत्कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि, एड्यत् एडूकम् । गृह्णाति गृहं, गेहे कः (  $\frac{३}{२}\frac{१}{१}\frac{१}{१}\frac{४}{४}$  ) उदवसिनोति स्मोर्ध्वमवसीयते वोदवसितम् । विशन्त्यस्मिन् वेश्म । सीदन्त्यस्मिन्सद्म सदनम् । निकेत्यतेस्मिन्न्रिकेतनम् ॥ ४ ॥

५ निशान्तं-पस्थ-सदनं भवनाऽगार-मन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाय्य-निलयाऽऽलयाः ॥

4 Audiance hall.

2 A cluster of  
four houses.

2 A hut made of leaves.

2 Buddhisti.

2 A working house.

2 A place of re-  
freshment.

1 A college.

2 A tavern.

2 Middle of a  
house.

1 Pavement.

2 Terrace.

2 A window or airhole.

2 A temporary hall.

६ वासः कुटी द्वयोः शाला सभा, संजवनं विदम् ।

चतुःशालं, मुनीनां तु पर्णशालोटजो ऽखियाम् ॥

७ चैत्यमायतनं तुल्ये, वाजिशाला तु मन्दुरा । 2 A stable.

आवेशनं शिल्पशाला, प्रपा पानीयशालिका ॥

८ मठश्छात्राऽऽदि-निलयो, गज्जा तु मदिरागृहम् ।

गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ 2 Labor  
room.

९ 'कुट्टिमो ऽस्त्री निबद्धा भूय, चन्द्रशाला शिरोगृहम्' ।

वातायनं गवाक्षो, ऽथ मण्डपो ऽस्त्री जनाश्रयः ॥

निशाभ्यन्त्यस्मिन् निशान्तं, निशाया अन्तोत्रेत्येके । अपस्थायति संघातीभवति पस्थम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अग्यतेस्मिन्नगारं, अगान्वृक्षानियति वा । मन्द्यते सुप्यतेत्र मन्दिरम् । ( गृहाः ) भूम्नि बहुत्वे, गृहाणीत्यप्याहुः । निचीयते निकाय्यः, पाय्यसात्रायननिकाय्येति (  $\frac{३१११३३९}{३२६९}$  ) साधुः । निलीयन्तेस्मिन्निलयः । आलीयन्तेस्मिन्नालयः, पुंसिसंज्ञायांघः (  $\frac{३१३१३१६}{३२६९}$  ) ॥ ५ ॥ उच्यतेस्मिन्वासः । कुट्टयतेस्यां कुटी । शा(श)लन्त्यस्यां शाला, शालते वा । सह भान्त्यस्यां सभा । वसतिर्वासतेयी निवेशनमावसथः संख्यायोपि । सजन्ति संजवन्ते वास्मिन्सजवनम् । चतस्रः शालाः समाहृताश्चतुःशालम् । इदं गृहं मुनिसंबन्धि पर्णशालाख्यम् । उदैर्देश्यां तृणपर्णैर्जायत उटजम् ॥ ६ ॥ चित्याया इदं चैत्यं देवकुले[ ल ]महावृक्षोध्वगा[ वृक्षाद्युपा ]-श्रयः । आयतन्तेस्मिन्नायतनम् । मन्दन्तेत्र मन्दुरा । आविशत्यावेशनं गृहादन्यत्कारुणां कर्मस्थानं, तेन शिल्पशालेति स्वभ्यः पाठः । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा, घनर्थे कविधानम् ( वा०  $\frac{२२२४}{३२३४}$  ) ॥ ७ ॥ मठ्यतेस्मिन्मठः, मठ निवासे । छत्रशालाः विद्यार्थिनश्छात्राः, छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते, छत्रादिभ्योणः (  $\frac{४१४१६२}{३६९२}$  ) । सत्त्रशाला प्रतिश्रयश्च । बौद्धानां तु विहारोस्त्री । गज्जन्ति रटन्त्यस्यां क्षीबा गज्जा । वासाय वासमध्ये वा गृहम्, अपवरकं कोष्ठम् । न रिष्यते हिंस्रैः कृतरक्षत्वादरिष्टम् ॥ ८ ॥ गवामिवाक्षीणि यत्रेति गवाक्षः, इन्द्राक्षयोः समासेचेत्यवङ् (  $\frac{६१११३३१३४}{४२६९}$  ) । इन्द्रकोशो मतङ्गकः, [ मत्तलम्बोपाश्रयः स्यात्प्र-प्रीवो मत्तवारणः ] । मण्ड्यते नानालोकैर्मण्डपः । हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद्वासगृहादि । वास इत्येव, प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासादः, सादकारयोःकृत्रिमइति ( वा० ? )

- 1 The abode of the wealthy. १० हर्म्याऽऽदि धनिनां वासः, प्रासादो देव-भूभुजाम् ।  
 1 A royal residence. सौधो ऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥ 4 A king's house.  
 4 Its varieties. ११ स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तोऽऽदयो ऽपि च ।  
 4 The queen's apartment. विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीऽऽश्वर-सन्ननाम् ॥  
 2 An airy room, a top of the house. १२ स्यऽगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ।  
 3 A terrace before the house-door. शुद्धान्तश् चाऽवरोधश् च, स्याददृः क्षौमम-स्त्रियाम् ॥  
 2 The threshold. १३ प्रघाण-प्रघणाऽलिन्दा बहिर्-द्वार-प्रकोष्ठके ।  
 3 A court or yard. गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरऽजिरे ॥  
 1 The lower threshold of door. १४ अक्ष्ताद् दारुणि शिला, नासा दारुपरि स्थितम् ।  
 2 A private door. 1 Upper threshold.  
 2 A back door. प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्, पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥  
 2 The edge of the thatch. १५ वलीक-नीध्रे पटल-प्रान्ते, ऽथ पटलं छदिः । 2 Roof.  
 2 The wood of a thatch. गोपानसी तु वलभी छादने वक्र-दारुणि ॥

दीर्घः ॥ ९ ॥ सुधाशुभ्रं सौधम् । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् । स्वस्ति कायति स्वस्तिकः । नन्दी-आवर्तोत्र नन्द्यावर्तः । आदिशब्दादुच्चकवर्ध-मानाद्याः ॥ १० ॥ विच्छन्दकप्रभेदा रचनाविशेषाः, उच्छृदिर्दीप्तौ, विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दक इत्येके । स्त्रीणामगारं, अवरुध्यन्तेऽस्मिन्नवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धाः सुरक्षा अन्ता अत्र शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तास्थ्याद्वर्तन्ते । अदृश्यदृश्य [ दृश्ये ] च वाहोद्दालकः, अदृ अतिक्रमहिंसयोः, प्राकाराग्रे रणगृहमिति कौटिल्यः । ( क्षौमः ) क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधाः ( अत्र ), अतः क्षौमः प्राकारधारणाशौभ्यन्तरः क्षोमाख्य इत्येके । प्रहण्यते प्रघणः प्रघाणः, अगरैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च ( ३/३/३/३/३ ) । अत्यन्ते भूष्यतेलिन्दः । द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्किकान्ते-उपालिन्दकाख्या ॥ १२ ॥ द्वाराग्रं गृह्यते यथा, वीथ्याख्येत्येके, बुध्नोदुम्बरमिति सम्भ्योर्थः । अवगृह्यते द्वारशाखानयाव-ग्रहणी । दिह्यते देहली । अङ्गात्यत्राङ्गनम् । चत्यते चत्वरम् । अजन्त्यत्राजिरम् । स्तम्भादीनामाधारदारु शिलाख्यं, स्तम्भोर्ध्वं दार्वन्तरस्थापनार्थं यदासज्यते सा शिलेति गौडः । स्तम्भादेरित्यर्थः, द्वारशाखाधूर्ध्वदारुणी शिलानासे इति माला, यदाह-नासा दारुपरि द्वारस्याधो दारु शिला स्त्रियाम् । ऊर्ध्वोदुम्बरमुत्तरासङ्गोध-उदुम्बरं देहलीत्याचार्याः ॥ १३ ॥ ( प्रच्छन्नं ) खडक्किाख्यम् । पार्श्वद्वारमेकमतदिति कात्यः, यदाह-प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते । छादनान्तो वलीकाख्यः, वलति संवृणोतीति, कुड्याद्बहिर्वीथी येन च्छाद्यते । नियतमिन्द्र नीयते वाम्भोनेन नीध्रम् । पटं लाति पटलम् । छाद्यतेनेनेति छदिः, इसन्तः क्लीबे, इसन्त्रनक्रिपुच ( ६/४/३/३ ) इति ह्रस्वः ॥ १४ ॥ गोपायति गोपानसी । पटलाधरो वंशपञ्जरो वलभी

2 A dovecot.  
3 A door, or gate.  
2 A covered terrace in the yard.

2 Decoration of the gatepost.  
1 A raised place over the gate.

2 A door.  
1 Its bolt or bar.  
2 Stairs.  
2 A ladder.

2 A broom.  
2 Dust, or sweepings.  
2 The entrance of a house.

१६ कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन-नपुंसकम् ।

स्त्री द्वार द्वारं प्रतीहारः, स्याद् वितर्दिम् तु वेदिकः ॥

१७ तोरणो ऽस्त्री बहिर्द्वारं, पुरद्वारं तु गोरुम् । <sup>1 A city gate.</sup>

कूटं पूर-द्वारि यद्वस्तिनखम् तस्मिन्नथ त्रिषु ॥

१८ कपाटमररं तुल्ये, तद्-विष्कम्भो ऽर्गलं न ना ।

आरोहणं स्यात् सोपानं, निश्रेणिम् त्वधिरोहिणी ॥

१९ संमार्जनी शोधनी स्यात्, संकरो ऽवकरस् तथा ।

क्षिते, मुखं निःसरणं, संनिवेशो निकर्षणम् ॥

2 An open space in a town.

वलभ्याश्चूडा वा, वल संवरणे । विशिष्टं टङ्क्यते विटङ्कः, पक्षिविश्रामार्थं बहिर्निर्गमितं दारु, वक्रदावाधारः, पक्षिपङ्क्तिर्हि तत्रोत्कीर्यते ॥ १५ ॥ प्रतिह्रियन्ते प्रतिह्रियन्तेनेन प्रतीहारः । नानार्थे वलजम् । दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रान्तिभूः, विगतं तर्दनं यत्रेति वितर्दिः । विदन्यस्यां वेदी । मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोरणं द्वाराग्रे स्तम्भोपरि रचितं सिंहद्वाराख्यम् मङ्गलस्त्रक्तोत्तरोर्ध्वं भवेद्वन्दनमालिका । गोप्यते गोरुं प्रतोली ॥ १६ ॥ दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिनखाभो मृकूटः-अप-सोपानाख्यः ( कूटम् ), बहिरतटमन्तःसोपानयुक्तं युद्धार्थमित्येके । कं शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपट्टः, जपादिस्वाद्वत्त्वम् ( रा० ? ) । इत्यर्थरं, अररि च । विष्कम्भो बन्धनिमित्तं, विष्कम्भनाल्यवष्टन्नाल्यवश्यम् । विष्कम्भीत्येके पेटुः । अरेणाकर्षणेन गलत्यर्गलं दारुमयो लोहो वा दण्डः । न ना पुमान् भवति । परिघश्च ॥ १७ ॥ आरुह्यते वरुह्यते वानेनारोहणम् । सहोपानमस्त्यस्मिन् सोपानम् । निश्रयति भित्तिं नियता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिर्वात्र निश्रेणिः । अधिरोहन्यवरोहन्ति च यया दारुमय्या साधिरोहिणी । बहुलाख्या रजोवारणी, मार्जन्या पूतं हि बहुलीकृतं धान्याद्याहुः । समूहनी पवनीति स्मार्ताः । बहुकरी वर्धनी च । ( क्षिते ) धूल्यादाविति शेषः । अवकीर्यते वकरः ॥ १८ ॥ गृहादेर्निःस्त्रियते प्रविश्यते च येन तन्मुखं, यत्कौटिल्यः- ( २।३।२१ ) मुखसमः संक्रमो मुखानुवादेन निःसरणविधिर्वा । समन्तान्निविशन्ते संनिवेशः पुरादेर्बहिर्विहरणभूः । निवृत्तं कर्तणमत्र निकर्षणः । संवसन्त्यत्र संवसथः । प्रस्यते भोगिभिर्ग्रासः । द्रवं ग्रामधानं खेटकं च । वसन्त्यस्मिन्वास्तुः, वसेस्तुन् ( उ. ७८ ) अगारेणिच्च ( उ. ७९ ) ॥ १९ ॥ अन्ते चिह्नार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशल्यं, उपशलने समीपप्रपणे साधु वा । सीयते बध्यते सीमा, [ मनः ] (  $\frac{३।३।८२}{२६६२}$  ) डाढुभाभ्यामन्य-तरस्याम् (  $\frac{४।१।१३}{४६२}$  ) सीम्याघाटकटौ (?) मालकोस्त्री ग्रामान्तराटवी । घोषन्ति

- 2 A village.  
 2 The site of a  
 abitation.  
 2 Space near a vil-  
 lage, &c.  
 2 A station of  
 erdsmen.  
 2 An abode of the  
 owest men.
- २० समौ संवसथ-ग्रामौ, वेश्मभूर वास्तुर-स्त्रियाम् ।  
 ग्रामान्त उपशत्यं स्यात्, सीम-सीमे स्त्रियामुभे ॥  
 2 A boundary or limit.
- २१ घोष आभीरपल्ली स्यात्, पक्कणः शबरालयः ।  
 इति पुर-वर्गः २, अत्र मूलश्लोकाः २०, शेषकश्लो० ॥

### अथ शैल-वर्गः ३

- 13 A mountain.  
 2 A range, sur-  
 rounding the earth.  
 2 The western  
 mountain.  
 1 Divers moun-  
 tains.
- महीध्रे शिखरि-क्षमाभृदहार्य-धर-पर्वताः ॥  
 १ अद्रि-गोत्र-गिरि-प्रावाऽचल-शैल-शिलोच्चयाः ।  
 लोकालोकश्च चक्रवालम्, त्रिकूटस् त्रिककुत् समौ ॥  
 2 A hill with three peaks.
- २ अस्तम् तु चरमक्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः । 2 The eastern  
 mountain.  
 हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ॥
- ३ गन्धमादनमन्ये च हेमकूटाऽऽदयो नगाः ।  
 7 A stone or rock.  
 पाषाण-प्रस्तर-प्रावोपलाऽऽमानः शिला दृषत् ॥

गावोत्र घोषः । आबिभ्यत्यमित ईरयन्ति वा गा आभीरा गोपाः । पल्लयते पल्लिः—  
 गृहालिः, कुटिग्रामकयोः पल्लिरिति तु शाश्वतः ( ६७८ ) । पच्यतेस्मिन् पक्कणः ।  
 शवन्ति भ्रमन्ति शवरा आरण्यचाण्डालाः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः । २ ।

महीं धारयति महीध्रः, मूलविभुजादित्वात्कः ( कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्य-  
 उपसंख्यानम् ) । हर्तुमशक्योहार्यः । ध्रियते धरः । पर्वणि सन्त्यस्य पर्वतः,  
 तपर्वमरुद्व्याम् ( वा० ३/३३३ ) अद्यतेद्रिः । गां त्रायते गोत्रः । गीर्यते गिरिः ।  
 शिलानामयं शैलः, मत्वर्थवाण् ( अण्च ) ॥ १ ॥ अन्तर्लोक्यते बहिश्च न लो-  
 क्यतेनर्कत्वाल्लोकालोकः । चक्राकारेण वलते वा चक्रवाडः, वाड् आप्लाव्ये, आवेष्ट्य  
 द्वीपान् स्थितो ह्यसौ । त्रिकुत्पर्वते ( ५१४/१४७ ) इति साधुः । अस्यत्यकादीनस्यते  
 वास्तः । चरन्त्यत्र चरमः पार्श्वमौ मन्दराख्यः । उदयन्तेस्माद् प्रहा उदयः ॥ २ ॥ नियतं  
 सीदन्त्यस्मिन् निषधः । वि-द्वध्यते विन्ध्यः, अधन्यादिः ( उ० ५५१ ) माल्याकारता-  
 स्यास्ति माल्यवान् । परियात्रायां भवः पारियात्रिकः स्वरोहत्वात् । गन्धेन मादयति  
 गन्धमादनम्, [ प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यते, सुगन्धिर्गन्धमादनः । ( कु. ६-४६ )  
 इति कालिदासः ] । आदिशब्दान्मलयमन्दराद्याः । हिमाचलोऽद्रिराजः स्यान्मलय-

- 3 A peak or summit. ४ कूटो ऽस्त्री शिखरं शृङ्गं, प्रपातस् त्वतटो भृगुः ।  
 3 A precipice. 1 The side of a mountain. 3 Table land. कटको ऽस्त्री नितम्बो ऽद्रेः, स्नुः प्रस्थः सानुर-स्त्रियाम् ॥  
 2 A fountain. ५ उत्सः प्रस्रवणं, वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।  
 2 A cascade. दरी तु कन्दरो वा स्त्री, देव-खात-विले गुहा ॥  
 2 An artificial cave. ६ गह्वरं, गण्डशैलाम् तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ।  
 2 A natural cave. १ दन्तकाम् तु बहिस् तिर्थक्-प्रदेशान् निर्गता गिरेः ॥  
 2 Rocks fallen from a mountain. ७ खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्, पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।  
 1 Rocks fallen slanting. 2 A mine. उपत्यका ऽद्रेरासन्ना भूमिर्ह्रस्वमधित्यका ॥ 1 Land on it.  
 2 Hills near a mountain. ८ धातुर मनःशिलाद्यद्रेर् गैरिकं तु विशेपतः । 1 Red chalk.  
 1 Land near a mountain. निकुञ्ज-कुञ्जौ वा ह्लीवे लताऽऽदि पिहितोदरे ॥  
 1 A fossil, or mineral. इति शैल-वर्गः ३, अत्र मूल-श्लोकाः ८, श्ले० ॥  
 2 A place overgrown with creepers, &c.

श्रन्दनाचलः ॥३॥ पिनष्टि, प्रस्तृणाति, गिरति, उपलाति, अदनाति, शिनोति, दृणातीति वाक्यानि । कूट(य)ति कूटं, कूट्यते वार्कदावाभ्याम्, कूट दाहे । शिखास्यास्त शिखरं, शिखायाह्रस्वश्चेतिरः (वा० ?) । शृणाति शृङ्गम् । प्रपतत्यस्मात्प्रपातः । तटशून्योतटः । प्रपातस्तु तटो भृगुरिति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः । बिभर्ति भृज्ज्यते वा भृगुः ॥ ४ ॥ कटयावृणोति कटको मध्यभागो मेखलाख्यः । सनौत्यम्भः स्नुः । प्रतिष्ठतेस्मिन्समभूभागत्वात्प्रस्थः, घञर्थे कविधानम् (वा० ३२०४) । सनोति ददाति सुखं सानुः । द्विवात्प्रस्थोप्यस्त्री । उनत्यम्भसा-उत्सः । प्रस्रवत्यस्मात् प्रस्रवणम् । निर्झर्यते निर्झरः । प्रताताम्बु[नि]वीर्यते निर्झरझरावित्येके ॥ ५ ॥ दीर्यते दरी, पचादित्वाद् (नन्दिग्रहोति) । कुत्सितं दीर्यते कं दृणाति वा कन्दरा, पक्षे रूपात्पुमान् कन्दरोपि । समे इत्यर्थः, देवखातमकृतकं, (बिलं) विल भेदने । गूहति गुहा । अग्रे ह्वरति गाह्यते वा गह्वरम् । अकृतकविलविषये गुहा गह्वरं केत्येके पूर्वैण सह संबन्धन्ति, यत्कात्याः-देवखाते विले गुहा, शाश्वतोऽप्याहगह्वरं त्रिसदम्भयोः (६५६) । गण्डाः शैला इव स्थूलत्वाद् गण्डशैलाः, (च्युताः) भूकम्पादिना गलिताः ॥६॥ खन्यन्ते लोहादयोऽस्याः खनिः खानिश्च । आकीर्यन्ते धातवांस्मिन्नाकरः । गज्जापि, यच्छाश्वतः-भाण्डागारं विदुर्गजं खनौ गज्जा सुरागृहे (४०४) । मुख्यपर्वतान्ते क्षुद्र-पर्वताः पादा इवाधःस्थत्वाच्चरणाच्च । अद्रेर्भूमिरित्येव, उपाधिभ्यामत्यक्त्रासन्नाऽरूढयोः (५१३४), नयासयोः (७४१४५) इत्यत्र त्यकनः-(त्यकनश्चनिषेधः) उपसंख्यानादित्वाभावः ॥ ७ ॥ धत्ते ध्रातुः । आदिशब्दाद्विङ्गुलादि, यदाहुः-सुवर्णरूप्य-

## अथ वनौषधि-वर्गः ४

6 A forest or  
grove

2 A large forest.

2 Garden.

1 One planted by a  
state minister, &c.2 A royal public  
one.1 Queen's pleasure  
ground.

5 A row or range.

2 A continuous line.

2 A multitude of groves.

2 A germin.

13 A tree.

१ अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

महारण्यमरण्यानी, गृहारामास् तु निष्कुटाः ॥

२ आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

अमात्य-गणिका-गेहोपवने वृक्षवाटिका ॥

३ पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोच्चितम् ॥

४ वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी, लेखाः तु राजयः ।

वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥

५ वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपम् तरुः ।

अनोकहः कुटः शालः पलाशी इ दुमाऽऽगमाः ।

ताम्राणि हरितालं मनःशिला ॥ गैरिकाञ्जनकासीसलोहसीसाः सहिङ्गुलाः ॥ गन्ध-  
कोभ्रकमित्याद्या धातवा गिरिसंभवाः ॥ विशेषेण धातुर्धातुशब्देनैव प्रसिद्धः, गैरिकं  
हेमद्येके, गिरौ भवमिति गिरिणाविग्रहो गिरिकादण् । स्थान इति शेषः । कुञ्जिरा-  
वरणार्थो लोकात् । व्याधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः । ३ ।

अटव्यस्यामटवी । इत्यति भ्राम्यन्त्यत्रारण्यम् । वेपन्ते भयेनात्र विपिनं, वेपितुद्धो-  
र्हस्वश्च ( उ० २१० ) इतीनन् । गाह्यते गहनम् । कन्यते गम्यते स्मिन्काननम् । कन्यते  
सेव्यते वनं वृक्षबहुलं स्थानम् । पूर्वैः सहानयोरैक्यमाहुः । सत्त्रं नानार्थं । हिमारण्य-  
योर्महत्वेऽपीषानुकौ ( वा० ३५०५२ ) । कुटाद् गृहारामान्ता निष्कुटाः ॥ १ ॥  
आरमन्त्यस्मिन्नारामः । करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमो वृक्षसमूहः । समीपं वनस्योपवनम्,  
तुल्यत्वेन नैकव्यात् । अमात्यगणिकयोरुपलक्षणार्थत्वात्साधारणावाहादीनामपि ॥ २ ॥  
आक्रीडन्त्यस्मिन्नाक्रीडः । उद्यान्यस्मिन्नुद्यानम् । साधारणं राज्ञःभिः सह । प्रमदार्थं  
वनं प्रमदानां वा प्रमदवनम्, डयापोः संज्ञादन्तर्दुलं ( ४१३१६३ ) इति ह्रस्वः ।  
अन्तःपुरं तत्स्था देव्यः ॥ ३ ॥ वियन्त्यनया वीथिः । आलायालिः । आवलत्यावलिः ।  
पञ्च्यते पङ्क्तिः । श्रीयते श्रेणिः । सान्तरा पङ्क्तिर्निरन्तरा लेखा, यदाह मूले-लेखास्तु  
राजय इति । लिख्यन्ते लेखाः । राजन्ते राजयः, पङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणाः । ( वन्या )  
पाशादिभ्यो यः ( ४१३१६९ ) । अङ्क्यतेऽङ्कुरः, अकि लक्षणे । उद्भिद्यत उद्भिद् ।  
प्ररोहोपि ॥ ४ ॥ वृक्षयते छिद्यते वृक्षः, वृक्षति वृणोति वा । शाखी, व्रीह्यादौ ( व्रीह्या-  
दिभ्यश्च ) । पादैर्मूलैः पिबति पादपः, एवमङ्घ्रिः [ चरणपश्च प्रसिद्धः ] । [ तर-



1 One fructifying  
from blossoms.

1 One without  
apparent blossoms  
1 An annual plant.

3 Barren.  
3 Bearing fruit.  
8 Blown, as a  
flower.

3 The trunk of a  
lopped tree.  
1 A small tree.

3 A shrub.  
3 Creeper.  
3 A spreading one.

६ वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्, तैर-पुष्पाद् वनस्पतिः ।

ओषध्यः फल-पाकाऽन्ताः स्युर, बन्ध्यः फलेग्रहिः ॥

2 Fruitful.

७ बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च, फलवान् फलिनः फली ।

प्रफुल्लोत्फुल्ल-संफुल्ल-व्याकोश-विकच-स्फुटाः ॥

८ फुल्लश्चैते विकसिते, स्युरबन्ध्याऽऽदयस् त्रिषु ।

स्थाणुर् वा ना ध्रुवः शङ्कुर, ह्रस्व-शाखा-शिफः क्षुपः ॥

९ अप्रकाण्डे स्तम्ब-गुल्मौ, वल्ली तु व्रततिर लता ।

लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥

न्यवेनातपं तहः । अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति-अनोकहो निर्वचनात् ] । नृवृक्षक-  
देशोऽस्यास्ति द्रुमः, द्युद्भ्यां मः (  $\frac{५१३१०८}{४३४५८}$  ) । द्रुशब्दोऽपि, अवयवेषु हि वृत्ताः  
शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्ते इति । न गच्छत्यगमः । अगनगौ नानार्थे । कुजोऽग-  
च्छोऽपि ॥ ५ ॥ वनस्पतिर्वनस्पतिः, पारस्करादित्वात् (  $\frac{३१११५७}{४३४५८}$  ) सुद, भवेथं  
दित्यदित्येति (  $\frac{४१११८५}{४३४५८}$  ) ण्यः । पुष्पेभ्यो जातैः फलैर्हेतुभिः ( वानस्पत्यः ) । पुष्पं  
विना तैः फलैः ( वनस्पतिः ) । ओषं रुजं ध्यत्योषधिः, फलपाक एवान्तो यस्याः ।  
फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहिरात्मभरिश्च (  $\frac{३१११८५}{४३४५८}$  ) इति साधुः ॥ ६ ॥  
बध्नाति फलं बन्ध्यः । अवके शून्ये-ईष्टेऽवकेशी । फलं बहुस्यास्तीति, फलबर्हाभ्या-  
मिनच् ( वा०  $\frac{३१११८५}{४३४५८}$  ) । प्रफलति स्म प्रफुल्लः, त्रिफला विशरणे,  
क्ते-उत्परस्यातः (  $\frac{५१११८५}{४३४५८}$  ) इत्युत्वम् ( तिचेत्युत्वम् ) । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबेति  
(  $\frac{६१११५५}{४३४५८}$  ) फुल्लः साधुः । उत्फुल्लसंफुलयोरुपसंख्यानम् ( वा०  $\frac{४८४३३}{४३४५८}$  ), प्रफुल्लेति  
पाठे फुल्ल विकसने, अच् । विगत आकोशः संकोचोऽस्य व्याकोशः । विशेषेण कचति  
विकचः । स्फुटति स्फुटः ॥ ७ ॥ ( त्रिषु ) वाच्यलिङ्गत्वात् । ( स्थाणुः, इ० )  
तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् । ह्रस्वाः शाखाः शिफामूलानि चास्य, क्षुप्यते क्षुपः  
सूक्ष्मलतादिप्रतानः ॥ ८ ॥ प्रकाण्डो गण्डस्तद्वहिते, उद्भिद्विशेषः स्तम्बस्तृणसंवातो  
वा, तिष्ठतीति स्थः, स्थःस्तोम्बजबकौ ( उ० ५४५ ) गुडति गुल्मः । नानार्थे  
वित्पः । वलते वेष्टते वल्ली गुडूच्यादिर्माधव्यादिश्च । वृक्षशाखापि ( लता ),  
यच्छाश्वतः- लता व्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम् ( ४७५ ) प्रकृष्टा  
ततिरस्याः व्रततिव्रतती च, जपादिस्वाद्वत्त्वं ( ग० ? ) । लाति ( लतति )  
लता । लतानां प्रतानोऽस्यस्याः प्रतानिनी वा लता विरुत्, यत्कात्यः-वीरुस्वपर्ण-  
जटिला प्रतानशतगामिनी । विरोहति वीरुत्, वीरुदिति निपातनादुपसर्गस्य  
दीर्घः, नहिवृतीति (  $\frac{६१३११०८}{४३४५८}$  ) दीर्घः, न्यङ्क्वादित्वाद्वत्त्वम् (  $\frac{५१३१५३}{४३४५८}$  ) ।

3 Height of a tree, hill, &c.  
2 The trunk.

१० नगाऽऽद्याऽऽरोह उच्छ्राय उत्सेधश् चोच्छ्रयश् च सः ।  
अ-स्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान् मूलाच्छाखाऽवधिस् तरोः ॥

2 A branch.  
2 A large branch.  
2 A fibrous root.  
1 From a radican branch.

११ समे शाखा-लते, स्कन्धशाखा-शाले, शिफा-जटे ।  
शाखा-शिफा ऽवरोहः स्यान्, मूलच् चाऽग्रं गता लता ॥  
1 Scandent fibres.

2 The top of a tree  
3 Its root.  
2 The pith.  
3 The bark.

१२ शिरोग्रं शिखरं वा ना, मूलं बुध्नो ऽङ्घ्रि-नामकः ।  
सारो मज्जा नरि, त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलम्-स्त्रियाम् ॥

2 Wood.  
3 Fuel.

१३ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् । 2 Samidhs.

2 The hollow of a tree.  
2 A compound pedicel.

निष्कुहः कोटरं वा ना, वल्लरिर् मञ्जरिः स्त्रियौ ॥

विहणद्भि वा, ( वीरुत् ), अन्येषामपि दृश्यते (  $\frac{३।२।१।०।१}{२।१।१।०।१}$  ) इति दीर्घः । उल्यते उलपः, उलः सौत्रो दीप्त्यर्थः आवरणार्थो वा, उलप्यते वा ( उलपः ) ॥९॥ आरुह्यते आरोह औन्नत्यम् । उच्छ्रयणमुच्छ्रायः, उदिश्रयति यौतीति (  $\frac{३।३।४।९}{३।३।४।९}$  ) अनित्यो घञ्, यल्लक्ष्यं-पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ( म. शांतिपर्व ) । उत्सेध उन्नतिः, यच्छाश्वतः-उत्सेधो वपुरुन्नतिः ( ६२५ ) । प्रकाम्यते प्रकाण्डो वृक्षजङ्घा । स्कन्धत आरुह्यते स्कन्धः ॥ १० ॥ ( शाखा ) शाख व्यासौ, इत्येनां वा । शिखापि । समे इत्येव । शालति शाला शायते वा, यच्छाश्वतः-शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते ( ४९४ ) । शिनोति शेते वा शिफा । जटति जटनं वा जटा वृक्षादिमूलं, जट संघाते, भिदाद्यङ्, पिद्भिदादिभ्योङ् (  $\frac{३।३।१।०।४}{३।३।१।०।४}$  ) । एवं शिफालतयोः पर्यायानुक्त्वा स्वरूपमाह । अधो रोहन्ति शाखाः शिफाः, शिफारूपा शाखावरोहोऽश्वत्थादेरित्युपाध्यायः । बुध्नादूर्ध्वं गता लता । यदाह मूले-मूलाच्छाग्रं गता लतेति ॥ ११ ॥ वृक्षादेर्मूर्धोग्राख्यः । शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्, रूपात्पक्षे स्त्रीबे । ( मूलं ) मूल रोहणे । बुध्यतेऽनेन बुध्नो वृक्षादेः पादपर्यायः । सरति सारः, सुस्थिरे (  $\frac{३।३।१।०}{३।३।१।०}$  ) इति घञ् । मज्जति मज्जा, [ मज्जन् पुंसि ] । त्वच संवरणे । वल्यते छाद्यतेऽनेन वल्कं, वल संवरणे । वल्लं लाति वल्कलं, इयाम-लवत् ॥ १२ ॥ काश्यते काष्ठम् । दीर्यते दारु । विशेषमाह-इन्धनं त्विति । इन्धेऽने-नाग्निरिन्धनमिध्मं च, इषियुधीन्धीति ( उ० १५० ) मक् । आद्यमेध एधेरसुनि दाह्य-दार्वर्थे, अपर एधः-अवोदैर्धौघ्रैति (  $\frac{६।४।१।०}{३।३।१।०}$  ) इन्धेर्घञि साधुः । होमार्थे समिध्य-तेऽनया समित् । निष्कुप्यते निष्कुह्यते वा निष्कुहः, निष्कुट इत्येके । कुटति कोटरो वृक्षगर्तः, ना पुमान्, रूपात्पक्षे स्त्रीबे । वल्लते वल्लरिः । मन्यते मञ्जरी चूतादेर्न-

- 6 A leaf. १४ पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।  
 2 A sprout or shoot. पल्लवो ऽस्त्री किसलयं, विस्तारो विटपो ऽस्त्रियाम् ॥  
 1 The branch and its shoot.  
 1 Fruit. १५ वृक्षाऽऽदीनां फलं सस्यं, वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।  
 2 The foot stalk. आमे फले शलाटुः स्या, च्छुष्के वानमुमे त्रिषु ॥  
 1 Raw fruit.  
 1 Dry. १६ क्षारको जालकं क्लीबे, कलिकः कोरकः पुमान् ।  
 2 A bud or a germ. १७ स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।  
 2 An unblown flower. मकरन्दः पुष्परसः, परागः सुमनोरजः ॥ 2 Its dust or farina.  
 2 A cluster of blossoms. स्याद् गुच्छकस् तु स्तवकः, कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥  
 2 An opening bud.  
 5 A flower. १८ द्वि-हीनं प्रसवे सर्वं, हरीतक्याऽऽदयः स्त्रियाम्, ।  
 2 Its nectar or honey. आश्वत्थ-वैणव-प्लाक्ष-नैयप्रोधेज्जदं फले ॥  
 1 Fruits of certain plants.

वोज्झित् ॥ १३ ॥ पतति पत्रम् । अपलश्यते शाल्यते पलाशम् । छाद्यतेऽनेन छदनं छदश्च छादेर्धेद्वयुपसर्गस्य (  $\frac{६१४१०६}{३२२८६}$  ) इति ह्रस्वः । दलति दलम् । पिपति पर्णम् । माद्विः पत्राशिरा । पलति पल्लवः । किञ्चित्सरति किसलयम्, विकसति लीयमानं वा । नवपत्रं प्रवालाख्यम् । शाखादेर्विस्तृतिविस्तारः, प्रथमेवावशब्दे (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) इति घञ् । विटान्पाति विटपः, यत्कात्यः-स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः, विटन्याक्रोशन्त्यस्माद्वा ॥ १५ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेषां संबन्धन्ति । वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुष्पादिः, यत्कात्यः-बन्धनं पुष्पफलयोर्वृन्तमाहुः । शलति शलाटुः । फल इत्येव, ( वानं ) पैओवै शोषणे, ओदितश्च (  $\frac{६३३३३३}{३३३३३३}$  ) इति निष्ठा नत्वम् । शलाटुवाने अभिधेयलिङ्गे ॥ १५ ॥ क्षरति प्रसूयते क्षारकः । जाल-मिव जालकं नवकलिकावृन्दम् । सूक्ष्मा कलिः कलिका, कल्यते शब्द्यते कलिका । कुर्यते ( शब्द्यते ) कोरकः । पुष्पसंघातो रम्यत्वाद् गूयते गुच्छः, गुड् शब्दे । रतूयते स्तवकः । गुलुञ्छोपि । ईषद्विकसिता कलिका, कुटति कुड्मलं । [ मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः ] । दुर्गाद्यास्त्ववान्तरभेदं न मन्यन्ते-मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मलं जायकं तथा ॥ १६ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमनसः, रूपाद्बहुत्वम् । पुष्पयति पुष्पम् । प्रसूयते प्रसू-नम् । कुस्यति कुसुमम् । मध्वाख्यः, मङ्कयते मण्डयतेऽनेन पुष्पं मकरन्दः । परा-गच्छति परागः पुष्पधूलिः ॥ १७ ॥ वक्ष्यमाणं बदर्यश्चत्थादि वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंसादिलिङ्गमपि प्रसूयमाने पुष्पे फले मूले च वर्तमानं द्वाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः (  $\frac{४३३३३३३३}{३३३३३३३३}$  ) इति विकारावयवोरुत्पन्नस्य लुप्प्रकरणे पुष्पमूलेषु बहुलं (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) इति लुप् । कचिद् अनुदात्तादेश्च (  $\frac{१३३३३३}{३३३३३३}$  ) इत्यञो लुप् । कदम्बस्य विकारः कदम्बं पुष्पमशोकं करवीरं, बदर्याः

3 Fruit of the  
Eugenia.

1 Hedysarum  
Gangeticum.

1 Blossom of the  
Bignonia.

5 Holy figtree.

१९ बार्हतं च, फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्, ।

पुष्पे जाती-प्रभृतयः स्वलिङ्गा, ब्रीहयः फले, ॥

२० विदार्याऽऽद्यास् तु मूलेऽपि, पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला, ।

बोधिद्रुमश्च ललदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥

फलं बदरं कोलं नालिकेरमात्रं फलमामलकमिति वृक्षलक्षणस्य मयटः फलेलुक्  
( $\frac{४।३।१६३}{४५४४}$ ) । सूरणस्यावयवः सूरणः कन्दः लुपियुक्तिवद्व्यक्तिवचने ( $\frac{४।३।५४१}{४२४४}$ )  
इति स्त्रीपुंसौ प्रातौ । हरीतक्याः फलं हरीतकी, अवयवे च प्राण्योषधीति ( $\frac{४।३।१३५}{४५४४}$ )  
अणः—अनुदात्तादेश्च ( $\frac{४।३।१४०}{४५४४}$ ) इत्यजश्च हरीतक्यादिभ्यश्च ( $\frac{४।३।१६०}{४५४४}$ ) इति  
लुप्, लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचने ( $\frac{४।३।५४१}{४२४४}$ ) इत्यत्र च हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति  
युक्तिवद्भावात्स्वीत्वम् । आदिशब्दात्कोशातकीद्राक्षावदर्यादिः । अश्वत्थादेः प्लक्षादि-  
भ्योऽण् ( $\frac{४।३।१४४}{४५४४}$ ) इति पुनर्विधेः फले लुप्तास्ति । वेणोः बिल्वादिभ्योऽण् ( $\frac{४।३।१३६}{४५४४}$ )  
नैयग्रोधमिति, न्यग्रोधस्य च केवलस्य ( $\frac{५।३।५४१}{४५४४}$ ) इत्यैजागमः ॥ १८ ॥ बृहत्याः  
फलं बार्हतम् । फलति फलं, फल निष्पत्तौ । जम्बा वा ( $\frac{४।३।१६५}{४५४४}$ ) इत्यणि जाम्ब-  
वम्, पक्षे ओरञ् ( $\frac{४।३।७४१}{४५४४}$ ) तस्य लुकि फलं जम्बु, फलेलुक् लुप् च ( $\frac{४।३।१६६}{४५४४}$ )  
इति जम्बूः—लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचनत्वात् ( $\frac{४।३।५४१}{४२४४}$ ) स्वीत्वम् । पुष्पविकारा-  
जातेर्लतायाः पुष्पं जातिर्मालती शोफालिका यूथिका, चम्पकं बहुलं शिरीषं,  
अनुदात्तादेश्च ( $\frac{४।३।१४०}{४५४४}$ ) इत्यजोणश्च पुष्पमूलेषु बहुलं (वा०  $\frac{१५४५५}{३४५५}$ )  
इत्येभ्यः पुष्प एव लुप् । ब्रीहीणां फल एव, तदाह—ब्रीहयः फले  
स्वलिङ्गा इत्येव, ब्रीणाति ब्रीहिः, ब्री श्री भरणे । यवानां फलं यवाः, माषा  
मुद्रास्तिलाः, ब्रीहिमुद्राभ्यां बिल्वादिभ्योऽण् ( $\frac{४।३।१३६}{४५४४}$ ), अन्यत्र अव-  
यवे च प्राण्योषधीत्यण् ( $\frac{४।३।१३५}{४५४४}$ ), तस्य फलपाकशुषां (वा०  $\frac{३४४५५}{३४५५}$ ) इति  
लुप्, युक्तिवद्भावः, स्वलिङ्गा इत्येव ॥ १९ ॥ (विदार्याद्यास्तु मूले)  
स्वलिङ्ग इत्येव । विदार्यं भुज्यते (विदारी), विदार्या मूलं विदारी, मूल  
प्रतिष्ठायाम् । (पाटला) अनुदात्तादेश्च ( $\frac{४।३।१४०}{४५४४}$ ) इत्यज्, पुष्पमूलेषु बहुलं  
(वा०  $\frac{१५४५५}{३४५५}$ ) इति लुप्, लुपि युक्तिवत्त्वम् । आद्यशब्दाद्गम्भारीवृहत्यंशुमत्याद्याः ।  
पाटलायाः पुष्पं पाटलं, अजो बाहुलकत्वाल्लुगभावः, यच्छाश्वतः—पाटलं कुसुमे  
वर्णेष्यामुग्रीहिश्च पाटलः (४५५) । अपिशब्दात्पाटला, बिल्वाद्यणा पाटलीत्यपि ।  
पुष्प इति किं पाटलो नाम ब्रीहिः । बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्यः सर्वोपकारित्वात् । तनु  
वृन्तत्वाद् गुरुपर्णत्वात्स्वरूपेपि वाते चलदलः । पिप्पलानि देश्यां पत्राणि, तानि  
सन्त्यस्य, अर्शआदित्वाद्च् ( $\frac{५।३।१३५}{४५४४}$ ), अपप्लव इति नैरुक्ताः । एवमाद्याः प्राकृता  
अपीति धन्वन्तरिः, यदाह—प्रायो जनाः सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः ।  
प्रायोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृत इत्यदोषः (ध. नि. १-८) ॥ किं च—

7 Elephant, or  
wood apple.

२१ अश्वत्थे, ऽथ कपित्थे स्युर् दधित्थ-ग्राहि-मन्मथाः ।

तस्मिन् दधिफलः पुष्पफल-दन्तशठावपि ॥

4 Glomerous fig-  
tree.

२२ उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

4 Mountain ebony.

कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥

4 Echites.

२३ सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

8 Cassia fistula.

आरग्वधे राजवृक्ष-शम्याक-चतुरङ्गलाः ॥

२४ आरेवत-व्याधिघात-कृतमाल-सुवर्णकाः ।

5 A lemon or  
citron.

स्युर् जम्बीरे दन्तशठ-जम्भ-जम्भीर-जम्भलाः ॥

रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकारादेशकालादेर्वनौषध्यर्थमुच्येत् ?  
॥ २० ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थोऽश्वश्रयः, पृषोदरादित्वात् ( $\frac{६}{४} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{०}{४}$ ) सस्य तत्वम् ।  
आह धन्वन्तरिः-पिप्पली केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः । मङ्गल्यः श्यामलोऽश्वत्थो  
बोधिसत्त्वो गजाशनः (ध. नि. ५-२३) ॥ केशवावासमङ्गल्यादयोऽन्नात्पत्रयोगत्वा-  
न्नोक्ताः । एवमुत्तरत्र । कपिषु तिष्ठति कपित्थः कपिप्रियत्वात् । दक्षि तिष्ठति दधित्थो  
दधिफलत्वात् । ग्राही विष्टम्भकारित्वात् । मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु  
शठोऽम्बलत्वात् । आह च-कपित्थोऽथ दधित्थस्तु ग्राही फलसुगन्धकः । अक्षस्यदो दधि-  
फलश्चिरपाकी कपिप्रियः (ध. नि. २-१०२) ॥ द्वयै पुष्पफलः कूष्माण्डः कपित्थश्च  
(ध. अ. द्र. २-९२), तथा दन्तशठो जम्भीरः कपित्थश्च (ध. अ. द्र. २-८७) । त्रयै  
मदनः पिण्डीतकः कपित्थो धत्तूरकश्च (रा. परि. ३-४१) ॥ २१ ॥ उल्लङ्घिताम्बर उदु-  
म्बरः, उत्वं लक्ष्यात् । मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफलः, कृमिफलः पर्यायेणोक्तः ।  
आह च-क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बरसदाफलौ । अपुष्पफलसम्बद्धो यज्ञाङ्गो श्वेतवल्कलः  
(ध. नि. ५-८६) ॥ आहेन्दुः-उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गः सुचक्षुः श्वेतवल्कलः । हेमदुग्धः  
कृमिफलः क्षीरवृक्षः स काञ्चनः ॥ कोर्मोर्वेदारणाकोविदारः, अत एव कुहालः । चमरो-  
ऽस्यास्ति चमरिकः । आह च-कोविदारोऽथ कुहालः कुदारः कुण्डली कुली । ताम्रपुष्प-  
श्चामरिको महायमलपत्रकः (ध. नि. १११६) ॥ युगपत्रक इति यमलपत्रपर्या-  
येणोक्तः ॥ २२ ॥ शरदि पुष्यति शारदः, शारदीत्येके । आह च-सप्तपर्णः शक्तिपर्ण-  
स्त्रिपर्णस्तु सुपर्णकः । सप्तच्छदो गुल्फपुष्पस्तथा शालमलिपर्णकः (ध. नि. ३-८०) ।  
आहुश्च-सप्तपर्णो बृहत्त्वकः ॥ सप्ताहो गुच्छपुष्पकः । सप्तच्छदः सप्तपत्रो युग्मपत्रो  
बहुच्छदः ॥ आसमन्ताद्गुजां वधोऽन्नारग्वधः, आरमन्न जयन्त्यारजो मलास्तेषां वधो-  
ऽन्नेति वा । राजा चासौ वृक्षश्च, रोगराजं वृश्चति वा राजवृक्षः । शर्मी शिम्बिसकति  
शम्याकः । चतुरङ्गुलपर्व ॥ २३ ॥ रेवती रोगदेवता, अरेचत्यां भव आरेवतः, आरेवते  
ज्वरोऽनेन वा रेवृ प्लवगतौ । कृता मालास्य कृतमालः, उत्तम्भित इव सकर्णिकत्वात् ।

5 Tapia.	२५ वरुणो वरणः सेतुस् तित्तशाकः कुमारकः ।
5 Punnag.	पुन्नागे पुरुषस् तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥
4 Coral tree.	२६ पारिभद्रे निम्बतरुर् मन्दारः पारिजातकः ।
7 Tinis.	तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिमुक्तकः ॥
3 Spondias.	२७ वञ्जुलश् चित्रकृच् चाऽ, थ द्वौ पीतनक-पीतनौ ।
5 Bassia.	आम्रातके, मधूके तु गुडपुष्प-मधुद्रमौ ॥
1 Water Bassia.	२८ वानप्रस्थ मधुष्टीलौ, जलजेऽत्र मधूलकः ।
3 Pilu.	पीलौ गुडफलः खंसी, तस्मिन् गिरि-संभवे ॥

आह च— कर्णिकारो राजवृक्षः प्रमहः कृतमालकः । आरोग्यशिखी शम्बाको व्याधि-  
घातोपघातकः (ध. नि. १-२२१) ॥ आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः ।  
आरेवतस्तथा कर्णी कर्णवान् स च रेवतः (ध. नि. १-२१९) ॥ जम्भभोहनार्थ-  
स्यैतानि रूपाणि दन्तशटोऽञ्जलत्वात् । आह च—जम्भीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्त-  
शटस्तथा । गम्भीरो वक्त्रशोधी च रोचनो दन्तहर्षणः (ध. नि. ५-१४) ॥ २४ ॥  
वृणोति वरुणो वरणश्च पर्णिकवृक्षत्वात् । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतुत्वात्सेतुः । तित्तरसः  
शाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको नित्यतरुणः । आह च— वरुणः श्वेतपुष्पश्च  
तित्तशाकः कुमारकः । सेतुद्रुमः साधुवृक्षस्तमालो मारुतापहः (ध. नि. ५-११९) ॥  
पूजितः पुमान् पुचागः स इव प्राधान्यात् । प्रशस्ताः केसरा अस्य केसरः ।  
आहेन्दुः—तुङ्गः पुष्पकसंज्ञः स्यात्पुंनामा रक्तकेसरः । पुंनागः पुरुषाह्वय केषां-  
चित्पद्मकेसरः ॥ २५ ॥ पारि पारं प्राप्तं भद्रमस्य पारिभद्रः । नियमनाश्लिम्बः ।  
आह च—निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्दः सुतित्तकः । लिम्बोऽथ सर्वतोभद्रः प्रभद्रः  
पारिभद्रकः (ध. नि. १-२२) ॥ त्र्यर्थे पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारुश्च (ध.  
अ. द्र. ३-३६) । अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, चिरकालित्वात् । स्यन्दनः स्यन्दने  
पटुः, रथोपयोगित्वात् । रथचक्रान्ते नयति नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् ॥ २६ ॥  
वन्थते प्रथते वञ्जुलः । चित्रकृल्लघुत्वेपि दाढ्यर्द्धाभ्यामाश्चर्यकारी । आहुश्च—  
तिनिशश्चित्रकृन्नेमिः स्यन्दनो रथसाधकः । तथारण्यो रथदुश्चाप्यतिमुक्तक इत्यपि ॥  
त्र्यर्थे वञ्जुलो वेतसः स्यन्दनोऽशोकश्च । पीतीक्रियतेऽनेन पीतनः । कपीस्तनोति कपी-  
तनः कपिप्रियत्वात् । आम्रमतत्याम्रातकः कपिचूतत्वात् । आह च—आम्रातकः पीत-  
नकः कपिचूतोऽञ्जलत्वातकः शृङ्गी कपिरदान्यश्च नडः कीरः कपिप्रियः (ध. नि. ५-१२) ॥  
त्र्यर्थे कपीतन आम्रातकः प्लक्षः शिरीषश्च (ध. अ. द्र. ३-३१) । कपीतनशब्दस्य पीतनो-  
ऽपभ्रंश इत्येके । गुडवन्मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुग्रधानो द्रुमो मधुद्रुमः ॥ २७ ॥  
वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः स्थलजत्वात् । मधु छीवति मधुष्टीलः, मधु माधुर्यमष्टीले

2 Walnut.

2 Alangium.

4 Butea frondosa.

7 Bayas, or Bēnt.

२९ अक्षोट-कन्दरालौ द्वा, वङ्कोटे तु निकोचकः ।

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो, ऽथ वेतसे ॥

३० रथाऽभ्रपुष्प-विदुर-शीत-वानीर-वञ्जुलाः ।

4 The same growing in water.

द्रौ परिव्याध-विदुलौ नादेयी चाऽम्बुवेतसे ॥

5 Morunga.

३१ सोमाञ्जने शिशु तीक्ष्णगन्ध-काक्षीव-मोचकाः ।

1 A red variety of the same.

रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्या, दरिष्टः फेनिलः समौ ॥ <sup>2 Soap berry.</sup>

गर्भेऽस्य मध्वष्टीलो वा । यदाहः-मधूको मधुवृक्षश्च मध्वष्टीलो मधुस्रवः । गुडपुष्पा रोध्र-  
पुष्पो वानप्रस्थोऽथ माधवः (ध. नि. ५।४५) ॥ अत्र मधूके, यदाह-मधूकोऽन्यो मधूलस्तु  
जलजो दीर्घपत्रकः । ह्रस्वपुष्पः फलस्वादुगैरिकाख्यो मधूलकः (ध. नि. ५-४८) ॥  
पीयते माधुर्यात्पीलुः पीड्यते वा । खंसते खंसयति वा खंसा । आह च-पीलुः शीत-  
फलः खंसी धारी गुडफलोऽपि च (ध. नि. ५-२१) ॥ २८ ॥ अक्षोत्यक्षोटः । कन्दरा-  
स्यास्तीति कन्दरावेष्टनात्कन्दरालः, कर्पराल इत्येके । आह च-अक्षोटः पर्वतीयश्च  
फलस्नेहो गुहाशयः । कीरिष्टः कन्दरालश्च स्वादुमज्जो मृदुच्छदः (ध. नि. ५-६०) ॥  
अङ्कथते कीलकैर्लक्ष्यतेऽङ्कोटे, अङ्कोलोपि, प्राकृतेऽकोलः । निकुच्यतेऽस्मात्कण्टकित्वा-  
न्निकोचकः । आह च-अङ्कोटाङ्कोलकौ रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः । पीतसारस्तान्नफलो  
गन्धपुष्पो निकोचकः (ध. नि. १-२५८) ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः,  
पलमश्नुते रक्तपुष्पत्वाद्वा । किंचिच्छुको नीलः किंशुकः । वातं पोथयति वातपोथः ।  
चन्द्रोत्र-पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः । क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः  
समिद्धरः ॥ २९ ॥ वेत्यम्योनवर्तते वितस्यते वा वेतसः । रमन्तेऽस्मिन्नथः । अभ्राणीव  
पुष्पाण्यस्याभ्रपुष्पः । विदोत्यते वेगेन विदुलः । शीतो वीर्येण लेपादाहशमनात् ।  
वनति भजत्यम्बु वानीरो वञ्जुलश्च । परिविध्यतेऽम्भसा परिव्याधः । नद्यां भवा नादेयी,  
नित्यं स्त्री, वेतसी तु द्वयोः । त्रिष्वर्थेष्विन्दुनादेयी तर्कारी जलवेतसी भूमिजम्बूश्च  
(ध. अ. द्र. ३।४७) ॥ चन्द्राद्या विभागेनाहुः-वेतसो विदुलो नम्रो वञ्जुलो दीर्घपत्रकः  
नादेयी गन्धपत्रश्च जलौकाः समृतस्तथा ॥ नदीकूलप्रियस्त्वन्यः सुशीतो घनपुष्पकः ।  
जलजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतसः । निचुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते स्थलवेतसः  
(ध. ५।११६) ॥ ३० ॥ सुष्ठु भनक्ति मुखं सौभाञ्जनः । शिनोति तैक्ष्ण्याच्छिशुः । तक्षी-  
वन्त्यनेन वृष्य[क्ष]त्वादक्षीवः । मुञ्चति गन्धं मोचकः । आहुश्च-शिशुः स्याच्छ्वेतमरिचं  
मुखभञ्जोतितीक्ष्णकः । सौभाञ्जनस्तीक्ष्णगन्धः सुतीक्ष्णो घनपल्लवः ॥ शिशुर्हरितश्च  
कोन्यो मतो मूलकपल्लवः । घनच्छदस्तीक्ष्णगन्धो सुरङ्गो देशनक्षमः ॥ तृतीयो मधुशिशुः  
स्यात्- । त्र्यर्थे मोचकः कदली शालमलिः सौभाञ्जनश्च (ध. अ. द्र. ३-१५) ।  
चतुर्वर्थेष्विन्दुरक्षीवः समुद्रलवणं नीली महानिम्बः सौभाञ्जनश्च । मधुप्रधानः शिशुः



- 5 Marmelos. ३२ बिल्वे शाण्डित्यशैलूपौ मालूर-श्रीफलावपि ।  
 3 Waved leaved figtree. प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्, न्यग्रोधो बहुपाद वटः ॥  
 3 Indian figtree. ३३ गालवः शाबरो लोध्रस् तिरीटस् तिल्व मार्जनौ ।  
 6 Lodhra. The pale sort. आम्रश् चूतो रसालो, ऽसौ सहकारो ऽति-सौरभः ॥  
 3 Mango. ३४ कामाङ्गो मधुदूतश्च मार्कदः पिकवल्लभः ।  
 5 A very fragrant mango. कुम्भोलूखलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥  
 5 Bdellium.

(मधुशिग्रुः) । न रिप्यन्त्यनेनारिष्टो रक्षाहेतुः । फेनाः सन्त्यस्य फेनिलः । चन्द्रोऽत्र-  
 अरिष्टस्तु सुमङ्गल्यः कृष्णबीजोर्थसाधनः । रक्षाबीजः शीतफेनः फेनिलो गर्मपातनः  
 ॥ ३१ ॥ बिलति मीनन्ति बिल्वः । शाण्डिलपौत्रः शिलूषज इत्यागमाद्यजणौ,  
 शाण्डिल्य इव ब्राह्मणमन्यत्वात्, शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद्वा । मलते मला-  
 न्मालूरः, मां लक्ष्मीं लाति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफलः । आह च-बिल्वः  
 शलाटुः शाण्डिल्यो हृद्यगन्धः सदाफलः । शैलूषः श्रीफलस्याह्नः कङ्कटः पतिमारुतः  
 (ध. नि. १-१०६) ॥ प्लक्षस्यधो गच्छति मूलैः प्लक्षः, प्लव्यते (प्लक्ष्यते) वा ।  
 जटाः सन्त्यस्य जटी । अत एव पृच्यते पर्कटी, इन्नन्तोयं, ईदन्तोप्यस्ति, यच्छा-  
 श्वतः-विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः ( ५२६ ) । न्यक् तिर्यगुणाद्धि मार्गं  
 मूलैर्न्यग्रोधति वा न्यग्रोधः, न्यङ्कादिवात् (  $\frac{५३}{३१५३}$  ) धत्वम् । बहवः पादा  
 मूलान्यस्य बहुपात्, संख्यासुपूर्वस्येति (  $\frac{२१९}{७३५३}$  ) अन्तलोपः । वटति वेष्टयति  
 मूलैर्वटः । आह च-वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः कुन्दजो ध्रुवः । क्षीरी वैश्रवणावासो  
 बहुपादो वनस्पतिः (ध. नि. ५-७६) ॥ ३२ ॥ आद्यौ श्वेतलोध्रे तिरीटाद्या रक्तलोध्रे ।  
 गालयति स्नावयत्यक्षि गालवः । शाबरः शबरवृक्षः । रुणद्धि व्रणं रोध्रः, रलयोरैक्या-  
 लोध्रोपि । तिरयति रोगांस्तिरीटः । तिलति स्निह्यत्यङ्गमनेन तिल्वः मार्ष्ट्युद्धर्तयत्यङ्गं  
 मार्जनः, अत एवो न्मा(त्सा)दनः । आह च-लोध्रो रोध्रः शाबरकश्चिल्लक-  
 स्तिल्वकस्तरः । तिरीटः कालहीनश्च चिल्ली शबरपादपः (ध. नि. २-१७५) ।  
 द्वितीयः पट्टिकारोध्रो गालवः स्थूलवल्कलः । जीर्णबुध्नो बृहत्त्वक्कः पटी लाक्षा-  
 प्रसादनः (ध. नि. ५-१७७) ॥ इन्दुश्च-रोध्रकपायकृद्ब्रजश्चिल्लको मधुपुष्पकः ।  
 व्रणोषधं कालहीनो हिमपुष्पोऽक्षिभेषजम् ॥ उत्सादनो घनत्वक्कस्तरः शबरपादपः ।  
 रोध्रः शाबरकः श्वेतत्वगतीसारभेषजम् ॥ द्वितीयः पट्टिकारोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।  
 उत्तालकस्तिल्वकश्च पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥ अम्यतेऽभिलप्यत आम्रः, अमितम्यो-  
 दीर्घश्च ( उ० १८३ ) इति रक् । च्योतति रसं चूतः, चूष्यत इति श्रीभोजो  
 निरवोचत् । रसमलति रसालः । सहकरयति मेलयति स्त्रीपुंसौ सहकारः, सुरा-  
 सखत्वाद्वा । यदाह-आम्रश्चूतो रसालश्च सचेष्टो मदिरासखः । कामाङ्गः सहकारश्च  
 परपुष्टमहोत्सवः (ध. नि. ५-१) ॥ ३३ ॥ कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षकोशाभिर्याति



5 Sebesten.

३५ शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ।

4 Piya.

राजादनं प्रियालः स्यात् सन्नकद्रुः धनुःपटः ॥

7 Gambhāri.

३६ गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ।

3 Jujube.

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश् चाप्यथ द्वयोः ॥

6 The fruit.

3 Plumb tree.

३७ कर्कन्धूर बदरी कोलिः, कोलं कुवल फेनिले ।

5 Buñchi.

सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात् स्वादुकण्टकः ॥

कुम्भोलूखलखम् कोशे भवः कौशिकः, उलूकाख्यैव नक्तंचरत्वात् । गुडति रक्षति वातारोगाद् गुगुलुः । पिपति पुरः, इगुपधेति (  $\frac{३१११३५}{२८९७८५}$  ) कः, उदोद्यथस्यपूर्व (  $\frac{७१११३०३}{२२४९७८३}$  ) इत्युत् । आह च-गुगुलुः कालनिर्यासो जटायुः कोशिकः पुरः । नक्तंचरः शिवो दुर्गो महिषाक्षः फ(प)लंकषः (ध. ३।१२७) ॥ ३४ ॥ शिलति शिनोति रोगान्वा शेलुः शेलुकश्च । श्लेष्मागमति शीतवीर्यत्वाच्छ्लेष्मातकः, अत एव शीतः । उद्दालय-त्यङ्गमुद्दालकः स्पर्शेन स्फोटकारित्वात् । बहु वृणोति त्र्योतांसि बहुवारः । आह्नेन्दुः-शेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुसुमस्तथा । उद्दालकः कुर्बुरः शेलुको भूतवृक्षकः ॥ पिच्छिलः शापितः शेलुस्तथासद्वीजकुत्सितः ॥ लेखवाटो बहुवार इति । राज्ञामदनं मिष्टत्वात् । पियति सरलत्वात्प्रियालः, रिपि गतौ, अप्रियात्येके । सन्नकः खरोद्रुः स्कन्धोऽस्य सन्नकद्रुः । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य धनुःपटः, धनुस्कारान्तो व्यस्त इति गौडो भ्रान्तः, यदाहुः-प्रियालोऽथ खरस्कन्धश्चरो बहुलवलकलः । सन्नकद्रुश्चापपटो लस्त[ल]नस्तापसप्रियः ॥ द्वर्थे राजादनः प्रियालः क्षीरिका च (ध. अ. द्र. २।१२) ॥ ३५ ॥ गमे सरसत्वाद् भारोऽस्या गम्भारी । कृश्यति तनूकरोति काश्मरी काश्मर्यश्च । मधूनि मिष्टानि पर्णान्यस्या मधुपर्णी, पाककर्णपर्णेति (  $\frac{४१११६४}{५५२९४}$  ) डीप् । आह च- काश्मर्यः काश्मरी हीरा कश्मरी मधुपर्ण्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका (ध. १।११७) ॥ ३६ ॥ कर्को लोहितोऽन्धुः कर्कन्धुः, शकन्ध्वा-दित्वात्पररूपम् (वा०  $\frac{३६३३}{३६३३}$  ) । बदति बदरी, बद स्थैर्ये । कोलिः, कुल संस्थाने, कुल ( ड ) बाल्येऽस्माद्वा । घुणति वृक्ष[त्]त्वाद् भ्रमति घोण्टा । कौभूमौ वलति कुवलम् । फेनिलं कफवर्धनात् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । अत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः, अन्ये फलार्थाः, घोण्टा तूभयस्पृक्, यथेन्दुः-बदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा । फलं तस्याः स्मृतं कोलं कोकिलं फेनिलं कुहम् ॥ लोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कन्धु कन्दुकम् । स्वादुः कटुः सिञ्चतिका तच्च कोलं फलं मतम् ॥ धन्वन्तरिः सामान्येनाह-बदरं कोकिलं कोलं सौवीरं फेनिलं कुलम् । कर्कन्धुः कन्दुकं स्वादुः कटुः सिञ्चतिका गुडा ( ध. ५।१६ ) ॥ द्वर्थे कुवलं नीलाब्जं बदरं च ( ध. अ. द्र. २।११ ) । कोलिफलत्वात्कोलिकमिति च सभ्यः पाठः, कोकिलमिति तु वैद्याः । चन्द्रोपि-बदरी

- ३८ विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ।  
 4 Orange. ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥
- 4 Sort of ebony. ३९ तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश् च शितिसारके ।  
 4 Another sort. काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥
- 5 Ghantāpātali. ४० गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर मोक्ष-मुष्ककौ ।  
 3 Tilā. तिलकः क्षुरकः श्रीमान्, समौ पिचुल-झावुकौ ॥  
 2 Tamarix.
- 5 Kayap'hal. ४१ श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटय कटफलौ ।  
 4 Red Lōdhra. क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥

गोपघण्टा च घण्टा घुण्ठा च कोकिला । स्निग्धच्छदा कोलफला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ॥ ३७ ॥ विकङ्कते प्रसरति विकङ्कतः, कर्किर्गत्यर्थः । सुवा सुक्, सा हि वेकङ्कती आम्नाता । आह च—विकङ्कतः पृथुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः । गोपकण्ठः काकपादो व्याघ्रपादोऽथ किङ्करी ( ध. नि. ५।४३ ) ॥ इरावत्या विद्युत इवायं रक्तत्वादैरावतः । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य नागरङ्गः, नागच्छति सहसा रङ्गोऽस्य वा । आह च—नागरङ्गस्त्वक्सुगन्धो नागरङ्गो मुखप्रियः । स चैरावतकः प्रोक्तः सुघातकाधिवासनः ( ध. नि. ५।२० ) ॥ नादेयी नदीजाता । भूमौ जम्यतेऽद्यते भूमिजम्बूः । चत्वारो नागरङ्गार्था इति गौडः । आह च—जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्मेहाफला । काक-जम्बूर्मेघवर्णा नादेयी चेदिशोऽल्यकः ( ध. ५।८३ ) ॥ ३८ ॥ तिम्ब्यति तिन्दुकः । शितिः कालः सारो मज्जास्य शितिसारः । आह च—तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धोऽसिमतसरः । स्फूर्जकः स्फूर्जशब्दोपीति । काकवर्णस्तन्दुः काकेन्दुः ( ध. ५।४० ) । कुत्सितैलव्यते कुलकः, लक आस्वादने । द्यथै कुलकः काकतिन्दुकः पटोलोऽपि ( अ. द्र. २।८२ ) । आह च—तिन्दुकोऽन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिन्दुकः । काकेन्दुकश्च विख्यातः कुपीलुः काकपीलुकः ( रा. वि. ५।५२ ) ॥ मर्कटतिन्द्वाख्यः ॥ ३९ ॥ गोभिलिह्यते गोलिहः, गोलीढोऽपि । झाटं संघातं लाति झाटलः । हन्यते घण्टा । पाटं विस्तारं लाति पाटलः । मोक्षंति सहते मोक्षः । मुष्णाति रोगान् क्षारकत्वान्मुष्ककः । आह च—मुष्कको मोक्षको घण्टा मूषको रज्जकस्तथा । क्षारश्रेष्ठो गोलिहश्च द्विविधः श्वेतकृष्णकः ( ध. ५।१३२ ) ॥ तिलाभपुष्पस्तिलकः । क्षुरति परुषत्वात्क्षुरकः । आह च—तिलकः पुरुषः श्रीमान् क्षुरकश्छन्नपुष्पकः । पिचुं तूलं लाति पिचुलः ( ध. ५।१५८ ) । ध्यायतेऽज्ञावुकोऽपभ्रष्टः ॥ ४० ॥ श्रीपर्णी सुपर्णत्वात्, पाककर्णपर्णेति ( ४।१।६४ ) ङीष् । [ कुमुदप्रतिकृतिः कुमुदिका, कौ मोदते वा । ] कुम्भी रसाधारत्वात् । कं रसभीष्टे कैटयः, अविभावितप्रकृतिप्रत्ययार्थोऽयं वा । कट-

6 Mulberry.	४२ तूदस् तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ।
4 Nauclea orientalis.	तूलं च, नीप प्रियक कदम्बास् तु हरिप्रियः ॥
4 Marking nut.	४३ वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ।
5 <i>Pārspīpal</i> .	गर्दभाण्डे कन्दराल कपीतन सुपार्श्वकाः ॥
3 Tamarind.	४४ पृक्षश् च, तिन्तिडी चिञ्चाऽम्बिलका, ५थो पीतसारके ।
6 <i>A san</i> .	सर्जकाऽसन बन्धूकपुष्प प्रियक जीवकाः ॥

स्यावृणोति कषायत्वात्फलमस्य कट्फलः । आह च-कट्फलः सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भी च कुम्भी च भद्रा भद्रवतीति च ( ध. १।७३ ) ॥ द्वयर्थे कैडर्यं कट्फलो मदनफलं च ( अ. द्र. २।९२ ) । कामति क्रमुकः । पट्टोऽस्यास्ति पट्टी पट्टिका, रोध्रोऽयम् । लाक्षां प्रसादयति, रोध्रप्रस्तावे व्याख्यातमेतत् ॥ ४१ ॥ तुद्यते तूदः । यूपप्रतिकृतित्वाद्यूपः । ब्रह्मणि वैदिके साधुब्रह्मण्यः, अत एव ब्रह्मदारु । तूल्यते तूलं, तूलीति गौडः, तूल निष्कर्षे । आह च-तूलं तूदं च यूपं च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठकम् । ब्रह्मदारु ब्रह्मनिष्ठं ब्राह्मण्यं ब्रह्मचारि च ( ध. ५।६४ ) ॥ नयति सुखं नीपः । प्रीणाति प्रियकः । के दाम्यति कदम्बः । हलिनः प्रियः सुराधिवासनात् । धाराकदम्यो राजक-दम्बश्चासौ, धूलीकदम्बोऽन्यः । आह च-परः कदम्बः प्रावृषेण्यः कादम्बयो हलिप्रियः । नीपो धूलिकदम्बोऽन्यः सुवासो वृत्त पुष्पकः ( ध. ५।१०५ ) ॥ ४२ ॥ विशेषेणेरयति वीराणां वावृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । अरुणि स्फोटैर्व्रणान् करोति-अरुक्करः, दिवाविभेति (  $\frac{३।२।२४}{२४३५}$  ) ४ः । अग्निवन्मुखमस्या दाहकत्वादग्निमुखी । भल्ल इवातति दृणाति ( भल्लातकः ) । आह च-भल्लातकः स्मृतो दुःखो दहनस्तपनोऽग्निकः । अरुक्करो वीर-तरुर्भल्ली चाग्निमुखी धनुः ( ध. ३।१४३ ) ॥ गर्दभ इवाण्डमस्य गर्दभाण्डः, गर्द सशब्दं भाण्डमस्येति युक्तं कन्दरालत्वात् । कं पीतयति कपीतनः, कपीते[ने]ति वा । आह च-पृक्षः कपीतनः शु(शृ)ङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः । प्लवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलु पटः प्लवः ( ध. ५।८१ ) ॥ ४३ ॥ तिभ्यति तिन्तिडी । चिञ्चिमायतेऽम्बलत्वान्मुखं ययासौ चिञ्चा, फलतश्चक्रिका । आह च(चन्द्रः)-अम्बिलका चुकिका चुका साम्बला शुक्ताथ शुक्तिका । अम्बिलका चाश्वि[म्बि]का चिञ्चा तिन्तिडीकं च तिन्तिडी ॥ पीतवर्णः सालः ( पीतसालः ) । सृजति निर्यासं सर्जः । अस्यत्यसनः । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्पः । काम्यत्वात्प्रियत्वात्प्रियकः । जीवयति जीवकः । बीजक इति तु निघण्टुः, संज्ञया बीजको ज्ञेयो बीजपूरस्तथासनः । आहुश्च-बीजकस्त्वसनः काम्यः सौरिः कृष्णोलव[क]प्रियः । तिष्यपुष्पः पीतसालः प्रियकः प्रियसालकः ॥ सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पकः । स रयात्प्रियकसालश्च महासर्जश्च नामतः

5 Sak'hwa or Sal. ४५ साले तु सर्ज काश्याऽश्वकर्णकाः सत्यसम्बरः ।

5 Kahuā. नदीसर्जो वीरतरुर्निद्रदुः ककुभोऽर्जुनः ॥

3 Khirani. ४६ राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ।

1 Ingud. इङ्गुदी तापसतरुः, भूर्जे चर्मि-मृदुत्वचौ ॥

3 Bhōj patr.

5 Silk-cotton. ४७ पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिरु द्वयोः ।

2 Its gum. पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे, रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

2 Another black silk-cotton.

४८ चिरवित्तो नक्तमालः करजश्च करञ्जके । 4 Caranj.

4 Gray bonduc. प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥

॥ ४४ ॥ स्यति सालः । कृश्यति काश्याः । अश्वकर्णाभपत्रः ( अश्वकर्णकः ) । सस्यं फलं संवृणोति सस्यसंवरः । आह च—सर्जकश्चाश्वकर्णश्च कषायी दीर्घ-पत्रकः । सस्यसंवरणः शूरः सर्जकः साल उच्यते ( ध. ५।१२३ ) ॥ वीरतरु-रर्जुननामसास्यात् । ककुभः सन्त्यस्य दिग्ध्यापकत्वात्ककुभः, कंस्कृभ्नातीत्यहद्या व्याख्या । अर्जुनः शौक्ल्यात्, इन्द्रप्रियत्वादित्येके । आहन्तुः—ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनंजयः । अश्रीफलश्चित्रयोगी वीरो वीरान्तकस्तथा ॥ व्यर्थे—इन्द्रदुः कुटजोऽर्जुनो देवदारुश्च ॥ ४५ ॥ क्षीरिका क्षीरस्वादत्वात्, आद्ये तु मिष्टान्नत्वान्ना-मनी । आह च—क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षीरी मृत्सूय [ प ] को नृपः । राजादनो ददस्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शनः ( ध. ५।९१ ) ॥ इङ्गतीङ्गुदः । तापसा ह्यरण्येस्याः स्नेह-मुपमु(यु)ञ्जत । भृणाति भूर्जः, भूर्जातो वा । आहुश्च—भूर्जो भृजो बहुपदो बहुत्वक्को मृदुच्छदः ॥ ४६ ॥ पिच्छास्त्यस्याः पिच्छिला । पूरयति पूरणी । मुञ्चति रसं मोचा । स्थिरायुः कालसहत्वात् । शालते दैर्ध्याच्छलति वा शाल्मली शाल्मलिश्च । आह च—शाल्मली रक्तपुष्पा च कुक्कुटी स्थिरजीविता । पिच्छिला तूलिनी मोचा कण्टकारी च पूरणी ( ध. ५।१२७ ) ॥ मोचनीति च । पिच्छेव पिच्छा, आचामवदङ्गलिसंगि-त्वात् । शाल्मल्या वेष्टो निर्यासः । आह च—शाल्मलीवेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च शाल्मलः । मोचसारो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा ( ध. ५।१२६ ) ॥ रोचते रोचनः शाल्मलि विशेषः । कूटेन कुत्सितत्वं द्योत्यते, दुर्गादेहिं परसैन्यदलनार्थं सा क्षिप्यते । आह च—कुशाल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशाल्मलिः ( ध. ५।१३० ) ॥ ४७ ॥ चिरिणं बिलति भिनत्ति चिरिबिल्वः । नक्तं रात्रावात्मस्मान्नक्तमालो भूताश्रयत्वात्, रक्त-माल इत्येके । कं रञ्जयति करञ्जः ( करजश्च ) । प्रकीर्यते प्रकीर्यः । पतिको दुर्गन्धः । कलेर्मारकः कलहहृत्, यदाहः—करञ्जो रक्तमालश्च पूतिकश्चिरिविल्वकः । घृतपूर्ण-करञ्जन्यः प्रकीर्यो गौर एव च ( ध. ५।१०७ ) ॥ पूतिकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशनः ॥

- 2 Other sorts. ४९ करञ्ज भेदाः-षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ।  
 4 Rôhin. रोही रोहितकः प्रीहशत्रुर दाडिमपुष्पकः ॥  
 4 Khayar. ५० गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ।  
 2 A fetid Mimosa. अरिमेदो विट्खदिरे, कदरः खदिरे सिते ॥  
 2 A white sort. ५१ सोमवल्कोऽप्य, य व्याघ्रपुच्छ गन्धर्वहस्तकौ ।  
 11 Palma christi. एरण्ड उरुवृकश् च रुचकश् चित्रकश् च सः ॥  
 ५२ चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्ड वर्धमान व्यडम्बकाः ।  
 1 A variety of the Sami. अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ॥<sup>3 Sami or saen.</sup>

द्वयर्थे करजः करञ्जो नखश्च (अ. द्र. २।५३) ॥४८॥ षड् ग्रन्थयोऽस्य हस्तिवारणाख्यः ।  
 मर्कट्यङ्गपाटनामर्कटी वल्लीकरञ्जः । अङ्गारा इव वल्लयोऽस्या अङ्गारवल्लरी । आह  
 च-उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी । अङ्गारवल्ली शादस्था काकघ्नी  
 करभालिका (ध. ५।१०९) ॥ त्रयर्थे मर्कटी-आत्मगुतापामार्गो वल्लीकरञ्जश्च (अ. द्र.  
 ३।२९) । रोहयति रोहितः, रोहतीत्येके छिन्नरूढत्वात् । चन्द्रश्च-रोहितको रोचनकः  
 प्रीहघ्नो रक्तपुष्पकः । रक्तघ्नो रोहितो रक्तो रोही दाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥ गायतो  
 विप्रांस्त्रायतेऽवश्यं गायत्री । बालपत्रो यवासः खदिश्चेति (अ. द्र. २।६४) द्वयर्थेषु  
 धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह । सूक्ष्मपर्णोऽप्यसौ ।  
 खदति खदिरः, खद स्थैर्ये । आह च-खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।  
 कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशलयः क्षितिक्षमः (ध. १।१२५) ॥ अरिर्दुःसहो मेदः  
 सारो[स्त्रावो] स्यास्मिदः । विङ्गन्धिः खदिरः पूतिखदिराख्यः । आह च-परिमेदोऽरि-  
 मेदश्च गोधास्कन्धोरिमेदकः । अहिमेदोऽहिमारश्च रिभः पूत्यरिमेदकः (ध. ५।१३३) ॥  
 कं दृणाति कफघ्नत्वात्कदरः ॥ ५० ॥ सोमवल्कोऽकण्टकित्वात्-शुक्लत्वाद्वा । आह  
 च-कदरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्कः पथिद्रुमः । त्रयर्थे सोमवल्कः खदिरः  
 कद्रफला करञ्जश्च (अ. द्र. २।३२) । व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छः । गन्धर्वस्य  
 भूतविशेषस्येव मृगविशेषस्येव वा हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्तः पञ्चाङ्गुलिपर्णत्वात् ।  
 एरयति वायुमेरण्डः । उरु वात्युरुवृकः । रोचते रुचकः ॥ ५१ ॥ चञ्चति चञ्चः,  
 चञ्चुरित्येके । पञ्चाङ्गुल्योऽस्य पञ्चाङ्गुलः । आमण्डयतीत्यामण्डः, आदण्ड इत्येके  
 दीर्घदण्डत्वात् । व्यडति व्यडम्बरः, अड उद्यमे, व्यडम्बक [न] इत्येके । आह च-  
 एरण्डस्तरुणः शुक्लश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डो दीर्घदण्डकः ।  
 रक्तोपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रतलो रुबुः[वुः] उरुवृको हस्तिपर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः  
 (ध. १।२९५, २९६) ॥ अल्पेयं, कुटीशमीशुण्डान्योरः (  $\frac{५३}{२३४५५}$  ) । शमयति  
 दोषान्शमी शिवात्वात् । सक्तव इव फलान्यस्याः । आह च-शमी सक्तुफला तुङ्गा क्लेश-

6 Mayan.

५३ पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ।

शल्यश् च मदने, शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥ 7 Déodār.

५४ भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ।

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर देवदारुण्यथ द्वयोः ॥

7 Trumpet flower. ५५ पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ।

12 Priyangu.

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी, श्यामा तु महिलाऽह्वया ॥

५६ लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ।

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश् च सा ॥

हन्नित्रफला शिवा (ध. ५।९५) ॥ ५२ ॥ पिण्डीमितः पिण्डीतकः । म्रियन्तेऽनेन विष-  
पुष्पत्वान्मरुवकः, मरौ वाति वा । श्वसन्त्यनेन श्वसनः । करं हन्ति दुःस्पर्शत्वात्कं  
रहयति वा करहाटकः । शल्यमस्यास्ति शल्यः । मदयति मदनः । आह च-  
मदनः शल्यको राकः [ वाथ ] पिण्डी पिण्डीतकस्तथा । तस्करः करहाटश्च श्वसनो  
विषपुष्पकः (ध. १।१६८) ॥ द्वयर्थे मरुवको जम्भीरो मदनश्च (अ. द्र. ५।५६),  
यच्छाश्वतः—पिण्डीतके पद्मकन्दे करहाटपदं विदुः (४१३) । पारि निष्ठाग्रासं  
भद्रमस्य पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥ द्रौ स्कन्धे किलिमं निर्यासोऽस्य द्रुकिलिमम् । पूति-  
रुग्रगन्धं काष्ठमस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तग्रहणं द्रुकिलिमस्यैकार्थं, यदाह— देवदारु स्मृतं  
दारु सुराह्णं किलिमं च तत् । स्नेहविद्धं महादारु भद्रदाविन्द्रदारु च ॥ देवकाष्ठं  
भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं च दारु च । सुरदाविन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च (ध. ६।७६—७७) ॥  
व्यर्थे पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारु च (अ. द्र. ३।३६), तथा पीतदारुर्दारु-  
हरिद्रा देवदारु पूतिकाष्ठं च (अ. द्र. ३।७५) । किलिमं च तदिति पदैकदेशत्वाद्धीम-  
वत् ॥ ५४ ॥ पाटला ताम्रपुष्पत्वात् । अमोघा बहुफलत्वात् । काला कालवृन्तत्वात् ।  
स्थाली रसाधारः कुम्भीत्वात् । काचस्थालीत्येके । फले रोहति (फलेरुहा) साङ्कर-  
फलत्वात् । कुबेराक्षी यक्षाक्षितुल्यपुष्पत्वात् । आह च—पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्र-  
पुष्पाम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तदूती स्यादमोघा कालवृन्तिका (ध. १।१२०) ॥  
द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात्कुबेराक्षी फले  
रुहा (ध. १।१२२) ॥ पाटली कृष्णवृन्तेति ने[नि]भिः । पाटला पाटलिर्वा नेति  
ज्ञाता । श्यामा श्यामगौरवर्णात् । महिलाह्वया वनितापर्याया श्याम (मा) त्वात्  
॥ ५५ ॥ गवि भूमौ वन्द्यते गोवन्दनी । गुद्यते क्रीड्यते गुन्द्रा । ग्रीणाति प्रियङ्गुः ।  
फलति विशीर्यते फली । विष्वक् सिनोति सर्वतो ब्रध्नाति विष्वक्सेना । ईषद्रम्भा-  
कारा कारम्भा । आह च—प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कुञ्जिनी प्रिया ।

12 Sōñapat.

५७ मण्डूकपर्ण-पत्रोर्ण-नट-कटुङ्ग-दुण्डुकाः ।

स्योनाक-शुकनास-क्ष-दीर्घवृन्त-कुटन्नटाः ॥

५८ शोणकश्च Sralौ, तिष्यफला त्वा SSमलकी त्रिषु ।

4 Emblic myro-  
balan.

अमृता च वयःस्था च, त्रि-लिङ्गस् तु त्रिभीतकः ॥

6 Beleric myro-  
balan.

५९ नाक्षस् तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ।

11 Yellow myro-  
balan.

अभया त्वयथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ॥

६० हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ।

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥

3 Sural.

3 Caniyār.

वृक्षा गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ( ध. ३।१६ ) ॥ इन्दुगौर्वन्दनीति  
 भिनत्ति, यदाह- वन्दनी पुष्पशोभना । गन्धप्रियङ्गुः कारम्भा लता गौर्वर्ण-  
 भेदिनीति ( रा. नि. ३।२८ ) ॥ व्यर्थे गुन्द्रा- एरका प्रियङ्गुः श[स]रा च,  
 तथा प्रियकोसनः प्रियङ्गुः कदम्बश्चेति ( अ. द्र. ३।३५ ) । द्वयर्थे गन्धफलिनी प्रिय-  
 ङ्गुश्चस्पककलिका च ( अ. द्र. २।७१ ) ॥ ५६ ॥ मण्डूक इव पर्णान्यस्य ( मण्डूकपर्णः ) ।  
 पत्रेष्वर्णान्यस्य पत्रोर्णः । नटति वातेन नटः । कटून्यङ्गान्यस्य रौक्ष्यात्कट्वङ्गः । दुन्द्विति  
 शिन्विभिः कायति दुन्दुकः । स्योनमुखसकति स्योनाकः । शुकनासेव पुष्पाण्यस्य  
 ( शुकनासः ) । ऋक्षोति हिनस्ति ऋक्षः, अत एव भालूकः । कुटन्वक्रीभवन् नटति  
 ( शुकनासः ) ॥ ५७ ॥ शवति शोनकः, गौडाः शोणकमाहुः, शोण वणे ।  
 स्पन्दते कुटन्नटः ॥ ५८ ॥ शवति शोनकः, गौडाः शोणकमाहुः, शोण वणे ।  
 इत्यर्थरलुः । आह च-स्योनाकः शुकनासश्च कट्वङ्गोऽथ कटम्भरः । मयूरजङ्घोरलुकः  
 प्रियजीवः कुटन्नटः ॥ स प्रोक्तः पृथुशिम्बिश्च दुन्दुको दीर्घवृन्तकः । भालूकः शल्लकोऽ-  
 फलगुवृन्तको जम्बुको नटः ( ध. १।११४-१५ ) ॥ तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्यास्तिष्यफला,  
 नित्यमामलके लक्ष्मीरिति । आमलते गुणानामलकी, अमला च । अमृता वयस्था च  
 रसायनत्वात् । धात्री नानार्थे । आह च-वयस्थामलकं तिष्यं जातीफलरसं शिवम् ।  
 धात्रीफलं श्रीफलं च तच्चामृतफलं स्मृतम् ( ध. १।२१५ ) ॥ विभेत्यस्माद्  
 विभीतकः ॥ ५८ ॥ अक्षोति व्याप्नोत्यक्षः, ना पुमान्-फले पुलिङ्गः । पु( तु )ष्यति  
 तुषः, इति निघण्टुषु न संवादस्तेषु तु मूलवर्गपाठात् । कर्षफलोक्षसामान्यात्,  
 कर्षो विभीतके पलचतुर्भागे च वर्तते । भूतानामावासः । कलेराश्रयो द्रुमः । आह  
 च-विभीतके कर्षफलो वसन्तोक्षः कलिद्रुमः । संत्वर्तको भूतवासः कर्षोऽहार्यो  
 विभीतकः ( ध. १।३२२ ) ॥ इन्दुश्च-आ( अ )हार्यं बहुवीर्यं च तुमुलं च  
 विभेदकम् । नास्ति भयमस्या अभया । न व्यथयत्यव्यथा । पथि साधुः पथ्या,  
 विभेदकम् । नास्ति भयमस्या अभया । न व्यथयत्यव्यथा । पथि साधुः पथ्या,  
 हितेत्यर्थः । काये तिष्ठति निष्फला न भवति कायस्था, वयस्थेत्येके । पूतं करोति  
 पूतना विरेचनीत्वात्, पृतनेत्येके ॥ ५९ ॥ हरति रोगान् हरीतकी । चेत्यतेऽनया स्रोतः-

3 Barahal.	६१ कर्णिकारः परिव्याधो, लकुचो लिकुचो डहुः ।
2 Bread fruit or Jack tree. 3 Hijjal.	पनसः कण्टकिफलो, निचुलो हिज्जलो ऽम्बुजः ॥
3 Opposite leaved figtree.	६२ काकोदुम्बरिका फलगूर् मलयूर् जघनेफला ।
6 Nimb.	अरिष्टः सर्वतोभद्र-हिङ्गुनिर्यास-मालकाः ॥
3 Sisō.	६३ पिचुमन्दश् च निम्बे, ऽथ पिच्छिला ऽगुरु-शिशपा ।
1 Another sort.	कपिला भस्मगर्भा सा, शिरीषस् तु कपीतनः ॥
3 Siris.	
3 Champā.	६४ भण्डिलो ऽप्यथ चाम्पेयश् चम्पको हेमपुष्पकः ।
1 Its flower.	एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥
2 Mul-sari.	

शुद्धेश्वेतकी । आह च—हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनामृता । जयाव्यथा हैमवती कायस्था चेतकीति च ( ध. १।२०५ ) ॥ त्र्यर्थे श्रेयसी रास्ना हरीतकी हस्तिपिप्पली च ( अ. द्र. ३।५९ ) । शिवाव्यथा पूतनेति चन्द्रः । सरलः, कजुत्वात्, आह च—सरलः पूतिकाष्ठं च चित्रा पीतद्रुश्छितः ( ध. ३।७८ ) । द्रुमोपलानीव पुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पलः, सुरभिश्च यम्, अन्यो निर्गन्धः ॥ ६० ॥ कर्णिका-मियति कर्णिकारः । द्वयर्थे परिव्याधो जलवेतसः कर्णिकारश्च ( अ. द्र. २।५७ ) । लक्यत आस्वाद्यते लकुचः । दह्यते डहुः । पन्यते स्तूयते पनसः, पणस इति दुर्गः । लोकोक्त्या कण्टकयुक्तफलः । महासर्पेपि । निचोल्यतेऽम्बुना निचोलः ( निचुलः ) । हितजलस्यापभ्रंशो हिज्जलोऽम्बुवेतसविशेषत्वात् ॥ ६१ ॥ काकप्रियोदुम्बरी । फलति फलगुः । मलं श्वित्रं पावयति मलपूः श्वित्रभेषजम्, ( मलयूः ) यु जुगुप्सायाम् । जघने बुध्ने फलान्यस्या जघनेफला, आह च—काको-दुम्बरिका फलगुरराजी फलगुवाटिका । फलगुनः फलभारी च मलयूः श्वित्रभेषजम् ( ध. ५।८८ ) ॥ हिङ्गुगन्धिनिर्यासोऽस्य । माहयते वेष्टयते काकैर्मालकः, शुक्रमालकै-कदेशश्चायम् ॥ ६२ ॥ पिचुं मर्दयति पिचुमर्दः, अरोगत्वात्, पिचुमन्द इत्येके । पवनेष्टोपीति सौश्रुताः । शाश्वतस्तु—हिङ्गुनिर्यासशब्दोऽयं निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च ( ३७३ ) । चन्द्रनन्दनस्तु शुक्रमालकमाह । अगुरुतुल्यसारा शिशपा अगुरुशिशपा, यदाह—शिशपा तु महाश्यामा कृष्णसारः स्मृतोऽगुरुः ( ध. ५।१२१ ) । अगुरुधूप-द्रव्यं शिशपासारं चाहुः । द्वयर्थे पिच्छिला शाल्मलिः शिशपा च ( अ. द्र. २।१९ ) यदाह—कुशिशपान्या कपिला भस्मगर्भा च सादिनी ( रा. नि. ५।२०१ ) । शिर-सीप्यते शिरीषः, शीर्यते वा सौकुमार्यात् ॥ ६३ ॥ भण्डयते भण्डिलः, भण्डिरोपि आह च—शिरीषो मृदुपुष्पश्च भण्डिरः शंखिनीफलः । कपीतनः शुक्रतरः श्यामवल्कः शुक्रप्रियः ( ध. ५।११२ ) ॥ भण्डित्येके । चम्पादेशो भवश्चाम्पेयः । चम्पुतद्यतेऽलिभि-



- 2 *Asoc.* ६५ वकुलो, वज्जुलो ऽशोके, समौ करक-दाडिमौ ।  
 2 *Pomegranate.* चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चना ऽऽह्वयः ॥  
 4 *Nāgkesar.* ६६ जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।  
 5 *Jainti.* श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका ॥  
 5 *Ganiyākāri.* ६७ जयो, ऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ।  
 4 *Coratya.* एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥  
 3 *Its seed.* ६८ कृष्णपाकफलाऽऽविग्र-सुषेणाः करमर्दके ।  
 4 *Carōnda.* कालस्कन्धस् तमालः स्यात् तापिन्धोऽप्यथ सिन्दुके ॥  
 3 *Tamāl.*

श्रम्पकः, चम्पकोऽपि । आह च-चम्पकः सकुमारश्च सुरभिः शीतलश्च सः । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चनः पट्टपदातिथिः ( ध. ५।१४२ ) ॥ गन्धः फलमस्या गन्धफली । प्रियङ्गुश्रम्पककलिकाचेति द्वयर्थे गन्धफली ( अ. द्र. २।७१ ) । के सरति केसराः सन्त्यस्य वा केसरः । ६४ ॥ उच्यते वकुलः । आह च-वकुलः सीधुगन्धश्च नद्यगन्धोऽशारदः । मधुगन्धो गूढपुष्पः शिम्बी केसरकस्तथा ( ध. ५।१५४ ) ॥ अश्नुतेऽशोकः, शोकनाशकत्वाद्वा । यदाह-अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरकः ( ध. ५।१५९ ) । त्र्यर्थे वज्जुलो वेतसः स्यन्दनोऽशोकश्च । करति कणाकरकः । दाहयते दाडिमः । आह च-दाडिमो दालिमः सारः कुट्टिमः फलपा (शा)डवः । स्वाद्वम्बलौ रक्तबीजस्तु करकः शुक्लवल्गुः ( ध. २।५१ ) ॥ नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य नागकेसरः । आह च-नागपुष्पो मतो नागः केसरो नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कनकं हेम काञ्चनम् ( ध. नि. ५।४८ ) ॥ ६५ ॥ जयतीति जया । तर्कमियति तर्कारी केतुत्वात् । अग्नि मश्नाति दीपनत्वादग्निमन्थः, अत एवारणिः । कणाः सन्त्यस्याः कणिका । गणिकासमूहमियति गणिकारी, स्वार्थे कन्, गणिं तर्कं करोति वा । त्र्यर्थे नादेयी जलजम्बुजलवेतसस्तर्कारी ( अ. द्र. ३।४७ ) च । लिङ्गसांकर्याज्येत्यर्थेन जयन्त- ( न्ती ) श्रीपर्णमिति चार्धेन जयपर्यायमाहुः, तच्च, वनौषधिवर्गे तस्यानादृतत्वात्, यद्दिन्दुः-अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कार्यरणिर्को जयः । अरणिः कणिका सैव तपनो वैजयन्तिकः ॥ चन्द्रनन्दनश्चाह-अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका । वह्निमन्थोऽरणिः केतुर्जयः पावकमन्थनः ॥ तर्कार्या वैजयन्तो च वह्निनिर्मथनी जया । अरणिका जयन्ती च विजया च जयावहा ॥ ६६ ॥ कुटिस्तो ( कुटे ) जायते कुटजः । शक्र इन्द्रवृक्षः । वस्ते त्वचं वत्सकः । आह च-कुटजः कौटजः कोटी वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः ( ध. नि. २।११ ) ॥ कलिं गायति कलिङ्गं, कलिङ्गदेशजं वा, अत एव कालिङ्गं कालिङ्गी च । इन्द्रयवं कुटजफलं, भद्रयवं तु कुटज-बीजं, यदाह-फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तस्या ( ध. नि. ५।१५ ) ॥ ६७ ॥ कृष्णं पाके फलमस्य । आविजते स्माविग्रः । सुषेणकपिमुखाभः । करेण मृद्यते करमर्दः,

5 Séduāri.

६९ सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ।

5 Déōtār.

वेणी गरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

2 Sīrīārī.

4 Arabian Jasmin.

७० श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी, तृणशूलं तु मल्लिका ।

1 A wild variety.

भूपदी शीतभीरुश्च च, सैवाऽऽस्फोटा वनोद्भवा ॥

4 Nébūri.

७१ शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ।

2 The white Sort.

4 Jasmin.

सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेद्यथ मागधी ॥

1 Yellow Jasmin.

७२ गणिका यूथिकाऽम्बुष्ठा, सा पीता हेमपुष्पिका ।

5 Mālātī latā.

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता ॥

कराब्जलोपि । आह च—करमर्दकमाविशं सुषेणं पाणिमर्दकम् । कराब्जं करमर्दं च—  
 (ध. नि. ५।१०२) ॥ [कालः स्कन्धः प्रकाण्डोऽस्य] । ज्यर्थे कालस्कन्धस्तिन्दुकः श्याम-  
 खदिरस्तमालश्च (ध. अ. द्र. ३।६३) । तास्यति तमालः । तापिनश्छादयति तापिच्छः  
 ॥६८॥ स्यन्दते सिन्दुकः । स्यन्दं वृणोति सिन्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्,  
 दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निष्क्रान्ता गुडाद्वेष्टनान्निर्गुण्डी निर्गुण्डी च । आह च—  
 सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । तिलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नील-  
 सिन्दुकः (ध. नि. ४।८१) । वेणीव वेणी । गरमागिरति गरागरी मूषिकाविषधन्त्वात् ।  
 कर्णं ताडयति ताडः, मुख्यत्वाद्देवताडो राजताडवत् । जीमूतो ह्लादकत्वात् । आह  
 च—जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रोक्तास्तुविषहा वेणी देवताली च  
 ताडकः (ध. नि. १।१७३) ॥६९॥ भुवि रोहति भूरुण्डी । हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेषः ।  
 इतो धत्तुरान्तानि पुष्पाणि । तृणशूले गुल्मे साधु तृणशूल्यम् । मल्लयते मूर्ध्नि  
 मल्लिका । भुवि पदमस्या भूपदी । शीतभीरुर्ग्रैष्मकत्वात् । आह ज—मल्लिका शीत-  
 भीरुश्च मदयन्ती प्रमोदनी । मदनीया गवाक्षी च भूपद्यपदी तथा (ध. नि. ५।१३४) ॥  
 द्विपुटासौ विचकिलम्—। आस्फुटत्यास्फोता गिरिमल्लिका ॥७०॥ शेरते शेफा अलयोऽस्यां  
 शेफालिका । सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा । नीलवर्णा (नीलिका) । आह च—शेफालिका  
 तु निर्गुण्डी यमको नीलमञ्जरी (ध. नि. ४।८१) । ज्यर्थे सुवहा रास्ना शेफालिका  
 गन्धनाकुली च (ध. अ. द्र. ३।५०) । भूतानि विशत्याह्लादयति भूतवेशी ।  
 मगधदेशे भवा मागधी ॥ ७१ ॥ गणिका चित्ताकर्षणात् । यूथो जालकमस्या  
 यूथिका । अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बुष्ठा । आह च—यूथिका बालपुष्पा च पुण्यगन्धा  
 गुणोज्ज्वला । गणिकाचारमोटा च शिखण्डी श्वेतयूथिका (ध. नि. ५।१४८) ॥ आह  
 च—सुवर्णपुष्पा हरिणी पीतका पीतयूथिका । ज्यर्थे हेमपुष्पा बिम्बी दुःस्पर्शा पीत-  
 यूथिका च (ध. अ. द्र. ३।३८) । अतिक्रान्तो मुकान्निवृत्तानतिमुक्तः । पुण्ड्रदेशे  
 भवः पुण्ड्रकः, मण्डकोऽयमिति निघण्टुश्च । मधौ वसन्ते भवा माधवी । आह च—

3 Great flowered  
Jasmin.

2 Many flowered  
Jasmin.

3 Aloe.

2 Globe amaranth.

1 The crimson  
sort.

3 Blue barleria.

2 *'hinti*.

2 A purple sort.

1 A yellow sort.

2 China rose.

5 Oleander.

3 *Caril*.

७३ सुमना मालती जातिः, सप्तला नवमालिका ।

माध्यं कुन्दं, रक्तकम् तु बन्धूको बन्धुजीवकः ॥

७४ सहा कुमारी तरणिर, म्लानस्तु महासहा ।

तत्र शोणे कुरवकस्, तत्र पीते कुरण्टकः ॥

७५ नीली झिण्टी द्वयोर् वाणा दासी चाऽर्तगलश् च सा ।

सैरेयकस् तु झिण्टी स्यात्, तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ॥

७६ पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ।

ओण्ड्रपुष्पं जपा, पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥

७७ प्रतिहास-शतप्रास-चण्डात-हयमारकाः ।

करवीरे, करीरे तु क्रकर-प्रन्थिलाशुभौ ॥

2 Double  
Jasmin.

3 *Dopha-  
riya*.

1 The yellow  
variety.

1 A Red  
sort.

1 The blos-  
som of  
sesamum.

अतिमुक्ता साधवी च सुवसन्तो वनाश्रयः । अतिमुक्तः कामुकश्च मण्डको भ्रमरोत्सवः  
( ध. नि. ५।१५३ ) ॥ ७२ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमना मनोज्ञात्वात् । मालयस्यामोदै-  
मालती । जायतेऽनयाप्रीतिर्जातिः । आह च-जातिर्मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा ।  
मालती हृद्यगन्धा च चेतिका तैलभागि ( वि ) नी ( ध. नि. ५।१३७ ) । सप्त  
मनोबुध्यन्तानिन्द्रियाणि लाति सप्तला, सपति समवैति वा । नवा स्तुत्या मालास्या  
नवमालिका । माघे मासि भवं माध्यम् । कुन्दति कुन्दं, कुन्द इति माला ।  
वज्राति चित्तं बन्धूकः । बन्धुजीवानां बन्धुजीवकः ॥ ७३ ॥ सहते परिमलं सहा ।  
कुं भूमिष्ठान्मारयति कुमारी, कुत्सितो मारोऽस्या इति वा, जरां न यातीत्येके ।  
तरत्यनयादुःखं तरणिः, यच्चन्द्रनन्दनः-कुर्यकस्तरणिर्वह्नी कुमारीलिकुलप्रिया ।  
व्यर्थे सहा मुद्रपर्णी बला तरणी च ( ध. अ. द्र. ३।७२ ) । कुरण्टको हि म्लानि न  
गच्छति तेनाम्लानः, वात्स्यायनोऽत एव कूर्चकस्थाने कुरण्टकमालाश्चेत्याह । वर्ण-  
पुष्पोऽपि । महतो विमर्दस्य सहा महासहा, आबन्तः, यन्माला-अम्लानस्तु  
कुरण्टकः । तत्राम्लाने, कौ रूयतेऽर्च्यते कुरवकः । कौ रूयते कुरण्टकः, कुरण्डकोऽपि ।  
आह च-अविम्लानोऽपरिम्लानस्तथैवाम्लानकः स्मृतः । रक्तपुष्पः कुरवकः पीतपुष्पः  
कुरण्टकः ( ध. नि. १।२७८ ) ॥ किंकिरातोऽसौ ॥ ७४ ॥ या नीलपुष्पा झिण्टी, शुष्का  
झि रटतीति । वाणो हि द्विलिङ्गः, वण शब्दे । दस्यति क्षीयते दासी । आर्तः क्षीणो  
गलत्यार्तगलः । सीरे भवा सैरेयाख्या झिण्टी-अरुणपुष्पा चेत्कुरवकोऽसौ ॥ ७५ ॥  
सहचाराख्या झिण्टी पीतपुष्पा चेत्कुरण्टकोऽसौ । आह च-सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च सहा-  
चरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः  
स्मृतः । नील आर्तगलो दासी वाण ओदनपाक्यपि ( ध. नि. १।२७८ ) ॥ ओद्देशोद्भवं  
पुष्पं जपतीति जपा । वज्रमिव दारकं वज्रपुष्पम् ॥ ७६ ॥ प्रतीपोऽश्वघ्नत्वाद्दासी

7 Thorn apple. ७८ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धतूरः कनकाऽऽह्वयः ॥

मातुलो मदनश् चाऽस्य फले मातुलपुत्रकः ॥ 1 Kuit .

:4 Citron.

७९ फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलङ्गके ।

5 Maruā.

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥

3 Parnās.

1 The white sort.

८० जम्बीरो, ऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जर-कुठेरकौ ।

3 Lead wort.

सिते ऽर्जको ऽत्र, पाठी तु चित्रको वह्नि-संज्ञकः ॥

विकासोऽस्य प्रतिहासः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः, श्वेतश्चासौ । चण्डय ( मत ) ति तीक्ष्णत्वाच्चण्डातः, रक्तोऽसौ । करवीर इव मारकत्वात्कराः कर्तारो वीरा अत्रेति । आह च—शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वरोहकः । द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लगुडस्तथा ॥ चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः ( ध. नि. ४।१-२ ) । करिण ईरयति कण्टकैः करीरो मरुवृक्षः । क्रेति करोति क्रकरः, तीक्ष्णत्वात् । आह च—करीरं गूढपत्रं च शाकपत्रं मृदूफलम् । ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च क्रकरं तीक्ष्णकण्टकम् ( ध. ५।९९ ) ॥ ७७ ॥ उन्मत्त उन्मादकत्वात् । धूर्वति हिनस्ति धूर्तः, अत एव कितवः । धरति धातून् धतूरः ( धस्तूरः ), धतूरमिति प्राच्याः । काञ्चनाह्नो भुक्तेऽस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात्, यदिन्दुः—संज्ञेया हेमनामभिः । नास्ति तुलास्य मातुलः, अमानोनाः प्रतिषेधे । मदयति मदनः । आह च—धतूरकः स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः । उन्मत्तको मदनकस्तूरी चलतलस्तथा ( ध. ४।७ ) ॥ यतो धन्वन्तरिः—मातुलं धतूरं मातुलपुत्रकं तत्फलमाह ( ध. अ. द्र. १।७६, ९१ ) ॥ ७८ ॥ रोचयति रुचकः । आह च—फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराभ्युल्लक्ष्य मातुलङ्गस्तु पूरकः ( ध. ५।२२ ) ॥ अनेकार्थे—सौवर्चलं मातुलङ्गं शिला चन्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् ( अ. द्र. ४।२ ) । समीरयत्यामोदं समीरणः । मरौ वाति मरुवकः । प्रस्थे सानौ पुष्पयति जाङ्गलत्वात्प्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद्देयः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥ जग्यते जम्बीरः, जम्बीरोऽपि । आह च—जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्तः फणिज्जकः । मरुतको मरुवको मरुन्मरिचकस्तथा ( ध. ४।५२ ) ॥ पर्णान्यस्यति पर्णासः । कठिनं जरयति कठिञ्जरः । कुण्ठति कुठेरकः कृष्णार्जकाख्यः । ( शुक्रः कुठेरोर्जकः ), अर्जयतीति । आह च—कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोऽर्जकः सितः । प(व)टपत्रः कुठेरोऽन्यः पर्णासो बिल्वगन्धकः ( ध. नि. ४।५४ ) । पाठोऽस्यास्तीति पाठी । चेतति चित् चितो जन्तून् स्थायते चित्रकः, नानारूपो वा । वह्निपर्यायो दीपनत्वात् । आह च—चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारुणोऽग्निकः । ज्योतिष्को वल्लरी वह्निः पाठी पाली कुटः शिखी

- 7 Swallow wort. ८१ अर्काऽऽह्व-वसुकाऽऽस्फोट-गणरूप-विकीरणाः ।  
 1 The white sort. मन्दारश्च चाऽर्णपर्णी, उत्र शुक्लऽलर्क-प्रतापसौ ॥  
 5 Bakapushpa. ८२ शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो बुको वसुः ।  
 4 A parasite plant. वन्दा वृक्षादनी वृक्षारूहा जीवन्तिकेत्यपि ॥  
 9 Guricha. ८३ वत्सादनी छिन्नरूहा गुडूची तन्त्रिका स्मृता ।  
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यापि ॥  
 10 Aletris. ८४ मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ।  
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यापि ॥

( ध. २।८० ) ॥ ८० ॥ अर्काह्वोऽर्कपर्यायी । वसत्यस्मिंस्तेजो वसुकः । आस्फुटस्या-  
 स्फोटः । गणा बहवः ( बहूनि ) रूपाण्यस्य गणरूपः । विकिरिति पुष्पा पुष्पाणि  
 विकीरणः । मन्दानियति मन्दारकः, मन्दा आरा अस्य वा । अर्कानि पर्णान्य-  
 स्थाः कर्णः । शुक्लार्कोऽलर्कः, अलति भूषयतीति । प्रतापं स्यति प्रतापसः,  
 प्रकुट्टास्तापसा येन वा । आह च-अर्कः सूर्याह्वयः पुष्पी विद्वूरश्च विकीरणः । जम्भलः  
 क्षीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रविः ॥ राजार्को वसुको व्यर्को मन्दारो गणरूपकः ।  
 एकाष्टीलः सदापुष्पी स चालर्कः प्रतापनः ( ध. ४।१३।१६ ) ॥ ८१ ॥ शिवप्रिया  
 मल्लिका शिवमल्ली, उक्तं च-बुक् बिल्वं सधत्तूरं सुमना पाटला तथा । पद्ममुत्पलगो-  
 सूर्यमष्टौ पुष्पाणि शंकरे ॥ पशुपतेरयं प्रियो वा पाशुपतः । एकाष्टीलो मज्जास्यस्य ।  
 वाति बुकः, वक इति प्राच्याः । वस्ते छादयति वसुः । आह च-वसुर्वसुक  
 इत्युक्तः शिवार्कः [ बुकः ] शिवशेखरः । महापाशुपतश्चैव सुव्रतः शिवमल्लिका ( ध.  
 ४।१९ ) ॥ जन्मवृक्षमिति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरूहा, वृक्षरोहेति  
 वनेचराः । आह च-वृन्दाकः स्याद्वृक्षरूहा शेखरी कामवृक्षकः । वृक्षादनी नटरूहा  
 कामिन्यङ्घ्रिपरोहणी ( ध. ४।१७ ) ॥ त्र्यर्थे जीवन्ती गुडूची वृक्षरूहा शाकविशेषश्च ( अ. द्र.  
 ३।३७ ) ॥ ८२ ॥ वत्सानामदनं वत्सादनी छिन्ना रोहति छिन्नरूहा । गुडति रक्षति गुडूची ।  
 तन्त्रयते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका । सोमवल्त्यमृतत्वात् । मधूनि  
 पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च-गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरूहामृता । छिन्नो-  
 ऽद्भवामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता ॥ सेवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा ।  
 जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ( ध. नि. १।१।३ ) ॥ त्र्यर्थे विशल्या  
 लाङ्गली दन्ती गुडूची च ( अ. द्र. ३।५७ ) ॥ ८३ ॥ मूर्वंति बध्नाति मूर्वा, अत  
 एवास्या विकारो मूर्वी । मधुरो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति संवेष्टयति मोरटा । तेज-  
 यत्यग्निं तेजनी । स्रवति रसं स्रवा, सुवेत्येके । मधूलिका माधुर्यात् । मधुनः श्रेणी  
 पङ्क्तिर्मधुश्रेणी । गोकर्णी गोकर्णाभपत्रा, पाककर्णपर्णति ( ४।१।६४ ) ङीष् । पीलो रिव

10 *Ākanādi.*

८५ पाठा ऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ।

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥

8 *Katuki.*

८६ कटुः कटम्भरा ऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ।

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ॥

9 *Kawaach or Cowitch.*

८७ आत्मगुप्ता ऽजहा ऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ।

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च च मर्कटी ॥

10 *Musalt.*

८८ चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ।

प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥

पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी । आह च—मूर्वा मधुरसा देवी पृथुत्वक् पीलुपर्ण्यपि । रव ( मधु ) श्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ( ध. १।१३ ) ॥ द्वयर्थे तेजनी तेजोवती मूर्वा च ( अ. द्र. २।७९ ) । आहेन्दुः—स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वग्रसवाहिनी रवश्रेणी मधुमती मुरुङ्गी द्विजमेखला ॥ आलोलनी योगवहा मोरटा च मधुस्त्रवा । सुयो[स्त्रो]पिता स्निग्धपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ॥ पीलुपर्णी कर्मकरी प्रमथा मधुमतीति च ॥ ८४ ॥ [ पथ्यते पाठा ] । विद्धौ कर्णौ यथा विद्धकर्णी, शास्त्रे श्रूय-माणत्वात् । स्थापनी वस्तिकर्मोपयोग्या । रस्यते रसा । पापचेली वृकीत्वात् । प्राचीभवता प्राचीना । वने तिक्तुरसा वनतिक्ता । आह च—पाठाऽम्बष्टाऽम्बष्टकी च प्राचीना पापचेलिका । वृकतिका वनेतिक्ता पापिका स्थापकी वृकी ( ध. १।७० ) ॥ त्रयर्थे रसा रास्त्रा सल्लकी पाठा च ( अ. द्र. ३।४४ ) ॥ ८५ ॥ कटुत्वावृणोति गलं कटम्भरा । शोकहन्त्री रोहत्यगं वाशोकरोहिणी । मत्स्यपित्तास्वादा, मत्स्यानां पित्तं जीवितं वा । कृष्णो भेदच्छेदोऽस्याः कृष्णभेदा । शकुलानामदनं शकुलादनं शकुलादनी वा ( ध. नि. १।३७३८ ) । आह च(निघण्टुः)—कटुका मत्स्यशकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा चण्डरुहा रास्त्रा कटुरोहिणी । अशोकरोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहिण्य-रिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ( ध. नि. ३७, ३८ ) ॥ द्वयर्थे कटम्भरा कट्वङ्गः कटुकी च ( अ. द्र. २।८० ) ॥ ८६ ॥ आत्मना गुप्ता स्पर्शाविषयत्वात् । न जहाति शूकानजहा । न विगताङ्गान्यङ्गा । कण्डूं रति कण्डूरा । प्रावृषि भवा प्रावृषायणी । ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋष्यप्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता हेयत्वादित्येके । शूकप्रधाना सकण्टका शिम्बिरस्याः शूक-शिम्बिः । कपीन् कषति कपिकच्छूः । मर्कटी कपिरोमफल्त्वात् । आहेन्दुः—ऋष्यप्रोक्ता स्वयंगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्डूरा । आत्मगुप्ता दुरालम्भा जङ्गलिर्दुरभिग्रहा ॥ अभ्यङ्गा वृषभी गुप्ता कण्डूरा शूकेशिम्बिका । कपिरोमफला चैव समाना प्रावृषायणी ॥ ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृषायणी ॥ ८७ ॥ चित्रानेकवर्णपत्रा । न्यग्रोहति रण्डि वा बहुमूलत्वान्यग्रोधी । द्रवति द्रवन्ती । शं वृणोति शंबरी । वर्षति वृणोति वा

- 8 *Apāmarga.* ८९ अपामार्गः शैखरिको धामार्गव-मयूरकौ ।  
प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥
- 9 *Bamanaiṭhī.* ९० हस्त्रिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ।  
अङ्गारवल्ली बालेयशाक-वर्वर-वर्धकाः ॥
- 10 *Madder.* ९१ मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।  
मण्डूकपर्णी मण्डीरी मण्डी योजनवल्लयपि ॥
- 11 *Javāsā.* ९२ यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।  
रोदनी कच्छुरा ऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥

वृषा । प्रतीची श्रेण्यस्याः प्रत्यक्ष्रेणी । सुतानां मूलानां श्रेण्यस्याः सुतश्रेणी । चण्डयते चण्डा । मूषिकपर्णी-आखुकर्णाभपत्त्रा । आह च-द्रवन्ती शंवरी चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया । प्रत्यक्षश्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्यास्तुपर्णिका (ध. नि. १।२२९) ॥ द्वयर्थे-उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति (अ. द्र. २।६०), दन्त्यां द्रवन्ती-भ्रान्त्या ग्रन्थकृदुपचित्रामाह ॥ ८८ ॥ अपकृष्टः (आ) समन्तान्मार्गोऽस्यापामार्गः, अधःशय्या (ल्या) ख्यत्वाद् । शिखरे भवः शैखरिकः । अधमं मार्गं वाति धामार्गवः, धाम अर्जति वा । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकः । प्रत्यक्षि पर्णान्यस्याः प्रत्यक्षपर्णी । केशपर्णी कपिलोमत्वात्, अत एव केशवल्लीत्येके । किणिनी जिहीते याति किणिही, स्पर्शा-क्लिणोत्पादनात् । आह च-अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्षपुष्पी मयूरकः । अधःशय्याथ किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥ स एवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः । पत्रपुष्पी च शिखरः कूटो मर्कटपिप्पली (ध. १।२६०-२६१) ॥ द्वयर्थे धामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च ॥ ८९ ॥ हन्ति रोगं हञ्जी । ब्राह्मणी पवित्रत्वात् । पद्मा पद्माभपुष्पा । भृज्जति भार्गी, भृगुजेत्येके, अत एव ब्राह्मणी । अङ्गाराभा वल्लयोऽस्या अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दभगोम्यत्वात् । वृणोति वर्वरो वर्चश्च, वर्वराकृतिपत्रो वा । आह च-भार्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारवल्ली हञ्जी च वचो वर्वरकस्तथा (ध. १।६८) ॥ द्वयर्थे ब्राह्मणी स्पृक्का भार्गी च (अ. द्र. २।२७) । आह्नेन्दुः-ब्रह्मरोति-स्तथा स्पृक्का भार्गी च ब्राह्मणी मता ॥ ९० ॥ मञ्जौ मनोज्ञे वणं तिष्ठति मञ्जिष्ठा, अम्बाम्बगोभूमीति ( $\frac{13190}{222}$ ) पत्वम् । विकसति दूरं विकसा । जिङ्गति प्रसरति जिङ्गी । समन्ततोऽङ्गति समङ्गा । काले मिष्य(श्य)ते शब्दते कालमेषी(शी) । मण्डयते मण्डीरी मण्डी च । योजनवल्ली दूरप्रसरा । आह च-मञ्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसा-रुणा । मञ्जुका रक्तयष्टिश्च मण्डी योजनवल्लयपि (ध. नि. १।१७) ॥ आह्नेन्दुः-विकसा कालमेषी तु कालमेषी च जिङ्गिका । रक्ता मण्डीरिका चेति- ॥ ९१ ॥ याति प्रसरति यासः । यौति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकित्वात् । धन्वयासो मरुद्भवत्वात् । कुं

9 Chakuliyā.

९३ पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्ङ्कि ।

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥

10 prickly nightshade. ९४ निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ।

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥

11 Indigo.

९५ नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।

रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥

नाशयति कण्टकिवात्कुनाशः । रोदयति खेदयति रोदनी, चोदनीति सभ्याः । कच्छूं रोगं राति कच्छुरा । अनन्ता समुद्रान्ता च दूरव्यासेः । कृच्छ्रेण लभ्यते दृश्यते दुरालभा । आह च—यासो यवासकोऽनन्तो बालपत्रो विकण्टकः । चिरमूलः समुन्द्रातो दीर्घमूलो मरुद्भवः ( ध. १।२२ ) ॥ धन्वयासो दुरालम्भा ताम्रमूली च कच्छुरा । दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः ( ध. १।२० ) ॥ ९२ ॥ पृश्निश्चित्रगवीव पर्णान्यस्याः पृश्निपर्णी, सूक्ष्मपर्णा वा, यदाह पृश्निरल्पतनौ । अङ्घ्रेर्बुध्नादारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णी । क्रोष्टुभिर्विन्ना दत्तेव, क्रोष्टुपुच्छीत्वात् । सिंहस्येव पुच्छमस्याः सिंहपुच्छी, लोकोक्त्या सिंहपुच्छकः । कलशिर्गर्गरी पृथुलत्वात् । धावति प्रसरति धावनिः । गूहति रसं गुहा । आह च— पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनी गुहा । शृगालविन्नाङ्घ्रिबलापर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका ( ध. १।१० ) ॥ ९३ ॥ निदिग्धते निदिग्धिका । स्पृशति कण्टकैरुपतपति स्पृशी । व्याघ्री हिंस्रत्वात् । कण्टकबाहुल्याद् बृहती । कण्टकानियति कण्टकारी । प्रचोदयति कण्टकैः प्रेरयति प्रचोदनी । कोलति कुली । क्षुणत्ति क्षुद्रा हिंसा, क्षुद्रवार्ताक्येकदेशो वा । राष्ट्रमस्यस्या राष्ट्रिका । बृहती तु निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः, यतोऽनयोर्महान्भेदः । आह च— कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकारी धावनी दुःप्रधर्षिणीति ( ध. १।१५ ) ॥ यथा—बृहती सिङ्घनाक्रान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली । विशदा स्थूलभण्टाकी महती तु महोटिका ( ध. १।१३ ) ॥ भागुरिर्हि द्वयोर्बृहतीत्वं मन्यते, यच्छाश्वतः—क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित् ( ४२० ) । द्वयर्थे प्रचोदनी कण्टकारिका दुरालभा च ॥ ९४ ॥ नीली काला च वर्णे, नीलात्प्राप्योषध्योर्डीर्घ ( वा० ३४०६ ) । क्लीतकं विनिमयोऽस्यस्याः क्लीतकिका । ग्रामे भवा ग्रामीणा । रञ्जयति नीलीकरोति रञ्जनी । श्रीफला रम्यफला । तुद्यते तुत्था । द्रव्यस्याः स्पर्शाजनो द्रोणी, तूणीत्येके । दोल्यते दोला, मेलेत्येके । नीलोऽस्यस्या नीलिनी । आह च—नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणी विशोधनी । तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी ( ध. १।२३२ ) ॥ त्र्यर्थे मधुपर्णी गुडूचीकाश्मरी नीलिका चेति ( अ. द्र. ३।४५ ), द्वयर्थे क्लीतकिका मधुयष्टी नीलिका च ( अ. द्र. २।३२ ) ॥ ९५ ॥



8 Sōmrāj.

९६ अवलगुजः सोमराजी सुवलिः सोमवलिः ।

कालमेधी कृष्णफली वाकुची पूतिफल्यपि ॥

10 Long pepper.

९७ कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।

5 Another Sort.

उषणा पिप्पली शौण्डी कोला, ५थ करिपिप्पली ॥

९८ कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ।

2 The same.

चठ्यं तु चविका, काकचिञ्ची-गुञ्जे तु कृष्णला ॥

3 Retti.

7 Gōc'haru.

९९ पलङ्कषा त्विषुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ।

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥

अवलगोर रम्याज्जातोवलगुजः । सोमेनाह्लादनेन राजते सोमराजी । कालेन मिष्यते शब्दयते कालमेधी कृष्णफलत्वात् । वार्तं संकोचयतीति निर्वचनाद्वाकुची । पूतिः फलमस्याः पूतिफली, पाककर्णोति (  $\frac{४।१।६४}{५४४}$  ) डीप् । व्यर्थे कालमेधी मज्जिष्ठा बृहती वाकुचिका च ( अ. द्र. ३।१२ ) ॥ ९६ ॥ कर्षति कृष्णा, श्यामलत्वाद्वा । उपकोलति संस्थायत्युपकुल्या । विदेहदेशे भवा वैदेही । मगधभवत्वान्मागधी । चपति चपला । कणाः सन्त्यस्या कणा । ऊषत्युषणा, ऊष रुजायाम् । उषणापि, उष दाहे, तीक्ष्णतण्डुलत्वात् । पिपति पिप्पली । शौण्डी शक्तत्वात् । कोला, कुल संस्थाने । आह च-पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला । उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा ( ध. २।७३ ) ॥ इन्दुश्च-पिप्पली तण्डुलफला वैदेही कृष्णतण्डुला । करिपिप्पली बृहत्त्वाद् गजयोग्या वा ॥ ९७ ॥ कपिवल्ली मर्कटरोमत्वात् । एवं कोलवल्ली । वस्यते छाद्यते रोमभिर्वसिरः । चव्यं, फलं चैतत्, चव्यते चव्यं च्यवते वा । आह च-चविका कोलवल्ली तु चव्यं चवनमेव च ॥ तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ( ध. २।७६; ७८ ) ॥ चन्द्रनन्दनः सामान्येनाह चव्या कोला च चविका श्रेयसी गजपिप्पली । चवना कोलवल्ली तु चव्यं कुक्षरपिप्पली । व्यर्थे मर्कटवल्ली-अपामार्गो हस्तिपिप्पली स्वयंगुप्ता चेति, तथा वसिरोऽपामार्गः समुद्रलवणं हस्तिपिप्पली चेति ( अ. द्र. ३।२९; ७९ ) । काकवर्णा चिञ्ची प्रान्तोऽस्याः काकचिञ्ची । गुञ्जति शिम्ब्यां गुञ्जा । कृष्णं प्रान्तं लाति कृष्णला । रक्तिकापि ॥ ९८ ॥ पलं मांसं कषति पलंकषा । इक्षोरिव गन्धोऽस्याः स्वादुकण्टकत्वाद्विषुगन्धा । शुनो दंष्ट्रेव हिंस्रत्वाच्छ्वदंष्ट्रा । गवां कण्टको वेधको गोकण्टको गोक्षुरत्वात् । गौर्महीति तु युक्तं, अत एव वनशृङ्गाटो भूक्षुरश्चायम् । आह च गोक्षुरः स्याद् गोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टको भक्षक[ट]कः षडङ्गः क्षुरकः क्षुरः ॥ गोकण्टो गोक्षुरः कण्टी षडङ्गस्त्रिकटस्त्रिकः । त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्र्यालदंष्ट्रकः ( ध. नि. १।१०२; १०३ ) ॥ व्यर्थे पलंकषो लाक्षा गोक्षुरो गुग्गुलुश्च ( अ. द्र. ३।५१ ) तथा-इषुगन्धा

8 <i>Atis.</i>	१०० विश्वा विषा प्रतिविषा ऽतिविषोपविषाऽरुणा ।
2 <i>Dugdhi.</i>	शृङ्गी महौषधं, चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
10 <i>Satāvari.</i>	१०१ शतमूली बहुसुता ऽभीरुऋन्दीवरी वरी । ऋण्यप्रोक्ता-ऽभीरुपत्री-नारायण्यः शतावरी ॥
7 <i>Dāru haldi.</i>	१०२ अहेरुथ पीतद्रु कालीयक-हरिद्रवः । दार्वी पचम्पचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
5 <i>Orris root.</i>	१०३ वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
1 A white sort.	शुक्ला हैमवती, वैद्यमातृ-सिंहौ तु वाशिका ॥
8 <i>Justicia.</i>	

विदारी कोकिलो गोक्षुरश्च ( अ. द्र. ३।७८ ) ॥ ९९ ॥ विशास्यन्तविश्वा । वेवेष्टि विषा । प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा, अगदत्वात् । शृङ्गयुक्तत्वाच्छृङ्गी । आह च—अति-विषा शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा च भङ्गुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा [ तथा ] ( ध. १।१० ) ॥ महौषधं तु विषं नातिविषा । व्यर्थं तु हि महौषधं ( विषं ) शुण्ठी लशुनं चेति ( अ. द्र. ३।३ ) विषा(ष)शब्दं बुद्ध्या भ्रान्तोऽयम् । क्षीरमवति क्षीरावी । दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका क्षीरकाकोलीयम् । आह च—द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । पयस्या [ वयस्था ] क्षीरमधुरा वीरा क्षीराविका-रिका ( ध. १।१३४ ) । अत्र क्षीरावी विकारिकेति च ग्रन्थकृन्मन्यते, क्षीरेति विकारिकेति तु वैद्याः ॥ १०० ॥ शतं बहूनि मूलान्यस्याः शतमूली । बहुधा सुवति बहुसुता । अभीरुः स्थिरपत्रा रसायनत्वाद्वा । इन्दीवर्युत्पलपुष्पा । वृणोति वरा । ऋण्यैः प्रोक्ताश्रिता द्वीपिशत्रुत्वात् । नारायणी विष्णुजाता । शतेन वृणोति शतावरी । न हिनोत्यहेरुः, अभीरोरपभ्रंशोऽयं वा । हरमेखलो निघण्टौ दृष्टः, यदाह—सहस्रमूली सहस्रावरी ( ध. १।२९१ ) अहेरुरिति । आह च—शतवीर्यां शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । सहस्रवीर्यांऽभीरुश्च तुङ्गिनी बहुपत्रिका ( ध. १।२९१ ) ॥ ऋण्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्दा[र्द्रा]पिका वरकण्टकः । मता पुरुषदन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टकः ॥ १०१ ॥ कालयति दोषान्कालीयकः । ( ध. २।१९२ ) हरिः पीतो द्रुः रक्न्धोऽस्य हरिद्रुः । दार्वी दारुहरिद्रा ( रा. निं. १।८३ ) च पिण्डहरिद्रातोऽन्या । अत्यर्थं पचति पचंपचा । पिपति रोगेभ्यः पर्जनी । आह च—हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रञ्जनी निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता[द्रा]वरवर्णिनी ( ध. १।५४ ) ॥ अन्या दारुह-रिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनम् । निदिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः ॥ कालीयको दारुनिशा दार्वीपीतद्रुपीतकाः । कटंकटेरी पर्जन्या पीतदारुपचंपचा ( ध. रा. १।५७, ५८ ) ॥ १०२ ॥ वक्त्यनया वचा, वाक्पाटवकृत । षड् ग्रन्थयः पर्वाण्यस्याः षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्या लोमशत्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च द्वेधासौ,

4 Clitoria.

5 Barleria.

6 Anethum.

6 Euphorbia.

6 Bābreng.

2 Sida.

2 Crotalaria.

१०४ वृषो ऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ।

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद् विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ॥

१०५ इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षु-कोकिलाक्षेक्षुर-क्षुराः ।

शालेयः स्याच्छीतशिवश् छत्रा मधुरिका मिसिः ॥

१०६ मिश्रेया, ऽप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्नुही गुडा ।

समन्तदुग्धा, ऽथो वेल्हममोघा चित्रतण्डुला ॥

१०७ तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनः पुनः सकम् ।

बला वाट्यालका, घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥

यदाह-वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च लोमशा । अन्या श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था  
 हैमवत्यपि (ध. २।६) । त्र्यर्थं शतपर्वा दूर्वा वशा वचा च (अ. द्र. ३।५५) । वैद्यानां  
 मातेव रोगजित्वात् । हिनस्ति रोगान् सिंही । उड्यते काम्यते वाशिका ॥ १०३ ॥  
 वर्षति मधु वृषः । अटान् गच्छतो रूपत्यटरूपः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात्सिंहास्यः ।  
 वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च-वासकः सिंहपर्णी च वृषो  
 वासोऽथ सिंहिका । अटरूपः सिंहमुखी भिषङ्मातारूपकः (ध. १।२३) ॥  
 आस्फुटत्यास्फोता । गिरि(रे)रश्मवत्कर्णिकास्य(स्या) गिरिकर्णी । विष्णुनाक्रान्ता ।  
 अत एव रक्षाहेतुत्वाच्च पराजिता । आह च-अश्वक्षुरा श्वेतपुष्पा श्वेता च गिरिकर्णिका ।  
 कटभी श्वेतसारा च श्वेताख्या चापराजिता (ध. ४।८४) । द्वयर्थे आस्फोता सारिवा  
 गिरिकर्णिका च (अ. द्र. २।३३) ॥ १०४ ॥ इक्षोरिव गन्धोऽस्याः, स्वाद्वित्यर्थः ।  
 इक्षुसदकाण्डत्वात् (काण्डेक्षुः) । कोकिलस्येवाक्षीण्यस्य कोकिलाक्षः । इक्षुं राती-  
 क्षुरः । स एव लोकोक्त्या क्षुरः, पारुष्याद्वा । आह च-तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः  
 कोकिलाक्षकः । कासःकाण्डेक्षुददितः कोकक्षुर्वायसेक्षुकः (ध. ४।१२२) ॥  
 शालायां भवः शालेयः, गुप्तत्वात्, अत एव शालीनः । शीतः शिवश्च । (छत्रा)  
 छत्रातपत्रा । मस्यति परिणमति मिसिः । आह च-मिश्रेया तालपत्री च तालपर्णी  
 मिसिस्तथा । शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः (ध. २।४) ॥ १०५ ॥  
 सीहुण्डः सिंहतुण्डाप्रभंशः, यन्मेखलाकुलिशतरु सीहुण्डौ । वज्रो भेदकत्वात् ।  
 स्नौ(स्नुह)ति क्षीरं स्नुक् स्नुही च, स्नुहेति वैद्याः । गुडा वृत्तत्वात्, गुहेत्यपपाठः,  
 यच्छाश्वतः-गुडौ गोलेषुविकृती स्नुही गुडिकयोर्गुडा (४६७) ॥ सुधापि । आह  
 च-स्नुक् सुधा च महावृक्षो गुडा निस्त्रिशपत्रकः । समन्तदुग्धा गण्डोरा सीहुण्डो  
 वज्रकण्टकः (ध. १।२३५) ॥ वज्रदुः स्नुक् स्नुहीत्येके पेदुः । वेल्हति वेल्हम्  
 ॥ १०६ ॥ बिलति भिनत्ति विडङ्गं विलङ्गति वा । आह च-विडङ्गा जन्तुहन्त्री च  
 कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुलः कृमिहाऽमोघा केश[केस]ला मृगगामिनी (ध.

5 A grape.

१०८ मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ।

7 Téori : the white sort.

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥

7 The black sort.

१०९ त्रिभण्डी रोचनी, श्यामा-पालिन्द्वौ तु सुषेणिका ।

काला मसूरविदला ऽर्धचन्द्रा कालमेषिका ॥

4 Liquorice.

११० मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ।

3 Bhuinkaurā the white sort.

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा, क्रोष्ट्री तु या ऽसिता ॥

4 Another sort dark.

१११ अन्या क्षीरविदारी स्यान् महाश्वेतर्क्षगन्धिका ।

4 Kancharā.

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥

२।११) ॥ वलन्त्यनया बला, बलकृद्धा । वटति वाट्यालकः । चन्द्रनन्दनो बला भद्रौदनी हृद्या तथा वाट्यालक इत्याह । घण्टेवारौति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पा-  
 ण्यस्याः शणपुष्पी, पाककर्णपर्णेति ( $\frac{४।१।६४}{५।२।६४}$ ) डीप् । आह च—शणपुष्पी बृहत्पुष्पी स  
 चोक्तः शणघण्टकः (ध. नि. १।२००) ॥ १०७ ॥ मृद्वीका सौकुमार्यात् । गोस्तनाभा  
 गोस्तनीति विशेषोऽपि सामान्यवृत्तिः । द्राति सरसत्वाद् द्राक्षा । आह च—द्राक्षा  
 चारुफला कृष्णा पियाला कालमेषिका । स्वाद्वी गुडा मधुरसा मृद्वीका गोस्तनी  
 स्मृता (ध. ५।५६) ॥ हारहूरा च । सर्वा अनुभूतयोऽस्याः सर्वानुभूतिः, नाना-  
 रसेत्यर्थः । सरति सरला विरोचनीत्वात्, सरहेत्येके । त्रयः पुटाश्चादका अस्या-  
 स्त्रिपुटा, त्रिपुटी च, त्र्यस्त्रेत्येके । त्रिभिर्व्रियते त्रिभिर्वर्त्यते छाद्यते वा त्रिवृता त्रिवृत्,  
 त्रिपुटात्वाद्वा ॥ १०८ ॥ त्रिभिर्भण्डयत उदघाट्यते त्रिभण्डी । रोचनी रुचिकर्त्री,  
 रेचनीत्येके । शुक्लेयं, कृष्णमाह । पालयति पालिन्दी । सुषिणोति सुषेणी । आह च—  
 श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा । कालार्धचन्द्रा पालिन्दी सुषेणी काल-  
 मेष्यपि (ध. १।२४३) ॥ शुक्ला चापि त्रिभण्डीस्यात्काकाक्षी सरला त्रिवृत् । सर्वानु-  
 भूतिस्त्रिपुटा त्र्यस्या कूटरबृंहिणी ॥ आम्भसी रेचनी चैव कण्ठविशोभणी तथा (ध.  
 १।२४५) ॥ १०९ ॥ यष्टीरूपं मधुकं यष्टीमधुकम् । एकदेशान्मधुकम् । क्लीबत्वं तदति  
 प्रतिहन्ति वृण्यत्वात्क्लीतकं, क्लीतसंज्ञं वा । आह च—मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधु-  
 स्रवा । यष्टीमधूकं मधुकं यष्ट्याहं मधुयष्टिका (ध. १।१४२) ॥ तल्लक्षणं क्लीतकं च—इति ।  
 विदार्य भक्षयते विदारी । क्षीरेण शुक्ला । इक्षुगन्धा माधुर्यात्, क्षीरविदारीयं कृष्णो  
 भूकृष्माण्डोऽयं वा [प्राक्षु देशेषु] । शुक्लो भूकृष्माण्डः सगाली, रसं सृजतीति, क्रोष्ट्री  
 तु लक्षणया । आह च—विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा शृगालिका । ऋण्यगन्धा  
 विदारी च ऋण्यवल्ली विदारिका (ध. १।१४५) ॥ त्र्यर्थ—इक्षुगन्धा विदारी  
 कोकिलाक्षको गोक्षुरश्च (अ. द्र. ३।७८) ॥ ११० ॥ ऋण्यान्गन्धयत्यर्दयति ऋण्य-  
 गन्धा । आह च—अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेषुवल्लयपि । क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा

5 Celosia.

११२ खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ।

5 Syām-latā.

गोपी श्यामा शारिवा स्यादन्तोत्पलशारिवा ॥

4 Riddhi.

११३ योग्यमृद्धिः सिद्धि लक्ष्म्यौ, वृद्धेरप्या ह्या-इमे ।

4 Vridhī.

कदली वाराणवुसा रम्भा मोचांऽशुमत्फला ॥

6 A banana.

3 Mugāni.

११४ काष्ठीला, मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ।

5 Egg plant.

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥

9 Rasna.

११५ नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥

क्षीरशुक्ला पयस्विनी ( रा. नि. १।१९६ ) ॥ व्यर्थे महाश्वेता नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च, तथा ऋष्यगन्धा मूलं रक्तालुकं क्षीरविदारी च, तथा क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी क्षीरकालोली नीलस्यन्दा च । लाङ्गली हलाकारा । शकुलादनी मत्स्य-भक्षणत् । आह च-जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ( ध. ४।६४ ) ॥ १११ ॥ खरमश्नुते खराश्वा । कारोरियं कारवी कर्मण्येत्यर्थः । दीप्योऽग्निदीपनः । मीनात्यभिमानं मयूरः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोऽस्य वर्वराकारत्वालोचमस्तकः, लोचमकट इत्येके । आह च-अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तकः । खराश्वा कारवी वल्ली मोचा हस्ति-मयूरकः ( ध. २।९८ ) ॥ व्यर्थे मयूरकोऽपामागोजमोदा तुत्यकश्च ( अ.द्र.३।२३ ) । गोपायति गोपी । ( श्यामा ) श्यामवर्णा । यच्छाश्वतः-शारिवायां निशि श्यामा श्यामौ च हरितासितौ ( ३२६ ) । शीर्यन्तेऽनया दोषाः शारिवा । चन्दनाह्ला-दनत्वात्, अनन्तेत्येके । उत्पलाभपत्त्रोत्पलशारिवा । आहुश्च-शारिवा फणिजिह्वा च गोप्यास्फोता च चन्दना ॥ ११२ ॥ योजनीयं योगे साधु वा योग्यम् । ऋध्नोति ऋद्धिः । वृद्धेरोपधिविशेषस्यापि योग्यादीनि नामानि । आह च-ऋद्धिवृद्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं मङ्गलं वसु । ऋद्धिपुष्टा [ सृष्टा ] युगं योग्यं लक्ष्मीः सर्वजनप्रिया ( ध. १।१/५ ) ॥ केन वायुना दल्यते कदली । वारणानां वुसो वासः, वारणवि(वि) पेत्येके । रभस्तेस्या रम्भा । मुञ्चति रसं मोचा । अंशुमानिव फलान्यस्या अंशुमत्फला, भानुफलाख्या ॥ ११३ ॥ ईषदष्टीलमस्याः काष्ठीला, काष्णी [ छी ] रस इत्येके । आह च-कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता । काष्णी [ छी ] रसश्च निःसारा मोचा हस्तिवि(वु)षा तथा ( ध. ४।७५ ) ॥ सहा क्षुद्रा, सहाख्यात्र । व्यर्थे हि सहा मुद्रपर्णी बला नाकुली च ( अ.द्र. ३।७२ ), यतो महासहा माषपर्ण्युच्यते । वार्ताकं देश्याम् । भण्टाकी कण्टकार्या अन्येयमित्ययं मन्यते, वैद्यास्त्वभिज्ञा प्राहुः, यदाह-हिङ्गुली बृहतीति च ( अ.द्र. १।२१ ) ॥ ११४ ॥ नकुलानां प्रिया नाकुली ।

5 *Sālparni*.

4 Cotton.

1 Wild cotton.

3 *Rishabha*.4 *Gurakha*.2 *Ghoshā* with white flowers.

1 With yellow flowers.

3 A small cucumber.

2 *Bhumijāmb*.2 *Lāngalika*.2 *Cāc-janghi*.2 *Cissus*.2 *Musal*.

११६ विदारिगन्धांऽशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी बदरेति च ॥

११७ भारद्वाजी तु सा वन्या, शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ।

गाङ्गेरुकी नागबला ज्ञपा ह्रस्वगवेषुका ॥

११८ धामार्गवो घोषकः स्यान्, महाजाली स पीतकः ।

ज्योत्स्नी पटोलिका जाली, नादेयी भूमिजम्बुका ॥

११९ स्याल् लाङ्गलिक्यग्निशिखा, काकाङ्गी काकनासिका ।

गोधापदी तु सुवहा, मुसली तालमूलिका ॥

नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपर्णा । सुष्ठु बहत्यामोदं सुवहा ।  
 अधेन रास्नाधेन सर्पाक्षीति गौडाः, वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुल्यौ विदारीक्षीर-  
 विदारीवद् भिन्ने मन्यन्ते । आह च—नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका ।  
 सैव सर्पसुगन्धेति—( ध. ४।१०३ ) । तथा—अन्या महासुगन्धा च सुवहा गन्ध-  
 नाकुली । सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दनी ( ध. ४।१०५ ) ॥ ११५ ॥  
 विदार्या गन्धोऽस्या विदारिगन्धा । अंशवः सन्त्यस्या अंशुमती दीर्घमूलत्वात् ।  
 शालस्येव पर्णान्यस्याः शालपर्णी । आह च—शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपथ्यतिगुहा  
 ध्रुवा । विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ( ध. १।८७, ८८ ) ॥ तुण्डिकान्  
 गन्धादीनीरयति कण्टकिवाचुण्डिकेरी । समुद्रः कण्टकैः कृतरक्षोऽन्तोऽस्याः समुद्रान्ता,  
 दूरप्रसरत्वाद्वा । कल्पते कर्पासी । बदराणीव फलानि सन्त्यस्या बदरा, यन्माला-  
 कर्पासो बदरः प्रोक्तो बादरः पिचवश्चाह । द्वर्थे तुण्डिकेरी चिञ्चा कर्पासी च  
 ( अ. द्र. २।७३ ) त्र्यर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यवासकः स्पृक्का च ( अ. द्र. ३।४० )  
 ॥ ११६ ॥ वने भवा वन्या । सा कर्पासी । ( भारद्वाजी ) भरद्वाजसृष्टेत्यागमः ।  
 भद्रापि । शृङ्गाणि सन्त्यस्य शृङ्गी । अत एव वृषाख्यः । आह च—ऋषभो धूर्वहो  
 वी[ धी ]रो मातृको वृषभो वृषः । वितानी ककुदिन्द्राक्षो बन्धुरो गोपतिः स्मृतः  
 ( ध. १।१२५ ) ॥ गाङ्गीरयति पवित्रत्वात् गाङ्गेरुकी । नागानां बलकृन्नागबला ।  
 ज्ञपति हिनस्ति गन्धेन ज्ञपा । गवि जले—इन्द्रे ( एधते ) गवेषुका । आह च—  
 गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धनिका ज्ञपा । विश्वदेवा तथारिष्टा ख[ च ]ण्डा ह्रस्वा  
 गवेषुका ( ध. १।२४ ) ॥ ११७ ॥ धामार्जति धामार्गवः । घोषति शब्दायते  
 घोषकः । स धामार्गवः पीतपुष्पो महाजाली, जालं वितानः । आह च—धामार्गवः  
 कोशफलो राजकोशातकी फला । कर्कोटकी पीतपुष्पा महाजाली तथोच्यते ( ध. १।१८९ )  
 ज्यौत्स्नी रात्रौ भासनात् । पटति विस्तीर्यते पटाली । जाली सविताना । ऐरावतो  
 नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुक्युक्त्वापि भ्रान्त्यात्रोक्ता ॥ ११८ ॥ लाङ्गलवद् भेद-  
 नालाङ्गली । अग्निशिखा स्पृष्टुमशक्यत्वात्, अग्निमुखीत्येके । आह च—कलिकारी

2 *Mérāsringī.*  
2 *Gāgi.*  
3 *Betel.*  
6 *Rénucā.*

१२० अजशृङ्गी विषाणी स्याद्, गोजिह्वा-दार्धिके समे ।

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवलयप्यथ द्विजा ॥

१२१ हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ।

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥

5 *Elābāluca.*

4 *Cunduru.*

१२२ वालुकं, चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्द-कुन्दुरु ।

5 *Bālā.*

वालं ह्रीवेर-वर्हिष्ठोदीच्यं केशाऽम्बु नाम च ॥

5 *Benzoin or*  
*Shilajit.*

१२३ कालानुसार्य-वृद्धाऽश्मपुष्प-शीतशिवानि तु ।

5 *Murā.*

शैलेयं, तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥

तु फलिनी विशल्या गर्भपातनी । लाङ्गल्यग्निमुखी सौरी दीप्तानन्तेन्द्रपुष्पयपि ( ध. ४।९ ) ॥ द्वयर्थे-अग्निमुखी भल्लातकी लाङ्गली च ( अ. द्र. २।३१ ) । काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः काकाङ्गी, काकजङ्घेत्येके । आह च-काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा ( ध. ४।३८ ) । गोधाया इव पदान्यस्या गोधापदी, कुम्भपदीषु च (  $\frac{५।४।१३०}{४८८८}$  ) । हंसपदी च । मुष्णा(स्य)ति खण्डयति दोषान्मुसली । द्वयर्थे तालपत्री मुसली मिश्रेया च ( अ. द्र. २।५२ ) ॥ ११९ ॥ अजस्येव शृङ्गाप्यस्या अजशृङ्गी, कर्कटशृङ्गीत्यर्थः । विषाणी शृङ्गीत्वात् । आह च-शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुरङ्गी कर्कटाह्वया । कुलीरशृङ्गी वक्रा च महायेषा नताङ्ग्यपि ( ध. १।८५ ) ॥ गोजिह्वाभपत्रा । दारयति रोगान् दार्वी, ओषधिविशेषः । नागवल्ली फणिलता पातालानीतत्वात् । द्विर्जायते द्विजा ॥ १२० ॥ हरति हरेणुः । रेणुका भस्मयोगात् । कुन्त्या दुर्वाससा दत्ता कौन्ती । भस्मना धूल्या गन्धयति भस्मगन्धिनी । आह च-रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगर्भा पाण्डुफला भस्मगन्धा हरेणुका ( ध. ३।५१ ) ॥ गन्धद्रव्यं चैतत् । एला-ल-वालुकम् । हरि पिङ्गं वालुकं हरिवालुकम् । त्रयर्थे सुरभिः सलकी मुरा-एलावालुका च ( अ. द्र. ३।१९ ) ॥ १२१ ॥ पालयते पालङ्क्या । मुखात्कुन्द इव मुकुन्दः, मुञ्चति रसं वा । कुन्धति कुन्दुरुः । आह च-कुन्दुरुः स्यात्कुन्दुरुकः कुन्दश्चासौ विडङ्क्ष्यपि । मुकुन्दस्तीक्ष्णगन्धश्च पालिन्दो भीषणो बली ( ध. ३।१३१ ) ॥ वलते वालम् । जिह्वेति च ह्रीवेरम् । बर्हते वर्धते बर्हिष्ठम् । उदीचीभवमुदीच्यम् । केशपर्यायं वालत्वात् । अम्बुनाम तृड्भत्वात् । आह च-वालुकं वारि तोयं च ह्रीवेरं जलम्बु च । केशं वज्रमुदीच्यं च पिङ्गभावपनं कचम् ( ध. १।४७ ) ॥ १२२ ॥ कालमनुसरति शीतोष्णाभ्यां कालानुसार्यम् । वृद्धं कालस्थापि । अश्मनः पुष्पं, अश्मानं पुष्पाति वा, तदूर्ध्वजत्वात् । शीतत्वेन शिवं शीतशिवम् । द्वयर्थे शीतशिवं सैन्धवं मिश्रेया वेत्याहुः ( अ. द्र. २।९८ ) । तानि

8 *Salāē.*

१२४ गन्धिनी, गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ।

महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीऽति च ॥

4 *Lythrum.*

१२५ अग्निज्वाला-सुभिक्षे तु धातुकी धातुपुष्पिका ।

5 *Large Carda-*  
*moms.*

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर बहुला, ऽथ सा ॥

5 *Small Carda-*  
*moms.*

१२६ सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्या कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ।

6 *Cūr, or Cū'h.*

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥

तु शैलेयं, शिलायां भवं शैलेयम् । आह च—शैलेयं पलितं वृद्धं जीर्णं कालानुसार्यकम् । स्थविरं च शिलादद्रुं शिलापुष्पं शिलाभवम् ( ध. ३।७३ ) ॥ दैत्या मुराख्यदैत्य-नामत्वात् । ( मुरा ) मुर संवेष्टने । आह च—मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाख्या गन्ध-मालिनी । सुरभिः श्रुतगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ( ध. ३।६७ ) ॥ १२३ ॥ गजभक्ष्यते गजभक्ष्या । सुष्ठु वहति स्रवति सुवहा, सुस्रवति वैद्याः । महदीरणमस्या महेरुणा । सत्कृत्य लब्धते स्वाद्यते गजैः सल्लकी [ शल्लकी ] । हादोऽस्यस्या हादिनी । आह च—सल्लकी शल्लकी हादा सुरभिः सुस्रवा रसा । अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्ष्या महेरुणा ( ध. ३।१३५ ) ॥ १२४ ॥ अग्नेज्वालेव रक्ता, मद्यपावनीत्वाद्वा । सुभिक्षा सुलभा । धातुरक्ता धातुकी, धातुपुष्पीत्वात् । आह च—धातुकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा मद्यपावनी । पर्वतीया सुभिक्षा च वह्निपुष्पा च शब्दिता ( ध. ३।९० ) ॥ पृथ्वीका बहुफला पत्रैलात्वाद्वा । एवं बहुला । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बाला पुत्रीव चमत्कारात् । एलयति मुखदर्शान्ध्यमित्येला । निष्क्रान्ता कुटेः कोशान्निष्कुटिः । आह च—पत्रेला बृहदेला च त्रिदिवा त्रिदिवोद्भवा । स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका चन्द्रकन्यका ( ध. २।४६ ) ॥ त्रिपुटे(टी)तीन्दुः । अथै पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिकोपकुञ्चिका सूक्ष्मैला चेत्याहुः ( अ. द्र. ३।१६ ) । अथै तु त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला चेति ( अ. द्र. २।१९ ) लक्ष्याच्चाग्नेऽत्र विनिश्चयः ॥ १२५ ॥ सा—पुला सूक्ष्मा, उपकुञ्चयत्युपकुञ्चिका । तुत्या चाल्पत्वात् । कुरति शब्दायते कोरङ्गी । त्रिपुटा त्र्यश्रिः । त्रुट्यति त्रुटिः, सूक्ष्मत्वाद्वा । आह च—सूक्ष्मैला द्राविडी तुत्या कोरङ्गी बहुला त्रुटिः । पुला कपोतवर्णा च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ( ध. नि. २।४४ ) ॥ अथै त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला च ( अ. द्र. २।५९ ) । व्याधिपर्यायं कुष्ठत्वात् । कौ तिष्ठति कुष्ठम्, अम्बाम्बगोभूमीति (  $\frac{८१३१९७}{३६१६८}$  ) पत्वं, कुष्णाति रोगान्वा । पारिषु तोयाशयेषु भवति पारिभ्यं, भव्यगेयेति (  $\frac{३१४१६८}{३८६४४}$  ) साधुः । वाप्यां भवं वाप्यम्, व्याप्यमित्येके । पाकलं व्याधिस्त्वात्, पाकं लाति वा । उत्पलं दाहहृत्त्वादुत्पल-पुष्पत्वाद्वा । आह च—कुष्ठो रोगो गदो व्याधिरुपलं पाकलं रुजा । वाप्यं वानीरजं



- 3 Chór-cāntā. १२७ शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् कोशिन्यथ वितुन्नकः ।  
 6 Bhūmāmālāci. झटामला ऽञ्जटा ताली शिवा तामलकीऽति च ॥  
 2 Pundariya. १२८ प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ।  
 6 Tunna. तुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षो, ऽथ राक्षसी ॥  
 6 Chór : sort of perfume. १२९ चण्डा धनहरी क्षेम-दुष्पुत्र-गणहासकाः ।  
 4 Nac'hi. व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥  
 7 Nali. १३० सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रि नटी नली ।  
 7 Another perfume. धमन्यञ्जनकेशी च, हनुर् हृद्विलासिनी ॥  
 7 Nac'hi. १३१ शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाऽऽढकी ।  
 6 Tūbarī. काक्षी मृत्सना तुवरिका मृत्तालक सुराष्ट्रजे ॥

रामं कौवीरं पारिभव्यकम् ( ध. ३।४९ ) ॥ १२६ ॥ शंखिनी शौकल्यात् । चोरपुष्पी धनहरीत्वात्, रात्रौ विकाशाद्वा । केशाः सन्त्यस्याः केशिनी । चन्द्रनन्दनोऽत्र-चण्डा धनहरी चोरी चोरपुष्पा च तस्करि । तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी ग्रन्थिकेत्यपि ॥ वितुन्नते वितुन्नकः । झटः संघातोऽस्या झटा । आमला-आमलकीत्वात् । अञ्जटाश्चर्य-कारिसंघाता, अद् आश्चर्येऽद्भुतवत् । ताडयति मलांस्ताडी(ली) । आमलकीत्वाच्छिवा । ताम्यति तामलकी । आह च-तामलक्युत्तमा ताली तमलं(कं) तु पुलाकिनी । वितुन्नकस्त्वञ्जटा च झटा चामलकीति च ( ध. ३।८४ ) ॥ १२७ ॥ प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येदं दाहहृत्वात्प्रपौण्डरीकम् । अस्यैकदेशानुकाराद्भोके पुण्डर्यम् । आह च-प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पौण्डर्यं पुण्डरीयकम् ( ध. ३।९२ ) । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुद्यते तुन्नः । कुबेरः कुत्सितदेहः । अत एव तुणिस्थाने कुणि पेटुः । कच्छय(च्य)ते कच्छः । आह च-तुणिस्तुन्नक आपीतस्तुणिकः कच्छकस्तथा । कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ नन्दकः ( ध. ३।१८ ) ॥ अश्वत्थाकारोऽयम् ॥ १२८ ॥ रक्षयतेऽस्या राक्षसी । क्षियति वसत्यस्मिन्नन्धः क्षेमकः । दुष्पुत्रश्चोरत्वात् । गणं हासयति गणहासकः कोहनत्वात् । आह च-चोरकः शङ्खितश्चण्डा दुष्पुत्रः क्षेमको रिपुः । गणहासः कोहनकः कितवः फलको(चो)रकः ( ध. ३।७१ ) । गन्धद्रव्यं चैतत् । व्याडायुधं नखत्वात् । चक्रमेलं धूपद्रव्यैः करोति चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥ नखीयं, विद्रुमलताभा । कपोताङ्घ्रिर्नलिकात्वात् । नटति वायुना नतकीत्वान्नटी । धमनी शौषिर्यात् । अञ्जनाभकेशा (अञ्जनकेशी) । आह च-नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली । सुषिरा धमनी शून्या निर्मथ्या नर्तकी नटी ( ध. ३।४३ ) ॥ हन्ति हनुस्ती-क्ष्णाग्रत्वात् । हृद्वे विलसति हृद्विलासिनी वेश्येव वा ॥ १३० ॥ शुक्त्याकृतिः । अत एव शंखः । खुरति विलिखति खुरः, प्राणिशफत्वाद्वा । कोलदलं बदरी-

8 Cyperus rotundus. १३२ कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।

प्लव-गोपुर-गोनर्द-कैवर्तीमुस्तकानि च ॥

5 Gānt'hāla. १३३ ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हपुष्पं स्थौण्य-कुक्कुरे ।

10 Piring or Asparac. मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥

१३४ समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।

5 Spikenard. तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशामिषी ॥

पत्राख्ययेन्दुनोक्तम् । न खनति नखम् । आह च-नखः कररुहः शिल्पी करजोऽथ  
खुरः शफः । शुक्तिः शंखः ख[च]लः कोशी[ली] हनुर्नागहनुः सहः  
(ध. ३।५८) ॥ आढकीसंज्ञा धानाख्या तुवरीत्वात्, तुवरो हि कपायो रसः ।  
कषति काक्षी । प्रशस्ता मृद् मृत्स्ना, सस्त्री प्रशंसायाम् (  $\frac{५।४।१०}{२१०८}$  ) । त्रियतेऽ-  
नेन हेम मृतालकम् । सुराष्ट्रदेशे जातम् । आह च-सौराष्ट्री च मृतासङ्गः काक्षी  
कामी सुराष्ट्रजा । अजिता तुवरी स्तुत्या मृत्स्ना मृत्वा (त्सा) मृतालकम् (ध.  
३।१०५) ॥ १३१ ॥ कुटन्ती नटति, कुटन्नटापि । दशपुरे भवं दशपुरं, दाशान्पिपतिं  
वा, कैवर्तीमुस्तत्वात् । वने जातं वानेयं, नद्यादिभ्यो ढक् (  $\frac{४।३।१०}{४३१७०}$  ) । प्लवते  
लघुत्वान्प्लवः । गाः पिपतिं गोपुरम् । अत एव गोनर्दम् । आह च-परिपेलवं प्लवं  
वन्यं गोपुरं स्यात्कुटन्नटम् । सितपुष्पं दाशपुरं गोनर्दं जीर्णबुध्नकम् (ध. ३।५५)  
॥ १३२ ॥ ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णं, ग्रन्थीन्वा पिपतिं ग्रन्थिमत्त्वात् ।  
शुकस्येव बर्हाणि पर्णान्यस्य शुकबर्हं, शुकं बर्हमिति पदैकदेशत्वाद्वा द्वे संज्ञे । पुष्प्यति  
पुष्पं विकचास्थम् । स्थूणाया इदं रूपेण स्थौण्यम् । कुक्कुरं श्वाकृति । आह च-  
स्थौण्यकं वह्निचूडं शुकगुच्छं शुकच्छदम् । विकचं शुकबर्हं च हरितं शीर्णलोमकम्  
(ध. ३।६९) ॥ मरुन्माले मारुतस्रगाख्ये द्वे संज्ञे एते, अयं तु तुशब्दादेकां मन्यते,  
मारुतसंहिता माला वा । पिशुना गन्धसूचनात् । स्पृशति गन्धैः स्पृक्का । देवी  
देवपुत्रीत्वात् ॥ १३३ ॥ वधूराशावधूत्वात् । कोटिभिर्वर्षति मधु कोटिवर्षा ।  
लङ्कासूयते लङ्कोपी, समुद्रान्तत्वात् । इन्द्राद्याः-स्पृक्का माला पङ्कमुष्टिर्नीला देवी  
लतागुरुः । देवपुत्री च लङ्कोपी शीता पङ्कजमुष्टिका ॥ स्रग्मारुता कोटिवर्षा निर्मा-  
ल्याशावधूः स्मृता । धन्वन्तरिश्च-स्पृक्का स्रग्ब्राह्मणी देवी लता लङ्कोपिकेत्यपि ।  
पङ्कमुष्टिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः (ध. ३।६२) । व्यर्थं समुद्रान्ता कपांसी  
यवासकः स्पृक्का च (अ. द्र. ३।४०) । जटाः सन्त्यस्या जटा । अत एव तपस्विनी ।  
समांसत्वान्मांसी । अत एवामिषो । गन्धमांसी चैयम्, यदाह-मांसी कृष्णजटा  
ह्रिस्वा नलदा जटिलामिषी । जटा च पिशिता मेपी कष्यादा च तपस्विनी (ध.  
३।४५) ॥ द्वितीया गन्धमांस्यन्या भूतकेशी जटा स्मृता । पिशाची पूतना केशी

- 6 Woody Cassia. १३५ त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ।  
 4 Zerumbet or zedoary. कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥  
 1 A herb, or deciduous plant. १३६ ओषधयो जाति-मात्रे स्थुर-जातौ सर्वमौषधम् । 1 A drug, or simple.  
 Any esculent plant. शाकाऽऽख्यं पत्र-पुष्पाऽऽदि, तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ॥  
 2 Amaranth. 5 A sort of potherb. १३७ विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ।  
 5 Another sort. स्यादक्षगन्धा छगलात्रयावेगी वृद्धदारकः ॥  
 4 The moonplant. १३८ जुङ्गो, ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयःस्था सोमवल्ली ।  
 4 A medicinal sort. पटुपर्णी हैमवती स्वर्णाक्षरी हिमावती ॥

भूतकेशी च लोमशा ॥ १३४ ॥ त्वग्वृक्षशकलत्वात् । पत्राकृति पत्रम् । उत्कटं चमत्कारात् । भृङ्गं काण्यैतैश्चयाभ्याम् । चोचमग्निचोदकम् । वरमङ्गं त्वग्रूपमस्य वराङ्गकम् । आह च-त्वचं वराङ्गं भृङ्गं त्वक् चोचं शकलमुत्कटम् ( ध. २।५० ) । कुन्तति त्वगदोषं कर्चूरः, हरिद्राभः । द्रावयति द्राविडः । कल्यकारी काल्यः । आह च-कर्चूरको गन्धमूलो द्राविडः काल्य एव च । वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्य चित्संमता शटी ( ध. ३।९४ ) ॥ १३५ ॥ ओषं धयत्योषधी फलपाकान्ता जातिः । सर्वौषधं रोगहृत् । सर्वमिति क्षौद्रवृत्ततैलाद्यमप्यौषधं, ओषधेरजातौ (  $\frac{५।१३७}{२४८७}$  ) इत्यण् । तद्विशेषाच्छाकादीनाह । शक्यतेऽनेन भोक्तुं इयति देहं वा शाकम् । पत्रं निम्बादेः, पुष्पं कोविदारादेः । आदिशब्दात्फलं वार्ताक्यादेः, मूलं मूलकविशादेः, कन्दः सूरणादेः, अङ्गुरो वंशादेः । आह च-मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डविरूढकाः । त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ विरूढकं तालास्थिमज्जेति गौडः, वयं तु क्षेत्रोद्ध-तस्य फलमूलदेः सेकान्नवाङ्घ्रिज्ञानङ्कुरान्विरूढान्मन्यामहे । कवकं छत्रिका । शाक-विशेषानाह । ताडयति दोषांस्तण्डुलीयकः, लघुतण्डुलामबीजो वा । अल्पं मृष(प्य)त्यल्प मारिषः । आह च-तण्डुलीयक उद्दिष्टः खटाला तण्डुलेरकः । भण्डीरस्तण्डुलीबीजो मेघनादो घनस्वनः ( ध. ४।११६ ) ॥ १३६ ॥ लाङ्गलिकीयं पूर्वोक्तपि शाकत्वाद्विहोपात्ता । ऋक्षवद्वन्धयति ऋक्षगन्धा, ऋष्यगन्धा वृक्षगन्धेति च पाठभेदः । छगलात्रेवाण्डा-न्यस्थीन्यस्याश्छगलाण्डो । आवेगी वृक्षत्वात्, उद्देजको वा । वृद्धं वृद्धत्वं दारयति वृद्धदारकः, वृद्धं दारकीकुरुते वा । जुङ्गति वृद्धं दोषान्जुङ्गः, जुगि वर्जने । आह च-वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णबालकः । अन्तःकोटकपुष्पा स्यादजाङ्गी छगलाण्ड्यपि ( ध. ४।१२७ ) ॥ त्र्यर्थे वृक्षगन्धा वृद्धदारकः पिण्डालुकं विदारी च ॥ १३७ ॥ ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्याक्षी मत्स्यपुष्पा । वयस्था वयसः स्थैर्यकृत् । त्र्यर्थे सोमवल्ली वाकुची गुडूची ब्राह्मी च । हिमावतो हिमजातत्वात् । आह च-क्षीरिणी काञ्चनक्षरी पटुपर्णी च कशिनी । तित्तदुग्धा हैमवती हैमदुग्धा हिमावती

- 4 *Māshānī*. १३९ हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ।  
 5 *Télācuchā*. तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥  
 9 *Barbarā*. १४० बर्बरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पा ऽजगन्धिका ।  
 4 *Elānī*. एलापर्णी तु सुवहा रास्त्रा युक्तरसा च सा ॥  
 5 *Wood Sorrel*. १४१ चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्टाऽम्बल्लोणिका ।  
 4 *Sorrel*. सहस्रवेधी चुक्रो ऽम्बलेतसः शतवेध्यपि ॥  
 4 *A sensitive plant*. १४२ नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ।  
 5 *Īiyatī*. जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥

(ध. १।२४०) स्वणक्षीरी स्वर्णवती सुवर्णक्षीरिकापि च । अथै हैमवती हरीतकी श्वेत-  
 वचा च ॥ १३८ ॥ हयपुच्छाकृतिः । कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । महासहेति मुद्र-  
 पर्ण्याः सहाया भिन्नेयम् । आह च—माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा ।  
 आर्द्रमाषा सिंहवृन्ता माष माषाश्वपुच्छिका (ध. १।१३६) ॥ तुण्डिकेरी-  
 ओष्ठोपमफलत्वात् । बम्बमिव विम्बिका । आह च—विम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला  
 च सा । ओष्ठोपमफला गोह्ला(?)पीलुपर्णी च तुण्डिका (ध. १।१०२॥) अथै तुण्डिकेरी विम्बी  
 कर्पासी च (अ. द्र. २।७३) ॥ १३९ ॥ शाकोऽयम्, वर्बरा कुटिलह्रस्वकेशाभा, अत  
 एव कवरी । आह च—अजगन्धा खरपुष्पा वस्त्रगन्धामगन्धिका । कवरी वर्बरागन्धा  
 तुङ्गी पीतमयूरकः (ध. २।१००) ॥ रस्यते रास्त्रा । आह च—रास्त्रा युक्तरसा रस्या  
 श्रेयसी रसनी रसा । सुगन्धमूला विरसा सैव युक्ताफला मता (ध. १।२७०) ॥  
 अथै सुवहा रास्त्रा शेफालिका नाकुली च (अ. द्र. ३।५०) ॥ १४० ॥ चाङ्गं दन्त-  
 पटुत्वमीरयति चाङ्गेरी । चुक्यते व्यथतेऽस्याश्चुक्रिका । अम्बे तिष्ठत्यम्बष्टा । अम्बलेव  
 लुनात्यम्बल्लोणिका, अपभ्रष्टोऽयम् । आह च—क्षुद्राम्बलीका तु चाङ्गेरी लोणिका  
 चाम्बल्लोणिका (ध. ५।३६) । अथै—अम्बष्टा पाठा मोचिका चाङ्गेरी च, तथा चुक्रिका-  
 म्बिका चाङ्गेरी भण्डाकी च (अ. द्र. ३।४१) । आह च—अम्बल्लोम्बलेतसो भीमो रसाम्बलो-  
 म्बिलेतवेतसः । रक्तस्रवो वेतसाम्बलः शतवेधी च वेधकः (ध. २।९६) ॥ अथै चुक्रको  
 वृक्षाम्बल्लोम्बलेतसश्चुक्रश्च, (अ. द्र. ३।४२) तथा सहस्रवेधी—अम्बलेतसो हिङ्गु-  
 लता कस्तूरी च (अ. द्र. ३।३३) ॥ १४१ ॥ नमस्कारी अञ्जलिरूपपत्रत्वात् । गण्डेषु  
 ग्रन्थिषु कृष्णा गण्डकाली । समान्यङ्गान्यस्याः समङ्गा । खदिरा कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात् ।  
 आह च—रक्तपाठी शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका । नमस्कारी गण्डकाली रास्त्रा  
 खदिरकेत्यपि (ध. ४।१०९) जीवन्त्यनया जीवनी । आह च—जीवन्ती जीवनीया च  
 जीवाजीवन वर्धनी । मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी (ध. १।१४०) ॥ १४२ ॥

5 Jivaca.	१४३ कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्ग-ह्रस्वाङ्ग-जीवकाः ।
3 Sort of Gentian.	किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तो, ५थ सप्तला ॥
5 Charmaghas.	१४४ विमला शातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ।
3 Cācōli.	वायसोली स्वादुरसा वयःस्था, ५थ मकूलकः ॥
5 Danti.	१४५ निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्रेण्युदुम्बरपर्णपि ।
4 Carui.	अजमोदा तृप्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥
3 Ajwaen.	१४६ मूले पुष्कर-काश्मीर-पद्मपत्राणि पौष्करे ।
3 Costus.	अथवाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥
5 St'halpadma	

कूर्चः शीर्षस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गाभः । जीवयति जीवकः, जीवतीति वा दीर्घायुष्मात् । आह च-जीवकः शृङ्गकः सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः । ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदश्चिरजीव्यपि ( ध. १११२३ ) किरातदेशे भवतिक्तः किरात-तिक्तः । अनार्यः किरातः । आह च-किराततिक्तको हैमकाण्डतिक्तः । किरा-तकः । भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः ( ध. ११३३ ) ॥ १४३ ॥ सपति समवैति सप्तला । शातं सुखं लाति शातला । भूरयः फेनाभा बिन्दवोऽस्या भूरिफेनाः चर्मं कसति वर्धते चर्मकसा, चर्मकपेत्येके । आह च-शातला सप्तला सारा बिन्दुला विमलामला । बहुफेना चर्मकसा फेना दीप्ता सनालिका ( ध. ११२३८ ) ॥ वायसवदवलीयते वायसोली काकोल्यास्या । काये तिष्ठति कायस्था, किं ज्ञाने । आह च-काकोली मधुरा शुक्ला क्षीरी ध्वाङ्-क्षोलिका मता । कायस्था स्वादुमांसी च वायसोली च कालिका ( ध. १११३२ ) ॥ व्यर्थे स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी काकोली च ( अ. द्र. ३।६९ ) ॥ १४४ ॥ मङ्गते चित्रत्वान्मकूलकः । नियतः कुम्भो निकुम्भः । दन्ताभा दाग्यन्यनया दोषा वा दन्ती । आह च-दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुपचित्रा मकू-लकः । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिया ( ध. ११२५३ ) ॥ व्यर्थे प्रत्यक्ष्रेणी द्रवन्ती दन्ती च ( अ. द्र. २।६० ) अजवन्मोदो गन्धोऽस्या अजमोदा । ब्रह्मद-र्भाभा । यच्छत्यग्निमान्द्यं यमानी, पूर्वोक्तापीह शाकत्वात् पुनरुक्ता, यवानो मत्वा वा ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । आह च-यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाह्वयनामकः । यमानि कोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपनी ( ध. २।९१ ) ॥ पूर्वोक्ता हि खराश्चैवाजमोदा ब्रह्मकुशा च । तथा चेन्द्राद्याः अजमोदा ब्रह्मकुशाखराश्च लोचमर्कटः । वलीमोदा वस्तमोदा सैव हस्तिमयूरकः ॥ १४५ ॥ पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः, पद्मपर्णमिति बुद्धवान्, यदाह-मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजया धीरं तत्पद्मवर्ण-

5 *Sundā-rôchanī*. १४७ काम्पित्यः कर्कशाक्ष चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीऽत्यपि ।

6 *Cassia*. प्रपुन्नाडम् त्वेडगजो दद्रुमश् चक्रमर्दकः ॥

1 *Onion*. १४८ पद्माट उरणाख्यश् च, पलाण्डुस् तु सुकन्दकः ।

2 *A green onion*. लतार्क-दुद्रुमौ तत्र हरिते, ऽथ महौषधम् ॥

6 *Garlick*. १४९ लशुनं गृञ्जनाऽरिष्ट-महाकन्द-रसोनकाः ।

2 *Hogweed*.

2 *A sort of potherb*. पुनर्नवा तु शोथघ्नी, वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥

कम् (ध. १।६६) अत्यर्थं चरति-अतिचरा । पद्माभा । चरति चारटी । आह च-पद्म-  
चारिण्यतिचरा पद्मा पद्मावतीति च । चारटी गन्धमूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा सुपुष्करा (ध.  
४।९१) ॥ अर्थे-अव्यथा हरीतकी महाश्रमणी पद्मचारिणी च (अ. द्र. ३।५३) ॥  
१४६ ॥ काम्पिलदेशे भवः काम्पित्यः । चन्द्रोह्लादनात्क्षेपयाद्वा । (रोचनी)  
रोचनीतिपाठः, यदाह-कम्पित्यकोऽथ रक्ताङ्गो रोचनी रोचकस्तथा । रञ्जनो लोहि-  
ताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णकः (ध. ३।१३८) ॥ आहन्दुः-कर्कशाख्यः करंजः स्यात्स  
काम्पित्यः पटोलकः । प्रपुनति प्रपुणति वा प्रपुन्नाडः । एडवन्मेषाक्षवद् गज्यते शब्द्यते  
एडगजः ॥ चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृदनाति चक्रमर्दकः ॥१४७॥ पद्मवदति पद्माटः ।  
उरणवन्मेषवदक्षीण्यस्योरणाक्षः । इन्द्राद्याः-चक्रमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुन्नाडश्च नामतः ।  
एकरेतो दद्रुहरो मेपाक्षैडगजश्च सः ॥ पिपतिं धातून्पलाण्डुः । तत्र हरिते तत्र नीले  
पलाण्डौ लतार्को लवतर्काख्यः । दुष्टो द्रुमोपवित्रत्वात् । धन्वन्तरिस्त्वभेदेनाह-  
पलाण्डुर्भवनेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूषकः । हरिणोन्य पलाण्डुस्तु लतार्को दुद्रुमश्च  
सः (ध. ४।७१) ॥ १४८ ॥ सुश्रुतस्त्वाह-लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौ-  
षधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लवतर्कोपराजितः ॥ गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ।  
महौषधं सर्वरोगजित्वात् । लशति छिनत्ति रोगान्-लशुनम् । गृञ्जति कुत्सितं  
शब्द्यते गृञ्जनः । न रिप्ययरिष्टः । रसोनः पञ्जरसत्वात् । आह च-रसोनो लशुनो-  
रिष्टो स्लेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसाख्योऽन्यो गृञ्जो दीर्घपत्रकः (ध.  
४।६६) । महौषधगृञ्जनादीनामाकृतिभेदेपि रसाद्यैक्यादभेदं मन्यते । पुनर्नवेव  
(छिन्नापि) विशाखत्वात् । आह च-पुनर्नवो विशाखश्च कटिलः स शिलाटकः ।  
वृक्षीवः क्षुद्रवर्षाभूदीर्घपत्रः कटिलकः (ध. १।२७४) ॥ वितुन्नते वितुन्नकं नाम  
शाकम् । सुष्ठु निषीदन्त्यमस्मिन्गुणाः सुनिषण्णकम् । आह च-शितिसारः  
सूतपुत्रस्तुल्या च सुनिषण्णकः (ध. १।१५५) । शाकभेदोऽयम्, यदाह-  
पाठा शूषा शटी शाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् । विबन्धन्मवस्त्रंसि वचोभेदि तु

- 4 *Asan-parni.* १५० स्याद् वातकः शीतलो ऽपराजिता शणपर्णपि ।  
 5 *Heart-pea.* पारावताद्भिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥  
 4 *Trāyamaṇa.* १५१ वार्षिकं त्रायमाणा स्यात् त्रायन्ती बलभद्रिका ।  
 5 *Vārāhi or chāmārālu.* विश्वक्सेनप्रिया-गृष्टिर् वाराही बदरेत्यपि ॥  
 4 *Bhrin-gariva.* १५२ मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्, काकमाची तु वायसी ।  
 2 *A potherb.* शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥  
 7 *Sónph.* १५३ अवाकपुष्पी कारवी च, सरणा तु प्रसारिणी ।  
 5 *Gand'habhādā-lyā.* तस्यां कटम्भरा राजबला भद्रवलेत्यपि ॥  
 6 *Chacawat.* १५४ जनी जतूका रजनी जतुकृच्च चक्रवर्तिनी ।  
 5 *Ambahaldī.* संस्पर्शा, ५४ शटी गन्धमूली पङ्गन्धिकेत्यपि ॥

वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शीतलवातक इत्येका संज्ञा, यद्वन्वन्तरिः—शणपर्णी शीतल-  
 वातक इत्याह । द्वयर्थेऽपराजिता शीतलवातको गिरिकर्णिका च ( अ. द्र. २।६१ ) ।  
 कट्यावृणोति कटभी । पण्या स्तुत्या । ज्योतिष्मती—अग्न्याभत्वात् । लता द्रुप्रस-  
 रात् । आह च—ज्योतिष्मती तु कटभी स्यात्सुवर्णलतेति च । ज्योतिष्का चाग्निभासा  
 च लवणोत्का च दुर्दिना ( ध. १।२६७ ) ॥ व्यर्थे लता प्रियङ्गुज्योतिष्मती  
 सारिवा च ( अ. द्र. ३।१७ ) । द्वयर्थे पारावतपदी काकजङ्घा ज्योतिष्मती च  
 ( अ. द्र. २।५२ ) ॥ १५० ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह च—त्रायमाणा कृतत्राणा  
 त्रायन्ती त्रायमाणिका । बलभद्रा बलदेवा वार्षिकं गिरिसानुजम् ( ध. १।२५४ ) ॥  
 वाराही वराहकान्ता, ( अत एव विष्णुबलभा ) । अत एव गृष्टिर्वर्षणात् ।  
 व्यर्थे बदरा सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च ( अ. द्र. ३।३० ) ॥ १५१ ॥ सर्वति संपृच्यते  
 मार्कवः । भृङ्गवद्वाजते रजति कृष्णीकरोति च भृङ्गराजः, भृङ्गरजोपि । आह च—भृङ्ग-  
 राजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । अङ्गारकस्त्वेकरजो भृङ्गारः, केशरज्जनः ( ध. ४।११ ) ॥  
 काकवन्मचति(ते) वर्णेन संपृच्यते काकमाची । अत एव वायसी, काचमाच्यपि । आह  
 च—काचमाची ध्वाङ्क्षमाची काकमाह्वा च वायसी । शतपुष्पा बहुपुष्पा । सितच्छत्राभा  
 ( ध. ४।२१ ) ॥ १५२ ॥ अवलम्ब्यधोमुखानि पुष्पाण्यस्या अवाकपुष्पी ॥ कारोरियं कारवी  
 कर्मण्या । आह च—शतपुष्पा मिसिर्वोषापाढका माधवी शफा । अतिच्छत्रा त्ववाक्-  
 पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता ( ध. २।१ ) ॥ सरति वातसंकोचान्निवर्ततेऽङ्गमनया  
 सरणा, सरणी तु युक्तः पाठः । कटं विभर्ति कटम्भरा । राजरूपा मुख्या बला बल-  
 कृत् । आह च—प्रसारणी तु प्रसरा सरणी सारणी च सा । चारुपर्णी राजबला भद्र-  
 पर्णी प्रसारिका ( ध. १।२९ ) ॥ १५३ ॥ जायतेऽस्या जन्तुर्जनी । जतु करोति  
 जतूका । संगतः स्पर्शोऽस्याः संस्पर्शा । आह च—जतुकारा तु जतुकृज्जतुकारी जनी

3 Momardica  
charantia.

१५५ कर्चूरोऽपि पलाशो, ५थ कारवेल्लः कठिलकः ।

4 Trichosanthes.

सुषवी चा, ५थ कुलकं पटोलस् तिक्तकः पटुः ॥

2 A pumpkin  
gourd.

१५६ कूष्माण्डकस् तु कर्कारुर्वाहः कर्कटी त्रिव्यौ । <sup>2 A sort of  
cucumber.</sup>

2 A bitter gourd.

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्, तुम्ब्यालवूरुमे समे ॥

2 A long gourd sweet.

3 Another sort of  
cucumber.

१५७ चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा, विशाला स्विन्द्रवारुणी ।

1 Coloquintida.

अर्शोन्नः सूरणः कन्दो, गण्डीरस् तु समष्टिला ॥

2 An esculent root.

2 A potherb.

स्मृता । जननी चैव संकर्षा जतूका चक्रवर्तिनी ( ध. १।८८ ) ॥ शटीति शटी, पटु-  
ग्रन्थिकैकदेशः षटीति मूर्धन्यादिमाहुः ॥ १५४ ॥ पलाशाः सन्त्यस्य पलाशः । आह  
च-शटी षटी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका । सुगन्धमूला । गन्धाली पटुग्रन्था सुव्रता  
वधूः ( ध. १।६१ ) ॥ कस्यचित्संमता । षटीति कर्चूरस्य षटीत्वं षट्याः कर्चूरत्वं  
चेतीह कर्चूरोपादानम् ( अ. द्र. २।९७ ) ॥ द्वयर्थे चाह षटी गन्धपलाशः कर्चूरश्चेति ।  
कारेण वेष्टति कारवेल्लः । कटिं लाति कटिलः, कट्यावृणोति वा । सुष्ठु सूयते सुषवी ।  
कोलति संस्थास्यते कुलकं, कुत्सितं लक्ष्यत आस्वाद्यते वा । पटति सरलत्वात्पटोलः ।  
तिक्तो रसेन । पटुर्देहपटुत्वकृत्, लवणानुसर इत्येके । आह च-पटोलः कुलकस्तिकः  
पटुकः कर्कशश्छदी । राजीफलः पाण्डुफलो राजिमानस्मृताफला ( ध. १।४९ ) ॥ १५५ ॥  
कोरुष्मणानिति, कुत्सितोष्माण्डेषु बीजेष्वस्य वा पित्तकारित्वात्कूष्माण्डः, कुप्यते  
करोति तृप्तिं वा । कर्कश्चासावियति-अरुर्वस्तिशोधनः सरणत्वात्कर्कारुः । आ इत्येते-  
एवार्कः कटुचिर्भटी, उर्वार्कमिव बन्धनाद् इति श्रुतेः-(क्र. वे. ७।५१।३०) उर्वार्कं  
स्वादुचिर्भटीमाहुः । ह्रस्वः कर्कः कर्कटी, ग्रामटीवल्लौकिकप्रत्ययः । इत्यत इक्ष्वाकुः,  
क्षत्रियधनत्वाद्वा । कटुका तुम्बी, तुवि अर्दने । आह च-कटुकालावुनी तुम्बी  
लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकु, क्षत्रियधनस्तिक्तबीजो महाफलः ( ध. १।१७० ) ॥  
न लम्बतेलावूः, काका नज्, न लाति वान्तर्जलम् । समे इति स्त्रीत्वेनापि । अत्रे-  
न्द्राद्याः-अलावूस्तुम्बकः प्रोक्तो जलालावूरलाम्बुनी । भक्षलाम्बुमहातुम्बीति-॥ १५६ ॥  
गोतुम्बा, अपभ्रंशोयं गवाक्षीत्वात् । आह च-ऐन्द्रिन्द्रवारुणी द्राक्षा इन्द्रेवार्कवृषा-  
दनी । गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि ( ध. १।२४८ ) ॥ द्वयर्थे चित्रा  
विशाला द्रवन्ती ( अ. द्र. २।६८ ) चेति विशालायाश्चित्रात्वाद् भ्रान्तो ग्रन्थकृत् ।  
गवाक्षीविशेषो वा विशालेति न दोषः । विशाला महाफलत्वात् । इन्द्रवदक्षैवृणो-  
तीन्द्रवारुणी । आह च-अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला । आत्मरक्षा  
चित्रफला तुवसी त्रपुषी च सा ( ध. १।२५० ) ॥ सूर्यते प्रेर्यते सूरणः । कन्द्यतेन्विध्यते  
कन्दो मूलविशेषः । गण्डीन् ग्रन्थीनीरयति गण्डीरः, पुंसि । सम्यगस्थीनि लाति सम-  
ष्टिला सान्द्रत्वात्, समष्टिला नाम शाकं, यन्माला-गण्डीरो ना समष्टिला ॥ १५७ ॥



- 5 Various sorts of pot-herbs. १५८ कलम्ब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ।  
 6 Bent grass. वास्तुकं शाक-भेदाः स्युर, दूर्वा तु शतपर्विका ॥  
 4 A similar grass with white blossoms. १५९ सहस्रवीर्या-भार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ।  
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ॥  
 4 A fragrant grass. १६० कुरुविन्दो मेघ-नामा मुस्ता मुस्तकम-स्त्रियाम् ।  
 2 Another sort. स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा, चूडाला शकुलोच्चटा ॥  
 3 A different kind.  
 10 A bamboo. १६१ वंशे त्वक्सार-कर्मार-त्वचिसार-तृणध्वजाः ।  
 शतपर्वा यवफलो वेणु-मस्कर-तेजनाः ॥

कलम्बमस्याः कलम्बी । अपगतोदका जाङ्गलत्वात्, अपोदकामत्स्यकालीति धन्वन्तरिः । संज्ञितं मूलं मूलकः, अवदंशत्वेऽप्यस्य शाकत्वं, यो त्वुभयोर्भवेति लभते सोऽन्यतरतो व्यपदेशमिति । हिलाद्वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका । वसन्त्यस्मिन्गुणा वास्तुकं क्षारपत्राख्यम् । कलम्ब्याद्याः पञ्चते शाकप्रकाराः, शाकाख्यं पुष्पमूला (पत्रपुष्पा) दीव्यत आरभ्य वा (पृ० ११५) यन्माला-मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्य-पोदका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः ॥ दूरं वाति दूर्ध्वं वा पशु-भिर्दूर्वा ॥ १५८ ॥ भृगोरियं भार्गवी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरप्रसरणात्, नीलदूर्वेयं, यदाह-नीलदूर्वा स्मृता शपं शाद्वलं हरिता तथा । शतपर्वा शतवीर्या शतवलयसिता लता (ध. ४।१४३) ॥ सहस्रवीर्या-नन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा । गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । आह च-गोलोमी श्वेतदूर्वा च श्वेतगर्भा सिता लता (ध. ४।१४४) । नीलश्वेतयोः पर्यायविपर्या-सोऽन्वेष्ट्यः । श्वेतदूर्वाविशेषोऽयम् । गण्डैर्ग्रन्थिभिरत्यते गण्डाली । मत्स्याक्षितुत्यग्रन्थिः (शकुलाक्षकः) । आह च-गण्डदूर्वा तु गण्डाली तीव्रा मत्स्याक्षिकापि च । वहि-नाडी कलापश्च वारणी शकुलाक्षकः (ध. ४।१४५) ॥ १५९ ॥ कुरुदेशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोऽम्बुधरत्वात् । मुस्यति खण्डयति रोगान् मुस्ता, लक्ष्ये त्रिलिङ्गा । गुणैर्दान्ति रोगा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिरभेदेनाहमुस्तमम्बुधरो मेवो घनो राजकशेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गाङ्गेयः कुरुविन्दकः (ध. १।४०) ॥ उच्चटत्युत्फलत्युच्चटा, चक्राङ्केयम् ॥ १६० ॥ वन्यते वंशः । त्वचि सरति त्वक्सारः, सृस्थिरे (  $\frac{३}{३} \frac{३}{१} \frac{१}{८} \frac{१}{३}$  ) इति घञ् । (त्वचिसारः) तत्पुरुषे कृतिबहुलम् (  $\frac{६}{१} \frac{३}{१} \frac{१}{८} \frac{१}{३}$  ) इति सप्तम्या अलुक् । कर्म इत्यर्ति कर्मारः । तृणानां ध्वजो मुख्यः । यवांसं फलमस्य यवफलः । वेणन्ति वियन्ति वानेन वेणुः । मा क्रियतेऽनेन मस्करः, मस्कर-मस्करिणौ वेणुपरिवाजकयोः (  $\frac{६}{१} \frac{१}{१} \frac{१}{८} \frac{१}{३}$  ) । तेजयति तेजनः । द्वयर्थे तेजनः शरो

- 1 The same rattling or whistling. १६२ वेणवः कीचकास् ते स्युर ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।  
 3 A knot or joint. ग्रन्थिर् ना पर्व-परुषी, गुन्द्रस् तेजनकः शरः ॥  
 3 *Sarahari.*  
 3 A reed. १६३ नडस् तु धमनः पोटगलो, ऽथो काशम-स्त्रियाम् ।  
 3 *Cās.* इक्षुगन्धा पोटगलः, पुंसि भूम्नि तु वल्वजाः ॥  
 1 *Bugai.*  
 2 Sugarcane. १६४ रसाल इक्षुम्, तद्-भेदाः पुण्ड्र-कान्तारकाऽऽदयः ।  
 Varieties of the same. स्याद् वीरणं वीरतरं, मूले ऽस्थोशीरम-स्त्रियाम् ॥  
 2 A fragrant grass.  
 10 Its root. १६५ अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ।  
 A gramineous plant. लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥

वेणुश्च ॥ १६१ ॥ कीति चकति कीचकः, कीचेति कायति वा । ग्रन्थते ग्रन्थिः । पर्वति पर्व । पिपति परुः । गुन्द्रो दर्मविशेषे रूढः, यदाहुः-दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् ( सि. तत्त्वबो. सू. ३८ ) । तेजयति निशिनोति तेजनकः । शृणाति पारुष्याच्छरः । काशस्त्रिषीका च ॥ १६२ ॥ नडयस्यर्दयति नडः, नल गन्धे । धमनोन्तःसुषिरत्वात्, धमिः सौत्रः, यथा धान्तो धान्तः काञ्चनस्येव राशिः । पोटेन संश्लेषेण गलति पोटगलः । आह च-नलो नटो नडश्चैव स च पोटगलः स्मृतः । धमनोनन्तकश्चेति नडस्तु शर उच्यते ( ध. ४।१४१ ) ॥ काशते काशः । कोकिलाक्षपर्याय इक्षुगन्धेत्येके । द्वयर्थे पोटगलः काशो नडश्च ( अ. द्र. २।९१ ) । वल्वन्ते वल्वजास्तृणविशेषाः ॥ १६३ ॥ रस्यते रसालः । इष्यत इक्षुः । पुण्ड्रदेशजत्वाद् ( पुण्ड्रः ), पौण्ड्रोपि । कान्तमुखमियति कान्तारः, कान्ता अरका भागा अस्य वा । आदिशब्दात्कोशकाराद्याः । आह च-इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिः स्रुतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः ( ध. ४।१२० ) ॥ अन्यः करङ्कशालिः स्यादिक्षुयोनीक्षुवालिः । तथान्य इक्षुगन्धा स्यादिक्षुलः कोकिलाक्षकः ( ध. ४।१२२ ) ॥ वीरयते वीरणं वीरतरं च तृणभेदः । अस्य वीरणस्य मूलं उच्यते काम्यत इत्युशीरम् ॥ १६४ ॥ अभयं रोगहृत्त्वात् । आह च-उशीरममृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् । रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरणमूलिका ( ध. ३।१४ ) । नलं द्यति नलदं अपारुष्यात्, नलति वा । अत एवामृणालमहिंसम् । जल आशेते जलाशयं, शीतवीर्यत्वाद्वा । लाति दोषान्-ला, ला मज्जासारोस्य लामज्जकम् । लघुगुणेन लीयते लघुलयम् । अवली[दी]यते दाहोनेनावदाहम् । इष्टं कापथमस्याधोवात-कृत्वादिष्टकापथम् । आह च-लामज्जकं सुनालं[वासं] स्यादमृणालं लयं लघु । इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम् ( ध. ३।८६ ) ॥ द्वयर्थेऽमृणालं लामज्जकमुशीरं च ( अ. द्र. २।७० ), तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं चेति ( अ. द्र. २।१ ) । अवदाह-मवदत्तमाहुस्तच्चोशीरं नलदं, यदिन्दुः-अवदत्तं रणप्रियम् । ग्रन्थकृतु सेव्यामृणाल-

- १६६ नलाऽऽदयस् तृणं गर्मुच्छामाक-प्रमुखा अपि ।  
 4 Sacrificial grass. अ-स्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ॥
- 6 A fragrant grass. १६७ पौर-सौगन्धिक-ध्याम-देवजग्धक-रौहिषम् ।  
 3 A mushroom. छत्रा ऽतिच्छत्र-पालघ्नौ मालातृणक-भूस्तृणे ॥  
 2 Andropogon.
- 2 Young grass. १६८ शर्षं बालतृणं, घासो यवसं, तृणमर्जुनम् ।  
 2 Meadow grass. तृणानां संहतिस् तृण्या, नड्या तु नडसंहतिः ॥  
 1 Abundance of grass.  
 2 Grass in general.
- 1 Plamya. १६९ तृणराजाद्वयम् तालो, नालिकेरम् तु लाङ्गली ।  
 2 Coconut. घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरो, ऽस्य तु ॥  
 5 Faufel.

योर्नलदोशीरैकार्थत्वाद् आन्तः ॥ १६५ ॥ ( नलादयः ) तृणजातीया इत्यर्थः । तृण्य-  
 तेद्यते पशुभिस्तृणम् । गर्मुच्छयामाकौ तृणधान्यविशेषौ । गीर्यते गर्मुत् । श्यामं  
 वर्णमकति श्यामाकः । प्रमुखशब्दास्त्रीवाराद्याः । तृणगर्मुती एकार्थे इत्येके ।  
 कौ शेते कुशः । कु(को)थति कुथः । दृणाति पारुष्याद्दर्भः, दृभ्यते वा ।  
 पूयतेनेन पवित्रं, सप्रन्थि तु पवित्रकमिति स्मृतिः । कुत्सितं तृणं कत्तृणं,  
 तृणेचजाताविति (  $\frac{६१३१०३}{४०३६}$  ) कोः कत् ॥ १६६ ॥ पुरे भवं पौरम् । सुगन्ध-  
 प्रयोजनं सुरभिः ( सौगन्धिकम् ) । ध्यायते पशुभिर्ध्यामं धूसरवर्णं वा । देवैर्जग्ध-  
 मिव जर्जरत्वात् । यत्र तत्र रोहति रौहिषं, स्हेर्बुद्धिश्च ( उ० ४७ ) इति टिप्प ।  
 आह च-कत्तृणं शकलिर्भूरिभूतिकं रौहिषं ततम् । ध्यामकं भूमकं पौरं मुद्गलं  
 देवजग्धकम् ( घ. १।८० ) ॥ त्र्यर्थे सौगन्धिकं नीलपद्मं कत्तृणं गन्धपाषाणश्च  
 ( अ. द्र. ३।४९ ) । छत्राकारस्तृणविशेषश्छेत्रा । अतिक्रान्तश्छत्रा मतिच्छत्रः,  
 छत्रातिच्छत्रामित्येके । पारुष्यात्पालं हन्ति पालघ्नः । मालारूपाणि तृणान्यस्य  
 मालातृणकः । भुवस्तृणं भूस्तृणः, पारस्करादित्वात् (  $\frac{३१३१५७}{४०३६}$  ) सुद, भूस्ययं  
 वा । आह च-भूस्तृणो रौहिणो भूतिर्भूमिकोथ कुटुम्बकः । मालातृणश्च पालघ्न-  
 श्छत्रातिच्छत्रकस्तथा ॥ १६७ ॥ शस्यते शर्षं, शसु हिंसायाम् । बालं नवं तृणम् ।  
 घस्यतेद्यते घासः । यूयते यवसं तृणजातिः । अर्ज्यतेर्जुनं, सर्वं च तृणमर्जुनमिति  
 भागुरिः । ( तृण्या ) पाशादित्वाद्यत् पाशादिभ्येयः (  $\frac{४१३१६९}{४०३६}$  ) । ( नड्या ) प्राग्व-  
 द्यत् ॥ १६८ ॥ तृणराजाख्यस्तृणद्रुममध्ये मुख्यत्वात् । तलति प्रतितिष्ठति बहुमूल-  
 त्वात्तालः । भूमिपिशाचो देश्याम् नालिकाञ्जलयुक्तान्पुष्पादीनीरयति नालिकेरः ।  
 हालाकारपत्रशाखात्वाद्वाङ्गली । तत्फलं चोचम् । घृणाति ( घोणते ) भ्रमति-अनया  
 घोण्टा । पवते पूगः । क्रामति क्रमुकः । गुवत्यनेन खंसकत्वाद्गुवाकः । खानि घृणाति

1 Its nut, called  
Betel-nut.

1 Pandanus.

1 Carypha.

1 Wild date tree.

१७० फलमुद्वेगमेते च हिन्ताल-सहितास् त्रयः । 3 Marshy  
date tree.

खर्जूरः, केसरी, ताली, खर्जूरी, च तृणद्रुमाः ॥ 1 A Palm.

इति वनौषधि-वर्गः ४, अत्र मूलश्लोकाः १७० ॥, क्षे०.

### अथ सिंहादि-वर्गः ५

14 A lion.

१ सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

‘कण्ठीरवो मृगरिपुः मृगदृष्टिः मृगाशनः ।

पुण्डरीकः पञ्चनख-चित्रकाय-मृगद्विषः ॥ १ ॥’

शार्दूल-द्वीपिनौ व्याघ्रे, तरक्षुस् तु मृगादनः ॥

3 A tiger.

2 A hyena.

12 A hog.

२ वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥

9 A monkey or ape.

३ कपि-प्लवङ्ग-प्लवग-शाखामृग-वलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका, अथ भस्लुके ॥

खपुः कारपत्रशाखः ॥ १६९ ॥ अस्य पूगस्य फलमुद्रतो वेगोऽस्योद्वेगं संसक्तत्वात् ।

पूगादयो हि फलवृत्तयः क्लीबे, फल्लेल् (  $\frac{४}{१} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{६}{४} \frac{३}{४}$  ) घोण्टा तु, हरीतक्यादिभ्यश्च

(  $\frac{४}{१} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{५}{४} \frac{७}{४}$  ) इति लुपा, लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने (  $\frac{२}{१} \frac{२}{४} \frac{५}{४} \frac{३}{४}$  ) इति वृक्षे फले च

स्त्रियामेव । एते तालनालिकेरपूगास्त्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जुराद्याश्चत्वार-

स्तृणप्रधाना वृक्षाः । ताली जात्यन्तरम् । एवं खर्जूरी भूमिखजरः । हिनोति वर्धते

हिन्तालः । खर्जूरः, खर्ज व्यथने । केत्यते ज्ञायते गन्धेन केतकी । तालयति ताली

॥ १७० ॥ इति वनौषधिवर्गः । ४ ।

हिनस्ति सिंहः । मृगाणां द्वीप्यादिशकान्तानामिन्द्रः । पञ्चास्यो विस्त-

तास्यः, पचि विस्तारवचने, कर्मणि घञर्थेकविधानम् (वा०  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{२}$  ), सुखपादैर्यो-

षट्त्वाद्वा । हर्यक्षः । अत एव हरिः, हरत्याकर्षति वा । कण्ठीरवो देश्याम् । शृणाति

शार्दूलः । द्वौ वर्णावीयते द्वीपोस्त्यस्य वा । तस्मिन्वासित्वाद् द्वीपी । व्याजिघ्रन् हन्ति

व्याघ्रः । चित्रकायः पञ्चशिखश्च । तरं क्षिणोति मार्गं रुणद्धि तरक्षुः—आरण्यः श्वा,

तरक्ष इत्येके । वृकोऽपि ॥ १ ॥ वरमाहन्ति वराहः । सूयतेत्यर्थं सूकरः । घर्षति घृष्टिः ।

पीनत्वात्कोलः, कुल संस्त्याने । पोत्रं मुखाग्रमस्यास्तीति पोत्री । किरति क्ष्मां किरिः,

इगुपधेति (सू०) कः । केदति किटिः, किट गतौ । कुड घनत्वस्मात्क्रोडः, क्रोडः

कुहालो मुस्तादो दंष्ट्रास्त्रो मुखलाङ्गल इति दुर्गः ॥ २ ॥ कम्पते चलति कपिः ।

प्लवैर्गच्छति प्लवगः प्लवंगोऽपि, गमेःसुपि (वा०  $\frac{३}{२} \frac{२}{२} \frac{१}{२}$  ) खच्चडित् (वा०  $\frac{३}{२} \frac{२}{२} \frac{१}{२}$  )

- 4 A bear.  
3 A rhinoceros.  
5 A buffalo.  
10 A shaka.

5 A cat.

3 An iguana.

2 A porcupine.

3 His quills.

2 A swift antelope.

3 A wolf.

४ ऋक्षाऽच्छभल्ल-भल्लूका, गण्डके खङ्ग-खङ्गिनौ ।

लुलायो महिषो वाहद्विषत्-कासर-सैरिभाः ॥

५ स्त्रियां शिवा भूरिमाय-गोमायु-मृगधूर्तकाः ।

शृगाल-वञ्चुक-क्रोष्टु-फेरु-फेरव-जम्बुकाः ॥

६ ओतुर् बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुमुक् ।

त्रयो गौधेर-गौधार-गौधेया गोधिकाऽऽत्मजे ॥

७ श्वावित् तु शल्यम्, तल्-लोमि शलली शललं शलम् ।

वातप्रमीर् वातमृगः, कोकम् त्वीहामृगो वृकः ॥

इति प्लवंगः, अन्यत्रापि दृश्यते ( वा० ३० ३० ३० ) इति डे प्लवंगः, गमश्च ( सू० )  
इति खचि प्लवंगमोपि । शाखासंचारी मृगः ( शाखासृगः ) । वलयः मुखेस्य  
वलीमुखः । म्रियते मर्कटः कुम्भकर्णनिगीर्णत्वात् । वने रमते वनरस्तस्यायं वानरः,  
पक्षे नरो वा । चिकेति जानाति कीशः, कीशब्दमीष्टे वा । वनेओकोऽस्य वनौकाः ।  
कृष्णमुखो गोलाङ्गलः कापेयं चापलादिकम् ॥ ३ ॥ भल्लति (ति) हिनस्ति भल्लुकः,  
लक्ष्ये तु ( भल्लुकः ), दधति कुहरभाजामत्र भल्लुकयूनामिति ( उ० राम० २-२१ ) ।  
ऋक्षति ( ऋक्षणीति ) ऋक्षः । अच्छ आभिमुख्येन भल्लति ( ते ) अच्छभल्लः, अच्छे-  
त्याभिमुख्यार्थेऽव्ययम् । भालयति ( ते ) भालूकः । भल्लकोपि गण्डति संहन्यते गण्डकः ।  
खडति भिनत्ति खङ्गः । खङ्गं शृङ्गमस्यास्तीति खङ्गी । वाघ्रीणसोपि । लुलति  
पङ्करे लुलायः । महति मह्यां शेते वा महिषः । महोपि । वाहं हयसमूहं द्वेष्टि  
वाहद्विषत्, द्विषोऽमित्रे ( ३ ३ ३ ३ ३ ) इति शतृप्रत्ययः । वाहद्विषन्नित्येके ।  
धर्मांतः कं जलमासरति कासरः, ईषत्सरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्दान्तैर्भाति  
सीरिभः कुटुम्बी तस्यायं सैरिभः । रजस्वलोपि ॥ ४ ॥ शिनोति शिवा, शकुनावे-  
दिनी वा, शृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः, यच्छाश्वतः—शिवः कोलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी  
शिवा । १ । गां मिनोति मीनाति या गोमायुः । मृगान् धूर्वति मृगधूर्तः ॥ असृगा-  
लाति सृगालः, सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्टा । फे—इत्यव्यक्तं रौति फेरुः फेर-  
वश्च । जमति जम्बुकः सर्वभक्षत्वात् । फेरण्डोपि ॥ ५ ॥ अवत्याखुभ्य ओतुः । विशन्—  
आलात्याखून् बिडालः, विलालो वा, विलान्यलति पर्याप्नोति वा, बिलति भिनत्ति—  
आखून्वा, विड् आलस्याशुचित्वाद्वा, विड आक्रोश इत्यस्माद्वा । आखुभ्यो गृहं  
मार्ष्टि मार्जारः । वृषानाखून् दशति वृषदंशः । जलेशयादन्या बिलेशया गोधेयम्,  
अहेगौंधायां जातो जात्यन्तरमित्येके । ( गौधेर इ० ) गोधाया दुक् ( ४ १ १ १ १ ),  
आरगुदीचाम् ( ४ १ १ १ ३० ), शुभ्रादित्वाद्दुक् ( ४ १ १ १ ३० ) ॥ ६ ॥ श्वानं विध्य  
तीति श्वावित्, नहिवृतिवृषियधीति ( ६ ३ ३ ३ ३ ) दीर्घः । शलति शल्यानि

5 A deer or antelope.

1 Belonging to a doe.

1 Sorts of deer, of which the hides are used.

1 Various sorts of deer.

1 Various animals. A beast in general.

8 A rat.

2 A mouse, or small rat.

८ मृगे कुरङ्ग-वातायु-हरिणाऽजिनयोनयः ।

ऐणेयमेण्याश् चर्माऽऽद्यमेणस्यैणमुमे त्रिषु ॥ 1 Belonging to a buck.

९ कदली कन्दली चीनश् चमूरु-प्रियकावपि ।

समूरुश् चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥

१० कृष्णसार-रुरु-न्यङ्कु-रङ्कु-शम्बर-रौहिषाः ।

गोकर्ण-पृषतैर्ग-इर्य-रोहिताश् चमरो मृगाः ॥

११ गन्धर्वः शरभो गमः स्मरः गवयः शशः ।

इत्याऽऽदयो मृगेन्द्राऽऽद्या गवाऽऽद्याः पशुजातयः ॥

‘अधोगन्ता तु खनको वृकः पुन्ध्वज उन्दुरः ॥’

१२ उन्दुरः मूषकोऽप्यासुरः, गिरिका बालमूषिका ।

छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका ॥ २ ॥

किरिति वा शल्यको बिलेशयः । शलको [ लो ] पि । तस्य लोभिन शलाकाख्ये, यन्म-  
लाश्चाविच्छलाकी शलली, शल गतौ । वातं प्रमिमीते ( वातप्रमी ), वाताभिमुख-  
धावनात् । कोकते गृह्णाति कवते याति वा कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः,  
ईहां मृगयते वा । ईहां वरंते-ईहावृक एवैकदेशेन वृक इत्युक्तः । आरग्यः श्वेत्येकः ।  
वृक वृक आदाने ॥ ७ ॥ मृगयते व्याधैर्मृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः । वातमयते वातायुः,  
वानं शुष्कमयते वानायुरित्येके । हियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः ।  
( ऐणेयं ) विगारेवयवे का, एण्यावञ् (  $\frac{५}{४} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{५}{४} \frac{५}{४}$  ) । ( ऐणं ) विकारादौ,  
प्राणिरजतादिभ्योऽञ् (  $\frac{५}{४} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{५}{४} \frac{५}{४}$  ) । ऐणेयस्यैणं च वाच्यलिङ्गौ ॥ ८ ॥ के दलति  
कदली, कन्दे लीयते कन्दली इन्नन्तौ । चिनोतीति चीनः । चमति चमूरुः । प्रीयते  
प्रियकः । समूर्य ( व्यं ) ते समूरुश्चित्रवर्णः । एतेचर्मण्युपयुक्तः ॥ ९ ॥ अमी  
मृगविशेषाः । कृष्णेन सारः शबलः कृष्णसारः । रौति रुरुः । न्यञ्जति न्यङ्कुः  
न्यङ्क्वादित्वात् (  $\frac{५}{४} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{५}{४} \frac{५}{४}$  ) कुत्वम् । रमते रम्यते वा रङ्कुः । शं वृणोति शंबरः ।  
रौहिषाख्ये तृणे भवो रौहिषः । पृषतो बिन्दुचित्रः, मत्वर्थायो-अच् । एत्येणः । इषति  
ऋश्यः, ऋषी गतावित्यस्मान्मूर्धन्यः षः स्यात् । रोहितो रक्तत्वात् । चमति चमरः ॥  
॥ १० ॥ गन्धयत्यर्दयति गन्धर्वः । शृणाति शरभः । रमन्तेस्मिन् रामः । सरति  
स्मरः । गुवति गवते वा गवयः । शशति प्लुत्या गच्छति शशः । आदिशब्दान्तरुजा-  
[ या ] द्यः (?) । मृगेन्द्राणां उक्ताः । गवाद्याश्च वक्ष्यमाणाः पाशयन्ते पाशैः पशवः,  
तिर्यञ्चोपि । श्वापदा हिंस्रपशवः ॥ ११ ॥ उन्त्युन्दुरः, अदन्तोपि । मूषेति मूषिकः ।  
आखनत्यासुः । पुन्ध्वजोपि । खनको गुहाशयो गताटश्च । वृषो नानार्थे । गिरिति

- 2 A lizard, chameleon, &c. १३ सरटः कृकलासः स्यान्, मुसली गृहगोधिकः । 2 A small house-lizard.  
 4 A spider. लूता त्री तन्तुवायोर्गनाभ-मर्कटकाः समाः ॥  
 2 An insect. १४ नीलङ्गुस् तु कृमिः, कर्णजलौकाः शतपशुभे ।  
 1 A centipede.  
 2 A caterpillar.  
 3 A scorpion. वृश्चिकः शुककीटः स्यादलि-द्रुणौ तु वृश्चिके ॥  
 3 A dove or pigeon. १५ पारावतः कलरवः कपोतो, ५थ शशादनः ।  
 3 A hawk or falcon. पत्री श्येन, उलूकस् तु वायसाराति-पेचकौ ॥  
 8 An owl. 'दिवान्धः कौशिको वूको दिवाभीतो निशाटनः ॥ २॥'  
 2 A sky-lark. १६ व्याघ्राटः स्याद् भरद्वाजः, खञ्जरीटस् तु खञ्जनः ।  
 2 A wagtail.  
 2 A heron.  
 2 A blue jay. लोहपृष्ठस् तु कङ्कः स्याद, ५थ चापः किकीदिविः ॥  
 3 The forktailed shrike. १७ कलिङ्ग-भृङ्ग-धूम्याटा, अथ स्याच्छतपत्रकः । 2 A wood-pecker.  
 3 Pipihā. दार्वाघाटो, ५थ सारङ्गः स्तोककश् चातकः समाः ॥

गिरिका, खर्वाखुर्वालमूषिकेति दुर्गः । [ गन्धज्ञापि स्त्रियाम् ] ॥ १२ ॥ सरति सरटः । कृकं शिरोम्रीवं लासयति कृकलासः, कृकिलास इत्यपि (प) पाठः । प्रतिसूर्यः शयानकश्च । जाहको गात्रसंकोची हलाहलोज्जलिकेति वाच्यम् । मुस्यति भिनत्ति मुसली, मुस खण्डते, मुशलीति गौडः । गृहगोलिकेति सभ्यः पाठः, यस्या वरगोलीति प्रसिद्धिः । लूपते लूता । तन्त्रं तन्तुन्वयति तन्त्रवायः [ तन्तुवायः ] । ऊर्गा नाभाव-स्योर्गनाभः । मर्कट इव रोहणावरोहणान्मर्कटकः । जालिको जालकारश्च ॥ १३ ॥ नीलति नीला [ ल ] ङुः । क्रामति क्रि [ कृ ] मिः, क्रमितमिशतिस्तम्भामतइच्च (उ० ७२१) । चु (पु) लकोपि । शतं पदानामस्याः शतपदी, कुम्भपदीषुच (५१४१३९) इति साधुः । उभे द्वे स्त्रियाम् । वृश्चति वृश्चिकः । शूकः कण्टकस्तत्प्रधानः कीटः ( शूककीटः ), अमरभेदोयम् । आलमनर्थोत्रास्त्याली, ज्यौतिषेऽली । द्रुणति द्रुणः, द्रुण हिंसायां, कः, द्रोण इत्येके, विषकीटोयम् ॥ १४ ॥ पा (प) रापतस्यायं पारावतः, जपादित्वात् ( ग० ) वत्वम् । रञ्जकश्च । केन पवते कपोतः, कस्य वायोः पोत इत्यागमः, आरण्योयं, आद्यस्तु गृहकपोतः, अयं त्वमेदं मन्यते । पत्रीति सामान्यं विशेषे वर्तते, यच्छाश्वतः-श्येनाख्यो विहगः पत्र्नी पत्रिणो शरपक्षिणौ, ( २२३ ) माला-श्येनः पत्रिशशादनौ । श्यायते श्येनः । उलति नेत्राभ्यां दहत्युलकः, ऊर्ध्वालोकनादिति निरुक्तम् । पचति पीयते वा पेचकः । वूको निशाटश्च ॥ १५ ॥ व्याजिघ्रक्षति व्याघ्राटः । भरद्वाजापत्यं भरद्वाजोस्त्यस्य वा भरद्वाजश्चाटकै-राख्यः । खञ्जतीति खञ्जनः । लोहवर्णं पृष्ठमस्य । कङ्कते कङ्कः । चपति चापः । किकीति दीच्यति बाशते किकीदिविः, द्वे नामनी इत्येके, किंकदीविरित्यन्ये ॥ १६ ॥ के लिङ्गं चुडास्य कलिङ्गः । भृङ्गवत्कृष्णपक्षी ( भृङ्गः ) । धूमवानिवादेति धूम्याटः, धूम्र

4 A gallinaceous fowl.

2 A sparrow.

1 Its female. Their offspring

2 Numidian crane.

4 The black cuckoo.

13 A crow.

१८ कृकवाकुः ताम्रचूडः कुकुटश् चरणायुधः ।

१९ चटकः कलविङ्कः स्यात्, तस्य स्त्री चटका, तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः, स्यपत्ये चटकैव सा ॥ १ male and 1 female.

२० कर्करेटुः करेटुः स्यात्, कृकण-क्रकरौ समौ । 2 Cár.

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥

२१ काके तु करटाऽरिष्ट-बलिपुष्ट-सकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षाऽऽत्मघोष-परभृद्-बलिभुग्-वायसा अपि ॥

‘ स एव च चिरञ्जीवी चैकदष्टिश् च मौकुलिः ॥ ’

2 A raven.

2 A gallinule.

2A kite. 2 A vulture.

2 A parrot.

२२ द्रोणकाकम् तु काकोलो, दात्यूहः कालकण्ठकः ।

आतापि-चिल्लौ, दाक्षाय्य-गृध्रौ, कीर-शुकौ समौ ॥

आटश्च पदैकदेशत्वात् । शतं बहवः पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्रः । दावांहन्ति दावा-  
घाटः, दारावाहोऽणन्यस्य । चटः संज्ञायाम् ( वा० ? ) । सरति सारङ्गः, सह-आर-  
ङ्गति वा यूथकाचारित्वात् । स्तोकं कायति वाशते याचते वा स्तोककः ।  
चतते ( ति ) याचते चातकः । जलरञ्जोपि ॥ १७ ॥ कृकेण शिरोम्रीवेण वक्ति कृक-  
वाकुः । कुगुच्चारणेन कुटति कुकुटः । शिखी कालज्ञश्च ॥ १८ ॥ चटति भिनत्ति-  
आहारं चटकः । कं शिरो लुनाति वलयति कलविङ्कः । ( चटका ) आज्ञायतष्टाप्  
(  $\frac{११११४}{४५४४}$  ), क्षिपकादित्वाभावः ( क्षिपकादीनां च ) । ( तयोः ) चटकस्य चटकाया-  
श्चापत्यं पुमान्-चाटकैरः, चटकाया एरक् (  $\frac{११११३३८}{२१३४४}$  ), चटकाच्चेत्युपसंख्यानं ( चट-  
स्येति वाच्यम् ) । स्त्री च तदपत्यं च तत्र, स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ( वा०  $\frac{२६२५}{११२४}$  ),  
लुक्तद्धितलुकि (  $\frac{११११४९}{२४०८}$  ) इति टापो लुक्पि स्त्रीत्वात्पुनष्टाप् ॥ १९ ॥ कर्कैति  
रेटते । केति च रेटते वाशते ( करेटुः ) । कृ इति कणति कृकं नयति वा कृकणः ।  
क्रेति करोति वाशते क्रकरः । परभृतः काकीपुष्टत्वात् । कोकते चित्तं गृह्णाति  
कोकिलः । अपिकायति पिकः । कलकण्ठस्ताम्राक्षश्च ॥ २० ॥ काशब्दं कायति ककते  
वा लौल्यात्काकः । केति रटति करटः । नास्ति रिष्टं हिंसास्यामृतभुक्स्वादरिष्टः ।  
बलिभिः पुष्टो वैश्वदेवभागार्हत्वाद् बलिपुष्टः । सकृत्प्रजायते सकृत्प्रजाः,  
एकाण्डप्रसवात् । ध्वाङ्गति ध्वाङ्गः । आत्मनः स्वनाम्नो घोषोऽस्यात्मघोषः,  
काकेति वाशनात् । परान् पिकान् बिभर्ति परभृत् । वय एव वायसः, प्रज्ञादि-  
त्वाद् (  $\frac{५११३८}{२१०६८}$  ), वयते वा । एकदष्टिश्चिरजीवी मौकुलिर्द्विकश्च ॥ २१ ॥ ( द्रोण-  
काकः ) वृद्धकाकोद्रिकाको वा, यदाहुः—द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः,  
( रा. नि. ६।४८६ ) द्रुण हिंसायां, द्रोणोपि । द्वितीयं तृतीयं वा रूपं वहति दित्य-



- 2 A curlew.  
 2 A crane. 2 The Indian crane.  
 4 The ruddy goose.  
 2 A drake.  
 2 An osprey.  
 4 Geese.  
 1 Varieties of geese.  
 3 Sarali.  
 2 A small crane. Female duck or goose.  
 2 A bat.  
 2 A cock-roach.  
 2 A blue fly.  
 2 Bee.
- २३ कुङ्क्रौञ्चोऽथ वक्रःकहः, पुष्कराऽऽ हस् तु सारसः ।  
 कोकश् चक्रश् चक्रवाको रथाङ्गाऽऽह्वय-नामकः ॥  
 २४ कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोश-कुररौ समौ ।  
 हंसास् तु श्वेतगरुतश् चक्राङ्गा मानसौकसः ॥  
 २५ राजहंसास् तु ते चञ्चु-चरणैर् लोहितैः सिताः ।  
 मलिनैर् मल्लिकाक्षास् ते, धार्तराष्ट्राः सितेतैः ॥  
 २६ शरारिराटिराडिश् च, बलाका विसकण्ठिका ।  
 हंसस्य योषिद् वरटा, सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ <sup>1 A female Indian crane.</sup>  
 २७ जतुका ऽजिनपत्रा स्यात्, परोष्णी तैलपायिका ।  
 वर्वणा मक्षिका नीला, सरघा मधुमक्षिका ॥

वाट्, तस्यापत्यं दात्यूहः, देविकाशिशपेत्यात्वम् (  $\frac{७}{२} \frac{३}{४} \frac{१}{२}$  ) । कालः कण्ठोऽस्य कालः कण्ठका रोमोद्भेदा वास्य कालकण्ठः कालकण्ठकः । जलरक्षो(जो)पि । सिंहावलोकितेन समावित्येव । आतपत्यातापी । चिल्लति चिल्लः, चिल्ल शैथिल्ये । दक्षते दक्षायः, श्रुदक्षिस्पृष्टिगृहिभ्य आयः (उ० ३७६), ततोऽपत्येऽण् (तस्येदम्) । गृध्यति मांसं गृध्रः । कीशब्दमीरयति कीरः । शुको नीलत्वात्, श्वतीत्येके । प्रियदर्शनोऽपि ॥ २२ ॥ कुञ्चति कुङ् । (क्रौञ्चः) प्रशादित्वाद् (  $\frac{५}{२} \frac{४}{३} \frac{३}{४}$  ), स्त्रियामजादित्वात्क्रौञ्चा । वक्ति वक्रः, न्यङ्क्वादिः (  $\frac{७}{२} \frac{३}{४} \frac{५}{३}$  ) । वक्रोऽपि । केन के जले वा ह्वयते कहः । सरति भवः सारसो लक्ष्मणाख्यः । विलीनाङ्गो दीर्घजङ्घश्च । कोकते वाशते कोकः । चकते चक्रः । चक्रेति वाक्-आख्यास्य चक्रवाकः । रथाङ्गं चक्रमाह्वयो नाम चास्य रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामा च ॥ २३ ॥ कदम्बस्यायं संघचारित्वात्कादम्बः । कलो मधुरवाहंसः (कलहंसः) । उच्चैः क्रोशत्युत्क्रोशः । कुरति कुररः, कुर शब्दे, कुरेति शब्दं राति वा । हन्ति गच्छति हंसः । श्वेता गरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत् । चक्राकाराङ्गो वृत्तत्वात्, चक्राङ्ग इत्येके । मानसाख्ये देवसरस्योकोऽस्य मानसौकाः ॥ २४ ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया । मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मल्लिकाक्षाः, [मल्लिकाकाराक्षाः] शुक्लापाङ्गत्वात् । कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्धृतराष्ट्रे-अमात्ये भवा धार्तराष्ट्राः, राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात् ॥ २५ ॥ शृणन्त्येनां शरारिः । अतत्यातिः । अट्याटिः । एताः स्त्रियाम्, बलाहकान् कायति बलेनाकति याति वा बलाका । विसमिव कण्ठोऽस्याः, विसकण्ठेत्येके । शारिका गोराटी पीतपादेति च वाच्यम् । त्रियते वरटा, स्त्रीविषयत्वाज्जातेर्लैष् नास्ति, वरलापि । योषिदित्येव, लक्ष्मणीत्येके, अत एव लक्ष्मणाख्योऽसौ ॥ २६ ॥ जलिव व कृष्णपिङ्गलत्वाज्जतुका । अजिनं पत्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्रा चर्मवटकत्वात् ।

- 2 A small bee. २८ पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्, दंशम् तु वनमक्षिका ।  
 2 A gadfly. दंशी तज्-जातिरल्पा स्याद्, गन्धोली वरटा द्वयोः ॥  
 2 A smaller sort of gadfly. 2 A wasp. २९ भृङ्गारी क्षीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।  
 4 A cricket. समौ पतङ्गश्लभौ, खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥  
 2 A grass-hopper. ३० मधुव्रतं मधुकरो मधुलिण्-मधुपाऽलिनः ।  
 2 A firefly. द्विरेफ-पुष्पलिङ्-भृङ्ग-षट्पद-भ्रमराऽलयः ॥  
 11 A large black bee. ३१ मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गमुक् ।  
 9 A peacock. शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥  
 1 His cry. ३२ केका वाणी मयूरस्य, समौ चन्द्रक-मेचकौ ।  
 2 His crest. 1 The eye of his tail.  
 3 His tail. शिखा चूडा, शिखण्डस् तु पिच्छ-बर्हे न-पुंसके ॥

परमुष्णत्वमस्याः शीतपहतत्वात्, परं विरुद्धं वा तेजसोऽन्धकारात् (परोष्णी) । तैलं पिबतीति तैलपायिका, नित्यमास्यविकासात् । चतुःसंज्ञे (जी)त्येके, तैलादथा-अजिनपक्षत्वात् । मुखविष्टा वलुलिका निशादनी च । वृणोति वर्वणा । मक्षन्ति रुष्यन्त्यस्यै मक्षिका । सरन्तो घातयति सरघा ॥ २७ ॥ पतति-अपतङ्गति वा पतङ्गिका । पुत्कुत्सितं तनोति पुत्तिका, मधुमक्षिकाभेदोयं, यन्निमिः-माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौतिकम् । भ्रामरं तु भवेच्छुक्लं क्षौद्रं तु कपिलं भवेत् ॥ दशति दंशः । (दंशी) दंशजातीया, जातेरिति (  $\frac{६।३।४।३}{४।३।४।३}$  ) डीष् । गन्धयतेऽदयति गन्धोली, गन्धालीत्येके । वृणोति वरटा तैलादाख्या ॥ २८ ॥ आकृत्या भृङ्गमियति भृङ्गारी । चीति रौति चीरुका । चीति रिणाति चीरी । झिल्ली वाद्यभेदस्तत्तुल्यशब्दा झिल्लिका चक्राख्या, केऽणः (  $\frac{७।४।४।३}{४।३।४।३}$  ) इति ह्रस्वः, झिल्लिकाति ( झां ) कृतीनामिति तु लक्ष्यम् । शलति शमं लभते वाग्नौ शलभः । खे द्योतते खद्योतः । ज्योतिषेऽति चलति ज्योतिरिङ्गणः । इन्द्रगोपको ज्योतिर्माली कीटमाणिक्यं च [ -मणिश्च ] ॥ २९ ॥ मधु मधु व्रतयति भुङ्क्ते मधुव्रतः । अलत्यली, अलिश्च । द्वौ रेफौ नाम्न्यस्य द्विरेफः । मृजति विभर्ति वा भृङ्गः । षट् पदानि चरणा अस्य षट्पदः । भ्रमति भ्रमरः । चञ्चरीकभसले(ने)न्दिन्द्ररोलम्बा देश्याम् ॥ ३० ॥ मीनात्यहीन् मयूरः । बर्हम-स्यास्ति ( बर्हिणः ), फलबर्हाम्यामिनन् (वा०  $\frac{३।३।४।५}{३।३।४।५}$  ) । शिखास्यस्य शिखावलः, दन्तशिखात्संज्ञायां (  $\frac{५।३।१।१।३}{५।३।१।१।३}$  ) वलच् । शिखी, व्रीह्यादित्वात् (  $\frac{५।३।१।१।३}{५।३।१।१।३}$  ) । मेघ-नादमनुलसति नृत्यति-अवश्यं मेघनादानुलासी । चन्द्रको शुक्लापाङ्गश्च ॥ ३१ ॥ के मूर्ध्नि कायति केका । चन्द्रप्रतिकृतिश्चन्द्रकः । मेचको मिश्रवर्णत्वात्, यत्कात्यः-बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधः । मयूरस्येत्येव, अन्यत्रोपचारात् । शिखाभिर्दयते शिखण्डः । पिच्छति पिच्छम् । बर्हति नृत्येनोर्ध्वाभवति बर्हम् । प्रचलाकोपि । कलापो

27 A bird in  
general.

३३ खगो विहङ्ग-विहङ्ग-विहङ्गम-विहायसः ।  
शकुन्ति-पक्षि-शकुनि-शकुन्त-शकुन-द्विजाः ॥

३४ पतत्रि-पत्रि-पतग-पतत्-पत्ररथाऽण्डजाः ।  
नगौको-वाजि-विकिर-वि-विष्किर-पतत्रयः ॥

३५ नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

13 Various birds.

तेषां विशेषा—हारीतो मदुः कारण्डवः प्लवः ॥

३६ तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवञ्जीवश् च कोरकः ।  
कोयष्टिकप् टिट्ठिभको वर्तको वर्तिकाऽऽदयः ॥

6 A wing.

2 Its root.

2 The beak.

३७ गरुत्-पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं, चञ्चुस् त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥

नानार्थे ॥ ३२ ॥ खे गच्छति खगः, अन्यत्रापि दृश्यते (वा० ३०१६) इति डः । विहायसा गच्छति, गमेः सुपि वाच्यः (३००३) खच् वक्तव्यः, विहायसो विह इति (वा० ३००३) डे, खच्छडिद्रा (३००३) । विजिहीते विहायाः, यच्छाश्वतः—विदुर्विहायसं व्योम पक्षि-णश्च विहायसः (३६५) । शक्नोतीति, शक्नोन्तोन्त्युनयः (उ० ३२९) । पक्षाः सन्त्यस्य पक्षी । द्विर्जायत इति द्विजः ॥ ३३ ॥ पतत्राणि विद्यन्ते येषु ते पतत्रिणः । पतन्त्यनेनेति पतः पक्षः, पुंसि संज्ञायाम् घः (३३३१६) । पतैर्गच्छति पतगः । पतति पतन् । पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथः । नगे ओकोऽस्य नगौकाः । वाजो वेगोऽस्यास्तीति वाजी । विकि-रति भक्षं विकिरः—विष्किरः, विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा (६११५५०) । वाति वयति वा विः, वेजोडित् ( उ० ५१२ ) पतत्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतत्री, पतेरत्रिन् ( उ० ५०९ ), पतेरत्रिरिति भ्रान्त्या पतत्रि ग्रन्थकृदिदन्तं मन्यते ॥ ३४ ॥ पति-तुमिच्छन् पित्सन्, सनिमिमेति ( ५११५५ ) इस्—इडभ्यासलोपौ । नभसा गच्छति नभसंगमः, गमेः सुप्युपसंख्यानात्खच् (वा० ३००३) वाच्यमपुरंदरौ च (६१३६७) इति चकारादमागमः, अत्यविचमितमिरभिलभिनभितपितपिपिपिगमिहभ्योऽ-सजिति ( उ० ३९७ ) नभः ( भस ) शब्दोऽस्तीत्येके । पतत्रो नानार्थे । एते पत्रि-विशेषाः । हरिणं वर्णमितो हारितः । मज्जति मदगुर्जलकाकः, न्यङ्कादीनां च (५१३५३) करण्डे भवं कारण्डं पञ्जरबन्धं वाति कारण्डवः । प्लवते प्लवः ॥ ३५ ॥ तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः । कुक्कुशब्दं करोति ( भाषते ) कुक्कुभः । लाति [ लावयति ] ल्यते वा लावः । जीवेन सहचरेण जीवति जीवञ्जीवः, बाहुलकात्खच् । चकते ( ति ) ज्योत्स्नया तृप्यति चकोरः । ओको यजति कोयष्टिः शिखरी । टिट्ठिशब्दं भाषते टिट्ठिभः । कुकति [ कोकते ] कोकः । क्रेति करोति क्रकरः । वर्तत इति ( वर्तकः ), वर्तका शकुनौ प्राचां (वा० ३५३३) इति साधुः, पक्षे वर्तिका । आदिशब्दात्कपिञ्जला-दयः ॥ ३६ ॥ गिरति खं गरुत् । (पक्षः) पक्ष परिग्रहे । छाद्यतेऽनेनाङ्गं छदः, छादेयं

3 Acts of flying.

3 An egg.

2 A nest.

7 Young of any animal.

3 A couple, male and female.

22 A flock or multitude.

३८ प्रडीनोडुन-संडीनान्येताः खग-गति-क्रियाः ।

पेशी कोशो द्वि-हीनेऽण्डं, कुलायो नीडम-स्त्रियाम् ॥

३९ पोतःपाकोऽर्भको हिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं, युग्मं तु युगलं युगम् ॥ <sup>2</sup> A pair or brace.

४० समूहे निवह-व्यूह-संदोह-विसर-व्रजाः ।

स्तोमौघ-निकर-व्रात-वार-संघात-संचयाः ॥

४१ समुदायः समुदयः समवायश्च चयो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥

1 A multitude of similar things.

1 Of homogeneous animals.

४२ वृन्द-भेदाः-समैर् वर्गः, संघ-सार्थौ तु जन्तुभिः । <sup>1</sup> Of animals.सजातीयैःकुलं, यूथं तिरश्चां पुन-नपुंसकम् ॥ <sup>1</sup> Of birds and beasts.

(  $\frac{६।४।९।६}{३।३।३।३}$  ) इति ह्रस्वः पतत्यनेन पत्रम् । पतन्तं त्रायते पतत्रम् । मूले, पक्षासिः (  $\frac{५।२।२।५}{३।३।३।३}$  ) । चञ्चति चलति चञ्चुः । त्रोटयति त्रोटिः । तुण्डं च ॥ ३७ ॥ प्रकष्टमूर्ध्वं संहतं वा डयनं, स्वादय ओदितः (ग०सू० १९६), (ओदितश्च  $\frac{५।२।४।५}{३।३।३।३}$ ) इति निष्ठान-त्वम् । एता इति हि डीनाद्युपलक्षणार्थे । पेशीनां मांसखण्डानां कोशः । कुश्यति कोशः । अमति निःसरत्यस्मादण्डम् । तिस्रः संज्ञा इति गौडाः । कौ लीयते कुल्यते कुलमेति वा कुलायः । निलीयतेऽस्मिन् नीडः ॥ ३८ ॥ पुनाति पोतः । पान्त्येनं पिबति स्तनौ वा पाकः । ऋभ्यते(अर्यते) वृद्धिं प्राप्यतेऽर्भकः । डयति ( ते ) हिम्भः । प्रथते वर्धते पृथु कायति वा पृथुकः । इयति शवति वा शावकः । शिनोति स्नेहेन शेते । वात्यथ शिशुः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, अचतुरविचतुरेति (  $\frac{५।४।७।७}{३।३।३।३}$  ) साधुः । मेथते संगच्छते मिथुनम् । मिथुमेथ संगमने । द्वन्द्वमिति, द्वन्द्वं रहस्य-मर्यादेति (  $\frac{५।३।३।३}{३।३।३।३}$  ) साधुः, यत्कालिदासः-द्वन्द्वानि भावं क्रियया विचित्रः ( कु. सं. ३।३५ ) युज्यते धर्मिवृत्त्या युगम् । धर्मवृत्तौ तु युगं लाति युगलं, मत्वर्थार्थौ वा लच् (सिध्मादिभ्यश्च  $\frac{५।३।३।३}{३।३।३।३}$ ) ॥ ३९ ॥ समूह्यतेऽव्ययते समूहः । निवहति निवहः । व्यूहते व्यूहः । संदुह्यते प्रपूर्यते संदोहः विस्त्रियते विसरः । व्रज्यते व्रजः, गोचरसंचर-वहव्रजेति (  $\frac{३।३।३।३}{३।३।३।३}$  ) साधुः । स्तूयते स्तोमः । ओह्यते-ओघः, न्यङ्कादिः (  $\frac{७।३।५।३}{३।३।३।३}$  ) । निकीर्यते निकरः । व्रियते वारः । संहन्यते संघातः, हो हन्तेरिति (सू०  $\frac{७।३।५।३}{३।३।३।३}$  ) घः । संचीयते संचयः ॥ ४० ॥ समुदयनं समुदायः, अयतेर्घञ् । समुदयः, इणोऽच् । समवेयते समवायः । चीयते चयः । गण्यते गणः । वृणोति वृन्दम् । निकुरति निकु रम्बम् । कदम्बप्रतिकृतिः केसरसंचयात्मकत्वात्(कदम्बकम्), कुस्मितमम्बते वा ॥ ४१ ॥ समूहविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिश्च समूहो वर्गः,

- 1 Of other beings ४३ पशूनां समजो, ऽन्येषां समाजो, ऽथ सधर्मिणाम् ।  
(men, etc.)  
1 Of persons pra- स्यान् निकायः, पुञ्ज-राशी त्त्वरः कूटमस्त्रियाम् ॥  
ctising like duties. 4 A heap of grain, etc.
- Flocks of various ४४ कापोत-शौक-मायूर-तैत्तिराऽऽदीनि तद्गणे ।  
animals.  
2 Domesticated (a गृहाऽऽसक्ताः पक्षि-मृगाश् छेकास् ते गृह्यकाश् च ते ॥  
bird or beast). इति सिंहादि-वर्गः ५, अत्र मूलश्लोकाः ४३, श्लो० २॥

### अथ नृवर्गः ६

- 6 Man : mankind. १ मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।  
5 Man ; or male. स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥  
11 A woman ; or २ स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।  
female. प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥

वृज्यते विजातीयेभ्य इति । प्राणिभिः समूहः (संघः), संहन्यते संघः, संघोद्-  
घौगणप्रशंसयोः (  $\frac{३१३१८६}{३२४४६}$  ) इति साधुः, यथा गोसंघः, मेघसंवाद्युपचारात् ।  
सरति सार्थोऽध्वगवृन्दम् । जन्तुभिरित्येव, कुलं संस्थाने बन्धुषु च, (यथा)  
विप्रकुलम् । वृन्दमित्येव, यथा मृगयूथः, यु मिश्रणे ॥ ४२ ॥ संवीयते समजः,  
समुदोरजःपशुष्विति (  $\frac{३१३१६९}{३२४४६}$  ) अप् । पशुभ्योऽन्येषां वृन्दं (समाजः), यथा  
श्रोत्रियसमाजः । (सधर्मिणां) समूह इत्येव, यथा श्रमणनिकायः, निचीयते  
निकायः, निवासचितिशरीरेष्विति (  $\frac{३१३१४९}{३२४४६}$  ) घञ् कर्त्वं च । धान्यादेरुच्छ्रितं वृन्दं,  
पुञ्ज्यते पुञ्जः पूर्यते वा । रश्यते राशिः, राशिः सौत्रो दीप्यर्थः । उत्कीर्यत  
उत्किरः । कुञ्ज्यते कूटः ॥ ४३ ॥ कपोतादिसमूह एतानि वर्तन्ते, अनुदात्तादेरञ्  
(  $\frac{४१३१४४}{३२४४६}$  ) । आदिशब्दात्काकादि । छायन्ते छेकाः पञ्जरादौ स्थाप्यन्ते । गृह्यन्ते  
गृह्यकाः, पदास्वैरोति (  $\frac{३१३१४४}{३२४४६}$  ) क्यप्, स्वार्थे कन् ॥ ४४ ॥ इति सिंहादिवर्गः । ५।

मनोरपत्यं मनुष्यो मानुषश्च, मनोजातावज्यतौ पुक् च (  $\frac{४१३१४४}{३२४४६}$  ) । त्रियते  
मर्त्यः, स्वार्थे यत् । मानवः, तस्येदमर्थेऽण्, (  $\frac{४१३१४४}{३२४४६}$  ) अपत्यार्थे अन्यद्भ्यां  
बाधितत्वात् । नृणांति नरः, नृ नये । पाति पुमान् । पञ्चभिर्भूतैर्जातः पञ्चजनः ।  
पुरि पुरि शयनात्पूरणाद्वा पुरुषः । (पुरुषः) अन्येषामपीति (  $\frac{६१३१४४}{३२४४६}$  ) वा  
दीर्घः । नयति ना, नयतेडिच्च (उ० २५७) इति क्रः ॥ १ ॥ स्थायतेऽस्यां  
गर्भः । स्त्री स्थायेते शुक्रशोणिते अस्यां इति वा । यौति पुंसा [योषति]  
योषित्, हस्रहृदियुषिभ्य इति (उ० ९७) । युष्य (योष) त्यन्थं यौति

12 Various descriptions of women.

2 A passionate woman.

4 An excellent woman.

1 A queen.

1 Other wives of a king.

6 A wife or wedded woman.

2 A matron.

4 A virtuous faithful wife.

३ विशेषास् त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥

४ सुन्दरी रमणी रामा, कोपना सैव भामिनी ।

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥

५ कृताऽभिषेका महिषी, भोगिन्यो ऽन्या नृप-स्त्रियः ।

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥

६ भार्या जायाऽय पुम्-भूम्नि दाराः, स्यात् तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री, सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥

वा योषा । नारीति, नृनरयोर्वृद्धिश्च ( ग० सू० ५४ ) इति शाङ्करवादिपाठान्डीन् । सीमन्तः केशवेशोऽस्त्यस्याः सीमन्तिनी । उह्यतेऽसौ भर्त्रा, बध्यतेऽनया भर्ता वा वधूः । प्रतीपं वक्रं पश्यति, अपाङ्गनिरीक्षणात् । वामा विपरीतलक्षणया शृङ्गारवेदनाद्वा । वनति भजति वनिता । मल्लते महिला । तथाशब्दान्महेलापि, यल्लक्ष्यम्—अजयद् द्विपतः प्राप्तनयः परमहेलया । स्वप्नेऽपि मनसि स्पृष्टो न यः परमहेलया ? ॥ २ ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या अङ्गना, अङ्गात्कल्याणे ( ग० सू० ११८ ) इति पामादित्वाच्चः ( लोमादिपामादीति  $\frac{५१३१००}{४६०००}$  ) । बिभेति तच्छीला भीरुः, भियः क्रक्लुक्नां (  $\frac{३१३१००}{३३३३३३}$  ) । कामयते कामिनी । वामे बाधके लोचने अस्या वामलोचना । प्रकृष्टो मदः कामवैरोऽस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोपोऽस्या मानिनी । काम्यते कान्ता । लडति ला(ल)ह्यते वा ललना, लड विलासे, लल ईप्सायां वा । नितम्बिनी गुरुनितम्बा ॥ ३ ॥ विशेषा इत्येव । सुष्ठु—आद्रियते सुन्दरी । रमन्तेऽस्यां रमणी । रमते रामा, ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः (  $\frac{३१३१००}{३३३३३३}$  ) । कुप्यति तच्छीला कोपना, कुधमण्डार्थेभ्यश्च (  $\frac{३१३१००}{३३३३३३}$  ) इति युच् । भामिनी, भाम क्रोधे । उत्तमा स्त्रीपर्याया । आरुह्यतेऽस्मिन्वारोहो नितम्बः, स वरोऽस्या वरारोहा । मत्ता क्षीवेव काशते भाति मत्तकाशिनी, कर्तर्युपमाने (  $\frac{३१३१००}{३३३३३३}$  ) णिनिः । वरो वर्णोऽस्या वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ नृपस्त्रीत्येव । श्रीमहादेवीत्येव कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता, मल्लते पूज्यते महिषी । पद्मावत्याद्याः, भोगोऽस्त्यासां भोगिन्यः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (  $\frac{४१३१३३}{४६०००}$  ) इति पत्नी । पाणिगृहीतीऽस्याः, बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् (  $\frac{४१३१३३}{४६०००}$  ) इत्यत्र पाणिगृहीतीत्यादिना ( वा०  $\frac{४१३३३}{४६०००}$  ) विशेष इति ङीष् । द्वितीया धर्मसहाया । सह धर्मोऽस्त्यस्याः सहधर्मिणी, यज्ञादौ सहाधिकारात् ॥ ५ ॥ भरणीया भार्या, संज्ञायां भृजः—क्रहलोपर्यत् (  $\frac{३१३१३३}{४६०००}$  ) । जायतेऽस्यां पतिर्जाया, यन्मनुः—जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ( म. १-८ ) । दारयन्ति दाराः, दार-जारौ कर्तरि णिलुक्च ( वा०  $\frac{३१३१३३}{४६०००}$  ) । अथशब्दात्पुंभूम्नोर्न पूर्वभावत्वम् । सहचरी च ।

- 3 A superseded wife.  
 3 A bride choosing her husband.  
 2 A maiden.  
 3 A girl.  
 2 One arrived at puberty.  
 3 A daughter-in-law.  
 2 A woman staying in her father's house.  
 2 A woman desirous of any thing.  
 1 One who goes to an assignation.  
 8 A disloyal or unchaste woman.
- ७ कृतसापत्निका ऽध्यूढा ऽधिविज्ञा, ऽथ स्वयंवरा  
 पतिवरा च वर्या, ऽथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ <sup>2 A chaste woman.</sup>  
 ८ कन्या कुमारी, गौरी तु नम्रिका ऽनागतातवा ।  
 स्यान् मध्यमा दृष्टरजाम्, तरुणी युवतिः समे ॥ <sup>2 A young woman.</sup>  
 ९ समाः स्नुषा-जनी-वध्वश्, चिरिण्टी तु सुवासिनी ।  
 इच्छावती कामुका स्याद्, वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥  
 १० कान्ताऽर्थिनी तु या याति संकेतं सा ऽभिसारिका ।  
 पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेवरी ॥

कुटुम्बं पुत्रभृत्याद्यस्यस्याः कुटुम्बिनी । पुरं धत्ते पुरं धी । पतिसेवैव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता, यत्स्मृतिः-नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतमिति (म. ५।१।५५) ॥६॥ कृतं सापत्नकं सपत्नीभावोऽस्याः ( कृतसापत्निका ) । अध्युपयुं हते द्वितीया (अन्या) स्या अध्यूढा । अधिविन्दत्यस्यामधिविज्ञा । स्वयं वृणीते स्वयंवरा, संज्ञायां भृतृविजीति (  $\frac{३।३।४६}{२४६३}$  ) खच् । पतिं वृणीते पतिवरा, खच् । त्रियतेऽनया वर्या, अवद्यपण्येति (  $\frac{३।३।१०९}{२८९९}$  ) साधुः, वरमर्हति वा । कुलस्य संपादयित्री स्त्री (कुलस्त्री) ॥७॥ कनति कन्या, कनी दीप्तौ, अध्व्यादिः ( उ० ५।५१ ), कन्यायाः कनानच (  $\frac{४।१।११६}{२४२९}$  ) इति लिङ्गाद् डीप्- नास्ति । कुमारयति क्रीडति कुमारी कुत्सितो मारोऽस्या वा, अनुदवात् । अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशमे नम्रिका भवेदिति (?) स्मातौ विशेषो नाद्रितः । गो(गु) रते गौरी । नजते नग्ना, ओणजी ओलजी व्रीडे । ऋतौ भवमार्तव रजः । ( मध्यमा ) अजाद्यतष्टाप् (  $\frac{४।१।१४}{४५४}$  ) । ( तरुणी ) वयसि प्रथमे (  $\frac{४।१।२०}{४७८}$  ) इति डीप् स्यात्, नञ्स्ननीककथ्युं स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानात् ( वा.  $\frac{२।४।२५}{४७८}$  ) वा डीप् । ( युवतिः ) यूनस्तिः (  $\frac{४।१।१७७}{५३४}$  ) ॥८॥ स्नौति स्नुषा । जायतेऽस्यां जनी । वधूटी च ग्रामटिकावत् । चिरिणोति चिरिण्टी, चरति चरण्टीथेके, वयस्यचरमे (  $\frac{२।४।३५}{४७८}$  ) इति डीप् । सुष्ठु वसति सुवासिनी, स्ववासिनीति द्रविडाः । ( कामुका ) लघपतपदेत्युक्ञ् (  $\frac{३।३।१५४}{३४४४}$  ) । वृषमिच्छति, सुप आत्मनःक्यच् (  $\frac{३।१।७८}{४६७८}$  ), अश्वक्षीरवृषलवणाना-मात्मप्रीतौ क्यचि (  $\frac{७।१।५७}{४६६२}$  ) इत्यात्राश्ववृषयोमैथुनेच्छायामिति ( वा०  $\frac{४।३।१९}{४६६२}$  ) असुक् । जानपदकुण्डेति (  $\frac{४।१।४२}{४७८}$  ) मैथुनेच्छायां डीपि कामुकी ॥ ९ ॥ यद्भरतः- हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदनेन मदेन च । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ( ना. शा. २।१।१२ ) ॥ ण्वुलन्तोऽयं (अभिसारिका) । वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता विप्रलब्धा कलहान्तरिता तथा प्रोषितभर्तृका स्वाधीनदयितेत्यन्या सप्तान्व- र्थत्वाच्च दर्शिताः ( ना. शा. २।१।१६, २।१७ ) । पुमांसं चलयति पुंश्चली । कर्षति

- 1 A childless woman. ११ स्वैरिणी पांशुला च, स्यादशिश्वी शिशुना विना ।  
 1 One who has neither husband nor son. अवीरा निष्पतिसुता, विश्वस्ता-विधवे समे ॥ 2 A widow.  
 3 A woman's female friend. १२ आलिः सखी वयस्या, ऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ।  
 2 A woman whose husband is living.  
 2 Old or greyhaired. वृद्धा पलिकी, प्राज्ञी तु प्रज्ञा, प्राज्ञा तु धीमती ॥  
 2 Intelligent. 2 Wise.  
 1 The wife of the Sudra. १३ शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्-जातिरेव च । 1 A woman of the of the  
 2 A milk-woman. आभीरी तु महाशूद्री जाति-पुं-योग्योः समा ॥ Sudrā tribe.  
 2 A woman of the Vaisya tribe. १४ अर्याणी स्वयमर्या स्यात्, क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।  
 2 One of the Kshatriya tribe.  
 2 A female teacher. उपाध्यायाऽप्युपाध्यायी, स्यादाचार्याऽपि च स्वतः ॥  
 1 A spiritual instructress.

चेतश्चरिणी, कृषेरादेश्च चः (उ० २६१) । बध्नाति बन्धकी । कुलान्यदति कुलटा शकन्धवादिः (वा० ३६३२), कुत्सितं लटतीत्येके । एति तल्लीला-इत्वरी चपला, इण्णश्रुजिसर्तिभ्यः कर्प् (३१२१९६३) ॥ १० ॥ स्वेनेतं तल्लीला स्वैरिणी, स्वादी-रेणिः (वा० ३६०६) इति वृद्धिः । पांशुमालिन्यहेतुरस्यस्याः पांशुला । (अशिश्वी), सख्यशिश्वीति भाषायां (४१११६३) इति साधुः । न विद्येते वीरौ पतिपुत्रावस्या अवीरा । विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्ताऽस्या विधवा ॥ ११ ॥ अल (आलय) त्यालिः, यच्छाश्वतः—आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलि-रिष्यते (४२३) । समानं ह्याति सखी । वयसा तुल्या वयस्या, नौवयोधमेति (४१११९३) यत् । सधोची च । (पतिवत्नी) अन्तर्बत्पतिवतोर्नुक् (४१११९३), डीप् च । (पलिकी) असितपलितयोर्न (वा० ३४५३), छन्दसि वनमेके (वा० ३४५३), भाषायामपीष्यत इति डीप् च । प्रजानातीति प्रज्ञा, इगुधेति कः (३१११९३) । (प्राज्ञी) प्रज्ञादिभ्यश्चेति (५१३१३३) स्वार्षेण् । प्रज्ञास्यस्याः (प्राज्ञा), प्रज्ञाश्रद्धाचावृत्तिभ्योऽणः (५१३१९३) ॥ १२ ॥ (शूद्री) पुंयोगा-दाख्यायां (४१११९३) इति डीप् । शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा, शूद्राचामहस्पृशाजातिः (वा० ३४५३) इति—अजादित्वाद्वा । आभीरजातीया महाशूद्रस्य स्त्री च, जातिलक्षणे पुंयोगे च डीप् । वैश्यभेद एवाभीरो गवायुपजीवी । अन्यत्र महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रा ॥ १३ ॥ स्वयं पुंयोगं विना । अयंक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्षे (वा० ३४५३) इति डीषानुक्तौ, पक्षे टाप्, योपधत्वाजातिलक्षणो डीप्—नास्ति । स्वय-मित्येव । उपेत्याधीयतेऽस्याः, अपादाने स्त्रियामुपसंह्यानं तदन्ताच्च वा डीष् (वा० ३१३६४) इति वज्र वा च डीष् । स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या । स्वता जाता-



- 1 The wife of a spiritual preceptor. १५ आचार्यानी तु पुं-योगे, स्यादर्थी, क्षत्रियी तथा ।  
 1 Wife of a Vaisya. 1 Wife of a Kshatriya.
- 2 Wife of a tutor. उपाध्यायान्युपाध्यायी, पोटा स्त्री-पुंस-लक्षणा ॥  
 1 A masculine woman.
- 2 Hero's wife. १६ वीरपत्नी वीरभार्या, वीरमाता तु वीरसूः ।  
 2 A hero's mother.
- 4 A woman who has borne a child. जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥
- 1 A naked woman. १७ स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्, दूती-संचारिके समे ।  
 2 A female messenger or go-between.
- 1 A middle-aged widow. कात्यायन्यर्ध-वृद्धा या काषाय-वसना ऽधवा ॥
- 1 A female artisan in another's house. १८ सैरन्ध्री पर-वेश्म-स्था स्व-वशा शिल्प-कारिका ।  
 1 A female servant. असिकनी स्यादवृद्धा या प्रेष्या ऽन्तःपुर-चारिणी ॥
- 4 A courtesan or harlot. १९ वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा, ऽथ सा जनैः ।  
 1 The head of a set of harlots. सत्कृता वारमुख्या स्यात्, कुट्टनी शम्भला समे ॥  
 2 A bawd or procuress.

वित्यर्थः, योपध्वाजातेर्डीप्-नास्ति ॥ १४ ॥ ( आचार्यानी ) इन्द्रवत्प्रेति ( १११४० ) डीषानुकौ आचार्यादणत्वेति ( वा० २०७७७ ) । पुंयोग इत्येव, ( उपाध्यायानी ) उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति ( मातुलोपाध्याययोरानुवा ) पक्षे डीषानुकौ । पुट संश्लेषणे, उभयव्यञ्जना पोटा नपुंसकाख्या ॥ १५ ॥ ( वीरपत्नी ) नित्यं सप्तन्यादिषु ( १११३५ ) इति नान्तत्वाद्-ऋन्नेभ्यो डीप् ( १११३५ ) । वीरं सूतवती वीरसूः सत्सूद्विपेति ( सू० ३१२७५ ) क्तिप् । वीरप्रसूजगति भार्गवरेणुकैव ( वा० रा० ? ) वीरस्य प्रसूमतेत्यर्थः । जीवत्तोका तु जीवसूः । कोटा तु कटहारिणी । जनयितुं प्रवृत्ता सा प्रजाता । ( प्रसूतिका ) सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वा ( वा० ४६५५ ) इति पक्षे-इत्वम्, आख्याग्रहणात्पुंयोगेऽपि डीप् नास्ति ॥ १६ ॥ विवस्त्रा योषिन्मुक्तकेशीत्यागमः । कोटेन लज्जावशात्कुटिलत्वेन वेति याति कोटवी । दूयन्तेऽस्या मौखर्याद् दूती । संचारयति (संदेशं) प्रापयति संचारिका । कतस्यापत्यमिव कात्यायनी, ऋषिपत्न्याकारत्वात् । त्रिलक्षण्यं, कषायेण रक्तं वस्त्रं शुद्धत्वाद्दस्याः काषायवसना, अधवा-अपुंस्का रण्डेत्यर्थः ॥ १७ ॥ शिल्पं प्रसाधनादि तेन या परवेश्मान्युपजीवति, स्ववशा स्वायत्ता, एकायत्ता न भवतीत्यर्थः । सह-पुरं प्रेरणं धरते सैरन्ध्री, चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशेति चेति काट्यः । असितपलितयोः वनम् डीप् च (वा० २४५३) प्रादेवैष्य-योर्वृद्धिः (प्राद्वहोदोढयेषैष्येषु वा० ३६०५) ॥ द्वे वाक्ये इत्येके तच्च, यन्मुनिः-असिकनी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरयोषिता ॥ १८ ॥ वारे राजदेवादिसेवाक्रमे स्त्री वारस्त्री ।

- 3 A fortune-teller. २० विप्रशिक्षा त्वीक्षणिका दैवज्ञा, ५थ रजस्वला ।  
 8 A woman in her courses. स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥  
 3 The courses. २१ ऋतुमत्ययुदक्याऽपि, स्याद् रजः पुष्पमार्तवम् ।  
 2 Longing, as in pregnancy. श्रद्धालुर्दोहदवती, निष्कला विगतार्तवा ॥ २ Past child-bearing.  
 4 Pregnant. २२ आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।  
 1 An assemblage of harlots. गणिकाऽऽदेस् तु गाणिक्यं, गर्भिणं, यौवतं गणे ॥  
 1—of pregnant women. 1—of young women.  
 2 A twice married woman. २३ पुनर्भूरदिधिपूरूढा द्विस् तस्या दिधिषुः पतिः ।  
 1 Her second husband.  
 1 One in whose family she presides. स तु द्विजोऽग्नेदिधिपूः सैव यस्य कुड्मिनी ॥

गणः पेटकोऽस्त्यस्याः, गणयतीश्वरानीश्वरौ वा गणिका । वेशे वेश्यावाटे भवा वेश्या । पुण्यस्त्री पणस्त्री च । वारे सेवाक्रमे मुख्या (वारमुख्या) । कुट्टयति कुट्टनी । शं श्रेयो भालयति शंभं श्रेयोयुक्तं लाति वा शंभलो । चुन्द्री देश्याम् ॥ १९ ॥ विप्रश्रो देवप्रच्छन्नं शुभाशुभेक्षणं वास्त्यस्याः (विप्रशिक्षा) । दैवं शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा, अन्तःपुरस्यापुंस्प्रवेश्यत्वात् । रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, रजःकृष्यासुतीति (  $\frac{५१२१३२३}{११११११}$  ) वलच् । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी । अत्रैरपत्यमात्रेयी । (मलिनी) मलिनाद्रजसि डीप् (वा० ?) मलादिन्नन्ताद्वा डीप् ॥ २० ॥ ऋतू रजोऽस्त्यस्या ऋतुमती । उदकात्संज्ञायां यति उदक्या, उदकर्महतीति । पुष्पितेति माला । पुष्प-मत्यवीरिति प्राच्याः पेटुः, अव्यते रक्ष्यतेऽन्येभ्योऽवीः अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उ० ४३८) । अविरात्रेयीत्येके, यत्क्रात्यः—अवि स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति । पुष्पं सुतफलहेतुत्वाद्रजः । ऋतुरेवार्तवम्, ऋतुः स्त्रीरजोऽत्र, ऋतौ गर्भग्रहणकाले भवं वा, ऋतुः प्राप्तोऽस्य वा । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् (  $\frac{३१२१३५८}{३१३३८}$  ) । दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या दोहदवती । निष्कान्ता कलाभ्योऽ-शुद्धिभ्यो निष्कला जीर्णतुः ॥ २१ ॥ आपन्नं गृहीतं सत्त्वं गर्भोऽनयापन्नसत्त्वा । गुरु-गर्भोऽस्या गुर्विणी, व्रीह्यादित्वादिनिः (  $\frac{५१२१३३३}{११११३३३}$  ) । गुर्वीति च भागुरिः । अन्त-विद्यतेऽस्याः (अन्तर्वत्नी), अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् (  $\frac{५१२१३३३}{११११३३३}$  ) । गणिकानां समूहो गाणिक्यं, गणिकाया यजति वक्तव्यं (वा०  $\frac{११३३३३}{११३३३३}$ ) इति यञ् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणं, इनण्यनपत्ये (  $\frac{५१२१३३३}{११३३३३३}$  ) इति प्रकृतिभावः (नस्तद्वित इति टिलोपे प्राप्ते) । युवतीनां समूहो यौवतं, युवत्या अपुंवदिति गणपाठात् (भिक्षादिषु) । भस्यादे तद्धिते (वा०  $\frac{११३३३३}{११३३३३}$ ;  $\frac{११३३३३}{११३३३३}$ ) इति पुंवद्भावो नास्ति ॥ २२ ॥ पुनर्भवति पुनर्भूः । दिधेदि वाच्या भवति दिधिषूः । द्वौ वारौ द्विरूढा संस्कृता, यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुनर्भवति पुनर्भूः संस्कृता पुनः (याज्ञ० १-६७) । मनुस्त्वन्य-

- 2 Son of an un-married woman. २४ कानीनः कन्यकाजातः सुतो, ऽथ सुभगासुतः ।  
 2 Son of an auspicious mother. सौभागिनेयः स्यात्, पारस्वैणेयस् तु पर-स्त्रियाः ॥  
 1 Paternal aunt's son. 1 Son by another's wife.  
 1 Maternal aunt's son. २५ पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयशू च पितृ-ष्वसुः ।  
 1 Step-mother's son. सुतो, मातृ-ष्वसुश्च चैव, वैमात्रेयो विमातृजः ॥  
 5 A bastard. २६ अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलशू चाऽसतीसुतः ।  
 1 A son of a female beggar. कौलटेरः कौलटेयो, भिक्षुकी तु सती यदि ॥  
 २७ तदा कौलटिनेयो ऽस्याः कौलटेयोऽपि चाऽऽत्मजः ।  
 5 A son. आत्मजस् तनयः सूनुः सुतः पुत्रः, स्त्रियां त्वमी ॥  
 5 A daughter. २८ आहुर् दुहितरं सर्वे, ऽपत्यं तोकं तयाः समे ।  
 2 A legitimate son. 2 Offspring, male or female.  
 3 Father. स्व-जाते त्वौरसोरस्यौ, तातस् तु जनकः पिता ॥

थाह-ज्येष्ठ्यां यद्यनृढायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिपूर्वेया पूर्वा तु दिधिपूर्मता (?) ॥ तस्याः पुनर्भावाः पतिः, किं च-पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिपूर्वस्तथेत्येषोऽभ्युदन्तः, दिधिपूर्वमिच्छत्यात्मन इति क्यच् (सुप आत्मनःक्यच्), क्तिप् (अन्येभ्योऽपि दृश्यते  $\frac{३।२।१।३।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) अग्नेऽनन्यभार्यात्वात्प्रधानं दिधिपूर्वस्य सोऽग्नेदिधिपूर्वः, समासान्तविधिरनित्यः ॥ २३ ॥ (कानीनः), कन्यायाः कनीनचेत्यण् ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) । (सौभागिनेयः) कल्याण्यादीनामिनङ् ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति ढगिनङौ । एवं दौर्भागिनेय इत्याहुक्रेयं, हृद्गरासिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ( $\frac{७।३।१।१}{४।२।१।३।३।३}$ ) इत्युभयपदवृद्धिः, उत्तरत्र अनुश्रुतिकोदीनां चेति ( $\frac{७।३।१।१}{४।२।१।३।३।३}$ ) । सुत इत्येव, परस्त्री कल्याण्यादिः ॥ २४ ॥ (पैतृष्वस्त्रीयः) पितृष्वसुश्च ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) । (पैतृष्वसेयः) ढकि लोपः ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति ज्ञापकाङ्-ढक्-अन्त्यलोपश्च । सुत इत्येव, मातृष्वसुश्च ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति छणि मातृष्वस्त्रीयः, ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति ढकि मातृष्वसेयः । विरुद्धाया मानुरपत्यं वैमात्रेयोऽसोदयो भ्राता, शुभ्रादित्वात् ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) ढक्, स्त्रीभ्यो ढक् ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् । सांमातुरस्तूभयमातृकः ॥ २५ ॥ बन्धक्या अपत्यं, कल्याणादीनामिनङ् ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति ढगिनङादेशः । बन्धून्-लति बन्धुला । कुलटाया अपत्यं, स्त्रीभ्यो ढक् ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) (कौलटेरः) क्षुद्राभ्यो वा ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति ढक् ॥ २६ ॥ सा हि भिक्षार्थिनी कुलान्यतति, कुलटाया वा ( $\frac{४।१।१।१।३।३}{४।२।१।३।३।३}$ ) इति ढगिनङौ, पक्षे दगेव क्षुद्रात्वाभावात्, अङ्गशीलहीना हि क्षुद्रा । तनोति कुलं तनयः । सूयते सूनुः । सुवति सुतः । पुन्नरकात्रायते पुत्रः, पुनाति वा, पुनोहस्वश्च (उ० ६०४) इति क्तः । दारकदायादौ च ॥ २७ ॥ आत्मजादयः स्त्रियां वृत्ता दुहितृवाचकाः । गौरादौ पुत्री । दोग्धि पितरौ दुहिता । (तयोः

4 Mother.

2 Sister.

1 Husband's sister.

3 Grand-daughter.

1 Husband's

brother's wife.

1 Brother's wife.

2 Maternal uncle's wife.

1 Mother-in-law.

1 Father-in-law.

1 Paternal uncle.

1 Maternal uncle.

1 Wife's brothers.

2 Husband's brother.

2 Sister's son.

1 Daughter's husband.

2 Father's father.

1 His father.

1 Maternal grand-father.

२९ जनयित्री प्रसू माता जननी, भगिनी स्वसा ।

ननान्दा तु स्वसा पत्युर, नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥

३० भार्यास् तु भ्रातृ-वर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

प्रजावती भ्रातृजाया, मातुलानी तु मातुली ॥

३१ पति-पत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः, श्वशुरस् तु पिता तयोः ।

पितुर् भ्राता पितृव्यः स्यान्, मातुर् भ्राता तु मातुलः ॥

३२ श्यालाः स्युर भ्रातरः पत्न्याः, स्वामिनो देवृ-देवरौ ।

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्, जामाता दुहितुः पतिः ॥

३३ पितामहः पितृपिता, तत्-पिता प्रपितामहः ।

मातुर् मातामहाऽऽद्येवं, सपिण्डास् तु सनाभयः ॥<sup>2 Kinsmen.</sup>

समे ) पुत्रे दुहितरि च सामान्येन वर्तेते । अपतनमपत्, अपति साध्वपत्यम् । स्तूयते तोकम् । संततिः संतानः, नन्दनोद्ब्रह्मजाः, [ तन्तुश्च ] । उरसा निमित्ते यच्चैति—अण्यती ( उरसोयच्च उरसोण्च ) । तनोति कुलं तातः, स्वायेंऽण् । जनयति जनकः । पिता । वसा च ॥ २८ ॥ या जनित्री त्रिलोक्या (?) इति त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । प्रसूयते प्रसूः । मातृपत्यां गर्भो माता । भगं कल्याणमस्यस्या भगिनी । सुष्ठुस्यते स्वसा, सावसेर्ऋन् ( उ० २५३ ), न षट्स्वस्त्रादिभ्यः (  $\frac{४।१।१०}{४०३०}$  ) इति ङीप् नास्ति । न नन्दति भ्रातृजायां ननन्दा, नञि च नन्देः ( उ० २५५ ) इति ऋन् । न पतत्यनया कुलं नप्त्री । पुत्रस्यापत्यं पौत्री सुतस्यात्मजा ॥ २९ ॥ यतते स्पर्धया याता, यतैर्वृद्धिश्च ( उ० २५४ ) इति ऋन् । ( भ्रातृजाया ) ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः (  $\frac{६।३।३३}{६४३३}$  ) । इति षष्ठ्या अलुप्तास्ति, सप्तमीसमासात्, यथा—द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ( पू. मे. १० ) ( मातुलानी ) इन्द्रवरुणेति (  $\frac{४।१।४०}{४०३०}$  ) ङीषानुक्तौ । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ( मातुलोपाध्यययोरानुवा ) इति पक्षे ङीष्, ॥ ३० ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ( वा०  $\frac{५०३२}{५०३२}$  ) इत्यङ् । तयोः पतिपत्न्योः पितान्योन्यं श्वशुरः, शु पूजितं कृत्वाश्रुते । ( पितृव्यः ) पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (  $\frac{४।२।३६}{४२३६}$  ) इति साधुः । ( मातुलः ) प्राग्वत् ॥ ३१ ॥ श्यायते श्यालः, स्यम वितर्केऽस्माद्वा ( श्यालः ), पत्युः श्याला इत्यर्थः । स्वामिनः पत्युः—भ्राता कनिष्ठः पत्न्याः, दीव्यति देवा, दिवेर्ऋन् ( उ० २५६ ) । अतिकमिभ्रमिचमि-देविवासिभ्यश्चिदित्यरः ( उ० ४१२ ) देवरः । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः, स्वसुश्लः (  $\frac{४।१।४३}{४१४३}$  ) । जायां मिमीते जामाता ॥ ३२ ॥ प्रगतः पितामहात् ( प्रपितामहः ) । मातुः पिता मातामहः, [ तत्पिता प्रमातामहः ] । समानः पिण्ड एषां, यत्स्मृतिः—

4 A brother of the whole blood.

6 A distant kinsman.

1 Relationship.

4 A husband.

1 A paramour.

1 An adulterine.

1 A widow's bastard.

2 A brother's son.

2 Brother and sister.

4 Father and mother.

2 Husband's or wife's father and mother.

३४ समानोदर्य-सोदर्य-सगर्भ्य-सहजाः समाः ।

सगोत्र-बान्धव-ज्ञाति-बन्धु-स्व-स्वजनाः समाः ।

३५ ज्ञातेयं, बन्धुता, तेषां क्रमाद् भाव-समूहयोः । 1 An aggregate of kinsmen.

धवः प्रियः पतिरू भर्ता, जारस् तूपपतिः समो ॥

३६ अ-मृते जारजः कुण्डो, मृते भर्तरि गोलकः ।

आत्रीयो भ्रातृजो, भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥

३७ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

श्वश्रुश्वशुरौ श्वशुरौ, पुत्रौ पुत्रश्च च दुहिता च ॥

1 Son and daughter.

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते (म. टीका ३।५) । सप्तमादूर्ध्वं सगोत्राः । समानो नाभिर्मूलमेपां सनाभयः, ज्योतिर्जनपदेति ( $\frac{६।३।८५}{४६६००}$ ) समानस्य सत्वम् ॥ ३३ ॥ समान उदरे शयितः समानोदर्यः, समानोदरे शयितः ( $\frac{४।४।९०८}{४६६००}$ ) इति यत् । सोदरशब्दात्-सोदराद्यः ( $\frac{४।४।९०९}{४६६००}$ ), विभाषोदर इति ( $\frac{६।३।८५}{४६६००}$ ) समानस्य सत्वं वा । समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः, सगर्भसयूथसनुताद्यन् ( $\frac{६।३।८५}{४६६००}$ ), छान्दसोऽपि लोकेऽभिधानात् । सह जायते सहजो भ्राता । समानं गोत्रमेपां सगोत्राः, ज्योतिर्जनपदेति ( $\frac{६।३।८५}{४६६००}$ ) सत्वम् । क्षायते ज्ञातिः । बध्नाति बन्धुः । (बान्धवः) स्वार्थेऽण् । एकः स्वो ज्ञातिवचनः, अन्य आत्मीयार्थः ॥ ३४ ॥ ज्ञाते-र्भावो ज्ञातेयं, कपिज्ञात्योर्द्वक् ( $\frac{५।१।१३७}{४६६००}$ ) । बन्धूनां समूहो बन्धुता, ग्रामजनबन्धु (सहाये) भ्यस्तल् ( $\frac{४।३।४३}{४६६००}$ ), तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् । धुनोति धवः । प्रीणाति प्रियः, इगुपधेति ( $\frac{३।१।१३५}{४६६००}$ ) कः । पाति पतिः, पातेर्द्वितिः (उ० ४९७) । सेक्ता वरयिता वरश्च । जारयति जारः, दारजारीकर्तरि णिलुक् च (वा०  $\frac{३।१।८३}{४६६००}$ ) । उपजातः पतिरूपपतिः ॥ ३५ ॥ भर्तरीत्येव । कुण्डयते कुलमनेन कुण्डः, कुडि दाहे । जारज इत्येव । गुडयते लज्जाकत्वाद् गोप्यते गोलकः, परनार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलक इति स्मृतिः (मनु. ३।१७४) । भ्रातुरपत्यं आत्रीयः, भ्रातुर्वच ( $\frac{४।३।१४४}{४६६००}$ ) इति वा छः । भ्रातृव्यो नानार्थः । भ्राता च भगिनी चेति (भ्रातरौ), भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम् ( $\frac{१।२।७८}{४६६००}$ ) इत्ये-कशेषः । [ एवं पुत्रो ] ॥ ३६ ॥ माता च पिता च मातापितरौ, आनङ् क्रतो द्वन्द्वे ( $\frac{६।३।३५}{४६६००}$ ) । (पितरौ) पितामात्रा ( $\frac{१।२।७०}{४६६००}$ ) इत्येकशेषो वा । मातरपितरा-वुदीचां ( $\frac{६।३।३३}{४६६००}$ ) इति-अन्यः साधुः । प्रसूमाता जनयिता चेति द्वौ त्रिसंज्ञौ । (श्वशुरौ) श्वशुरः श्वश्चा ( $\frac{१।२।७१}{४६६००}$ ) इत्येकशेषो वा । [ पुत्रश्च दुहिता च प्रागुक्तम् ]

4 Husband and wife.

2 The womb.

2 Amnion.

2 The last month of gestation.

2 A fetus.

5 A eunuch.

3 Childhood.

3 Old age.

2 An assemblage of old men.

1 Greyness of hair.

2 Decrepitude.

4 An infant.

2 A child.

3 A young man.

6 An old man.

३८ दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।

गर्भाशयो जरायुः स्यादुत्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥

३९ सूतिमासो वैजननो, गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

तृतीयाप्रकृतिः षण्ठः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥

४० शिशुत्वं शैशवं बाल्यं, तारुण्यं यौवनं समे । 2 Youth or man-hood.

स्यात् स्थाविरं तु वृद्धत्वं, वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥

४१ पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ, विस्त्रसा जरा ।

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तपना च स्तनन्धयी ॥

४२ बालम् तु स्यान् माणवको, वयःस्थम् तरुणो युवा ।

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥

॥ ३७ ॥ राजदन्तादौ (  $\frac{२१२१३१}{१०००००}$  ) जायापत्योर्जायाशब्दस्य दंभावो जंभावो वा निपात्यते, दं भार्येति निघण्टुः । गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । जरामेति जरायुः । उलति वृणोत्युल्वः । कलयति के ललति वा कललः शुकशोणितसमवायः, प्रसिद्धास्य पर्यायो नोक्तः, अस्त्रीत्वविधानार्थं तु विधिः । उत्त्वपर्यायः कलल इत्येके, यन्मुनिः—तदुत्वं कललं च तत् ॥ ३८ ॥ दशमे मासि सूतव इति श्रुतेः, नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ॥ निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिदेण सत्वर इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो, विजनने भवो वैजननः । गीर्यते गर्भः । भ्रियते भ्रूणः कुक्षिस्थः । स्त्रीपुंसाभ्यामन्या तृतीया प्रकृतिः, लिङ्गान्तरत्वात् । शाम्यति शण्डः, [ षण्डोपि ] । क्लीबते क्लीबः । पण्डते पण्डः, पिण्डोपि । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकं, नभ्राण्णवादिति (  $\frac{६३३७५}{१०००००}$  ) साधुः, स नपुंसको भवेदिति भाष्यापुंस्यपि ॥ ३९ ॥ शिशोर्भावः शैशवं, प्राणभृज्जातीत्यञ् (  $\frac{५१११३३०}{१०००००००}$  ) । यूनो भावो यौवनं, हायनान्त-युवादिभ्योण (  $\frac{५१११३३०}{१०००००००}$  ) । (वार्धकं) गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत्र (  $\frac{४१३१३९}{१०००००००}$  ) वृद्धाच्चेतिवक्तव्यात् (वा०  $\frac{३७१३६}{१०००००००}$ ) बुज्, मनोज्ञादित्वात् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (  $\frac{५१११३३३}{१००००००००}$  ) भावकर्मणो (  $\frac{११३१३३}{१००००००००}$  ) रण्यादुः, यथा—वार्धके मुनिवृत्तीनाम् (रघु० १-८) ॥ ४० ॥ पलति शोभतेऽनेन पलितं, पल गती । आदिशब्दाद्रोमादौ च । विस्त्रसतेऽनया कचाङ्गं विस्त्रसा । जीर्यन्त्यनया जरा, पिद्भिदादिभ्योऽङ् (  $\frac{३१३१३०४}{१००००००००}$  ) । उत्ताना शेते—उत्तानशया, अधिकरणे शेतेः (  $\frac{३१३१३५}{१००००००००}$  ) इत्यत्र—उत्तानादिषुकर्तृषु (वा०  $\frac{११११६}{१००००००००}$ ) इत्यच् । डिम्भेति प्राक् पक्षिक्रमेणोक्तं इह मानुषक्रमात् । स्तनं पिबति स्तनपा, (सुपिस्थ इत्यत्र) सुपीति योगविभागात्कः । स्तनं धयति स्तनंधयी, नासिकास्तनयोर्मौ वेदोः (  $\frac{३१३१३९}{१००००००००}$  ) इति खश्, घेटष्टित्वाद्ङीप् । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥ ४१ ॥ बलति(ते) प्राणिति बालः, ज्वलादित्वाणः (  $\frac{३१११३४०}{१००००००००}$  ), वाट् आश्रावेऽस्माद्वा

- 3 One very aged. ४३ वर्षीयान् दशमी ज्यायान्, पूर्वजसू त्वभियोऽग्रजः ।  
 3 Elder brother; first born. जघन्यजे स्युः कनिष्ठ-यवीयोऽवरजानुजाः ॥  
 5 Younger brother. ४४ अमांसो दुर्बलश् छातो, बलवान् मांसलोऽसलः ।  
 3 Feeble; thin. तुन्दिलम् तुन्दिभम् तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥  
 3 Strong; lusty. ४५ अवटीटोऽवनाटश् चाऽवभ्रटो नतनासिके । 2 Flac-  
 5 Corpulent; pot-bellied. cid.  
 4 Flat-nosed. ४६ विकलाङ्गम् त्वपोगण्डः, खर्वो ह्रस्वश् च वामनः ।  
 3 Having much, or fine, hair. खरणाः स्यात् खरणसो, विग्रस् तु गतनासिकः ॥  
 2 Deformed. ४७ विकलाङ्गम् त्वपोगण्डः, खर्वो ह्रस्वश् च वामनः ।  
 3 A dwarf. ४८ विकलाङ्गम् त्वपोगण्डः, खर्वो ह्रस्वश् च वामनः ।  
 2 Sharp-nosed. ४९ विकलाङ्गम् त्वपोगण्डः, खर्वो ह्रस्वश् च वामनः ।  
 2 Noseless. ५० विकलाङ्गम् त्वपोगण्डः, खर्वो ह्रस्वश् च वामनः ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मुर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः (?) ॥ स्यार्थे कन् (माणवकः) । वयसि प्रत्यग्रे तिष्ठति वयस्थः । तरति तरुणः । यौति मिश्रोभवती स्त्रिया युवा । प्रगतं वयोऽस्य प्रवयाः । तिष्ठति स्थविरः । वर्धते स्म वृद्धः, एवमादौ गडुरिकाप्रवाहेण भूते क्तः, वर्तमाने युक्तः शालितादिवत् । जिनाति स्म जीनः, ग्रहिज्यावयीति (  $\frac{६१११३६}{२४४२२}$  ) संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति (  $\frac{६१३१३३०}{२४४२२}$  ) दीर्घः, ल्वादित्वात् (  $\frac{११४१३७}{२४४२२}$  ) निष्ठा नत्वम् । जीर्यति स्म जीर्णः, युक्तः-किति (  $\frac{५१२१३३}{२४४२२}$  ) इत्यनिट् (जरन्) जीर्यतेरतृन् (  $\frac{३१२१३०४}{२४४२२}$  ) ॥ ४२ ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, ईयसुनि प्रियस्थिरेति (  $\frac{६१४१३५७}{२४४२२}$  ) वर्षादेशः । दश-मोवस्थाविशेषोऽस्यास्ति दशमी, वयसिपूरणात् (  $\frac{५१२१३३०}{२४४२२}$  ) इतीति, यन्मुनिः-इष्टो वयोदशोपेतः सप्तमी दशमीति च । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान्, ज्यच (  $\frac{५१३१३३}{२४४२२}$  ), वृद्धस्य च (  $\frac{५१३१३३}{२४४२२}$  ) इति ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (  $\frac{६१४१३६०}{२४४२२}$  ) इत्यात्वम् । अग्रे जातोप्रियः, अग्राद्यत् (  $\frac{४१४१३३६}{२४४२२}$  ), घञ्छौच (  $\frac{४१४१३३७}{२४४२२}$  ) इति घः । अग्याग्रीयौ च । अग्रिमपाठे, अग्रादिपश्चाद्धिमच् ( वा०  $\frac{३६४४४}{२४४२२}$  ) जघ-न्यजः पश्चाज्जातः । अत्यर्थं युवा कनिष्ठो यवीयांश्च, युवाल्पयोः कञन्यतरस्यां (  $\frac{५१३१३३४}{२४४२२}$  ), स्थूलदूरेति (  $\frac{६१४१३५६}{२४४२२}$  ) यणादिलोपः पूर्वस्य गुणः । एवं कनीयान् यविष्ठश्च । अवरे जायतेऽवरजः ॥ ४३ ॥ छ्यति स्म छातः, छो छेदने । मांसमस्यास्ति मांसलः, सिध्मादित्वात् (  $\frac{५१२१३३३०}{२४४२२}$  ) लच् । अंसावस्य स्तः ( अंसलः ), वत्सां-साभ्यां कामबले (  $\frac{५१२१३३३०}{२४४२२}$  ) इति लच् । तुन्दं पिचण्डश्चास्यास्ति, तुन्दादिभ्य इलञ्च (  $\frac{५१२१३३३०}{२४४२२}$  ) इति चादिनिष्ठौ । उदरिलोपि । तुन्दिरस्यास्ति तुन्दिभः, तुन्दि-वलिचटेर्भः (  $\frac{५१२१३३३०}{२४४२२}$  ) ॥ ४४ ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटज्जनाटजभ्रटचः (  $\frac{५१२१३३३३}{२४४२२}$  ), नतनासिकश्चिपिटवोणः । नतायां नासिकायां नासानमनेप्येते वर्तन्ते । प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः, केशाद्वोन्यतरस्याम् (  $\frac{५१२१३३३३०}{२४४२२}$  ), वलि-स्वक्सकोचोऽस्यास्ति, पामादिवाञ्चः (लोमादिपामादीति  $\frac{५१२१३३३३०}{२४४२२}$  ) । ( वलिभः ) तुन्दिवलिचटेर्भः (  $\frac{५१२१३३३३०}{२४४२२}$  ) ॥ ४५ ॥ पूयतेऽपसार्यते पोगण्डः । खर्वति खर्वः ।



- 2 Having a nose like a hoof. ४७ खुरणाः स्यात् खुरणसः, प्रभुः प्रगतजानुकः । 2 Bandy-legged.  
 2 Long shanked. ऊर्ध्वभुजूर्ध्वजानुः स्यात्, संभुः संहतजानुकः ॥  
 2 Knock-kneed.  
 2 Deaf. ४८ स्यादेडे बधिरः, कुब्जे गडुलः, कुकरे कुणिः । 2 Having a crooked arm.  
 2 Hump-backed. ४८ स्यादेडे बधिरः, कुब्जे गडुलः, कुकरे कुणिः । 2 Having a crooked arm.  
 2 Small, short, or thin. ग्रन्थिरूपतनौ, श्रोणः पञ्जौ, मुण्डम् तु मुण्डिते ॥  
 2 Bald; closeshaved. 2 A cripple.  
 2 Squint-eyed. ४९ बलिरः केकरे, खोडे खञ्जस्, त्रिषु जराऽवराः ।  
 2 Lame जडुलः कालकः पिप्लुस्, तिलकस् तिलकालकः ॥  
 3 A freckle or mark.  
 2 A mole or spot.  
 2 Health. ५० अनामयं स्यादारोग्यं, चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया ।  
 2 Physicking. भेषजौषध-भेषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥  
 5 Medicament.

हसति हस्वः । वामोऽस्यातीति वामनः । निखर्वः खट्वः [ नः ] खर्व इति नाममाला ।  
 खरा तीक्ष्णा खरस्येव वा नासास्य खरणाः, खुरखाराभ्यांवानसूक्तव्य (वा०  $\frac{३३६३}{८५७३}$ ),  
 पक्षे-अज्जनासिकायाः संज्ञायां नसचा स्थूलात् (  $\frac{५१४११८}{८५७३}$  ), पूर्वपदात्संज्ञायामगः  
 (  $\frac{५१४१३}{८५७३}$  ) इति णत्वम् । नःभुद्रः भुद्रनासिकः । ( विप्रः ) वेगोवक्तव्यः ( वा०  
 $\frac{५१४१३}{८५७३}$  ) ॥ ४६ ॥ खुरोकारा नासिकास्य खुरणाः-विकटघोणः । प्रगते विरले  
 वातादिदोषाचथोर्ध्वं संहते च जानुनी अस्य, प्रसंभ्यां जानुनोर्ध्वः (  $\frac{५१४१२९}{८५७३}$  ), ऊर्ध्वा-  
 द्विभाषा (  $\frac{५१४१३०}{८५७३}$  ) ॥ ४७ ॥ एडपशुरिव-एडः । बद्धौ कर्णावस्य बधिरः ।  
 कुत्सित उब्जः, कुब्जः, पृषोदरादिः ( ग.सू. २३४ ) । गडुरस्यास्ति गडुलः, सिध्मा-  
 दिस्वात् (  $\frac{५१४१३०}{८५७३}$  ) लच् । कुण शब्दे, कुपाणिः कुणिरिति नैरुक्ताः । कलंवक-  
 स्ववाक्कर्णः खलतिस्त्विन्द्रलुसकः । स्पृश्यते पृच्छति वा पृश्निः । ( श्रोणः ) श्रोण-  
 संघाते, कुटिलजङ्घापादः । मुण्डयते मुण्डः ॥ ४८ ॥ वलते चेष्टते वलिरं नेत्रं तद्योगा-  
 द्रलिरः । के मूर्ध्नि करोत्यक्षिणी चलत्तारकत्वात्केकरः, एनमुपाध्यायः काच[ व ] र  
 इत्याख्यत् । ( खोडः ) खुड प्रतिघाते । ( खञ्जः ) खजि वैकल्ये । वण्डो दुश्मर्मा द्विनम्रोऽपि ।  
 जराशब्दादुत्तरा उत्तानशयादयः खञ्जन्ताखिलिङ्गाः । जडति जडुलः, जडुलो जडत्वाद्वा ।  
 काल एव कालकः । अपिप्लवते पिप्लुः । तिलप्रतिकृतितिलकः । तिल इव कालक-  
 स्तिलकालकः, देहे कृष्णं लक्ष्म ॥ ४९ ॥ आमयस्यभावोऽनामयं, अव्ययं विभक्तिसमीपेति  
 (  $\frac{२१११६}{८५७३}$  ) अर्थाभावे व्ययीभावः । कितेभ्यांभिप्रतीकारे सन् । भिषज्यत्यनेन भेषजं,  
 भिषज कण्डूवादिः, अनन्तावसथेतिहभेषजादिति (  $\frac{५१४१३०}{८५७३}$  ) निर्देशाद् गुणः, भेष  
 रोगं जयतीति दुर्गः । ( औषधं ) औषधेरजाताविति (  $\frac{५१४१३३}{८५७३}$  ) स्वार्थेऽण् ।  
 ( भेषज्यं ) अनन्तावसथेतिहभेषजाब्ज्यः (  $\frac{५१४१३३}{८५७३}$  ) स्वार्थे । अविद्यमानो गदो-  
 स्मिन्नगदः । जयति रोगाज्जायुः, कृवापाजीत्युण् ( उ० १ ) ॥ ५० ॥



- 7 A disease. ५१ स्त्री रुग् रुजा चोपताप-रोग-व्याधि-गदाऽऽमयाः ।  
 3 Pulmonary consumption. 2 Catarrh. क्षयः शोषश् च यक्ष्मा च, प्रतिश्यायस् तु पीनसः ॥  
 3 Sneezing. ५२ स्त्री क्षुत् क्षुतं क्ष्वः पुंसि, कासस् तु क्ष्वथुः पुमान् ।  
 2 Cough. शोफस् तु श्वथुः शोथः, पादस्फोटो विपादिका ॥  
 3 Intumescence. शोफस् तु श्वथुः शोथः, पादस्फोटो विपादिका ॥  
 2 Kibe. ५३ किलास-सिध्मे, कच्छां तु पाम-पामे विचर्चिका ।  
 2 Blotch. कण्डूः खर्जूश् च कण्डूया, विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥  
 4 Scab. ५४ व्रणो ऽ स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे, नाडीव्रणः पुमान् ।  
 3 Itch. कोठो मण्डलकं, कुष्ठ-श्वित्रे, दुर्नामकाऽर्शसी ॥<sup>2 Hemor-</sup>  
 2 Boil. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।  
 3 Sore or wound. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।  
 1 Ulcer. प्रच्छर्दिका वमिश् च स्त्री पुमान् रतु वमथुः समाः ॥  
 2 Ringworm. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।  
 2 White Leprosy. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।  
 2 Constipation. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।  
 2 Diarrhoea. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।  
 3 Vomiting. ५५ आनाहस् तु निबन्धः स्याद्, ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।

रुज्यतेऽनया रुक्, क्तिप् । (रुजा) भिदाद्यङ् (षिद्भिदादिभ्योङ्  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{०}\frac{४}{३}$ ) । व्याधी-  
 यतेऽपथ्यैर्व्याधिः । गदति व्यथां गदः । आमीनात्यामयः, अम रोगेऽस्माद्वा ।  
 आमोपि । यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वाद्यक्ष्मा । राजयक्ष्मापि । क्षीयतेऽनेन क्षयः ।  
 शुष्यत्यनेन शोषः । प्रतिश्यायते खवति प्रतिश्यायः, श्याद्वधेति (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{०}\frac{४}{३}$  )  
 णः । पीनं स्यत्यन्तं नयति पीनसः ॥ ५१ ॥ क्ष्वणं क्षुत्, क्तिप्, क्तः, अप् । काश-  
 तेऽनेन काशः । क्षौत्यनेन क्ष्वथुः । शवति विसर्पति शोफः शोथश्च । शूयतेऽनेन  
 श्वथुः । विपद्यतेऽनया विपादिकाः पादशतस्य (  $\frac{५}{०}\frac{४}{०}\frac{१}{३}$  ) इत्यत्रान्यत्रापि वक्तव्याद्  
 बुन्-लोपो वा ॥ ५२ ॥ समे इति शोषः । किलमस्यति किलासम् । सिध्यति सिध्मं  
 मलश्वित्राख्यम् । कषति कच्छः । पिबत्यङ्गं पामा । (पामा) डाबुभाभ्यामन्यतरस्यो  
 (  $\frac{४}{४}\frac{१}{४}\frac{१}{४}\frac{३}{४}$  ) । विवर्चयति विचर्चिका, अङ्गुल्यादिसंघिषु सूक्ष्माः पिटकाः, खर्जूवि-  
 शेष इत्येके । कण्डूमति कण्डूः, भावे क्तिप् (संपदादिभ्यः क्तिप्) ।  
 (कण्डूया) अप्रत्ययात् (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{०}\frac{४}{३}$  ) खर्जति खर्जूः, कर्जं खर्जं व्यथने ।  
 विस्फोटयति विस्फोटः । पटति संश्लिष्यति पेटति वा पिटकः ॥ ५३ ॥  
 व्रणयति व्रणः । ईरयत्यङ्गमीर्मम् । इत्यर्थः, उस् । नाड्या व्रणं, समासे पुंस्त्वम् ।  
 नालिश्च । कूयते शब्दघते कोठः । (मण्डलकं) मण्डलाकृति कुष्ठम् । समे इति शोषः ।  
 कुष्णात्यङ्गं कुष्ठं, कुत्सितं तिष्ठति वा, अभ्याम्बगोभूमीति (  $\frac{८}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{०}\frac{४}{३}$  ) षत्वम् ।  
 श्वेतते श्वित्रं श्वेतकुष्ठम् । पापरोगत्वाद् दुर्नामकम् । इत्यर्थः । गुदजं गुदकीलकं च  
 ॥ ५४ ॥ आनहनं विण्मूत्रनिरोधः । गृह्णाति ग्रहणी, जाठरोऽग्निगृह्यतेऽनया वा तच्छै-  
 थिल्यात् । रुग्णः । मलप्रवहणं प्रवाहिका, रोगाख्यायांणुल् (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{०}\frac{४}{३}$  ) ।

Various diseases.

1 Abscess.

2 Elephantiasis.

2 Baldness.

2 Stone.

1 Stricture.

5 A Physician.

4 Recovered from sickness.

2 Emaciated or weak. 7 Diseased.

2 Scabby.

2 Afflicted with herpes.

2 Afflicted with gout or rheumatism.

५६ व्याधि-भेदा-विद्रधिः स्त्री ज्वर-मेह-भगन्दराः ।

1 Fever. Diabetes. Fistula.

‘श्लीपदं पादवल्मीकं, केशघ्नम् त्विन्द्रलुप्तकः ॥’ (१)

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्, पूर्वं शुक्राऽवधेस् त्रिषु ॥

५७ रोगहार्थगदङ्कारो भिषग्-वैद्यौ चिकित्सके ।

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥

५८ ग्लान-ग्लासू, आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः, समौ पामन-कच्छुरौ ॥

५९ दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादशोऽरोगयुतो दर्शसः । 2—with hemorrhoids.

वातकी वातरोगी स्यात्, सातिसारोऽतिसारकी ॥

2—with dysentery.

प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, रोगाख्यायांष्वुल् (सू०  $\frac{३।३।१०८}{३।३।१०८}$ ) । वमनं वमिः । छर्दिश्छर्दि च ॥ ५५ ॥ विद्रात्यनया विद्रधिः, विद्रो धीयतेऽस्यां वा । मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । प्रमेहोऽपि, दीपप्रदीपवत् । भगं दारयति भगंदरः स्फिक्संघौ पिटकं, पृःसर्वथोर्दारि-सहोः (  $\frac{३।३।१०८}{३।३।१०८}$  ) इत्यत्र भगे च दारेर्वक्तव्यात् ( वा०  $\frac{३।३।१०८}{३।३।१०८}$  ) खच् । श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम् । व्याधिभेद इत्येव । अश्मानं शुक्रं रात्यश्मरी । शुक्रात्पूर्वं मूर्च्छितान्ता वाच्यलिङ्गा ॥ ४६ ॥ अगदः क्रियतेऽनेनागदंकारः, कारेस-त्यागदस्य (  $\frac{६।३।१०८}{६।३।१०८}$  ) इति मुम् । भिषज्यति भिषक् । विद्यामधीते वेद वा वैद्यः । आद्यौ सामान्येनौषधादावपीत्येके । वमति वान्तः, वार्त्त इति तु युक्तं, यद्वक्ष्यति-वार्त्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु, वृत्तिरस्यास्ति, प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः (  $\frac{५।३।१०८}{५।३।१०८}$  ) कलासु साधुः कल्यः । उल्लाध्यते स्मोलाघः, कः, अनुपसर्गात्फुल्लेति (  $\frac{६।३।१०८}{६।३।१०८}$  ) साधुः ॥ ५७ ॥ ग्लायति स्म ग्लानः, संयोगादेरातोधातोः (  $\frac{६।३।१०८}{६।३।१०८}$  ) इति निष्ठा नत्वम् । ग्लायति तच्छ्लीलो ग्लासू, ग्लजिस्थश्चग्लुः (  $\frac{३।३।१०८}{३।३।१०८}$  ) । आमयोऽस्या स्यामयावी, सर्वत्रा-आमयस्योपसंख्यानाद्विनिर्दिष्टश्च ( वा०  $\frac{३।३।१०८}{३।३।१०८}$  ) । व्याधिः संजातोऽस्य व्याधितः । अपटुर्मन्दः । आतोऽत्यातुरः, आतरति रोगं वा । अभितो-म्यते स्माभ्यान्तः ( अभ्यमितश्च ), रुष्यमत्वरेति (  $\frac{७।३।१०८}{७।३।१०८}$  ) वेट् । संघातमृत्यु-र्मरकं [ को ] मारिमारी च देवतेति श्रीहर्षः । पामास्यास्ति पामनः, पामर इत्येके, द्वावपीति श्रीभोजः । [ कच्छुरस्यास्ति ] कच्छुरः, कच्छवाहस्वत्वंच ( वा०  $\frac{७।३।१०८}{७।३।१०८}$  ) इति रः ॥ ५८ ॥ ( दद्रुणः ) पामादित्वाच्छाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वश्च ( ग० १७८ ) इति नः । दीर्घान्तेऽनया दद्रूः । अशांसि सन्त्यस्याशंसः, अशांसादिभ्योऽच (  $\frac{५।३।१०८}{५।३।१०८}$  ) वा. विद्यतेऽस्य वातकी, वातातिसाराभ्यां कुक्च (  $\frac{५।३।१०८}{५।३।१०८}$  ) इतीतिः ।

- 4 Blear-eyed. ६० स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्ल-चिल्ल-पिल्लाः, क्लिन्ने ऽक्षिण चाप्यमी ।  
 2 Insane. उन्मत्त उन्मादवति, श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥  
 3 Phlegmatic.  
 1 Gibbous from disease. ६१ न्युब्जो भुम्मे रुजा, वृद्धताभौ तुन्दिल-तुन्दिभौ ।  
 2 Having blotches. 2 Having an elevated novel.  
 2 Elind. 3 Fainting. किलासी सिधमलो, ऽन्धो ऽदृक्, मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥  
 6 Seed. ६२ शुक्रं तेजो-रेतसी च बीज-वीर्येन्द्रियाणि च ।  
 2 Bile. 2 Phlegm. मायुः पित्तं, कफः श्लेष्मा, स्त्रियां तु त्वगस्त्वधरा ॥  
 2 The skin.  
 6 Flesh. ६३ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।  
 3 Dry flesh. उत्तमं शुष्कमांसं स्यात् तत् वल्लूरं त्रि-लिङ्गकम् ॥

एकदेशे विकृतत्वादतीसारव्यपि ॥ ५९ ॥ क्लिन्नस्य चुल्लचिल्लपिल्लश्चास्यचक्षुषांति वक्तव्यात् (वा० १३३३) साधवः । चक्षुःक्लेदेषि, तेन चक्षुर्गतं क्लेदश्चुल्लो नाम रोगः, तद्योगाच्चुल्लं चक्षुः, चुल्लचक्षुषवाच्चुल्लः पुमान् । उन्मादो वातभूतादिदोषा-च्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मास्यास्ति, सिध्मादित्वाल् ( ५३३३३ ) । (श्लेष्मणः) पामा-दित्वाल्नः । लोमादिपामादीति ( ५३३३३ ) ॥ ६० ॥ न्युब्जनं न्युब्जः, घञ्, भुज्न्युब्जौपाण्युपतापयाः ( ५३३३३ ) इति साधुः । भुम्मेः कुब्जः, न्युब्जेन पाणिगतेन भुम्मेवेन योगाद् न्युब्जः पुमान्, यच्छाश्वतः—विद्यादधोगतं न्युब्जं न्युब्जः कुब्ज उदाहृतः ( ४६१ ) तुण्डिरुन्नतनाभिः, तुन्दिस्तु जटर्, इलच् तुन्दादिभ्य इलच् ( ५३३३३ ) । ( तुण्डिभः ) तुन्दिवलीति ( ५३३३३ ) भश्च, एकदेशविकृतत्वात् । ( सिध्मलः ) सिध्माचित्वाल् ( ५३३३३ ), अन्धोऽदृक्, अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । नास्ति दृगस्यादृक् । मूर्च्छास्यस्येति (मूर्च्छालः), प्राणिस्थादातो लच् ( ५३३३३ ), क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्टते ( ग० ११७ ) मूर्च्छति मूर्तः, राल्लोपः ( ५३३३३ ) इति छलोपः, नव्याख्येति ( ५३३३३ ) नत्वाभावः । मूर्च्छा संजातस्य मूर्च्छितः, चुरादिमूर्च्छेः को वा ॥ ६१ ॥ शोकति स्रवति शुक्रम् । तेजयति तेजः, असुन् । रीयते रेतः, रीड् स्रवणे । वीज्यते वेति वा बीजं, बीजिलै-किकः । वीरेऽङ्गीर्षे साधु वीर्यम् । इन्द्रस्यामनो लिङ्गमितीन्द्रियं, इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग-मिति ( ५३३३३ ) साधुः । मिनोति मलान् संसक्तवान्मायुः । पतति संसते पित्तम् । कात्फलति कफः । श्लिष्यति श्लेष्मा । ( त्वक् ) त्वच संवरणे । असृजो धरा ( असृग्धरा ) ॥ ६२ ॥ ( पिशितं ) पिश अवयवे । तरो बलमस्त्यस्य तरसं, तरन्त्यनेन कार्यं वा । मन्यते मांसं, मांसभक्षयितामुत्रेति नैरुक्ताः [ मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाव्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तं मुनिरब्रवीदिति नैरुक्ताः ] । पाल्यतेऽ-नेन देहः पललं, यच्छाश्वतः— पललं तिलमिश्रे स्यात्पललं च पिशितेऽपि ( २९६ ) ।

- 7 Blood. ६४ रुधिरं ऽसृग्-लोहितास्त्र-रक्त-क्षतज-शोणितम् ।  
 2 The heart. बुक्काऽग्रमांसं, हृदयं हन्, मेदस् तु वपा वसा ॥  
 3 Fat. ६५ पश्चाद्-ग्रीवा-शिरा मन्या, नाडी तु धमनिः शिरा ।  
 1 Muscles at the nape of the neck. ३ A nerve tendon or gut.  
 2 Lungs. 2 The brain. तिलकं क्लोम, मस्तिष्कं गोर्दं, किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥  
 2 An excretion. ६६ अन्नं पुरीतन्, गुल्मस् तु प्लीहा पुंस्यथ वस्त्रसा ।  
 2 Entrails. स्नायुः स्त्रियां, कालखण्ड-यकृती तु समे इमे ॥ 2 The  
 2 The spleen. स्त्रियाम् ।  
 2 A tendon or muscle. ६७ सृणिका स्यन्दिनी लाला, दूषिका नेत्रयोर् मलम् ।  
 3 Saliva. १ Rheum of the eyes. 'नासामलं तु सिङ्घाणं, पिङ्गूषं कर्णयोर्मलम् ।' (१)  
 2 Dirt of nose. 'नासामलं तु सिङ्घाणं, पिङ्गूषं कर्णयोर्मलम् ।' (१)  
 1 Cerumen. मूत्रं प्रस्त्राव, उच्चारऽवस्करौ शमलं शकृन् ॥  
 2 Urine.  
 9 Faeces.

क्रवते ( क्रूयते ) क्रव्यं, कुङ्कतौ । आमिष्यत आमिषम् । जाङ्गलं च, पलं नानार्थे ।  
 उत्पद्यते शोष्यते—उत्तसम् । वलं लुनाति वलूरं, वलिः सौत्रो वा ॥ ६३ ॥ रुणद्धि  
 स्त्रोतांसि रुधिरम् । अस्वते न सृज्यते वासुक् । लोहितं रक्तं च वर्णितः । अस्यतेऽस्त्रम् ।  
 शोणति शोणितं, शोणं वर्णं । बुक्क्यते स्वादुस्वान्मृग्यते बुक्का, नान्तः पुंस्ययं,  
 स्त्रीत्येके, वृक्केति वैद्याः । अग्रं मुख्यम् । द्वियते हृत्-जीवाधारं पद्मं, दान्तं प्रकृत्य-  
 न्तरम् । मेद्यति स्निह्यति मेदः, असन्तत्वात्क्लीबे । उप्यते वपा । वस्ते मांसं वसा,  
 शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः ॥ ६४ ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः कृकाटिकायां  
 सिरा, मन्यते मन्या, संज्ञायां समजनिषदेति (  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{९}{९}$  ) क्यप् । नडस्येयं नाडी  
 सौषीर्यात् । धमति धमनिः, धमिः सौत्रः । सिनोति कायं सिरा, पिङ्गु बन्धने ।  
 तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम, उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत्क्लोम  
 वामे प्लीहा पुष्फुसश्चेति वैद्याः । मस्तकमज्जा, मस्तकमिष्यतीति मस्तिष्कं, इष  
 गतौ । गुर्धते गोर्दं, गुर्दं परिवेष्टने । केटति किट्टम्, किट गतौ । मलते धारयति कायं  
 मलः ॥ ६५ ॥ अमत्यनेनान्नमन्त्रम् । पूर्यते पुरीतन्, तान्तोऽयम् । गुड्यते रक्ष्यते मा  
 वाधिष्टेति गुल्मः । प्लेहते प्लीहा, नान्तः । वस्ते छादयति कायं वस्त्रसा । स्त्रसा रु-  
 [ न ]हारश्च । स्नायत्यङ्गं स्नायुः, णौ वेष्टने । महास्त्रायुश्च कण्डरा, स्नायुसंघात इति  
 वैद्याः । दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसांशः कालखण्डम्, कालखज्जमित्येके । यमं करोति  
 यकृत् ॥ ६६ ॥ सरति सृणिका । स्यन्दते स्यन्दिनी । ललति लाति वा लाला । दूष-  
 यत्यक्षि दूषिका, दूषीकापि । (प्रस्त्रावः) प्रेद्रुस्तुलुव इति (  $\frac{३}{३} \frac{३}{३} \frac{२}{२}$  ) वच् । उच्चार्यते  
 प्रेर्यते—उच्चारः । अवाधः कीर्यत इति, वर्चस्केवस्करइति (  $\frac{६}{६} \frac{९}{९} \frac{४}{४}$  ) साधुः ।

६८ पुरीषं गूथ-वर्चस्कम-स्त्री विष्टा-विशौ स्त्रियौ ।

2 The skull; cranium.

3 Any bone.

स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्री, कीकसं कुल्यमस्थि च ॥

2 The skeleton.

2 The back-bone.

2 The skull; or bones of the head.

६९ स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः, पृष्ठस्थि तु कशेरुका ।

शिरोस्थानि करोटिः स्त्री, पार्श्वस्थानि तु पर्शुका ॥ 2 A rib.

4 A limb or member.

12 The body.

७० अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनो, ऽथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥

७१ कायो देहः क्लीब-पुंसोः स्त्रियां मूर्तिस् तनुस् तनुः ।

2 Point of the foot.

4 A foot.

पादाग्रं प्रपदं, पादः पदद्विघ्नश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥

2 The ancles.

1 A heel.

2 A leg.

3 A knee.

७२ तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ, पुमान् पार्णिष् तयोरधः ।

जङ्घा तु प्रसृता, जानूरुपर्वोऽष्ठीवद-स्त्रियाम् ॥

शाम्यति शमलम् । शक्नोत्यनेन शक्नुत । ॥ ६७ ॥ पिपत्यन्त्रं पुरीषम् । गूयत उत्सृज्यते गूथम् । वर्च एव वर्चस्कम् । वितिष्ठतेऽनया विष्टा । वेवेष्टि विद्, विशतीति सभ्याः । कल्पते कर्परः, कृपे रो लो नास्ति बाहुलकात् । कं पालयति कपालं मूध्नोऽस्थि, घटादिखण्डोऽप्युपचारात् । कीति कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुल्यं, कोलति संस्त्यायते वा । अस्यतेऽस्थि ॥ ६८ ॥ कं कालयति कङ्कालयति वा कंकालः, देहा-रम्भकोऽस्थिपञ्जरः । कश्कोऽपि । कशारुकेति मुनिः, कश्यत इति । पृष्ठग्रन्थौ गडुः पुमान् । के रटति करोटिः करोटी च । पूर्यते पर्शुः, पर्शुरेव पर्शुका ॥ ६९ ॥ अङ्ग-त्यङ्गम् । प्रत्येति प्रतीकः । अवयौत्यवयवः । अपहन्यतेऽपघनः, अपघनोऽङ्गमिति (  $\frac{3}{4}\frac{3}{4}\frac{1}{2}\frac{1}{2}$  ) साधुः । कल्यते कलेवरम् । गाते गच्छति गात्रम् । उप्यते वपुः । संह-न्यते संघात्यन्तस्मिन्नङ्गानि संहननम् । शीर्यते शरीरम् । वृष्यते सिध्यते वर्पति मलान्वा वर्ष्म । विगृह्यते विग्रहः, ग्रहवृद्धति (  $\frac{3}{4}\frac{3}{4}\frac{1}{2}\frac{1}{2}$  ) अप् ॥ ७० ॥ चीयते कायः, निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः (  $\frac{3}{4}\frac{3}{4}\frac{1}{2}\frac{1}{2}$  ) दिह्यते देहः । मूर्च्छति वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनुः । प्रारम्भः पदस्य प्रपदं, पदशब्दः पादपर्यायोऽस्ति । पद्यतेऽनेन पादः । पदिति लक्ष्यलक्षणयोर्नास्ति, यस्तु गौः पदा न रपष्ट्या, पद्मयामेव यथा-तथेत्यादौ स पद्मोमासिति (  $\frac{5}{8}\frac{1}{2}\frac{1}{2}$  ) पदादेशः, अतः पदोद्भिरिति पाठ्यम्, क्रमे तु पदम् । अंहत्यनेनाङ्घ्रिः । चरत्यनेन चरणः ॥ ७१ ॥ पादग्रन्थी पार्श्वनिःसृते, घोटते घुटिका, घुट परिवर्तने । गुड्यते गुल्फः । गुल्फाधः पश्चाद्भागः पार्णिः, पुमा-निति प्रायिकं, पृथ्यते स्नेह्यते विपादिका चिकित्सार्थं पार्णिः । जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति जङ्घा । प्रसरति प्रसृता । जायते जानु । ऊर्वोः पर्व ग्रन्थिः अस्थि विद्यतेऽन्नाष्ठीवत्,

- 2 A thigh.  
 1 The pubis. ७३ सक्थि क्लीबे पुमानूहम्, तत्-संधिः पुंसि वङ्क्षणः । 1 The groin.  
 3 The anus.  
 1 The abdomen. गुदं त्वपानं पायुर् ना, वस्तिर् नाभेरधो द्वयोः ॥  
 5 The hip and loins. ७४ कटो ना श्रोणिफलकं, कटिः श्रोणिः ककुद्वाती ।  
 1 A woman's buttocks. पश्चान् नितम्बः स्त्री-कट्याः, क्लीबे तु जघनं पुरः ॥  
 1 Mons veneris.  
 1 Cavities of the loins. ७५ कृपकौ तु नितम्ब-स्थौ द्वय-हीने कुकुन्दरे ।  
 2 The buttocks. स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोस्थावुपस्थौ वक्ष्यमाणयोः ॥  
 1 Parts of generation. ७६ भगं योनिर् द्वयोः, शिश्रो मेण्डो मेहन-शेफरी ।  
 2 Vulva. मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः, पृष्ठ-वंशाऽधरं त्रिकम् ॥  
 4 Penis. ७७ पिचण्ड-कुक्षी जठरोदरं तुन्दं, स्तनौ कुचौ ।  
 3 The scrotum. चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्, न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥  
 1 Os-mnominatum  
 5 The belly. ७८ उरो वत्सं च वक्षश् च, पृष्ठं तु चरमं तनोः ।  
 2 The paps. स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री, संधी तस्यैव जनुणी ॥  
 2 A nipple.  
 5 The bosom.  
 1 The back.  
 3 A shoulder; scapula.  
 1 The collar bones.

आसन्द्वीवदष्टीवदिति (  $\frac{८१३१३}{१२१०२}$  ) साधुः ॥ ७२ ॥ सजति सक्थि । ऊर्वस्थूरः । वस्थ्यध ऊर्हसंधिः, वङ्क्षते वङ्क्षणः । गवते गयते वानेन गुदम्, गुद परिवेष्टने वा । अपानित्यनेनापानम् । पाति मलोत्सर्गात्पायुः, पिबति वा स्नेहम् । वसत्यस्मिन्मूत्रं वस्तिर्मूत्रपुटकम् ॥ ७३ ॥ कथ्यत आब्रियते कटः, शवे श्रोणौ कलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कट इति शाश्वतः ( २३७ ) कटीरोऽपि । संहन्यते श्रोणिः, तस्याः फलकमिव ककुत्पार्श्वनिःसृतांशोऽस्त्यस्याः ककुद्वाती । कट्याः पश्चाद्भागः, निताययति सुरतसंभर्दाक्षितम्बः । स्त्रीकट्याः पुरो भागः, हन्यते जघनम् ॥ ७४ ॥ कुत्सिकं कुट्णाति कुकुन्दरं, द्वयहीने क्लीबे । स्फायते स्फिक् । प्रथत उद्भिद्यते प्रोथः । प्रोहोऽपि । ( उपस्थः ) वक्ष्यमाणौ भगशिश्रौ ॥ ७५ ॥ भज्यते भगं, खनोऽक्षेत्पत्र (  $\frac{३१३१३३३}{३३३३३३३}$  ) खलो भगःपदमितिवक्तव्याद्धः ( ज्ञा० ) । यौति योनिः । स्त्रीचिह्नं स्मरगृहं च । शिनोति वर्षति भगं शिश्नः, शेफ[प]श्च । मेहव्य-नेन मेहम् । मुष्णाति गोपायति शुक्रं मुष्कः । अण्डयोः कोशोऽण्डकोशः । वर्षति शुक्रं वृषणः । पेलश्च । पृष्ठास्थनोष ऊर्वोः संधौ त्रिसंवट्टस्त्रिकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यन्नं पिचण्डः, अपिचमत्याहारं वा । कुप्यते कुक्षिः । जमत्याहारं जठरम् । उदीर्यति ( दियति ) उदरम् । तुदति तुन्दं, तुन्दिश्च । स्तन्येते बालैः स्तनौ । कूयते कुच्यते वा कुचौ । वक्षोऽरुहौ उरसिजौ च । चुच्चित्यव्यक्तं कायति पीयमानं चुचुकम् । ( क्रोडं ) कूड घनत्वे, ना पुंलिङ्गं न भवति । वक्षोमध्याद्भिन्नास्थ क्राडा ॥ ७७ ॥ उरस्यति सहते-उरः, उरस् कण्डवादिः । वस्यते छाद्यते वत्सम् ।



2 The arm-pits.

1 A side.

3 The waist.

4 An arm.

3 An elbow.

1 Humerus.

1 A fore-arm.

1 Metacarpus.

3 A hand.

2 A fore finger.

2 Fingers.

1 The several fingers.

Thumb and others.

4 A nail.

1 A short span of three kinds.

७९ बाहुमूले उभे कक्षौ, पार्श्वम-स्त्री तयोरधः ।

मध्यमं चाऽवलग्नं च मध्योऽस्त्री, द्वौ परौ द्वयोः ॥

८० भुज-बाहू प्रवेष्टो दोः, स्यात् कफोणिम् तु कूर्परः ।

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्, प्रकोष्ठम् तस्य चाप्यधः ॥

८१ मणि-बन्धादा-कनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

पञ्चशाखः शयः पाणिम्, तर्जनी स्यात् प्रदेशिनी ॥

८२ अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः, पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥

८३ पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्रादेश-ताल-गोर्कर्णास् तर्जन्याऽऽदि-युते तते ॥

( वक्षः ) वक्ष संघाते, असुन् । पञ्च ( क्रोडादयः ) एकार्था इत्येके । पृथ्यते सिच्यते पृष्ठं देहस्य पश्चाद्भागः, पश्चान्मात्रे तूपचारात् । स्कन्धते भारेण स्कन्धः । अस्यते भारेणासः । अंसवसयोः सन्धिरुद्धिर्नास्थि, जायते जन्तु ॥ ७८ ॥ कथ्यते कक्षौ, यान्तावपि वक्ष्यौ । ( पार्श्वं ) पश्चां णस् वक्तव्यः ( वा०  $\frac{३}{२}\frac{७}{३}\frac{४}{२}$  ), पार्श्वे इति द्विवचनं न्याय्यम् । मध्ये भवं मध्यमं, मध्यान्मः (  $\frac{४}{२}\frac{३}{३}\frac{६}{२}$  ) अवलगत्यवलग्नमति-कृशत्वात् । विलग्नं च । मन्यते मध्यम् । परौ भुजो बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतेऽनया भुजा, भुजन्युब्जाविति (  $\frac{७}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{२}$  ) साधुः । वहति वाहते प्रयतते वा बाहुः, बाह्व प्रयत्ने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः । दति ददाति वा दोः, सान्तः । कं फणति कफोणिः । कुरति कूर्परः, बाहुपबाहुसंधेररत्निसंज्ञस्य पश्चाद्भागः, तथा च-कफोणिः कूर्परोऽ रत्नेः पृष्ठ-मिति नाममाला । अस्य कूर्परस्योर्ध्वे, प्रगण्यते प्रगण्ड्यते वा प्रगण्डो बाहुः । कूर्पस्याधः, प्रकुण्यते प्रकोष्ठ उपवाहुः, यत्कात्यः-प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्नमणि-बन्धयोः ॥ ८० ॥ मणेरबन्धोऽत्र मणिबन्धो भुजपाप्योः संधिः । तस्मादारभ्याक-निष्ठायाः करभः, करे भातीति आङ्गभिविधौ (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) । शेतेऽस्मिन्सर्वं शयः, शम इत्येके, नाममाला तृभयं पपाठ-पाणिः शमः शयो हस्त इति । पणन्तेऽनेन पाणिः । हस्तकरौ नानार्थे । मणिबन्धः पाणिमूले । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्यं प्रदे-शिनी ॥ ८१ ॥ अङ्गुं पाणिपादं लात्यङ्गुली । अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठः, सुपिस्थ इति (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{४}{२}$  ) कः, अम्बास्त्रगोभूमीति (  $\frac{६}{३}\frac{३}{२}\frac{७}{२}$  ) षत्वम् । अनामिका नामग्रहणायोग्या, ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनादत एवास्यां पवित्रं क्रियते । कनिष्ठाल्यत्वा । ता अङ्गुष्ठाद्याः पञ्चाङ्गुल्यः ॥ ८२ ॥ नास्ति खमस्य नखः, नश्चान्नपादिति (  $\frac{६}{३}\frac{३}{२}\frac{७}{२}$  ) साधुः, न खनति याति वा । नखं राति नखरः, न खन्यते वा, डडरेकवका ( रुनेर्डडरेकेकवका-

- 2 A long span. ८४ अङ्गुष्ठं स-कनिष्ठे स्याद् वितस्तिर द्वादशाङ्गुलः ।  
 3 The palm with extended fingers. पाणौ चपेट-प्रतल-प्रहस्ता विस्तृताऽङ्गुलौ ॥  
 1 Both such palms joined. ८५ द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वाम-दक्षिणौ ।  
 1 The palm bent. पाणिर् निकुब्जः प्रसृतिस्, तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥  
 1 A cubit. ८६ प्रकोष्ठे विस्तृत-कंरं हस्तो, मुष्ट्या तु बद्धया । 1 Both such palms joined.  
 1 A short cubit. स रत्निः स्यादरत्निस् तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥  
 1 An intermediate one.  
 1 A fathom. ८७ व्यामो बाह्वोः स-क्रयोस् ततयोस् तिर्यगन्तरम् ।  
 1 The measure of a man's reach. ऊर्ध्व-विस्तृत-दोष्-पाणि-नृ-माने पौरुषं त्रिषु ॥  
 2 The throat. ८८ कण्ठो गलो, ऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।  
 3 The neck.  
 1 One streaked with three lines. कम्बुग्रीवा त्रि-रेखा सा, ऽवदुर् घाटा कृकाटिका ॥  
 3 Back of the neck.

वाच्याः)। पुनर्नव कररुह इत्येके पेटुः। त्रिभुवनचरणत्वाभावः। कामाङ्कुशोऽपि। तर्जंभ्या युते तते प्रसारितेऽङ्गुष्ठे मध्यं, प्रादिश्यते प्रादेशः। मध्यमया युतेऽङ्गुष्ठे तते तालः, तल प्रतिष्ठायाम्। अनामिकया युते ततेऽङ्गुष्ठे, गोकर्णाकृतिकर्णः ॥८३॥ सह कनिष्ठया ततेऽङ्गुष्ठे वितस्तिः, वितस्यतीति। दिष्टिश्च। द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः, चप्यतेऽनेन चपेटः, चपेटाऽपि। प्रसृतं तलमस्य प्रतलः। प्रसृतो हस्तस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति, संहतलो वा-इत्येके संहतं संघट्टं लातीति। संकुचितो हस्तस्तालादिना प्रस्त्रियत इति प्रसृतः प्रसृतिश्च। निकुब्ज इत्यपपाठः। प्रकुब्जस्त्वर्थप्रसृतिः। तौ युतौ प्रसृतौ पार्श्वश्लिष्टौ लौकिकोज्जलिः, अङ्गुले (अज्यते)ऽनेनेति, अम्यते जलम-नेनेति नैरुक्ताः। नाट्ये तु-पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादुज्जलिः स्मृतः ॥ ८५ ॥ बाह्वौ (प्रकोष्ठे) प्रसारितपाणौ हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलं मानम्। स हस्तः, रत्नः। पुंस्त्वार्थो वा। रमन्तेस्मिन्मल्ला रत्निः, सह रत्न्या मुष्ट्या वर्तत इत्येके। नास्ति रत्निमुष्टिरस्यारत्निः, निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिन्निष्कनिष्ठो मुष्टिस्तेनोपलक्षितः स हस्तोऽरत्न्याख्यः ॥ ८६ ॥ व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन व्यमति वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वं मध्यम्। ऊर्ध्वं विस्तृतो दोः पाणिश्च नुः पुंसो यत्र तन्मान-मध्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं तत्पौरुषमित्येके, पुरुषहरितभ्यामणं च (५।२।३।८) द्वादशाङ्गुलं तु पौरुषं छायामानम् ॥ ८७ ॥ कण्ठे कण्ठे वा कण्ठः। गिलति गलो ग्रीवाग्रभागः। गृणाति गिरति वा ग्रीवा। शिरो धीयतेऽस्यां शिरोधिः। कं धारयति कंधरा, संज्ञायां भृतृवृज्जीति (३।२।४।६) खच्। शंखा-कृतिर्ग्रीवा कम्बुग्रीवाख्या, असौ त्रिवलया चेति। न वदत्यवति वावदुः। घटयति



- 7 Face. ८९ वक्राऽऽस्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।  
 5 The nose. क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥  
 4 The lips. ९० ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।  
 1 The chin. अधस्ताच्च चिबुकं, गण्डौ कपोलौ, तत्-परा हनुः ॥ 1 The jaw.  
 2 The cheeks.  
 4 Teeth. ९१ रदना दशना दन्ता रदास्, तालु तु काकुदम् ।  
 2 The palate.  
 3 The tongue. ९१ रदना दशना दन्ता रदास्, तालु तु काकुदम् ।  
 1 The corners of the mouth. रसज्ञा रसना जिह्वा, प्रान्ताबोष्ठस्य सुक्लिणी ॥  
 3 The forehead. ९२ ललाटमलिकं गोधिरुध्वं दग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।  
 1 The eyebrows. कूर्चमल्ली भ्रुवोर् मध्यं, तारका ऽङ्गः कनीनिका ॥ 1 Pupil of the eye.  
 1 Space between the eye-brows.  
 8 An eye. ९३ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।  
 5 A tear. दृग्-दृष्टी चाऽस्तु नेत्राम्बु रोदनं चाऽस्रमश्रु च ॥

घाटा । कृकं शिरोग्रीवमटति कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्भागः ॥ ८८ ॥ उच्यतेऽ-  
 नेन वक्त्रम् । अस्यतेऽस्मिन्नास्यम्, कृत्यव्युदोवहुलं (  $\frac{३३}{२४} \frac{११}{१३}$  ) इति प्यत्, मुखं  
 मुखान्तरालं च द्वयमास्यमिति शाश्वतः ( ४८५ ) । उच्यतेऽनेन वदनम् । तुण्ड्यतेऽ-  
 नेन तुण्डं, तुडि तोडने । अनिति श्वसित्यनेनाननम् । लप्यतेऽनेन लपनम् । खन्यतेऽनेन  
 मुखं, डिस्खनेर्मुद् स चोदात्तः ( उ० ६९८ ), मुदितानि खान्यन्नेत्येके । जिघ्रत्यनेन  
 घ्राणम् । घोणति भ्रमति गन्धार्थं घोणा । नासते नासिका, कुल्या गन्धवहा  
 घोणा घ्राणं नासा च नासिकेति मुनिः कुल्यामप्याह । सिद्धा [ घि ] णी च  
 ॥ ८९ ॥ उच्यते तीक्ष्णाहारेणौष्ठ इत्युभयार्थोपि—अधरसान्निध्यादुत्तरौष्ठेऽत्र  
 वर्तते । अधो भवोऽधरः । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ वा, अधरोऽप्योष्ठमात्रे वर्तते ।  
 ओष्ठाधः, चीच्यते चिबुकं हन्वग्रसंधिः । गण्डति संहन्यते गण्डः । कम्पते कपोलः ।  
 तदधो गलः । तत्परस्तत्पश्चाद्भागे कपोलाधः, हन्त्याहारं हनुः, पुंस्यपि ॥ ९० ॥  
 रघते विलिख्यतेमीभी रदनाः । दश्यते दम्यते चामीभिर्दशना दन्ताश्च । रदन्ति  
 लिखन्ति रदाः । तलत्याहारोऽस्मिन्तालु । ईषत्कवते काकुं ददाति वा काकुदम् ।  
 रस्यतेऽनया रसना । लेडि जिह्वा । लोला च । घण्टिकान्तर्गलशुण्डिका । ओष्ठस्येति  
 जातावेकवचनम् । सृजति लालां सृक्कि, सृक्किणी इत्यपि क्वचित्कञ्जन्तत्वात् ॥ ९१ ॥  
 ललत्यत्रालंकारः, ललश्चटुलस्तिलकोऽदत्यत्र वा ललाटम् । अल्यते भूष्यतेऽलिकं, अलीकं  
 च । गुध्यते पट्टादिना वेष्ट्यते गोधिः । भालं च । भ्रमति भ्रूः, नेत्रोर्ध्वं रोमराजिः ।  
 कूर्ममिति भागुरिः, तन्न, लक्ष्यादर्शनात्, एवं कूर्चम् । तारयति तमस्तारका,  
 तारकाज्योतिषीतोऽत्वाभावः ( वा०  $\frac{४५}{३३} \frac{३१}{१५}$  ) । अक्ष्ण इति खेचरीव्यवच्छेदः ।  
 ( कनीनिका ) कनी दीप्तौ ॥ ९२ ॥ लोच्यतेऽनेन लोचनं विलोचनं च । नीयतेऽनेन दृश्यं

- 1 The outer corners of the eyes. १४ अपाङ्गौ नेत्रयोस्तौ, कटाक्षोऽपाङ्ग-दर्शने । 1 A glance or sidelook.
- 6 An ear. कर्ण-शब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥
- 5 The head. १५ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।
- 6 Hair. चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥
- 2 Hair-collection of hair. १६ तद्-वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश् चूर्णकुन्तलाः । 2 Curls.
- 1 The same on the forehead. ते ललाटे भ्रमरकाः, काकपक्षः शिखण्डकः ॥ 2 Locks, left at the tonsure.
- 2 A braid or tress. १७ कवरी केशवेशो, ऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।
- 1 Braided hair. शिखा चूडा केशपाशी, व्रतिनस् तु सटा जटा ॥
- 3 A lock left on the crown of the head. 2 An ascetic's clotted hair.
- 2 Unornamented hair. १८ वेणिः प्रवेणी, शीर्षण्य-शिरस्यौ विशदे कचे ।
- 2 Clean and un-entangled hair. पाशः पक्षश् च हस्तश् च कलापार्थाः कचात् परे ॥
- 3 Much or ornamented hair.

नयनं नेत्रं च । ईक्ष्यतेऽनेनेक्षणम् । चष्टे व्यक्ति चक्षुः । अक्ष्णोत्यक्षि, द्वन्द्वाच्चक्षुः क्लीबे । दृश्यतेऽनया दृक्, द्वन्द्वादिस्त्रियाम् । अस्यतेऽस्तु, अस्त्वं च । अश्नुत आकण्ठमश्वम् । बाष्पो नानार्थे ॥ १३ ॥ बाह्याविति शेषः । अपकृष्टावद्गादपाङ्गौ । कटे क्षिपति कटाक्षः, अपाङ्गेन दर्शनं यत्र, नेत्रविभागाख्यम् । कीर्यते शब्दोऽस्मिन्कर्णः । शब्दस्य ग्रहोऽनेन शब्दग्रहः । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । वृणोति श्रवः, असन्तः क्लीबे । श्रोत्रं च ॥ १४ ॥ शीर्यते जरसा शिरः । एवं कुमारशीर्षयोर्णिनिः (  $\frac{३।२।५१}{२६६८}$  ) इति लिङ्गाच्छीर्षं प्रकृत्यन्तरम् । मूर्च्छति मूर्धा, पुमान् । मस्यति परिणमते मस्तकम् । कं वराङ्गां च नानार्थे । चीयते चिकुरः, चिहुरः प्राकृतं कस्य हादेशात्, संस्कृतेऽपोति दुर्गः—कुन्तला मूर्धजाः सस्ताश्चिकुराश्चिहुराः कचा इति । कुन्ताकारं लाति कुणति वा कुन्तलः । वलयते वालः, ज्वलादित्वाणो वा, ज्वलितिकसन्तेभ्योणः (  $\frac{३।१।१४०}{२६६६०}$  ) । कचति कचः । के शेते केशः । शिरसिजश्च ॥ १५ ॥ केशानां समूहे, अचित्तहस्ति-धेनोष्ठक (  $\frac{४।२।१४७}{२६६६६}$  ), केशाश्चाभ्यां यञ्जावन्यतरस्याम् (  $\frac{४।२।४८८}{२६६६८८}$  ) । अल्यन्ते भूष्यन्तेऽलकाः । चूर्णकाख्याः केशाः ( चूर्णकुन्तलाः ), चर्चराख्याः । कुरलाश्च । आभ्यन्ति भ्रमरप्रतिकृतयो वा ( भ्रमरकाः ) । काकस्येव पक्षः । शिखेव ड्यते शिरसि खण्ड्यते वा शिखण्डकः । क्षत्रियाणां चूडा काकपक्ष इति गौडः ॥ १६ ॥ कृणवर्णा, कं वृणोति वा कवरी, जानपदकुण्डगोणेति (  $\frac{४।२।४८९}{२६६६८९}$  ) ङोप् । वेपो रचना । संयता बद्धाः । उर्ध्वं मिलति धम्मिल्लो जूटाख्यः, धमिः सौत्रा वा । धमेर्ल इति सभ्याः । शेते मूर्धन शीय ( शय्य ) ते वा शिखा, शीङोह्रस्वश्च ( उ० ७०२ ) । चोड्यते चूडा । प्रशस्ताः केशाः केशपाशी । शिखेयेव, ( सटा ) षट अवयवे । ( जटा ) जट संवाते ॥ १७ ॥ ( वेणिः ) वेणू गतौ । शिरसि भवः शीर्षण्यः, शरीरा-

- 3 Hair of the body. ९९ तनूरुहं रोम लोम, तद्-वृद्धौ श्मश्रु पुम् मुखे ।  
 1 The beard.  
 5 Dress or embellishment. आकल्प-वेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥  
 5 Adorned. १०० दशैते त्रिष्वलङ्कृताऽलङ्कारिण्यश् च, मण्डितः ।  
 2 Act of adorning. प्रसाधितो ऽलङ्कृतश् च भूषितश् च परिष्कृतः ॥  
 3 Elegant. १०१ विभ्राट् भ्राजिष्णु-रोचिष्णू, भूषणं स्यादलङ्किया ।  
 5 Ornaments; jewels or trinkets. अलङ्कारस् त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥  
 2 A crest. १०२ मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन-नपुंसकम् ।  
 3 A gem on the crest. चूडामणिः शिरोरत्नं, तरलो हार-मध्य-गः ॥  
 1 The middle gem of a string.  
 1 A trinket for the hair. १०३ बालपाश्या पारित्य्या, पत्रपाश्या ललाटिका ।—for the  
 2—for the ear. the  
 2 An ear-ring. कर्णिका तालपत्रं स्वात्, कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ fore-head.

वयवाच्च ( $\frac{५११६}{२२६६}$ ) इति यत्, ये च तद्धिते ( $\frac{६११६७}{२२६७७}$ ) इत्यत्र वाकेशोऽध्विति  
 (वा०  $\frac{६११६७}{२२६७७}$ ) शिरसः शीर्षन् वक्तव्यः । विशदोऽन्योन्यासंपृक्ते-अविकृते स्नाना-  
 दिनिर्मले वा, शदल शातने । कचादित्यर्थनिर्देशः, केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः,  
 प्रशंसावचनैश्च ( $\frac{२११६६}{२७७७}$ ) इति समासः ॥ ९८ ॥ शिरसोऽन्यत्र रोहति रोम ।  
 रलयोरैक्याल्लोम, लयते वा । पुरुषमुखे रोमवृद्धिः, समश्नुते स्मश्रु । दाढिकापि ।  
 व्यञ्जनं नानार्थे । आकल्प्यत आकल्पः । वेवेष्ट्यङ्गं वेषः, विशति चेतसीत्येके  
 तालव्यं शमाहुः, कर्मवेशाद्यत् ( $\frac{५११७००}{२७७७००}$ ) इत्यत्र तथा विचारात् । नेत्रयोः पथ्यं  
 (नेपथ्यं) वस्त्रादिशोभा । प्रत्यङ्गं कर्म प्रतिकर्म । प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गं प्रसाधनम् ।  
 पञ्चैकार्था इत्येके तच्चासत्, वेषो हि वस्त्रालंकारमाल्यप्रसाधनैरङ्गशोभा, प्रसाधनं  
 तु समालम्भनं तिलकपत्रभङ्गादिना ॥ ९९ ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णवताः ।  
 (अलंकारिण्यः) अलंकृन्निराकृज्जति ( $\frac{३१२१३६}{२२२१६६}$ ) इष्णुच् । परिष्क्रियते स्म,  
 संपर्युपेभ्यइति ( $\frac{६१२१३७}{२२२१३७}$ ) सुट् ॥ १०० ॥ भ्राजते तच्छीलो भ्राजिष्णुः, भुवश्च  
 ( $\frac{३१२१३८}{२२२१३८}$ ) इति चाट् (भ्राजतेः) इष्णुच् । (अलंक्रिया) अलंकारसाध्या  
 शोभा । करणे घञ्ल्युटौ ॥ १०१ ॥ मौलिर्नानार्थे । मुखे कुट्यते मुकुटं, मङ्क्यतेऽनेन  
 वा (मुकुटं) । कीर्यते किरीटम् । कोटीरं च । मणिरिति शेषः, तरतीव तरलः ।  
 नायको नानार्थे ॥ १०२ ॥ बालपाशे साधुर्बालपाश्या, बालबन्धनार्थं मुक्तावल्यः,  
 उत्फुल्लतिकादि, बालेषु पाशसमूहो वा । परितस्तथा भवा पारित्य्या,  
 पार्यां तथ्या वा, सीमन्तादिः । पत्रपाशानां समूहः पत्रपाश्या । ललाटस्या-  
 लंकारो ललाटिका, कर्णललाटात्कनलंकारे ( $\frac{४१३१६५}{२२४४४४}$ ) । कर्णालंकारस्तालपत्र-  
 वस्त्रौवर्णोऽपि । कुण्डं लाति वृत्तत्वात्कुण्डलम् । कर्णौ वेष्टयतेऽनेन कर्णवेष्टनम् ।

2 A collar.

2 A necklace.

1 A golden one.

1 One of Pearls.

2 A garland of pearls etc.

Garlands of various sorts.

1 A single string.

1 One containing 27 pearls.

4 A bracelet.

2 Ornament of the arm.

2 A finger-ring.

1 A seal ring.

2 Ornament of the wrist.

5 A woman's girdle.

6 Ornament of the feet.

१०४ ग्रैवेयकं कण्ठभूषा, लम्बनं स्यात् ललन्तिका ।

स्वर्णैः प्रालम्बिका, स्थायः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥

१०५ हारो मुक्तावली, देवच्छन्दोऽसौ शत-यष्टिका ।

1 One composed of 100 strings.

हार-भेदा-यष्टि-भेदाद् गुच्छ-गुच्छार्ध-गोस्तनाः ॥

१०६ अर्धहारो माणवक, एकावत्येक-यष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशति-मौक्तिकैः ॥

१०७ आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयोऽस्त्रियाम् ।

केयूरमङ्गदं तुल्ये, अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥

१०८ साक्षरा अङ्गुलिमुद्रा स्यात्, कङ्कणं करभूषणम् ।

स्त्री-कट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥

१०९ ह्रीवे सारसनं चाऽथ पुंस-कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

1 A man's belt.

पादाङ्गदं तुलाकोटिर् मञ्जीरो नृपुरोऽस्त्रियाम् ॥

भिन्नरूपास्त्रयः कर्णालङ्कारा इत्येके ॥ १०३ ॥ ग्रीवाया अलङ्कारो ग्रैवेयकं, कुलकुक्षिग्रीवाभ्य इति (  $\frac{४।३।१०६}{४।३।१०६}$  ) ढकल । लङ्कालङ्कारान्ते ललन्तिका । सिंहा-  
 वलोकितेन कृतेत्येव । स्वर्णमयी कण्ठभूषा प्रालम्बिकेत्येव ॥ १०४ ॥ ह्रियतेऽनेन  
 चित्तं हारः । देवानां छन्दोऽभिप्रायोऽत्र । यष्टिलता सरः सरिरित्येकार्थाः, यदाहुः—  
 चतुःषष्टिलतो हारोऽथाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिः कलापो माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छ-  
 कः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः । अन्ये स्वाख्यन्-द्वात्रिंशलतो गुच्छो,  
 गुह्याच्छादनात् । चत्वारिंशलतो गोस्तनो लम्बमानात्, गोपुच्छोऽपि ॥ १०५ ॥ चतुः-  
 पञ्चाशलतोऽर्धहारो देवच्छन्दार्धत्वात् । विंशतिलयो माणवकोऽल्पत्वात् । एका-  
 आवलते (अत्र), सैव-एकावली ॥ १०६ ॥ हस्तसूत्राख्यः, आ-उप्यत आवापकः ।  
 परिह्रियते परिहारे भवो वा पारिहार्यः । कटति कटकः । वलते वलयः । के बाहुश्रीर्षे  
 यौति केयूरम् । अङ्गं दयतेऽङ्गदम् । अङ्गुल्यां भवमङ्गुलीयकं, जिह्वामूलाङ्गुलिभ्यः  
 (  $\frac{४।३।१०६}{४।३।१०६}$  ) स्वाथ कन् । ऊर्मिप्रतिकृतिरूर्मिका ॥ १०७ ॥ अङ्गुल्या  
 मोदयते मुद्रयति वाङ्गुलिमुद्रा, सा ऊर्मिका । आहुश्च-कङ्कणं स्यात्प्रतिसरः, कं  
 शुभं कणति कङ्कते सरति वा । मीयते प्रक्षिप्यते मेखला । कञ्च्यते बध्यते काञ्ची ।  
 सपति समवति सप्तकी । रशन्ति तां ( रशना ), रश कान्तौ सौत्रः । सिञ्जिनी च ।  
 कलापो नानार्थे ॥ १०८ ॥ सारं सनोति सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थनम् । उच्चयो  
 नीवी च । पुंसकट्यां या काञ्ची सा शृङ्खला शृङ्गैः खलतीति । पादेऽङ्गदमिव पादाङ्गदम् ।

- 2 Bells or tinkling ornaments. ११० हंसकः पादकटकः, किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।  
 1 Materials of cloth. त्वक्-फल-कृमि- रोमाणि वस्त्रयोनिरू, दश त्रिषु ॥  
 1 Made of bark. १११ वाल्कं क्षौमाऽऽदि, फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।  
 3 Made of cotton. कौशेयं कृमिकोशोत्थं, राङ्गध्वं मृग-रोम-जम् ॥  
 1 Silken.  
 1 Woolen.  
 4 New and un-bleached cloth. ११२ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।  
 1 A pair of bleached cloth. तत् स्यादुद्रमनीयं यद् धौतयोर् वस्त्रयोर् युगम् ॥  
 1 Bleached silk. ११३ पत्रोर्णं धौत-कौशेयं बहु-मूल्यं महाधनम् ।  
 2 Wove silk. ११४ स्त्रियां बहुल्ये वस्त्रस्य दशाः स्युर् वस्तयो द्वयोः ।  
 2 A veil or mantle. क्षौमं दुकूलं स्याद्, द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥  
 2 Ends of a cloth. ११४ स्त्रियां बहुल्ये वस्त्रस्य दशाः स्युर् वस्तयो द्वयोः ।  
 3 Length. दैर्घ्यमायाम आरोहः, परिणाहो विशालता ॥  
 2 Width.  
 2 Old cloth. ११५ पटच्चरं जीर्णवस्त्रं, सभौ नक्तक-कपटौ ।  
 6 Cloth. वस्त्रमाच्छादनं वासश्च चैलं वसनमंशुकम् ॥

तुलाकृतेर्जङ्घायाः कोटिरिव तुलाकोटिः । मञ्जु मधुरमीरयति मञ्जीरः । नुवति नूपुरः, गू स्तवने ॥ १०९ ॥ हंसवत्कायति हंसकः । अवान्तरभेदस्त्वेषां भरतोक्तो नाहतः । किञ्चित्कणति किङ्किणी, किङ्किणीत्येके । क्षुद्राल्पा घण्टिका घुघुरकाख्या । ग्रहणकवाक्य-मिदम् ( त्वक्फलकृमिरोमाणीति ) । त्वगादयो वस्त्रस्य योनिरूपादानकारणं, आविष्ट-लिङ्गत्वम् । वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणितन्त्रकाणि वाच्यलिङ्गानि ॥ ११० ॥ वल्कस्य त्वचो विकारो वाल्कम् । क्षुमाया विकारः क्षौमम् । आदिशब्दाद् भ ( भा ) ज्ञादि । फलस्य विकारः फालम् । कोशस्येदं कौशेयं नेत्रपट्टादि, कोशाङ्गुलं (  $\frac{४}{१} \frac{३}{४} \frac{१}{४} \frac{५}{४}$  ) । रङ्कुर्मगविशेषः, कच्छादिभ्यश्च (  $\frac{४}{१} \frac{२}{४} \frac{३}{४} \frac{५}{४}$  ) इत्यण् ॥ १११ ॥ छेदः क्षालनं भोगश्चाहननं तद्रहितमनाहतम् । प्रीयतेऽस्यां प्रवाणी तन्तुवायशलाका सा निर्गतास्य ( निष्प्रवाणि ), निष्प्रवाणिश्च (  $\frac{५}{१} \frac{४}{४} \frac{३}{४} \frac{५}{४}$  ) इति साधुः । तन्त्रादचिरापहते (  $\frac{५}{१} \frac{२}{४} \frac{३}{४} \frac{५}{४}$  ) इति कनि तन्त्रकः । उद्गम्यतेऽभिलष्यते- उद्गमनीयम् । युगमविवक्षितं, यल्लक्ष्यम्- गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेति ( कु० सं० ७।११ ) ॥ ११२ ॥ लकुचवटादिपत्रेषु कृमिलालोर्णाकृतं पत्रोर्णम्, पृषोदरादित्वात् ( समासः ) । क्षुमाया विकारः क्षौमम् । दुह्यते क्षुमाया आकृष्यते दुकूलम् । निवीयत आच्छाद्यते निवीतम्, व्येज् संवरणे, निवृतमिति मुनिः ॥ ११३ ॥ दश्यन्ते दशाः, पुंसीत्येके । वस्यते याभिस्ता वस्तयः, अच्छिन्न-दशस्य वस्त्रस्याच्छादनान्नानात्, वर्तय इत्येके । आनह्यतेऽनेनानाहः, सर्वत्रैदम् । ( परिणाहो विशालता ) विस्ताराख्या ॥ ११४ ॥ पट इवाचरति पटति, सर्वप्राति-

- 2 Fine cloth. ११६ सुचेलकः पटो ऽस्त्री स्याद्, वराशिः स्थूलशाटकः ।  
 2 Coarse cloth. निचोलः प्रच्छदपटः, समौ रहक-कम्बलौ ॥ <sup>2 A</sup> blanket.  
 2 A cover or wrapper.  
 4 Lower garment. ११७ अन्तरीयोपसंव्यान-परिधानान्यधोऽंशुके ।  
 5 Upper garment. द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा ॥  
 2 A bodice. ११८ संव्यानमुत्तरीयं च, चोलः कूर्पासको ऽस्त्रियाम् ।  
 1 A warm cloak. नीशारः स्यात् प्रावरणे हिमाऽनिल-निवारणे ॥  
 1 A petti-coat. ११९ अधोरुकं वर-स्त्रीणां स्याच्च चण्डातक्रम-स्त्रियाम् ।  
 1 A dress reaching to the feet. स्यात् त्रिष्वप्रपदीनं तत् प्रामोत्याप्रपदं हि यत् ॥  
 2 An awning. १२० अ-स्त्री वितानमुल्लोचो, दूष्याऽऽयं वस्त्र-वेदमनि ।  
 1 A tent. प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ॥  
 3 A screen or wall of cloth.

पदिकेभ्यःक्रिड्वा ( वा०  $\frac{१}{२}\frac{७}{२}\frac{२}{२}$  ) इत्येके, ततः शत्रन्ताद् भूतपूर्वचरद् (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{५}{२}\frac{३}{२}$  ) । नक्तं भवो नक्तकः, नजते वा, ओणजी व्रीडे, द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयं तत्तुल्येऽपि वस्त्रे वर्तते । कल्पते कर्पटः । वस्यतेऽनेनाङ्गं वासः, असन्तं क्लीबे । चिह्यते चेलम्, चैलमित्यसत्, चिल वसने । अंशूस्तन्तून्कायस्थंशुकम् । प्रोतः सिचयश्चरं च ॥ ११५ ॥ पटति विस्तीर्यते पटम्, अस्त्रीति चिन्त्यं द्वयोर्दर्शनात् । वृणोत्यङ्गं वराशिः, ना पुंलिङ्गः । चत्वार एकार्था इत्येके । निचोऽयतेऽनेन निचोलः येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते, चुलिः सौत्रशुद्धेर्लत्वं वा । रमतेऽस्मिन् रहकः । काम्यते कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति निर्वचनात् ॥ ११६ ॥ अन्तरे भवमन्तरीयं, गहादित्वाच्छः (  $\frac{४}{२}\frac{२}{२}\frac{१}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) । उपसंवीयतेऽनेनाङ्गमुपसंव्यानम् । प्राव्रियतेऽनेनाङ्गं प्रावारः, वृणोत्तेराच्छादने (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{५}{२}\frac{४}{२}$  ) घञ् । उत्तर ऊर्ध्वाङ्ग आसज्यत उत्तरासङ्गः । ( बृहत्तिका ) बृहत्याआच्छादने (  $\frac{५}{२}\frac{४}{२}\frac{५}{२}$  ) कन् ॥ ११७ ॥ संवीयतेऽनेन संव्यानम् । उत्तर ऊर्ध्वं भवमुत्तरीयम् । चोल्यते छाद्यतेऽनेन चोलः, आप्रपदीनं कञ्चुकम् । कूर्परेऽस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः । निशीर्यते शीताद्यनेन नीशारः, शृवायुवर्ण-निवृत्तेष्विति ( वा०  $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{८}{२}\frac{५}{२}$  ) घञ्, यलक्ष्यम्— गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ( प. महा. ? ) ॥ ११८ ॥ ऊर्वोरधोच्छादकमंशुकमधोरुकम् । चण्डं भगमतति चण्डातकं, यस्य चलनकोपभ्रंशः । पादाग्रं प्रपदं, आ प्रपदादाप्रपदं, आप्रपदं प्रामोति (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{८}{२}$  ) इति खः ॥ ११९ ॥ वितन्यते वितानः । उपरि लोच्यत उल्लोचः, उल्लोच्यतेऽपनीयतेऽनेनातपादि वा चन्द्रकाख्यः । कदर्कोऽपि । दूष्यतेऽनेनान्यदर्शनं दूष्यम् । आद्यशब्दास्पटकुटी । पटकुड्यं गुणशालि [ लय ] नी स्त्रूला [ लं ] च । प्रतिसिनोति प्रतिबध्नाति प्रतिसीरा । जवन्यस्यां जवनिका ।



2 Embellishment  
of person.

3 Cleaning of it.

2 Cleaning with  
perfumes.

3 Perfuming.

2 Reviving a  
fragrancy.

2 Painting the  
person.

4 A circle on the  
fore-head.

11 Saffron.

6 Lac.

2 Cloves.

3 A yellow fragrant  
wood.

१२१ परिकर्माङ्गसंस्कारः, स्थान् माष्टिर् मार्जना मृजा ।

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे, आप्लाव आप्लवः ॥ ३ Bathing.

१२२ स्नानं, चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासको, ऽथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः, पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥

१२३ तमालपत्र-तिलक-चित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥

१२४ काश्मीरजन्माऽग्निशिखं वरं बाह्लीक-पीतने ।

रक्त-संकोच-पिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥

१२५ लाक्षा राक्षा जतु ह्रीवे यावो ऽलक्तो द्रुमामयः ।

लवङ्गं देवकुसुमं श्री-संशमथ जायकम् ॥

तिरस्करोति छादयति तिरस्करिणी काण्डपदास्या । क्वचित्-पर्यङ्गिका परिकरः पर्यङ्गश्रावसन्धिका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते नीवी सारसनमुच्चयः ॥ १२० ॥ मलपरि-मार्जनार्थं क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि । मार्जनं माष्टिः शुद्धिमात्रम्, वसेस्तिः ( ७० ६१९ ) इति बाहुलकात्तिः, व्रश्मश्चेति (  $\frac{८१३१३६}{२६४४}$  ) षः, मृजेवृद्धिः (  $\frac{३१३१०४}{३१३१०४}$  ) । मृजेति षिद्भिदादित्वादह् (  $\frac{३१३१०४}{३१३१०४}$  ) । उत्साद्यते मलोऽनेनोत्सादनम् । छद अपवारणे, उच्छादनमिति तु सभ्याः । ( आप्लवः, आप्लवः ) विभाषाङ्किलुवोरिति (  $\frac{७१२११४}{२४७३}$  ) वा घञ् । मज्जनं च ॥ १२१ ॥ चर्च्यतेऽनयाङ्गं चर्चा । चर्चिकायां चर्वने साधु चार्चिक्यं चन्दनादिना पुण्ड्रादि । तिष्ठत्यङ्गे स्थासकः । चर्चिक्यं त्वप-भ्रष्टम् । अनुबोधः, यथा कस्तूरिकादिर्मद्यादिना । पत्राङ्गुलिरिमे ( पत्रलेखा ) । ( पत्राङ्गुलिः ) द्राविडकादि ( पु ) लिङ्गादिभेदेन कपाले पत्रभङ्गः ॥ २२ ॥ तमालपत्राङ्गुलि कस्तूर्या ललटे तमालपत्रम् । तिलकाङ्गुलि तिलकम् । चित्रकं नानावर्णम् । विशिनष्टि विशेषकम् । इत्थं तिलकभेदा एते, पर्यायत्वं त्वदूरवि-प्रकर्षात् । अत्र द्वितीयचतुर्थौ तिलकविशेषकौ पुनर्पुंसकयोः । पुण्ड्रं च । कुं कौति कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ अग्रेरिव शिखा केसरोऽस्याग्निशिखम् । वियते वरं, ग्रहवृह-इत्यप् (  $\frac{३१३१०४}{३१३१०४}$  ) । वह्निर्देशजं ( बाह्लीकं ), यद्घोरुत्तरदिग्विजये-दुधुवर्वाजिनः स्कन्धा-लम्बकुङ्कुमकेसरान् ( र. ४।६७ ) । पीतयत्यङ्गं पीतनम् । रज्जनाद्रक्तम्, अत एवासृक्संज्ञम् । संकोचस्य पिशुनं सूचकम् । वीरं स्थिररागम् । लोहितं चन्दनमिव । वर्ण्यं च । घुसृणं देश्याम् ॥ १२४ ॥ लक्ष्यते लाक्षा । रक्षति देहं राक्षा, रातिलात्योर्वा । जायते जतु । रौति यावकः । न लजते स्म-अलवतकः, अलति वा । द्रुमस्यामथ इव निर्पासः ।

7 A gallochum.	१२६ कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समाऽर्थकम् । वांशिकाऽगुरु-राजार्ह-लोहं कृमिज-जोङ्गकम् ॥
A black kind.	१२७ कालागुर्वगुरु स्यात् तु मङ्गल्या मल्लि-गन्धि यत् । <sup>1 A</sup> very
5 Resin.	यक्षधूपः सर्जरसो राल-सर्वरसावपि ॥ <sup>fragrant</sup> sort.
2 Compounded perfume.	१२८ बहुरूपो ऽप्यथ वृकधूप-कृत्रिमधूपकौ ।
4 Incense.	तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनो ऽप्यथ पायसः ॥
5 Terpentine.	१२९ श्रीवासो वृकधूपो ऽपि श्रीवेष्ट-सरलद्रवौ ।
3 Musk.	मृगनाभिर् मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥
3 Bdellium.	१३० कङ्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरम-स्त्रियाम् ।
5 Camphor.	घनसारश् चन्द्र-संज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥
4 Sandal wood.	१३१ गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश् चन्द्रनो ऽस्त्रियाम् ।
Varieties of sandal wood.	तैलपर्णिक-गोशीर्षे हरिचन्दनम-स्त्रियाम् ॥

धन्वन्तरिस्तु-लाक्षा पल्लवराक्ष्णा दीप्तिश्च कृमिजं जतु । कृतवन्तानङ्गमाता च  
द्रुमव्याधिरलक्तकः ( ध. ३।८० ) ॥ लूयते लवङ्गम् । देवद्युतिमत्कुसुमं देवानां वा ।  
( श्रीसंज्ञं ) श्रीपर्यायम् । ( जायकं जायकाख्यपर्वतभवम् ॥ १२५ ॥ ( कालीयकं ) कालवर्ण-  
सारम् । वंशाभं वंशकम्, वंशिकेत्येके । न गुरु-अगुरु । कालागुरु काकतुण्डाख्यम् ।  
रोहति लोहम् । कृमिभिर्जन्यते कृमिजम् । जोङ्गक गिरिजम् । आहुश्च-अगुरुप्रवरं लोहं  
कृमिजगन्धमनार्यजमिति शाश्वतः (?) ॥ १२६ ॥ मल्लिकापुष्पगन्ध्यगुरु मङ्गल्याख्यम् ।  
यक्षान्धूपयति यक्षधूपः । सर्जवृक्षस्य रसः सर्जरसः । राति प्रीतिं रालः, रालाऽपि  
॥ १२७ ॥ बहुरूपो नानाकृतिगन्धः । वृकान्धूपयति वृकधूपः । तुरुष्को यवनदेशजः ।  
पिण्डको द्रव्यान्तरैः सह पिण्डितः स्वरूपान्न च्यवते । सिह्वाख्यो वृक्षः, विल उब्धे,  
सुगन्धिप्रस्तावात्पुनरिहोक्तः । पयसो द्रुमक्षीरस्य विकारः क्षुतिः पायसः ॥ १२८ ॥  
श्रिया वासो वेष्टश्च निर्यासः, वेष्टे वेष्टः । सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो निर्यासः ।  
विकसति सौगन्ध्यमस्याः कस्तूरी, के स्तूयते वा । कोलमिव कोलकम् ॥ १२९ ॥  
ककन्ते कक्, ( ककं ) कोलति संस्त्यायति कङ्कोलकम् । कोशे फलान्यस्य कोश-  
फलम् । कल्पते कर्पूरः । घनस्येव सारोऽस्य शैत्यात् सिताभ्रत्वाच्च । चन्द्रपर्यायो ह्लादक-  
त्वात् । हिमा शीतला चासौ वालुका च हिमवालुका ॥ १३० ॥ भद्रा श्रीरस्य ।  
चन्द्यते ह्लाद्यतेऽनेन चन्दनम् । तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं,



- 5 Red sanders. १३२ तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।  
 2 Mace. कुचन्दनं चाथ जातीकोश-जातीफले समे ॥
- 1 Perfumed paste. १३३ कर्पूराऽगुरु-कस्तूरी-कङ्कोलैर् यक्षकर्मः ।  
 4 Perfume for the person. गात्रानुलेपनी वर्तिर् वर्णकं स्याद् विलेपनम् ॥
- 2 Powder. १३४ चूर्णानि वासयोगाः स्युर, भावितं वासितं त्रिषु ।  
 2 Perfumed. संस्कारो गन्ध-माल्याऽऽद्यैर् यः स्यात् तदधिवासनम् ॥  
 1 Adjusting with perfumes.
- 3 A chaplet. १३५ माल्यं माला-स्रजौ मूर्ध्नि, केश-मध्ये तु गर्भकः । 1 One worn in the hair.  
 1 One suspended from the middle lock. प्रभ्रष्टकं शिखा-लम्बि, बुरो-न्यस्तं ललामकम् ॥ 1 Or falling over the forehead.  
 1 Or hung round the neck. १३६ प्रालम्बमृजु-लम्बि स्यात् कण्ठाद्, वैकक्षिकं तु तत् । 1 Or worn as a scarf.
- 2 completion or fullness. यत् तिर्यक् क्षिप्रमुरसि, शिखास्वापीड-शेखरौ ॥  
 2 A pillow. १३७ रचना स्यात् परिस्यन्द, आभोगः परिपूर्णता । 2 Or tied on the crown.  
 3 A bed. उपधानं तूपबर्हः, शय्यायां शयनीय-वत् ॥

हरि कपिलं वा, तच्चातिशीतलं पीतमाहुः । श्रीखण्डं च ॥१३१॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः तिलपर्णी नदी-आकरोऽस्या इत्येके । पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्गम् । पत्रङ्गं च पत्राङ्गाप-भ्रंशोऽयम् । (कुचन्दनं) कौ चन्दनम् । जातीलतायाः कोशं जातिसस्याख्यम् ॥१३२॥ एतैः पिण्डीकृतैर्यक्षप्रियः पङ्कः । सकुङ्कुमैरित्यागमः, धन्वन्तरिस्तु-कुङ्कुमागुरु-कस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः (घ. ७।२५) ॥ द्वौ द्वौ भिन्नार्थावित्येके । वर्तिहि नटादौ प्रसिद्धा ॥ १३३ ॥ चूर्णं पटवासाद्विशोदः । वास्यते सुगन्धीक्रियते यैर्युज्यमानैर्मिश्रैस्ते वासयोगाः । भाव्यते मील्यते भावितं, भुवोऽवकल्कने (धा. सू. १७४८); णिच् । वास्यते छाद्यते स्म, वसूस्नेहच्छेदापहर-णेषु (धा. सू. १७४५) । गन्धद्रव्यैर्भावितं पुष्पाद्यैर्वासितमित्येके । संस्कारस्तिलादीनां गुणाधानम् । आद्यशब्दादुपादिभिः । मालैव माल्यं, चातुर्वर्ण्यादिवात्यञ् (चातुर्वर्णा-दीनांस्वार्थउपसंख्यानम्) । माल्यते धार्यते माला । सृज्यते सक्, कृत्विगदधृगिति (३।२।५९) साधुः । माल्यमित्येव, गर्भस्थत्वाद्गर्भकः । माल्यमित्येव, मध्यात्यभ्रष्टकम् । ललत्यग्रे ललामकं मुण्डमालाख्यम् ॥१३५॥ कण्ठाद्वक्षस्यवलम्बमानं माल्यं प्रालम्बम् । विकक्षायां भवं वैकक्षकं, यज्ञोपवीतन्यायेन माल्यम् । माल्यमित्येव, आपीडव्यत आपीडः । शेते शिरसि शेखरः । उत्तंसोऽपि ॥१३६॥ शिल्पादिना रचना, अन्यापि । आमुज्यतेऽनेनाभोगः । उपधीयतेऽस्मिन् शिर उपधानम् । उपबृह्यतेऽनेनोपबर्हते वा-उप-बर्हः शिरोनिवेशनम् । शेतेऽत्र शय्या, संज्ञायां समजेति क्यप् (३।३।९३) (शयनीयं)

- 4 A bedstead. १३८ शयनं, मञ्च-पर्यङ्क-पल्यङ्काः खट्वा समाः । 2 Decor-  
 2 A ball to play with. गेन्दुकः कन्दुको, दीपः प्रदीपः, पीठमासनम् ॥ hair.  
 2 A lamp.  
 2 A chair or stool. १३९ समुद्रकः संपुटकः, प्रतिग्राहः पतद्रहः ।  
 2 A casket.  
 2 A spitting pot. प्रसाधनी कङ्कतिका, पिष्टातः पटवासकः ॥  
 2 A comb. 2 Perfumed powder.  
 3 A mirror. १४० दर्पणे मुकुराऽऽदर्शो, व्यजनं तालवृन्तकम् ।  
 2 A fan. इति नृवर्गः ६, अत्र मूलश्लोकाः १३९ ॥, श्लो. १.

### अथ ब्रह्म-वर्गः ७

- 9 Race or lineage. १ संततिर् गोत्र-जनन-कुलान्यभिजनाऽन्वयौ ॥  
 वंशोऽन्ववायः संतानो, वर्णाः स्युर ब्राह्मणाऽऽदयः ॥  
 1 Tribes or classes. २ विप्र-क्षत्रिय-विट्-शूद्राश् चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥  
 2 Sprung from any family. राजबीजी राजवंश्यो, बीज्यस् तु कुलसंभवः ॥  
 2 Sprung from a royal house.

कृत्यल्युटो बहुलम् ( ३१३१३३ ) इत्यधिकरणेऽनीयर् । तूलिकापि ॥ १३७ ॥ मञ्चते धार्यतेऽनेन मञ्चः । पर्यङ्कयते पल्यङ्कः, परेश्वघाङ्कयोरिति ( ८१३१३३ ) वा लत्वम् । खट्वेनां श्रान्तः खट्वा । गाते गाः, गच्छन्निन्दुको गुडको गेन्दुकः, गिन्दुक इत्येके, ( गे ) गगने-इन्दुरिवेति वा । कन्धतेऽर्थ्यते क्रीडार्थिभिः कन्दुकः, कं शिरो दुनोति वा नमनोन्नमनेक्षणात् । वीटा भारते । च्युतादानक्रीडायां गुलिका गिरिकश्च तौ । ( प्रदीपः ) प्रः स्वार्थे मेरुसुमेरुवत् । ( कज्जलध्वजः, दशेन्धनो गृहमणिः स्नेहाशश्च ) । पीयत उपवेशनेन ग्रस्यते पीठम् ॥ १३८ ॥ समुद्यते समुद्रच्छति वा समुद्रगकः । संपुट्यते श्लेभ्यते संपुटकः, भूषणाद्यावपनम् । प्रतिगृह्णात्याविलकादि प्रतिग्राहः, विभाषा ग्रहः ( ३१११०४३ ) इति णः । पतद् गृह्णाति पतद्ग्रहः । कर्षण्याख्या, प्रसाध्यन्तेऽनया केशाः । कङ्कते कङ्कती, कङ्कान्दन्तास्तनोति वा । पिष्टेन कुङ्कुम-चूर्णादिनातति पिष्टातः । पटो वास्यतेऽनेन पटवासः ॥ १३९ ॥ दृष्यन्त्यनेन सुवेष्टा । दर्पणः । मङ्कयते मण्ड्यतेऽनेन मु ( म ) कुरः । आदृश्यते रूपमस्मिन्नादर्शः । आत्म-दर्शोऽपि । व्यजति वातोऽनेन विक्षिप्यते वा व्यजनम्, तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम् तालस्य वृन्तैरुभयत इत्येके ( तालवृन्ताभाऽस्यस्येत्येके ) ॥ १४० ॥ इति नृवर्गः । ६ ।

संतन्यतेऽनया संततिः । गूयते जन्यते कुल्यते वानेन । अन्वीयतेऽन्वयः । वश्य ( न्य ) ते जन्यते वंशः । अन्ववैत्यन्ववायः । त्रियन्ते वर्ण्यन्ते वा वर्णाः ॥ १ ॥ चत्वार एव वर्णाः, स्वार्थे ण्यञ् ( चतुर्वर्णादीनां स्वार्थोपसंख्यानम् ) । राजबीजमस्यास्ति

6 Of honourable parentage.

1 The four orders.

1 An order, or religious state.

1 One, practising the six-allowed acts.

22 Wise or learned.

३ महाकुल-कुलीनाऽऽर्य-सभ्य-सज्जन-साधवः ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥

४ आश्रमो ऽस्त्री, द्विजात्यप्रजन्म-भूदेव-वाडवाः ॥

6 A man of the sacerdotal tribe.

विप्रश्च ब्राह्मणो, ऽसौ षट्कर्मा यागाऽऽदिभिर् वृतः ॥

५ विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ।

६ धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर् लब्धवर्णो विचक्षणः ॥

2 A priest conversant with scripture.

दूरदर्शी दीर्घदर्शी, श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ।

राजबीजी । राजवंशे साधुर्भवो वा राजवंश्यः । बीजे साधुर्भवो वा यथा, सूर्यबीज्यो रामः, यत्प्रकरणे-अन्येभ्योऽपि दृश्यते ( वा० पृ० ३११३० ) ॥ २ ॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः । आरात्पापकेभ्यः कर्मभ्यो यात आर्यः, अरणीयो गम्यो वा । समायां साधुः सभ्यः । संश्र्वासौ जनश्च सज्जनयते वा सज्जनः । साध्नोति परकार्यं साधुः । आमुष्यायणोऽमुष्यपुत्रश्च । ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतं, तच्चरत्यर्जयत्यवश्यं ब्रह्मचारी वर्णः । गृही गृहमेधी गृहाश्रमी ज्येष्ठाश्रमी । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्प्रस्थः, वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थो वैखानसाख्यः । भिक्षते तच्छीलो भिक्षुर्यतिः, सनाशंसभिक्ष उः ( ३१३१८० ) । अस्मिन्शतुष्के, आश्रम्यन्ति तपस्यन्त्यस्मिन्नाश्रमं प्रत्येकं वर्तते ॥ ३ ॥ मातुर्यदग्रे जननं द्वितीयं मौज्जीबन्धनादिति-द्विजातिः । अग्रे-आदौ-अग्रान्मुखाद्वा जन्माऽस्य, यच्छ्रुतिः-ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ( ऋ. १०।१०।१२ ) । वाडव इवातृसः । विशेषेण प्राति पूरयति विप्रः विपाति विपति पापं वा विप्रः, विप क्षेपे । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जातिमात्रोपजीवी स्याद्विप्रस्तु ब्राह्मणब्रुवः । षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य-अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति ( म. १।८८ ) ॥ ४ ॥ वेत्ति विद्वान्, विदेःशतुर्वसुः ( ७।३।३६ ) । विपश्यन्तिन्यते विपश्चित् । दोषाजानाति ज्ञात्वा जह्यादिति दोषज्ञः । सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थः, अन्ये ह्यसत्कल्पाः । शोभनं ध्यायति सुधीः, अन्येभ्योऽपि दृश्यते ( ३१३१८८ ) इति क्तिप् संप्रसारणं च । ओकः स्थानं वेत्ति कोविदः, कुङ् शब्देऽस्माद्वा । धियमीरयति धीरः । मनस ईष्टे, मनीषास्यस्य वा मनीषी । जानातीति ज्ञः, इगुपधेति ( ३१३१८५ ) कः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्रज्ञादिभ्यश्च ( ५।४।३६ ) इत्यण्, प्रज्ञास्यस्य वा, प्रज्ञाश्रद्धेति ( ५।३।१०३ ) णः । सम्यक् स्थानं ज्ञानमस्यस्य संख्यावान् संख्या विचारणा वा, पण्डते जानाति पण्डितः पडि गतौ, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति, पण्डा धीः संजाताऽस्य वा । कवते वर्णयति कविः, कविताऽपि ॥ ५ ॥ सुवति सूरिः । कृतमस्यास्तीति कृती कृतकृत्यः । कर्षति विविङ्क्ते कृष्टिः । लब्धं वर्णनं प्रसिद्धिर्येन

- 2 Mimamsaka.  
2 Brahnavadin.  
2 Vaisheshika.  
2 Buddha.  
2 Logicians.  
2 Jain.  
2 Nihilist.  
3 Sankhyas.

- 2 Teacher.  
1 A spiritual parent  
1 An instructor in  
holy writ.

- 2 Sacrificer in  
soma.  
2 One who sacri-  
fices in due form.

- 1 Who does so in  
a certain form.

- 1 Who has bestow-  
ed all his wealth.

‘मीमांसको जैमिनीये, वेदान्ती ब्रह्मवादिनि ॥१॥

‘वैशेषिके स्यादौलूक्यः, सौगतः शून्यवादिनि’ ।

‘नैयायिकम् त्वक्षपादः स्यात्, स्याद्वादिक आर्हकः ।

‘चार्वाक-लौकायतिकौ, सत्कार्यं सांख्य-कापिलौ’ ॥२॥

७ उपाध्यायोऽध्यापको, ऽथ स्यान् निषेकाऽऽदि-कृद् गुरुः ।  
मन्त्र-व्याख्या-कृदाचार्य, आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ <sup>3</sup> Sacri-  
ficer.

८ यष्टा च यजमानश् च, स सोमवति दीक्षितः ।

इज्याशीलो यायजूको, यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥

One who frequently sacrifices.

९ स गीष्पतीष्टया स्थपतिः, सोमपीथी तु सोमपाः ।

2 Who has drunk the juice of acid Asclepias.

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्व-स्व-दक्षिणः ॥

लब्धवर्णः । विचष्टे विचक्षणः । ( दूरदर्शी ) अप्रत्यक्षमूहत इत्यर्थः । ( श्रोत्रियः )  
श्रोत्रियं छन्दोऽधीते (  $\frac{५१३१८४}{१८८४}$  ) श्रोत्राभ्यां कृतकर्मेति । छन्दोऽधीते छान्दसः ॥६॥  
उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः, इडश्चेति (  $\frac{३३३२९}{३३३२९}$  ) घञ् । गुणात्युपदिशति गुरुः,  
यन्मनुः-निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चात्रेण स विप्रो  
गुरुह्वयते ( म. २-१४२ ) ॥ निषेको गर्भधानविधिः । आदिशब्दात्पुंसवन्सीमन्तो-  
न्नयनजा । तर्कमनामकरणाभ्रप्राशनचौडोपनयनादीनि । आचरणीयः सेव्य आचार्यः  
आचारं प्राहयतीति नैरुक्ताः, मन्त्र ( व्याख्या ) कृद्वेदाध्यापनाद्विशिष्टाख्याकृदुपन-  
यनेन द्विजत्वापादनात्, यदाह-उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।  
संकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ( मनु २-१४० ) ॥ स्वाभ्येनादिशत्यादेष्टा,  
आदिष्टीति पाठे-आदिष्टमनेनेति, इष्टादिभ्यश्च (  $\frac{५१२१८८}{१८८८}$  ) इतीनिः, क्तस्येन्विष-  
यस्यकर्मण्युपसंख्यानात् ( वा०  $\frac{१४८५}{१४८५}$  ) सप्तमी । व्रती सनियमः ॥ ७ ॥ यजते  
यजमानः, पूज्यजोःशानन् (  $\frac{३१२१९२}{३१२१९२}$  ) । स व्रती सोमवत्यध्वरे दीक्षिताख्यः,  
दीक्षा संजातास्येति । सोमपानमिष्टोमादिकतुः, यद् गौतमः-अमिष्टोमोऽत्यमिष्टोम  
उक्थ्यः षोः इशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽस्योयाम इति सोमसंस्था । यजनमिज्या, व्रजय-  
जोर्भावे क्यप् (  $\frac{३१२१९२}{३१२१९२}$  ) । अत्यर्थं यजति तच्छीलो यायजकः, यजजपदशां यडः  
(  $\frac{३१२१९२}{३१२१९२}$  ) इत्यूकः । ( यज्वा ) सुयजोऽङ्निप् (  $\frac{३१२१९२}{३१२१९२}$  ) ॥ ८ ॥ स यज्वा  
बृहस्पतिसवनहेतुना, स्थापयतीति स्थपतिः । पानं पीथः, पातृतुदिवचीतिथक् ( उ०  
१६४ ), घुमास्येतीत्वम् (  $\frac{६१४१६६}{६१४१६६}$  ), सोमपीथी तु प्राच्याः पेटुः । सर्वदायं,

1 Who is complete-<sup>10</sup> १० अनुचानः प्रवचने साऽङ्गे ऽधीती, गुरोस् तु यः ।  
ly learned.

1 Who has taken leave लब्धाऽनुज्ञः समावृत्तः, सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥  
of his preceptor.

1 Who has made ablutions.

3 A pupil.

1 Novices.

११ छात्राऽन्तेवासिनौ शिष्ये, शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

1 Fellow students.

एक-ब्रह्म-व्रताऽऽचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥

1 Spiritual brethren.

१२ सतीर्थ्याम् त्वेक-गुरुवश्, चितवानग्निमग्निचित् ।

1 Cha-

2 Traditional instruction.

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाऽव्ययम् ॥

yana  
Sacrificer.

1 Untaught knowledge.

१३ उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वा ऽऽरम्भ उपक्रमः ।

1 Deliberate com-

7 A sacrifice.

यज्ञः सवो ऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर् मखः क्रतुः ॥

mence-  
ment.

दीक्षितस्तु तत्कालम् । सर्वं विन्दत्यस्मात्सर्ववेदाः, असुन् ॥ ९ ॥ अनुक्तवान्,  
उपेयिवाननाश्वाननुचानश्च (  $\frac{३।२।१००}{३।००००}$  ) इति कानचि साधुः । प्रोच्यते प्रवचनं  
वेदः । अधीतमनेनाधीती, इष्टादिभ्यश्च (  $\frac{५।२।८८}{५।००००}$  ) इतीनिः, उक्तस्येन्विषयस्यकर्म-  
ण्युपसंख्यानात्सप्तमी ( वा०  $\frac{१६।८८}{१६।००००}$  ) । अधीत्य गुर्वाज्ञया गुरुगृहाद्यः समावर्तते  
स समावृत्तः - स्नातकाख्यः, गुरोर्गृहादनावृत्तस्नातको हि न कथ्यते ॥ सुनोति सुत्वा  
सुयजोर्ङ्गिन् (  $\frac{३।२।१००}{३।००००}$  ) । अभिषवः सोमकुट्टनसंधानम् ॥ १० ॥ छत्रमेव शीलमस्य  
छात्रः, छात्रादिभ्यो णः (  $\frac{४।४।६२}{४।००००}$  ), छात्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते । गुरोरन्ते वसत्यन्तेवासी-  
शयवासवासिष्विति (  $\frac{६।३।१८}{६।००००}$  ) सप्तम्या अलुक् । शासनीयः शिष्यः । शिक्षायां-  
भवाः शैक्षाः । प्रथमकल्प आद्यारम्भः प्रयोजनमेषां तमधीयते वा प्राथमकल्पिकाः ।  
तुल्यवेदास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्चान्योन्यं, समानं ब्रह्म चरन्ति सब्रह्मचारिणः, ब्रह्म  
वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतमिति, एकस्मिन्वेदे व्रतमाचरन्ति वा व्रते  
(  $\frac{३।२।८०}{३।००००}$  ) इति णिनिः, चरणेब्रह्मचारिणि (  $\frac{६।३।८६}{६।००००}$  ) इति समानस्य सः  
॥ ११ ॥ ( सतीर्थ्याः ) समानतीर्थेवासी (  $\frac{४।४।१००}{४।००००}$  ) इति यत्, तीर्थेये  
(  $\frac{६।३।८०}{६।००००}$  ) इति सत्वम् । तरन्त्यनेनाविद्यां तीर्थं गुरुः । अग्निचिदाहिताग्निः, अग्नौ-  
चेरिति (  $\frac{३।२।१००}{३।००००}$  ) क्तिप् । इत्येवं ह किलेति मुखपारंपर्य स्थितमितिह, ततः स्वार्थपक्षे,  
अनन्तावसथेतिह भेषजाज्यः (  $\frac{५।४।१२३}{५।००००}$  ) ॥ १२ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा, इदं प्रथमतया ज्ञानं  
चन्द्रस्योपज्ञा चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं ध्याकरणम् । उपज्ञाय-आरम्भणमुपक्रमः, यत्कात्यः-  
यस्मात्प्रवृत्त आरम्भः स उपक्रमः, नन्दस्योपक्रमः-नन्दोपक्रमणि मानानि, उपज्ञो-  
पक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् (  $\frac{२।४।३३}{२।००००}$  ) इति नपुंसकत्वम् । इज्यते यज्ञः, यजया-  
चेति (  $\frac{३।२।१००}{३।००००}$  ) नङ् । सूयते सोमोऽस्मिन्सवः । अध्वानं राधध्वरः, न ध्वरति  
वा, ध्वृ हूँने । सप्ततन्तुः सप्तभिरेछन्दोभिस्तन्यत इति । मखति धर्मं मखः । क्रियते

1 The great sacra-  
ments.

१४ पाठो, होमश्च, चाऽतिथीनां सपर्या, तर्पणं, बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञाऽऽदि-नामकाः ॥

9 An assembly or  
meeting.

१५ समज्या परिषद् गोष्ठी सभा-समिति-संसदः ।

1 A room in front  
of the offerings.

आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्री-नपुंसकयोः सदः ॥

1 By-standers.

१६ प्राग्वंशः प्राग्घबिर्-गेहात्, सदस्या विधि-दर्शिनः ।

4 Members of the  
assembly.

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥

1 Reciters of the  
prayers.

१७ अध्वर्यूद्गातृ-होतारो यजुः-साम-र्ग-विदः क्रमात् ।

2 Officiating priest.

आग्नीध्राऽऽद्या धनैर् वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥

1 The altar.

१८ वेदिः परिष्कृता भूमिः, समे स्थण्डिल-चत्वरे ।

2 Sacrificial ground.

2 A ring on the post.

चषालो यूपकटकः, कुम्बा सुगहना वृतिः ॥

1 An enclosure.

क्रतुः ॥ १३ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, होमो देवयज्ञः, अतिथिपूजनं नृयज्ञः, तर्पणं श्राद्धार्थं पितृयज्ञः, बलिभूतयज्ञः, यन्मनुः—अध्याप ( य ) नं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् (म. ३।७०) ॥ १४ ॥ समजन्ति मिलन्त्यस्यां समज्या, संज्ञायां समजनिषदेति (  $\frac{३।३।९९}{३।३।७६}$  ) क्यप् । परिषीदन्त्यस्यां परिषद्, पर्षच्च । गावो नानोक्तयस्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठी । सह भान्त्यस्यां सभा । संयन्त्यस्यां समितिः । संसीदन्त्यस्यां संसद् । आतिष्ठन्त्यस्यामास्यामा स्थानी । सीदन्त्यस्मिन् सदः, असुन्, सान्तः क्लीबे ॥ १५ ॥ साधवः, वंशकुलं स्थूणा वा प्राग्वंशोऽत्र । प्राग्वंशः पत्नीशालाख्योऽग्निशालायाः प्राग्यो भागः । सदसि ऊनाधिकजागरूका ऋत्विग्भेदाः सदस्याः । सभायां सीदन्ति सभासदः । सभां स्तृण्वन्ति सभास्ताराः । समाजं समवयन्ति सामाजिकाः, समवायान्समवै-  
तोति (  $\frac{४।४।४३}{४।४।४३}$  ) ठक् । पार्षद्याः परिषद्याः सभाशूराश्च ॥ १६ ॥ ऋत्विज इत्येव । अध्वरं याति न ध्वरति वाध्वर्युर्नामत्विग्विशेषः, स यजुर्विक्रतः स्यात् । उद्गाय-  
त्युद्गाता छन्दोगः स्यात् । जुहोति होता बह्वृचः स्यात् । अग्नीनिन्द्वेऽग्नीद्, तस्य (अग्नीधः) शरणमाग्नीधः, अग्नीधःशरणेरज्भञ्च ( वा०  $\frac{३।९।९९}{३।९।९९}$  ) इति रज्  
आद्यशब्दात्पोतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छस्यच्छावाग्ग्रावस्तुद्ब्रह्ममैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृप्रतिह-  
न्तेष्टुञ्जेतृसुब्रह्मण्याः । इत्थं सदस्याः सप्तदशत्विजः । एतिगुताशस्त्वृहजुषइति  
(  $\frac{३।१।१०९}{३।१।१०९}$  ) वृजो ग्रहणाद् वृजोऽपि, त्रियन्त इति वार्याः, ऋहलोऽर्थत् (  $\frac{३।१।१३५}{३।१।१३५}$  )  
वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजस्त इति कात्यः । ऋतौ यजतीति ऋत्विक्, ऋत्विग्द-  
धृगिति (  $\frac{३।१।५९}{३।१।५९}$  ) साधुः ॥ १७ ॥ विदन्त्येनां वेदिः, परिष्कृता चातुरक्षेण  
भूषिता यागार्थम् । अपरिष्कृतां त्वाह, निन्त्यस्मिन्स्थण्डिलम् । चल्यते चत्वरम्,  
यागार्थमसंस्कृता भूमिः । तक्षणा घटितो यः कटकाकृतिः, चप्यत उरकीर्यते चषालः ।



- 2 Top of the post. १९ यूपान् तर्म, निर्मन्थ्य- दारुणि त्वरणिर् द्रयोः । <sup>1 Wood for</sup>  
 3 Three sorts of sacred fire. दक्षिणाग्निर् गार्हपत्याऽऽहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ <sup>lighting a fire.</sup>  
 1 The three sacred fires. २० अग्नि-त्रयमिदं त्रेता, प्रणीतः संस्कृतोऽनलः । <sup>1 Fire consecrated by</sup>  
 Sacrificial fire. समूहः परिचार्योपचार्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ <sup>prayers.</sup>  
 3 Sort of sacred fire.

२१ यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाऽग्निः प्रणीयते ।

- 3 The wife of fire. तस्मिन्नानाय्यो, स्थाऽग्रायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥  
 2 Prayer uttered to excite fire. २२ ऋक् सामिधेनी धारया च या स्यादग्नि-समिन्धने ।  
 1 Metre. गायत्री-प्रमुखं छन्दो, हव्य-पाके चरुः पुमान् ॥  
<sup>1 A prepared oblation for the gods.</sup>  
 1 Curd of two milk whey. २३ आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद् दधि-योगतः ।  
 1 A leather fan. धवित्रं व्यजनं तद् यद् रचितं मृग-चर्मणा ॥

( कुम्बा ) कुवि छादने, चिन्तिपूजिकथिकुम्बीत्यङ् (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{७}{२}$  ) । ग्रियतेऽनया वृत्तिः, यज्ञवाटे पर्णिका ॥ १८ ॥ तरन्त्यनेन यूपं तर्म । निर्मन्थनीयं दारु यतोऽग्निर्जायते, इत्यर्थेऽग्निर्यतः सोऽरणिः । दक्षिणोऽग्निर्दक्षिणाग्निः । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः, गृहपतिनासंयुक्तेभ्यः (  $\frac{४}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}\frac{९}{२}$  ) । आहोतव्य आहवनीयः ॥ १९ ॥ त्रीणिता त्रेता, पृषोदरादित्वादेत्वम् (  $\frac{६}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{९}{२}$  ) । प्रणयनं मन्त्रादिना संस्कारैः प्रादुष्करणम् । अग्नौपरिचार्यापचार्यसमूहाः (  $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}\frac{३}{२}$  ) इति निपात्यन्ते, समूह्यते ढौक्यत इत्यग्निः समूहः परिचीयते परिचार्य उपचीयत उपचार्य इत्यग्निनामधेयानि प्रयोगविषयाणि ॥ २० ॥ आनाय्योऽनित्यइति (  $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}\frac{३}{२}$  ) साधुः, आनीयत आनाय्यः, प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते । ( अग्रायी ) वृषाकप्यश्चिकुर्सादेति (  $\frac{४}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}\frac{७}{२}$  ) ङीप्रसङ्गे-एत्वम् । सुधु-आहूयते स्वाहा, स्वाहास्त्वस्या वा ॥ २१ ॥ सप्तधामाधानी सामिधेनी, सप्तधामाधानिषेण्य ( वा०  $\frac{३}{२}\frac{९}{२}\frac{३}{२}$  ) । धीयतेऽनया धारया, पार्यसान्नाय्यनिकारयेति (  $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}\frac{३}{२}$  ) साधुः । गायन्तं त्रायते गायत्री । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्यतिशक्येष्टयत्यष्टिधृत्यतिधृतिविकृति-संकृत्यतिकृत्युत्कृत्याख्यं षडक्षरादाम्बर षड्विंशत्यक्षरं यावत्, छन्दति ( चन्दते ) छन्दः । अक्षरनियमात्मकं लघुगुरुनियमात्मकं च वृत्तं तनुमध्यादि । हव्यस्य पाको हव्यपाकः । पक्वं होतव्यं, चरुः चर्यतेभक्ष्यते [ रच्यते ] इति । स्थाल्यपि चरुः, हव्यकव्यपाकोऽत्रेति ॥ २२ ॥ पक्वे तसे च क्षीरे दधि-योजनादामिक्षा, पक्वे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतिः, आसीयते प्रक्षिप्यते दध्यत्रेति । धूयतेऽग्निर्येनेति धवित्रं, अर्तिलधूस्वतीत्रः (  $\frac{३}{२}\frac{२}{२}\frac{१}{२}\frac{६}{२}$  ) ॥ २३ ॥

- 1 Oblation of butter and curds. २४ पृषदाज्यं स-दध्याऽऽज्ये, परमान्नं तु पायसम् ।<sup>1—of rice.</sup>  
 1 Food of the gods and manes. हव्य-कव्ये दैव-पित्र्ये अन्ने, पात्रं सुवाऽऽदिकम् ॥<sup>Milk and sugar.</sup>

1 A vase or vessel.

- 1 Various sorts. २५ ध्रुवोपभृज्जुहूर्, ना तु सुवो, भेदाः सुचः स्त्रियः ।

- 1 A victim. उपाकृतः पशुरसौ यो ऽभिमन्य कृतौ हतः ॥

- 3 Slain or immolated. २६ परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधाऽर्थकम् ।

- 1 An intended oblation. वाच्य-लिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्न-प्रोक्षिता हते ॥

- 1 Burnt as a sacrifice. २७ सान्नाय्यं हविस्रौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

- 1 An act of sacrifice. दीक्षाऽन्तो ऽवभृथो यज्ञे, तत्-कर्माऽहं तु यज्ञियम् ॥

- 1 Supplemental sacrifice. 1 Suitable to a sacrifice.

- 1 Act of Sacrifice. २८ त्रिवथ क्रतु-कर्मणं, पूर्तं खाताऽऽदि कर्म यत् ।<sup>1 of pious liberality.</sup>

- 1 Remains of a sacrifice of oblation. अमृतं विघसो यज्ञशेष-भोजनशेषयोः ॥

पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिः सहितमाज्यं पृषदाज्यम् । पयसि संस्कृतं पायसम् । अग्निमुखेन देवेभ्योऽन्नं हव्यं, ब्राह्मणमुखेन पितृभ्योऽन्नं कव्यं, कूयते शब्दयते पितृभिः कव्यम् । उभयमुभयत्रेति तु श्रुतिज्ञाः । पिबन्त्यस्मात्पात्रम् । आदिग्रहणात्सुग्रहादि ॥ २४ ॥ ध्रुवति ध्रुवा । [उपभ्रियतेऽनया] उपभृत् । हूयतेऽनया जुहूः । एते च सुचो विशेषाः । स्त्रीलिङ्गाः । स्रवत्यस्मात्स्रुवस्तु सुव्विशेषः पुलङ्गः । उपामन्य क्रियते हन्यते स्म (उपाकृतः), यज्ञ इति शेषः ॥ २५ ॥ परंपरामकति परंपराकम् । शसनमिति तु युक्तः पाठः, शसु हिंसायाम् । प्रोक्षणं लक्षणया वधः, प्रोक्ष्य हि यज्ञे पशुह्न्यते । यज्ञ इति शेषः । ( प्रमीतः ) मीज् हिंसायाम् ॥ २६ ॥ संनीयते ( सान्नाय्यं ), पाय्यसान्नाय्येति (  $\frac{३।१।१३९}{२।३।३९}$  ) साधुः । हूयते हविः । वषण्मन्त्रलिङ्गेन कृतं हुतं वषट्कृतम् । अव-भ्रियते पूर्यतेऽनेनावभृथः । यज्ञकर्माहंति यज्ञियं, यज्ञत्विग्भ्यां घस्त्रजौ (  $\frac{५।१।७१}{१।७।३९}$  ), यज्ञत्विग्भ्यान्तर्कमार्हतीत्युपसंख्यानात् (  $\frac{५।१।७१}{१।७।३९}$  ) घः ॥ २७ ॥ इत्यते स्मेष्टं यागादि, यदाह-एकाशिकर्म हवनं त्रेतायां यज्ञं हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तद-भिधीयते । पिपति स्म पूर्तं, नध्याख्यापृमूर्च्छिमदामिति (  $\frac{६।१।७७}{१।७।३९}$  ) निष्ठान-त्वाभावः । खातं वाप्यादि, आह च-वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च । अन्नप्रदा-नमारामः पूर्तमार्थाः प्रचक्षते ॥ न भ्रियते न नश्यत्यमृतम् । विशिष्टमदनं विघसः, उपसर्गेऽदः (  $\frac{३।३।५९}{३।३।५९}$  ) इत्यप्, घजपोश्च (  $\frac{२।४।३८}{३।३।५९}$  ) इति घस्लादेशः यन्मुनिः—विघसाक्षी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषं स्याद्यज्ञशिष्टमथामृ-



13 Gift or donation.

२९ त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जन-विसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥

३० प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

1 Obsequies of a deceased person.

मृताऽर्थे तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥

2 Gifts in honour of the deceased.

३१ पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्-कर्म शास्त्रतः । 1 Funeral repast.

1 Monthly obsequies.

अन्वाहार्यं मासिकं, ऽशो ऽष्टमो ऽहः कुतपो ऽस्त्रियाम् ॥

1 Eighth hour of the day.

4 Research or inquiry.

३२ पर्येषणा परीष्टिश्च ऽन्वेषणा च गवेषणा । 2 Request or solicitation.

4 Asking or begging.

सनिम् त्वध्येषणा, याच्नाऽभिशास्तिर् याचनाऽर्थना ॥

1 A respectful oblation.

३३ षट् तु त्रिवर्ग्यमर्घाऽर्थे, पाद्यं पादाय वारिणि । 1 Water for ablution of the feet.

1 Proper for a guest

क्रमादातिथ्याऽऽतिथ्ये अतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनि ॥

6 A guest.

३४ स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर् ना गृहागते ।

2 Getting up.

‘प्राघूर्णिकः प्राघुणकश् चाऽभ्युत्थानं तु गौरवम्’ । (३)

6 Worship.

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समाः ॥

तम् ॥ २८ ॥ स्वत उपसर्गवशाच्चैते दानार्थाः । स्पर्शनं तूपचारादानं, पुच्छादौ नवादि स्पृष्ट्वा हि दीयते । ओहाक् त्यागे । श्रण दाने ॥ २९ ॥ अह्यतऽहतिः । उत्सर्गाद्यति । तदहे प्रेतदिने मृतमुद्दिश्य दानं पिण्डोदकादि, ऊर्ध्वदेहाऽन्नमौर्ध्वदैहिकं, ऊर्ध्वदमाच्छदेहाच्चेति (ग० ? ) ढञ्, अनुशक्तिकादित्वात् (  $\frac{७।३।२०}{४४८०}$  ) उभयपद-वृद्धिमाहुः ॥ ३० ॥ पितृभ्यो दानं, न्युप्यते निवापः । श्रद्धास्त्यत्र श्राद्धं पितृकर्म, प्रज्ञाश्रद्धार्चैति (  $\frac{५।३।१००१}{४४८०}$  ) णः । अन्हा हियतेन्वाहार्यममावास्याश्राद्धम् । कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपो मध्याह्नात्पृथक् श्राद्धकालः, यत्स्मृतिः-दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ( शातातप-स्मृतिः ॥ ३१ ॥ श्राद्धे द्विजशुश्रूषा ( पर्येषणा ), इषेरनिच्छार्थस्य ( वा०  $\frac{२।३।२३}{३२८४}$  ) युज्वक्तव्यः, परेर्वा ( वा०  $\frac{३।३।२४}{३२८४}$  ) । गवेष मार्गणे । गुवांदेः क्वचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं सनिः, षणु दाने । याचनं याच्ना, यजयाचेति (  $\frac{३।३।१००}{३२८४}$  ) नङ् । ( याचना ) ण्यासश्न्यइति (  $\frac{३।३।१००}{३२८४}$  ) बाहुलकाद्युच् । अभिषसनमभिषस्तिः, षस स्वप्ने ॥ ३२ ॥ आगन्त्वन्ताः षट् त्रिलिङ्गाः । वारिणीत्येव, पादार्घ्यां च (  $\frac{५।४।२५}{२०६३}$  ) इति यत् । अतिथय इदमातिथ्यं, अरिथ्यः (  $\frac{५।४।१००}{२०६३}$  ) । अतिथौ साधु-आतिथ्यं पथ्यतिथीति (  $\frac{४।४।१००}{२०६३}$  ) ढञ् । कात्यस्वाह-आवेशिकं विपश्चिज्जि-रातिथ्यमभिधीयते, आतिथ्योऽतिथिरागन्तुरिति च माला, शाश्वतोऽत एवोभयमाह -आतिथ्यं स्यादतिथ्यर्थ आतिथ्यमतिथिं विदुः ( २४७ ) ॥ ३३ ॥ अवेशे-अप्रति-

4 Service.	३५ वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्या ऽप्युपासना ।
4 Roaming.	ब्रज्या ऽटा ऽट्या पर्यटनं, चर्या त्वीर्या पथे स्थितिः ॥ 1 Perseverance in austerities.
2 Sipping.	३६ उपस्पर्शस् त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् । 2 Silence.
4 Valmiki.	‘प्राचेतसश्चाऽऽदिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश् च सः ॥३॥
3 Viswamitra.	वाल्मीकश्च चाऽथ गाधेयो विश्वामित्रश् च कौशिकः
4 Vyāsa.	व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः’ ॥ ४ ॥
5 Order, method.	आनुपूर्वी स्त्रियां वा ऽऽवृत्-परिपाटी अनुक्रमः ।
3 Neglect.	३७ पर्यायश् चा ऽतिपातस् तु स्यात् पर्यय उपात्ययः ।
2 Meritorious act.	नियमो व्रतम-स्त्री, तच् चोपवासाऽऽदि पुण्यकम् ॥

वेशे भव आवेशिकः, नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथेति स्मृतेः । नास्ति तिथिरस्यातिथिः, अतति सततं गच्छति वा, यत्स्मृतिः—अध्वनीनोऽतिथिज्ञेयः, किं च— तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राधूर्णिकः स्मृतः ( ? ) । प्राधूर्णिकः प्राधूर्णकोऽप्यभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ (नमस्या) नमोवरिवश्चित्रद्वयजिति (  $\frac{३१११९९}{३१११९९}$  ) नमः पूजायां क्यच्, अप्रत्ययात् (  $\frac{३१११९९}{३१११९९}$  ) । अपचायनमपचितिः, अपचितश्च (  $\frac{७१२१३०}{३१११९९}$  ) इत्यत्र चायतेः क्तिनि (तित्वं) चिभावोऽ नित्त्वं च वक्तव्यात् (वा०  $\frac{२२१५}{३१११९९}$  ) सपरे साधुः सपर्या, सह पर्यायक्रमेण वर्तते वा ॥ ३४ ॥ वरिवसः परिचर्याया क्यच्, नमोवरिवश्चित्रद्वयजिति (  $\frac{३१११९९}{३१११९९}$  ) शुश्रूषा गुरुस्वेवात्र लक्षणया । परिचरणं ( परिचर्या ), परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुप-संख्यानम् ( वा०  $\frac{३२१५}{३१११९९}$  ), परिचर्या तु पर्येष्टिरिति भागुरिः । परिव्रज्या तपस्याथ रुद्राकुशो विशाखिका । व्रजनं व्रज्या, व्रजयजोर्भावे क्यप् (  $\frac{३१३१९९}{३१११९९}$  ) कुटिलमटन-मटाट्या, सूचिसूत्रिसूत्र्यत्यर्थे शृणोतीनामुपसंख्यानाद्युप्यन्तात् ( वा०  $\frac{२५५९}{३१११९९}$  ), अट्यापि, यन्मनुः—तार्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशमो गुणः (म. ७।४७), “स्त्रीत्वं च निवरा कन्येतिवत्” (  $\frac{३१३१४९}{३१११९९}$  ) काशिकायां । एवं गदमचरेति (  $\frac{३१११९९}{३१११९९}$  ) चर्या । ईर्यापथे ध्यानमौनादिके संबोधमार्गाख्ये भिक्षुव्रते स्थितिरनुष्ठानम्, चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति मुनिः ॥३५॥ उपस्पृश्यन्तेऽद्भिः खान्यत्रोपस्पर्शः आचम्यते-ऽभ्योऽत्राचमनम् । मुनेर्भावः कर्म वा मौनं, इगन्ताच्च लघुपूर्वात् (  $\frac{५१११९९}{३१११९९}$  ) इत्यण् । पूर्वानुक्रमेणानुपूर्वं तस्य भावश्चानुपूर्व्यं, ध्यञ्, षित्वादा स्त्रीत्वम् । आव-र्तनमावृत् । उणादौ, परिपाटनं परिपाटिः, इच्, आवृत्परिपाटयोर्द्वन्द्वस्त्रीत्वम् ॥३६॥ पर्ययणं पर्यायः, परावनुपात्ययद्वयः (  $\frac{३१३१३९}{३१११९९}$  ) इति घञ् । विपर्ययः क्रमोलङ्घनमति-

- 2 A fast.  
 1 Discrimination. ३८ औपवस्तं तूपवासो, विवेकः पृथगाऽऽत्मता ।  
 1 Joining both hands while reading the Vedas. स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताऽध्ययन-द्विरथा ऽञ्जलिः ॥  
 1 Sanctified saliva. ३९ पाठे ब्रह्माञ्जलिः, पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ।  
 1 Holiness.  
 1 A holy posture. ध्यान-योगाऽऽसने ब्रह्मासनं, कल्पे विधि-क्रमौ ॥  
 3 A sacred precept.  
 1 A chief injunction. ४० मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस् तु ततो ऽधमः ।  
 1 A secondary one.  
 1 Holy study. संस्कार-पूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥  
 2 Obeisance. ४१ समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।  
 5 A mendicant. भिक्षुः परित्राद् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥

क्रमश्च । ब्र [वृ] त्यत वर्ज्यतेऽन्नादि यत्रेति ( व्रतम् ) तद्व्रतमुपवासकृच्छ्रचान्द्रा-  
 यणादिकं पुण्यपर्यायम् ( पुण्यक्रमः ), संज्ञायां कन् (  $\frac{५३}{०३७६}$  ) ॥ ३७ ॥ उपवस्ता-  
 प्राप्नोऽस्यौपवस्त्रं, उपवस्त्रादिभ्य ( ? ) इत्यण्, उपवस्तस्येदमौपवस्तमित्येके,  
 वसु स्तस्मे, क्तः, उपवस्तुरिदमित्यन्नाद्यपि, यत्स्मृतिः—माषान्मधु मसुरांश्च वर्जयेदौ-  
 पवस्त्रके । प्रकृतिपुरुषयोः पृथग्ज्ञानं विवेकः, भावानां पृथक्स्वरूपत्वमित्येके, विचिर्  
 पृथग्भावे । ब्रह्मणस्तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः  
 (  $\frac{५३}{०३७६}$  ) इत्यच् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मणे वेदायाञ्जलिः यन्मनुः—संहत्य हस्तावध्येयं स हि  
 ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ( म. १।७१ ) । वेदपाठे—आस्यनिर्गता जलकणा ब्रह्मविन्दवः ।  
 ( ब्रह्मासनं ) ध्यानयोगयोरस्यतेऽनेन । ध्यानमेकाग्र ( तथा ) चिन्तनं, यदाह—तत्र  
 प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ( पा० ३.२।११ ) । योगश्चिच्चवृत्तिनिरोधः ( पा.यो२ ) । कल्पते  
 विधीयते प्रक्रम्यते वानेन विनियोगशास्त्रेणेति ॥ ३९ ॥ ( मुख्यः ) आद्यो विधिरित्यर्थः ।  
 ( अनुकल्पः ) मुख्याभावे प्रतिनिधिसंज्ञः । उपाक्रियतेऽनेनेत्युपाकर्म वेदपाठारम्भे  
 विशिष्टो विधिः, रोहिण्यां छन्दांस्युपाकुर्यादिति हि श्रुतिः ॥ ४० ॥ वामेन वामः  
 स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण इति पादोपसंग्रहणम् ॥ अभिवाद्यते—आशिषं कार्यतेऽने-  
 नेत्यभिवादनम्, अत एवाभिवाद्योपसंग्राह्यः । भिक्षते भिक्षुः, सनाशंसभिक्ष उः ।  
 (  $\frac{३१}{३१४८}$  ) । परिवर्ज्य सर्वं संन्यस्य व्रजति परित्राद्, परौव्रजेःषश्चपदान्ते  
 ( उ० २।७ ), इति विण् ( क्शिप् ) षत्वं च । कर्मन्देन पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षु-  
 तन्त्रमधीते, कर्मन्दकृशाश्वादिनिः (  $\frac{४३}{४४९९}$  ), पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु-  
 नटसूत्रयोः (  $\frac{४३}{४४९९}$  ) इति णिनिः । मा कृ(कुरु)त कर्माणि मुक्ति [शान्ति]र्व-  
 श्रेयसीति मस्करी, मस्करमस्करिणोर्वेणुपरित्राजकयोः (  $\frac{६१}{४०६८}$  ) इति साधुः

- 3 An ascetic. ४२ तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी, वाचंयमो मुनिः ।  
 2 A holy sage. तपः-क्लेश-सहो दान्तो, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥  
 1 Patient of austerity. ४३ ऋषयः सत्यवचसः, स्नातकस्त्वाप्लुतो व्री । Anniliated  
 2 Religious students. ये निर्जितेन्द्रिय-ग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ householder.  
 2 Saints. ४४ यः स्थण्डिले व्रत-वशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।  
 2 Sages with subdued senses. ४५ यः स्थण्डिले चाथ विरजस्तमसः स्युर् द्रयातिगाः ।  
 2 One who sleeps on the bare ground. ४६ अ-स्त्री कमण्डलुः कुण्डी, व्रतिनां साऽऽसनं वृषी ।  
 2 Men perfectly virtuous. अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री, भैक्षं भिक्षा-कदम्बकम् ॥  
 3 A purified person. ४७ पवित्रः प्रयतः पूतः, पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः । 2 Hereties and impostors.  
 1 A student's staff. पालाशो दण्ड आषाढो व्रते, राम्भस् तु वैणवः ॥  
 2 His waterpot. ४८ अ-स्त्री कमण्डलुः कुण्डी, व्रतिनां साऽऽसनं वृषी ।  
 1 His cushion. अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री, भैक्षं भिक्षा-कदम्बकम् ॥  
 3 A hide used by him. ४९ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री, भैक्षं भिक्षा-कदम्बकम् ॥

1 One cut from a Bambu.

1 Aggregate of alms.

॥४१॥ तपोऽस्यास्तीति, तपःसहस्राभ्यांविनीभी (  $\frac{५१२१०२}{२०००}$  ), अण्च (  $\frac{५१२१०३}{२०००}$  ) ।  
 अन्येषामपि दृश्यते (  $\frac{६१३१३३७}{३०००००}$  ) इति दीर्घात्पारिकाङ्क्षी । पारिरक्षि ( क्ष ) कः  
 सांन्यासिकश्च । वाचं यच्छति मौनेनास्ते वाचंयमः, वाचियमोव्रते (  $\frac{३१२१४०}{२०००००}$  )  
 इति खच् । मन्यते मुनिः । भिक्षुपर्यायावेतावित्येके । दाम्यति दान्तस्तपःक्लेशा-  
 नुद्धिम्, वादान्तशान्तेति (  $\frac{७१२१२७}{३०००००}$  ) साधुः । वर्णोऽस्यास्तीति वर्णी, वर्णाद्-  
 ब्रह्मचारिण (  $\frac{५१२१३३४}{२०००००}$  ) इतीति । ब्रह्म चरति तच्छीलो वा ब्रह्मचारी ॥ ४२ ॥  
 दर्शनादभिरविसंवादिवाक् ( सत्यवचाः ) । ( स्नातकः ) स्नातवेदसमाप्तौ ( ग०  
 १०६७ ) इति यावादित्वात् (  $\frac{५१२१२७}{२०००००}$  ) कन् । यो व्रतवांस्तीर्थेष्वप्लवते स्नातीत्या-  
 प्लुतः स स्नातकः, यश्चतुः-गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया । वेदव्रतानि  
 वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव च यतं यमनमस्यास्तीति यती । यच्छत्युपरमति  
 यातः ॥ ४३ ॥ आद्यस्य ( स्थण्डिलशायिनः ), व्रते (  $\frac{३१२१४०}{२०००००}$  ) इति णिनिः ।  
 परस्य ( स्थाण्डिलस्य ), स्थण्डिलाच्छयितव्रते (  $\frac{४१२१५५}{२०००००}$  ) इत्यण् । विगते  
 रजस्तमसौ येभ्यः, सारिका इत्यर्थः । द्वयमतिगच्छन्त्यतिक्रामन्ति द्रयातिगाः ॥ ४४ ॥  
 पूयतेऽनेन पवित्रः । प्रयतते प्रयच्छत्युपरमति वा प्रयतः । शुचिः पुण्यः पावनश्च ।  
 पाप(प)मणन्ति पाषण्डा वेदबाह्यव्रताः सर्वलिङ्गिनः क्षपणकाद्याः । सर्वाणि लिङ्गानि  
 सन्त्येषां, भग्नव्रता इत्येके, आहुश्च-नानाव्रतधरा नानावेषाः पाषण्डिनो मताः ।  
 आषाढासु जात आषाढः, विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः (  $\frac{५१२१३३७}{२०००००}$  ),  
 यदाह-आषाढो व्रतिनां दण्डः । व्रत इत्येव, रम्भो वेणुपर्यायः ॥ ४५ ॥ कं जलमण्डे  
 मध्ये लाति कमण्डलुः । कुण्डात् जानपदकुण्डेत्यमत्रे (  $\frac{४१२१५५}{२०००००}$  ) ङीष् । ब्रुवन्तोऽस्यां  
 सीदन्ति वृषी । अज्यते क्षिप्यतेऽजिनम् । चरितं चर्म । कृत्यते कृत्तिः । ( भैक्षं )

2 Religious bathing.

2 Reading or muttering of prayers.

1 An expiatory prayer.

1 A perpetual duty.

1 A voluntary one.

4 Shaving.

2 Robe.

1 Petticoat.

1 Over the right shoulder.

1 Part of the hand sacred to the gods.

1—to the manes.

४७ स्वाध्यायः स्याज् जपः, सुत्या ऽभिषवः सवनं च सा ।

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिध्वघमर्षणम् ॥

४८ दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षाऽन्त्योः पृथक् ॥

1 Half-monthly sacrifice.

४९ शरीर-साधनाऽपेक्षं नित्यं यत् कर्म तद्-यमः ।

नियमस् तु स यत् कर्म नित्यमागन्तु-साधनम् ॥

‘क्षौरं तु भद्राकारणं मुण्डनं वपनं त्रिषु ।

कक्षापटी च कौपीनं शाटी च स्त्रीति लक्ष्यतः’ ॥ ५ ॥

५० उपवीतं ब्रह्म-सूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे । 1 The cord passed over the left

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्, निवीतं कण्ठ-लम्बितम् ॥ shoulder.

1 Suspended over the neck.

५१ अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं, स्वल्पाऽङ्गुल्योर् मूले कायम् ।

1 Part of the hand sacred to the creator.

मध्ये ऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं, मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् (  $\frac{४}{२} \frac{१३}{४८}$  ) ॥ ४६ ॥ स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्वाध्यायः, इडश्चेति (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१३}{४८}$  ) घञ् । जपनं जपः, व्यधजपोरनुपसर्गे (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१३}{४८}$  ) इत्यप् । सोमं सुन्वन्त्यद्भिः परिवासयन्त्यस्यां सुत्या, संज्ञायां समजेति (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१३}{४८}$  ) क्यप् । अभिषवणमभिषवः, उपसर्गात्सुनोतीति (  $\frac{२}{२} \frac{३}{२} \frac{१३}{४८}$  ) षत्वम् । अर्घं मृष्यते शोध्यतेऽनेनाघमर्षणं, अर्घ्यैवत्यो मन्त्रस्तद्रूपो वा, करणाधिकरणयोश्च (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१३}{४८}$  ) इति ल्युट्, त्रिरात्रोपवासादिस्तूपचारात् ॥ ४७ ॥ अमावास्या(यां) दर्शः, दृश्यते चन्द्रोऽत्रेति, यागस्तूपचारात् । पूर्णिमायां पौर्णमासः, पूर्णो माश्रन्द्रस्तत्र भवः ॥ ४८ ॥ शरीरमात्रेणैव यत्क्रियते तत्, यम्यतेऽनेन चित्तं यमः, यमःसमुपनिविष्टचेत्यप् (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१३}{४८}$  ), आह च—अहिंसास्त्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः(पा.यो २।३०) आगन्तु ब्राह्म मृजलादि साधनं यत्रेति, अत एव कृत्रिमं कर्म नियमः, यदाह—शौचसंतोषतपः—स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः(पा.यो २।३२) ॥ ४९ ॥ शैव उर्ध्वस्त्रोतसिकः सिद्धान्ती शुद्धमार्गिकः [ शुद्धान्ती सिद्धमार्गिकः ] । पाञ्चाधिकः पाशुपतो लाकुलोऽथ महाव्रती ॥ कापाली सोमसिद्धान्ती तान्त्रिकः स्याद्विशेषतः । यामलोद्वयमार्गी स्यात्त्रिक-मेदी षडधिकः ॥ पूर्वज्ञायी महामार्गो भैरवी दक्षिणागमः । शाक्तो वामस्त्रोतसिकः कौल आन्वयिको मतः । एकायनः शाश्व[सात्व]तश्च वैष्णवः पाञ्चरात्रिकः । रक्ताम्बरो भदन्तश्च शाक्यः श्रमणवन्दकौ । मिथुः श्वेतः श्वेतपटः क्षपणार्षिर्दिगम्बरः—(दिगीश्वरः) । नम्राटः श्रावकोऽह्नीको निर्ग्रन्थो जीवजीवकौ ॥ उपवीयते प्रात्रियते स्मोपवीतम् [ यज्ञोपवीतं च ] । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धते प्राचीनावीतं,

2 Deified state.

1—to the Vedas.

1 Inferior deification.

1 Penance

1 Fasting to die.

1 One who has left his sacred fire.

1 An uninitiated person.

2 A hypocrite or impostor.

५२ स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।

देवभूयाऽऽदिकं तद्-वत्, कृच्छ्रं सांतपनाऽऽदिकम् ॥

५३ संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायो, ऽथ वीरहा ।

नष्टाग्निः, कुहना लोभान् मिथेर्या-पथ-कल्पना ॥ 1 Hypocrisy.

५४ ब्रात्यः संस्कार-हीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ।

2 One who has not made his studies.

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ 2 A violator of his vow.

प्रागेव प्राचीनं, विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् (  $\frac{५१४८}{२२८८}$  ) इति खः, आवीयते स्मावीतम् । यज्ञसूत्रमित्येव, नियतं वीयते स्म निवीतं, यन्मनुः—प्रोद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः । सच्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसज्जने ( म. २-६३ ) ॥ ५० ॥ देवेभ्यस्तीर्यते दीयते तीर्थम् । स्वल्पा कनिष्ठाङ्गुलिः, द्वित्वमञ्जलिमध्येन प्रजापतिभ्यो जलदानाज्ञानान् । कः प्रजापतिदेवतास्य कायं, कस्येत् (  $\frac{४१२१५}{२२४७}$  ) इत्यण्-इवं च । अङ्गुलिस्तर्जन्यत्र, पितरो देवतास्य पित्र्यं तीर्थं वाय्वृतुपित्रुपसो यत् (  $\frac{४१२१३९}{२२३३}$  ) । ब्रह्मा देवतास्य ब्राह्मं तीर्थं, ब्राह्मोऽ जातौ (  $\frac{६१४१७९}{२२५८}$  ) इति साधुः, यद्याज्ञवल्क्यः—कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृ ब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ करमध्यं सौम्यं त्वाहुः ( या. १-१९ ) ॥ ५१ ॥ ब्रह्मणो ज्ञानस्य भवनं ब्रह्मभूयं, ब्रह्मणैकध्यं(कात्य)मोक्ष इत्यर्थः, भुवोभावे (  $\frac{३१११९७७}{२२५८}$  ) इति क्यप् । सह युनक्ति सयुक्, तस्य भावः सायुज्यम् । तद्वदिति देवत्वं देव सायुज्यं च । आदिशब्दान्मूर्खभूयादि । कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः । संतपने भवं सांतपनं, यत्स्मृतिः—ज्यहं सायं ज्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् । ज्यहं परं च नाश्नीयात्कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ( म. ११२११ ) ॥ आदिशब्दात्पराकादि ॥ ५२ ॥ संन्यसनं सर्वत्यागः, ( तद्युक्तः ) मरणाध्यवसायः ( प्रायः ) पुमानिति प्रायस्य सान्तत्वं माविज्ञायीती; प्रायोपवेशनमतिनृपतिर्बभूव ( रघु० ८-३४ ) नष्टाग्निः, वीरयते वीरोभिस्तमुपेक्षया हन्ति ( वीरहा ) । ईर्यापथाख्यस्य भिक्षुव्रतस्य दम्भेन परविस्मापनार्थं मिथ्याकल्पना कुहना, कुह विस्मापनेस्माद्युच् । अर्थलिप्सया विज्ञानदर्शनं वा कुहनिकाख्यम् । शाश्वतस्वाह ( ३८६ ) ईर्ण्यलुर्दम्भचर्या च कुहनः कुहना क्रमात् ॥ ५३ ॥ व्रते साधुः कालो व्रत्यः तत्र भवो ब्रात्यः प्रायश्चित्तार्हः, संस्कारोऽत्रोपनयनम्, यत्स्मृतिः—( या. १-३८० ) सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यस्तोमादृते क्रतोः । व्रतेऽसाधुरित्येके, पृथग्व्यपदेशेनेत्यर्थः । निराक्रियते वेदहीनत्वाच्चिराकृतिः, आकृतेजातिर्वा निष्क्रान्तः, यत्स्मृतिः—अनधीत्य तु यो वेदमन्यत्र कृते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ ( म. २-१६८ ) धर्मो ध्वजश्चिह्नमिवास्त्यस्य



1 One who is asleep at sunset, or at sunrise. ५५ सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्ताऽभ्युदितौ च यथा-क्रमम् ॥

1 One married before his elder brother. ५६ परिवेत्ता ऽनुजो ऽनूढे ज्येष्ठे दार-परिग्रहात् ।

1 The unmarried elder brother. परिवितितस् तु तज्-ज्यायान्, विवाहोपयमौ समौ ॥

6 Marriage. ५७ तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।

5 Copulation. व्यवयो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥

3 Three human pursuits. ५८ त्रिवर्गो धर्म-कामाऽर्थैश्च, चतुर्वर्गः स-मोक्षकैः । 1 Four objects.

1 The same equally potent. स-बलैस् तैश्च चतुर्भद्रं, जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥

1 The bridegroom's friends.

इति ब्रह्म-वर्गः ७, अत्र मूलश्लोकाः ५८, श्लो० श्लो० ५.

### अथ क्षत्रिय-वर्गः ८

5 A man of the military tribe. १ मूर्धाभिषक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

7 A king. राजा राट् पार्थिव-क्षमाभृन्-नृप-भूप-महीक्षितः ॥

धर्मध्वजी । लिङ्गाज्जटादेर्वृत्तिर्जीविकाऽस्य, भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति यावत् ।  
अत्रान्तरे कर्णी रेतोऽस्यावकीर्णी, यत्स्मृतिः—ब्रह्मचार्यवकीर्णी स्यात्कामतस्तुस्त्रियं  
व्रजेत् ( ? ) ॥ ५४ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽस्तमितोऽकोऽस्याभिनिर्मुक्त अभिभूयो-  
दितोऽकोऽस्याभ्युदितः ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतविवाहे कनिष्ठो विवाहाद्धेतोः,  
परिवर्ज्यं विन्दति परिवेत्ता, यत्स्मृतिः—येऽग्रजेष्वकलत्रेषु कुर्वते दारसंग्रहम् । ज्ञेयास्ते  
परिवेत्तारः परिवितितस्तु पूर्वजः ( ? ) ॥ उपलक्षणं चैतद्यतोऽग्निहोत्रव्रतादावपि  
परिवेदनव्यवहारोऽस्ति । तस्य ज्यायानग्रजः, परिवर्ज्यं विन्दति स परिवितितः ॥ ५६ ॥  
विवहणं विवाहः । उपयमनमुपयमः, यमः समुपनिविषु च ( ३/३/३/३ ) इति पक्षे  
अप् । व्यवयनं व्यवयः । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरिदं मैथुनम् । निधूयन्तेऽङ्गान्यस्मिन्नि-  
धुवनम् । रमणं रतम् । रतिः संवेशनं रहः सुरतं संमोहनं संग्रयोगोऽपि ॥ ५७ ॥  
त्रिसंख्याको वर्गः, धर्मकामार्थैरित्येव । चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं, पात्रादिः  
( पात्राद्यन्तस्य न ) । तैर्धर्मकामार्थैः, यत्कात्यः—आहुश्चत्वारि भद्राणि बलं धर्मं  
सुखं धनम् । जनीं वधूमहन्ति ( वहन्ति ), संज्ञायां जन्याः ( ४/४/४/४ ) इति  
साधुः । जामातुर्वयस्याः, जनीवोदारोऽपि, यलक्ष्यम्—याहीति जन्यामवदकुमारी  
( रघु० ६-३७ ) ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धन्यभिषिच्यते स्म, मूर्ध्वावसितोऽपि । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, राजश्चशुराद्यत्  
( ४/४/४/४ ) इत्यत्र राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । हिरण्यगर्भबाहुभ्यां जातो बाहुजः, बाहु

1 An emperor.

2 A universal monarch.

1 A paramount.

1 An assemblage of princes.

1—of soldiers.

2 A minister or counsellor.

2 The king's companions.

2 The judge.

२ राजा तु प्रणताऽशेष सामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो, नृपो ऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥

३ येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

1 Any other prince.

शास्ति यश्च चाऽऽज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥

४ राजन्यकं च नृपति-क्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यो, ऽन्ये कर्मसचिवास् ततः ॥

1 Other ministers.

५ महामात्राः प्रधानानि, पुरोधस् तु पुरोहितः ।

2 The priest

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाऽक्षदर्शकौ ॥ or chaplain.

राजन्यः कृत इति श्रुतेः (क्र.वे.१०।९०।१२)। क्षत्रस्यापत्यं जातिः क्षत्रियः, क्षत्रा-  
 द्धः (  $\frac{४।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  )। क्षत्रं च क्षत्राणात् । राजते राट्, वश्वश्रस्वजसृजमृजेति (  $\frac{८।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  )  
 पत्वं, झलजशोऽन्ते (  $\frac{८।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  ) इत्वं, वावसाने (  $\frac{८।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  ) चत्वंम् । पृथिव्या  
 राजा पार्थिवः, सर्वभूसिपृथिवीभ्यामणजौ (  $\frac{५।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  ) । महीं क्षियत्यधिवसति मही-  
 क्षित् । [ नराधिपश्च ] ॥ १ ॥ अधुपरीष्टे तच्छीलोऽधीश्वरः । अप्रतिरथोऽपि । नृपचक्रे  
 राजके वर्तते स्वाम्येन, चक्रं राष्ट्रं वर्तयति वा चक्रवर्ती । सर्वस्या भूमेरीश्वरः सार्वभौमः  
 अनुशक्तिकादित्वात् (  $\frac{७।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  ) उभयपदवृद्धिः । अत्राहुः— रामो दाशरथी रावणा-  
 रिकाकुत्स्थराघवाः । सौमित्रिलक्ष्मणो लङ्कापतिर्पालस्त्यरावणाः ॥ दशास्योऽपीन्द्रजि-  
 न्मेघनादो मन्दोदरीसुतः । आजनेयस्तु हनुमान्हनूमान्माहतात्मजः । किष्किन्धाधिप-  
 सुग्रीवौ द्वौ जटायुजटायुषौ ॥ अजातशत्रुः शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । राधेयोऽङ्गाधिपः  
 कर्णो भीमसेनो हिडिम्बजित् ॥ मारुतिः कीचकारातिर्बकवैरी वृकोदरः । धनंजयोऽर्जुनः  
 पार्थो विजयः शक्रनन्दनः ॥ गान्धीवी फाल्गुनः सव्यसाची मध्यमपाण्डवः । जिष्णुः  
 किरीटी वीभत्सुः श्वेतवाजी कपिध्वजः ॥ पृथा कुन्ती च कृष्णा तु पाश्वाली याज्ञसेन्यपि ।  
 द्रौपदी विक्रमादित्यः साहसाङ्गः शकान्तकः ॥ शूद्रकस्त्वग्निमित्रो वा हालः  
 स्याच्छालिवाहनः [ सातवाहनः ] । वैरोचनो बलिः कार्तवीर्योऽर्जुनः सहस्रदोः ॥  
 अन्यो भूम्येकदेशे यो नृपः ( स मण्डलेश्वरः ) ॥ २ ॥ इज्यते स्मेष्टम् । मण्डलस्य  
 द्वादशराजकस्य, समुदितं लक्षणं चैतत् । सम्यग्राजति सम्राट्, मोराजिसमःकौ-  
 (  $\frac{८।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  ) इति मस्य मः ॥ ३ ॥ राज्ञां समूहो राजकम्, राजन्यानां समूहो राजन्य  
 कम्, गोत्रोक्षोष्टति (  $\frac{४।१।२।३।४}{१।२।३।४।५}$  ) वुञ् । मन्त्रः कर्तव्यावधारणमस्त्यस्य मन्त्री । धिया  
 सचति समवैति धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवोऽमात्यः । सामवायिकोऽपि ।  
 ततो मन्त्रिणोऽन्येऽमात्याः कर्मसहाया नियोग्याख्याः ॥ ४ ॥ अमात्या इत्येव । महती  
 मात्रा परिच्छद् एषां महामात्राः प्रदधाति प्रधानमाविष्टलिङ्गकम् । पुरो धीयते  
 हिनोति वा पुरोहितः । सौवस्तिकोऽपि । द्रष्टा निर्णेता । व्यवहार क्रणादानादिन्यायः



5 The warder or porter.

2 An armed guard.

2 A superintendent.

1 An overseer of a village.

2 The treasurer.

2 The master of the mint.

1 The chamberlain.

4 Attendants of the women.

2 A eunuch.

3 A servant.

1 A foe. 1 A stranger or neutral.

६ प्रतीहारो द्वारपाल-द्वा-स्थ-द्वा-स्थित-दर्शकाः ।

रक्षिवर्गस् त्वनीकस्थो, ऽथाऽध्यक्षाऽधिकृतौ समौ ॥

७ स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे, गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

1 An inspector of a district

भौरिकः कनकाध्यक्षो, रूप्याध्यक्षम् तु नैक्किकः ॥

८ अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश् च ते ॥

९ षण्ढो वर्षवरम् तुय्यौ, सेवकाऽध्यनुजीविनः ।

विषयाऽनन्तरो राजा शत्रुर्, मित्रमतः परम् ॥

यत्स्मृतिः-वि नानार्थेव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥ पृच्छतीति प्राद्, किञ्चिप्रच्छितीति (उ.२.१५) क्पि दीर्घोऽसंप्रसारणं च । प्राद् चासौ विविधं वक्ति (विवाकश्च) प्राड्विवाकः । अक्षाण्यायमुखानि रूप्याणि वा पश्यति (अक्षदर्शकः), अक्षदर्शकोऽपि । धर्माधिकरणिकोऽक्षपटलिकश्च ॥ ५ ॥ प्रतिह्रियन्ते वार्यन्तेऽनेन प्रतिहारः । द्वारि तिष्ठति द्वाःस्थः । द्वारि स्थितं दर्शयत्या वेदयति (द्वाःस्थितदर्शकः), द्वे संज्ञे इत्येके, द्वाःस्थित एव हि दर्शयति, द्वाःस्थोप-स्थितदर्शका इत्येके पेटुः । दण्डी दौवारिको वेत्ती, उत्सारकश्च । अङ्गरक्षकवृन्दे, अनीके तिष्ठत्यनीकस्थः । राजशिक्षाविचक्षणो वेति शाश्वतः (३४२) अधिकृतोऽक्षेष्वाय-मुखेऽध्यक्षः, अध्यक्षोति वा, अक्षू व्याप्तौ, अधिकान्यक्षानीन्द्रियाण्यस्य वा । अधिक्रियते-उपरि नियुज्यते स्माधिकृतः ॥ ६ ॥ तिष्ठति तच्छीलः स्थायुकः, लषपतपदस्थाभूवृषेत्युक् (  $\frac{३}{२}\frac{२}{३}\frac{५}{४}$  ) । अधिकृत इत्येव, गां भुवं पाति गोपायति वा गोपः । भूरिणि हेञ्चि नियुक्तो भौरिकः । हैरिक इति पाठे हिरण्ये नियुक्तः । रूपमाहतमस्य रूप्यं दीनारादिरूपादाहतप्रशंसयोर्यप् (  $\frac{५}{२}\frac{३}{४}\frac{३}{४}$  ), निष्के दीनारादौ नियुक्तो नैक्किकः ॥ ७ ॥ वंशस्यान्तरन्तर्वंशं कुलं, स्त्रियस्ताः सन्त्यस्यान्तर्वंशिकः, अन्तःपूर्वपदाद्वज् (  $\frac{४}{३}\frac{३}{४}\frac{६}{७}$  ) इत्येकः । जनः कुञ्जवामनादिसमूहः सुविदन्तं विवाहं जानन्तं लान्ति सुविदल्ला ऊढाः स्त्रियः, तत्र भवाः सौविदल्लाः । कञ्चुकं विनीतवेशार्थमस्यस्य (कञ्चुकी) । कुलस्त्रीर्व्यवस्थायां स्थापयन्ति स्थापत्यः । यद्वा तिष्ठन्त्यस्मिन्नेशाः स्थः, घञर्थे कः (वा०  $\frac{२}{३}\frac{२}{३}\frac{४}{४}$ ), स्थश्चासौ पतिः स्थपतिः तत्र भवा इति, दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः (  $\frac{४}{१}\frac{३}{४}\frac{६}{७}$  ) । सुविदस्योद्ग्रहत इमे सौविदाः ॥ ८ ॥ शास्यति शण्डः, अत एवान्तःपुरपालकः । वर्षं रेतः सेकं वृणोत्याच्छादयति वर्षवरः, वृष शक्तिप्रतिबन्धे वा । अर्थयते तच्छीलोऽर्थी, अर्थाच्चा संनिहिते (वा०  $\frac{३}{२}\frac{३}{४}\frac{७}{४}$  ) इतिनिर्वा । विजिगीषुविषयादव्यवहितः (शत्रुः)

1 A stranger.

19 Any enemy.

१० उदासीनः परतरः, पार्ष्णिग्राहस् तु पृष्ठतः । 1 An enemy in the rear.

रिपौ वैरि-सपत्नाऽरि-द्विषद्-द्वेषण-दुर्हृदः ॥

११ द्विङ्-विपक्षाऽहिताऽमित्र-दस्यु-शात्रव-शत्रवः ।

अभिघाति-पराऽराति-प्रत्यर्थि-परिपन्थिनः ॥

3 A friend and con-  
temporary.

2 Friendship.

2 Complaisance.

7 A spy.

2 Trusted ; con-  
fidential.

१२ वयस्यः स्निग्धः सवया, अथ मित्रं सखा सुहृत् । 3 A friend.

सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥

१३ यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश् चरः स्पशः ।

चारश् च गूढपुरुषश् चाऽऽप्त-प्रत्ययितौ समौ ॥

अतः शत्रोः परभूमिस्थं विजिगीषोर्मित्रम् ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वमासीन इवोदासीनः शत्रुमित्रभूमिभ्यो बाह्योऽत एव तटस्थः । ने ( जे ) तुः पश्चात्स्थितो राजा, पार्ष्णिमिव पार्ष्णि गृह्णात्यवष्टभ्नाति ( पार्ष्णिग्राहः ) । पञ्चस्वेतेषु द्वादशराजक-मण्डलं परिसमाप्तं, यदाहुः—अरिमित्रमरोर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः स्मृताः ॥ पार्ष्णिग्राहस्तथास्क [ क ] न्द आसारश्च तयोः पृथक् । मध्यमोऽथाप्युदासीन इति द्वादशराजकम् ॥ रेपयति रिपुः, रेपु गतौ । समानं पतत्ये-कार्थामिनिवेशात् सपत्नः । इत्यर्थरिः । द्वेष्टि द्विषन्, द्विषोऽमित्रे (  $\frac{३११३३१}{३१३३३३}$  ) इति शतृ । द्वेष्टि तच्छीलो द्वेषणः, कुधमण्डार्थेभ्यश्च (  $\frac{३११३३३३}{३१३३३३३}$  ) इति युच् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत्, 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः (  $\frac{५१११५०}{५१११५०}$  ) इति साधुः ॥ १० ॥ विरुद्धः पक्षो विपक्षः । अमत्यमित्रः । शातयति शत्रुः । ( शात्रवः ) प्रज्ञादिभ्यश्च (  $\frac{५११३३३}{५१३३३३}$  ) इति पक्षेऽण् । अभिहन्यतेऽभिघाती । प्रियते परः, पृङ् व्यायामे । इत्यर्थरातिः । प्रतीपमर्थयते प्रत्यर्थी । परिपन्थयति परिपन्थी, छन्दसिपरिपन्थिपरिणौ-पर्यवस्थातरि (  $\frac{५१११६९}{५१११६९}$  ) इति साधुः । प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकः परिपन्थकोऽपि [ भातव्यासहनद्वेषिजिघांसुप्रत्यनीकिनः ] ॥ ११ ॥ वयसा तुल्यो वयस्यः, नौवयो-धमेति (  $\frac{४१११९३}{४१११९३}$  ) यत् । समानं वयोऽस्य सवयाः । मेघति स्निह्यति मित्रम् । समानं ख्याति सखा, समाने ख्यः स चोदात्तः ( उ० ५७६ ) इतीण् ( स ) डिच्च यलोपश्च । सख्युर्भावः, सख्यं, सख्युर्यः (  $\frac{५११११३३}{५११११३३}$  ) । सप्त पदानि क्रमाः सुप्रतिष्ठन्तानि वा व्याप्नोति ( साप्तपदीनं ), साप्तपदीनं सख्यं (  $\frac{५१११३३}{५१११३३}$  ) इति साधुः । तद्योगात्स-खापि साप्तपदीनः । सौहृदं सौहार्दं सौहृदीयमजयं च । इच्छानुवर्तनमित्यर्थः, अनुरुध कामे ॥ १२ ॥ देशकालोचितो वर्ण आकारो जातिवर्णनं वास्य यथार्हवर्णः । प्रकर्षेण गुप्तो धीयते परेषु प्रणिधिः । अवच्छिन्नः सर्पस्यवसर्पः । चरति चरश्चाश्च, उवालादित्वाणो वा । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः (  $\frac{३१११३३०}{३१११३३०}$  ) । स्पशति बाधते परास्पर्शः । आप्यते स्मासः,

8 An astrologer. १४ सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञ-गणकावपि ।

स्युर मौहूर्तिक-मौहूर्त-ज्ञानि-कार्तान्तिका अपि ॥

2 A man versed in any science. १५ तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः, सत्री गृहपतिः समौ ॥ 2 A generous

4 A scribe. लिपिङ्करो ऽक्षरचणो ऽक्षरच-चुग् च लेखके । householder.

4 Scripture or writing. १६ लिखिताऽक्षरसंस्थाने लिपिर् लिबिरुमे स्त्रियौ ।

2 A messenger or ambassador. स्यात् संदेशहरो दूतो, दूत्यं तद्-भाव-कर्मणी ॥

1 An embassy or message.

5 A traveller. १७ अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥

1 The requisites of regal administration. १८ स्वाग्यमात्य-सुहृत्-कोश-राष्ट्र-दुर्ग-बलानि च ।

1 Including citizens. राज्याङ्गानि, प्रकृतयः, पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥

अविसंवादिवाक् । प्रत्यय आश्वासोऽस्य प्रत्ययितः ॥ १३ ॥ लंवरसरः कालोपलक्षणं, तद्वेद सांवत्सरः, तदधीते तद्वेद (  $\frac{४१३१५९}{४३६६९}$  ) इत्यण् । ज्योतीषि प्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः, ज्योतिषं वेद ज्यौतिषिकः, क्रतुत्वादिमुत्रान्तादृक् (  $\frac{४१३१६०}{४३६७०}$  ) । दैवं पूर्वकृतं कर्म जानाति दैवज्ञः । मुहूर्तं वेद मौहूर्तिकः, क्रतुत्वादिवात् (  $\frac{४१३१६०}{४३६७०}$  ) ठगवा । कालादिज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । कृतान्तं वेद कार्तान्तिकः तन्व्यते तन्व्यते-ऽनेन वा तन्त्रं पारमेश्वरवैद्यकज्योतिषादि, तद्वेद तान्त्रिकः । सिद्धो निवारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठात्र सिद्धान्तः । सीदत्यस्मिन्सत्त्वं गृहं सदादानं च । लिपिं करोति, दिवा विभेति (  $\frac{३१३१३९}{३९३३९}$  ) टः । अक्षरैर्विक्तोऽक्षरचणः, तेनवित्तश्च-चुपचणपौ (  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) ॥ १५ ॥ अक्षरविन्यासे त्रयं वर्तते । लिख्यते स्म लिखिता (-तम्) । लिप्यतेऽनया पत्रं लिपिः । ( लिविः ) जपादिवात् (  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) पक्ष वत्वम् । संदिश्यते संदेशो मुखस्वरूपम् । दूयतेऽनेन यथोक्तवादिवात्पर इति दूतः । ( दूत्य ) दूतवणिग्भ्यां चतिवक्तव्यात् ( वा०  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) यः ॥ १६ ॥ अध्वानं गच्छत्यध्वनीनः, अध्वनीयत्वौ (  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) । पन्थानं गच्छति पथिकः पथः कन् (  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः, पन्थो णनित्यं (  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) इति णः पन्थदेशश्च । अदूरावप्रकषाध्वनयोः पर्यायत्वम् । दै( दे )शिकोऽपि । पाथेयं शम्बलम् ॥ १७ ॥ स्वं विद्यतेऽस्य स्वामी, स्वामिज्ञैश्चर्ये (  $\frac{५१३१३६}{५१३१३६}$  ) इति साधुः । अमा सह समीपे वा भवोऽमात्यः, अमहकतसित्रभ्यस्तद्विधियान्वयात्स्मृतः ( वा०  $\frac{२७७९}{२३२४}$  ) इत्यप् ( अव्ययास्यप् ) । कूयते मृग्यत इति कोशः; कुष्णातः कोष इत्येके । राजते राष्ट्रम् दुःखेन गन्वतेऽस्मिन्दुर्गः, सुदुरोधिकरणे चात् ( वा०  $\frac{२७७९}{२३२४}$  ) डः । बलन्यनेनेति बलम् । अङ्गान्यारम्भकाणि । प्रक्रियतेऽनया प्रकृतिः । एकमुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिः । प्रकृतया राज्याङ्गानीत्येव, यत्कात्यः—अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भिः

- 1 Six expedients of defence. १९ संधिर् ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।  
 1 Power. षड् गुणाः, शक्तयस् तिस्रः प्रभावोत्साह-मन्त्र-जाः ॥  
 1 Threefold object. २० क्षयः स्थानं च वृद्धिश् च त्रिवर्गो नीति-वेदिनाम् ।  
 1 Majesty. स प्रतापः प्रभावश् च यत् तेजः कोश-दण्ड-जम् ॥  
 1 Four means of success. २१ साम-दाने भेद-दण्डावित्युपाय-चतुष्टयम् ।  
 3 Punishment. साहसं तु दमो दण्डः. साम सान्त्वमथो समौ ॥  
 2 Conciliation.  
 2 Disunion. २२ भेदोपजापावुपधा धर्माऽऽद्यैर् यत् परीक्षणम् ॥  
 1 Secret. २३ पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस् तृतीयाऽऽद्य-गोचरः ।  
 7 Solitary, or private. विविक्त-विजनच्छन्न-निःशलाकास् तथा रहः ॥  
 2 Trust or confidence. २४ रहश् चोपांशु चाऽल्लिङ्गे, रहस्यं तद् भवे त्रिषु ।  
 1 Deviation from right. समौ विस्म-विश्वासौ, भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥

प्रकृतयः स्मृताः ॥ १८ ॥ संधानं संधिः, एकत्वमित्यर्थः । विरुद्धं ग्रहणं स्वस्थाना-  
 स्परमंडला दाहविलोदिविग्रहः । यानं यातव्यं प्रति यात्रा । आसनं विग्रहादिनि-  
 वृत्तिः । द्वौ प्रकारौ द्वैधं, द्विच्योश्चधमुञ् (  $\frac{५१३१४५}{४६६५}$  ) एकेन संधायान्यत्र यात्रेत्यर्थं  
 यद्वा-बलिनोद्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदल-  
 क्षितः ॥ अशक्त्या बलवदाश्रयणमाश्रयः । गुणा राज्योपकारकाः । शक्त्यते जेतुमाभिः  
 शक्तयः । कोशदण्डादिः प्रभुशक्तिः । उद्यम्य सहनमुत्साहशक्तिः । मन्त्रः पञ्चाङ्गो  
 मन्त्रशक्तिः ॥ १९ ॥ प्रागवस्थानतः शक्तिसिद्धयोरपचयः क्षयः, साम्यं स्थानं उप-  
 चयो वृद्धिः । नीतेरन्यत्र धर्मादिस्त्रिवर्गः [एतत्त्रयं नीतिवादिनां राज्ञां त्रिवर्गं इत्युच्यते  
 प्रतपन्त्यनेन प्रतापः । प्रभवन्त्यनेन प्रभावः । तेज उत्कटत्वं, यद्भरतः—अधिक्षे-  
 पावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणायत्येऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ २० ॥  
 उपैत्यनेनोपायः । मायोपेक्षेन्द्रजालान्यत्रैवान्तर्भूतानि । सहसि बले भवं साहसम् ।  
 स्यति वैरं सामयति वा साम प्रियवचनादि, साम सान्त्वने । सान्त्व सामग्रयोगे  
 ॥ २१ ॥ संहतयोर्भेदनं भेदः । उपांशु जपनमुपजापः । उपधीयते समीपे दौत्रयते  
 परीक्षार्थमुपधा, धर्मकामार्थभयोपन्यासेनाशयान्वेषणं, यत्कौटिल्यः—उपधाभिः शौचा-  
 शौचपरिज्ञानममात्यानाम्, ( कौ. १।१० ) आत्माध्वानौखे (  $\frac{६४१३६९}{४६६५}$  ) इति  
 प्रकृतिभावः ॥ २२ ॥ पञ्च (शब्दाः) निःशलाकान्ता वक्ष्यमाणा वाच्यलिङ्गाः । न षड-  
 क्षीणि यत्राषडक्षीणोमन्त्रः, अषडक्षशितंग्वलंकर्मेति (  $\frac{५१३१४५}{४६६५}$  ) स्वार्थं खः, यदाहुः—  
 षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः ( हि. ७७ ) । विविच्यते पृथक् क्रियते स्म विविक्तम् । विगतो  
 जनो (यतः) विजनम् । छाद्यते स्म छन्नम् । निर्गता शलाका व्यथकोऽत्र निःशलाकम् ।  
 रहयति रह इत्येको रहः शब्दः सान्तः क्लीबे ॥ २३ ॥ अन्योऽन्ययम् । अव्यये अलिङ्गे

- 5 Propriety or fitness. २५ अभिषेध-न्याय-कल्पास् तु देशरूपं समञ्जसम् ।  
 6 Right, fit or proper. युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाऽभिनीत-वत् ॥
- 2 Deliberation. २६ न्याय्यं च त्रिषु षट्, संप्रधारणा तु समर्थनम् ।  
 6 An order or command. अववादस् तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥
- 4 Continuance in the right way. २७ शिष्टिश् चाऽऽज्ञा च, संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।  
 4 Reform. 'सुधारणा सुधारा स्त्री सुस्थितिः सुदशोन्नतिः' ॥
- 3 Offence or transgression. आगोऽपराधो मन्तुश्च, समे तूद्धान-वन्धने ॥ 2 Binding.
- 1 Double penalty. २८ द्विपाद्यो द्वि-गुणो दण्डो, भागधेयः करो बलिः ।  
 3 Royal revenue.  
 1 Toll. षट्पाऽऽदि-देयं शुल्कोऽस्त्री, प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥
- 6 A present. २९ उपायनमुपग्राह्यमुपहारम् तथोपदा ।  
 2 A special gift. यौतकाऽऽदि तु यद् देयं सुदायो हरणं च तत् ॥

द्वे ( रहश्चोपांशु च ) । अनुरहसं च । रहसि भवं रहस्यं, दिगादित्वाद्यत् (  $\frac{४}{१} \frac{३}{४} \frac{५}{२} \frac{४}{१}$  ) ।  
 विश्रम्भणं विश्रम्भ आश्वासः । यथोचिताद्रूपाद्भङ्गो ( भ्रंशो ) धःपातो भ्रंशः, भ्रंश-  
 चलने ॥ २४ ॥ नियतमीयते न्यायः परिन्योर्नीणोः (  $\frac{३}{२} \frac{३}{४} \frac{३}{४}$  ) इति घञ् । कल्पनं  
 कल्पः सामर्थ्यम् । दिश्यमानस्योचितस्य रूपं देशरूपं, प्रशस्तं देशनं वा । सम्य-  
 गञ्जसा सत्यमत्र समञ्जसम् । उपाय एवौपयिकं, विनयादित्वात्- (  $\frac{५}{१} \frac{४}{१} \frac{३}{४}$  ) उपायो  
 ह्रस्वत्वं च इति ठक् । अभिनीयतेऽस्माभिर्नीतम् ॥ २५ ॥ तद्वज्रयाय्यं, न्यायादन-  
 पेत्तं, धर्मपथ्यर्थेति (  $\frac{४}{१} \frac{४}{१} \frac{१}{४} \frac{२}{४}$  ) यत् । उचितं सांप्रतं च । संप्रधार्यते भ्रष्टं  
 स्वरूपमापद्यते यथेति संप्रधारणा युक्तयुक्तपरीक्षा । अवनम्य वदनमववादो मुख-  
 स्वरूपम् । निःशेषेण देशनं निर्देशः । नियतं देशनं निर्देशः ॥ २६ ॥ शासनं नियो-  
 जनं शिष्टिः । आज्ञापनमाज्ञा । संतिष्ठतेऽनया संस्था । मर्येति समिपार्थं ( सीमार्थं )  
 मध्ययं, तत्र दीयते मर्यादा । आ-अगति कुटिलं गच्छति-आगः, असन्तः क्लीबे ।  
 मन्थते हृदि मन्तुः । उद्दीयतेऽस्मिन्नुद्धानं, दोऽवखण्डने, देह रक्षणे वा ॥ २७ ॥ द्वौ  
 पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः, पणपादमापशताद्यत् (  $\frac{५}{१} \frac{४}{१} \frac{३}{४}$  ), प्राण्यङ्गत्वाभावात्  
 पद्यत्यतदर्थे (  $\frac{६}{१} \frac{३}{४} \frac{५}{२}$  ) इति पद्भावाभावः । भागोऽंश एव भागधेयः नामरूप-  
 भागोभ्यो धेयः (  $\frac{२}{३} \frac{२}{३} \frac{३}{३}$  ) । कीर्यते प्रत्येकं करः । वलन्तेऽनेन बलिः, राजग्राह्यः  
 षड्भागादिर्भागः । प्रत्येकं स्थावरजङ्गमादिदेयः करः । नियोज्योपजीव्यो बलित्स्थि-  
 वान्तरभेदोऽर्थशास्त्रोक्तो नाश्रितः । घट्टन्तेऽनेन घट्टयति वा घट्टो नदीतरस्थानम् ।  
 आदिशब्दाद् गुल्मप्रतोल्यादौ प्रावेद्यनैष्का ( एक ) म्यद्रव्येभ्यो राजग्राह्यो भागः  
 शुल्कः शवति शलति वा सुखेन यात्यनेनेति । प्रकर्षेणाराधनार्थमाश्रित्यते ढौक्यते स्म  
 प्राभृतम् । प्रदिश्यते प्रदीयते प्रदेशनम् ॥ २८ ॥ उप समीपेऽन्येऽनेनोपायनम् ।

- 2 Present time. ३० तत्कालस् तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयातिः ।  
 1 Future time. सादृष्टिकं फलं सद्यः, उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ 1 Future conse-  
 1 Immediate con- sequence. quence.  
 1 Causal and un- ३१ अदृष्टं वह्नि-तोयाऽऽदि, दृष्टं स्व-पर-चक्र-जम् । 1 Obvious  
 seen danger. danger.  
 1 Latent danger. महीभुजामहिभयं स्व-पक्ष-प्रभवं भयम् ॥  
 2 Bearing of royal ३२ प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्, चामरं तु प्रकीर्णकम् । 2 A cow  
 insignia. tail.  
 2 A throne. नृपासनं यत् तद् भद्रासनं, सिंहासनं तु तत् ॥  
 1 One made of gold. ३३ हैमं, छत्रं त्वातपत्रं, राजसू तु नृपलक्षम् तत् ।  
 2 A parasol. भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो, भृङ्गारः कनकालुका ॥  
 1 A royal one. ३४ निवेशः शिविरं षण्ढे, सज्जनं तूपरक्षणम् ।  
 2 An auspicious jar. हस्त्यश्च-रथ-पादात् सेनाङ्गं स्याच् चतुष्टयम् ॥  
 2 A golden vase. ३५ दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदो ऽनेकपो द्विपः ।  
 2 A camp. मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥  
 2A sentry or guard.  
 1 Component part  
 of an army.  
 15 An elephant.

उपगृह्यत उपग्राह्यम् । उपह्रियत उपहारः । उपदीयत उपदा । कौशलिकं दौकनं च ।  
 उपदोक्तोच इत्येके, उपप्रदानमुक्तोच उपदा लज्जया समाः । युतयोर्वधूवरयोरिदं यौत  
 कम् । आदिशब्दाद् बन्धुदत्तादि । सुष्ठु दीयते सुदायः, स दाय इत्येके, यच्छाश्वतः  
 यौतकादि धनं दायो दायो दानं च कथ्यते ( ४५ ) । ह्रियते हरणम् ॥ २९ ॥ स चारुः  
 कालश्च तत्कालः । तदेत्यस्य भावस्तदात्वम् । एष्यत्यायतिरागामी कालः । सट्ठं प्रत्यक्षं  
 प्रयोजनमस्य सादृष्टिकम् । समानेऽहनि सद्यस्तात्कालिकं फलं, सद्यःपरुत्परारीति  
 ( ५१३१३३ ) साधुः । उद्वच्यतेऽभिलाषास्तूयत उदर्कः ॥ ३० ॥ भयमित्युत्तरेण  
 योज्यम् । आदिशब्दादपिशाचाशन्यादि । स्वराष्ट्राच्चौरादिकादिभयम्, परराष्ट्राद्वाह-  
 विलोपादिभयं च । खपक्षाद्राजपुत्रादेरहेरिव गृहस्थिताद्वयम् ॥ ३१ ॥ प्रारम्भात्करणं  
 प्रक्रिया । अधिक्रियते प्रस्तूयतेऽधिकारः, व्यवस्थापनमित्यर्थः । चमर्या इदं चामरम् ।  
 प्रकीर्यते विक्षिप्यते प्रकीर्णम् । भद्रस्यासनं, भद्रं रूप्यादिमयं वासनं भद्रासनम् ।  
 हेम्न इदं हैमं सिंहोपलक्षितमासनम् ॥ ३२ ॥ छाद्यतेऽनेन च्छत्रम् । आतपात्त्रायत  
 आतपत्रम् । तच्छत्रम्, यल्लक्ष्यं-नृपतिकुदं दत्वा यूने सितातपवारणम्  
 ( रघु० ३-५० ) । भद्रार्थं भद्रो वा कुम्भः । भृज्यते भ्रियते वा भृङ्गारः । सौवर्ण  
 आलुः ( कनकालुका ) ॥ ३३ ॥ निवश्यते संनिवेशेन स्थाप्यते निवेशः सैन्यावासः ।  
 शेरतेऽस्मिन्शिविरम् । स्कन्धावारोऽपि । सच्छोभनं जन्यतेऽनेन सज्जनं सज्ज्यत्वेनेन  
 वा । उपरक्ष्यतेऽनेनोपरक्षणं सैन्यस्य प्रगुणीकरणं गुह्यमको वा ॥ चतुरङ्गा हि सा ( सेना ),  
 पदातीनां समूहः पादात्, भिक्षादित्वात् ( ४१३१३३ ) अण् ॥ ३४ ॥ दन्तौ स्तोऽस्य  
 दन्ती दन्तावलः । दन्तशिखास्तंज्ञायां ( ५१३१३३ ) इति वलच्, वले ( ६१३१३३ )



- 2 The leader of a wild herd. ३६ इमः स्तम्बेरमः पद्मी, यूथनाथस् तु यूथपः ।  
 2 A rutting elephant. मदोत्कटो मदकलः, कलभः करिशावकः ॥ 1 A young elephant.  
 3 A furious elephant. ३७ प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः, समौ उद्धान्त-निर्मदौ ।  
 2 A herd of elephants. 2 An elephant out of rut. 3 A female elephant.  
 2 The temples. ३८ गण्डः कटो, मदो दानं, वमथुः करशीकरः ।  
 2 The temporal juice. 2 Water emitted from the elephant's trunk.  
 1 His frontal globes. कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्, तथोर मध्ये विदुः पुमान् ॥  
 1 His forehead. ३९ अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षि-कूटकम् ।  
 1 His eyeball.  
 1 The hollow between them. अपाङ्ग-देशो निर्याणं, कर्ण-मूलं तु चूलिका ॥ 1 Root of his ear.  
 1 Corner of his eye. ४० अधः कुम्भस्य बाह्विथं, प्रतिमानमधो ऽस्य यत् ।  
 1 Part below the frontal globes. 1 Under that ; between the tusks.  
 1 His withers. आसनं स्कन्ध-देशः स्यात्, पद्माकं बिन्दु-जालकम् ॥  
 1 Marks on his face and trunk.

इति दीर्घः । हस्ती, हस्ताज्जातौ (५।३।१३३) इतीनिः । द्वौ रदावस्यद्विरदः । न एकेन पिबत्यनेकपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । मतङ्गादेषजातो मतङ्गजः । गजति माद्यति गजः । नरो भवो नागः, न-अगो वा । कुञ्जौ कुम्भाधोगतौ दंष्ट्रे व ॥  
 स्तोऽस्य कुञ्जरः, ( रप्रकरणे ) खमुखक्कुञ्जभ्यो रो वक्तव्यः ( वा० ५।३।१७७ ),  
 कुञ्जेषु रमते, डः । वारयत्यरीन्वारणः ॥ ३५ ॥ एतीभः । स्तम्बे तृणे रमते स्तम्बेरमः,  
 स्तम्बकर्णयोरभिजपोः ( ३।३।१३३ ) इत्यच् । पद्मानि यौवने रक्तबिन्दवोऽस्य सन्ति पद्मी । सामजः सिन्धुरः कुम्भी च । इतोऽश्वेभ्यः प्राग्गजवर्गः । मदेन दानास्तुना कलो मनोज्ञः । कलो भाति कं लभते वा कलभः ॥ ३६ ॥ प्रभिद्यते स्म प्रभिन्नः । गर्जा संजाताऽस्य गर्जितः । उद्दमति स्मोद्धान्तः, टुवम ( उद्दिरणे ) । राजवाद्यस्वौपवाह्यः सबाह्यः समरोचितः । हस्तिनां समूहो हास्तिकं, अचित्तहस्तिधेनोषक् ( ४।३।४७ ) ।  
 गजानां समूहो गजता, गजाच्चेति वक्तव्यात्तल ( गजसहयाभ्यांचेति वक्तव्यम् ) ।  
 धयत्येनां धेनुका । वष्टि कामयते वशा ॥ ३७ ॥ ( गण्डति ) गडि वदनैकदेशे ।  
 कटति वर्षति मदं कटः । माद्यत्यनेन मदः, मदोऽनुपसर्गो ( ३।३।७७ ) इत्यप् । द्यति खण्डयत्यनेनेति दानम्, दत्तिर्वा । वम्यते वमथुः, द्वितोथुच् ( ३।३।६९ ) कुम्भाकृती मांससंघातौ । वेत्ति संज्ञां यस्मादङ्कुशस्यानात्स विन्दुः, यत्पालकाप्यः-तत्र रक्षाविताने द्वे विद् द्वौ श्रवणे गतौ । प्राक्च पश्चाच्च तिर्यक्च षड्भेदाङ्कुशवारणा ( ? ) ॥ ३८ ॥ अवगृह्यतेङ्कुशोनावग्रहः । ईषा लाङ्गलीलेव-ईषिका । निर्यात्यने-  
 नाशु निर्याणम् । चोद्यते पार्श्वगमनायाङ्कुशोनास्यां चूलिका ॥ ३९ ॥ बाह्यतेऽनेननाङ्कु-  
 शचोदनया बाह्विथम्, मदवाहिनि स्थाने तिष्ठति वा, बाह्यस्यापभ्रंशोऽयम् ।

- 1 His side or flank. ४१ पार्श्व-भागः पक्षभागो, दन्तभागस् तु यो ऽग्रतः ।  
 1 His front.  
 1 His shoulder and thigh. द्वौ पूर्व-पश्चाज्जङ्घाऽऽदि-देशौ गात्राऽवरे क्रमात् ॥  
 1 Pike to drive him. ४२ तोत्रं वेणुकमालानं बन्ध-स्तम्भे, ऽथ शृङ्खले ।  
 1 Post to which he is secured. 1 Chain for his feet.  
 2 Hook to guide him. अन्दुको, निगडोऽस्त्री-स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥  
 2 Leather girt. ४३ चूषाकक्ष्या वरत्रा स्यात्, कल्पना सज्जना समे । 2 Dress-  
 4 His trappings. प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ elephant.  
 1 Unfit for riding. ४४ वीतं त्वसारं हस्यऽश्वं, वारी तु गजबन्धनी । 2 An ele-  
 13 A horse. घोटके पीति-तुरग-तुरङ्गाऽश्व-तुरङ्गमाः ॥ phant-  
 ४५ वाजि-वाहाऽर्व-गन्धर्व-हय-सैन्धव-सप्तयः । stable.  
 1 Horses of a good breed. आजानेयाः कुलीनाः स्युर, विनीताः साधु-वाहिनः ॥  
 1—trained for the manege.

अस्य वाहित्यस्याधः प्रतिमानं, प्रतिमीयतेऽनेनेति, हुमिञ् प्रक्षेपणे, मीनाति मिनोतिदी  
 ङाल्यपिच (  $\frac{६}{१} \frac{१}{६} \frac{१}{६} \frac{४}{४}$  ) इत्यात्वम् । आस्यतेऽस्मिन्नासनम् । पद्मप्रतिकृति रक्तत्वा-  
 त्पद्मकं, तारुण्ये हि हस्तिनां देहे रक्तबिन्दवः स्युः ॥ ४० ॥ हस्तिनां योऽग्रतो भागः  
 ( दन्तभागः ) हस्तिनः पूर्वः पादजङ्घादिभागो गात्रम्, पश्चाद्भागोऽवरम् ॥ ४१ ॥  
 तुद्यतेऽनेन वेणुमयेन प्रेषणेनेति तोत्रम् । आलायते बध्यतेऽजालानं, ला—आदाने ।  
 शृणाति बन्धनेन शृङ्खलम् । अन्दति बन्धाति—अन्दूः, अदि बन्धने, स्वार्थे  
 कन्, इकोहस्वोङ्गयोर्गालवस्य (  $\frac{६}{१} \frac{३}{६} \frac{६}{६} \frac{९}{९}$  ) । निगल्यते बध्यतेऽनेन निगडः । अङ्क्यते  
 गम्यतेऽनेनाङ्कुशः । सरत्यनया सृणिः ॥ ४२ ॥ दूष्यते दूयते वानया दूष्या ।  
 कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । त्रियतेऽनया वरत्रा मध्यबन्धनी चर्मरज्जुः । ( कल्पना )  
 हस्तिनः सज्जीकरणं, मङ्गोलगौरिकादिना शृङ्गारेणेत्येके । प्रवयत्येनां प्रवेणी । आरस्ती-  
 र्थेते हस्तिपृष्ठ आस्तरणम् । वर्णो वर्णकम्बलो भीमवत् । परिस्तोम्यते प्रस्तीर्यते परि-  
 स्तोमः, वर्णं परिस्तोम इत्येके । कुथ्यते कुथा ॥ ४३ ॥ वेति स्मयाति  
 भुङ्क्ते च वीतं, विशेषेणेतं नष्टं वा । ( हस्यश्वं ) सेनाञ्जत्वास्समाहारः ।  
 वार्यतेनया वारी गजदानभूः । घोटते भूपौ परिवर्तते घोटकः । वेति यति वीतिः ।  
 तुरं त्वरितं गच्छति तुरगः, डः । ( तुरङ्गः ) खच्चद्विद्वच्यः ( वा०  $\frac{३}{२} \frac{३}{६} \frac{३}{६} \frac{३}{३}$  ) । ( तुरंगमः )  
 गमश्चेति (  $\frac{३}{२} \frac{३}{६} \frac{४}{४} \frac{९}{९}$  ) खच् । अश्नुतेऽध्वानमश्वः ॥ ४४ ॥ वजति तच्छीलो वाजी,  
 वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वा । वाह्यते वाहः । अर्वति यात्यर्वा । गन्ध्यतेऽर्घ्यते  
 गन्धर्वः । हयति याति हयः । सिन्धौ भवः सैन्धवः, विशेषोऽपि सामान्यवृत्तिः ।  
 सपति समवैति सप्तिः । इतो रथप्रकरणात्प्रागश्वपरिकरः । आज्ञेन क्षेपेणानेयाः



- 1 Horses of certain local breeds. ४६ वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाल्हिका हयाः ।  
 1 A horse fit for sacrifice. ययुरश्वोऽश्वमेधीयो, जवनम् तु जवाऽधिकः ॥  
 1 A fleet horse ; a courser.
- 2 A pack horse. ४७ पृष्ठयः स्थोरी, सितः कर्को, रथ्यो वोढा रथस्य यः ।  
 1 A white horse. 1 A chariot-horse.
- 1 A colt. बालः किशोरो, वाम्यश्चा वडवा, वाडवं गणे ॥ 1 A stud.  
 3 A mare.
- 1 A day's journey for a horse. ४८ त्रिष्वान्नीनं यदक्षेन दिनेनैकेन गम्यते ।  
 2 Neighing. कश्यं तु मध्यमश्वानां, हेषा हेषा च निस्वनः ॥  
 1 A horse's flank.
- 1 The throat. ४९ निगालस् तु गलोद्देशे, वृन्दे त्वश्वीयमाश्रवत् । 1 A multitude of horses.  
 5 A horse's paces. आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं प्लुतम् ॥

(आजानेयाः), आयत्ता इत्यर्थः । विनीयन्ते विनीताः सुशिक्षाः ॥ ४५ ॥ वना-  
 युजादिषु देशेषु-एते जाता हयविशेषाः । एवं तुक्खारादयोऽपि । लक्ष्ये वाल्हिकीश्वः ।  
 याति-अत्यर्थं ययुः । अश्वमेधाय हितोऽश्वमेधीयः, अश्वमेधाच्छच ( ? ) जवते  
 तच्छोलो जवनः, जुचङ्कम्येति (  $\frac{३}{४} \frac{२}{३} \frac{१}{२} \frac{५}{४} \frac{०}{०}$  ) युच । मृगादिरपि । प्रजोरिनिः (  $\frac{३}{४} \frac{२}{३} \frac{३}{२} \frac{५}{४}$  )  
 इति प्रजवोति च ॥ ४६ ॥ यत्पृष्ठे जलादिकमुद्धतेऽसौ पृष्ठयः, साधौ यत् ( तत्र-  
 साधुः ) । स्थूराणां पश्चाजङ्गादिभागानामिदं स्थौरं बलमस्यस्य स्थोरी । कर्कः  
 शुक्लोऽश्वः, क्रियन्ते वर्णान्तराण्यस्येति । रथं वहति रथ्यः, तद्गहतिरथयुगेति यत्  
 (  $\frac{४}{४} \frac{४}{४} \frac{०}{०} \frac{६}{६}$  ) । कीयते बोध्यते कश्यते वा किशोरः । वाम्यते गर्भं वामी, यलक्ष्यम्-  
 अयोष्ट्रवामीशतहारि(वाहि)तार्थम् ( रघु० ५।३२ ) । वडं बलं हयं वा वाति वडवा,  
 स्त्रीविषयत्वाद् डीप् नास्ति । अश्वा त्वजादिः । प्रसूनानार्थे । वाडवानां समूहो  
 वाडवं, खण्डिकादिभ्यश्च (  $\frac{४}{४} \frac{२}{३} \frac{४}{४} \frac{५}{५}$  ) इत्यञ् ॥ ४७ ॥ (आश्वानं) अश्वस्येकाहगम  
 इति (  $\frac{५}{४} \frac{२}{३} \frac{१}{२} \frac{०}{०}$  ) खञ् । कशामर्हति काश्यम् । हेषृ हेषृ अव्यक्ते शब्दे, गुरोश्चहल  
 इति (  $\frac{३}{४} \frac{२}{३} \frac{१}{२} \frac{०}{०} \frac{३}{३}$  ) अः ॥ ४८ ॥ निगलन्त्यनेन निगलः, गलो जन्तुसन्धिः, उन्न्योर्ग्रं  
 इति (  $\frac{३}{४} \frac{३}{२} \frac{३}{०} \frac{२}{०}$  ) घञ् । गलस्योद्देशः प्रदेशः देवमणोरावर्तस्य स्थानम् । अश्वानां  
 समूहः (आश्वीयं आश्वं), केशाश्वभ्यांयञ्छावन्तरस्याम् (  $\frac{४}{४} \frac{२}{३} \frac{४}{४} \frac{८}{८}$  ), पक्षे तु-अनुदा-  
 तादेरञ् (  $\frac{४}{४} \frac{२}{३} \frac{४}{४} \frac{३}{३}$  ) । अश्वानां धाराख्या इमाः पञ्च गतयः, धार्यते गतौ स्थाप्यतेऽ-  
 नया धारा, भिदादिवात्साधुः ( षिद्भिदादिभ्योङ्  $\frac{३}{४} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{०}{०} \frac{४}{४}$  ) । आस्कन्दनमास्क-  
 न्दितं, उत्तेरिताख्योतिवेगः । धोरणं धोरितं, धोर्कं गतिचातुर्यं । रेचितमुत्तजिताख्यम् ।  
 क्रमस्त्वन्यथा, यदाहुः-धोरितं वलितं धारा प्लुन्मुत्तेजितं क्रमात् । उत्तेरितं चेति  
 पञ्च शिक्षयेत्तुर्गं गतम् ॥ धोरितं गतिमात्रे यद्योजनं वलितं पुरः । अग्रकायस-  
 मुद्धासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् ॥ पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं प्लुतम् ॥

- 1 His paces generally. ५० गतयोऽमूः पञ्च धारा, घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् । 1 His nose.  
 2 The bit of the bridle. कविका तु खलीनोऽस्त्री, शफं ह्नीवे खुरः पुमान् ॥  
 2 A horse's hoof.  
 5 His tail. ५१ पुच्छोऽस्त्री लूम-लाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिः ।  
 2 A horse rolling himself. त्रिषूपावृत-लुठितौ परावृते मुहुर भुवि ॥  
 3 A war chariot. ५२ याने चक्रिणि युद्धाऽर्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।  
 1 Any other car. असौ पुष्परथञ्च चक्रनयानं न समराय यत् ॥  
 3 A covered car. ५३ कर्णीरथः प्रवहणं हयनं च समं त्रयम् ।  
 2 A cart.  
 1 A carriage drawn by oxen. ह्नीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्, गन्त्री कम्बलि-बाह्यकम् ॥  
 2 A litter.  
 2 A hammock or swing. ५४ शिविका याप्ययानं स्याद्, दोला प्रेङ्खाऽऽदिकाः स्त्रियाम् ।  
 2 A car covered with tigerskin. उभौ तु द्वैप-वैयाघ्रौ द्वीपि-चर्माऽऽवृते रथे ॥  
 1—with white woolen cloth. ५५ पाण्डु-कम्बल-संवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।  
 1—with blanket or cloth, etc. रथे काम्बलवास्त्राऽऽद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥

उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं श्लथवल्गाया । उत्तेरितेति वेगान्धो न शृणोति न पश्यति ॥ ४९ ॥ घोणते श्वासेन वलते घोणा । प्रवते प्रोथः, वृत्तो नासान्तः-प्रदेशः । कवते दन्तचर्वणाच्छब्दायत इति कविका । खलति चलति खलीनं, खे तालुनि लीनं वा । शण्यते भुवा घृष्यते शफम् । खुरति विलिखति क्ष्मां खुरः ॥ ५० ॥ पूयते दंशादीनुत्सारयति पुच्छं, पूतौ छादयति वा । ल्यते लूमम् । लङ्गति चलति लाङ्गलम् । वालो हस्त इव दंशवारणाद् बालहस्तः, प्रशस्ता वाला वा । बाला धीयन्तेऽस्मिन्बालधिः । उपावर्तते स्मोपावृत्तोऽश्वः । लुठति स्म लुठितः ॥ ५१ ॥ यात्यनेन यानं साम्प्रयायिकाख्यम् । शताङ्गो बह्वरकः । स्यन्दते याति स्यन्दनः । रमन्तेऽस्मिन् रथः । इतो भटदेः प्राग्रथप्रकरणम् । पुष्ये यात्रोत्सवादौ मङ्गल्यो रथः पुष्यरथः । चक्रयुक्तं यानं (चक्रयानम्) ॥ ५२ ॥ कर्णिषु स्कन्धेषु रथः कर्णीस्थः, दीर्घो लक्ष्यात्, पुंस्कधोह्यमानो रथः । प्रवहन्त्यनेन प्रवहणम् । डयन्ते विहायसा यान्तीवानेन (डयनम्) विमानाख्यम् । अनिति चीत्करोत्यनः, असुन् । शक्नोति भारं वोढुं शकटम् । गच्छति तच्छीला गन्त्री शकटिका । कम्बलिभिर्दान्तैर्वौढ्यं (कम्बलिबाह्यकम्) ॥ ५३ ॥ (शिविका) शिवा श्रेयस्करी, संज्ञायां कन् (५३।८५) । याप्यस्याशक्तस्य यानं, युगाख्यं यानमिति गौडः । दोल्यते दोला काष्ठमयी रज्जु-प्रालम्बश्च । प्रेङ्ख्यते प्रेङ्खा हिन्दोलाख्या । आदिशब्दाच्छया [य] नकादि याप्य-यानानुवृत्तेः । द्वीपिनश्चर्मणावृतो रथः, द्वैपवैयाघ्रादञ् (४२।१२) ॥ ५४ ॥ पाण्डु-कम्बलेन प्रावृतौ रथः, पाण्डुकम्बलादिनिः (४२।१२) । (काम्बलवास्त्राद्याः)

- 2 A multitude of cars. ५६ त्रिषु द्वैपाऽऽदयो, रथ्या रथकड्या रथ-व्रजे ।  
 2 Fore-part of a carriage. धूः स्त्री ह्रीवे यानमुखं, स्याद् रथाङ्गमपस्करः ॥  
 2 A wheel. ५७ चक्रं रथाङ्गं, तस्याऽन्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान् ।  
 2 Its periphery. ५८ रथगुमिर् वरुथो ना, कूबरस् तु युगंधरः । 2 The pole.  
 2 Its nave. पिण्डिका नाभिरक्षाग्र-कीलके तु द्वयोराणिः ॥  
 1 The pin of the axle. ५९ सर्वं स्याद् वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धारणम् ।  
 2 The fender of a carriage. अनुकर्षो दार्वधःस्थं, प्रासंगो ना युगाद्-युगः ॥  
 1 Bottom of a carriage. ६० आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।  
 1 A separate yoke. ६१ नयन्ता प्राजिता यन्ताः सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥  
 5 Any vehicle. ६२ परम्परा-वाहनं यत् तद् वैनीतकम-स्त्रियाम् ॥  
 1 A mediate one. ६३ हस्त्यारोहा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।  
 4 Elephant drivers. ६४ नयन्ता प्राजिता यन्ताः सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥  
 8 A charioteer.

परिवृतोरथः (  $\frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  ) इत्यण् । आदिशब्दाद् दुकूलाद्याः ॥ ५५ ॥ वाच्यलिङ्ग-  
 त्वाद् द्वैपी गन्त्री, द्वैपो रथः, द्वैपमनः । शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यन्ते । रथानां  
 समूहे, खलगोरथात् (  $\frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  ), इनित्रकट्यचश्च (  $\frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  ) इति यत्कट्यच्च ।  
 धूर्वति हिनस्ति वोढारं धूः, यस्या अग्रे वोढारो बध्यन्ते । यानमुखं रथादेरग्रम् ।  
 रथारम्भकं चक्रादन्यत्, अपकरोति ( कीर्यते ) अपस्करः, अपस्करोरथाङ्गमिति  
 (  $\frac{४}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  ) साधुः ॥ ५६ ॥ रथस्य यच्चक्रं तद्रूढ्या रथाङ्गम् । तस्य चक्रस्यान्ते  
 नेमिः, नयतीति । प्रान्ते धीयत इति प्रधिः । पिण्डयतेऽरा यस्यां सा पिण्डिका ।  
 नभ्यते हिंस्यतेऽक्षेण नाभिः । अक्षस्य नाभिक्षेप्यकाष्ठस्थान्ते बन्धार्थं कीलकः, अणति  
 शब्दायतेऽणिः, लक्ष्ये त्वाणी ॥ ५७ ॥ त्रियते गुप्त्यर्थं रथो येन स  
 चरुथो लोहादिमयी वृत्तिः । कूयते शब्दायते कूवरः । युगं वोढुस्कन्धकाष्ठं धारयति  
 युगंधरः, संज्ञायाभृतवृत्तीति (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  ) खच् । अनुकृत्यतेऽनुकर्षः । प्रसज्यते वोढु-  
 स्कन्धे प्रासङ्गः । युगोनातति युगाद्रथादिस्तस्य युगो ना पुमान्, अन्यस्तु ह्रीवे  
 युगं कालो युग्यं वा । युगाद्युगान्तरं वत्सदमनार्थमिति गौडः, यत्कात्यः [मुनिः]-  
 युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ॥ ५८ ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तम् । योक्तव्यं युग्यं,  
 युग्यं च पत्रे (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  ) इति साधुः । पतन्त्यनेन पत्रं, दाम्नीशयेति (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{२}{२}$  )  
 हृन् । धोर्यतेत्र धोरणम् । वोढुभिः परम्परया वाह्यते, प्राबन्धिकमभ्यासस्थितम् ।  
 विनीता ( तका ) नामिदं ( वैनीतकं ) याप्ययानादि ॥ ५९ ॥ आधोर्यते हस्ती  
 यैराधोरणाः । हस्तिनः पान्ति हस्तिपकाः । हस्तिनमारोहन्ति हस्त्यारोहाः । निषी-  
 दन्त्यवयवं निषादिनः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थावित्येके, आद्यौ द्वौ पालकौ परौ द्वौ योद्धारौ ।  
 नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता । प्राजयति ( प्राजति ) प्राजिता, वानुवृत्तेर्वीभावो

६१ सव्येष्ट-दक्षिणस्थौ च संज्ञा रथ-कुटुम्बिनः ।

2 Warriors in chariots.  
2 Horsemen.

रथिनः स्यन्दनारोहा, अश्वारोहास् तु सादिनः ॥

3 Warriors generally.

६२ भटा योधाश्च योद्धारः, सेनारक्षाम् तु सैनिकाः ।

2 Guards or sentinels.

2 Arrayed troops.

सेनायां समवेता ये सैन्यास् ते सैनिकाश्च ते ॥

2 A thousand strong.

६३ बलिनो ये सहस्रेण साहस्राम् ते सहस्रिणः ।

2 A guard or attendant.  
2 A general.

परिधिस्थः परिचरः, सेनानीर् वाहिनीपतिः ॥

2 Armour;  
hawberk.

६४ कञ्चुको वारवाणो ऽस्त्री यत् तु मध्ये स-कञ्चुकाः ।

2 The girdle over  
the coat of mail.

बन्धन्ति तत् सारसनाधिकाङ्गे, ऽथ शीर्षकम् ॥ <sup>3 A helmet.</sup>

६५ शीर्षण्यं च शिरस्त्रे, ऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

7 Mail.

उरश्छदः कङ्कटको जागरः कवचो ऽस्त्रियाम् ॥

नास्ति (इ०)। सुवति सूतः, पू प्रेरणे। क्षदति क्षत्ता। सारथस्यापदं सारयति वाहान्वा सारथिः ॥ ६० ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्टः (ष्टा), सव्येस्थश्छन्दसीति (उ० २५८) ऋत् (ऋ)—डिच्च, स्थास्थिन्स्थूणामितिवक्तव्यात् (वा० ४१९६३) परत्वम्। रथस्य कुटुम्बी वाहकः। (रथिनः) रथे योद्धारः। (अश्वारोहाः) अश्ववाराख्याः ॥ सीदन्त्य-वश्यं सादी ॥ ६१ ॥ भटन्ति काङ्क्षन्ति युद्धं भटाः। युध्यते योधः, पचाद्यच् (नन्दि-ग्रहीति)। (सैनिकाः) रक्षतीति (४१४१३३) ठक्, प्राहरिकाद्याः। सेनां समवयन्ति श्लिष्यन्ति (सेन्याः), सेनाया वा (४१४१४५) इति ण्यः, पक्षे ठक् ॥ ६२ ॥ बलं सैन्यं, सहस्रं योद्धारः सन्त्यस्य, तपःसहस्राभ्यांविनीनी (५१२१३०३), अणच् (५१२१३०३)। परिधौ सेनान्तं तिष्ठति परिधिस्थः। परितः समन्ताच्चरति रक्षितुं परिचरः। सेना नयति नियुङ्क्ते सेनानीः ॥ ६३ ॥ कञ्च्यते बध्यते कञ्चुकः। वारमाच्छादकः। वानमस्य वारवाणः, पूर्वपदात्संज्ञायाम् (८१४३) इति णत्वम्। वाणवारस्य व्यत्ययेन मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः। सारं सनोति ददाति सारसनम्। अविकमङ्गादधिकाङ्गः। सार-सनाधिपाङ्ग इत्येके पेटुः, यन्मुनिः—अधिपाङ्गं सारसनम्, दुर्गस्तु-तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम् ॥ ६४ ॥ शीर्षप्रतिकृतिः शीर्षकम्। शिरसि भवं शीर्षण्यं, शरीरावयवाद्यत् (५१२१३६) , शीर्षश्छन्दसि (६१२१६०), येचतद्धिते (६१२१६३) शिरस्त्रायते शिरस्त्रम्। वृणोत्यङ्गं वर्मं। दंश्यते बध्यते दंशनम्। कङ्कटस्याच्छादयति कङ्कते वा (कङ्कटकः)। जागर्तैरचि ह्रस्वजगरः यन्माला—उरश्छदोऽथ जगरः। कवते कवचः, कं वज्जयति वा ॥ ६५ ॥

- 4 Clothed, or accoutred. ६६ आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चाऽपिनद्धवत् ।  
 5 Armed or mailed सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥  
 1 Multitude of soldiers mailed. ६७ त्रिध्यामुक्ताऽदयो, वर्मभृतां कावचिकं गणे ।  
 7 A foot-soldier. पदाति-पत्ति-पदग-पादातिक-पदातयः ॥  
 1 Infantry. ६८ पद्मश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्ति-संहतिः ।  
 4 A soldier by profession. शस्त्राजीवे काण्डस्पृष्टाऽऽयुधीयाऽऽयुधिकाः समाः ॥  
 3 Skilled in archery ६९ कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।  
 3 Unskilled ; missing the butt. अपराद्धपृष्ठको ऽसौ लक्ष्याद् यश्च्युत-सायकः ॥  
 6 An archer or bowman. ७० धन्वी धनुष्मान् धनुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।  
 2 One fighting only with arrows. स्यात् काण्डवांस्तु काण्डीरः, शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥  
 2 A warrior armed with an iron lance.  
 ७१ यष्टीक-पारश्वधिकौ यष्टि-परशु-हेतिकौ ।  
 2—with a club, or a battle-axe. नैस्त्रिशिको ऽसिहेतिः स्यात्, समौ प्रासिक-कौन्तिकौ ॥  
 2—with a sword. 2—with a spear.

आमुच्यते बध्यते स्मामुक्तः । अपिनह्यते स्मापिनद्धः । ( पिनद्धः ) वष्टि भागुरिर-  
 लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ( कौ० ) इति पक्षेऽलोपः । संनह्यते स्म संनद्धः । वर्म  
 संजातमस्य वर्मितः । सज्जायते सज्जति वा सज्जः । व्यूढो धृतः कङ्कटोऽनेन व्यूढ-  
 कङ्कटः ॥ ६६ ॥ नवेत्यर्थः । ( कावचिकं ) ठञ्कवचिनश्च (  $\frac{४१११४१}{४२४४४}$  ) इति ठञ् ।  
 पादाभ्यामतति गच्छति पदातिः । पदाभ्यामजति पदाजिः, पादस्यपदाज्यातिगोप-  
 हतेषु । (  $\frac{६३३५३}{६३६६३}$  ) इति पदः । हलन्तपक्षे पद्मः, यलक्ष्यं-पद्मा भरद्वाजमुनि  
 सशिष्यम् ( भट्टि० ३-४१ ) । पादाभ्यामतति पादातिकः, औणादिक इकः,  
 विनयादिस्वात्स्वार्थे ठग्वा (  $\frac{५११३४}{५२०३४}$  ) । पतति ( पद्यते ) पत्तिः ॥ ६७ ॥ पादाभ्यां  
 चरति पदिकः, पर्णादिभ्यष्टन् (  $\frac{४११११०}{४२५५५}$  ), इकेचरतोपद्वक्तव्यात् ( वा०  $\frac{३९५५५}{३९५५५}$  ) ।  
 पदातीनां समूहः पादातं, भिक्षादिभ्यो (  $\frac{४१३३३५}{४२३३३५}$  ) । काण्डानि पृष्ठेस्य काण्डपृष्ठः ।  
 आयुधेन जीवति, आयुधाच्छवेति (  $\frac{४११११४}{४२५५५}$  ) ठन्-छौ ॥ ६८ ॥ कृतौ सिद्धौ  
 हस्तावस्य कृतहस्तः । कृतः पुङ्खोऽनेनेति कृतपुङ्खः । अपराद्धा अलब्धलक्ष्या बाणा  
 अस्यापराद्धपृष्ठकः ॥ ६९ ॥ धन्व-अस्यास्ति धन्वी, व्रीह्यादिवादिनिः (  $\frac{५१११३५}{५२०३५}$  ) ।  
 धनुः प्रहरणमस्य धानुष्काः, तदस्य-प्रहरणमिति (  $\frac{४१११५७}{४२६०७}$  ) ठक्, इसुसुक्तान्ताकः  
 (  $\frac{७१३३५३}{७२२२२}$  ) । निषङ्गस्तूणोऽस्यास्ति निषङ्गी । अस्त्राणि सन्त्यस्यास्त्री । ( काण्डीरः )  
 काण्डाण्डीरन्नीरचौ (  $\frac{५१३३३३}{५२३३३३}$  ) शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः, शक्तिग्रथोरीकक  
 (  $\frac{७१४१५९}{७२९०९}$  ) ॥ ७० ॥ पश्वधः परशौ न दृष्टः, अतो यष्टिस्वधितिहेतिकाविति

- 2—bearing a shield. ७२ चर्मी फलकपाणिः स्यात्, पताकी वैजयन्तिकः ।  
 2 A standardbearer.  
 4 A companion or follower. अनुप्लवः सहायश्च ऽनुचरो ऽनुचरोऽभिचरः समाः ॥  
 7 A leader. ७३ पुरोगाऽग्रेसर-प्रष्टाऽप्रतःसर-पुरःसराः ।  
 2 Marching slow. पुरोगमः पुरोगामी, मन्दगामी तु मन्थरः ॥  
 2 Marching fast. ७४ जङ्घालोऽतिजवस् तुल्यौ, जङ्घाकरिक-जाङ्घिकौ ।  
 2 A runner express.  
 6 Runner. तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजस्वी जवनो जवः ॥  
 2 Able to conquer. ७५ जय्यो यः शक्यते जेतुं, जेयो, जेतव्य-मात्रको ।  
 Fit for conquest.  
 1 A conqueror. जैत्रम् तु जेता, यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥  
 3 One who ably faces the foe. ७६ सो ऽभ्यमित्र्यो ऽभ्यमित्राद्योऽभ्यमित्रिण इत्यपि ।  
 2 Strong; powerful. ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जोऽतिशयाऽन्वितः ॥

काश्मीराः पठन्ति, यन्मुनिः—परश्वधः कुठारश्च स्वधितिः, तदस्य-प्रहरण-मिति (  $\frac{४}{४}\frac{४}{४}\frac{४}{४}\frac{४}{४}$  ) परश्वधाट्टञ् च । निस्त्रिंशोऽसिः प्रहरणमस्य नैस्त्रिंशिकः । ( प्रासिककौन्तिकौ ) प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य ॥ ७१ ॥ चर्मफरोऽस्यास्ति चर्मी । फलति विशीर्यते घातैः फलकः, रलयोरैक्यात्फरकोऽपि । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः, चरतीति (  $\frac{४}{४}\frac{४}{४}\frac{४}{४}$  ) टक् ॥ अनु पश्चात्प्लवतेऽनुप्लवः । सह अयते सहायः ॥ ७२ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमः । ( पुरोगः ) गमश्च (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{४}{४}\frac{४}{४}$  ) इति डः । अग्रे सरत्यग्रेसरः, पुरोऽप्रतोऽग्रेषुसर्तैः (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) इति टः । प्रतिष्ठते प्रष्टः, प्रष्टोऽप्रगामिनीति (  $\frac{६}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) साधुः । मथ्नाति पादौ मन्थरः ॥ ७३ ॥ जङ्घे स्तोऽस्य जङ्घालः । जङ्घे एव करो राजदेयोऽशोऽस्य जङ्घाकरिकः । जङ्घाभ्यां जीवति जाङ्घिकः । तरोऽस्यास्तीति तरस्वी, अस्मायामेधेति (  $\frac{५}{४}\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) विनिः । त्वरते स्म त्वरितः । प्रजवते प्रजवी, प्रजोरिनिः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{५}{५}$  ) । जवते तच्छीलो जवनः, जुचङ्कभ्येति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{५}{५}$  ) युच् । जवते जवः, नन्दिग्रहि पचाद्यच् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) ॥ ७४ ॥ क्षय्यज्यौ शक्यार्थे (  $\frac{६}{२}\frac{३}{२}\frac{५}{५}$  ) इति साधुः । ( जेयः ) शक्यादन्यत्रेत्यर्थः । जेतैव जैत्रः, तृन्नन्तत्वात्-प्रज्ञादित्वात् (  $\frac{५}{२}\frac{४}{२}\frac{३}{२}$  ) अण्, जेतुरयं वा, फलतस्तुल्यार्थवम् ॥ ७५ ॥ आभिमुख्येनाभिमानल गामी, अध्वनो यत्खौ (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{४}{४}$  ), अभ्यमित्राच्छवेति (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) छः, चकाराद्यत्खौ च । अभ्य-मित्रश्च । ऊर्ज ऊर्जा वास्यस्येति, ज्योत्स्नातमिस्तेति (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{४}{४}$  ) साधुः । ऊर्जोऽ-सन्तं मन्यते, घञन्तोऽत्रेति तु युक्तं, अन्यथोर्जस्वीति निपातनं व्यर्थं स्यात्, अस्मा-



- 2 Broad-chested. ७७ स्यादुरस्वानुरसिलो, रथिको रथिरो रथी । <sup>2 The owner of a car.</sup>  
 2 One who goes as he lists. कामगाम्यनुकामीनो, ह्यत्यन्तीनस् तथा भृशम् ॥  
<sup>2 One who moves much.</sup>  
 3 A hero. ७८ शूरो वीरश्च च विक्रान्तो, जेता जिष्णुश्च च जित्वरः ।  
<sup>3 Victorious ; used to conquer.</sup>  
 1 Skilled in war. सांयुगीनो रणे साधुः, शस्त्रजीवाऽऽदयस् त्रिषु ॥  
 11 An army ; or forces. ७९ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ।  
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चाऽनीकम-स्त्रियाम् ॥  
 1 Array of troops. ८० व्यूहस् तु बल-विन्यासो भेदा-दण्डाऽऽदयो युधि ।  
<sup>1 Different forms of array.</sup>  
 1 The rear. प्रत्यासारो व्यूहपाणिः, सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥  
 2 Reserve.  
 1 A platoon. ८१ एकैकैक-रथा त्र्यऽश्वा पत्तिः पञ्च-पदातिका ।  
 1 Greater bodies. पत्यङ्गैस् त्रि-गुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥

यामेवेति (  $\frac{५१३१३३}{१६३३३}$  ) विनिना सिद्धत्वात् ॥ ७६ ॥ उरसा बलं लक्ष्यते, तदस्या-  
 स्ति, पिच्छादित्वादिलच् ( लोमादिपामादीति ) । रथोऽस्यास्ति रथिकः, अतइतिटनौ  
 (  $\frac{५१३१३३}{१६३३३}$  ) । ( रथिरः ) मेधारथाभ्याभिरन्निरचौ (  $\frac{३३३३३}{३३३३३}$  ), रथिन इत्यपपाठः ।  
 अनुकामं यथेच्छं गामी-अनुकामीनः, अवारपारात्यन्तानुकामगामीति (  $\frac{५१३१३३}{१६३३३}$  )  
 खः । अत्यन्तं भृशं कृत्वा गामी-अत्यन्तीनः, खः ॥ ७७ ॥ विक्रमते स्मोत्सहते  
 विक्रान्तः । जयनशीलः ( जेता ), तृन् । ( जिष्णुः ) ग्लजिस्थश्चगन्तुः (  $\frac{३१३१३३}{३३३३३}$  )  
 ( जित्वरः ) इणश्चजिसर्तिभ्यःकरप् (  $\frac{३१३१३३}{३३३३३}$  ) । संयुगे साधुः सांयुगीनः, प्रति-  
 जनादिभ्यःखञ् (  $\frac{४१३१३३}{४३३३३}$  ) । ( त्रिषु ) वाच्यलिङ्गात्वात् ॥ ७८ ॥ वाहाः सैन्यस्यां  
 वाहिनी । सिनोति सेना, सह-इनेन वर्तते वा । प्रियते पृतना, पृङ् व्यायामे ।  
 चमत्यरींश्चमूः । वरूथो रथगुप्तिरस्यस्या वरूथिनी । बलति प्राणिति बलम् । सेनैव  
 सैन्यम्, चतुर्वर्णादित्वात् (  $\frac{३३३३३}{३३३३३}$  ) ष्यञ् । करोति चकते चक्रम् । अनित्यनीकम्,  
 न नीयते वा, सैन्यैकदेशोऽयम् ॥ ७९ ॥ व्यूह्यते रच्यते व्यूहः । व्यूहस्येति शेषः,  
 यदाहुःदण्डो मण्डलभोगौ चाप्युत्सन्नश्चाचलो दृढः । व्यूहास्तेषां विशेषाः स्युश्चक्रव्यू-  
 हादयोऽपि च ॥ प्रत्यासरति भग्नान् प्रत्यासारः, सृत्थिरइति (  $\frac{३१३१३३}{३३३३३}$  ) घञ् ।  
 पाणिः पश्चाद्भागः । ( प्रतिग्रहः ) प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यतेऽनेन सैन्यम् ॥ ८० ॥ पतति  
 ( पद्यते ) पत्तिः सेनांशः, यद् भारतं-एको गजो रथश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।  
 त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिस्त्रिगुणा सेनामुखं-गजत्रयं ३, रथत्रयं



८२ सेनामुखं, गुल्मः, गणौ वाहिनी, पृतना, चमूः, ।

1 A complete army. अनीकिनी, दशाऽनीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥

3 Success or prosperity. ८३ संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च, विपत्त्यां विपदापदौ ।

3 Adversity.

4 A weapon. आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथाऽस्त्रियौ ॥

7 A bow. ८४ धनुश्चापौ धन्व-शरासन-कोदण्ड-कार्मुकम् ।

1 The bow of Karna. इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥

2 That of Arjuna. ८५ कपि-ध्वजस्य गाण्डीव-गाण्डिवौ पुन-पुंसकौ ।

1 Notched extremity of a bow. कोटिरस्याऽटनी, गोधा-तले ज्या-घात-वारणे ॥

1 Leathern fence for the arm.

३, अश्वनवकं ९, पदातयः पञ्चदश १५ ॥ ८१ ॥ तस्त्रिगुणं गुडति गुल्मः—गजाः ९, रथाः ९, अश्वाः २७, पदातयः ४५ । स त्रिगुणो गण्यते गणः—गजाः २७, रथाः २७, अश्वाः ८१, पदातयः १३५ । स त्रिगुणो बाह्यते वाहिनी—गजाः ८१, रथाः ८१, अश्वाः २४३, पदातयः ४०५ । सा त्रिगुणा पृतना—गजाः २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७२९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा पृतना—गजाः २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७२९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा चमूः—गजाः ७२९, रथाः ७२९, अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५ । सा त्रिगुणाऽनीकिनी—गजाः २१८७, रथाः २१८७, अश्वाः ६५६१, पदातयः १०९३५ । अक्षाणां रथकाष्ठानामूहोऽस्त्यस्यां, अक्षा-दूहिन्यामिति (वा० ३६०४) वृद्धिः ॥ ८२ ॥ (संपद्) संपदादिभ्यः क्तिप् (वा० ३२३३) । श्रयन्ति तां श्रीः, किंवाचिप्रच्छिन्नीति (उ० २१५) क्तिप्—दीर्घश्च । विपत्तिर्दारिद्र्यम् । आयुष्यन्तेऽनेनायुधं, घनर्थेकविधानं (वा० ३३३४) , स्थास्नापाव्यधिहनिष्युध्यर्थम् । शस्यतेऽनेन शस्त्रं, दाम्नीशसेति (३१२१८३) घृन् । अस्यतेऽस्त्रम् । हेतिर्नार्थः ॥ ८३ ॥ धन्यतेऽर्थते धनुः, अर्धर्चादिः (३१४३१) । चपस्य वेणोर्विकारश्चापम् । धन्वति (धन्व), कनिन् (उ० १५४) । शरा अस्यन्तेऽनेन शरासनम् । कुट्ट(द्रि) अनृतभाषणे, अस्मादण्डन्, कुट्टोर्वो रेफलोपे कोदण्डम् । कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्, कर्मणउकञ् (५१७७३) । इषवोऽस्त्यन्तेऽनेन—इष्वासः । आसोऽपि ॥ ८४ ॥ गाण्डिः पर्वा-स्यान्ति गाण्डीवं, गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति (५१२१३०) वः, गाण्डिरिदन्त ईदन्तश्चात्र प्रश्लिष्य निर्दिष्टः । पुनपुंसके इति प्रथमाद्विवचनमजहल्लिङ्गम् । अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः, कुटतीति । अटत्यटनी, अर्यटनी, इत्येके । गोधा च गोधा च गोधे द्वे, सव्यसाचित्वात्, गुध परिवेष्टने । तलं चर्मादिमयो ज्याघाताधारः ॥ ८५ ॥

- 2 Middle of the bow. ८६ लस्तकस् त्व धनुर्मध्यं, मोर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।  
 4 The bow-string.  
 1 Two attitudes in shooting. स्यात् प्रत्यालीढमालीढमित्याऽऽदि स्थान-पञ्चकम् ॥  
 3 A butt or mark. ८७ लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च, शराभ्यास उपासनम् ।  
 2 Archery. पृषत्क-बाण-विशिखा अजिह्मग-खगाऽऽशुगाः ॥  
 12 An arrow. ८८ कलम्ब-मार्गण-शराः पत्री रोप इधुर् द्वयोः ।  
 2 Iron arrows.  
 2 Feather of an arrow. प्रक्ष्वेडनास् त्व नाराचाः, पक्षो वाजस्, त्रिषूतरे ॥  
 1 Shot as an arrow. ८९ निरस्तः प्रहितं बाणे, विषाऽक्ते दिग्ध-लिप्तकौ ।  
 2 Poisoned arrow. तूणोपासंग-तूणीर-निषङ्गा इधुधिर द्वयोः ॥  
 6 Quiver. ९० तूण्यां, खड्गे त्व निस्त्रिश-चन्द्रहासाऽसि-रिष्टयः ।  
 9 A scimitar. कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाण-वत् ॥

( लस्तकः ) लस श्लेषणे । मूर्वाख्यतृणस्य विकारो मौर्वी । जिनाति ज्या । जीवापि । शिङ्के शब्दायते शिञ्जिनी । गुण्यतेऽभ्यस्यते गुणः । जङ्घयोश्चरि(वि)निवृत्तौ स्थितिः स्थानकमिति तु विशेषः । आलेढि भुवमालीढम् । आदिशब्दात्समपादं वैशाखं मण्डलं च धनुर्वेदप्रसिद्धम् । भरतस्त्वन्यथाह-वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम् ( १०-५१ ) ॥ ८६ ॥ लक्ष्यत इति ( लक्ष ), घञ् ण्यच्च । शृणोति शरहिसस्तस्मै हितं शरव्यं, उगवादिभ्यो यत् (  $\frac{५११३}{१६६३}$  ), शरैर्वीर्यते छाद्यते वा । ( उपासनं ) असु क्षेपणे । पर्षति सिञ्जति-असृजा पृषत्कः, पृथक्षट्कमस्येति धनुर्वेदः-पुङ्खः शरस्तथा शल्यं पक्षस्यायुजतूनि षट् ॥ वणति वण्यतेऽनेन वा बाणः । विशीयते । विशिखः, शिञ् निशाने, विविधशिखो वा । अजिह्मग ऋजुगामी ॥ ८७ ॥ कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । मार्गयति लक्ष्यं मार्गणः शृणाति शरः । रोप्यते निखन्यते रोपः । इष्यति-इधुः, इष गतौ । प्रदरो नानार्थः । प्रक्ष्वेडते प्रक्ष्वेडनः, क्ष्वेदे रूपे, क्ष्वेडिबौलेयः । नरमञ्जति, नराच एव नाराचः, स्वार्थेऽण्, सर्वलोहोऽयम् । ( पक्षः ) पक्ष परिग्रहे । वजति गच्छत्यनेन वाजः न्यङ्क्वादेः (  $\frac{७१३१५३}{१८६४४}$  ) अकुत्वम् ॥ ८८ ॥ लिप्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । निरस्यते स्म प्रहीयते स्म, क्षिप्त इत्यर्थः । विषेणाक्ते अक्षिते, दिह्यते स्म लिप्यते स्म । तूण्यते पूर्यते शरैस्तूणः, तूणीति लिङ्गरूपभेदार्थम् । उपासज्यन्ते निषज्यन्ते च बाणा यत्रेत्युपासङ्गनिषङ्गौ । इषवो घीयन्तेऽत्रेषुधिः । कलापो नानार्थः ॥ ८९ ॥ खड् ( ण्ड ) ति भिनत्ति खड्गः । निष्क्रान्तस्त्रिशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिशः । चन्द्रवद् हासः प्रभाऽस्य चन्द्रहासः । अस्यतेऽसिः । ऋषेर्गत्यादां ऋष्टिः, ऋत्यकः (  $\frac{६१११२८}{१६६३}$  ) इति प्रकृतिः, हिंसार्थादिषेस्तु रिष्टिः । कुक्षौ भवः कौक्षेयकः, कुलकुक्षीति

- 1 A hilt or handle. ११ त्सरुः खड्गाऽऽदि-मुष्टौ स्यान्, मेखला तन्-निबन्धनम् ।  
 1 A sword knot.  
 3 A shield. फलको ऽस्त्री फलं चर्म, संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥  
 1 A gripe of a shield.

- 3 A mallet. १२ दुघणो मुद्गर-घनौ, स्यादीली करवालिका ।  
 2 A cudgel. भिन्दिपालः सृगम् तुल्यौ, परिघः परिघातिनः ॥  
 2 A short arrow.  
 2 A bludgeon.

- 4 An axe. १३ द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

- 4 A knife. स्याच्छस्त्री चाऽसिपुत्री च छुरिका चाऽसिधेनुका ।  
 2 A javelin. १४ वा पुंसि शल्यं शङ्कुर् ना, सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।  
 2 An iron crow.

- 2 A bearded dart. प्रासस् तु कुन्तः, कोणस् तु स्त्रियः पाल्यश्रि-कोटयः ॥  
 4 Sharp edge of a sword.

(  $\frac{४।२।९६}{२३२६}$  ) ढकञ् । मण्डलाकृत्यग्रमस्य मण्डलाग्रः । करे बलनमस्य करवालः । कल्पते कृपाणः, वतिः पूरणार्थः ॥ ९० ॥ ( त्सरुः ) त्सर छद्मगतौ । मीयते मणिबन्धे प्रक्षिप्यते मेखला, यथा प्रहरतो हस्तात्त निर्याति । फलति विशीर्यते प्रहारैः ( फलं, फलकं ) फलं मुनिना खड्गाद्यग्रे दृष्टं, अयं तु लोकात् फलकं मन्यते, यच्छाश्वतः—लाभे शस्ये शराद्यग्रे व्युष्टौ च फलके फलम् ( ४४२ ) । चर्ममयत्वाच्चर्म । संगृह्यतेऽनेनेति संग्राहः समिमुष्टाविति (  $\frac{३।३।३६}{३३०८}$  ) घञ्, अस्य चर्मणो मुष्टिग्रहण-स्थानम् ॥ ९१ ॥ हुं वृक्षाङ्गं हन्ति दुघणः, द्रावणो वा, अश्रोघनोन्यः । मुदं गिरति ग्रसते मुद्गरः । हन्यतेऽनेन घनः, मूर्तौघनइति (  $\frac{३।३।३६}{३३०८}$  ) साधुः, यच्छाश्वतः—वाद्ये मुस्तेऽम्बुदे सान्द्रे घनः स्वालोहमुद्गरे ( शा. ६ ) । ईडयत ईली, एकधारोऽस्याऽसिस्तुरु-ष्कायुधम् । करवालात्, अल्पे (  $\frac{५।३।६५}{३३०८}$  ) कन्, तरवालिकेत्येके । भिन्दतः पालयति भिन्दिपालः, भिण्डपालो वा हस्तक्षेप्यो लघुडः । सृज्यते सरति वा सृगः । परितो हन्ति परिघः, परौघ इति (  $\frac{३।३।६५}{३३०८}$  ) डे घत्वम्, लोहबुद्धो लघुडः ॥ ९२ ॥ कुठान्वृक्षा नियतिं कुठारः । स्वं धियति बिभर्ति स्वधितिः । पराञ्जणाति परशुः परश्वधश्च, पश्वधोऽपि, यदाह—याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ । शस्यतेऽनया शस्त्री । असेः पुत्रीवात्पत्वात् । छुरति छिनत्ति छुरिका, क्षुरिकापि ॥ ९३ ॥ शलति विशत्यन्तः शल्यः । शङ्कतेऽस्माच्छङ्करायुधविशेषः, यच्छाश्वतः—संख्या कीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे ( ३८५ ) । अन्यत्रोपचाराच्छल्यम् । सर्वान्—लाति सर्वला । स्तोम्यते प्रश्नाध्यते तोमरः, तुः सौत्रो वा । प्रास्यते प्रासो हस्तक्षेप्यः शल्यः । कुणति कुन्तः । कोणो गृहादेर्विदिकू—अस्याख्या, कुण शब्दोपकरणयोः । पाति

- 3 Assembling of a complete army. १५ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनाऽर्थकः ।  
 1 Lustration of arms. लोहाभिसारो ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजना-विधिः ॥  
 1 March to repel an enemy. १६ यत् सेनया ऽभिगमनमसौ तदभिषेणनम् ।  
 6 March of an assailant. यात्रा ब्रज्या ऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥  
 2 Surrounding a foe. १७ स्यादासारः प्रसरणं, प्रचक्रं चलिताऽर्थकम् ।<sup>1 An army in motion.</sup>  
 1 A gallant attack. अ-हितान् प्रत्य-भीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥  
 2 Awakeners. १८ वैतालिका बोधकराश्च, चाक्रिका घाण्टिकाऽर्थकाः ।  
 2 Bards in throngs.  
 2 Bards by birth. स्युरमागधास् तु मगधा, वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥  
 2 Panegyrists.  
 2 Chosen soldiers. १९ संशप्तकाम् तु समयात् संग्रामाद-निवर्तिनः ॥

पालिः । अश्रुतेऽग्निः । कुटति कोटिः ॥ १४ ॥ सर्वेण सैन्येनाभिसरणं सर्वाभिसारः । सर्वेषामोघो वहनं सर्वौघः । सर्वे संनहन्तेऽत्र सर्वसंनहनम् । शस्त्रभृतां राज्ञां यः शास्त्रिको विधिः प्रस्थानात्प्राक् स लोहाभिसारः, लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रस्थानेऽन्नेति । नीरस्य शान्त्युदकस्याजनं क्षेपोऽत्र नीराजनं, मन्त्रोक्त्या वाहनायुधादेर्निशेषेण राजनं वात्र । नीराजनादनन्तरं कर्म लोहाभिसार इति मुनिः-विधिलोहाभिसारस्तु राज्ञां नीराजनोत्तरः, दुर्गोऽपि-लोहाभिसारस्तु विधिः परो नीराजनान्तपैः । दशम्यां दंशितैः कार्यं इति । अत एव नीराजनाद्विधिरित्येके पठन्ति ॥ १५ ॥ (अभिषेणनं) सत्यापपाशेति ( $\frac{३}{२}\frac{१}{६}\frac{२५}{३}$ ) णिच्, उपसर्गात्सुनोतीति ( $\frac{८}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{०}\frac{५}{५}$ ) षत्वम् । यान्यस्यां यात्रा । व्रजनं ब्रज्या, व्रजयजोर्भाविक्यप् ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{९}{५}\frac{८}{८}$ ) । (प्रस्थानं) प्रपूर्वस्तिष्ठतिर्गत्यर्थः । गतेः-ग्रहवृद्ध ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{५}{३}\frac{८}{८}$ ) इत्यपि गमः ॥ १६ ॥ सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः, आस्त्रियते येनेत्यासारोऽन्वागच्छद्बलम् । प्रसारस्तु सैन्याद्विस्तृतजलाद्यर्थं प्रसरणमिति कौटिल्यः, यलक्ष्यं-निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव ब्रजम् (शिशु ०२-६४) । प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचक्रम् । अभिमुख्येनाभिभूयारीन्वा यानमभिक्रमः ॥ १७ ॥ वितालः शब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोऽवसरपाठका मङ्गला[मङ्गला]ख्याः, प्रातर्बोधका इत्येके । (चाक्रिकाः) चक्रं राष्ट्र घण्टाघातेन देवताद्यग्रे ये शंसन्ति ते, श्रावकाख्याः । (मागधाः) वंशोदीरणेन ये याचन्ते, आहुश्च-वैतालिकाश्च कथ्यन्ते कविभिः सौख्यशायिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः । मागधाः स्तुतिवंशज्ञा इति, मगधेति याच्नार्थः कण्डवादिः, यच्छीभोजः-कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः । कमिषुध्यन्तु यज्वा[युध्वा]नौ रामेरण्यं तुरण्यति ॥ वन्दन्ते स्तुवन्ति तच्छीलाः (वन्दिनः) । चत्वार एकार्था इत्येके ॥ १८ ॥ संशयन्ति पलायमानं, सशपथं वा युध्यन्ते

- 4 Dust. १०० रेणुर् द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर् ना न द्वयो रजः ।  
 2 Powder. चूर्णे क्षोदः, समुत्पिञ्ज-पिञ्जलौ भृशमाकुले ॥  
 2 An army in great disorder.  
 4 A flag or banner. १०१ पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजम-स्त्रियाम् ।  
 1 The post of danger. सा वीराशंसनं युद्ध-भूमिर् या ऽति-भय-प्रदा ॥  
 1 Emulative onset. १०२ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विका स्त्रियाम् ।  
 1 Boasting. आहोपुरुषिका दर्पाद् या स्यात् संप्रावना ऽऽत्मनि ॥  
 1 Conceit of superiority. १०३ अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः ।  
 10 Strength or power. द्राविणं तरः सहो-बल-शौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥  
 2 Great power. १०४ शक्तिः पराक्रमः प्राणो, विक्रमस् त्वतिशक्तिता ।  
 1 Drink of warriors. वीरपाणं तु यत् पानं वृते भाविनि वा रणे ॥  
 31 War, battle, combat. १०५ युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ।  
 मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥

दृढनिश्चयाः संश्रसकाः ॥ ९९ ॥ रीयते रेणुः, रीड् गतौ । धूयते धूलिः । पंशयति वस्त्रादि पांशुः, पशि नाशने । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजः क्लीबे, रजनरजकरजःसूपसंख्यानं ( वा० ? ) इति नलोपः । ( क्षोदः ) क्षुदिर संपेषणे, धूलिप्रायोऽयं, यच्छाश्वतः चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा ( ३८० ) । पिजि हिंसायां, आह च-समुत्पिञ्जोऽतिसंकुलः ॥ १०० ॥ पतति धूयते पताका । विजयते विजयन्तः, औणादिको झच् ( तृभूवहीति ), तस्येयं वैजयन्ती । केत्यते संज्ञायतेऽनेन केतनम् । ध्वजति धूयते ध्वजः, पताकादण्डो ध्वज इत्येके । केतुर्नानार्थे । वीरा आशंस्यन्तेऽत्र ( वीराशंसनम् ) ॥ १०१ ॥ अहं पूर्वमस्यां क्रियायामिति सर्वे यत्र ब्रुवते साऽहंपूर्विका । स्वार्थे कन्-मत्वर्थीयो वा ठन् ( अत इनिठनौ  $\frac{५}{१२}\frac{१२}{३२}$  ) । अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः ( आहोपुरुषिका ), मनोज्ञादित्वाद्बुज् ( द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च  $\frac{५}{१२}\frac{१२}{३२}$  ) ॥ १०२ ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्यामहमहमिका, ठन् ( ब्रीह्यादिभ्यश्च  $\frac{५}{१२}\frac{१२}{३२}$  ), अहं शब्दो निपातः । द्रवत्यनेनारिं द्राविणम् । तरत्यनेनापदं तरः । सहतेऽनेनारिं सहः, असन्तौ द्वौ । शूरस्य भावः शौर्यम् । तिष्ठत्यनेन स्थाम । शुष्यत्यनेनारिः शुष्मम्, शुष्मेत्येके ॥ १०३ ॥ शकनं शक्तिः । प्राणनं प्राणः । विक्रमन्तेऽनेन विक्रमः । वीराणां मद्यपानं वीरपानम् ॥ १०४ ॥ जायते जन्यं, भवत्येवेति (  $\frac{३}{२}\frac{१२}{३२}$  ) साधुः । प्रदधन्ति प्रधनम्, धनिमार्णार्थोऽत्र निधनवत् । म्रियन्तेऽस्मिन् मृधम् । आस्कन्द्यतेऽत्रास्कन्दनम् । संचक्षतेऽस्मिन् संख्यं, संपूर्वश्चक्षिर्वधार्थः । समीयन्तेऽस्मिन् समीकं, ईड् गतौ । संपरायो मृत्युः प्रयोजनमस्य सांपरायिकं, [ टज् ], विनयादि-

१०६ अनस्त्रियां समराऽनीक-रणाः कलह-विग्रहौ ।

संप्रहाराऽभिसंपात-कलि-संस्फोट-संयुगाः ॥

१०७ अभ्यामर्द-समाघात-संग्रामाऽभ्यागमाऽऽहवाः ।

समुदायः स्त्रियः संयत्-समित्याऽऽजि-समिद्-युधः ॥

2 Close fight;  
struggle.

2 War-Whoop.

2 Troops of elephants.

2 Mutual defiance  
of combatants.

1 Twang of a bow.

2 Drum used in battle.

3 Violence.

3 A portent.

१०८ नियुद्धं बाहुयुद्धे, ऽथ तुमुलं रणसंकुले । 2 Mingled combat.

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्, करिणां घटना घटा ॥

१०९ क्रन्दनं योधसंरावो, बृंहितं करिगर्जितम् । 2 Roaring of elephants.

विस्फारो घनुषः स्वानः, पटाहाऽऽडम्बरौ समौ ॥

११० प्रसभं तु बलात्कारो हठो, ऽथ स्खलितं छलम् ।

2 Fraud; stratagem; circumvention.

अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥

त्वात्स्वार्थे (  $\frac{५}{३}\frac{४}{२}\frac{३}{१}\frac{३}{२}$  ) टग्वा ॥ १०५ ॥ समियरति ( ते ) संबट्ठन्तेऽस्मिन् समरः । न नीयन्ते चाल्यन्तेऽत्रानीकम्, अनौकमस्त्यत्र वा । रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र रणं, वशिरण्यो-  
श्चेति वक्तव्यादप् ( वा०  $\frac{२}{३}\frac{२}{२}\frac{३}{३}$  ) । कल्यते क्षिप्यतेऽत्र कलहः, कलं हीनबलं हन्ति वा ।  
विगृह्णन्त्यत्र विग्रहः, प्रहवृद्ध-इति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{५}{३}\frac{५}{३}$  ) अप् । संप्रहरन्तेऽन्योन्यं धन्यत्र संप्र-  
हारः । अभिसंपतन्त्यत्राभिसंपातः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{३}{३}\frac{५}{३}$  ) । कल्यतेऽत्र कलिः । संस्फुटन्त्यत्र संस्फोटः,  
संस्फोट इति युक्तः पाठः, स्फिट अनादरे, भरते तु संफेटः । संयुज्यतेऽत्र संगता रथयुगा  
अत्र वा संयुगाः ॥ १०६ ॥ अभ्यामृद्भन्त्यत्राभ्यामर्दः । समाध्नन्त्यत्र समाघातः ।  
संग्रामयन्तेऽस्मिन् संग्रामः । अभ्यागच्छन्त्यत्राभ्यागमः । आह्वयन्तेऽत्राहवः, आड्युद्धे  
(  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{५}{३}\frac{५}{३}$  ) इत्यप्, संप्रसारणम् । समुदीयन्ते मिलन्त्यत्र समुदायः । संयतन्ते  
संयच्छन्ति वास्यां संयत् । संयन्ति संगच्छन्तेऽत्र समितिः । आ-अज्यन्ते क्षिप्यन्तेऽ-  
त्राजिः । युध्यन्तेऽस्यां युत्-द् ॥ १०७ ॥ नियतं युद्धं ( नियुद्धं ) । ताम्यन्त्यत्र तुमुलं,  
तुमुः सौत्रो वा । ( क्ष्वेडा ) क्ष्वेड् अव्यक्ते शब्दे-इति दुर्गः । सिंहानामिव नदनं  
भटानां सिंहनादः । क्ष्वेला वा । ( घटा ) घटादयः पितः ( ग० १८६ ) इति षिद्भिदादि-  
भ्योङ् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{३}{३}\frac{५}{३}$  ) ॥ १०८ ॥ समन्ताद्भवणं संरावः, उपसर्गैरुवः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{२}\frac{३}{३}\frac{५}{३}$  )  
इति घञ् । ( बृंहितं ) बृहि शब्दे । ( विस्फारः ) स्फुर संचलने । पटो हन्यतेऽस्य  
पटहः । आदम्यते-आडम्बरः, डमरुवदस्य डत्वम् ॥ १०९ ॥ प्रगता सभात्र प्रसभं,  
सभया युक्तयुक्तविचारो लक्ष्यते, [प्रसभ] प्रसप्रसवे वा । बलादिति निपातो हठार्थः ।  
( हठः ) हठ प्लुतिशतव्ययोः । स्खलनं मार्गाच्चलनम् । छयति छिनत्ति छलम् । न  
जने साधु-अजन्यम् । उत्पत्तयकस्मादायाति-उत्पातः, ज्वलादित्वाणः ( ज्वलिति-



- 3 Fainting.  
2 Devastation.  
2 Striking to dis-  
able the foe.

१११ मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस् तु पीडनम् ।  
अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं, विजयो जयः ॥<sup>2</sup> Vic-  
tory.

- 3 Revenge.

११२ वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ।

- 8 Flight ; retreat.

प्रदाबोद्धाव-संद्राव-संदावा विद्रवो द्रवः ॥

- 1 Defeat.

११३ अपक्रमोऽपयानं च, रणे भङ्गः पराजयः ।

- 2 Defeated ; van-  
quished.

पराजित-पराभूतौ, त्रिषु नष्ट-तिरोहितौ ॥

<sup>2</sup> Missing, lost having vanquished.

- 30 Slaughter.

११४ प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् ।

प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनम् ॥

११५ निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ।

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥

११६ निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ।

उद्घासन-प्रमथन-क्रथनोज्जासनानि च ॥

कसन्तेभ्योः (३/२११०३०) । उपसृज्यत उपद्रूयतेऽत्रोपसर्गः ॥ ११० ॥ कशति(ते)वैचित्या-  
त्कश्मलम् । ( पीडनं ) पीड अवगाहने । ( अभ्यवस्कन्दनं ) छलाद्राक्रमणमित्यर्थः ।  
धाटी च । रात्रौ च सौप्तिकम् । ( विजयः ) विः स्वार्थे लोचनविलोचनवत् ॥ १११ ॥  
प्रतीपं करणं प्रतीकारः शुद्धिः । निर्यातनं शोधनं, यत निकारोपस्कारयोः । जितकाशीः  
जिताहवः । एतेऽष्टौ पलायनार्थकाः, प्रेद्रुस्तुसुवः (३/३१२७), उदि श्रयतिर्यौतिपूद्रुवः  
(३/३३४९), समि युहुदुवः (३/३१२३) इति घञ् ॥ ११२ ॥ अपद्वारेण क्रमणं (अपक्रमः) ।  
भङ्गोपसरणं, अन्यत्रोपचारात् । परिभूतोऽभिभूतोऽपि । त्रिधित्येव, नश्यति स्म नष्टम्-  
अदृश्यम् । तिरोधीयते स्म तिरोहितं गृहीतदिकम् ॥ ११३ ॥ अत्राहिंसार्था अप्युप-  
सर्गवशाद् हिंसार्था ज्ञेयाः, अकर्मकाश्च णिच्चा सकर्मकाः । प्रमापणं, मीञ् हिंसायां  
णिच्, मीनातिमिनोतीति (३/३१५०) आत्वं, युच् । निपूर्वाद् बर्हेर्बर्हेर्वा निबर्हणम् ।  
विकारणं, कृञ् हिंसायाम् । विशारणं, शृ हिंसायाम् । प्रवासनः प्रयुक्तिः प्रवासनम्,  
एवं निवासनम् । असु क्षेपणेऽस्मात्परासनमपासनं च । घृद क्षरणेऽस्मान्निपूदनं जीवा-  
च्चलनम् ॥ ११४ ॥ ( संज्ञपनं ) ज्ञेयमरणतोषणेति मित्त्वाद् ह्रस्वः ( मित्ताह्रस्वः  
३/४१९२ ) । निर्ग्रन्थनं, प्रथि कौटिल्ये । निस्तर्हणं, तृहेर्हिंसार्थाञ्चिः पूर्वात्, स्तृहेर्वा  
निपूर्वात् । क्षणनं, क्षणु हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ निर्वापणं, पै ओवै शोषणे । विशसनं,  
शसु हिंसायाम् । कथनं, कथ हिंसायाम् । उज्जासनं, जसु हिंसायाम् ॥ ११६ ॥



११७ आलम्भ-पिञ्ज-विशर-घातोन्माथ-वधा अपि ।

10 Death.

स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ॥

११८ अन्तो नाशो द्वयोर् मृत्युर् मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ।

7 Dead ; having expired.

परासु-प्राप्तपञ्चत्व-परेत-प्रेत-संस्थिताः ॥

3 A funeral pile.

११९ मृत-प्रमीतौ त्रिष्वेते, चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ।

1 A headless trunk.

कबन्धोऽस्त्री क्रिया-युक्तमपमूर्ध-कलेवरम् ॥

2 A cemetery.

2 A dead body.

2 A prisoner.

2 A prison or jail.

2 Breath.

2 Life.

2 Age ; duration of life.

१२० श्मशानं स्यात् पितृवनं, कुणपः शवमस्त्रियाम् ।

प्रग्रहोपग्रहौ बन्धां, कारा स्यात् बन्धनालये ॥

१२१ पुंसि भूम्यसवः प्राणाश् चैवं, जीवोऽसुधारणम् ।

आयुर् जीवितकालो, ना जीवातुर् जीवनौषधम् ॥

2 Drug to revive the dead.

इति क्षत्रिय-वर्गः ८, अत्र मूलश्लोकाः १२१, श्लो० १

आलम्भः, लभिराङ्पूर्वो हिंसार्थः, ( लभेः ) उपसर्गात्खल्वजोरिति (  $\frac{७}{३} \frac{११७७}{३३०६}$  )  
 नुम् । पिञ्जः, पिञ्ज हिंसार्थः । विशरणं हिंसनं विशरः । हननं वधः, हनश्च वध इति  
 (  $\frac{३१३७६}{३२५२}$  ) अप्, वधादेशश्च, पक्षे वजि घातः । ( उन्माथः ) मथ संक्षेपेने ।  
 व्यापादनं विशमनं कदनं च निशुम्भनम् । ( पञ्चता ) देहस्तावन्महाभूतारब्धः, मरणं  
 त्वेतस्य पञ्चभावः प्रत्येकं स्वांशनं क्रमात् । कालो मृत्युद्युतलक्षणः, क्षयाद्यात्मको वा  
 यदाहुः—कालः संहरति प्रजाः (हारीत स्मृतिः), तस्य धर्मः कालधर्मः संहारः । दिष्टस्य  
 कालस्य जीवितावधेरन्तो दिष्टान्तः ॥११७॥ अमत्यन्तः पर्यन्तः । मरणं मृत्युः, द्वयोः  
 स्त्रीपुंसयोः । निवृत्तं धनमत्र निधनं, निपूर्वो धनिर्मरणार्थ इति सभ्याः । प्रमयोऽस्त्री  
 दीर्घनिद्रा हिंसा संस्था प्रमालनम् । परागता असवोऽस्य परासुः । संतिष्ठते स्म  
 संस्थितः, संपूर्वस्तिष्ठतिर्भरणे वर्तते । ससिते वाच्यलिङ्गाः ॥ ११८ ॥ चीयते स्म  
 चित्ता । चेतव्या चित्या, चित्याग्निचित्ये चेति (  $\frac{३११९३०}{३२८३३०}$  ) साधुः । चीयते चितिः ।  
 एते प्रेतदाहार्थेऽग्न्याधाने वर्तन्ते । कस्य शिरसो बन्धोऽत्र कबन्धः, केन बन्धो वा ।  
 क्रियया युक्तं नृत्यदपगतो मूर्धास्यापमूर्ध यत्कलेवरम् ॥११९॥ शवशयनं श्मशानम् ।  
 पितृन्प्रेतान्वनति भजति पितृवनम् । प्रेतवनं करवीरं च । कुणं शब्दं पाति कुणपः, धनं  
 जयाख्यस्य बायोः शवे संभवात् । शवति यास्यस्माज्जीवः शवः । प्रगृह्यते बध्यते  
 प्रग्रहः । वन्यते याच्यते वन्दी हठहृता स्त्री, बलवतो हस्तक्षिसो राजपुत्रादिश्च,  
 यदाहुः—वन्दी स्यात्पणबन्धस्थः । कीर्यते क्षिप्यतेऽस्यां कारा, भिदाद्यङ् ( भिद्भिदा-  
 दीति  $\frac{३१३१०४}{३२८१२}$  ) ॥१२०॥ अस्यन्तेऽसवः, स्वभावाद्बहुवे पुंलिङ्गः । प्राणन्त्यमीभिः

## अथ वैश्य-वर्गः ९

- 6 Men of the third trade. १ ऊरुया ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।  
 6 Livelihood ; profession. आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर् वर्तन-जीवने ॥  
 1 Various professions. २ स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।  
 2 Service. सेवा श्रवृत्तिरनृतं कृषिरुच्छ-शिलं त्वृतम् ॥ 2 Glean-  
 2 Agriculture. सेवा श्रवृत्तिरनृतं कृषिरुच्छ-शिलं त्वृतम् ॥  
 1 Alms solicited ; or unsolicited. ३ द्वे याचिताऽयाचितयोरु यथा-संख्यं मृताऽमृते ।  
 2 Traffic ; commerce. सत्यानृतं वणिग्भावः, स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ 3 Debt.

प्राणाः, एवं शब्दात्पुंसि भूमिन् । प्राणो नाम वायुरित्येकत्वमजीवार्थत्वात् । जीवनं जीवः प्राणधारणम् । जीवापि । आयात्यायुर्जीवितावधिः, उ सन्तः क्लीबे, छन्दस्यु-  
 दन्तोऽपि । जीवत्यनेन जीवातुः, जीवनायौषधं जीवनरक्षोपायः, यथा-जीवातवे  
 विमृज्य शूद्रमुनौ कृपाणम् ( उ० रा० २-१० ), जीवितमौषधं चेत्युपाध्यायः  
 ॥ १२१ ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

ऊर्वोर्भवा ऊरुयाः, शरीरावयवाच्चेति (  $\frac{५११६}{४६६६}$  ) यत्, यच्छ्रुतिः—ऊरु तदस्य  
 यद्वैश्यः ( क्र. वे. १०।९०।१२ ) । अरणीयोर्यः, अर्यः स्वामिवैश्ययोः (  $\frac{३१११०३}{२१६०३}$  )  
 इति साधुः । विशोऽपत्यं जातिवैश्यः, गणादिभ्यो यञ् (  $\frac{४१११०३}{४६०३}$  ) । भूमि स्पृशति  
 कृष्यादिना भूमिस्पृक् । विशतोति विद् । ( आजीवः ) आजीवन्यनेनेति करणे भावे  
 वा साध्यः । जीवनं जीविका, रोगाख्यायां (  $\frac{३१३१०३}{४६०३}$  ) इत्यत्र धातुमात्राद्  
 भावे ण्वुल् वक्तव्यः ( धात्वर्थनिर्देशेण्वुल् ) । कृष्यादिस्तूपचारात् । वर्तनं वृत्तिर-  
 स्थस्यां वार्ता, प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः (  $\frac{५१११०३}{२१६०३}$  ) । वर्तन्तेऽनया वृत्तिः । वेति  
 खादत्यनेन वेतनम् ॥ ११ ॥ कर्षणं कृषिः, इक्कृष्यादिभ्यः (  $\frac{२२३३३}{२२३३}$  ) । पशुपालस्य कर्म  
 पाशुपाल्यम् । वणिजः कर्म वाणिज्यम्, ब्राह्मणादिवाल्थ्यञ् ( गुणवचनं ब्राह्मणादिभ्यः  
 कर्मणि च ) । दूतवणिग्भ्यां चेतिवक्तव्यात् वणिज्यापि । चात्कुसीदम् । ऋतामृता-  
 भ्यां जीवेतु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्रवृत्त्या कथंचनेति ये  
 षड्वृत्तिभेदास्तानाह । ( सेवा ) शुन इव वृत्तिः परपिण्डोपजीवितत्वाद्धमेत्यर्थः ।  
 न ऋतमनृतं पापिष्ठत्वात्, प्रमृतमिति तु सभ्यः पाठः । उच्छा धान्यकणोच्चयः—  
 शिलं धान्यमक्षरी, समस्तं व्यस्तं विपर्यस्तं वैतत्, वन्धत्वादृतं सत्यम् ॥ २ ॥ मृतं  
 निर्जीवमिव । अमृतमनश्चरम् । किंचित्सत्यं किंचित्चासत्यं, अत्र मनुः—ऋतमुच्छशिलं  
 ज्ञेयं स्यादयाचितममृतम् । मृतं तु याचितं मैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतं  
 तु वाणिज्यं तेनापि खलु जीयते । सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्

3 Profession of usury.

1 A thing borrowed for use.

1 Creditor and Debtor.

4 A usurer.

4 A husbandman.

1 (Field) fit for corn and rice.

1 —producing barley, &c.

2 —producing seamum, &c.

४ उद्धारो, ऽर्थप्रयोगस् तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

याञ्चया ऽऽतं याचितकं, निमयादापमित्यकम् ॥

1 Obtained by barter.

५ उत्तमर्णाऽधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृ-ग्राहकौ क्रमात् ।

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धयाजीवश् च वार्धुषिः ॥

६ क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश् च कृषीवलः ।

क्षेत्रं त्रैहेय-शालेयं व्रीहि-शाल्युद्धवोचितम् ।

७ यथं यवकं यष्टिकं यवाऽऽदि-भवनं हि यत् ।

तिल्य-तैलीन-वन् माषोमाऽणु-भङ्गा-द्विरूपता ॥

( मनु. ४-५-६१ ) अर्थते स्म ऋणं, ऋणमाधमर्ण्यं इति (  $\frac{८१३६०}{२७३२}$  ) साधुः । (पर्युदञ्चनं) परित उदञ्चनमुत्तमर्णामुद्धारत्वेन ग्रहणम् ॥ ३ ॥ अर्थस्य प्रयोगः कलान्तरेण दानम् । कुत्सितं सोदन्यत्र कुसीदम् । (याचितकं) अपमित्ययाचिताभ्यां-ककनौ (  $\frac{४१४२९}{४७३२}$  ) । विनिमयाद् भाण्डपरिवर्तनादागतमापमित्यकं, मेङ् प्रणिदाने, उदीचांमाडोव्यतीहारे (  $\frac{३४१९०}{२३७६०}$  ), मयतेरिदन्यतरस्यां (  $\frac{६४४००}{३३३८८०}$  ) इति ल्यप्-तुक्, तत् आगतेऽर्थे, अपमित्ययाचिताभ्यांककनौ (  $\frac{४१४२९}{४७३२}$  ) । मुनिस्तु-निमयः परिवर्तः स्यादुद्धारोऽप्यापमित्यकः ॥ ४ ॥ उत्तम ऋणे-उत्तमर्णः प्रयोक्ता, अधम ऋणे-अधमर्णो ग्राहकः, सुस्पुपेति समासः । कुसीदं गृह्णाति कुसीदिकः, कुसीद-दशैकादशात्छन्दचौ (  $\frac{४१४३९}{४७८१}$  ) । वृद्धिं गह्णां प्रयच्छति वार्धुषिकः, प्रयच्छतिगह्णमिति (  $\frac{४१४३०}{४७८०}$  ) ठक्, वृद्धेर्वृधुषिभावः (वा०  $\frac{२०६६५}{४७८०}$  ) । (वार्धुषिः) लक्ष्यादिन्नन्तोऽपि, यन्मनुः-श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि वार्धुषेः (मनु ४।२।२४) । वृद्धिमाजीवति वृद्धयाजीवः । द्वैगुणिकश्च । वृद्धिर्लाभः कलान्तरम् ॥ ५ ॥ कर्षति कृषिकः, औणादिक इकः (वृष्टिकृष्योः किकन्) । कार्षकोऽपि । कृषिरस्त्यस्य कृषीवलः, रजःकृष्यासुतीति वलच्, वले (  $\frac{६३१९९८}{२०००००}$  ) इति दीर्घः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं त्रैहेयं, व्रीहिशाल्योर्दक् (  $\frac{५२१९९२}{४८००३}$  ) ॥ ६ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यथं, यवयवकषष्टिकाद्यत् (  $\frac{५२१९३}{४८०३}$  ) यवकोऽल्ययवः । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । उपाध्यायो यवादिभवने हितमिति पाठं परिकल्प्य प्रस्तावात्-चोद्यमित्यशुद्धं पठति । तिलानां भवनं क्षेत्रं, विभाषा तिल-माषोमाभङ्गाणुभ्यः (  $\frac{५२१९४}{४८००३}$  ) इति यस्त्वजौ । एवं माषादीनां द्विरूपता-माष्यं माषीण, उम्यमौमीनं ( उमा-अतसी ), अणव्यमाणवीनं, भङ्ग्यं भाङ्गीनम् ॥ ७ ॥

- 1—fit for other  
grain as pulse, &c.  
2 Fit for vegetation.  
2 (Land) ploughed  
after sowing.

८ मौद्गीन-कौद्रवीणाऽऽदि शेष-धान्योद्भव-क्षमम् ।

‘शाक-क्षेत्राऽऽदिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्’ ॥ १॥

बीजाकृतं तृप्तकृष्टे, सीत्यं कृष्टं च हल्य-वत् ॥

3 Land any how ploughed or tilled.

- 4 Thrice ploughed.  
5 Twice ploughed.

९ त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥

- 1 Sown with certain  
measures of  
seed.

१० द्रोणाऽऽढकाऽऽदि-वापाऽऽदौ द्रौणिकाऽऽढकिकाऽऽदयः

खारी-वापस् तु खारीक, उत्तमर्णाऽऽदयस् त्रिषु ॥

- 3 A field.  
4 A multitude of  
fields.

११ पुन-नपुंसकयोर् वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।

कैदारकं स्यात् कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥

- 2 Clods of earth.  
2 A harrow.  
3 A goad.  
2 A spade or hoe.

१२ लोष्टानि लेष्टवः पुंसि, कोटिशो लोष्टभेदनः ।

प्राजनं तोदनं तोत्रं, खनित्रमवदारणे ॥

मुद्गानां कोद्रवाणां च भवनं क्षेत्रं, धान्यानां भवने क्षेत्रेखञ् (  $\frac{५१३१३}{१८०३}$  ) । आदिशब्दा-  
न्मासुरीणादि । शेषाणि द्वौघादिभ्योऽन्यानि । शाकक्षेत्रे द्वयं-शाकशाकटं शाकशाकिनं  
भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ वक्तव्यात् (वा०  $\frac{३१११०}{१८०३}$  ) । अबीजं सबीजं संपन्नं बीजाकृतं,  
कृजो द्वितीयतृतीयशम्बाबीजाकृषौ (  $\frac{५१४१५८}{१८०३}$  ) इति डाच् । आदावुप्तं पश्चात्कृष्टं  
( उत्सकृष्टं ), पूर्वकालैकेति (  $\frac{२११४९}{१८०३}$  ) समासः । सीतया हललेखया समितं संगतं  
सीत्यं, नौवयोधमेति (  $\frac{४१४१९१}{१८०३}$  ) सीतया समिते यत् । हलेन कृष्टं हल्यं, मतजन  
हलात्करणजल्पकर्षेषु (  $\frac{४१४१९१}{१८०३}$  ) इति यत् ॥ ८ ॥ त्रिगुणं कष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतं, संख्या-  
याश्च गुणान्तायाः (  $\frac{५१४१५९}{१८०३}$  ) इति डाच् । त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि प्राग्वद्यत्, रथसीता-  
हलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः येन विधिस्तदन्तस्य (  $\frac{१११५७२}{१८०३}$  ) । सर्वं पूर्वं डाच्-  
यच्च, द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यम् । शम्बाकृतं हि सम्यक् कृष्ट्वा तिर्यक् कृष्टमाहुः  
॥ ९ ॥ द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकं, उप्यतेऽस्मिन्वापः तस्य वापइति (  $\frac{५१४१५९}{१८०३}$  ) ठञ् ।  
आदिशब्दात्प्रस्थादिभ्यः, संभवत्यवहरति पचतीति (  $\frac{५१४१५९}{१८०३}$  ) ठनि प्रास्थिकादयः ।  
( खारीकः ) खार्या ईकन् (  $\frac{५१४१५९}{१८०३}$  ) वाच्यलिङ्गत्वात्क्षेत्रम् ॥ १० ॥ उप्यतेऽ-  
स्मिन्वप्रम् । के जले दार्यते केदारः । क्षीयते धान्यैरुप्यतेऽत्र फलैर्हीय ( हिंस्य )  
ते वा क्षेत्रं, क्षि निवासे, क्षिणु हिंसायां वा । अस्य क्षेत्रस्य समूहेऽर्थे-एते स्युः ।  
( कैदार्यं, इ० ) केदाराद्यञ्चेति (  $\frac{४१४१५९}{१८०३}$  ) यञ्वुञ्च ( कैदारिकं ) ठक्व-  
चिनञ्चेति (  $\frac{४१४१५९}{१८०३}$  ) ठञ् । ( क्षेत्रं ) क्षेत्रात्-अचित्तहस्तीति (  $\frac{४१४१५९}{१८०३}$  ) ठकि  
प्राप्ते भिक्षादिवात् (  $\frac{४१४१५९}{१८०३}$  ) अण् ॥ ११ ॥ लुप्यते लुपति वा लोष्टम् । लेष्टश्च  
मृत्खण्डः । कोटिभिः कोणः इयति भिनत्ति कोटिशः । प्राज्यते ( प्रवीयते ) प्रयतेऽनेन

- 2 A sickle. १३ दात्रं लवित्रमावन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् । 1 The  
3 The tie of the yoke. body of  
5 The ploughshare. निरीषं कुटकं फालः कृषको, लाङ्गलं हलम् ॥ the  
4 A plough. plough.
- 2 The pin of yoke. १४ गोदारणं च सीरो, ऽथ शम्या स्त्री युगाकीलकः ।  
2 The pole or shaft of the plough. ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्, सीता लाङ्गलपट्टतिः ॥ 2 A furrow.
- 1 Post of the threshing floor. १५ पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत् पशु-वन्धने ।  
3 Rice ripening in the rains. आशुर् ब्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूक-यवौ समौ ॥ 2 Bar-ley.
- 1 Green or unripe barley. १६ तोक्मम् तु तत्र हरिते, कलायम् तु सतीनकः ।  
4 Peas. हरेणु-रेणुकौ चाऽस्मिन्, कोरदूषम् तु कोद्रवः ॥  
2 Sort of grain.
- 2 Lentil. १७ मङ्गल्यको मसूरो, ऽथ मकुष्ठक-मयुष्टकौ । 3 Sort of kidney  
3 Mustard seed. वनमुद्गे, सर्षपे तु द्वौ तन्तुभ-कदम्बकौ ॥ bean.

प्राजन्, वायाविति (२।४।१७) पक्षेऽजेवीं, प्रवयणं च । तुद्यतेऽनेनेति तोत्रम् । प्रेषणं च । खन्यतेऽनेन खनित्रं कुद्वालादि ॥ १२ ॥ छ ( दा ) न्ति लुनन्ति चानेन, दाक्षी-  
तिष्ठन् ( ३।२।१६३ ) । ( लवित्रं ) अतिलूधूसूखनसहचरद्वयः ( ३।२।१६४ ), आब-  
ध्यते यूयते युज्यते चानेनेति, चर्मरज्जुः । इतो हलप्रकरणमारब्धमित्यर्थः । निष्कान्ता-  
ईषास्मान्निरीषम् । कुटति कुटकं यस्याग्रे फालो बध्यते । फलति विशीर्यते भूमिरनेन  
फालः । कृषति क्षमां कृषकः, क्कुन्-शिल्पिसंज्ञयोः ( उ० १९० ), कृषिकः फलं च ।  
लङ्गति लाङ्गलम् । हलति विलिखति हलम् ॥ १३ ॥ गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेन गोदारणम् । सीयते  
बध्यतेऽनेन सीरः । शाम्यति शम्या । ईषति-ईषा, ईष उञ्छे ॥ स्यति भुवं सीता  
हललेखा ॥ १४ ॥ मीयते क्षिप्यते मेधिः, मेध्यन्ते ( सं ) गम्यन्तेऽस्मिन्वा, खलेदार्विति  
हलदन्तात्सम्याः ( ६।३।९ ) इत्युलूक्, पशुवन्धननिमित्तम् । खलेवाली च ।  
खलं तु खलवान्[धान्य]कम् । अश्रयतेऽश्रुते वा-आशुः, शीघ्रपाको वा, यद्  
दुर्गः-आश्वारूया शालिश्रीघ्रयोः । ब्रीणाति ब्रीहिः षष्टिकादिधान्यविशेषः, ब्री  
भरणे, यतः-ब्रीहिर्यो मसूरो गोधूमो मुद्गमाषतिलचणकाः । अणवप्रियङ्गुकोद्रव-  
मयुष्टकाः ( शालिराढक्यः ) ॥ द्वौ च कलायकुलत्थौ शणसप्तदशानि धान्यानि ।  
शितस्तीक्ष्णः शूकः किंशारुरस्य शितशूकः । यूयते यवः ॥ १५ ॥ तत्र नीले यवे,  
तुज्यते तोक्मः, तुजिह्वित्यर्थः । कल[म]यति सारमयते कलायः कं लाति वा ।  
सीदन्त्यनेन सतीनकः, सातीनकोऽपि । द्वियते हरेणुः । खण्ड्यते खण्डिकः । कोरं भक्तं  
दूषयति कोरदूषः कदम्बत्वात् । केनाभमसा-उद्यते कोद्रवः ॥ १६ ॥ ( मसूरः ) मसी  
परिणामे । मड्क्यतेऽनेन मकुष्ठः । मीयते मयुष्टकः । सरति सर्षपः । तुदति तन्तुभः ।

- 1 The white sort. १८ सिद्धार्थस् त्वेष धवलो, गोधूमः सुमनः समौ ।  
 2 Wheat. स्याद् यावकम् तु कुल्माषश्च, चणको हरिमन्थकः ॥  
 2 Half ripe barley.  
 2 Chich pea.  
 2 Barren sesa- १९ द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।  
 mum.  
 5 Black mustard. क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ॥  
 2 Panic seed.  
 3 Lin; and linseed. २० स्त्रियौ कङ्गु-प्रियङ्गू द्वे, अतसी स्यादुमा क्षुमा ।  
 2 Hemp. मातुलानी तु भङ्गायां, व्रीहि-भेदस् त्वणुः पुमान् ॥  
 1 Chind.  
 2 Beard of corn. २१ किंशारः सस्यशूकं स्यात्, कणिशं सस्यमञ्जरी ।  
 2 Ear or spike. धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः, स्तम्बो गुच्छस् तृणादिनः ॥  
 3 Corn or rice. २२ नाडी नालं च काण्डोऽस्य, पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।  
 1 Clump of grass. &c. कडङ्गरो बुसं ह्रीवे, धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥  
 2 Stalk or culm.  
 1 Straw.  
 2 Chaff.  
 2 Husk of rice or corn.

कुस्मितमम्बते कदम्बः ॥ १७ ॥ ( सिद्धार्थः ) सिद्धप्योजनो रक्षोघ्नत्वात्, एष सर्षपः । गुध्यति परिवेष्टयति गोधूमः, गां धुनोति वा । सुष्ठु मन्यते सुमनः, अकारान्तः । यूयतेऽम्भसा यावकः । कोलति कलेन मस्यति परिणमति वा कुल्माषः, अर्धस्विन्नो यवादिः, धान्यविशेष इत्येके । चण्यते दीयते चणकः । हरिभिर्मथ्यते हरिमन्थः ॥ १८ ॥ तिलाक्षिफलात्पिञ्जपेजौवक्तव्यौ ( वा० २/११३ ) जातिकः स्याद्वनतिलः । क्षौत्यनेन क्षवः । क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजननः । कृष्णसर्षपोऽयं राजसर्षपाख्यः । राजते राजिका । कृष्णा वर्णेन, कर्षति विलिखति वा । अस्यते-आसुरी, असुरस्त्रीव वा ॥ १९ ॥ कुस्मितं कृत्वाङ्ग्यते कङ्गुः, कङ्गः कङ्गश्चेत्येके । प्रीणाति प्रियङ्गुः । न तस्यते-अतसी । अवते-उमा, ऊङ् शब्दे । क्षौत्यनया भुक्तया क्षुमा । न तोल्यते मातुलानी । भज्यते भङ्गा । शणोऽपि । अणुरल्पकणत्वात्, अणति पद्व्यनेनेति वा । तुवरि त्वरके वल्लो निष्पावे श्यामाकः श्यामके च ॥ २० ॥ कुस्मितं शृणाति किंशारः । श्यति शूकम् । कणः सन्त्यस्य कणिशम् । धान्ययवादि-शिलः, शिलं च । धन्यतेऽर्थ्यते धान्यम् । स्तम्बं करोति स्तम्बकरिः, स्तम्बशकृतोरिन् ( ३/२१३८ ) । शी [ सी ] ल्यं च । कुसूलो वलजः कोष्ठागारं धान्यादिकोष्ठकः । तृणादेर्यः स्तम्बो नालं, स गुध्यतेऽनेनेति गुच्छः । यं प्रति स्तंबोऽप्रसिद्धस्तं प्रत्यन्यथा-विध्यनुवादौ कार्यौ । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ॥ २१ ॥ अम्य गुच्छस्य यः काण्डः-कण्ड ( य ) त्यनेन-सा नाडी, नड-( ता ) ति । ( नालं ) णल गन्धे । स काण्डः पलालः, पलतीति । कट्यावृणोति, कट् ( ड् ) अङ्गं रूपमस्य कडङ्गरः । बुस्यते-



- 1 An awn. २३ शूकोऽस्त्री श्लक्ष्ण-तीक्ष्णाऽग्रे, शमी शिम्बा, त्रिभूतरे ।  
 2 A legume or pod. २४ माषाऽऽदयः शमीधान्ये, शूकधान्ये यवाऽऽदयः ।  
 2 Stored, as grain. ऋद्धमावसितं धान्यं, पूतं तु बहुलीकृतम् ॥  
 2 Threshed out and winnowed.  
 1 Grain in pods. २५ तृणधान्यानि नीवाराः, स्त्री गवेधुर् गवेधुका ।  
 1 Bearded corn. शालयः कलमाऽऽद्याश् च षष्टिकाऽऽद्याश् च, पुंस्यमी ॥  
 1 Rice. २६ प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री, चालनी तितउः पुमान् ॥ 2 A mortar.  
 2 Wild grains. २७ समानौ, रसवत्यां तु पाकस्थान-महानसे ।  
 2 Coix. २८ शीयते शीर्यते वानेन शूर्पं, शूर्पं माने वा । चाल्यतेऽनेनेति  
 2 A pestle for cleaning rice. चालनं, कात्यः-क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः । तनोति सारं तितउः,  
 2 A winnowing basket. कण्डल्यते कण्डोलः । पिण्ड्यते पिण्डः, वंश-  
 2 A sack. स्यूत प्रसेवौ, कण्डोल-पिटौ, कट-किलिञ्जकौ ॥ 2 A mat.  
 2 A granary. २९ शीयते शीर्यते वानेन शूर्पं, शूर्पं माने वा । चाल्यतेऽनेनेति  
 3 A kitchen. ३० शीयते शीर्यते वानेन शूर्पं, शूर्पं माने वा । चाल्यतेऽनेनेति  
 1 Overseer of the kitchen. ३१ शीयते शीर्यते वानेन शूर्पं, शूर्पं माने वा । चाल्यतेऽनेनेति

उत्सृज्यते ब्रुस तृणादिक्षोदः । तुप्यत्यनेनाग्निस्तुषः ॥ २२ ॥ इयति शूकम्, श्लक्ष्णं च तीक्ष्णाग्रं च तत् । सस्यादेरन्यत्र वृश्चिकादिकण्टकोऽपि शूक इति किंशारोन्यत्र निर्दिष्टः, शूकधान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः । शास्यत्यस्यां सस्यं शमी । शिनोति शिम्बा । शामः शिम्बिरित्यपि । रिद्धाद्याश्रित्वारो वाच्यलिङ्गाः । रिद्धं संसिद्धं राधेः, ऋद्धं संपन्नमित्येके ऋधेः । आवसितं रक्षार्थमाच्छादितं, वस आच्छादने, आवसितं निष्पन्नमित्येके । पूयते स्म पूतं निर्बुसीकृतम् । बहु लाति बहुलं सारं, ततश्चिवः, मार्जनीशोधितमियेके ॥ २३ ॥ वर्तन्त इति शेषः । ( माषादयः ) आदिशब्दान्मुद्गमसूरादयः । ( यवादयः ) आदिशब्दाद् गोधूमशालयः । शाल्यते शालिः । कल्यते कलमः । आद्यशब्दाद्राजशाल्याद्या जलजाः । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । आद्यशब्दात्कक्रोलाद्याः स्थलजाः । अमी इति पुंलिङ्गनिर्देशान्माषाद्याः शाल्यन्ताः पुंसि ॥ २४ ॥ नियतैर्व्रियन्ते नीवाराः, मुन्यन्नत्वात्, नौ वृ धान्य इति ( ३।४।४८ ) वजू । बहुवचनाच्छ्यामाकादयोऽपि । गवे ( वि ) अम्भसि निधीयते गवेधुर्नाम मुन्यन्नम् । अयोऽग्रेऽस्य-अयोग्रं, अयोनिरित्येके पेटुः । मुस्यते खण्डयतेऽनेन मुसलम् । ऊर्ध्वं खं लाति ( उदूखलमुलूखलं ) उद्वणो ल्वणवत् पृषोदरादित्वात् ( ६।३।१०९ ) उभयम् ॥ २५ ॥ प्रस्फोट्यतेऽसारं बहिः क्रियतेऽनेन प्रस्फोटनम् । शीयते शीर्यते वानेन शूर्पं, शूर्पं माने वा । चाल्यतेऽनेनेति चालनं, कात्यः-क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः । तनोति सारं तितउः, तनोतेर्इउःसन्वच्च ( उ० ७३० ) । परिपवनं च । समानावित्येव । सीन्यते स्म स्यूतः वस्त्राद्यावपनं च । प्रसीन्यते प्रसेवकः । कण्डल्यते कण्डोलः । पिण्ड्यते पिण्डः, वंश-दलादिमयं भाण्डम् । पिटकोऽपि । कटस्यावृणोति कटः । किल्यते क्षिप्यतेऽस्मिन् किलिञ्जः, वीरणतृणादिमयं कुणालाल्यम् ॥ २६ ॥ रस आस्वादोऽस्यस्यां रसवती ।



- २८ आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।  
 ३ A baker. आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार, इमे त्रिषु ॥
- ५ A furnace or fire-place. २९ अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।  
 ४ A portable furance. अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकत्रयपि हसन्त्यपि ॥
- १ A fire. ३० हसन्त्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारो, ऽलातमुल्मुकम् ।  
 २ Fire brand. क्लीबेऽम्बरीषं म्राष्ट्रो, ना कन्दुर वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥  
 २ A frying pan. ३१ अलिङ्गरः स्यान् मणिकं, कर्कर्यालुर गलन्तिका ।  
 २ An iron plate or pan. पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं, कलशस् तु त्रिषु द्वयोः ॥
- २ A jar. ३२ घटः कुट-निपाव-स्त्री शरावो वर्धमानकः । २ A lid.  
 ३ A pitcher. ऋजीषं पिष्टपचनं, कंसो ऽस्त्री पानभाजनम् ॥  
 ४ A pot.  
 ४ A waterpot.
- २ A seether or boiler.  
 २ A goblet.

महद्वनोऽस्य महानसं, अनसोपकरणं लक्ष्यते, अनोऽस्मायःसरसामिति (  $\frac{५}{८} \frac{४}{९} \frac{४}{५}$  )  
 समासान्तष्टच् । पुरो गौमांसं जलं वास्याः पुरोगुस्तस्या रसवत्या अयं पौरोगवः ।  
 सूपं कुर्वन्तीत्युपलक्षणं मांस्याकादेः । ( वल्लवः ) वल्लिः सौत्रः प्रीत्यर्थः ॥ २७ ॥  
 ( आरालिकाः, इ० ) अरालमन्ध ओदनं च पण्यमेषाम् । सूदयन्ति तण्डुलान्सूदाः ।  
 गुणयन्ति गुणाः । भक्तकाराश्च । अपूपाः कन्दुश्च पण्यमस्य, इसुसूक्तान्तात् (  $\frac{५}{१} \frac{३}{२} \frac{४}{१}$  )  
 के, कान्दुक इति न्याय्यम् । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । पौरोगवाद्या वाच्य-  
 लिङ्गाः ॥ २८ ॥ अश्नुतेऽश्मन्तम् । उद्ग ( द्ग ) पते ( ति ) उद्गा ( ध्वा ) नम् ।  
 अधिश्रीयतेऽनयाधिश्रयणी, श्रीञ् पाके । चुल्ल भावकरणेऽस्माच्चुदेर्वा चुल्लिः । अन्तोऽ-  
 स्यस्यस्यामन्तिका, अन्यधिश्रयणी भवेदिति माला । अङ्गारा धीयन्तेऽस्यामङ्ग-  
 गारधानी मग्राग्निः । हसन्त्यङ्गारैर्हसनी ॥ २९ ॥ अङ्गार्यङ्गारः, लिङ्गार्थं विधिः ।  
 अलन्ति वारयन्त्येतदवाते न लान्ति वा ( अलातम् ) । उल्कां मुञ्चत्युल्मुकमर्धदग्धं  
 काष्ठं, उलति वा, उलिः सौत्रः । अभ्यतेऽर्थ्यतेम्बरीषम् । भृज्यते आष्टम् । वेत्येव  
 विकल्पेन कन्दुर्ना पुमान्, पक्षे स्त्री, कन्दत्येनां कन्दुः । स्वेदयति स्वेदनी ॥ ३० ॥  
 अलं जीर्यत्यलंजरो महाकुम्भः । मणस्यञ्जसा भ्रियमाणो मणिकः । किरत्यम्बु कर्करी ।  
 आलात्यालः, अड उद्यमेऽस्मादाङ्ग्यूर्वा । गलत्यम्भोऽस्या गलन्तिका, वर्धनीत्यर्थः ।  
 पि ( पे ) ठति पिठरः पिठरी च, पिठ अवयवे । तिष्ठत्यस्यां स्थाली । स्थालं कुम्भी  
 च । ओषत्युखा । कुण्ड्यते पच्यतेऽस्मिन्कुण्डं कुण्डी च । कं लाति कलयति वा कलशः  
 ॥ ३१ ॥ घटते घटः । कुटति कौल्यम्भसा वा कुटः । निपिबन्त्यस्मान्निपः ।  
 शीर्षमाणमवति शरावः । वर्धते मृत्पिण्डाद्वर्धते छिद्यते वा चक्राद्वर्धमानकः ।

1 A leather bottle ३३ कुतूः कुत्तेः स्नेह-पात्रं, सैवाऽल्पा कुतुपः पुमान् । 1 A small one.

5 Any vessel. सर्वमावपनं भाण्डं पात्राऽमत्रे च भाजनम् ॥

3 A ladle or spoon. ३४ दर्विः कम्बिः खजाका च, स्यात् तद्द्रु दारुहस्तकः ।  
2 A wooden ladle.

3 A potherb. अ-स्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥

2 Its stalk. ३५ कलम्बश् च कडम्बश् च, वेषवार उपस्करः । 2 A condiment.

3 Acid seasoning. तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥  
6 Pepper.

4 Cumin.

6 Calónji.

३६ मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

जीरको जरणो ऽजाजी कणाः कृष्णे तु जीरके ॥

शालाजिरोऽपि । अर्च्यते पाकोष्कर्पादचीकं, ऋजीषमिति तान्त्रिकाः, ऋजीभृजी भजने । पिष्टकृतं भक्ष्यं पच्यतेऽस्मिन् पिष्टपचनम् । काम्यतेऽस्मात्कंसः । चषको मल्लिका पारी च ॥ ३२ ॥ कुत्तिसतं तन्यते कुतूः । कुत्तेश्वर्मणः (स्नेहपात्रम्) । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः, कुत्वाडुपच् (  $\frac{५१३१८९}{६३०४४}$  ) । आ-उप्यते-आधेयमस्मिन्नावपनम् । भण्ड- [य]त्याधेयं भाण्डम्, भडि परिभाषणे । पात्याधेयं पीयतेऽस्माद्वा पात्रम् । अमत्यधेया- मत्र मत्रम् । मज्यतेऽस्मिन्नाधेयं भाजनम् । भाण्डावपने पृथगाहुः, यन्मुनिः-उष्ट्रिकादि तु यद्भाण्डं सर्वाभावपनं विदुः ॥ ३३ ॥ दणाति पाक्यं दर्विः । काम्यते कम्बिः । खजति मथ्नाति खजाका । ततं दुनोति खण्डयति तन्दूः, तण्डुरिति सभ्यः पाठः तनोति वा । दारुमयो हस्तप्रतिकृतिर्दारुहस्तकः, दर्वीभेदोऽयम् । इयति देहं शक्य- तेनेन वा भोक्तुं शाकम् । हरितकं नीलत्वात् । शिनोति शिशुः, द्वयर्थे शिशुः शोभा- ज्ञनं हरितकविशेषश्च ॥ ३४ ॥ अस्य शाकस्य नाडी, कडति के लम्बते वा कडम्बः ( कलम्बः ), शाकविशेष इत्येके, प्राकृते दस्य (श्च) लाडात्कडम्ब इत्याहुः । काडं वो वा । वेषं व्याप्तिं वृणीते वेषवारः । कासमर्दकसुरसादिर्धेन मांसान्युपस्क्रियन्तेऽसा- नुपस्करः, समवाये च (  $\frac{६१३१९३८}{३३०४४}$  ) इति सुद । तद्भेदानाह । तिन्तिडिशैलजं- तिन्तिडीकम् । चुक्रं, चुक्रं व्यथने । वृक्षस्याम्लवेतसमाहुः । वेले वेल्लातटे जायते वेल्लजं, वेल्लास्यः शाखीत्येके ॥ ३५ ॥ म्रियते जिह्वाऽनेन मरीचम् । सौक्ष्म्यात्कोलकं, कुड बाल्ये । कृष्णं वर्णेन कर्षति तैक्ष्ण्याद्वा । ऊषति ऊजति-उषणम् । धर्मपत्तने भवं धर्मपत्तनम् । आह च-मरीचं वलितं श्यामं वेल्लकं (जं) कृष्णमूषणम् । यवनेष्टं सितवृत्तं कोलकं धर्मपत्तनम् ॥ जीर्यतेऽनेनाजं जीरकः । जरयतीति जरण इति सभ्याः । अजं स्वाभाविकं मन्दाभित्वमजति-अजाजी, स्त्री । कणाः सन्त्यस्याः कणा, अर्श आदिभ्योऽच् (  $\frac{५१३१९३८}{६३०४४}$  ) । कणा कृष्णा तु पिप्पलीत्येके पेडुः ॥ ३६ ॥

- 2 Ginger. ३७ सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।  
 4 Coriander. आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥
- 5 Dry ginger. ३८ कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ।  
 त्वी-नपुंसकयोर् विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥
- 8 Sour gruel. ३९ आरनालक-सौवीर-कुल्माषाऽभिषुतानि च ।  
 अवन्तिसोम-धान्याम्ल-कुञ्जलानि च काञ्चिके ॥
- 5 Assa foetida. ४० सहस्रवेधि जतुकं बाह्मीकं हिङ्गु रामठम् ।  
 5 Hingupatri. तत्-पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥
- 5 Turmeric. ४१ निशाऽऽख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।  
 2 Sea salt. सागुद्रं यत् तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥

सुष्ठु सुवति प्रेरयति दोषान् सुषवी । कारोरियं कारवी । पृथ्वी बृहत्कणा । काला वर्णेन । उपकुञ्चयत्यलपीकरोति दोषानुपकुञ्चिका । आह च-उपकुञ्चिकोपकुञ्ची च कालिका चोपकालिका । सुषवी कुञ्चिका कुञ्ची पृथ्वीका कृष्णजीरके ॥ ( आर्द्रकं ) आर्द्रात्संज्ञायां कन् (  $\frac{५१३७५}{२०३७५}$  ) । शृङ्गोपलक्षितं वेरं देहोऽस्य शृङ्गवेरम् । आह च-महौषधं शृङ्गवेरं कटुभद्रं तथार्द्रकम् । छत्रातपत्रा, छादयति दोषान्वा छत्रा । वितुदति मन्दाग्निर्वं वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुत्सितं तुम्बति कुस्तुम्बरु, लुबि तुवि अर्देन, पारस्करादिवात्सुद्र (  $\frac{३१११५७}{४०७५७}$  ) । धान्यमकति धान्याकं, अलुका धान्यकं च । शुण्ठति शुल्यति शुण्ठी । नागराख्ये देशे भवं नागरम् । विश्वभेषजमनेकदोषजित् । विश्वं विश्वा च भीमवत् ॥ ३८ ॥ आरनालो भक्तं तज्जमारनालम् । सुवीरेषु प्रायो भवं सौवीरम् । ( अभिषुतं ) पुञ् अभिषवे, अस्माद्वा पृथक् कुल्माषाख्या नास्ति, चेद् भीमवत् स्यात् । कुल्माषैर्यवादिभिरर्धस्विन्नैरभिषृयते परिवास्थते स्म कुल्माषा-भिषुतम् । अवन्तिषु सुयते -अवन्तिसोमम् । कुञ्जं लाति कुत्सितं जलमस्य वा कुञ्जलम् । कञ्ज(ञ्च) यति दीपयत्यग्निं बध्नाति दोषान्वा काञ्चिकं, कान्त्यां पुरि भवं वा । आह च ( धन्वन्तरिः )—काञ्चिकं काञ्चिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्ति-सोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ( ध. ६।२९४ ) ॥ सौवीरकं सुवीराम्लं तथा शुक्तं तुषोदकम् ॥ ३९ ॥ सहस्रं बहु विध्यति सहस्रवेधि । जायते जतुकम् । बाह्मीकरा-मठाबुद्धेशौ । हिनोति हिङ्गु । अत्युग्रं भूतनाशनमगृहगन्धं च । तस्य हिङ्गोः पत्नी, कारोरियं कारवी संस्कर्त्री । बाष्पं स्रवति बाष्पिका । कवरीकृतिः कवरी, कर्वरीति च पाठभेदः ॥ ४० ॥ निशाख्या रात्रिपर्याया नानार्थं रजनीत्वात् । काञ्चनवर्णा काञ्चनी । हरि पीतं वर्णं द्राति ( गच्छति ) हरिद्रा । वरो वर्णोऽस्त्यस्या

- 4 Rock salt. ४२ सैन्धवो ऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।  
 2 Another sort. रौमकं वसुकं, पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥  
 2 Factitious salt. ४३ सौवर्चले ऽक्ष-रुचके, तिलकं तत्र मेचके ।  
 3 Sôchal salt:white. मत्स्यण्डी, फाणितं, खण्डविकारे, शर्करा सिता ॥  
 1 The same : black. ४४ कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।  
 1 Raw sugar. 2 Curds with sugar and spices.  
 1 Refined sugar. 2 Sauce or condiment. स्यात् तेमनं तु निष्ठानं, त्रि-लिङ्गा वासिताऽवधेः ॥

वरवर्णिनी । आह च-हरिद्रा पीतिका पिण्डा र ( रं ) जनी रजनी [ काञ्चनी ] निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी ॥ ( ध. नि. १।१७ ) लुनाति जाड्यं लवणं, नन्द्यादिस्वालयुः (  $\frac{3}{4} \frac{1}{2} \frac{1}{4} \frac{3}{8}$  ), णत्वं च । अक्ष्णोति व्याप्नोति-अक्षीवम् । उश्यते वशिरं, वश कान्तौ ॥ ४१ ॥ सिधुनद्युपलक्षिते देशे भवं सैन्धवम् । शीतं शिनोति शीतशिवं, उष्णवीर्यत्वात् । मणिबंधगिरौ भवं मणिबन्धम् । मणिमन्तं ( न्थं ) माणिमन्थं वाऽऽहुः । आह च-सैन्धवं साधु सिन्धूत्वं नादेयो-(यं) सिन्धुजं शिवं । शुद्धं शीतशिवं चान्यन्माणिबन्धं शिलातकम् ( ध. नि. २।११ ) ॥ रुमायामाकरे भवं रौमकम् । वस्तगांधि वस्तकं नाम लवणं, रौमके वस्तकं वस्विति माला । पाके साधु पाक्यं पक्तव्यं वा कलाराख्यम् । बिलति भिनत्ति मलं बिडम् । कृतकस्य लवणस्य द्वे नामनी, पाक्यबिड-लवणयोर्भेदेऽपि कृतकत्वादौक्यम् । त्र्यर्थे पाक्यं बिडलवणं यवक्षारः काचश्चेति ( अ. द्र. ३।२४ ) ॥ ४२ ॥ सुवर्चलाकरे भवं सौवर्चलं, सुवर्चस्येदमग्निदीपनं लाति वा, वर्च दीप्तौ, अच् । अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षम् । रोचतेऽनेन रुचकम् । हृद्यगन्धं च । तिलति स्निह्यति तिलकम् । तत्र तस्मिन्मेचके कृष्णे लवणे वर्तते पूर्वं तु मधु ( र ) लवणम् । अगन्धं कृष्णलवणं तिलकमित्येके, यद्वैद्याः-कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिते । मदं स्यन्दते मत्स्यण्डी सामान्यशर्करा, मत्स्यानमति रुजति मत्स्य ( तस्या ) ण्डीति वैद्याः, यद्धन्वन्तरिः-शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता ( ध. नि. २।१०४ ) । मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तरा इति तु बाह ( गभ ) टः । फाण्यते द्रवत्वात्फाणितं खण्डश्चेता । क्षौद्रकं त्विक्षुरसविकारः खण्डवत् । शीर्यते शर्करा । सीयते सिता खण्डशर्कराख्या ॥ ४३ ॥ कूर्चस्तत् ( क ) मस्तु तदस्त्यस्याः कूर्चिका, कुचति कुचिका, कुचिकेत्येके किलाटिकाख्या । रसमलति रसाला । मार्ज्यते मार्जिता दधिसितामरीचादिकृतं लेहं, यत्सूदशास्त्रम्-अर्धाढकं सुचिर् [ दृढ ] ष्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिणपलं मधुपलं मरिच-द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलाधमपि वा [ चा ] वपलं चतुर्णाम् । श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतभाण्डसंस्था । एषा वृकोरदरकृता सु [ स ]-

- 3 Roasted on a spit. ४५ शूलाकृतं भट्टित्रं स्याच्चल्लयमुख्यं तु पैठरम् । 2 Boiled in a caldron.  
 2 Dressed. प्रणीतमुपसंपन्नं, प्रयस्तं स्यात् सुसंस्कृतम् ॥ 2 Seasoned.  
 2 Sauce mixed with rice-gruel. ४६ स्यात् पिच्छिलं तु विजिलं, संमृष्टं शोधितं समे । 2 Strained.  
 3 Bland, soft. चिक्कणं मसृणं स्निग्धं, तुल्ये भावित-वासिते ॥ 2 Scented.  
 3 Food half dressed. ४७ आपकं पौलिरभ्यूषो, लाजाः पुम्-भूत्रि चाऽक्षताः । 2 Fried grain.  
 2 Rice, &c. flattened. पृथुकः स्याच् चिपिटको, धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥  
 2 Fried barley or rice.  
 3 Cake. ४८ पूषो ऽपूपः पिष्टकः स्यात्, करम्भो दधिसक्तवः ।  
 2 —mixed with curds. भिरसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनो ऽस्त्री स दीदिविः ॥  
 6 Boiled rice.

रसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन ( ) ॥ तिस्रस्त्यादीं भवत्यन्नमनेन  
 तेमनमुपसेचनं कपोपनाख्यम् । नितिष्ठत्यन्नमनेन निष्ठानम् । व्यञ्जनं च स्पाद्युपचारात्  
 ॥ ४४ ॥ इतः प्रभृति वासितान्ता वाच्यलिङ्गाः (शूलाकृतं) शूलात्पाके (५१४६५)  
 इति डाच् । भट्टयनेनेन भट्टित्रं, भट्ट भृतौ । शूले संस्कृतं शूल्यं, शूलोखाद्यत्  
 (४१२१३७) । भारुकं भृष्टं च । संस्कृतं सर्पिषा दध्ना सर्पिष्कं दाधिकं क्रमात् ।  
 उदलावणिकं तस्याद्यत्सिद्धं लवणाभसा ॥ उखायां स्वाल्यां संस्कृतं—उख्यम् ।  
 पिठरे संस्कृतं पैठरं, संस्कृतं भक्षाः (४१३१३६) इत्यण् । रूपरसादिनिष्पन्नमन्नं,  
 प्रणीयते स्म प्रणीतम् । परिव्ययपाकादिना प्रयत्ननिष्पन्नं प्रयस्तम् । संस्कृतं (४१३१३६)  
 अनित्ये साधुः ॥ ४५ ॥ (पिच्छिलं) पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिपामादीति) ।  
 विजते चलति विजिलं, विज्जलमिति वैद्याः । वालमक्षिकादिरहितं संमृष्टं, मृज् शुद्धौ ।  
 चिगित्यव्यक्तं कणति चिक्कणम् । मस्यति मसृणम् । भाव्यते मिश्रीक्रियते स्म भावितं,  
 भुवोऽवकल्कने (धा. सू.) णिच् । वास्यते द्रव्यान्तरेण मेल्यते, धूपपुष्पादिना वाधि-  
 वास्यते वासितं, यन्मुनिः—धूपितं वासितं विदुः ॥ ४६ ॥ ईषद्भृष्टं कलायादि-  
 आपकं खलभर्जिताख्यम् । पु (पो) लति वर्धते पौलिः पुल महत्त्वे । उपैरुजार्थादभ्यूषः,  
 उपैर्दाहार्थादभ्योष इत्येके । लज्यन्ते लाजाः, लज भर्जने । न क्षण्यन्तेऽक्षताः,  
 चाङ्गिन्नक्रमात्तेऽपि पुंसि बहुत्वे च । अक्षता यवा इति पुराणं तन्मते पुं बहुत्वाथो  
 विधिः । आर्द्रं भृष्टं सस्यं तद्विपाकात्पृथूभवति चिपिटीभवति च, नीलधान्यं वा  
 भृष्टमुलखलक्षोदाच्चिपिटीभूततण्डुलम् । धीयन्ते धानाः । भृष्टयव इति जात्याख्याया-  
 मेकत्वम् । धानाचूर्णं सक्तवः स्युर्बुस्तिः स्यान्मांसशङ्कुली, भूस्तिरिति द्रवि[मि]-  
 ङाः ॥ ४७ ॥ पुनाति पूषः । न पूय[य]तेऽपूपः पिष्टातकमयो मण्डकाख्यः,  
 पूयी विशरणे; अङ्गिरुष्यत इति नैरुक्ताः । (पिष्टकः) पिष्टाच्चसंज्ञायां (४१३१३७)  
 कन् । मुनिस्तु—अपूपः पिष्टपूपः स्यात्पूपा भक्ष्याः प्रकीर्तिताः । केन रम्यते मील्यते

- 2 The same scorched. ४९ भिस्सटा दग्धिका, सर्व-रसाग्रे मण्डम-स्त्रियाम् । 1 Scum.  
 3 Scum of boiled rice. मासराऽऽचाम-निस्त्रावा मण्डे भक्त-समुद्भवे ॥  
 5 Rice gruel. ५० यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।  
 'म्रक्षणाऽभ्यञ्जने तैलं, कृसरम् तु तिलौदनः' ॥ (१)  
 1 Belonging to a cow. गठयं त्रिषु गवां सर्वं, गोविट् गोमयम-स्त्रियाम् ॥ 2 Cow-dung.  
 1 Dry cowdung. ५१ तत् तु शुष्कं करीषो ऽस्त्री, दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।  
 3 Milk. पयस्यमाज्य-दध्याऽऽदि, त्रप्स्यं दधि धनेतरत् ॥  
 1 Prepared from milk. पयस्यमाज्यं हविः सर्पिर्, नवनीतं नवोद्धृतम् ।  
 1 Thin or diluted curds. ५२ घृतमाज्यं हविः सर्पिर्, नवनीतं नवोद्धृतम् ।  
 4 Clarified butter. तत् तु हैयङ्गवीनं यत्स्यो-गो-दोहोद्भवं घृतम् ॥  
 2 Fresh butter.  
 1 Butter of yesterday's milk.

कीर्यते वा करम्भः । दध्युपसक्ताः ( दधिसक्तवः ) । भस्यते भक्ष्यते भिस्सा, भ्यसेः  
 संप्रसारणं वा, ब्राह्मणभिस्सेति भाष्यम् । भज्यते भक्तम् । अनित्यनेनान्धः सान्तम् ।  
 अद्यतेऽन्नम् । उन्नत्ति क्लिद्यत्योदनम् । भृशं दिव्यत्यनेन दीदिविः, स इति विशेष-  
 णात्पुंसि ॥ ४८ ॥ कुत्सिता भिस्सा भिस्सटा, ययौदनभिस्सटा, लक्ष्यानुरोधाट्टः—  
 यथा स्वर्गग्रामटिका, (?) वधूटिका । सर्वद्रवद्रव्याणामग्रं मुख्यं, मण्डयति मण्डः ।  
 मस्यति परिणमते मासरः । आचम्यत आचामः । निस्त्राव्यते निस्त्रावः ॥ ४९ ॥  
 यूयते पिष्टादिना यवागूरः, सुयुवचिभ्य इत्यागूच् ( उ० ६४१ ) । संज्ञितोष्णः—उष्णिका,  
 ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् (  $\frac{५१३१७१}{२८७१}$  ) । श्रायते श्राणा, श्रा पाके । विलिम्पति  
 विलेपी । तरला लेह्यत्वाच्चपला । म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृश[ स ]रस्तु तिलौदनः ।  
 गोरिदं गवि भवमित्यादिष्वर्थेषु गव्यं क्षीरादि, सर्वत्रगोरजादिप्रसंगे यत् ( वा०  
 $\frac{२५५१}{१७७०}$  ) । गोविष्टा गोविट् गोमयं च गोश्वपुरीषे (  $\frac{४१३१३४९}{१५२१५९}$  ) मयट् ॥ ५० ॥  
 करोत्यग्निं करीषं शुष्कगोमयम् । दुह्यते दुग्धम् । घस्यते ( अद्यते ) क्षीरम्, घसेः क्लिञ्च  
 ( उ. ४७४ ) इतीरन्, गमहनजनेति (  $\frac{४१६१९८}{२६६८८}$  ) उपधालोपः, खरिच (  $\frac{८१६१५५}{१२२१५५}$  )  
 इति चत्वम्, शासिवसिघसीनां च (  $\frac{८१३१६०}{२४३६०}$  ) षत्वम् । पीयते पयते वा रसत्वात्पयः,  
 असुन्, । सममिति पयसो नपुंसकत्वार्थम् । पयसो विकारः पयस्यं, गोपयसोर्यत्  
 (  $\frac{४१३१६०}{२४३६०}$  ) । आदिशब्दाच्चवनीतादि । दप्यति ( अनेन ) द्रप्सम् । घनादन्यद-  
 घनमित्यर्थः, यन्माला द्रप्सं दध्यघनं तथा । एतच्च द्रप्सं शरमिति भागुरिपठे  
 सरमिति बुध्वा मालाकारो भ्रान्तः । केचिन्नष्टैस्तु नाशिता इत्ययमपि मालापठेन  
 विप्रलब्धः, यदाह दुर्गाः—बाणद्रप्सौ शराविति । इत्थं तु समर्थं, तरत्-उपरि  
 प्लवमानं घनं दधि द्रप्सम् ॥ ५१ ॥ जिवर्ति घृतम् । आ-अञ्जनीयमाज्यं, आङ्पूर्वा-  
 दङ्जेःसंज्ञायां क्यप् ( वा०  $\frac{११२५५}{१२५५५}$  ) । ह्रूयते हविः, हविष्यं च । सर्पति सर्पिः,



- 4 Butter-milk. ५३ दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।  
 1 —with propor- तत्रं ह्युदश्चिन् मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥  
 tions of water.  
 1 Whey of curds. ५४ मण्डं दधि-भवं मस्तु, पीयूषो ऽभिनवं पयः ।  
 1 Milk of a cow which lately calved.  
 3 Hunger. अशनाया बुभुक्षा क्षुद्, प्रासस् तु कवलः पुमान् ॥  
 2 A mouthful.  
 2 Drinking together. ५५ सपीतिः स्त्री तुल्यपानं, सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।  
 2 Eating together.  
 4 Thirst. उदन्या तु पिपासा तृद् तर्षो, जग्धिस् तु भोजनम् ॥  
 7 Food.  
 3 Satiety. ५६ जेमनं लेह आहारो नियासो न्याद इत्यपि ।  
 2 Outs, leavings. सौहित्यं तर्पणं वृत्तिः, फेला भुक्तसमुद्भिन्नम् ॥  
 6 Voluntarily. ५७ कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।  
 6 Herdsman. गोपे गोपाल-गोसंख्य-गोधुगाभीर-ब्रह्माः ॥

इसन्तौ । दध्नो मथितान्नवं तत्कालं नीतमुद्धृतं नवनीतं घृतयोनिः । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं, हैयङ्गवीनं संज्ञायां (  $\frac{५१}{१२} \frac{३३}{२३}$  ) इति साधुः । कात्यो नवनीत-मित्याह ॥ ५२ ॥ मन्थदण्डेनाहतं दण्डाहतम् । कलश्यां गर्ग्यां भवं कालशेयम् । न रिध्यति हिनस्ति-अरिष्टं, सर्वरोगचिस्वात् । तद्विशेषानाह । तच्चति द्रुतं गच्छति तत्रं चतुर्भांगाम्बु । उदकेन श्रयति-उदश्चिदर्धाम्बु । दध्नो मथनमात्रसाध्यं मथितं निर्जलम् । द्विगुणाम्बु श्वेतसरमर्धोदकमुदश्चितम् । तत्रं त्रिभागभिन्नाम्बु केवलं मथितं स्मृतमिति धन्वन्तरिः ( ६१२११ ) ॥ ५३ ॥ दध्नो मण्डं द्रवो भागः, मस्यति परिणमते मस्तु । पीयते पीयूषः, नवप्रसूतगवीक्षीरं कथितं सत् । अशनेच्छा-अशनाया, अश-नायोदन्येति (  $\frac{७१}{२६} \frac{६४}{१२}$  ) साधुः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । क्षुद्, क्षुध बुभुक्षायाम् । रोचकोऽस्त्री रुचिश्च । प्रस्यते प्रासः । के तालुनि बलते कवलः ॥ ५४ ॥ सहपानं सपीतिः । सहादनं सग्धिः, किन्, बहुलं छन्दसि (  $\frac{२१}{३३} \frac{१३०}{५७}$  ) इति घस्ल, घसिभ-सोर्हलि च (  $\frac{६१}{३३} \frac{१९०}{००}$  ) इत्युपधालोपः, झलो झलि (  $\frac{८१}{२२} \frac{३६}{१६}$  ) इति सलोपः, झषस्तथोर्धोऽधः (  $\frac{८१}{२२} \frac{४०}{००}$  ), झलां जश् झशि (  $\frac{८१}{२२} \frac{५३}{३३}$  ) । उदकेच्छा उदन्या, अशानायोदन्येति (  $\frac{७१}{२६} \frac{६४}{१२}$  ) साधुः । तर्पणं तृद् तर्षश्च, वितृष पिपासायाम् । तृष्णा नानार्थे । अदनं जग्धिः आदोजग्धित्यसि किति (  $\frac{२१}{३३} \frac{१३०}{५७}$  ) ॥ ५५ ॥ जमेर्जेमनमाहुः, जमनं जवनं वा, यद् दुर्गः-जवनं भोजनं क्वचित् । न्यदनं निधसः, नौ णच (  $\frac{३१}{३३} \frac{१६०}{३६}$  ) इत्यप्, घजपोश्च (  $\frac{२१}{३३} \frac{१३८}{३६}$  ) इति घस्लादेशः । णे (नौण च) न्यादः । प्रत्यवसानमभ्यवहारश्च । सुहितस्य भावः सौहित्यम् । फलति विशीर्यते फेला, फेल चलनेऽस्माद्धा ॥ ५६ ॥ काम्यते कामम् । पर्यासिः पर्यासम् । इष्यत इष्टम् । ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम् । प्रायः क्रियाविशेषणान्येतानि अत एवा-



- 1 Stock of cattle. ५८ गो-महिष्याऽऽदिकं पादबन्धनं, द्वौ गवीश्वरे ।  
 3 Owner of kine. गोमान् गोमी, गोकुलं तु गोधनं स्याद् गवां व्रजे ॥  
 2 A herd. गोमां गोमी, गोकुलं तु गोधनं स्याद् गवां व्रजे ॥  
 1 Formerly grazed by cattle. ५९ त्रिध्वाशितंगवीनं तद् गावो यत्राऽशिताः पुरा ।  
 9 A bull or ox. उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥

६० अनङ्गान् सौरभेयो गौक्षणां संहतिरौक्षकम् । 1 A herd of oxen.

- 2 A herd of kine. गव्या गोत्रा गवां, वत्स-धेनोर् वात्सक-धैनुके ॥  
 1 — of calves, and milch cows.

1 A large bull or ox. ६१ उक्षा महान् महोक्षः स्याद्, वृद्धोक्षस् तु जरद्रवः ।

- 2 An old bull. उत्पन्न उक्षा जातोक्षः, सद्यो जातस् तु तर्णकः ॥  
 1 A bullock. ६२ शकृत्करिस् तु वत्सः स्याद्, दम्भ-वत्सतरौ समौ ।  
 1 A newborn calf. २ A calf.  
 2 A steer.  
 2 One fit to be set free. आर्षभ्यः षण्डतायोऽयः, षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥  
 2 A bull at liberty.

व्ययत्वे-प्रेषां श्रीभोजो भ्रान्तः, यच्छाश्वतः-कामे निकामे कामाख्या (१०३) ।  
 गाः पाति गोपः । गाः संख्याति गोसंख्यः । गा दोग्धि गोकुक् । आ-अभित ईरयति-  
 आभीरः । वल्लयति गा बल्लवः, वल्लिः सौत्रो वा ॥ ५७ ॥ पादे बन्धनमस्य पाद-  
 बन्धनम् । आदिशब्दात्स्वरादि । यादवं धनमित्येके पेटुः । गावः सन्त्यस्य गोमी-  
 ज्योत्स्नातमिष्वेति (  $\frac{५१२१११४}{२२२२२२}$  ) साधुः । व्रजन्त्यस्मिन्नजः गोसंबन्धी समूहः, गोचर-  
 संचरेति (  $\frac{३१३१११९}{२२२२२२}$  ) साधुः । धनं च ॥ ५८ ॥ आशिता भोजिता गावो यत्राशितं-  
 ववीनं, अपडक्षाशितंग्विति (  $\frac{५१४१७}{२२२२२२}$  ) स्वार्थे खः । आसितंगवीनमिति प्राच्यानां  
 भ्रमः यद्याख्यन्-गावो यत्रोषिताः पुरेति । उक्षति-उक्षा । भन्दते भद्रः ।  
 वलीन्वृदते वलीवर्दः । ऋषति गच्छति ऋषभः ॥ ५९ ॥ अनोवहत्यनङ्गान्, अन-  
 सिवहेः किवनसोडश्च ( उ० ) । सुरभेरपत्यं सौरभेयः । गच्छति गौः । अवान्तरभेदोऽस्य  
 न विवक्षितः । शक्रशाकरी वाढवेयः शाङ्करश्च । ( औक्षकं ) गोत्रोक्षोष्टेति (  $\frac{४१२१३९}{२२२२२२}$  )  
 वुज् । संहतिरित्येव । ( गव्या, गोत्रा ) खलगोरथादिति (  $\frac{४१२१३९}{२२२२२२}$  ) यः,  
 इनित्रकव्यवश्चेति (  $\frac{४१२१५९}{२२२२२२}$  ) त्रः । वत्सानां समूहो वात्सकं, गोत्रोक्षोष्टेति  
 (  $\frac{४१२१३९}{२२२२२२}$  ) वुज्, धेनूनां समूहो धैनुकम्, अचित्तहस्तिधेनोष्टक् (  $\frac{४१२१५९}{२२२२२२}$  )  
 ॥ ६० ॥ महंश्चासावुक्षा च महोक्षः, अचतुरविचतुरेति (  $\frac{५१४१७९}{२२२२२२}$  ) साधुः । एवं  
 वृद्धोक्षजातोक्षौ । माला च-महोक्षः स्यादुक्षतरे स्कान्धिकः स्कन्धवाहकः । षोडन्  
 षड्दशानो वत्सः कूटो भग्नविषाणकः ॥ जरंश्चासौ गौश्च जरद्गवः, गोरतद्धितलुकि  
 (  $\frac{५१४१७९}{२२२२२२}$  ) इति टच् । तृणोत्पात्ति केवलं तर्णकः ॥ ६१ ॥ शकृत्करोति शकृत्करिः,  
 स्तम्बशकृतोरिन् (  $\frac{३१२१६९}{२२२२२२}$  ), व्रीहिवत्सयोरुपसंख्यानात् ( वा०  $\frac{२१०३३}{२२२२२२}$  ) ।  
 वसति वत्सः । दमाहौ दम्भ्यः । वत्सत्वं तनुत्वमस्य वत्सतरः, वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च

- 1 A bull's shoulder. ६३ स्कन्ध-देशे त्वस्य वहः, सास्त्रा तु गलकम्बलः ।  
 2 His dewlap.  
 2 An ox, with a rein through his nose. स्यान् नस्तितसू तु नस्योतः, प्रष्टवाद् युगपार्श्वगः ॥  
 2 Young cattle in training.  
 3 Cattle yoked &c. ६४ युगाऽऽदीनां तु वोढारो युग्य-प्रासंग्य-शाकटाः ।  
 2 Ploughman ; plough-cattle, &c. खनति तेन तद् वोढा ऽस्येदं हालिक-सैरिकौ ॥  
 5 Cattle for burden. ६५ धूर्वहे धुर्य-धौरेय-धुरीणाः स-धुरन्धराः ।  
 3 Cattle for special burden. उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥  
 1 —for any carriage. ६६ स तु सर्वधुरीणः स्याद् यो वै सर्व-धुराऽऽवहः ।  
 9 A cow. माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥

( $\frac{५११९१}{२०४६}$ ) इति षष्ठ्य, तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । (आर्षभ्यः) अण्डकर्णो-  
 चितः, पण्डतेत्येके, अत एव ऋषभस्य प्रतिकृतिरार्षभ्यः, ऋषभोपानहोर्भ्यः  
 ( $\frac{५११९४}{२०४६}$ ) । सन्यत उत्सृज्यते पण्डः । एषणमिद्, इषा चरति-इच्चरः  
 स्वेच्छाचारी, इत्वर इत्येके पेटुः ॥ ६२ ॥ वहत्यनेनेति वहः, गोचरसंचरेति  
 ( $\frac{३१३१९९}{२२९८}$ ) साधुः । सस्ति स्वपितीव व्याप्रियमाणत्वात् सीयते वा सास्त्रा,  
 षस स्वप्ने, पोन्तकर्मणि । नासाया नस्तः, नस्नासिकायायतः क्षुद्रेष्वितिः (वा०  
 $\frac{३६६७}{३९६३}$ ) नस् । नस्तः क्रियते स्म नस्तितः, प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इति (ग० २०३)  
 णिजन्तान्निष्ठा, नासायां कृतच्छिद्रो गौरित्यर्थः । नासिकायां भवे नस्ये नासाकृते  
 रन्ध्रे रज्ज्वादिना-उत उत्तमिमतो नस्योतः । पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहति पष्ठवाद् युवा  
 गौः, वहश्च ( $\frac{६१२६४}{२२९८}$ ) इति णिवः । युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति युग-  
 पार्श्वगो हलवोढेत्यर्थः । दमनाय योजित इत्येवं लक्षणविचक्षणेनापि ग्रन्थकृता वह-  
 लिहाद्या नोक्ताः ॥ ६३ ॥ (युग्य इ०) युगं प्रासङ्गं शकटं च वहति, तद्वहतिरथ-  
 युगप्रासङ्गं-( $\frac{४१४१७६}{२६२७}$ ) इति यत्, शकटादण् ( $\frac{४१४१८०}{२६२७}$ ) । (हालिक इ०)  
 हलेन खनति, तेनदीव्यतिखनतीति ( $\frac{४१४१२}{२६२७}$ ) ठक् । हलं वहति हलस्येदं वेति,  
 हलस्रीराट्ठक् ( $\frac{४१४१८१}{२६२७}$ ) ॥ ६४ ॥ (धुर्य इ०) धुरं वहति, धुरो यद्दकौ ( $\frac{४१४१७७}{२६२७}$ ),  
 खःसर्वधुरादिति ( $\frac{४१४१७८}{२६२७}$ ) योगविभागात्खः । धुरं धारयति धुरंधरः, कथंचित्सं-  
 ज्ञात्वात्खच् (संज्ञायांभृतृवृजीति  $\frac{३१२१४६}{२६२७}$ ), धूर्धरोऽन्यथा स्यात् । (एकधुरीण इ०)  
 एकधुराल्लुक्च ( $\frac{४१४१७९}{२६२७}$ ) इति खो लुक्च, लुक्पक्षे, ऋक्पूर्वधूरिति ( $\frac{६१४१७४}{२६२७}$ ) अः  
 समासान्तः ॥ ६५ ॥ (सर्वधुरीणः) खःसर्वधुरात् ( $\frac{४१४१७८}{२६२७}$ ) । मद्यते पूज्यते  
 महा, तस्या अपत्यं माहेयी । वसति क्षीरमस्यामुत्ता । शृङ्गिण्यादयः सामान्यान्यपि

- 1 An excellent one. ६७ अर्जुन्यद्गया रोहिणी, स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।  
 1 Cows brindle, white, &c. वर्णाऽऽदि-भेदात् संज्ञाः स्युः शबली-धवलाऽऽदयः ॥
- 1 A heifer two years old. ६८ द्विहायनी द्वि-वर्षा गौरिकाऽब्दा त्वेकहायनी । 1 —one year old.  
 1 —four years old. चतुरब्दा चतुर्हाण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ 1 —three years old.
- 2 A barren cow. ६९ वशा बन्ध्या, ऽवतोका तु स्रवद्गर्भा, ऽथ संधिनी ।  
 2 A cow miscarrying by accident. 1 One which has gone to the bull.  
 2 Miscarrying from going unseasonably. आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद् गर्भोपघातिनी ॥
- 1 Fit for the bull. ७० काल्योपसर्गो प्रजने, प्रष्टौही बालगर्भिणी । 1 A pregnant heifer.  
 2 A tractable cow. स्यादचण्डी तु सुकरा, बहुसूतिः परेष्टुका ॥ 2 A cow bearing many calves.

विशेषं वर्तन्ते ॥ ६६ ॥ अर्जुनीति शुक्लगवी । न हन्यधन्या, अधन्यादयश्च (उ० ५५१)  
 इति साधुः । रोहिणी शबला । अनड्वाही गौरनडुही, प्रशस्ता गोमतल्लिका । सुर-  
 भिर्नानार्थे । नीचैश्चरति नैचिकी, ठक्, अध्ययानां भमात्रे टिलोपो वक्तव्यः ( वा०  
 $\frac{४।४।१४}{४।४।१४}$  ) । इतो गवाधिकारः प्रागुद्धात् । शबलीति, अन्यतो डीप् (  $\frac{४।४।१४}{४।४।१४}$  ) ।  
 धवला, अन्तोदात्त इत्यनुदात्तत्वाभावाद् डीप् नास्ति । आद्यादिशब्दाच्चण्डासु-  
 ण्डाद्याः, द्वितीयात्कृष्णाकपिलाद्याः ॥ ६७ ॥ द्वौ हायनौ वयःप्रमाणमस्यां इत्योर्ही-  
 यस्य टर्ही-अध्यर्धपूर्वे यदिता (  $\frac{५।१।२८}{५।१।२८}$  ) लृक्, दामहायनान्ताच्च (  $\frac{४।१।२७}{४।१।२७}$  )  
 इत्यत्र हायनीद् वयसि प्रथमे (  $\frac{४।१।२७}{४।१।२७}$  ) इति डीप् । द्वे वर्षे प्रमाणमस्या द्विवर्षा  
 ( गौः ), वर्षाल्लृक्च (  $\frac{५।१।२८}{५।१।२८}$  ), चित्तवति नित्यम् (  $\frac{५।१।२८}{५।१।२८}$  ), अपरिमाण-  
 विस्ताचितेति (  $\frac{४।१।२७}{४।१।२७}$  ) डीप्-नास्ति, कालसंख्या च न परिमाणमिति । त्रिचतुर्भ्यां-  
 हायनस्य णत्वं वाच्यं ( वा०  $\frac{५।१।२८}{५।१।२८}$  ) वयसि ॥ ६८ ॥ वटि कामयते परं वशा । बध्नाति  
 प्रसूतिं बन्ध्या बन्धनीया वा । अवस्रुतं तोकमपत्यमस्या अवतोका, अप (व) स्रवन्ती  
 च, मृतवत्सा स्रवद्गर्भेति माला । संधानं संधा गर्भग्रहणमस्त्यस्याः संधिनी अदुग्धा  
 दोहकाले तु संधिनीति कात्यः, संधिन्यकालदुग्धा गौर्दृषाक्रान्ता च संधिनीति  
 शाश्वतः (५२८) । विहन्ति गर्भं वेहत्, वेह प्रयत्नेऽस्माद्वा, वेहद्गर्भोपगतेति भागुरिः  
 ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे ( काल्या ) प्राप्तकाला, वृषेणोपसरणीयोपसर्गा, उपसर्गा-  
 काल्याप्रजने (  $\frac{३।१।१४}{३।१।१४}$  ) इति साधुः । प्रष्टं वहति प्रष्टौही, वहश्च (  $\frac{३।१।१४}{३।१।१४}$  )  
 इति णिवः, वाहइति (  $\frac{४।१।२८}{४।१।२८}$  ) डीप्, वाह ऊट (  $\frac{६।१।२८}{६।१।२८}$  ) एत्येधस्युट्सु  
 (  $\frac{६।१।२८}{६।१।२८}$  ) इति वृद्धिः । प्रष्टौही गर्भिणीति सर्वे, असिकनी बालगर्भिणीति भागुरिः,  
 पलिकनी बालगर्भिणीति माला । अचण्डा- अकोपनेत्यर्थः, बाह्वादित्वात् (  $\frac{४।१।२८}{४।१।२८}$  )  
 वा डीप् । सुखेन क्रियते सुकरा, सुशकरीत्यागमः । परमिच्छति परेष्टुका । सकृत्प्रसूता

- 2 One which has lately calved. ७१ चिरप्रसूता बष्कयणी, धेनुः स्यान् नवसूतिका ।  
 2 Easily milked. सुव्रता सुखसंदोह्या, पीनोद्भी पीवरस्तनी ॥  
 2 With a large udder. ७२ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा, धेनुष्या बन्धके स्थिता । 1 Standing at the dairy.  
 1 Yielding a drona of milk. ७३ उद्धस् तु क्लीबमापीनं, समौ शिवक-कीलकौ ।  
 1 Calving every year. समांसमीना सा यैव प्रति-वर्षं प्रसूयते ॥  
 2 An udder. ७४ वैशाख-मन्थ-मन्थान-मन्थानो मन्थदण्डके ।  
 2 A pillar. न पुंसि दाम संदानं, पशुरञ्जुस् तु दामनी ॥  
 2 A rope or cord. ७५ शैशख-मन्थ-मन्थान-मन्थानो मन्थदण्डके ।  
 2 A string or tie. कुठरो दण्डविष्कम्भो, मन्थनी गर्गरी समे ॥ 1 A churn.  
 5 A churningstick. ७६ उष्ट्रे क्रमेलक-मय-महाङ्गाः, करभः शिशुः ।  
 2 A post round which its string winds. करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पाद-बन्धनैः ॥  
 4 A camel.  
 1 A young one.  
 1 Young camels clogged.

गृष्टिः ॥ ७० ॥ बष्कतेऽतिशामति बष्कयश्चिरकालः औणादिकत्वात् (अयन्), सोऽस्त्यस्याः (बैष्कयिणी), बष्कयणीति सभ्याः । धयत्येनां धेनुः । (सुव्रता) सुशीलेत्यर्थः । पीनमूधोऽस्याः पीनोद्भी, ऊधसोऽनङ् (५।४।३३३), बहुव्रीहेरुधसो ङीष् (४।३।३५) । पीवरस्तनी, स्वाङ्गुगोपसर्जनादिति (४।३।५४) ङीष् ॥ ७१ ॥ द्रोणे दोध्वि द्रोणदुग्धा, दुहःकधश्च (३।३।१९) । धेनुष्या संज्ञायां धेनुष्येति (४।३।८९) साधुः, आ ऋणशुद्धेयां बन्धके स्थापिता पीतदुग्धाख्या । (समांसमीना) समांसमां विज्ञायते (४।३।७९) इति खः ॥ ७२ ॥ उनस्यूधः । आप्यायत आपीनं, प्यायःपी (३।३।२६) सोपसर्गान्न (वा० ५०६५), आङ्य (आङ्पूर्वस्या) न्यूधसोर्वक्तव्यात् (वा० ३।३।१९), ओदित्वात् ओदितश्चेति (८।३।४५) निष्ठानत्वम् । हम्भा (म्बा) रावो गवां ध्वनिः । शिवात्कम्, शिनोति वा शिवकः । कीलयते बध्यतेऽस्मिन्कीलकः । दीयते रक्ष्यतेऽनेनेति संदानं बन्धा रञ्जुः । (दामनी) नित्यं संज्ञाछन्दसोः (४।३।३९) इति ङीष् ॥ ७३ ॥ विशाखासु जातो वैशाखः, विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः (५।३।३०), विशाखस्यायं वा । मथ्यतेऽनेन मन्थः, पुंसि संज्ञायां घःप्रायेण (३।३।१९) । मन्थानि मन्थानः, शानच् । (मन्थाः) मथिन्-शब्दस्य-इतोऽस्सर्वनामस्थाने (७।३।८६), थो न्थः (७।३।८७) । मन्थानार्थो दण्डो मन्थनदण्डः । खजकः क्षुब्धोऽपि । कुटति कटरः, कुटको वा दण्डकटके वर्तते । दण्डं विष्कम्भानि दण्डविष्कम्भः, यस्मिन्बद्ध्वा दण्ड आकृष्यते । मञ्जरीरोऽपि, दण्डकरोटकमिलके । मथ्यतेऽस्यां मन्थनी । गिरति दधि-गर्गरी । कलशश्च ॥ ७४ ॥ उप्यते दह्यते मरौ-उष्ट्रः । क्रमानेलयति क्रमेलकः । मीनात्यहीनमयः, मयते गच्छति वा, मर्यत इत्येके । दासेरको दीर्घजङ्घो ग्रीवी

2 A she-goat.

5 A he-goat.

7 A ram.

1 Herd of camels ;  
flock of sheep  
and goats.

5 An ass.

8 A trader.

2 A vender.

2 A buyer.

2 Traffic.

3 Price.

७६ अजा छागी, शुभच्छाग-वस्तच्छागलका अजे ।

मेद्वोरभोरणोर्णायु-मेष-वृष्णय एडके ॥

७७ उष्टोरभ्राऽज-वन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाऽऽजकम् ।

चक्रीवन्तसू तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥

७८ वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥

७९ विक्रेता स्याद् विक्रयिकः, क्रायिक-क्रयिकौ समौ ।

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्, मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥

रवणधूम्रकौ । कं शिरो रभत उत्तम्भयति करभो बालोष्ट्रः । ( शृङ्खलकः ) शृङ्खल-  
लमस्य बन्धनंकरभइति (  $\frac{५१२}{२८७९}$  ) कन् । विकारे नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (  $\frac{४१३१३४४}{४२५३४४४}$  )  
इति मयटा दारुमयैरिति भवितुं युक्तम् ॥ ७५ ॥ अजति गच्छति व्यायामशीलत्वा-  
दजा, अजाद्यतष्टाप् (  $\frac{४१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) । छयति रोगं छागी, जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्  
(  $\frac{४१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) इति ङीष् । स्त्रीविषयप्रत्ययार्थं पृथक्पाठः । शोभते शुभः, शु(तु)भो  
निघण्टुषु । वस्ते वस्तः । छयति रोगांश्छागः, छालश्च । छागोऽपि । मेहति मेद्वः ।  
उरु भ्राम्यति- उरभ्रः, उरचै रभते वा, उः स्वरप्रतिरूपको निपातः । एवमुच्चै  
रणोऽस्येत्युगः, उरण्यति देवताः प्रीणातीति श्रीभोजः कण्डवादिपाठात् । ऊर्णास्त्य-  
स्योर्णायुः, ऊर्णया युस् (  $\frac{५१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) । मेषति वाशते मेषः, पचाद्यच् ( नन्दिप्रहीति  
 $\frac{३१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) । वर्षति वृष्णिः । आ-ईड्यन्ते देवा अनेन एडकः । हुडुश्च । अविर्नानार्थे  
॥ ७६ ॥ ( औष्ट्रकं, इ० ) गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रतिवुज् (  $\frac{४१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) चक्रमस्त्यस्य तैलिकादि-  
चक्रभ्रमणाच्च, आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवदिति (  $\frac{५१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) साधुः । चक्रवालस्तु बालेय  
इति भाला । बालेभ्यो हितो बालेयः, बाले व[च]लने भवो वा । रासते रासभः,  
रास् शब्दे । गर्दति गर्दभः, गर्दं शब्दे । खं शब्दं राति खरः, खमस्त्यस्य वा,  
( रप्रकरणे ) खसुखकुञ्जेभ्यो रः वा० (  $\frac{३१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) । क्रूरोऽपि, शृङ्गुकर्णोऽपि । षड्-  
द्वित्वयोः पशुभ्यः षड्गवमथ गोयुगं च परं यथा मेषषड्गवं गोगोयुरम्, पशुनाम-  
भ्यो द्वित्वे गोयुगच् ( वा०  $\frac{३१३१३४४}{४२५३४४४}$  ), षट्त्वे षड्गवच् (  $\frac{३१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) । अविस्मोढमविमरीसं  
तथाविदूंसं पयो मेष्याः, अवेदुग्धेसोढदूसमरीसचोवक्तव्याः (  $\frac{३१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) ॥ ७७ ॥  
विदेहे-उपचये भवो वैदेहकः । सार्थान्सधनान्सरतो वा पान्थान्वहति सार्थवाहः ।  
निगमे-आपणे भवो नैगमः । पणते वणिक् । वणिगेव वाणिजः, प्रज्ञादित्वास्त्वार्थेऽण्  
(  $\frac{५१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) । आपणः प्रयोजनमस्त्यस्यापणिकः । क्रयविक्रयाभ्यां जीवति क्रयविक्र-  
यिकः, विस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् (  $\frac{४१३१३४४}{४२५३४४४}$  ) इति संवातविगृहीताट्टन् ॥ ७८ ॥  
विक्रीणीते भाण्डेन मूल्यं गृह्णाति विक्रेता । क्रीणाति मूल्येन भाण्डं क्रायकः । क्रयेण

- 3 Capital ; principal. ८० नीवी परिपणो मूलधनं, लाभो ऽधिकं फलम् । <sup>1</sup> Gain ; profit.
- 4 Barter. परिदानं परिवर्तो नैमेय-निमयावपि ॥
- 2 A deposit. ८१ पुमानुपनिधिर् न्यासः, प्रतिदानं तदर्पणम् ।
- 1 The return of it. क्रये प्रसारितं क्रयं, क्रयं क्रेतव्य-मात्रके ॥
- 2 Exposed for sale. ८२ विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं, क्रय्याऽऽदयस् त्रिषु ।
- 2 Purchasable. क्रीवे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥
- 3 Vendible. ८३ विपणो विक्रयः, संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।
- 3 Ratification of a bargain. विंशत्याऽऽद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येय-संख्ययोः, ॥
- 2 Contract of sale. ८३ विपणो विक्रयः, संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।
- 1 Numerals. विंशत्याऽऽद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येय-संख्ययोः, ॥

जीवति क्रयिकः । वणिजो भवो वाणिज्यं, ब्राह्मणादित्वात्पञ्च ( गुणवचने ब्राह्मणा-  
दिभ्यः कर्मणि च ) । ( वणिज्या ) दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्याद्यच्च ( वा० ? ) ।  
मूलेनानाम्यं मूल्यं, नौवयोधमेति (  $\frac{४१४९९}{४६४३}$  ) यत् । वस्त्यस्मिन्पण्यं वस्नः ।  
अवक्रीयतेऽनेनावक्रयः ॥ ७९ ॥ नीवीव परहस्तेऽप्यमाणत्वात् । परिपण्यते वृद्धर्थं  
प्रयुज्यते परिपणः । मूलं लाभकारणम् । मूलधनादधिकं निष्पन्नं स लाभः फलं च ।  
कलान्तरादि । परिवर्तानं परिदानम् । निमेये परिवर्तनीये भवो नैमेयः । निमानं  
निमयः, मेङ् प्रणिदाने ॥ ८० ॥ उपसृत्य समीपे निधीयते गुप्तं स्थाप्यते- उपनिधिः, उप-  
समीपे निधेर्वा । न्यस्यते निक्षिप्यते न्यासः । निक्षेपोऽपि । स्मार्ते ( याज्ञव० २, ६५ )-  
त्वेषां भेदोऽस्ति-वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्पितम् । द्रव्यमुपनिधिर्न्यासः  
प्रकाश्यं स्थापितं तु यत् ॥ निक्षेपः शिल्पिहस्ते तु भाण्डं संस्कर्तुमर्पितम् ॥ तस्य  
न्यासस्य निक्षेपे प्रतीपं दानं प्रतिदानं, परिदानमित्येके । प्रत्यक्षादानं स्वीकारोऽ  
वक्रयः [ वक्तव्यः ] क्लृप्तं च तत् । क्रयनिमित्तमापणे न्यस्तं ( क्रयं ), क्रयस्त-  
दर्थं इति (  $\frac{६११८९}{३५६३}$  ) साधुः । ( क्रयं ) यथा क्रयो गौर्वर्तते न च क्रय्योस्ति  
॥ ८१ ॥ ( पण्यं ) अवद्यपण्यवयेति (  $\frac{३११९०९}{३८४९९}$  ) साधुः । ( त्रिषु ) वाच्य-  
लिङ्गा इत्यर्थः । अवश्यं मयैतद्विक्रेयमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं, सत्यापपाशरूपेति  
(  $\frac{३११२५}{३५६३}$  ) णिच्, अर्थवेदसत्यानामापुक् ( वक्तव्यः ) ( वा०  $\frac{१५५६}{३५६३}$  ) ।  
( सत्याकारः ) कारेस्त्यागदस्येति (  $\frac{६१३१००}{४००००}$  ) मुम् । ( सत्याकृतिः ) सत्यादश-  
पथ इति (  $\frac{५१४६६}{४६६६}$  ) डाच् ॥ ८२ ॥ विपणनं विपणः, चुराद्यदन्तादच्, नन्दिग्रहीति  
(  $\frac{३११९३५}{३८९६६}$  ), अन्यतो विपाणः स्यात् । एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमाना-  
स्त्रिलिङ्गाः, एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डं, दश स्त्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि ।  
आदशेत्यष्टादशान्ताः । विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेक-  
वचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्-आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं  
संख्याने संख्येये च, विंशतिः पटाः, विंशतिः पटानां, शतं गावः, शतं गवाम् ।



८४ संख्याऽर्थे द्विवहुत्वे स्तस्, तामु चाऽऽनवतेः त्रियः ।

पङ्क्ते शत-सहस्राऽऽदि क्रमाद् दश-गुणोत्तरम् ॥

3 Measure.

1 Of three sorts.

1 A *Māsha*.

८५ यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानाऽर्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाऽङ्गुलि-प्रस्थैर, गुञ्जाः पञ्चाऽऽद्यमाषकः, ॥

1 Sixteen times as much.

2 A *karsha* of gold.

1 A *pala* of gold.

1 100 *Palas*.

1 Twenty times as much.

1 Ten times the last.

८६ ते षोडशाऽक्षः कर्षोऽस्त्री, पलं कर्ष-चतुष्टयम्, ॥<sup>1</sup> Four times the last.

सुवर्ण-विस्तौ हेनोऽक्षे, कुरुविस्तस् तु तत्-पले, ॥

८७ तुला त्रियां पल-शतं, भारः स्याद् विंशतिस् तुलाः, ।

आचितो दश भाराः स्युः, शाकटो भार आचितः ॥

[ अत्र विंशतिशब्देनैकात्रविंशतिशब्दोऽपि ज्ञेयः ] ॥ ८३ ॥ संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः [ भवतः ] एकशेषात्, द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः, गवां विंशती, गवा विंशतयः । विंशत्याद्या नवत्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । द्वौ (द्वे) पञ्चतौ पङ्क्तिर्दशाख्या, पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशदिति (  $\frac{५१३१५९}{४७२५९}$  ) साधुः । दश पङ्क्तयः शतम् । दश शतानि सहस्रम् । दश सहस्राण्ययुतम् । इत्थं परार्धान्तान्यष्टादश गणितस्थानानि, यदाहुः—एकदशशतसहस्राण्ययुतं प्रयुताख्यलक्षमथ नियुतम् । अर्बुदकोटिन्यर्बुदपञ्चं खर्वं निखर्वमिति दशभिः ॥ गुणनान्महादशङ्कू समुद्रमध्यान्तमथ परार्धं च । स्वहतं परार्धममितं तत्स्वहतं पूर्यते संख्येति । प्रयुतसंज्ञं लक्षमर्बुदसंज्ञा कोटिरित्यर्थः ॥ ८४ ॥ पुनाति पोतुः—मानभाण्डशोधकः पौतवाध्यक्षः, तस्येदं पौतवम् । द्रोविकारो द्रुवयं, द्रोश्च (  $\frac{४१३१३६९}{४७२५९}$  ), माने वयः (  $\frac{४१३१३६९}{४७२५९}$  ) । माति पाय्यं, पाय्यसान्नाय्येति (  $\frac{३१३१३६९}{४७२५९}$  ) साधुः । मीयते-नेनेति मानम् । पौतवं तुलादि, द्रुवयं प्रस्थादि, पाय्यं हस्तादीति गौडो भ्रान्तः । मितिमानं मीयतेऽनेन च । तत्र तुलाद्युन्मानं, अङ्गुल्यादि प्रमाणं, प्रस्थादि परिमाणं, यदाहुः—ऊर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या भिन्ना तु सर्वतः ॥ गुञ्जा रक्तिकाः । आद्यो मुख्यः । धान्यकणा दश माषकः । तथा द्वे कृष्णले रूप्यमाष इत्यपि दर्शनात् । अस्मिन्काले—अद्य-इत्येके, यदाहुः—माषकं सप्त कृष्णलाः ॥ ८५ ॥ अक्ष्णोत्यक्षः । कर्षति कर्षः । ( पलं ) पल रक्षायाम् । सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्णः, अंशआदिभ्योऽच् (  $\frac{५१३१३६९}{४७२५९}$  ) । विस्यते विस्तः, विस उत्सर्गो । अक्षे षोडशमाषके माने द्वौ वर्तन्ते, यस्मृतिः—पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । कुरुदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपलम्, यन्माला-पलेन हि सुवर्णस्य कुरुविस्तः ॥ ८६ ॥ तोल्यते तुला, चिन्तिपूजीति (  $\frac{३१३१३६९}{४७२५९}$  ) चकारादङ्, डिक्करणसामर्थ्याद् गुणाभावः । भ्रियते



- 2 A karsha of silver.  
2 A pana of copper.  
1 Various measures  
of capacity.

८८ कार्षापणः कार्षिकः स्यात्, कार्षिके ताम्रिके पणः ।  
अस्त्रियामाढक-द्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥

८९ कुडवः प्रस्थ इत्याऽऽद्याः परिमाणाऽर्थकाः पृथक् ।

- 1 A quarter.

पादस् तुरीयो भागः स्यादंश-भागौ तु वण्टके ॥

3 A part, share, or portion.

- 13 Substance,  
thing or wealth.

९० द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थ-रै-विभवा अपि ॥

- 2 Wrought and un-  
wrought gold, &c.

९१ स्यात् कोशश् च हिरण्यं च हेम-रूपे कृताऽकृते ।

- 1 Base metals.

- 1 Bullion.

ताभ्यां यदन्यत् तत् कुप्यं, रूप्यं तद् द्रव्यमाहतम् ॥

भारः, पुंसा हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्यते । आचीयत आचितः स च शकटेन वोढुं शक्यः । अन्ये तु विंशतिः पलसहस्राण्याचितमाहुः । शाकटभारस्तूनाऽतिरिक्तो वाप्याचित एव । अत एव शाकटाख्योप्याचित इति पुनराचितशब्देन द्योत्यते ॥ ८७ ॥ कर्षसंबन्धिना पण्यते व्यवहियतेऽनेन रूप्यरूपकेण कार्षापणः । कर्षः प्रमाणमस्य कार्षिकः । तान्नमयं कर्षप्रमाणं तु रूप्यं पणः । तन्मूल्यं चोपचाराद-शीतिः श्वेतकाः । पृथगित्येषामपर्यायत्वम् । परिमाणविशेषा एते, यदाहुः—पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥ अष्टाढको भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः शूर्पं उच्यते । सार्धंशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पो गोण्युदा-हता ॥ तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् । शुष्कमेये रिवदं मानं द्विगुणं तद् द्रवेषु तु ॥ तत्र देशभेदात्संख्यान्यथात्वं, तथा कचिच्चतुराढको भवेद् द्रोणः, षोडश-द्रोणा खारी, विंशतिद्रोणः कुम्भः, दशकुम्भो वाहः ॥ ८८ ॥ रूपकादेशश्चतुर्थोऽशः पादः, पदरुजेति (  $\frac{3}{4} \frac{3}{4} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$  ) कर्तरि घञ् । अंश्यतेऽशः । भज्यते भागः । वण्टयते विभज्यते वण्टः ॥ ८९ ॥ (द्रव्यं) द्रव्यं च भव्य इति (  $\frac{4}{5} \frac{3}{4} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$  ) साधुः । विन्द(घ)ते तद्वित्तं, वित्तो भोगप्रत्यययोरिति (  $\frac{4}{5} \frac{3}{4} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$  ) साधुः । स्वपती साधु स्वापतेयं, पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्बन्धु (  $\frac{4}{5} \frac{3}{4} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$  ) । ऋच्यते स्तूयते ऋक्थम् । रिच विथो-जनेऽस्माद्वा(द्), रिच्यते विभज्यते रिक्थम् । दधन्ति धनम् । वस्ते द्यादयति वसु, वसतीश्वरगृहे वा वसु । हियते हिरण्यम् । द्रवति द्रविणम् । द्यूयते द्युश्रं, द्यु अभिगमने । अर्थतेऽर्थः । रायेनं राः, स्त्रीत्येके । विभवति विभवः ॥ ९० ॥ कूयते शब्धते कोशः, कूयत आकूयत आग्रस्थानेभ्यः कोष इत्येके । हेम कृताकृतं घटिताघटितं, रूप्यं वेद्यम् । हेमरूप्याभ्यामन्यतैजसं कुप्यं, राजसूयसूर्यसृषोद्यरुच्य-कूप्येति (  $\frac{3}{4} \frac{3}{4} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$  ) साधुः । आहन्त्यत आहतम् । रूप्यं, रूपादाहतप्रशंसयोर्यत्

4 An emerald.

3 A ruby.

2 A pearl.

९२ गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

शोणरत्नं लोहितकः पद्मारागो, ५थ मौक्तिकम् ॥

2 Any gem.

९३ मुक्ता, ५थ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन-नपुंसकम् । 2 Coral

रत्नं मणिर् द्वयोरश्म-जातौ मुक्ताऽऽदिके ऽपि च ॥

19 Gold.

९४ स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥

९५ चामीकरं जातरूपं महारजत-काञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो ऽस्त्रियाम् ॥

1 Gold for ornament.

९६ अलङ्कार-सुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

5 Silver.

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥

(  $\frac{५१२१३३०}{४९२७}$  ) । तद् द्वयं कुप्याकुप्यम् ॥ ९१ ॥ गारुत्मत इदं जातं विषं हन्तुं गारुत्मतम् । मरकं तरन्त्यनेन मरकतम् । अश्मगर्भोऽश्मयोनिः । हरि-  
 नीलवर्णो मणिः । शोणं च तद्रत्नं च । लोहित एव लोहितकः, लोहितान्मणौ  
 (  $\frac{५१४१८८}{४९०६}$  ) इति कन् । मुच्यते शुक्तिभिर्मुक्ता । ( मौक्तिकं ) विनयादित्वात्  
 (  $\frac{५१४१८४}{४९०६}$  ) स्वार्थे ठक् ॥ ९२ ॥ विशिष्टो द्रुमो विद्रुमः, विद्रवत्यब्धौ वा । प्रवल्ते  
 प्ल ( प्र ) वते वा-अब्धेरूर्ध्वं प्रवालम् । सूर्यकान्तस्त्वग्निमणिर्वैडू ( दू ) र्यं बालबायजम् ।  
 रमन्तेऽस्मिन् रत्नम् । मण्यते शब्द्यते मणिः पुंस्त्रीलिङ्गः । अश्मजातीयं मरकतेन्द्र-  
 नीलादि । आदिशब्दाद्विद्रुमादि, वज्रपद्मारागादि वा पानीयभाण्डत्वात् ॥ ९३ ॥  
 शोभनो वर्णोऽस्य स्वर्णं, समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः-यथा पञ्चाणो मन्त्रः । कनति  
 कनकं, कनी दीप्तिकान्तगतिषु । हिनोति हेम । हटति हाटकं, हट दीप्तौ । तपसि  
 तपनीयम् । शातकुम्भे गिरौ भवं शातकौम्भं, अनुशक्तिकादित्वात् (  $\frac{५१३१२०}{४९४३८०}$  )  
 उभयपदवृद्धिः, शातकुम्भमित्येके । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम् । त्रियते धार्यते भर्म ।  
 कर्वति लोकमध्ये दुप्यति कर्वुरं, नानारूपं वा ॥ ९४ ॥ चमीकरकृतस्वरावाकरौ, तन्न-  
 भवइति (  $\frac{४१३१५३}{४९४३८०}$  ) अण् । जातरूपमकृतकरूपं, भोट्टदेशजम् । महच्च तद्रजतं रजकं  
 ( महारजतं ) । काञ्चति ( ते ) काञ्चनं, कचि दीप्तौ । रोचते रुक्मम् । जम्बूद्वीपे जम्बू-  
 फलरसोत्थनद्यां जातं जाम्बूनदम् । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठास्याष्टापदं, अष्टनःसंज्ञायां  
 (  $\frac{६१३१३२५}{४९०६६}$  ) इति दीर्घः । कल्याणमर्जुनं कलधौतं गैरिकं [ भूरि ] चन्द्रं वसु च  
 ॥ ९५ ॥ शृङ्गयलंकारमकरिका, तदर्थं कनकम् । दुर्वर्णं स्वर्णोपेक्षया । रज्यते हेम्ना  
 रजतम् । रूप्यति रूप्यं ( रूप्यं ), रूप लुप विमोहने । खर्जति खर्जूरं, कर्ज खर्ज व्यथने ।

2 Brass.

९७ रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् । 6 Copper.

शुक्लं म्लेच्छमुखं द्व्यष्ट-वरिष्ठोदुम्बराणि च ॥

7 Iron.

९८ लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसाऽयसी ।

2 Rust of iron.

अश्मसारो, ५थ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्-मले ॥

1 Any thing  
metallic.९९ सर्वं च तैजसं लौहं, विकारस्त्वयसः कुशी । 1 Wrou-  
ght iron ;

2 Glass.

क्षारः काचो, ५थ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ bar  
iron.

4 Quicksilver.

1 Buffalo's horn.

१०० गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजाऽमले । 3 Talc.

4 Antimony.

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जन-यामुने ॥

5 Blue vitriol.

१०१ तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नक-मयूरके ।

3 Collyrium.

कर्परी, दार्विका-काथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥

3 Another sort.

इति शब्दास्सितादि । अपिशब्दात्तारं कलधौतं च ॥ ९६ ॥ रीयते स्ववति  
रीतिः, इयति—आरस्तस्य कूटं पित्तलाख्यम् । आरोऽपि, कपिलोहं च । ब्राह्मी पिङ्गा  
ब्रह्मरीतिः कांस्यं घोषो द्विलोहकम् । ताम्रयति ताम्रम् । शवति द्रवति शुक्लम् ।  
म्लेच्छदेशो मुखमुत्पत्तिरस्य । द्वे हेमरूप्ये अश्नुते द्व्यष्टम् । अतिशयेन वरं वरिष्ठम् ।  
कालिकानिवृत्तौ स्वर्णं हि तत्, अत एवोदुम्बरं, उद्रताम्बरमिति नैरुक्ताः । औदु-  
म्बरमित्येके । रक्तधातुकं च । सौराष्ट्रकं पञ्चलोहे तु वर्तकम् ॥ ९७ ॥ लुनाति लोहम्,  
लुह कथनादौ वा । शस्यतेऽनेन शस्त्रं, शसु हिंसायाम् । तेज्यते तेजयति वा तीक्ष्णं,  
शस्त्रान्तरच्छेदकत्वाद्वैकृतकाख्यं तत्, तिज निशाने । पिण्डव्यते पिण्डम् । कालं च तदयश्च  
कालायसम्, अनोश्यायःसरसामिति (  $\frac{५८१९४}{१०००००}$  ) टच् । अयते भेद्यमयः । अश्मनः  
सारोऽश्मसारः, यत्स्मृतिः—अश्मभ्यो लोहमुत्थितम् । पारशवं घनं च । मण्डते मण्डू-  
रम् । हिनस्ति सिंहानं ध्मायमानस्यायसो मलः ॥ ९८ ॥ तेजसो विकारस्तैजसं  
हेमाद्यपि लोहं, यदाहुः—सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु । सीसं च  
वीमरं ( कालायसं ) चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते ॥ शस्त्रं तु विशेषालोहम् । कुत्सितं  
श्यति कुशी फालः, यच्छाश्वतः—कुशो दर्भः कुशी फालः ( ३३७ ), जानपदकुण्डेति  
(  $\frac{४१९१४२}{१०००००}$  ) अयोविकारे कुशाद् जीष् । क्षरति गलति क्षारः । कचति ( ते ) काचः ।  
चपलोऽस्थैर्यात् । रस्यते रसायनार्थिभी रसः । सूते हेमायुषी सूतः, शिवात्प्रसूतो वा ।  
पिपति पारतः, पारं तनोति वा ॥ ९९ ॥ गा अलति वारयत्यनेन गवलं, गवते वा ।  
अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजं च तदमलं च गिरिजामलं, गौर्या मलमिति ध्यातु-  
विदः । अज्यतेऽनेनाक्षि—अञ्जनं, यमुनास्रोतसो जातम् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् ।  
कपोतवर्णं कापोताञ्जनम् । धन्वन्तरिस्तु—अञ्जनं मेचकं कृष्णं सौवीरं स्यात्सुवीरजम् ।  
कापोतं यामुनं तच्च स्रोतोञ्जनमुदाहृतम् ( घ.नि. ३।१५१ ) ॥ १०० ॥ तुदत्यक्षिरोगं  
तुत्थम् । शिखिग्रीवं मयूरग्रीवाभम् । वितुदति रोगान् वितुन्नकम् । मयूरप्रतिकृतिर्म-

- 3 Sulphur. १०२ रसगर्भं ताक्ष्यशैलं, गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ।  
 3 A blue stone used as a collyrium. सौगन्धिकश् च, चक्षुष्या-कुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥
- 4 Calx of brass. १०३ रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।  
 5 Yellow orpiment. पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥
- 5 Red chalk. १०४ गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।  
 5 Myrrh. बोल-गन्धरस-प्राण-पिण्ड- गोपरसाः समाः ॥
- 3 Cuttle fish bone. १०५ डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः, सिन्दूरं नागसंभवम् ।  
 2 Minium, or red lead. नाग-सीसक-योगेष्ट-वप्राणि, त्रिपु पिञ्चटम् ॥ 4 Tin.  
 4 Lead.

यूरकम् । कल्पते रोगाञ्जतुं कर्परी । दारुहरिद्राकाथोत्थं, तुत्थं च तद्रसाञ्जनं च तुत्थ-  
 रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥ दार्वारसस्य गर्भो रसगर्भम् । ताक्ष्यशैले कुलतायां भवं  
 ( ताक्ष्यशैलं ) । रसजातं रसाग्र्यं च । गन्धोऽस्यास्तीति गन्धिको गन्धपाषाणः,  
 रसग्रन्थे गन्धकोऽयम् । चक्षुषे हिता चक्षुष्या द्वाप्रसादाख्या । कुलमलति कुलाली ।  
 कुले तिष्ठति कुलत्था, कुलत्थप्रतिकृतिर्वा, लोकोक्तौ ताड[ तक्ष्य ]काख्या, आह  
 च-कुलाली लोचनहिता द्वाप्रसादा कुलत्थिका ( ध. नि. ५।१८ ) ॥ १०२ ॥  
 रीतेर्ध्मायमानस्य पुष्पाभं मलं रीतिपुष्पम् । पुष्पप्रतिकृतिः पुष्पकं, पक्षे  
 स्वार्थेऽण् । पिजि हिंसादौ, पिज्यते पिञ्जरम् । पीयते पीतनं, पीतं वर्णं नयति वा ।  
 आलाति शोभामालं, अलति भूषयति वा । हरेः पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठाऽस्मिन्  
 हरितालं, हरिमलति भूषयति वा । तालं च भीमवत्, यद्धन्वन्तरिः-हरितालं च  
 गोदन्तं पीतकं नटमण्डनम् । आलं च तालं गौरं च पिञ्जरं विस्त्रगन्धिकम् ( ध. नि.  
 ७।११९ ) ॥ १०३ ॥ गिरिरिदं गैरेयम् । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् । शिलातः स्रवज-  
 त्वाकृति शिलाजतु । बोल्यते बोलः, बुल निमज्जने । गन्धप्रधानो रसोऽस्य गन्धरसः,  
 [रसगन्धोऽपि] । प्राणित्यनेन प्राणः । पिण्ड्यते द्रव्यान्तरैः पिण्डः पिण्डसहत्वात् ।  
 पिष्ट इत्येके । गां पाति रसोऽस्य गोपरसः, गोपो रसोऽपि भीमवत् ॥ १०४ ॥  
 डिण्डीति शब्दमीरयति डिण्डीरः, दादिर्वा डि(दि)ण्डिमवत् । अब्धेः कफ इवा-  
 धिक्येन बहिःप्रसारादब्धिकफः सागरमलाख्यः, नद्यादौ तूपचारात् । स्फायते फेनः ।  
 सिनोति बध्नाति चेतः स्यन्दते वा सिन्दूरम् । नागात्सीसात्संभवोऽस्य नागसंभवम् ।  
 चीनपिष्टं गान्धारपिष्टो[पक्को]पि । धन्वन्तरिस्तु-सिन्दूरं रक्तेरगुश्च रागरक्तं च नागजम् ।  
 शृङ्गारभूषणं श्रीमद्रसन्तोत्सेवमण्डनम् ( ध. नि. ३।१०१ ) ॥ हंसपादो हिङ्गुलके- । न  
 न गच्छति चलत्वान्नागम् । सिनोति बध्नाति पारतं सीसं सीसपत्रं च । हेनो वर्णो-  
 त्कर्षार्थं योगे श्लेषे-इष्टं ( योगेष्टम् ) । उप्यते वप्रं वर्णोत्कर्षे बीजत्वात् । त्रपत इवा-

2 Cotton.	१०६ रङ्ग-वङ्गे, अथ पिचुस् तूलो, ऽथ कमलोत्तरम् ।
4 Safflower ; carthamus.	स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥
2 A woollen blanket.	१०७ मेषकम्बल उर्णायुः, शशोर्णं शशलोमनि । 2 Hare's or rabbit's hair.
2 Honey.	मधु क्षौद्रं माक्षिकाऽऽदि, मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥
2 Wax.	
4 Red arsenic.	१०८ मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।
3 Nitre ; saltpetre.	नैपाली कुनटी गोला, यवक्षारो यवाग्रजः ॥
3 Natron ; alkali.	१०९ पाक्वो, ऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
2 Manna of bamboos.	सौवर्चलं स्याद् रुचकं, त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥

क्षेराशु द्रवते( ति ) त्रपु । पिच्यते कुठ्यते पिचटम् ॥ १०५ ॥ रज्यतेऽनेन रङ्गम् ।  
वङ्गति वङ्गम् । आलीनमपि । पञ्च्यते सूत्रमस्य पिचुः पिचयति वा, पिचि गतौ ।  
तूह्यते फलात्तूलः, तूल निष्कर्षे, निर्वाजः कार्पासोऽयम् । रङ्गवङ्गेऽथ पिचुल इति  
प्रगल्भसंज्ञाविस्मृतेः पाठः । कमलेभ्य उत्तरं वर्णाधिक्यात्कमलोत्तरम् । कुस्यति  
कुसुम्भं, कुस श्लेषणे, कौ सुम्भ्यते निकुच्यते वा, सुभिः सौत्रः । वह्नेरिव शिखाऽस्य  
वह्निशिखम् । महच्च तद्रजनं च, रज्यतेऽनेनेति रजनं, रजरकरजनरजःसूपसंख्यानात्  
( वा० १०६७ ) नलोपः ॥ १०६ ॥ काम्यते शीतातैः कम्बलः, कम्बलः कमनीयो  
भवतीति निरुक्तम् ( २।०।३ ) । उर्णास्यास्ति—उर्णायुः उर्णाया युस् ( ५।२।१२३ ) ।  
शशस्योर्णां शशोर्णं, गृहस्थूणवत्क्षीवे । मन्यतेऽभिलष्यते मधु पुष्परसाख्यम् । क्षुद्राभिर्म-  
क्षिकाभिश्च कृतं ( क्षौद्रं माक्षिकं च ), क्षुद्राभ्रमरेति ( ४।३।११९ ) अञ् । सारधं  
च । आदिशब्दासौत्तिकभ्रामरादि । अगणितावान्तरभेदा गजनिमीलिकयैते,  
यन्निमिः—माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । विज्ञेयं भ्रामरं श्वेतं क्षौद्रं तु  
कपिलं मतम् । मधुनोच्छिष्यते त्यज्यते मधूच्छिष्टम् । सिञ्चति सिक्थकम् ॥ १०७ ॥  
मनोवाच्या शिला मनःशिला । मनःशब्देन ह्रियते मनोह्रा । नागजिह्वाप्रतिकृतिर्ना-  
गजिह्विका । शिला च । नेपालदेशे भवा मनःशिला नैपाली द्विसंज्ञा, अभेदाच्चपाली  
पाली वा । कौ नटति कुनटी । गां लाति गोला, गुडति वा । सप्तैकार्था इत्येके ।  
दग्ध्वायवाङ्कुराञ्जन्यते यवक्षारः ॥ १०८ ॥ पचनीयः पाक्वः । स्वर्जिका दग्ध्वा  
क्षार्यते स्वर्जिकाक्षारः । कापोतः कपोतवर्णः, कपोतस्यायमिति वा, ईषत्पूयते वा ।  
( सुखवर्चकः ) वर्च दीप्तौ । सुवर्चलाख्याकरस्येदं सौवर्चलम् । रुच्यते दीप्यते  
जाठराग्निरनेन रुचकं, क्षारप्रसङ्गात्पुनरुक्तम् । एवं ग्रन्थिकपत्राङ्गादि । त्वचो  
वंशात्क्षीरमस्यास्त्वक्क्षीरी, त्वक्षीरं च । वंशोत्था रोचना वंशरोचना, आह च  
( धन्वन्तरिः )—स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा

2 Seed of morunga. ११० शिशुजं श्वेतमारिचं, मोरटं मूलमैश्वरम् । 1 Root of sugarcane.

3 Root of long pepper. ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥

2 Root of sweet flag. १११ गोलोमी भूतकेशो ना, पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

2 Red-wood

3 Three spices.

2 Three myro-balans.

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं, त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥

इति वैश्य-वर्गः ९, अत्र मूलश्लोकाः १११, श्लो १.

### अथ शूद्र-वर्गः १०

4 Men of the fourth tribe.

1 Men of mixed origin.

1 A scribe.

1 Ambasta.

1 An Ugra.

1 A bard.

१ शूद्राश्चाऽवरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

आ-चण्डालात् तु संकीर्णा अम्बष्ठ-करणाऽऽदयः ॥

२ शूद्रा-विशोऽस्तु करणो, अम्बष्ठो वैश्या-द्विजन्मनोः, ।

शूद्रा-क्षत्रियोरुग्रो, मागधः क्षत्रिया-विशोः, ॥

वंशक्षीरी तु वैणवी ( घ.नि. २।५५ ) ॥ १०९ ॥ शिनोति तैश्चक्षुः, ( तस्माज्जातं ) शौभाञ्जनबीजम् । मुरति मोरटं, मुर संवेष्टने । ग्रन्थिप्रतिकृतिर्ग्रन्थिकम् । चटकाशिरो-रूपत्वाच्चटकाशिरः ॥ ११० ॥ गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । भूताः केशा अस्य भूतकेशः, भूतस्येव केशा अस्य वा । ना पुमान् । पत्राण्यङ्गुले ( गे ) पत्राङ्गम् । त्रीणि कटु-त्र्यूषणानि च शुष्ठीपिप्पलीमरीचानि समाहृतानि ( त्रिकटु, त्र्यूषणम् ) । विशेषेणौषति दहति व्योषम् । कटुतिक्तं च । त्रयाणां फलानां हरीतक्यामलकविभी-तकानां समाहारस्त्रिफला, अजाद्यतष्टाप् (  $\frac{४।१।४}{४।१।४}$  ) । वरा च ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शु पूजितं कृत्वोन्दन्ति सूरीन् क्लेदयन्ति शूद्राः, शीयन्ते वा । वृषान्-लुनन्ति वृषलाः; नारदस्तु-वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुस्ते लयम् । वृषलं तं विजानी-यात्- । ' जघन्याज्जाता जघन्यजाः ' यच्छ्रुतिः-पदभ्यां शूद्रो अजायत । ( क्र. वे. १०।१०।१२ ) । पद्याः पजाश्च । चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातोऽत्र । संकीर्णाः प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः, यस्मृतिः ( याज्ञव. १।९१-९५ )-विप्रान्मूर्धाव-सिक्तस्तु क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्श्वोऽपि वा ॥ माहिष्योग्रौ प्रजायेते विद्वद्शूद्राङ्गनयोनृपात् । करणो वैश्याद्विज्ञास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियास्मृतो वैश्याद्वैदेहिकः स्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः । क्षत्रिया मागधवैश्यच्छूद्राक्षत्तारमेव च । शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । असत्स-न्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ १ ॥ सिंहावलोकितन्यायेन सुतं इत्येव ।



1 A Māhishya.  
1 A Kshattri.  
1 A charioteer.  
1 A trader.

1 A charmaker.

1 A Chandāla.

2 An artisan.

2 One eminent by birth.  
2 A florist.

2 A potter.

2 A weaver.  
2 A tailor.  
2 A painter.  
2 An armourer.  
2 A shoemaker.  
2 An ironsmith.

३ माहिषो ऽर्या-क्षत्रिययोः, क्षत्ता ऽर्या-शूद्रयोः सुतः, ।  
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतस्, तस्यां वैदेहको विशः, ॥

४ रथकारस् तु माहिष्यात् करण्यां यस्य संभवः, ।  
स्याच् चण्डालस् तु जनितो ब्राह्मण्यां वृपलेन यः ॥

५ कारुः शिल्पी, संहतैस् तैर् द्रयोः श्रेणिः स-जातिभिः ।  
1 A company of artists.

कुलकः स्यात् कुलश्रेष्ठी, मालाकारस् तु मालिकः ॥

६ कुम्भकारः कुलालः स्यात्, पलगण्डस् तु लेपकः ।  
2 A bricklayer or plaisterer.

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्, तुन्नवायस् तु सौचिकः ॥

७ रङ्गाजीवश् चित्रकरः, शस्त्रमार्जो ऽसिधावकः ।

पादूकृच् चर्मकारः स्याद्, व्योकारो लोहकारकः ॥

शूद्रायां वैशाज्जातः, करोति प्रेष्यकर्माणीति करणः, ल्युट् । एवं सर्वत्रा-  
व्याहारानुषङ्गादि । अम्बायां तिष्ठत्यम्बष्ठः, अम्बाम्बगोभूमीति (  $\frac{८३१९७}{२९१८}$  ) षत्वम्,  
ह्रस्वो निर्देशात् । द्विजन्माऽत्र विप्रः । वैश्येति, यजश्च (  $\frac{४११९६}{४७१६}$  ) इति डीप्-  
नास्ति लक्ष्यात् । शूद्राचामहत्पूर्वेति ( वा.  $\frac{२४००}{४४००}$  ) अजादित्वाट्पा । उच्यत्युग्रः,  
उच्च समवाये । मगध्यति स्तौति मागधः ॥ २ ॥ माहिष्मां साधुर्माहिष्यः, स हि-  
अन्तःपुररक्षितेति स्मार्ताः । अर्या वैश्या । क्षदति द्वाःस्थत्वाक्षत्ता तृन्तृचौ शंसि क्षदा-  
दिभ्यः ( उ० २५० ) इत्यनिट् तृच् । क्षदस्त्वौणादिको धातुः क्षदादिपाठात् । सुवति  
प्रेरयत्यश्चान् सूतः । ब्राह्मण्यं वैश्याज्जातो [वैदेहका] वणिक्कर्मा ॥ ३ ॥  
माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियजातात् करण्यां शूद्रावैश्यजातायां सूतो रथाकारस्त्वक्षा ।  
चण्डमुग्रं कर्मांलति पर्याप्नोति चण्डालः ॥ ४ ॥ करोति कारुः, कृवापाजीति ( उ० १ )  
उण् । शिल्पं कलास्त्यस्य शिल्पी । समानजातीयकारुसंघः, श्रीयत इति श्रेणिर्द्विलिङ्गः ।  
कुलं कायति कुलकः, कुलिक इत्यन्ये, श्रेण्यादौ श्रेष्ठार्थः । कुले वणिग्वृन्दे श्रेष्ठत्व-  
मस्त्यस्य कुलश्रेष्ठी । ( मालिकः ) तदस्य पण्यमिति (  $\frac{४११९६}{१६०६}$  ) ठक् ॥ ५ ॥  
कुलानि गृहाण्यलति कुलालः, कुं मृदं लाडयति मृदनाति वा । पलेन मांसेनेव  
मृदादिना गण्डति संहन्ति पलगण्डो लेप्यकृत् । तन्त्रं तन्त्रवातानं वयति तन्त्रवायः,  
ह्वावामश्चेत्यण् (  $\frac{३१२१९}{१६१९}$  ) । कु विन्दति कुविन्दः । तुन्नं विद्धं वयति तुन्नवायः ।  
सूचिवानं शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रङ्गान् रक्तपीतान्याजीवति रङ्गाजीवः ।  
चित्रं करोति चित्रकरः, दिवाविभेत्यादिना (  $\frac{३१२१९}{२९३६}$  ) टः । शस्त्रं माष्टि तेजयति  
शस्त्रमार्जः । असीन्धावति शोधयति-असिधावकः । पादूः पादत्राणानि करोति





2 Players on the flute.

2 —on the lute.

2 A fowler or bird-catcher.

3 A vender of fresh-meat.

4 A hireling ; a servant or labourer.

2 A chandler.

3 A porter.

10 A low man.

11 servant or slave.

१३ मार्दङ्गिका मौरजिकाः, पाणिवादास् तु पाणिघाः ।

वेणुध्माः स्युर् वैणविका, वीणावादास् तु वैणिकाः ॥

2 Striking with their hands only.

१४ जीवान्तकः शाकुनिको, द्वौ वागुरिक-जालिकौ ।

2 A hunter using nets.

वैतांसिकः कौटिकश् च मांसिकश् च समं त्रयम् ॥

१५ भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिको ऽपि सः ।

वार्तावहो वैवधिको, भारवहस् तु भारिकः ॥

१६ विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश् च पृथग्जनः ।

निहीनो ऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश् चेतुरश् च सः ॥

१७ भृत्ये दासेर-दासेय-दास-गोप्यक-चेटकाः ।

नियोज्य-किङ्कर-प्रेष्य-भुजिष्य-परिचारकाः ॥

( $\frac{४१३१९००}{१४६००}$ ) इति णिनिः, कर्मन्दकृशाश्वात् ( $\frac{४१३१९००}{१४६००}$ ) इनिः । शिल्पस्यपेक्षरपत्न्यं शैलूषः । भरतस्यापत्न्यं, बिदाद्यनि बहुत्वे लुक् (यजोश्च) । नटति नटः । चरणस्य भ्रमणस्यायं चारणः, यतो देशान्तरभ्रमणाजीवति । कुत्सितं शीलं वाति कुशीलवः ॥ १२ ॥ मृदङ्गमुरजवादनं शिल्पमेपां (मार्दङ्गिका मौरजिकाः) । पाणी हन्ति पाणिघः, पाणिघताडधौ शिल्पिनीति ( $\frac{३१२१५५}{३२६७२}$ ) साधुः । वेणुं धमति वेणुध्मा वांशिकः । वीणा-वादनं शिल्पमस्य वैणिकः ॥ १३ ॥ शाकुनान् हन्ति शाकुनिकः, पक्षिमत्स्यमृगान्-हन्तीति ( $\frac{४१४१३५}{१५८८५}$ ) ठक् । एकार्थाविति शेषः । वागुरया मृगबन्धनरज्ज्वा चरति वागुरिकः । वितन्यते वीतंसः प्राणिबन्धोपकरणं, कूटः कूटयन्त्रं, ताभ्यां जीवति चरति वेति ठक् (चरतीति) । मांसं पण्यमस्य मांसिकः । सौनिकार्था इत्येके ॥ १४ ॥ भ्रियते भृतकः, स्वार्थे कन् । भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । कर्मकरः, कर्मणि भृतौ ( $\frac{३१२१२२}{३२६३६२}$ ) इति टः । वेतनेन जीवति वैतनिकः, वेतनादिभ्यो जीवति ( $\frac{४१४१२२}{१५८८५}$ ) इति ठक् । वृत्तिर्जीविकास्त्यस्यां वार्ता-अन्नाद्यं, ग्रन्थाश्रद्धार्चेति ( $\frac{५१३१९००}{१४६००}$ ) णः, वार्ताया वहो वार्तावहः । विवध्यते विवधो भारः पर्याहारो वा, वध संयमने, पुंसि संज्ञायां घःप्रायेण ( $\frac{३१३१९००}{३२६३६२}$ ), तं वहति वैवधिकः, विभाषा-विवधवीवधात् ( $\frac{४१४१३५}{१५८८५}$ ) इति ठक् । भारोऽस्त्यस्य भारिकः ॥ १५ ॥ विरुद्धो वर्णोऽस्य विवर्णः, वर्णान्तरालत्वात् । पामाः सन्त्यस्याधमत्वात् पामरः, पामा (नं) राति वा । निम्नमश्नुतीति नीचः । प्रकृतौ भवः प्राकृती गुणासंस्कृतः । पृथग्जनेभ्यः पृथग्जनः । नियतं हीयते निहीनः । अपशीयतेऽपशदः । जलति जाल्मः, जल घातने । क्षुधं लाति क्षुल्लस्तुच्छत्वात् । इतं रात्येति वा-इतरः । बर्वरोऽपि [यथाजातोऽपि] । भारतादौ रेफशकारौ ॥ १६ ॥ भरणीयो भृत्यः, भृत्योऽसंज्ञायां ( $\frac{३१३१९००}{३२६३६२}$ ) इति

- 4 One nourished by a stranger. १८ पराचित-परिस्कन्द-परजात-परैधिताः ॥  
 6 A lazy man. १९ मन्दस् तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ।  
 6 A dexterous person. दक्षे तु चतुर-पेशल-पटवः सूथान उष्णश् च ॥  
 10 A Chandala. २० चण्डाल-प्लव-मातङ्ग-दिवाकीर्ति-जनङ्गमाः ।  
 निषाद-श्वपचावन्तेवासि-चाण्डाल-पुक्कसाः ॥  
 1 Barbarians. २१ भेदाः-किरात-शबर-पुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।  
 4 A hunter, or deer-killer. व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर् लुब्धको ऽपि सः ॥

क्यप । दासस्यापत्यं दासेरो दासेयश्च, क्षुद्राभ्यो वा ( $\frac{४}{१}\frac{१}{२}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$ ) इति ढक्-ढ्कौ । दीयते दासः, दस्यते (ति) वा, दसु उपक्षये । गोपनीयो गोप्यः । चेदति चेतः, चित् प्रेथे । (नियोज्यः) प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे साधू ( $\frac{४}{२}\frac{३}{२}\frac{६}{२}\frac{६}{२}$ ) । किं करोमीत्याज्ञाप्रतीक्षकः किंकरः, दिवाविभानिशेति ( $\frac{३}{२}\frac{२}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}$ ) टः । प्रेषणीयः प्रैष्यः, प्राद्वहोढोढेपैष्येध्विति (वा०  $\frac{३}{६}\frac{६}{६}\frac{६}{६}$ ) वृद्धिः, ईष उच्छे-इत्यस्मात् प्रेष्यः । भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टं भुजिष्यः ॥ १७ ॥ परैराचीयते वर्धयते पराचितः । परिस्कन्दयते-आकस्य नियुज्यते परिस्कन्दः, परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ( $\frac{८}{३}\frac{३}{३}\frac{१०}{६}\frac{५}{६}$ ) परैरेध्यते वर्धयते परैधितः ॥ १८ ॥ मन्दते स्वपितीव मन्दः, अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः । तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः, तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१५}{६}\frac{६}{६}$ ) इति सूत्रे-आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यात् ( $\frac{२}{२}\frac{२}{२}\frac{६}{६}\frac{६}{६}$ ) कः । आलस्यमस्यस्यालस्यः, अर्श आदिवात् ( $\frac{५}{२}\frac{२}{२}\frac{१३}{३}\frac{३}{३}$ ) अच् । (शीतकः) शीतादलसे, शीतोष्णाभ्यां कारिणीति ( $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{१०}{३}\frac{३}{३}$ ) कन् । न लसत्यलसः । दक्षते दक्षः । चतते कर्म चतुरः । पिशति पियति वा पेशलः, पिश अवयवे, रि पि गतौ । पटति पाटयति वा पटुः । सुष्ठूथानमुद्योगोऽस्य सूथानः । उषति दहतीवोष्णः । उष्णलोऽपि ॥ १९ ॥ चण्डते चण्डालः । प्लवते प्लवः । मा निषिद्धं तङ्गति मातङ्गः, अ मा नो नाः प्रतिषेधे (?), मतङ्गस्यापत्यमिति पौराणिकः । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ भयदत्वात् । जनं गच्छति जनंगमः, गमश्च ( $\frac{३}{२}\frac{२}{२}\frac{४७}{६}\frac{६}{६}$ ) इति खच् । निषण्णमस्मिन्पातकमिति निषादः, निषीदति वा, ज्वलादिस्वाष्णः, ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१३}{३}\frac{४०}{६}$ ) । श्वानं पचति श्वपचः, पचादिस्वाद्योपवादोऽच्, नन्दिग्रहीति ( $\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१३}{३}\frac{४४}{६}$ ) । ग्रामान्ते वसति-अन्तेवासी, अन्तावसायी च । (चाण्डालः) कुलालवरुड(कर्मार)निषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्चन्दस्युपसंस्थानात् (वा० ?) स्वार्थेऽण् । पुक्कुसितं कसति पुक्कसः, पुक्कस इत्येके । अवान्तरभेदोऽत्र नादतः, यतः श्वपचो [श्वपो] डोम्बः [मः] पुक्कसो मृतपः ॥ २० ॥ किराताद्यास्तथा म्लेच्छजातीयाः-दरद्भुटभेदादयश्चाण्डालभेदाः । किरति शरान् किरातः । शवत्यरण्यं शवरः । पोलति भ्रमति पुलिन्दः । एतेऽरण्यचरा

7 A dog.

२२ कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ।

1 A mad dog.

शुनको भषकः आ स्यादलर्कस् तु स योगितः ॥

9 A dog trained for chase.

२३ आ विश्वकद्रु मृगया-कुशलः, सरमा शुनी । 2 A bitch.

9 A village hog.

1 Any young animal.

विट्चरः सुकरो ग्राम्यो, वर्करस् तरुणः पशुः ॥

4 Chase ; hunting.

२४ आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।

1 A deer wounded on its right side.

दक्षिणाऽरु लुब्ध-योगाद् दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥

10 A thief or robber.

२५ चौरैकागारिक-स्तेन-दस्यु-तस्कर-मोषकाः ।

प्रतिरोधि-परास्कन्दि-पाटच्चर-मलिम्लुचाः ।

देशभेदाद् भिन्नाः । स्लेच्छत्यव्यक्तं वक्ति स्लेच्छः । रिष्टया मालभटा भिन्ना नाहलाश्चान्यजाः पृथक् । विध्यति व्याधः, श्याद्व्यधेति (  $\frac{३।१।१४१}{२६०३}$  ) णः । मृगान् याति मृगयते वा मृगयुः । लुभ्यते ( स्म ) गृध्यति मांसे लुब्धकः ॥ २१ ॥ कुले गृहे भवः कौलेयकः, कुलकुक्षीति (  $\frac{४।२।१९६}{२६१६}$  ) ढक्ञ् । सरमाया अपत्यं सारमेयः । कोक्ते कुक्, चोरग्राहिकुकशब्दं वा कुरति ( कुक्कुरः ), कुर शब्दे । मृगान्द-शति मृगदंशकः । शुनति शुनकः, शुन गतौ । भषति कुत्सितं वाशते भषकः । शवति श्वयति वा आ । मण्डली च । रथ्यामृगो देश्याम् । स आ संजातगरण्यो गोल्यते वार्यते दशनभयादलर्क उन्मत्तः आ ॥ २२ ॥ विश्वं कन्दस्याह्वयते विश्वकद्रुः, विगतं श्वक-दनमस्येत्येके, विश्वकं द्रवति वा । सरति सरमा देवशुनी, विशेषवृत्तिरपि सामान्येऽ-भिधानात् । विषं गूथं चरति ( अति ) विट्चरः । सूयते बहून् सुकरः । वर्कतेऽवीन् वर्करः, वृक आदाने ॥ २३ ॥ आचोद्यन्ते त्रास्यन्ते प्राणिनोऽन्नेत्याच्छोदनं, चुदेऽश्वत्वम् । मृगान्वयति मृगव्यं, मृगव्येति मुनिः ध्येज् संवरणे । आखेट्यन्ते प्राणिनोऽत्राखेटः, खिट उत्त्रासने । मृग्यन्ते प्राणिनोऽस्यां मृगया, मृगयाटाट्येत्यङ् ( परिचर्यापरि-सर्येति ) । पापद्विश्च । लुब्ध [ क ] संबन्धाद् दक्षिणे पार्श्वेऽरुणमस्य दक्षिणारुः ( दक्षिणेर्मा ), दक्षिणेर्मा लुब्धकयोग इति (  $\frac{५।४।१९६}{२६१६}$  ) साधुः, व्रणोऽस्त्रिया-मीर्ममरुस्त्युक्तम् ॥ २४ ॥ चोरयति चोरः, स्वार्थेण ( चौरः ), चुराशीलो वा, छत्रादित्वाणः (  $\frac{४।४।१९६}{२६१६}$  ) । एकस्मिन्नसहायेऽगारे भव ऐकागारिकः, ऐकागारि-कट् चौर (  $\frac{५।४।१९६}{२६१६}$  ) । स्तेनयति स्तेनः, स्तेन चौर्ये, श्यास्त्यहजविभ्य इति ( उ० २०४ ) इनचि स्तेनः स्यात् । दस्यत्युपक्षिणोति दस्युः । तत्करोति तस्करः, तद्वृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ( वा०  $\frac{३।७।१९६}{२६१६}$  ) । मुष्णाति मोषकः । प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधी । परानास्कन्दति परास्कन्दी । पाटयश्चरति पाटच्चरः, पटच्चरे जीर्णवस्त्रे भवो वा । मलिनैर्मलोचयति मलिम्लुचः, म्लुच स्तेयकरणे । पारिपन्थिकः पश्यतोहरश्च, वागिदक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्विति ( वा०  $\frac{३।८।१९६}{२६१६}$  ) षष्ठ्या अलुक् ।

- 4 Theft, robbery. २६ चौरिका स्तैन्य-चौर्ये च स्तेयं, लोपत्रं तु तद्-धने ।  
 1 Booty.  
 1 A net, chain, or cage. वीतंसस् तूपकरणं बन्धने मृग-पक्षिणाम् ॥
- 2 A snare or trap. २७ उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्, वागुरा मृगबन्धनी ।  
 2 A net.  
 5 A cord, rope or string. शुल्वं वराटकं स्त्री तु रज्जुस् त्रिषु वटी गुणः ॥
- 2 Rope and bucket of a well. २८ उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ।  
 2 A loom.  
 2 Threads. पुंसि वेमा वायदण्डः, सूत्राणि नरि तन्तवः ॥
- 2 Weaving. २९ वाणिर् व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये, पुस्तं लेप्याऽऽदि-कर्मणि ।  
 1 Plastering.  
 1 A doll or puppet. पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद् वस्त्र-दन्ताऽऽदिभिः कृता ।  
 ' जतु-त्रपु-विकारे तु जातुपं त्रापुषं त्रिषु ' ॥ १ ॥

व्यलीकं चातिसंधानं व्यञ्जनं च प्रतारणम् ॥ २५ ॥ चोरस्य भावश्चौरिका, मनोज्ञा-  
 दिवात्, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (  $\frac{५}{१}\frac{१}{७}\frac{३}{२}\frac{३}{३}$  ) वुक् । ब्राह्मणाद्वित्वात्प्यजि गुणवचनं-  
 ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (  $\frac{५}{१}\frac{१}{७}\frac{३}{२}\frac{३}{३}$  ) चौर्यम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा सौन्यं,  
 स्तेनादिनियोगाविभागात्प्यम् ( इ० ) । स्तेनाब्रह्मलोपश्च (  $\frac{५}{१}\frac{१}{७}\frac{३}{२}\frac{३}{३}$  ) इति स्तेयम् ।  
 लुप्यते लोपत्रं चौर्यधनम् । मृगादिबन्धननिमित्तं जालवागुरादिसाधनं, वितन्यत  
 इति वीतंसः, वितस्यते बध्यतेऽनेन वा, तसिः सौत्रः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वपातान्मध्यतेऽ-  
 नेनोन्माथः । छलेन यम्यतेऽनेन कूटयन्त्रं, पाशयन्त्रमित्येके । ( मृगबन्धनी )  
 रज्जुरिति शेषः । अवागुरयति मृगान् वागुरा जालाकृतिः । शु[ सु ]पूजार्थेऽन्यथं,  
 पूजितमीयते शु[ सु ]भ्यं, शुभ्यं वा । वध्यते वेष्टयते वटाकरः, वटी च सृज्यते ।  
 रज्जुः । गुण्यतेऽभ्यस्यते गुणः । वटा गुण इति पृथवाहुः । यैर्वेष्टनैर्द्विगुणा त्रिगुणा  
 वा रज्जुर्वेष्टयते वटीगुण इत्येके ॥ २७ ॥ उद्धाट्यते प्रकाश्यतेऽभ्यनेनोद्धाटनं,  
 ऊर्ध्वं हन्य [ घात्यं ] तेऽनेनेत्युद्धाटनमिति कौटिल्यः । प्रहेरपट्टादेर्जलमूर्ध्वं  
 बाह्यतननोद्वाहनम् । पादावर्तोपि । वयन्यनेन वेमा । उप्यते पीड्यते यन्त्रे सूत्रं  
 येनेति वापस्तदर्थो दण्डो वायदण्डः, वायदण्ड इति तु युक्तम् । सूयते सूज्यते वा  
 पटोऽनेन सूत्रम् । तन्यतेऽनेन तन्तुः । नरि पुंसि ॥ २८ ॥ व(वा)णनं वाणिः,  
 वयनं वा, अत एव निष्प्रवाणिर्नवः पटः । विवयनं व्यूतिः, ऊतीयूतीति  
 (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{७}\frac{३}{३}$  ) साधुः । तुल्या च तुल्या च तुल्ये । पुस्यतेऽमिमर्द्यते मृदत्र पुस्तं,  
 पुस्त आदरे वा । पञ्चालदशे भवा पाञ्चालिका यया बालाः खेलन्ति ।  
 ( पुत्रिका ) पुत्रात्कृत्रिम, इति ( ग० ) कन् यावादिभ्यः कन् (  $\frac{५}{१}\frac{१}{७}\frac{३}{२}\frac{३}{३}$  ) ।  
 आदिशब्दाच्चर्मलवाद्यैः, स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे लेप्येनाञ्जलिकारिका ।

4 A basket.

2 A peg.

1 Its string.

3 A shoe.

1 A boot.

3 A thong.

1 A whip.

3 A vulgar lute.

2 Goldsmith's scales.

3 A touchstone.

2 An iron chisel.

2 A crucible.

2 Bellows.

३० पिटकः पेटकः पेटा-मञ्जूषा, ५थ विहङ्गिका ।

भारयष्टिस्, तदाऽऽलम्बि शिक्यं काचो, ५थ पादुका ॥

३१ पादूरुपानत् स्त्री, सैवाऽनुपदीना पदाऽऽयता ।

नद्ध्री वर्ध्री वरत्रा स्यादश्वऽऽदेस् ताडनी कशा ॥

३२ चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ।

नाराची स्यादेषणिका, शाणस् तु निकषः कषः ॥

३३ व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ।

2 A pencil or brush.

तैजसावर्तनी मूषा, भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥

त्रपुजतुनोःषुक्' ( $\frac{४३१३३८}{२५२८}$ ) ॥ २९ ॥ पेटति पिटः, पिट संघाते, कः ।  
 ण्वुलि पेटिकः । पीड गहने (अवगाहने), अस्मात्पीडा, पीड् पानेऽस्मात्पेटेति  
 श्रीभोजः । मञ्जु मनोज्ञं कृत्वा शस्त्राद्यैरुपयतेऽत्र मञ्जूषा । आद्यौ पेटारिकायां  
 परौ महत्याम् । विहंगप्रतिकृतिश्चामादिमयी, या भित्त्यादौ लम्बमाना स्थाप्यते  
 प्रयाणके च संचार्यते (विहंगिका) । भारोद्धहनाय यष्टिः, चतुर्दण्डिकेति सभ्याः,  
 शिक्याधारस्कन्धग्राह्यो लगुड इति द्रवि[मि]डाः, विहंगमेत्येके । तदालम्बो  
 भारालम्बः, तस्या आलम्बते वा । शक्नोति वोढुं शिक्यं, अध्व्यादिः (उ० ५५१) ।  
 कच्यतेऽनेनेति काचः, कच बन्धने, यत्र रज्जुपञ्जरे वोढव्यमास्ते ॥ ३० ॥ पद्यतेऽनया  
 पादूः, णिक्कसिपद्यतेऽस्तिपूः (उ० ८५) । (पादुका) स्वार्थे कन्, केऽण इति  
 ( $\frac{४१११३}{८३४४}$ ) ह्रस्वः । उपनहति पादमुपानत्, नहिवृतिवृषीति ( $\frac{६३१११६}{१०४७७}$ )  
 दीर्घः । पादत्राणं च । अनुपदं पादायामेन बद्धानुपदीना, अनुपदसर्वाङ्गेति ( $\frac{५१२१०}{१८१०}$ )  
 खः । नहति बध्नाति नद्ध्री । वर्धते दीर्घोभवति चर्मरज्जुत्वाद्वर्ध्री । त्रियतेऽनया  
 वरत्रा, वरत्रा वैत्रवैणवीति तु चाणक्याः सूत्राध्यक्षे (?) उपचारादाख्यत् ।  
 कशति कशा चर्मयष्टिः ॥ ३१ ॥ चण्डालस्येयं चाण्डालिका । कट्य(ड्य)ते तन्त्री-  
 भिरान्रियते कटो(ण्डो)लवीणा किन्नर्याख्या । नरमञ्चति नराड् तस्येयं, नाराची ।  
 अन्विष्यते वर्णोऽनयेत्येषणिका, स्वर्णतुलेतीह युक्तम् । इयति तनूकरोति शाणः ।  
 निकष्यतेऽत्र निकषः, गोचरसंचरेति ( $\frac{३३३११०९}{३३३१०९}$ ) चकारात्साधुः, पुंसि संज्ञायां घो वा  
 ( $\frac{३३३११०९}{३३३१०९}$ ) । एवं कषः, निकषोपलः इत्येके, पचाद्यच् नन्दिग्रहीति, ( $\frac{३३३११०९}{३३३१०९}$ )  
 मणिकारादिभाण्डमाहुः, यन्मुनिः—शाणस्तु निकषोपलः ॥ ३२ ॥ वृश्चति छिनत्ति  
 व्रश्चनः । पत्राकारः पत्राणां वा परशुः (पत्रपरशुः) । एषत्येषिका, ईष उञ्छे ।  
 काष्ठलोहमयी शलका तूलिका, तूल निष्कर्ष । ईषिकेत्येके, शलाकेषिकयोस्तूलिरिति  
 दुर्गो भेदेनाह । तैजसं हेमादि-आवर्त्यते द्रवीक्रियतेऽस्याम् । मूयते मूषा, मूङ्



- 2 A gimlet or auger. ३४ आस्फोटनी वेधनिका, कृपाणी कर्तरी समे । 2 Scissors or shears.  
 2 A carpenter's chisel. वृक्षादनी वृक्षभेदी, टङ्कः पाषाणदारणः ॥ 2 A hatchet.  
 2 A saw. ३५ क्रकचो ऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका । 2 Shoemaker's knife.  
 3 An image of iron. सूर्मि स्थूणाऽयःप्रतिमा, शिल्पं कर्म कलाऽऽदिकम् ॥  
 1 An art. प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया  
 8 An image; statue or picture. ३६ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया  
 2 Resemblance. प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ।  
 12 Like, similar. ३७ वाच्य-लिङ्गाः समस् तुल्यः सदृशः सदृशः सदृक् ।  
 (In composition) Like. साधारणः समानश् च स्युत्तर-पदे त्वमी ॥  
 ३८ निभ-संकाश-नीकाश-प्रतीकाशोपमाऽऽदयः ।  
 11 Wages or hire. कर्मण्या तु विधा-भृत्या-भृतयो भर्म वेतनम् ॥

बन्धने । बभस्ति भक्षयतीव स्थाप्यं भस्त्रा । चर्ममयी, प्रसीव्यते प्रसेविका, प्रसेवकोऽपि ॥ ३३ ॥ आस्फोटयते विध्यते चानया सौक्तिकादि ( आस्फोटनी, इ० ) । कल्प्यते छिद्यतेऽनया कृपाणी । कर्ष्यतेऽनया कर्तरी । वृक्षोऽद्यते छेद्यतेऽनेन शस्त्रकेण वृक्षादनः । टङ्क्यतेऽनेन टङ्कः, टकि बन्धने, हन्यमानः-टंशब्दं कायति वा ॥ ३४ ॥ क्रशब्दोच्चारणेन कचति क्रकचः । करसंचायं शस्त्रपत्रं करपत्रं, करशब्दोच्चारणेन पतति वा । इयत्स्थनयेत्यारा, भिदादौ-आराशस्त्र्यां ( ग० ) साधुः । चर्मसी वनी च । सुवति सूर्मि, शौभनोर्मिस्थिके । तिष्ठति स्थूणा, यच्छाश्वतः-स्थूणा स्तम्भेऽथ सूर्म्या च ( ७२२ ) । अयोमयी प्रतिकृतिः अयःप्रतिमा, यत्स्मृतिः-सूर्मी ज्वलन्तीमालिङ्गन्मूल्यवे गुरुतल्पगः । शिनोति शिल्पं, शिन् निशाने, शिल उच्छेदस्माद्वा । कला गीताद्याश्चतुःषष्टिः । आदिशब्दः प्रकारे ॥ ३५ ॥ प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानं, प्रतिमा च । प्रतिबिम्ब्यते प्रतिबिम्बं, बिम्बसदृशं वा । प्रतियात्यतेऽनया प्रतियातना, यत निकारोपस्कारयोः । अच्यतेऽर्चा । प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिरुपसदृशः । प्रतिरूपं [ प्रतिच्छन्दः ] प्रतिकायश्च । उपमितिरुपमा । केचिदेतत्पूर्वः संबध्नन्ति ॥ ३६ ॥ समति समः । तुलया संमितस्तुल्यः, नौवयोधमेति (  $\frac{४१४१९३}{१६४३३}$  ) यत् । ( सदृश इ० ) समान इव दृश्यते, त्यदादिषु दशोरनालोचने कञ्च (  $\frac{३१२१६०}{४४३६०}$  ) इत्यत्र समानान्ययोश्चेतिवक्तव्यात् ( वा०  $\frac{३०२९४}{१६४३३}$  ) कसः कन् किन् च, दृग्दशतुल्यवति (  $\frac{६१३१८९}{१६४३३}$  ) समानस्य सः । समानमाधारणं मानं चास्य साधारणः समानश्च ॥ ३७ ॥ वाच्यलिङ्गास्तुल्या-र्थाश्चेते, यथा चन्द्रनिभं मुखं, पद्मसंकाशम् । नियतं भाति निभम् । समं काशते संकाशः । आदिशब्दाच्चन्द्रप्रतिमा, पितृरूपः, आयासभूत इत्यादि । चन्द्रेण निभ इत्यादौ न भवति समास एवोत्तरपदत्वस्य रूढेः । कर्मणि साधु कर्मण्या, भर्मण्या वा । विधीयतेऽनया विधा, लक्ष्ये भोजनपिण्डे रूढा । ( भृत्या, इ० ) भ्रियतेऽनयेति, संज्ञार्थासमजेति (  $\frac{३१३१९९}{१६४३३}$  ) क्यप्, स्त्रियां क्तिन्, मनिन्, ल्युट् । वीयतेऽद्यते वेतनं,



13 Spirituous  
liquor.

३९ भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।

सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद् वरुणात्मजा ॥

४० गन्धोत्तमा-प्रसन्नैरा-कादम्बर्यः परिस्रुता ।

2 Eating what ex-  
cites thirst.

मदिरा कश्य-मद्ये चाप्यवदंशस् तु भक्षणम् ॥

2 A tavern.

४१ शुण्डापानं मदस्थानं, मधुवारा मधुक्रमाः ।

2 Tippling.

4 Spirit, distilled  
from Bassia.

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकम-द्वयोः ॥

3 Rum.

४२ मैरेयमासवः शीधुर्, मंदको जगलः समौ ॥

2 Distillation.

2 Ferment.

संधानं स्यादभिषवः, किण्वं पुंसि तु नम्रहूः ॥ <sup>2 Vinous  
liquor for  
distill-  
ing.</sup>

वी गत्यादौ ॥ ३८ ॥ भरणे साधु भरण्यम् । मूलेनानाम्यं मूल्यं, नौवयोधर्मेति यत्  
(  $\frac{४१४१९९}{२६४३}$  ) । निर्विश्रयते भुञ्जते निर्वेशः । पण्यते-आभाव्यते पणः, नित्यपणः-  
परिमाण इति (  $\frac{३१३१६६}{२४२३}$  ) साधुः । स्यते परिवास्यते सुरा । हलिनो बलस्य प्रिया ।  
जहाति लज्जामनयेति हाला, हलति विलिखत्यङ्गं वा, ज्वलादित्वाणः, ज्वलितिक-  
सन्तेभ्यो णः (  $\frac{३१३१९४०}{२९०३}$  ) । परिस्रवति परिस्रुत्, परिस्रुता च । वरुणात्मजी वारुणी  
समुद्रोत्थत्वात् ॥ ३९ ॥ गन्धेनोत्तमा । प्रसीदति प्रसन्ना, अच्छसुरा । एति भ्राभ्य-  
त्यनया-इरा । कुत्सि ताम्बरस्य नीलवासस इयं कादम्बरी, सहार्थे तृतीया । माद्य-  
त्यनया मदिरा । कशादेशे भवं कश्यम् । मदे साधु मद्यं, माद्यन्त्यनेन वा, कृत्यल्युटो  
बहुलं (  $\frac{३१३१९४३}{२८४४}$  ) इति करणे गदमचरेति (  $\frac{३१३१९००}{२८४४}$  ) यत् । स्वादुरसा  
मदिष्ठा कल्यं हारहूरं कापिशायनं च । अवदश्यते पानरुचिजननार्थमवदंशः, खर-  
विशदमभ्यवहार्यम् । चर्वणमुपदंशश्च ॥ ४० ॥ शुण्य(न्य)ते शुण्डा, शुण(न)  
गतौ । पानमद्योरास्पदं कल्यपालगृहैकदेशः । शाश्वतस्तु-कुञ्जराणां करः शुण्डा  
शुण्डा कादम्बरी मता ( ३४५ ) । ( मधुवारा इ० ) क्रमेण मधुपानावसराः । गौडी  
पैष्टी च माध्वी च फलोत्था च सुरा स्मृतेति सुराया भेदानाह । माक्षिकमिश्र आसू-  
यते मध्वासवः । मधुनो विकारो मधुना कृतो वा माधवकः, कुलालादित्वाद्बज्  
(  $\frac{४१३१९९८}{२४२३}$  ) । मन्त्यते मधु, माद्यन्त्यनेन वा । मृद्वीकाया विकारो माद्वीकं, माध्वीक-  
मित्युपाध्यायः । मद्यस्योक्तत्वाद्-अद्वयोरित्येके पेटुः, तन्न-सामान्यविशेषरूपत्वात्  
॥ ४१ ॥ मिरायां देशे भवो गौड्याः सुराया विशेषो मैरेयः । शेरतेऽनेन शीधुः, शीडो धुक-  
( उ. १७८ ) । शीधोरित्येके पठित्वा शीधुप्रतिकृतिक इति व्याख्यन् । यदाहुः-मध्वासवस्तु  
मैरेयं, तन्न-यन्माला-मैरेयो गदितः शीधुः, ( इक्षोः ) [ अ ] पकरसोऽपि । मेद्यति स्निह्य-  
त्यनेन मेदकः । भृशं गलति जगलः स्वच्छः सुरासंधानद्रव्यपक्कः । संधीयते संधानं वंशां-  
कुरफलादीन् बहुकालं संधाय क्रियते । अभिषूयते चिरं क्लिद्यतेऽभिषवः । भावसाधनो  
वा द्वौ सुरासंधौ वर्तते । कि(क)णति कीयते वा सुराऽनेन किण्वं माषदलन्या(ला)दि  
सुराबीजाख्यम् । नम्रेनाह्वयते स्पधते सुराच्छादनाभावान्नम्रहूः, नम्रहुर्मालायाम् ॥ ४२ ॥

- 2 Yest, barm, froth. ४३ कारोत्तरः सुरामण्ड, आपानं पानगोष्ठिका । 2 Place where people drink together.
- 2 A drinking vessel. चषकोऽस्त्री पानपात्रं, सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥
- 5 A gamester. ४४ धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत् समाः ।
- 2 Sureties. स्युरलम्नकाः प्रतिभुवः, सभिका द्यूतकारकाः ॥ 2 Keepers of gaming houses.
- 4 Gaming. ४५ द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।
- 3 Dice. पणोऽक्षेषु ग्लहो, ऽक्षास् तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥
- 9 Moving a piece at play. ४६ परिणायस् तु शारीणां समन्तात् नयनेऽस्त्रियाम् ।
- 2 A checkered board or cloth. अष्टापदं शारिफलं, प्राणिवृत्तं समाह्वयः ॥
- 2 A match of cocks, &c. ४७ उक्ता भूरि-प्रयोगत्वादेकरिमन् ये ऽत्र यौगिकाः, ।
- ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूच्या लिङ्गाऽन्तरेऽपि ते ॥
- इति शूद्र-वर्गः १०, अत्र मूलश्लोकाः ४६॥, श्लो० ॥
- इत्यमरासिंह-कृतौ नाम-लिङ्गाऽनुशासने ।
- द्वितीयः काण्डो भूम्याऽऽदिः साऽङ्ग एव समर्थितः

कारेण क्रियावशान्मल्यः कारोत्तमः । सुरोध्वं स्वच्छो भागः (सुरामण्डः) । आपोयतेऽस्मिन्नापानम् । पानाय गोष्ठी-आसनबन्धः पानगोष्ठी, गावो नानाविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्रेति । चषन्त्यनेन चषकम् । गल्वर्कोऽपि, स्फाटिके पात्रेऽयं रूढः, विवक्षातो विध्यनुवादौ । सरसि सरकः । अनुतृप्यन्त्यनेनानुतर्षणं सुरापरिवेषणम् । चषकपर्यायावेतावित्येके, यन्मुनिः-चषकश्चानुतर्पश्च सरकश्चेति ॥ ४३ ॥ धूर्वति हिनस्ति धूर्तः । अक्षेदीव्यति विजिगीषते तच्छीलोऽक्षदेवी । किं तवास्तीति पणते कितवः । लगति लग्नकः । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः । सभा द्यूतशालास्यस्य सभिकः । द्यूतं कारयति द्यूतकारकः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ, आद्ययोः सर्वसामान्यात् ॥ ४४ ॥ दीव्यतेऽस्मिन् द्यूतम् । कितवस्य कर्म कैतवम् । पणनं पणः । दुरोदरं नानार्थं । पण्यते पणो बन्धकः । गृह्यते ग्लहः अक्षेषु ग्लहः (  $\frac{3}{4} \frac{3}{4} \frac{3}{4} \frac{3}{4}$  ) इत्यपि । अक्षणोऽयक्षः । दीव्यत्यनेन देवनः । पाश्यते ब्रह्मतेऽनेन पाशकः, प्राशक इत्येके ॥ ४५ ॥ वामदक्षिणयोः शारीणां परिणयनं परिणायः, परिन्योर्नीणोद्धृताशेषयोः (  $\frac{3}{4} \frac{3}{4} \frac{3}{4} \frac{3}{4}$  ) इति घञ् । शृणुतीति शारी खेलनी । अष्टौपदान्यस्याष्टापदम् । शारयः फलन्त्यत्र शारिफलं खेलनाधारः, चतुरङ्गफलकादि । आकर्षो नानार्थः । प्राणिभिर्मेष्कवकुटादिभिर्भूतं प्राणियुतम् । संघर्षेणाह्वयन्तेऽत्र समाह्वयः ॥ ४६ ॥ येऽत्र संबन्धिषाद्दालक्ष्यबाहुल्यादेकस्मिन्-लिङ्गे-उक्तास्ते तद्गुणयोगादन्यत्र वर्तमाना लिङ्गान्तरेऽप्युत्प्रेक्ष्याः, यथा कर्मण्या भृतिः, कर्मण्यं वेतनं, हलिप्रिया सुरा, हलिप्रियं मद्यं, अक्षवती सभा, अक्षवद् द्यूतम् । एवं मालाकारी स्त्री, अक्षदेविनी स्त्री । तथानुपदानं पादत्राणम् ॥ ४७ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥ इति श्रीभट्टक्षीरस्वामिकृतटीकासहितेऽमरकोशेऽष्टादशे भूम्यादिकाण्डे द्वितीयं समाप्तम् ।

## तृतीयं सामान्य-काण्डम् ।

१ विशेष्य-निघ्नैः संकीर्णैर् नानाऽर्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गाऽऽदि-संग्रहैर् वर्गाः सामान्ये वर्ग-संश्रयाः ॥

२ स्त्री-दाराऽऽद्यैर् यद् विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुण-द्रव्य-क्रिया-शब्दास् तथा स्युस् तस्य भेदकाः ॥

१ Fortunate, well-fated.

३ सुकृती पुण्यवान् धन्यो, महच्छस् तु महाशयः ।

2 Magnanimous.

2 Good hearted.

2 Perseverant, diligent.

हृदयालुः सुहृदयो, महोत्साहो महोद्यमः ॥

10 Skilful, conversant.

४ प्रवीणे निपुणाऽभिज्ञ-विज्ञ-निष्णात-शिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥

श्रीगणेशाय नमः । विशेष्यनिघ्नो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्ये पञ्च वर्गास्ते काण्डद्वयोक्तसाधारण्यात्सामान्यकाण्डेऽस्मिन् स्तुतीयेऽवान्तरवर्गान् संश्रयन्ति, यथा नानार्थे कान्तादिवर्गाः, अव्ययवर्गेऽनेकार्थैकार्थवर्गौ, लिङ्गशेषवर्गे स्त्रीलिङ्गादि-वर्गाः । वर्गसंग्रह इत्येके पेठुः, सामान्यकाण्डे ये पञ्च वर्गाः स वर्गसंग्रह इति योजना । आदिशब्दः प्रकारे ॥ १ ॥ स्यादिभिः पदैर्यादृग्लिङ्गैर्यादृग्वचनैश्च विशेषणैर्यद्विशेष्यं भेद्यं प्रस्तुतं तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गास्तादृग्वचनाश्च भेदका विशेषणानि भवन्ति । गुणशब्दा यथा प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं कलत्रम् । द्रव्यशब्दा यथा दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम् । क्रियाशब्दा यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम् । दाराद्यमिति पाठो युक्तः । स्त्रीनराद्यैरित्येके, स्त्रीपुंनपुंसकैरित्यर्थः । क्षेमं करोति शिवतातिः शिवं करोति इति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ धने सायुर्धन्यः । महानाशयोऽस्य महाशय उदाराभिलाषः । उदीर्णं उद्गोदारा-वुदात्तश्च महामनाः । प्रशस्तं हृदयमस्यस्य हृदयालुः, हृदयादेरा (च्चा) लुरन्त्यतर-स्याम् ( वा० ३२१६ ) । स एव हि हृदयेन सह वर्तते, अन्ये मांसखण्डे सत्यप्य-हृदयाः, यन्ममैव-हृदयं तद्विविक्ते यद्भावमन्यच्चलं पलम् । शतैकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥ चिद्रूपोऽपि । ( महोत्साहः ) उद्यमवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रकृष्टा वीणास्येति प्रवीणः, मुख्यार्थं परित्यज्य निपुणे रूढः, यदाहुः ( कुमारिलभ० )-निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्तेऽद्यतनैः काश्चित्कश्चिन्नैव त्वशक्ति इति । एवं निष्पातकुशलौ । निपुणति निपुणः, शोभनकर्मत्वात् । अभितो जानात्यभिज्ञः । विजानाति विज्ञः, इगुपधञेतिः ( ३११३३५ ) । निष्णा(स्ना)ति

2 Venerable.

2 Dubious.

3 Meriting a fee or reward.

4 Munificent.

2 Long-lived.

2 Acutely investigating.

4 Joyful, cheerful.

3 Ssd, perplexed.

2 Regretting.

3 Sincere, candid.

५ पूज्यः प्रतीक्ष्यः, सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

दक्षिणीयो दक्षिणार्हस् तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥

६ स्युर् वदान्य-स्थूललक्ष्य-दानशौण्डा बहुप्रदे ।

जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस् तु शास्त्रवित् ॥

2 Skilled in sacred sciences.

७ परीक्षकः कारणिको, वरदस् तु समर्द्धकः ।<sup>2</sup> Granting a prayer.

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥

८ दुर्मता विमना अन्तर्मनाः, स्यादुत्क उन्मनाः ।

दक्षिणे सरलोदारौ, सुकलो दातृभोक्तरी ॥

2 Liberal in giving and using.

निष्णातः, निनदीभ्यांस्नातेः कौशले ( $\frac{८३१८९}{३०८३}$ ) इति षत्वम् । शिक्षा संजातास्येति शिक्षितः । विज्ञानं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः । कृतं संस्कृतं सुखमस्येति कृतसुखः । प्रशस्तं कृतं कर्मास्येति कृती । कुशान्-लाति कुशलः, ते हि व्युत्पन्नैरादातुं शक्याः । कृतकर्मा कृतकृत्यः कृतार्थश्च ॥ ४ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यत्वात् ( प्रतीक्ष्यः ) । ( सांशयिकः ) संशयमापन्न इति ( $\frac{५११७३}{४७३३}$ ) ठक् । ( दक्षिणीय इ० ) दक्षिणा-मर्हति, कडङ्करदक्षिणाच्छ चेति ( $\frac{५११६९}{४७३३}$ ) छयतौ । तत्र दक्षिणार्थे ॥ ५ ॥ वदति दीयतामिति वदान्यः, वदेरान्यः ( उ० ३८४ ) । वदन्योऽपि, साधौ यत् तत्र साधुः ( $\frac{४११९८}{४७३३}$ ) । ( स्थूललक्षः ) स्थूलं लक्ष्यत्यालोचयति ददातीति यावत् । दाने शौण्डः शक्त उपचारात्, शुण्डा हि पानमदस्थानं तत्र भवः शौण्डः । जीवति जैवातृकः, जीवेरातृकनृद्धिश्च ( उ० ७९ ) । ( अन्तर्वाणिः ) अन्तर्वाण्यस्य ॥ ६ ॥ करणं प्रयोजनमस्य कारणिकः, मठादौ दानार्थं ब्राह्मणपरीक्षिता । आक्षपटलिकोऽपि । करणेनाधिकार ( रि ) वर्गेण चरतीति वा । समृद्धोति संवर्धयति समर्द्धकः । हृष्यति हर्षमाणः, ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ( $\frac{३१२१९२९}{३१२१९२९}$ ) । हर्षाद्विकारं याति विकुर्वाणः । प्रकृष्टं मनोऽस्य प्रमनाः ॥ ७ ॥ अन्तर्लानं मनोऽस्यान्तर्मनाः । उद्भूतं मनोऽस्योत्कः, येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितमिति धर्ममात्रेऽपि, उत्क उन्मना इति ( $\frac{५१३८८०}{४७३३}$ ) साधुः । सोत्कण्ठश्च । ( दक्षिण इ० ) दक्षते, सरति, उदियति च । शोभना कलाऽस्य सुकलः, दाता भोक्ता च यः ॥ ८ ॥ तत्परं यस्य स तत्परस्तन्निष्ठः । प्रसिनोति स्म प्रसितः, पिबन् बन्धने । आसजति स्माऽऽसक्तः । प्रियमर्थं प्रेषुः, उच्छब्द उद्योगार्थः सुशब्दः शोभनार्थः, उत्कादिवत्कन् ( ज्ञा० ) । प्रत्येकमेति प्रतीतः । प्रथते प्रथितः । ख्यायते ख्यातः । विद्यते प्रतीयते वित्तः,

- 3 Diligent, attentive. ९ तत्परे प्रसिताऽऽसक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।  
 2 Zealously active. प्रतीते प्रथित-ख्यात-वित्त-विज्ञात-विश्रुताः ॥  
 6 Known, celebrated, famous. गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाऽऽहतलक्षणौ ।  
 2 Noted for good qualities. १० इभ्य आढयो धनी, स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥  
 3 Opulent, wealthy. 10 An owner or master.

११ अधिभूर् नायको नेता प्रभुः परिवृढो ऽधिपः ।

- 2 Every way happy. अधिकर्षिः समृद्धः स्यात्, कुटुम्बव्यापृतस् तु यः ॥  
 3 Attentive to support his family. १२ स्यादभ्यागारिकस् तस्मिन्नुपाधिश् च पुमानयम् ।  
 1 Handsome and well-shaped. वराऽङ्ग-रूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥  
 1 Acting fearlessly. १३ निर्वार्यः कार्य-कर्ता यः संपन्नः सत्त्व-संपदा ।  
 2 Dumb. अवाचि मूको, ऽथ मनोजवसः पितृसंनिभः ॥  
 2 Fatherly. १४ सत्कृत्याऽलङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।  
 2 Giving a girl in marriage. लक्ष्मीवाँल् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्, स्निग्धस् तु वत्सलः ॥  
 4 Prosperous, happy. 2 Affectionate.

वित्तो भोगप्रत्यययोः (  $\frac{५१३१५६}{४७३४६}$  ) इति साधुः ॥ ९ ॥ कृताः प्रसिद्धा लक्षणरूपा गुणा यस्याऽसौ कृतलक्षणः । आहतान्युद्धोषितानि लक्षणानि यस्याऽसावाहतलक्षणः । इभमर्हति- इभ्यः, दण्डादित्वाद्यत् (  $\frac{५१३१५६}{४७३४६}$  ) । आध्यायन्ति तमाढ्यः, कः, पृषोदरादिः (  $\frac{६१३१५६}{४७३४६}$  ) । स्वमस्त्यस्य स्वामी, स्वामिन्नैश्वर्यं (  $\frac{५१३१५६}{४७३४६}$  ) इति साधुः । ईष्टे तच्छील ईश्वरः, स्थेशभासेति (  $\frac{३१३१५६}{४७३४६}$  ) वरच् । पातीति पतिः ॥ १० ॥ अध्युपरि भवत्यधिभूः । नयति नियुङ्क्ते नायकः । प्रभवति प्रभुः, विप्रसंभ्यइति (  $\frac{३१३१५६}{४७३४६}$  ) डुः । परिवृंहति परिवृढः, प्रभौ परिवृढइति (  $\frac{७१३१५६}{४७३४६}$  ) साधुः । ग्रामणीरग्रणीश्च ॥ ११ ॥ कुटुम्बे कलत्रादौ व्यापृतः, तत्पोषणोद्युक्तः, अभितोऽगारे भवो-ऽभ्यागारिकः । उपाधीयत उपाधिः । सिंहस्येव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः ॥ १२ ॥ निर्धार्यः समुदायाद् गुणैः पृथग्व्यपदेश्यः । सत्त्वसंपन्नितोत्कर्षः, तथा संपतन् (ज्ञः) संपद्यमानः । नास्ति वागस्य-अवाक् । मूयते बध्यते वागस्य मूकः, मूङ् बन्धने । मनो जवतेऽस्मिन् पिताऽयमिति धावति मनोजवसः, औणादिकोऽसः-चमसादिवत्, मनोजेऽभिलाषे वसति वा । पितेव सम्यङ् निभाति पितृसंनिभः ॥ १३ ॥ कोकत आदत्ते धर्मं कूकुदः, कुङ् शब्द इत्यस्य वा रूपमाकृतवत्, ब्राह्मे विवाहे दाता, यन्मनुः-आच्छाद्य चाह्वयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मे धर्मः प्रकीर्तितः ( ३-२७ ) ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मणः, लोमादिपामादीति (  $\frac{५१३१५६}{४७३४६}$  ) लक्ष्म्या अच्चेतिणः ( वा० ? ) । श्रियं लाति श्रीलः, सिध्मादित्वा-

- 4 Compassionate. १५ स्याद् दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।  
 5 Unrestrained. स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥  
 4 Dependent. १६ परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि ।  
 5 Docile. अधीनो निम्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥  
 2 A sweeper. १७ खलपूः स्याद् बहुकरो, दीर्घसूत्रश्चिराक्रियः ।  
 2 Dilatory, slow. जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्, कुण्ठो मन्दः क्रियासुयः ॥  
 2 Acting inconsiderately. 1 Indolent.  
 2 Competent to an act. १८ कर्मक्षमोऽलङ्कर्मिणः, क्रियावान् कर्मसूद्यतः । 1 Engaged in a business.  
 2 Laborious. स कर्मः कर्मशीलो यः, कर्मशूरस् तु कर्मठः ॥  
 2 Finishing carefully. १९ भरण्यभुक् कर्मकरः, कर्मकारस् तु तत्-क्रियः । 1 Working  
 2 Working for hire. अपस्नातो मृतस्नातः, आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ without wages.  
 2 Bathing after mourning. 2 Eating fish and flesh.

लज्जा (  $\frac{५१२१७७}{४९०४४}$  ) । रलयोरेकस्मरणात्-श्लीलः । वत्सोऽस्यास्तीति वत्सलः, वत्सांसाभ्यां कामबले (  $\frac{५१२१७७}{४९०४४}$  ) इति लच् ॥ १४ ॥ ( दयालुः, इ० ) दया कृपा चाऽस्त्यस्य । करुणाप्रयोजनमस्त्यस्य कारुणिकः । सुष्ठु रमते सूरतः, सूरोऽर्क इव तपति वा, 'डः' । स्व आत्मा तन्त्रं मुख्योऽस्य स्वतन्त्रः । अपगतमावरणं नियन्ताऽस्त्येवपावृतः । स्वेन-इतै तच्छीलः स्वैरी, स्वादीरेरिणोः ( वा०  $\frac{३६०३६}{३६०३६}$  ) इति वृद्धिः । स्वच्छन्दोऽभिप्रायोऽस्य स्वच्छन्दः । निष्क्रान्तोवग्रहान्नियन्त्रणातो निरवग्रहः । निर्यन्त्रणो निरङ्कुशो यथाकामी च ॥ १५ ॥ परोऽध्युपर्यस्य पराधीनः, अपडक्षाशितेति (  $\frac{५१४१७७}{२०७७७}$  ) खः । परो नियन्ताऽस्त्यस्य परवान् । अधि-उपरीनोऽस्याऽधीनः । निहन्त्यते निम्नः, घञर्थेकविधानम् ( वा०  $\frac{३३३३३}{३३३३३}$  ) आयत्यते नियुज्यते-आयत्तः । गृह्यते गृह्यकः, पदास्वैरिवाह्येति (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) क्यप् ॥ १६ ॥ खलं पुनाति खलपूः । बहु करोति बहुकरः, दिवाविभेति (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) टः, अत एत बहुकरी मार्जनी, बहुधान्यार्जक इत्येके । दीर्घं चिरेण सुवति सूत्रयते वा दीर्घसूत्रः । जडति जाल्मः । ( कुण्ठः ) कुटि आलस्ये । मन्दोऽलसः ॥ १७ ॥ अलं कर्मणेऽलंकर्मिणः, पर्यादयोगानाद्यर्थेचतुर्थ्येति ( वा० ? ) समासः, अपडक्षाशितेति (  $\frac{५१४१७७}{२०७७७}$  ) खः । ( क्रियावान् ) नित्य-योगेव ( म ) तुप् ( का० ) । ( कर्मः ) कर्मस्ताच्छील्ये (  $\frac{६१४१७७}{२०७७७}$  ) इति साधुः । कर्मणि घटते कर्मठः, कर्मणि घटोऽठच् (  $\frac{५१२१३५}{४९०३५}$  ) ॥ १८ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते कर्मण्यभुक् । कर्म करोति कर्मकरः, कर्मणि भृतौ (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ) इति टः । ( कर्मकारः ) कर्मण्यण् (  $\frac{३३३३३३}{३३३३३३}$  ), विना भृतिं कर्मसंपादकः । ( अप-स्नातः ) अपेति विरुद्धार्थः । ( मृतस्नातः ) मृतसंस्कारार्थं स्नापितः । शुक्ली



- 4 Hungry. २० बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरक्षानायितः ।  
 2 Feeding at another's cost. परान्नः परपिण्डादो, भक्षको घस्मरोऽद्वारः ॥ ३ Glut-tonous.  
 3 Shamelessly voracious. २१ आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषा-विवर्जिते ।  
 2 Selfishly voracious. उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदर-पूरके ॥  
 2 Eating every body's. २२ सर्वान्नीनस् तु सर्वान्नभोजी, गृध्रस् तु गर्धनः ।  
 5 Covetous, greedy. लुब्धोऽभिलाषुकस् तृष्णक्, समौ लोलुप-लोलुभौ ॥  
 3 Very covetous. २३ सोन्मादस् तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ।  
 2 Mad ; insane. मत्ते शौण्डोत्कट-क्षीवाः, कामुके कमिताऽनुकः ॥  
 2 Misbehaving.  
 4 Drunk.  
 9 Lustful.

मांसोपलक्षणं, तामत्ति शौष्कलः [ शाष्कलः ], शेषे (  $\frac{५१२१२}{४३२२}$  ) इत्यण् ॥ १९ ॥  
 बुभुक्षा संजाताऽस्य ( बुभुक्षितः ) । क्षुध्यति स्म क्षुधितः । अन्तुमिच्छति जिघत्सुः ।  
 अशनमिच्छति, सुप आत्मनः क्यच् (  $\frac{३११६}{३६५७}$  ), अशनायोदन्येति (  $\frac{७१४३४}{२६६६६}$  )  
 साधुः, ततः क्ते, इट् । परादन्नमस्य परान्नः । अत्ति तच्छीलोऽद्वारः, सुघस्यदः कमरच्  
 (  $\frac{३१२१३०}{३६६६०}$  ), निर्देशात्पक्षे घस्लादेशः, घस्ल अदने वा ॥ २० ॥ आ-ईषद्दीव्यति  
 स्म-आद्यूः, दिवोऽविजिगीषायां (  $\frac{६१२१४०}{३६६६०}$  ) इति नत्वम् । उदरेण भृतः ( उदरे  
 प्रसितः ) औदरिकः, उदराट्टगाद्यूने (  $\frac{५१२१६७}{४६६६७}$  ) । आत्मानं विभर्त्यात्मभरिः,  
 आत्मोदरयोभृजः ( ? ) इति खिः । उदरभरिरपि । ( कुक्षिभरिः ) कुक्षौ-  
 चेतिवक्तव्यात् ( वा० ? ) खि ( च ) । स्वोदरयोः क्रमादात्मोदरयोः पूरकः  
 ॥ २१ ॥ सर्वाण्यन्नानि भक्षयति सर्वान्नीनः, अनुपदसर्वान्नायानयमिति (  $\frac{५१२१०}{४६६६०}$  )  
 खः । ( गृध्रः ) त्रसिगृधीति (  $\frac{३१२१४०}{३६६६०}$  ) वनुः । ( गर्धनः ) जुचङ्कम्येति  
 (  $\frac{३१२१५०}{३६६६०}$  ) युच् । अभिलषति तच्छीलोऽभिलाषुकः, लषपतपदेत्युकञ् (  $\frac{३१२१५४}{३६६६४}$  ) ।  
 तृष्यति तच्छीलस्तृष्णक्, स्वपितृपोर्नजिङ् (  $\frac{३१२१७३}{३६६६३}$  ), तृष्णज्जान्तः, लुब्धे-  
 उपचारः । तृषितस्तर्षिता, पिपासितश्च । भृशं लम्पति भृशं लुभ्यति ( लोलुप इ० ),  
 यङ्लुगन्तादच् । केचित्पूर्वैः संबध्नन्ति । लालसो लम्पटश्च ॥ २२ ॥ उन्माद्यति  
 तच्छील उन्मदिष्णुः-भूताद्याविष्टः, अलंकृज्जनिराकृजिति (  $\frac{३१२१३६}{३६६६६}$  ) इष्णुच् ।  
 ( अविनीतः ) निर्मर्यादोऽपि । मयेन माद्यति स्म मत्तः । शुण्डायां भवः शौण्डः  
 शुण्डाऽस्त्यस्य वा, अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंस्थानात् ( वा० ३३९७ ) ।  
 उत्क्रान्तः कटीछादनादुत्कटः, उद्रिक्तो वा, संप्रोदश्च कटच् (  $\frac{५१२१०}{४६६६०}$  ) । क्षीवते  
 स्म क्षीवः, क्षीवृ मदे, अनुपसर्गात्फुलक्षीवेति (  $\frac{६१२१५५}{३६६६५५}$  ) साधुः । कामयते  
 तच्छीलः ( कामुक इ० ), लषपतपदेत्युकञ् (  $\frac{३१२१५४}{३६६६४}$  ), तृन् (  $\frac{३१२१३५}{३६६६५}$  ) ॥ २३ ॥



- २४ कम्प्रः कामयिता ऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।  
 4 Compliant. विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥
- 2 Governable. २५ वश्यः प्रणेत्यो, निभृत-विनीत-प्रश्रिताः समाः ।  
 3 Modest. धृष्टे धृष्णग् वियातश् च, प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥  
 3 Impudent, shameless. 2 Bold, present.
- 2 Ashamed. २६ स्याद्धृष्टे तु शालीनो, विलक्षो विस्मयान्विते ।  
 2 Astonished. अधीरे कातरस्, त्रस्ते भीरु-भीरुक-भीलुकाः ॥  
 2 Confused. २७ आशंसुराशंसितरि, गृह्यालुर् ग्रहीतरि । 2 Disposed to take.  
 4 Timid. श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते, पतयालुस् तु पातुके ॥  
 2 Wishing blessings. 2 Disposed to take.
- 1 Faithful ; believing. २८ आशंसुराशंसितरि, गृह्यालुर् ग्रहीतरि । 2 Disposed to take.  
 2 Habitually falling. श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते, पतयालुस् तु पातुके ॥

( कम्प्रः ) नमिकम्पीति (  $\frac{३।२।१६७}{३६४७८}$  ) रः । ( कमनः ) अनुदात्तेतश्चेति (  $\frac{३।२।१४०}{३६४२०}$  ) युच्, औणादिकस्त्वपरः । कामनः कमनोऽभिक इति तु युक्तः पाठः, आयादय आर्ध-धातुके वा (  $\frac{३।१।३३०}{३६४०८}$  ) इति पक्षे कमेर्णिङ् । अनुकाभिकाभीकः कमितेति (  $\frac{५।२।७४४}{५८७४४}$  ) अन्वभिभ्यां के ( कनि ) साधवः । [ छेको विदग्धे व्यसनपिञ्चभद्रावुपप्लुते । वेद्या-पतिर्भुजंगः स्यात्पिङ्गः पल्लविको विटः ॥ (?) ] विधातव्यो विधेयो यथेष्टं विनियोज्यः । विनयः शास्त्रजः संस्कार इन्द्रियजयो वा । आश्रणोति वाक्यमाश्रवः ॥ २४ ॥ ( वश्यः ) वशं गतः (  $\frac{४।४।८६}{४६३८}$  ) इति यत् । प्रणेतव्य आयत्तः ( प्रणेत्यः ) । प्रणेत्यान्ताः षडेकार्था इत्येके । निभृतोऽचपलः । प्रश्रयति प्रश्रितः । धृष्णोति स्म धृष्टः, धृषिज्ञसी वैयात्ये (  $\frac{७।२।१००}{७२०५६}$  ) इतीडभावः । धृष्णोति तच्छीलो धृष्णुः, त्रसि-गृहीति (  $\frac{३।२।१४०}{३६४२०}$  ) क्तुः । धृषेतिवक्तव्यात् (  $\frac{३।२।१४०}{३६४२०}$  ) नजिडि धृष्णक् । विरुद्धं याति स्म वियातः । प्रगल्भते प्रगल्भः । प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ( रुद्रः ), प्रतिभात्यस्यामिति ( प्रतिभा ) । प्रत्युत्पन्नमतिस्तत्कालधीश्च ॥ २५ ॥ शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीनः, शालीनकौपीन इति (  $\frac{५।२।२०}{५८२०}$  ) साधुः । विरुद्धं लक्षयते विरुद्धं लक्षमस्य वा विलक्षः, निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । ईषत्तरति कातरः, कतरस्यायं वा, अत्र कातरा स्त्रीति न स्यात् । इतो निद्राल्वन्तास्ता-च्छील्ये । त्रस्यति त्रस्नुः, त्रसिगृहीति (  $\frac{३।२।१४०}{३६४२०}$  ) क्तुः । ( भीरुः, इ० ) बिभेति तच्छीलः, भियः कुक्कुलकनौ (  $\frac{३।२।१७४}{३६४७४}$  ), कुक्कुलवक्तव्याच्च ( वा०  $\frac{३३४५}{३६४७४}$  ) । दरितो भीतस्त्रस्तश्चकितश्च ॥ २६ ॥ ( आशंसुः ) सनाशंसमिक्ष उः (  $\frac{३।२।१६८}{३६४८८}$  ) । गृह्यते गृह्यालुः, स्पृहिगृहीति (  $\frac{३।२।१५७}{३६४८८}$  ) आलुच् । श्रद्धधाति तच्छीलः, श्रद्धालुः । आद्यः पतिश्चोरादिकोऽदन्तः, पतयति पत-यालुः, स्पृहिगृहीति (  $\frac{३।२।१५७}{३६४८८}$  ) आलुच् । पतति तच्छीलः पातुकः, लषपत-

- 2 Bashful.  
2 Civil ; polite.  
3 Mischievous.  
2 Thriving ; growing.

२८ लज्जाशीले ऽपत्रपिष्णुर्, वन्दारुरभिवादके ।

शरारुर् घातुको हिंस्रः, स्याद् वर्द्धिष्णुस् तु वर्द्धनः ॥

- 2 Jumping up.

२९ उत्पतिष्णुस् तूत्पतिता, ऽलङ्कृषिष्णुस् तु मण्डनः ।

2 Inclined to ornament.

- 3 Faring well.  
2 Stationary.

भूष्णुर् श्वविष्णुर् भविता, वर्तिष्णुर् वर्तनः समौ ॥

- 3 Obstructive.  
2 Very smooth, wet.  
3 Knowing ; intelligent.  
2 Expanding.

३० निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्, सान्द्रस्निग्धस् तु मेदुरः ।

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्, विकासी तु विकस्वरः ॥

- 4 Flowing or creeping.

३१ विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

- 6 Patient, content.

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥

- 3 Passionate ;  
wrathful.

३२ क्रोधनो ऽमर्षणः कोपी, चण्डस् त्वत्यन्तकोपनः ।

2 Very passionate.

- 2 Wakeful.

- 2 snoring, as in sleep.

जागरूको जागरिता, घूर्णितः प्रचलायितः ॥

पदेत्युक्त्वा (  $\frac{३।२।१५४}{३४६४३}$  ) ॥ २७ ॥ ( अपत्रपिष्णुः ) अपत्रपते तच्छीलः, ब्राज्यलं-  
कृजिति वक्तव्यात् ( वा०  $\frac{३।२।१३६}{३४६४३}$  ) इष्णुच् । वन्दते तच्छीलः ( वन्दारुः ),  
शृवन्धोरारुः (  $\frac{३।२।१७३}{३४६४३}$  ) । ( शरारुः, इ० ) शृणाति हन्ति हिनस्ति च तच्छीलः,  
शृवन्धोरारुः (  $\frac{३।२।१७३}{३४६४३}$  ), लषपतपदेत्युक्त्वा (  $\frac{३।२।१५४}{३४६४३}$  ), नमिकम्पीति  
(  $\frac{३।२।१६७}{३४६४३}$  ) रश्च । ( वर्द्धिष्णुः, इ० ) अलंकृजिति (  $\frac{३।२।१३६}{३४६४३}$  ) इष्णुच्, अनु-  
दात्तेतश्चेति (  $\frac{३।२।१४९}{३४६४३}$  ) युच् । भवति तच्छीलः ( भूष्णुः ), ग्लानिस्थश्चस्नुः  
(  $\frac{३।२।१३९}{३४६४३}$  ) ( भविष्णुः, इ० ) भुवश्चेति (  $\frac{३।२।१३८}{३४६४३}$  ) इष्णुच्, तृन् (  $\frac{३।२।१३५}{३४६४३}$  ) ।  
( वर्तिष्णुः, इ० ) इष्णुच्, युच् ॥ २९ ॥ क्षिपति तच्छीलः क्षिप्नुः, त्रसिगृहीति  
(  $\frac{३।२।१४०}{३४६४३}$  ) वनुः । [ सान्द्रशब्दोऽत्यन्तार्थो भवति ] सान्द्रः पीनः स्निग्धश्च  
( सान्द्रस्निग्धः ) । मेद्यति मेदुरः, भक्षभासमिदो धुरच् (  $\frac{३।२।१४१}{३४६४३}$  ) । वेत्ति तच्छीलो  
विदुरः, विदिभिदिच्छिदेः कुरच् (  $\frac{३।२।१६२}{३४६४३}$  ) । वेत्ति विन्दुः, विन्दुरिच्छुः इति  
साधुः । ( विकासी ) विकसति तच्छीलः, वौ कस ( ष ) लसेति घिनुण् (  $\frac{३।२।१४३}{३४६४३}$  ) ।  
( विकस्वरः ) स्थेशभासपिसकसो वरच् (  $\frac{३।२।१७५}{३४६४३}$  ) ॥ ३० ॥ ( विसृत्वरो )  
विसरति तच्छीलः, इणशृजीति (  $\frac{३।२।१६३}{३४६४३}$  ) करप् । ( विसृमरः ) सुधस्यदः कमरच्  
(  $\frac{३।२।१६०}{३४६४३}$  ) । ( प्रसारी ) प्रे लपमृद्मथेति (  $\frac{३।२।१४५}{३४६४३}$  ) घिनुण् । ( सहिष्णुः,  
इ० ) सहिष्णुच्, युच् । ( क्षन्ता ) क्षमेस्तृन्, ऊदित्वाद्धेत् । ( तितिक्षुः )  
तिजेः क्षमायाम् ( वा०  $\frac{१६८८८}{३४६४३}$  ), गुमिजीति (  $\frac{३।१।५}{३४६४३}$  ) सन्, सनाशंसेति  
(  $\frac{३।२।१६८}{३४६४३}$  ) उः । ( क्षमी ) क्षमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (  $\frac{३।२।१४१}{३४६४३}$  ) ॥ ३१ ॥  
( क्रोधनः ) क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति (  $\frac{३।२।१५१}{३४६४३}$  ) युच् । कोपनो रोषणश्च । ( चण्डः )

- 3 Sleepy, sluggish. ३३ स्वप्नक् शयालुर् निद्रालुर्, निद्राण-शयितौ समौ ।  
 2 Asleep.  
 2 Averting the face. पराङ्मुखः पराचीनः, स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥  
 2 Down-looked.

- 1 Adoring deities. ३४ देवानञ्जति देवद्वयङ्, विष्वद्वयङ् विष्वगञ्जति ।

1 Going every-where.

- 1 Accompanying. यः सहाऽञ्जति सध्नयङ् स, स तिर्यङ् यस्य तिरोऽञ्जति ॥  
 1 Moving tortuously.

- 3 Speaking sensibly. ३५ वदो वदावदो वक्ता, वागीशो वाक्पतिः समौ ।  
 2 Eloquent.

- 4 Speaking much. वाचोयुक्तिपटुर् वाग्मी, वावदूको ऽतिवक्तरि ॥

- 4 Talking non-sense ३६ स्याज् जल्पाकस् तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

- 3 Foul-mouthed, scurrilous. दुर्मुखे मुखराऽबद्धमुखौ, शक्नुः प्रियंवदे ॥<sup>2</sup> Speaking civilly.

चडि कोपे । ( जागरूकः ) जागरूकश्च (  $\frac{३१२१६५}{३१२१६५}$  ) इति-ऊकञ्, ( जागरिता ) चकरातन् । प्रचल इवाचरन् प्रचलायितः, य उपविष्टो निद्रया घूर्णितः ॥ ३२ ॥  
 ( स्वप्नक् ) स्वपितृघोर्नजिङ् (  $\frac{३१२१७३}{३१२१७३}$  ) । ( शयालुः ) शीङ्श्चेतिवक्तव्यादालुच् ( शीङोवाच्यः ) । ( निद्रालुः ) निद्राति तच्छीलः, निद्रातन्द्रेत्यालुच्, सृष्टिगृहि-पतिद्वयीति (  $\frac{३१२१५७}{३१२१५७}$  ) । निद्राति स्म निद्राणः, संयोगादेरातो धातो (  $\frac{८१२१४७}{८१२१४७}$  ) इति निष्ठा नत्वम् । पराञ्जतीति पराङ् ( पराचीनः ), विभाषाञ्चरदिक् स्त्रियाम् (  $\frac{५१२१८०}{५१२१८०}$  ) इति स्वार्थे खः । संमुखीनस्त्वभिमुखः । अवाञ्जत्यवाङ्, अवाचीनोऽपि ॥ ३३ ॥  
 ( देवद्वयङ्, इ० ) विष्वग्देवयोश्च षेरञ्जञ्जतावप्रत्यये (  $\frac{६१३१९२}{६१३१९२}$  ), विष्वक्सर्वतोऽर्थेऽ-व्ययम् । ( सध्नयङ् ) सहस्य सध्निः (  $\frac{६१३१९५}{६१३१९५}$  ) इत्यञ्जतौ परे सध्नयादेशः । ( तिर्यङ् ) तिरसस्तिर्यलोपे (  $\frac{६१३१९४}{६१३१९४}$  ) ॥ ३४ ॥ वदति ( वदः ) वदावदः, चरिचलिपतिवदि-भ्यो द्वित्वमभ्यासस्यात्वं वा ( वा०  $\frac{३४३१६०}{३४३१६०}$  ) । वाचो युक्तौ पटुः, वागिद्वक्पश्य-द्वभ्यो युक्तिदण्डहरेषु ( वा०  $\frac{३४३१६०}{३४३१६०}$  ) इति षष्ठ्या अलुक् । प्रशस्ता वागस्त्यस्य वाग्मी, वाचोमिनिः (  $\frac{५१२१४७}{५१२१४७}$  ) । वावद्यते तच्छीलो वावदूकः, यजजप- (  $\frac{३१२१७६}{३१२१७६}$  ) इत्यत्र वदेरनु[प]देशः कार्य इति पदकारवाक्यादूकः । वक्तरीति, तृन् (  $\frac{३१२१३५}{३१२१३५}$  ) । प्रवाक् प्रगल्भः सुमुखश्च ॥ ३५ ॥ ( जल्पाकः ) जल्पभिक्षेति (  $\frac{३१२१३५}{३१२१३५}$  ) ताच्छील्ये षाकन् । ( वाचाल इ० ) आलजाटचौ बहुभाषिणि (  $\frac{५१२१४७}{५१२१४७}$  ) । गर्हजापी जज्ञपूकः । मुखेन वाग्लक्ष्यते, निन्दितं मुखमस्त्यस्य मुखः, रप्रकरणे खमुखकुञ्जभ्यो रो वक्तव्यः ( वा०  $\frac{३४३१६०}{३४३१६०}$  ) । अबद्धमनियन्त्रितं मुखमस्त्यस्याबद्धमुखः । शक्नोति वक्तुं शक्तः । ( प्रियंवदः ) प्रियवशे वदःखच्

- 2 Lispering.  
2 Speaking ill.  
2 Censorious,  
detracting.

३७ लोहलः स्यादस्फुटवाग्, गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।  
समौ कुवाद-कुचरौ, स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥

2 Having a bad voice.

- 2 Sonorous.  
2 Idiot, stupid.  
1 Deaf and dumb.

३८ रवणः शब्दनो, नान्दीवादी नान्दीकरः समौ <sup>2 Speaker of a pro-  
logue.</sup> जडोऽज्ञ, एडमूकस् तु वक्तुं श्रोतुम-शिक्षिते ॥

- 2 Silent.  
3 Naked.  
2 Expelled.  
2 Cursed.

३९ तूष्णींशीलस् तु तूष्णीको, नम्रोऽवासा दिग्म्बरे ।  
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस् तु धिक्कृतः ॥

- 2 Humbled :  
subdued.

४० आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्, दापितः साधितः समौ ।  
<sup>2 Condemned ; or adjudged.</sup>

- 4 Removed ; set  
aside.

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥

- 2 Pale.  
2 Deceived,  
tricked.  
4 Disappointed.

४१ निकृतः स्याद् विप्रकृतो, विप्रलब्धस् तु वञ्चितः ।  
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश् च सः ॥

- 2 Turned away.  
3 Confined.  
2 Distressed.  
2 Put to flight.

४२ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो, बद्धे कीलित-संयतो ।  
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्, कान्दिशीको भयद्रुतः ॥

(  $\frac{३१२१३२}{२६५३२}$  ) ॥ ३६ ॥ ( लोहलः ) लुह कथनादौ । कुस्सितं वदतीति कद्वदः, रथ-  
वदयोश्च (  $\frac{६१३१०२}{१०२८}$  ) इति कोः कत् । अनुत्तरो यद्वदश्च । कुस्सितो वादोऽस्य  
कुवादः । कुस्सितं चरति कुचरः, पचाद्यच्, नन्दिग्रहीति (  $\frac{३१२१३२४}{२८६६४}$  ) । विपरीतः  
स्वरोऽस्य-अस्वरः, नञ् तद्विरुद्धेऽनर्थवत् ॥ ३७ ॥ ( रवणः, इ० ) रीति शब्दायतीति,  
चलनशब्दार्थात् (  $\frac{३१२१३४८}{३६३८८}$  ) इति युच् । नान्दीं मङ्गलपाठं करोति नान्दीकरः,  
दिवाविभेति (  $\frac{३१२१३९}{२६३५९}$  ) टः । ( जडः ) जल धान्ये ( चान्द्रोधातुः ), डलयोरेकत्वम् ।  
अज्ञोऽतीक्ष्णधीः । मातृमुखो मातृशासितश्च । तीक्ष्णधीस्तु कुशाग्रीयः । न-एडोऽपि  
( अ ) वर्करोऽपि मूकः-एडमूकसदृशो वा-अनेडमूकः, नञिवयुक्तमन्यसादृशाधिकरणे  
तथाह्यर्थः ( भाष्यव० ), एडो हि बधिरः ॥ ३८ ॥ ( तूष्णीकः ) तूष्णीमः शीले  
को मलोपश्व वक्तव्यः ( वा०  $\frac{३०३८६}{३०३८६}$  ) । ओणजी व्रीडे, नजते स्म नम्रः । अविद्यमानं  
वासोऽस्य-अवासाः । अवकृष्यते दूरीक्रियते स्माऽवकृष्टः, निःसारित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥  
आत्तो गृहीतो गन्धोऽभिमानोऽस्यात्तगन्धः । चत्वार एकार्था इत्येके । ( समौ ) दण्डि-  
तार्थे । प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः, अनङ्गीकृत इत्यर्थः । अपविद्धोऽपि ॥ ४० ॥ निः-  
क्रियते खलीक्रियते स्म निकृतः । मनसि हतो मनोहतः । प्रतिबन्धः प्रवृत्तिनिवार-  
णार्थः ॥ ४१ ॥ प्रतिक्षिप्यते न्यक्क्रियते स्म प्रतिक्षिप्तः । ( कीलितः ) कील  
बन्धने । प्राप्त आपदं आपत्प्राप्तः, प्राप्तापन्ने च द्वितीययेति (  $\frac{३१२१४}{३६५३}$  ) समासः ।

- 3 Calumniated. ४३ आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञस्ते, संकसुकोऽस्थिरे ।  
 2 Unsteady. ४३ व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ, विहस्त-व्याकुलौ समौ ॥  
 2 Afflicted by vice. 2 Confounded, perplexed.
- 2 Overcome by fear, &c. ४४ विह्वलो विह्वलः, स्यात् तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।  
 2 Apprehensive of death.
- 2 Deserving a whipping. कश्यः कश्याहं, सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥  
 1 Murderous; a felon.
- 2 Hateful, detestable. ४५ द्वेष्ये त्वक्षिगतो, वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ । 2 Merit-  
 1 Meriting death by poison. विध्यो विषेण यो वध्यो, मुसल्यो मुसलेन यः ॥ heading.  
 —by knocks of a pestle.
- 2 Innocent. ४६ शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा, चपलश्चिकुरः समौ ।  
 2 Inconsiderately guilty. दोषैकदृक् पुरोभागी, निवृत्तस्त्वन्नुजः शठः ॥  
 2 Malevolent and censorious. 3 Wicked; perverse.

( कांदिशीकः ) कां दिशं ब्रजामीति व्याकुलः, पृषोदरादिः (  $\frac{६१३१०९}{१०३४४}$  ) । भयाद्  
 द्रुतः पलायितः ॥ ४२ ॥ आक्षार्यते स्वरूपाच्चाख्यते-आक्षारितः, अलीकोपेक्षपात-  
 कच्यपदेशः । अभिज्ञस्तोऽभिदूषितः, मैथुनं प्रतीत्येके । ( संकसुकः ) समि कस  
 उकन् ( उ० १८७ ), अनिश्रित इत्येके । समाविष्येव । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद्व्यसनं  
 तेन ऋतो व्यसनार्तः, ऋते च तृतीयासमासे ( वा०  $\frac{३६०७}{१०३४४}$  ) इति वृद्धिः । उपरज्यते  
 स्मोपरक्तः । विगतो हस्तो यस्य स विहस्तः, किंकर्तव्यतामूढत्वात् ॥ ४३ ॥ विह्वले  
 कातरीभवति विह्वलः, कुविधांतुगणापरिसमासेलौकिकः । विरुद्धं हलति विह्वलः ।  
 विरुद्धं वष्टि कामयते विवशः । अरिष्टेन मरणचिह्नेन श्वासादिना दुष्टा धीर्यस्य ।  
 कशा चर्मयष्टिस्तद्धातोप्युपचारात्, तामहति कश्यः-अश्वादिः, दण्डादित्वाद्यः  
 (  $\frac{५१३१६६}{१०३४४}$  ) । सन्नद्धः सन् यो वधार्थमुद्यतः स आततः सोद्योगः सन्नोति वधाद्यर्थं  
 धावति अवश्यं, आतं पलायमानं तायते वा-आततायी । वध उपलक्षणं यत्स्मृतिः-  
 अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिधर्नापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः (?) ॥ ४४ ॥  
 अक्षिगतो यथा किंशारुकादिः खेदकृत् । वधं शीर्षच्छेदं चाहति । ( विष्यः ) नौव-  
 योधमेति (  $\frac{४१३१०९}{१०३४४}$  ) यत् । ( मुसल्यः ) मुसलेन वध्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥  
 ( शिश्विदानः ) श्विदि श्वेत्ये, लिटः कानज्वा (  $\frac{३१३१०६}{१०३४४}$  ) । अकृष्णं निष्पापत्वा-  
 च्छुक्लं कर्मास्याकृष्णकर्मा । चप्यते चपलः चप सान्त्वने । चिनोति चिकुरः, चकेर्वा  
 रूपं, लक्ष्यं च-तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गाः स्वचापसौन्दर्यमदं सुमोच ( कु. सं.  
 १-४७ ) । चलाचले स्यात्तरलश्चापलश्चलश्चलः । दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य,  
 यत्कात्यः-दोषैकग्राहिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते । पुरोऽग्रे भजते पूर्वं[सूर्यं] वत्पुरो-

- 2 Informer.  
3 Mischiefmaker.  
4 Destructive,  
mischievous.

४७ कर्णेजपः सूचकः स्यात्, पिशुनो दुर्जनः खलः ।  
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो, धूर्तस् तु वञ्चकः ॥

2 Fraudulent ; crafty.

- 6 Idiot.  
5 Miser ; avaricious.

४८ अज्ञे मूढ-यथाजात-मूर्ख-वैधेय-बालिशः ।  
कदर्ये कृपण-क्षुद्र-किम्पचान-मितम्पचाः ॥

- 5 Poor ; indigent.  
5 Beggar ; mendicant.

४९ निःस्वस् तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।  
वनीयको याचनको मार्गणो याचकाऽर्थिनौ ॥

- 2 Proud.  
2 Happy.  
1 Of divine origin.  
1 Viviparous.

५० अहङ्कारवानहंयुः, शुभंयुस् तु शुभान्वितः ।  
दिव्योपपादुका देवा, नृ-गवाऽऽद्या जरायुजाः ॥

भागी । निकृणोति हिनस्ति स्म निकृतः । ( शठः ) शठ कैतवे ॥ ४६ ॥ कर्णे जपति सूचयति कर्णेजपः, स्तम्बकयोरमि जपोः (  $\frac{३}{२} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{३}{३}$  ) इत्यच् । पेशयत्येकदेशेन सूचयति पिशुनः, पिश अवयवे, अपिश्रयति खण्डयतीति श्रीभोजः । दुष्टो जनः, दुष्टं जनयति वा दुर्जनः । खं शून्यं लाति खलः, खलति चलति वा । नृशंसति नृशंसः । हन्ति तच्छीलो घातुकः, लपतपदेति (  $\frac{३}{२} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{५}{४}$  ) उक्ञ् । कुडः गतिकौटिल्ये (अस्मात्) क्रूरः, कृणाति वा । पिबति धर्मं पापः, पापं वास्यस्य । धूर्तंते ( धुर्वन्ति स्म ) धूर्तः ॥ ४७ ॥ मुह्यति मूढः । यथैव जातस्तथैव स्थितोऽसंस्कृतत्वाद्यथाजातः । मुह्यति मूर्खः, मुहेःखो मूर्चं ( उ० ७०० ) । विधाया भोजनस्यापत्यमिव वैधेयः, विधेया-त्स्वार्थेऽण् वा । बाल्यते बालिशः, बाढृ आप्लाव्ये, वडिशच्छेषेऽण् वा । मातृशासितश्च । यद्गविव्यो दैवपरः । कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः । कल्पते कृपणः । क्षुद्यतेऽल्प-त्वात्क्षुद्रः । किञ्चित्पचति किंपचानः, औणादिक आनच् । मितं पचति मितंपचः, मितनखे च (  $\frac{३}{२} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{५}{४}$  ) इति पचः खच् । कीनाशोऽपि ॥ ४८ ॥ दुष्टा विधा प्रकारो भोजनं वास्यदुर्विधः । दीयते दीनः, दीङ्क्षये, स्वादय ओदितः (  $\frac{८}{३} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{५}{४}$  ) । दुःस्थः कीकटश्च । ( वनीयकः ) वनु याचने । याचते याचनः, युच् कन् । मार्गति मार्गणः । अर्थयते तच्छीलोऽर्थी, अर्धाच्चासंनिहित इति (  $\frac{५}{२} \frac{१}{३} \frac{१}{३} \frac{००}{०}$  ) इतिर्वा । तर्कु [ कं ] कश्च ॥ ४९ ॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः, अहमस्यस्य-अहंयुः, अहंशुभ-मोर्युस् (  $\frac{५}{२} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{५}{४}$  ), निपातनान्मान्तत्वम् । दिवि भवा दिव्या उपपा [ प ] द्यन्ते दिव्योपपादुकाः, द्युप्रागपागिति (  $\frac{५}{२} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{५}{४}$  ) यत्, लपतपदेत्युक्ञ् (  $\frac{३}{२} \frac{२}{३} \frac{१}{३} \frac{५}{४}$  ) । अदृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायन्ते सद्य इत्यर्थः । अयोनिजत्वार्थं पुनरिहोक्ताः । नरो



1 Engendered by damp.

५१ स्वेदजाः कृमि-दंशाऽऽद्याः, पक्षि-सर्पाऽऽदयोऽण्डजाः ।

1 Oviparous.

इति प्राणि-वर्गः, अत्र मूल श्लोकाः ५०॥; श्वे. श्लो. ०

1 Vegetables.

उद्भिदस् तरु-गुल्माऽऽद्या, उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ।

3 Sprouting ; germinating.

17 Beautiful or pleasing.

५२ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥

‘रम्यं मनोहरं सौम्यं भद्रकं रामणीयकम् ।’ १ ।

1 Charming.

५३ तदासेचनकं तृतेर् नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

6 Beloved, desired.

अभीष्टे अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥

13 Inferior ; low.

५४ निकृष्ट-प्रतिकृष्टाऽर्व-रेफ-याप्याऽवमाऽधमाः ।

कुपूय-कुत्सिताऽवद्य-खेट-गर्ह्याऽणकाः समाः ॥

गोमहिष्याद्याश्च जरायुजाः, जरायुर्गर्भशय्या ॥ ५० ॥ आद्यशब्दान्मशकयूकाद्याः । आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा पिपेलिकाद्यर्थः । आद्यशब्दात्तृणाद्याः । उद्भिन्नन्ति भुवमुद्भित्-उद्भिदं च, किप्, कश्च । उद्भेदनमुद्भित्ततो जायत इत्युद्भिज्जं, डः । इत्थमयोनिजजरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जत्वेन पञ्चधा भूतसर्गः । एषामेवा (वा)न्तरभेदा-च्चतुर्दशविधत्वं, यदाहुः-अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ पैशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्वः शाक्र एव च । सौम्यश्च प्राजापत्यश्च ब्राह्मोऽष्टौ देवयोनयः (?) ॥ ५१ ॥ सुन्दरं सुष्ठु नन्दयतीति नैरुक्ताः । रोचते रुचिरं, रुचिं राति वा । चरति मनोऽस्मिन्श्चारु । सुष्ठु सजं शोभना समात्रेति वा सुषमं, लक्षणया चारु । साध्नोति साधु । शोभते शोभनं, युच् । काश्यते कान्तम् । रोचते रुच्यं, राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्येति (  $\frac{३११११५}{२६६७५}$  ) कर्तरि साधुः । जानातीति ज्ञं, इगुपचजेति (  $\frac{३११११५}{२६६७५}$  ) कः, मन एव ज्ञं यत्र तन्मनोज्ञम् । सर्वैर्मन्यते मञ्जु, धर्मि । ( मञ्जुलं ) धर्ममात्रवृत्त्या तु मत्वर्थीयो लः । इयामलपिङ्गलादिवत् । हारि वल्गु मनोहारि च ॥ ५२ ॥ आसिच्यत आप्याय्यते द्यानेन-आसेचनकं, यस्य दर्शनाद् हृद्यं न तृप्यति । आभिमुख्येनेष्यतेऽभीष्टम् । अभ्याप्तुमिष्टमभीप्सितम् । हृदयस्य प्रियं हृद्यं, हृदयस्य प्रिय इति (  $\frac{४१४१५५}{२६६७५}$  ) यत्, हृदयस्य हृल्लेखेति (  $\frac{६१३१५५}{२६६७५}$  ) हृत् । दयते चित्तमादत्ते दयितम् । ( वल्लभं ) वल्लेति सौत्रः प्रीत्यर्थः । प्रीणाति प्रियं, कः ॥ ५३ ॥ निकृष्यते निकृष्टः । एवं प्रतिकृष्टः । अर्वत्यर्वा । रिफति हिनस्ति रेफः । यापिता गुणा अस्माद्याप्यः, जपादित्वाद्भवे (  $\frac{७१४१५५}{२६६७५}$  ) याव्योऽपि । अधोभवोऽवमः । अधोभवोऽधमः, अधोभवसोलोपश्च (  $\frac{६१४१५५}{२६६७५}$  ) इति मः सलोपश्च । कुत्सितं पूयते कुपूयः । नोद्यते-



4 Foul, dirty.

3 Purified.

2 Clean.

5 Cleansed.

2 Pithless.

4 Void, empty.

17 Chief; principal.

५५ मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

पूतं पवित्रं मेध्यं च, वीघ्रं तु विमलाऽर्थकम् ॥

५६ निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

असारं फल्गु, शून्यं तु वशिकं तुच्छ-रिक्तके ॥

५७ क्लीवे प्रधानं प्रमुख-प्रवेकाऽनुत्तमोत्तमाः ।

मुख्य-वर्ध-वरेण्याश् च प्रवर्होऽनवरार्ध-वत् ॥

५८ परार्ध्याऽग्र-प्राग्रहर-प्राग्रयाऽग्र-चाऽग्रीयमग्रियम् ।

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् सत्तमश् चाऽतिशोभने ॥

5 Excellent.

7 Pre-eminent  
(in comp).

५९ स्युस्तर-पदे व्याघ्र-पुङ्गव-वर्ध-कुञ्जराः ।

सिंह-शार्दूल-नागाऽऽद्याः पुंसि श्रेष्ठाऽर्थ-गोचराः ।

वद्यः, अवद्यपण्यवर्या गह्वेति (  $\frac{३११०१}{२८४९}$  ) साधुः । खेटति त्रस्यतीति खेटः, खिट उन्नासने । अणति रटतीत्यणकः, अच् कुत्सायां कन् ( कुत्सिते ) । कद्रवरोऽपि ॥ ५४ ॥ ( मलिनं, मलीमसं ) मलोऽस्यस्येति, ज्योत्स्नातमिस्त्रेति (  $\frac{५१२१४४}{१६२२}$  ) साधुः । कुत्सितं चरति कच्चरम् । म्लानं कल्मषं च । पुनाति पूतम् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । मेधनीयं मेध्यं, मेधायां साधु वा । विशेषेणन्द्रे वीघ्रं, रक् ॥ ५५ ॥ ( निर्णिक्तं ) णिजिर् शौचे । ( मृष्टं ) मृज् ( ष् ) शुद्धौ । निष्क्रान्तं शोध्यन्निः-शोध्यम् । अविद्यमानोऽवस्करो वर्चस्कोऽस्यानवस्करम् । फलति विशीर्यते फल्गु, जिफला विशरणे । शुने हितं शून्यं शून्यं च, उगवादिभ्यो यत् (  $\frac{५१११२}{१६६२}$  ) इत्यत्र शुनःसंप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ( ग० ९६ ) । उज्यते काम्यतेऽनावृतत्वाद्वशिकम् । तुद्यते स्म तुच्छम् । रिच्यते रिक्तं, रिच वियोजने ॥ ५६ ॥ प्रधीयते प्रधानम् । प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुखः । प्रकृष्टो वेकः पृथक्त्वमस्य प्रवेकः । नास्युत्तमोऽस्मादनुत्तमः । अतिशयेनोद्गत उत्तमः । मुखमिव मुख्यः, शाखादिभ्यो यः (  $\frac{५१३१०३}{२००८३}$  ) । वरणीयो वर्धः । त्रियते वरेण्यः, वृज एण्यः ( उ० ३७८ ) । प्रकृष्टो वर्हः परिच्छदोऽस्य ( प्रवर्हः ), बृह बृद्धौ वर्ह प्राधान्ये वा, प्रबृहत्युच्चच्छते वा प्रवर्हः, बृह उद्यमे । अनवरार्धे मुख्ये भागे भवोऽनवरार्धः ॥ ५७ ॥ परार्धे भवः परार्धः, परावराधमो-त्तमपूर्वाच्चेति (  $\frac{५१३१५}{१३७५}$  ) यत् । अगति न गच्छति वा-अग्रं [ ग्रः ] । प्रकृष्टमग्रं हरति प्राग्रहरः । प्राग्रे भवः प्राग्र्यः । ( अग्र्यः, इ० ) अग्राद्यत् (  $\frac{५१४११६}{३४६२}$  ), घञ्छौ च (  $\frac{५१४११७}{३४६३}$  ) । अग्रणीग्रामिणीः शालीवरश्च । ( श्रेयान्, इ० ) अतिशयेन प्रशस्यः, इष्टनीयसुनौ, प्रशस्यस्य श्रः (  $\frac{५१३६०}{२००६०}$  ) । पुष्यति पुष्कलः । अतिशयेन सन् सत्तमः ॥ ५८ ॥ पुरुषो व्याघ्र इव शूरः पुरुषव्याघ्रः, गोनागः । आद्यशब्दा-न्मुखचन्द्रपादपद्माद्याः, उपमितं व्याघ्रादिभिः (  $\frac{२११५६}{७३५६}$  ) इति समासः । श्रेष्ठस्यार्थो

3 Secondary, subordinate.

६० अप्राप्रचं द्वय-हीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

9 Great.

विशंकटं पृथु बृहद् विशालं पृथुलं महत् ॥

६१ वडोरु-विपुलं, पीन-पीत्री तु स्थूल-पीवरे । <sup>4 Fat ; large.</sup>

11 Little, small.

स्तोकाऽल्प-क्षुलकाः, सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु ॥

5 Very small.

६२ स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लव-लेश-कणाऽणवः ।

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥

12 Much, many.

६३ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्नं बहुलं बहु ।

पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश् च भूरि च ॥

1 Countless.

६४ परःशताऽऽद्यास् ते येषां परा संख्या शताऽऽदिकात् ॥

गोचरो विषय एषाम् ॥ ५९ ॥ उपसृज्यते नियुज्यत उपसर्जनं, आविष्टलिङ्गात्वा-  
 ल्कीर्त्ति, यथा-उपसर्जनं भार्या । अप्राप्रचस्तु वाच्यलिङ्गः । उपाग्रं च । विशी (स्त्री)-  
 र्यते विशंकटः, वेःशालचशङ्कटचौ (  $\frac{५१३१२८}{२०००००}$  ) । प्रथते पृथुः । गुणमात्रवृत्तेः  
 ( पृथुलः ) । बृहते ( बर्हति ) बृहत् । महति महत्, वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति  
 ( उ० २४१ ) निपात्यते ॥ ६० ॥ वलते वडम् । अवते-उरु, उड् शब्दे । विपोलति  
 विपुलं, पुल महत्त्वे, किः । विकटं च । प्यायते पीनः, क्तः, प्यायःपी (  $\frac{६१३१२८}{२०००००}$  ),  
 ओदितश्च (  $\frac{८१३१४५}{२०००००}$  ) इति निष्ठा नत्वम् । ( पीवन्, पीवरं ) कनिष् क्वरप च ।  
 ( स्थूलं ) स्थूल पस्विहणे । घनो बहलश्च । स्तौति स्तोत्रम् । अत्यते-अल्पम् । क्षुद्यते  
 क्षुलः । सुष्ठु-उक्ष्यत आप्याय्यते सूक्ष्मम् । दभ्यते दध्नम् । ( कृशं ) कृश तनूकरणे ।  
 तन्यते तनु ॥ ६१ ॥ मीयतेऽल्पत्वान्मात्रा । त्रुटति त्रुटिः । ल्यते लवः । लिश  
 अल्पीभावे, लिश्यते लेशः । कणति निमीलति कणः । अणत्यणुः । अतिशयेनाल्पं  
 ( अल्पीय इ० ), इष्टक्रीयसुनौ । ( कनीयः ) युवाल्पयोःकन्नन्यतरस्याम् (  $\frac{५१३१२८}{२०००००}$  ) ।  
 अतिशयेनाणु-अणीयः, तुरिष्टेमेयस्सु (  $\frac{६१३१४५}{२०००००}$  ), टेः (  $\frac{६१३१४५}{२०००००}$  ) इति टेलोपः  
 ॥ ६२ ॥ प्रभवति प्रभूतम् । प्रचीयते प्रचौर्यते वा प्रचुरम् । प्राज्यते प्राज्यं, प्रकर्षेऽऽ-  
 णाजी ( वी ) यते वा । न दध्नमदध्नम् । बंहते बहु । ( बहुलं ) प्रागान्त्वर्थीयो लः ।  
 पूर्वते पुरु । पुर्विति ह्यते पुरुहु । अतिशयेन बहु भूयिष्ठं, बहोर्लोपो भू च बहोः  
 (  $\frac{६१३१४५}{२०००००}$  ), इष्टस्य यिद् च (  $\frac{६१३१४५}{२०००००}$  ) इति भूरादेशो यिडागमश्च । स्फायते  
 स्फिरम् । भवति भूरि ॥ ६३ ॥ शतात्परं परःशतं ( परःशता अपि ), यत्-ब्रह्मर्षयो  
 ब्रह्महिताय तत्त्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ( उ० रा० १. १५ ), पारस्करादित्वा-  
 सुद् । श्रीभोजस्तु परःशब्दं निपातं मन्यते, यथा परोवरः, परोक्षम् ॥ ६४ ॥ ( गणये )

- 2 Numerable.  
2 Numbered,  
counted.  
14 All ; entire.

६५ गणनीये तु गणयेयं, संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ।  
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्त-निखिलाऽखिलानि निःशेषम् ।

- 3 Coarse.  
3 Delicate, fine.

६६ समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ।  
घनं निरन्तरं सान्द्रं, पेलवं विरलं तनु ॥

- 15 Near, proxi-  
mate.

६७ समीपे निकटाऽऽसन्न-संनिकृष्ट-सनीड-वत् ।  
सदेशाऽभ्याश-सविध-समर्याद-सवेश-वत् ॥

- 3 Adjoining, conti-  
guous.

६८ उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णाऽभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।  
संसक्ते त्वन्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

- 2 Very near.  
3 Distant.  
3 Very remote.  
2 Long.

६९ नेदिष्ठमन्तिकतमं, स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ।  
द्वीयश्च च दविष्टं च सुदूरं, दीर्घमायतम् ॥

उणादौ गणरेयः । (गणितं) कर्मणि क्तः । समति समं सर्वार्थे सर्वनाम, यथा—सूर्यः समेषां समः (स. कं. १।१।१२) । सर्वति सरति वा सर्वम् । वेवेष्टि विश्वम् । नास्ति शेषमस्याशेषम् । कृती वेष्टने, कृत्यते व्याप्यतेऽनेन कृत्स्नम् । समस्यते—एकीक्रियते समस्तम् । निवृत्तं खिलाऽच्छून्यान्निखिलम् । नास्ति खिलमस्याखिलम् । निष्कान्तं शेषान्निःशेषम् ॥ ६५ ॥ संगतमग्रमस्य समग्रं, समं ग्रसते वा । सह कलाभिर्भागैर्वर्तते सकलम् । न खण्डं भिन्नमखण्डम् । पिपतिं पूर्वति वा पूर्वम् । पूर्णमित्येके । आदिशब्दादभिन्नादि । नास्त्यूनमस्यानूनम् । ( घनं ) मूर्तौ घनः (  $\frac{३।३।७।७}{३।३।७।७}$  ) इति साधुः । निर्गतमन्तरं व्यवधानमस्य निरन्तरम् । सहान्द्यते बध्यते सान्द्रम् । निबिडं निविरीशं ( सं ) गाढं [ निरन्तरे ] च । पेलयते क्षिप्यते पेलवम् । विरात्यन्तरं विरलम् । तन्यते तनु । शिथिलं श्लथं च ॥ ६६ ॥ संभूता आपोऽन्त्रेत्युपचारात्समीपं, द्रव्यन्तरूपसर्गभ्योऽप इत् (  $\frac{६।३।७।७}{३।३।७।७}$  ) । निबध्नाति निकटं, संप्रोदश्चेति (  $\frac{५।३।२।७}{३।३।७।७}$  ) कटच् । आसीदति स्मासन्नः । संनिकृष्यते स्म संनिकृष्टः । समानं नीडमस्य सनीडं, सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये (  $\frac{६।३।७।७}{३।३।७।७}$  ) इति सामीप्यं लक्षणयाऽत्र । समानो देशोऽस्य सदेशः । अभ्यस्यतेऽवाप्यतेऽभ्यासः । (सविध इ०) समाना विधा मर्यादा वेशश्चास्य ॥ ६७ ॥ कण्ठस्य समीपमुपकण्ठम् । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । अभ्यर्णतेऽभ्यर्णः, अभेश्चाविदूर्ये (  $\frac{७।३।२।५}{३।३।७।७}$  ) इतीडभावः । अभिसुखमग्रमस्याभ्यग्रम् । अमित इति निपातः, अभेस्तसिर्वा । नास्ति पटेन तिरस्करिण्यान्तरं व्यवधाना-पदान्तरम् ॥ ६८ ॥ अतिशयेनान्तिकं नेदिष्ठं, नेदीयोऽपि, अन्तिकवाडयोर्नेदसाधौ (  $\frac{५।३।६।३}{३।३।७।७}$  ) । दूयतेऽत्र दूरम् । अतिशयेन दूरं द्वीयः, स्थूलदूरेति (  $\frac{६।३।२।५}{३।३।७।७}$  ) यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । इणाति दीर्घम् । आयरयते आयतं, आयतते वा

- 3 Round. ७० वर्तुलं निस्तलं वृत्तं, बन्धुरं वृज्जतानतम् ।  
 2 Uneven. wavy. उच्च-प्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितासु त्वे, 5 Short.  
 6 High, tall. ७१ न्यङ्-नीच-खर्व-ह्रस्वाः स्युरवात्रेऽवनताऽऽनतम् ।  
 3 Bending, stooping. अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत् कुञ्चितं नतम् ॥  
 11 Crooked. ७२ आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेलितं वक्रमित्यपि ।  
 3 Straight. ऋजावजिह्व-प्रगुणौ, व्यस्ते त्वप्रगुणाऽऽकुलौ ॥  
 3 Confounded. ७३ शाश्वतस् तु ध्रुवो नित्य-सदातन-सनातनाः ।  
 5 Eternal. ७४ काल-व्यापी स कूटस्थः, स्थावरो जङ्गमेतरः । 2 Im-  
 3 Permanent, firm. स्थानुः स्थिरतरः स्थेयानेक-रूप-तया तु यः ॥  
 1 Uniform; per- ७४ काल-व्यापी स कूटस्थः, स्थावरो जङ्गमेतरः । 2 Im-  
 petually the same. चरिष्णु जङ्गम-चरं त्रसमिद्धं चराचरम् ॥  
 6 Moveable.

॥ ६९ ॥ वर्तते भ्रमति वर्तुलम् । निर्गतं तलं प्रतिष्ठाऽस्य निस्तलं, भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति । बध्नाति गतिं बन्धुरम् । ( उन्नतानतं ) उन्नतं सदुपाधिवशादी-  
 षन्नतं, यथा-कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य ( कु० सं० १।४२ ) । उच्चीयत उच्चम्,  
 ङः, उदश्रो वा, आजपराचादिवत्-मयूरव्यंसकादिर्वा (  $\frac{३।१।७३}{४।३।७३}$  ) । प्राश्रुते प्रांशु ।  
 उन्नमति स्मोन्नतम् । ऊर्ध्वमग्रमस्योदग्रम् । ऊर्ध्वं श्रयति स्मोच्छ्रितम् । तुञ्जत्यादत्ते  
 तुङ्गम् । उत्तुङ्गमुद्धुरं च । वमति वामोऽस्यस्य वा वामनः ॥ ७० ॥ नियतमञ्चति  
 न्यक् । निम्नं चीयते नीचं, नीचैर्विद्यतेऽस्य वा । खर्वति खर्वः । ह्रसति ह्रस्वः । अवनत-  
 मग्रमस्यावाग्रं, अधोमुखमित्यर्थः । अवनमति स्मावनतम् । आनमति स्मानतम्  
 इत्यर्ति- अराः सन्ति वाऽस्य- अरालम् । वर्त्यते वृजिनम् । जी ( ही ) यते जहाति  
 वा जिह्वम् । ( उर्मिमत् ) उर्मयो भङ्गाः सन्त्यस्य । ( कुञ्चितं ) कुञ्च गतिवैकल्ये ।  
 नमति स्म नतम् ॥ ७१ ॥ आविध्यत आविद्धम् । भुजो कौटिल्ये, भुग्नम् । वेलति  
 वेलितम् । वञ्चति वक्रं रक् । भङ्गुरं च । इत्यर्ति ऋज्यते वा ऋजुः । प्रकृष्टो गुणोऽस्य  
 सदृशो गुणेन सौर्व्या वा प्रगुणः । व्यस्यते विपर्यस्यते स्म व्यस्तम् । आकोलत्येकी-  
 भवति- आकुलम् ॥ ७२ ॥ शाश्वद्भवः शाश्वतः, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः  
 ( वा०  $\frac{४।१।७३}{४।३।७३}$  ), आराच्छश्वतोर्नेप्यते ( इ० ) । शाश्वतिकोऽपि । ध्रुव, ध्रुव स्थैर्ये ।  
 नियतं भवं नित्यं, त्यदनेध्रुवे ( वा०  $\frac{३।७।७३}{४।३।७३}$  ) इति त्यप् । ( सदातन इ० )  
 सदाभवः सनाभवश्चेति, सायं चिरमिति (  $\frac{४।३।२३}{४।३।२३}$  ) ट्युट् तुट् च । तिष्ठति तच्छीलः  
 स्थानुः, ग्लाजिस्थश्च ग्नुः (  $\frac{३।२।१।७५}{३।२।१।७५}$  ) । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान्, प्रियस्थिरेति  
 (  $\frac{६।१।१।७५}{२।०।१।७५}$  ) स्थादेशः ॥ ७३ ॥ एकरूपो निर्विकारः । निरवधिं कालं  
 व्याप्नोति स्थिरत्वात् ( कालव्यापी ) । कूटनाचलत्वेन तिष्ठति कूटस्थः, आत्मा-  
 काशादिः । तिष्ठति तच्छीलः स्थावरः शैलादिः, स्थेशभासेति (  $\frac{३।२।१।७५}{३।२।१।७५}$  )

3 Shaking. moving. ७५ चलनं कम्पनं कम्पं, चलं लोलं चलाचलम् ।

7 Fickle. चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लव-परिप्लवे ॥

2 Exceeding. ७६ अतिरिक्तः समधिको, दृढसंधिस् तु संहतः ।

2 Strong knit.

9 Hard; solid. खक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥

2 Material, corporeal. ७७ जरठं मूर्तिमन् मूर्तं, प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् । 3 Full-grown.

5 Old, ancient. पुराणे प्रतन-पत्न-पुरातन-चिरन्तनाः ॥

7 New. ७८ प्रत्यग्रो ऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ।

4 Soft. नूतनश् च, सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥

4 Following. ७९ अन्वगन्वक्षमनुगे ऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ।

2 Perceptible.

2 Imperceptible. प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियक्रमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥

वरच् । जङ्गमात्प्राणिनोऽन्यः (जङ्गमेतरः) । (चरिणुः) चरेस्ताच्छील्ये-  
इष्णुच् । भृशं गच्छति जङ्गमः, अक्रौटिल्येऽप्यभिधानाद्यङ् (ज्ञा० (?) ) । (चरं)  
(चरेरचि) चरिचलिपतीति (वा० ३१३३०) वा द्विर्भावं आगागमश्च । त्रस्यति  
चलत्वात्त्रसम् । इङ्गतीङ्गं, इङि गत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चलति तच्छीलश्चलन, चलन-  
शब्दार्थाद्युच् (३१३१४८) । (कम्पनः) कम्पते तच्छीलः, युच् । (कम्पः)  
नमिकम्पीति (३१३१४८) रश्च । लुङ् विलोडनेऽस्मालोलम् । (चलाचलं) चरिचलीति  
(वा० ३१३३०) द्वित्रिमागागमश्च ॥ ७५ ॥ अतिरिच्यतेऽतिरिक्तः । सम्यगध्युपरिभवः  
समधिकः । संहन्यते स्म संहतोऽच्छिद्रः । सक्ख हसने, कक्खटमित्येके । (कठिनं,  
कठोरं) कठ कृच्छ्रजीवनेऽस्मादिनच्-ओरश्चौरणादिकौ । कृणाति क्रूरम् । नियतं तिष्ठति  
निष्ठुरम् । (दृढं) दृढ वृद्धौ, के, दृढो बलवति साधुः । दृढःस्थूलबलयोः (७१३३०)  
॥ ७६ ॥ जीर्यति जठरम् । मूर्च्छति मूर्तम् । नवैकार्या इत्येके । प्रोह्यते स्म प्रौढम्,  
प्रादूहोढोढिश्चिति (वा० ३३३३५) वृद्धिः । (एधितं) एध वृद्धौ । पुरापि नवं  
(भवं) पुराणम्, नश्चपुराणे (वा० ३३३३५) । (प्रतनं, इ०) पुरात्-तनतनौ  
प्रादेशश्च भवार्थे (नश्चपुराणे प्रात्) । पुराभवं चिरंभवं, सायंचिरमिति (४१३३३)  
ट्युट् तुट् च, निदेशान्मान्तत्वम् ॥ ७७ ॥ प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः । अभीनूयतेऽभिनवं,  
णु स्तुतौ । नव एव नव्यः । (नवीन इ०) नवस्यनूभावे तन्प तनप् स्वाश्च प्रत्ययाः  
(वा० ३३३३५) यच्च । सयस्कश्च । सुष्ठु कुरिसितं म्रियते म्लायति वा सुकुमारं, कुमार  
क्रीडायामित्यस्माद्वा । मृद्यते मृदु । (मृदुलं) गुणमात्रवृत्तित्वे लच् ॥ ७८ ॥  
अन्वञ्चयन्वच्-कान्तोऽव्ययत्वात्प्रागादिवत् अक्षस्य पश्चादन्वक्षम्, अक्षेण रथो  
लक्ष्यते । पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अनुगच्छत्यनुगं, डः ।  
तत्रैतन्नयं (अन्वक्, अन्वक्षं, अनुपदं च) अव्ययं वर्तते, क्लीबत्वं तु द्वयोः (अन्वक्षं)

7 Closely attentive. ८० एकतानो ऽनन्यवृत्तिरैकाग्रैकायनावपि ।

अप्येकसर्ग एकाग्र्यो ऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥

5 Prior; first;  
initial.

८१ पुंस्यादिः पूर्व-पौरस्त्य-प्रथमाऽऽद्या, अथाऽस्त्रियाम् ।

6 Last, ultimate.

अन्तो जघन्यं चरममन्य-पाश्चात्य-पश्चिमाः ॥

2 Vain, useless.

८२ मोघं निरर्थकं, स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् । <sup>4 Appar-</sup>

2 Common.

3 Alone, solitary.

साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥ <sup>ent. evid-</sup>

6 Other, different.

८३ भिन्नाऽर्थका अन्यतर एकस् त्वो ऽन्येतरावपि ।

2 Various.

2 Quick, expeditious.

उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥

अनुपदं च ) । अक्षिणी प्रतिगतं प्रत्यक्षं अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा०  $\frac{१३३६}{७८०६}$ )

इति समासः । इन्द्रियेषु भवमैन्द्रियकम् । अक्षेण्वधिकृतमध्यक्षं, तदति कान्तमत्यध्यक्षम्

॥ ७९ ॥ एकं तननमविच्छिन्नो विस्तारोऽस्यैकतानः । अनन्यैकरूपा वृत्तिर्व्यापारोऽस्या-

नन्यवृत्तिः । एकमग्रं पुरोगतं ज्ञेयमस्यैकाग्रः, स्वार्थेऽण् वा । एकमयनं गतिरस्यैकायनः ।

एकः सर्गो निश्चयोऽस्यैकसर्गः । एकमयनं गतः ( एकायनगतः ) ॥ ८० ॥ आदीयते

प्रथममित्यादिः, धर्मिवृत्तिर्वेऽप्यजहलिङ्गं, यथा- आदिर्गणकुलम् । धर्मवृत्तिर्वे भवे

यत्, आद्यो वाच्यलिङ्गाः- अन्यवत् । पूर्वति पूर्वः । पुरो भवः पौरस्त्यः 'दक्षिणा-

पश्चात्पुरसस्यक् (  $\frac{४१३१५८}{४३४१८८}$  ) । प्रथते प्रथमः । आदिमोऽग्निमश्व । अमत्यन्तः, धर्म-

( मि ) वृत्तिर्वेऽप्यस्त्रीलिङ्गाः, यथा- कुलस्यान्तः प्रभु स्त्रियः ( ? ) । जघने भवो

जघन्यः, दिगादिभ्यो यत् (  $\frac{४१३१५४}{४३४१८८}$  ) । चरति चरमः । पश्चाद्भवः पाश्चात्यः-पश्चिमः,

दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् (  $\frac{४१३१५८}{४३४१८८}$  ), अग्रादिपश्चाद्धिमच् (  $\frac{४१४१३९६}{४३४१८८}$  ) । अन्तिमोऽपि

॥ ८१ ॥ मुह्यन्त्यस्मिन्मोघः, न्यङ्क्वादित्वात् (  $\frac{७१३१५४}{४३४१८८}$  ) कुत्वम् । ( स्पष्टं ) स्पष्ट

बाधनस्पर्शनयोः । स्फुटति बहिः प्रकाशते स्फुटम् । प्रकृष्टं व्यज्यते स्म प्रव्यक्तम् ।

उद्गणत्युल्बणं, पृषोदरादित्वात् (  $\frac{६१३१९०९}{४३४१८८}$  ) पक्षे लः । एतौ पूर्वत्र संबन्धन्ति ।

उद्धतमुत्कटमुद्रितं च । समानमाधारणमस्य साधारणम् । समानं मानमस्य सामान्यं,

भावे ( स्वार्थे ) ण्वञ् । ( एकाकी, इ० ) एकादाकिनिश्चासहाये (  $\frac{५१३१५२}{४३४१८८}$  ), चात्कन्-

लुकौ च ॥ ८२ ॥ भिन्न इत्यर्थे । त्वोऽन्यार्थः सर्वनाम, यथा- उत त्वः पश्यन्न

ददर्श वाचं [ च्यं ] ( क्र. वे. १०-७१-४० ) । ऐष्येकः, यथा- इत्येके मन्यन्ते,

( क्रौ. सू. २१७ ) यत्कात्यः- प्रधानान्यासहायेषु संख्यायां चैक ईर्यते । अनित्यन्यः,

अक्यादि ( उ० ५५१ ) । ( अन्यतरः ) तरप्स्वार्थे-अल्पाचूतरवत् (  $\frac{२१३१३४}{४३४१८८}$  ) ।

एति- इतरः । उदक्चावाक्चोच्चावचं, उन्नतं चावनतं च वा, मयूरव्यंसकादिः

(  $\frac{२१३१७२}{४३४१८८}$  ) । नैकशब्दः सुप्सुपेति (  $\frac{२१४१७९}{४३४१८८}$  ) समासात्, नानाप्रकारमित्यर्थः ।

उच्चण्डते- उच्चण्डम् । अवलम्बतेऽवलम्बित [म्बन] म् । अत एव उच्चण्डं जानु-

2 Sharp, corrosive.  
2 Unobstructed.

4 Contrary.

1 Left.

1 Right,

2 Narrow.

2 Impervious.

3 Crowded,  
confused.

3 Strung; tied.

3 Spread; diffuse.

2 Forgotten.

2 Placed.

6 Shaken.

7 Thrown, cast,  
sent.

2 Intrenched.

2 Stolen.

८४ अरुन्तुदस् तु मर्मस्पृगवाधं तु निरर्गलम् ।

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥

८५ वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ।

संकटं ना तु संबाधः, कलिलं गहनं समे ॥

८६ संकीर्णे संकुलाऽऽकीर्णे, मुण्डितं परिवापितम् ।<sup>2 Shav-  
ed.</sup>

ग्रन्थितं संदितं दृब्धं, विसृतं विसृतं ततम् ॥

८७ अन्तर्गतं विसृतं स्यात्, प्राप्त-प्राणिहिते समे ।

वेल्लित-प्रेङ्खिताऽऽधूत-चलिताऽऽकम्पिता ध्रुते ॥

८८ नुत्त-नुन्नाऽस्त-निष्ठयूताऽऽविद्ध-क्षिप्तेरिताः समाः ॥

परिक्षिप्तं तु निवृत्तं, मूषितं मुषिताऽर्थकम् ॥

लम्बि चेति पेटुः । केचित्त्विलम्बितमित्याशुकार्यमाहुः, उच्चण्डमुत्तालमिति हि  
सभ्याः ॥ ८३ ॥ अरुंषि तुदत्यस्तुदं, विध्वरूपोस्तुदः ( $\frac{३}{१} \frac{२}{५} \frac{३}{५}$ ) इति खच्-  
(मर्मस्पृक्) स्पृश उपतापे, मर्मव्यथकमित्यर्थः । निष्क्रान्तमर्गलाया निरर्गलमान-  
यन्त्रणम् । उद्दाममुच्छृङ्खलं च । (प्रसव्यं, अपसव्यं) प्रगतं-अपगतं सव्याद्वामा-  
दित्यर्थः, सव्यशब्दो हि-आराच्छब्दवद्द्वामदक्षिणार्थः । प्रतीपं कूलाप्रतिकूलं,  
लक्षणया विलुद्धार्थं प्रतिलोमवत् । अपतिष्ठत्यपष्टु, कुः, सुषामादित्वात्  
( $\frac{८}{१} \frac{३}{०} \frac{९}{३}$ ) पत्वम् । विपरीतं विलोमं च ॥ ८४ ॥ वस्यते वामम् । सूयते सव्यं,  
षु प्रसवे । शरीर इत्येव । अपक्रान्तं सव्यादपसव्यम् । दक्षिणं, दक्ष वृद्धौ । संकटस्या-  
वृणाति संकटं, संप्रोदश्चकटज्वा ( $\frac{५}{१} \frac{२}{३} \frac{३}{०}$ ), विशेष्यलिङ्गम् । पुंलिङ्गस्तु संघट्टा-  
द्वाध्यन्तेऽस्मिन् संबाधः । कलयते क्षिप्यतेऽत्रान्यत्कलिलम् । गाह्यते व्याप्यत्वाद्गहनम् ॥  
संकीर्यते संकीर्णं निरन्तरं व्याप्तम् । संकोलति निरन्तरीभवति संकुलम् । एतान्पूर्वत्र संबा-  
धन्ति व्याप्यर्थत्वात् । (मुण्डितं) मुडि खण्डने । (परिवापितं) परिपूर्वो वपिर्मुण्डनार्थः  
यथा-मद्रात्परिवापणे ( $\frac{५}{१} \frac{२}{३} \frac{३}{०}$ ) । संहितं दितं यत्रेति संदितं दोऽवखण्डने ।  
संदानितं संयमितं बद्धं निगडितं च । दृब्धं, दृढी ग्रन्थे । विसरति स्म विस्तीर्यते स्म  
तन्यते स्म (विसृतं, इ०) ॥ ८६ ॥ स्मृतेर्व्यवहितमन्तर्गतम् । प्राणिधीयते स्म  
प्रणिहितम् । (वेल्लितं) वेल्ल चलने । (प्रेङ्खितं) इषि गत्यर्थः । धून् धुन् वेत्युभयः  
पाठः । प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥ ८७ ॥ (नुत्तं, नुन्नं), नुदविदेति  
( $\frac{८}{१} \frac{३}{०} \frac{९}{३}$ ) वा निष्ठा नत्वम् । अस्यते स्माऽस्तम् । निष्ठीव्यते स्म निष्ठयूतम् ।  
आविध्यते स्माऽविद्धम् । परिक्षिप्यते समन्ताद्वेष्टयते स्म परिक्षिप्तम् । नियतं व्रियते  
स्म निवृत्तम् । परीतं परिवेष्टितं वलितं परिकृतं परिचारितं च । मुषिः क्रयादिः,



2 Expanded;  
dispersed.

८९ प्रवृद्ध-प्रसृते, न्यस्त-निसृष्टे, गुणिताऽऽहते ।

2 Deposited. 2 Multiplied.

2 Plastered.  
2 Hidden.

निदिग्धोपचिते, गूढ-गुप्ते, गुण्ठित-रूपिते ॥ २ Pound-  
ed.

2 Melted.  
2 Raised, held up.  
2 Smelled.  
2 Smeared; anointed.

९० द्रुताऽवदीर्णं, उद्गूर्णोद्यते, काचित-शिक्षियते । 2 Sus-  
pended  
in a  
swing.  
2 Drawn; raised from a deep place.

5 Surrounded

९१ वेष्टितं स्याद् वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ।

2 Bent; crooked.

4 Sharpened, whetted.

रुग्णं भुग्ने, ऽथ निश्चित-क्षुण्णत-शातानि तेजिते ॥

2 Mature.

3 Ashamed.

3 Chosen; appointed.

2 Joined; annexed.

९२ स्याद् विनाशोन्मुखं पक्वं, ह्रीण-ह्रीतौ तु लज्जिते ।

वृत्ते तु वृत्त-व्यावृत्तौ, संयोजित उपाहितः ॥

3 Attainable.

4 Flowing; dropping.

2 Arranged, or heaped.

2 Detested.

९३ प्राप्यं गम्यं समासाद्यं, स्यन्नं रीणं स्नुतं सुतम् ।

संगूढः स्यात् संकलितो, ऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥

मभिर्भवादिः ॥ ८८ ॥ आहन्यते स्त- एकादिरङ्कोऽङ्कान्तरेणाऽभ्यस्यते-आहतम् । द्वे द्वे  
तुल्यार्थे । गुण्ठितं गुण्ठितमाहुः । रूपिलौकिको व्याख्यार्थः, यथा-अन्तर्गिरिणुरूपित  
( किरा० १-१४ ) । प्रवर्धते, प्रसरति, न्यस्यते, निसृज्यते, गुण्यते, आहन्यते,  
निदिह्यते, उपचीयते, गुह्यते, गुण्यते, गुण्यते, रूप्यते ॥ ८९ ॥ ह्यते, अवदायते,  
उद्गूर्यते । द्रुतमत्र विभिन्नम् । ( उद्गूर्णं ) गुरी उद्यमे । कार्यते शिक्षां कारितः । प्रायते  
स्म घ्राणं, नुदविदोन्देति (  $\frac{८१२१५६}{३०३४८}$  ) वा निष्ठा नत्वम् । समुदच्चते समुदक्तं, अञ्जोऽन-  
पादाने ( सू  $\frac{८१२१५६}{३०३४८}$  ) इतीप्नास्ति ॥ ९० ॥ वलयः संजातोऽस्य वलयितम् ।  
( संवीतं ) व्येज् संवरणे । ( रुग्णं ) रुजो भङ्ग । ( भुग्ने ) भुज कौटिल्ये । ( शातं,  
निश्चित ) शो तनूकरणे, शाच्छोरन्यतरस्याम् (  $\frac{७४१४१}{३०३४८}$  ) इति वेत्वम्, उपसर्ग-  
प्राधान्यात् । शितनिशातौ च । ( क्षुण्णं ) क्षु तेजने । ( तेजितं ) तिज निशाने ॥ ९१ ॥  
पच्यते स्म पक्वं फलादि, पचो वः (  $\frac{८१२१५६}{३०३४८}$  ) इति निष्ठा वत्वम्, आहुश्च-ओषध्यः  
फलपाकान्ताः ( धन्व० ) । जिहेति स्म ( ह्रीणह्रीतौ ), नुदविदोन्देति (  $\frac{८१२१५६}{३०३४८}$  )  
वा नत्वम् । त्रियते वृतः । वर्तते वृत्यते वा वृत्तः । वावृत्तः, वृत्तु-वावृत्तु वरणे  
[ वर्तने ], इत्थमबुद्ध्वा वृत्तव्यावृत्ताविति पेटुः, लक्ष्येऽपि-ततो वावृत्तमानसेति  
( -स्यमाना सेति ) भट्टिः ( ४-२८ ) । उपाधीयते स्मोपाहितः ॥ ९२ ॥ ( स्यन्नं ) स्यन्दू  
स्ववणे । ( रीणं ) रीङ् स्ववणे, स्वादय ओदितः (  $\frac{८१२१५६}{३०३४८}$  ) । ( स्नुतं ) णु उद्भि-  
रणे । विरुद्धमवगीयतेऽवगीतः ॥ ९३ ॥ विचित्रा विधा प्रकारोऽस्य विविधः । बहुरूपः  
पृथग्रूपो नानाविधश्च । ( अवरीणः ) अवेति विरुद्धार्थः । चूर्णनावध्वस्तोऽवचूर्णितः,

- 4 Various, multi-form. १४ विविधः स्याद् बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः । 2 Censured, 2  
2 Coarsely pounded. अवरीणो धिक्कृतश् चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥ blamed.  
1 Diluted decoction. १५ अनायास-कृतं फाण्टं, स्वनितं ध्वनितं समे । 2 Sounded; making a noise.  
6 Bound. बद्धे संदानितं मूतमुदितं संदितं सितम् ॥  
2 Decocted. १६ निष्पक्वे कथितं, पाके क्षीराऽऽज्य-हविषां शृतम् ।  
1 Boiled. निर्वाणो मुनि-बन्ध्याऽऽदौ, निर्वातस् तु गतेऽनिले ॥  
1 Departed. १७ पक्वं परिणते, गूतं हन्ने, मीढं तु मूत्रिते । 2 Passed (as urine).  
1 Become calm. पुष्टे तु पुषितं, सोढे क्षान्तमुद्धान्तमुद्गते ॥ 2 Vomited.  
2 Mature, ripe. १८ दान्तस् तु दमिते, शान्तः शमिते, प्रार्थितेऽर्दितः ।  
2 Passed (as ordure). 2 Pacified, appeased. 2 Asked, requested.  
2 Nourished. ज्ञप्तस् तु ज्ञपिते, छन्नश् छादिते, पूजितेऽञ्जितः ॥  
2 Borne. 2 Worshipped; revered.  
2 Tamed; subdued or trained. १९ पूर्णस् तु पूरिते, क्षिष्टः क्षिशिते, स्वसिते सितः ।  
2 Made known. 1 Tired; fatigued. 2 Finished.  
2 Covered. 3 Pared; made thin.  
2 Filled; full. २० पुष्ट-प्लुष्टोषिता दग्धे, तष्ट-त्वष्टौ तनूकृते ॥  
4 Burnt.

सत्यापपाशेति (  $\frac{३।३।६३}{३।३।६३}$  ) णिचि क्तः ॥ १४ ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलम्बिल्लष्टविरिद्ध-  
फाण्टबाढानीति (  $\frac{७।२।१६}{३।३।६३}$  ) फणेः फाण्टं साधुः त्रिफलाकषायादिसारम् । ( स्वनितं,  
ध्वनितं ) मनस्तमसोरन्यत्रेद् । ( संदानितं ) दान अवखण्डने । ( मूतं ) मूङ्  
बन्धने । द्यतिस्यतीति (  $\frac{७।२।१६}{३।३।६३}$  ) इत्वे-उदितं संदितं च । पिज बन्धने, सितः  
॥ १५ ॥ निःशेषेण पक्वं निष्पक्कम् । श्रातेः श्रपेश्च शृतं पाके (  $\frac{३।३।१६}{३।३।६३}$  ) इति  
साधुः । निर्वाति स्म निर्वाणः, वातादन्यत्र शान्त्यर्थे साधुः ( निर्वाणोऽवाते ) ।  
आदिशब्दान्निर्वाणं मुक्तिर्निर्वृत्तिश्च, यथा- प्रिय [ या ] दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्द-  
र्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ( सु. भा. ४५७-१ ) । निर्वाति  
निर्वातः, गतो वात इत्यर्थः ॥ १६ ॥ परिणमतेऽवस्थान्तरं प्राप्नोति स्म, यथा-  
परिपक्वधीः । ( गूतं ) गु पुरीषोत्सर्गे, दुग्धोर्दीर्घश्च ( वा०  $\frac{४।२।३३}{३।३।६३}$  ) । ( मीढं )  
मिह सेचने, दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (  $\frac{६।३।१९}{३।३।६३}$  ) । पुष्यति स्म पुष्टम् । पोषति स्म  
पुषितम् । सद्यते स्म सोढं, सहिवहोरोदवर्णस्य (  $\frac{६।३।१९}{३।३।६३}$  ) । ( उद्धान्तः ) दुवम  
उद्गिरणे ॥ १७ ॥ ( दान्तः ) वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञाः (  $\frac{७।२।१६}{३।३।६३}$  ) इति  
प्यन्तात्कते वा साधुः । एवं शान्तादयः । अर्दं गतौ याचने च, अर्दितः । मारणादन्यत्र  
मित्वेऽपि ज्ञप्तः सामान्येन निपातनात्, यथा- आज्ञापितः, आज्ञप्तः । ( अञ्जितः )  
अञ्जेः पूजायाम् (  $\frac{७।२।१६}{३।३।६३}$  ) इतीड् नलोपाभावश्च ॥ १८ ॥ ( क्षिष्टः ) क्षिशः क्वा-  
निष्टयोः (  $\frac{७।२।१६}{३।३।६३}$  ) इति वेद् । ( सितः ) षोऽन्तकर्मणि, द्यति स्यति मास्थेति

- 3 Pierced. १०० वेधितच्छिद्रितौ विद्धे, विन्न-वित्तौ विचारिते ।  
3 Judged; discussed.
- 3 Gloomy. १०१ निष्प्रभे विगताऽरोको, विलीने विद्रुत-द्रुतौ ॥  
obscured. 3 Liquid.
- 3 Accomplished. १०१ सिद्धे निर्वृत्त-निष्पन्नौ, दारिते भिन्न-भेदितौ ।  
3 Split.
- 3 Woven. १०१ उतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तु-सन्तते ॥
- 6 Saluted; १०२ स्यादर्हिते नमस्यित-नमसितमपचायिताऽर्चिताऽ-  
honoured. पचितम् ।
- 4 Served; adored. वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ॥
- 5 Suffering pain. १०३ संतापित-संतप्तौ धूपित-धूपायितौ च दूनश् च ।
- 6 Pleased, glad, १०३ हृष्टो मत्तस् तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥  
content.
- 8 Cut. १०४ छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ।
- 7 Fallen. १०४ स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ॥

( $\frac{७}{३}\frac{४}{०}\frac{४}{०}$ ) इत्वम् । (गुष्ट इ०) गुषु प्लुषु उप दाहे । (तष्ट इ०) तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥९९॥ (वेधितः) विध विधानेऽनेकार्थः । छिद्यते स्म छिद्रितः, छिद्रं संजातं वाऽस्य । व्यधेः कः, विद्धः । विद विचारणे, नुदविदोन्देति ( $\frac{८}{३}\frac{१}{०}\frac{५}{६}$ ) नत्वं, यदाह- वेत्तेवि-न्नश्च वित्तश्च (भाष्यव० ६।२।५८) । नास्ति रोको रोचनमस्याऽरोकः । (विलीनः) लीड् द्रवीकरणे ॥१००॥ (भिन्न इ०) भिदिः- रुधादिश्रुरादिश्चेति वा- इट् । उतं, ऊयौ तन्तुसंताने, कः, लोपो व्योर्वलि ( $\frac{६}{८}\frac{१}{०}\frac{६}{६}$ ) स्यूतं, ष्विषु तन्तुसंताने, च्छ्वोः शृङिति ( $\frac{६}{२}\frac{४}{५}\frac{१}{०}$ ) वस्योत्वम् । उतं, वेज् तन्तुसंताने, कः, संप्रसारणम् । तन्तुभिः संतते विस्तृते ॥१०१॥ (निमस्यितं, इ०) नमोवरिव इति ( $\frac{३}{२}\frac{३}{०}\frac{१}{५}$ ) नमसः पूजायां क्यच्, क्यस्य विभाषा ( $\frac{६}{३}\frac{४}{०}\frac{५}{०}$ ) इति यस्य वा लोपः । (अपचायितं, इ०) अपचितश्च ( $\frac{७}{३}\frac{२}{०}\frac{३}{०}$ ) इति चायेर्वा साधुः । पूजितं च । वरिवसः परिचर्यायां क्यच् ॥ १०२ ॥ (संतापित इ०) तपिश्रुरादिर्भादिश्च । (धूपित इ०) गुपूधूपेति ( $\frac{३}{३}\frac{१}{०}\frac{२}{८}$ ) आयः, आयादय आर्धधातुके वा ( $\frac{३}{३}\frac{१}{०}\frac{३}{५}$ ) । (दूनः) दूङ् परितापे, स्वादय ओदितः ( $\frac{८}{३}\frac{२}{०}\frac{५}{५}$ ) इति निष्ठा नत्वम् । प्रहृदते स्म प्रहृलन्नः, ह्लादो निष्ठायाम् ( $\frac{६}{३}\frac{४}{०}\frac{५}{५}$ ) इति ह्रस्वः ॥१०३॥ त्वादिभ्यश्च ( $\frac{८}{३}\frac{४}{०}\frac{४}{८}$ ) इति नत्वे लृत्तम् । छो छेदने, शाच्छोरन्य-तरस्याम् ( $\frac{७}{३}\frac{४}{०}\frac{४}{९}$ ) इतीत्वं वा (छातं, छितं) । दाप् लवने, अस्माहातम् । दो अवखण्डने, अस्माद् द्यतिस्यतीति ( $\frac{७}{३}\frac{४}{०}\frac{४}{०}$ ) इत्वे दितम् । वृश्च्यते स्म वृक्कणं, ओन्नश्च छेदने । स्कन्नं, स्कन्दिर गतिशोषणयोः । पन्नं, पद गतौ । पुते हस्तादेः

- 6 Obtained. १०५ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ।  
 5 Sought. अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥
- 7 Wet; moistened. १०६ आर्द्रं सार्द्रं छिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ।  
 6 Preserved, saved, guarded. त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥
- 5 Disregarded, despised. १०७ अवगणितमवमताऽवज्ञाते अवमानितं च परिभूते ।  
 6 Abandoned, left. त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥
- 7 Spoken, said. १०८ उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम्  
 7 Known, understood. बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसिताऽवगते ॥
- 11 Promised. १०९ ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।  
 संगीर्ण-विदित-संश्रुत-समाहितोपश्रुतोपगतम् ॥

पतितेऽर्थे वर्तन्ते ॥ १०४ ॥ प्राप्तं कर्मणि, प्राप्तप्रणिहिते समे इति कर्तरि । विन्नं, विद्वल्लभे । भावितं, भू प्राप्तौ, आधृषाद्वा ( ग० २०२ ) इत्यस्य वा णिच्, पक्षे भूतं, यथा—इत्थंभूतम् । आसादितं, आडः पदः पद्यर्थे णिच् । अन्वेषितं, जेष णेपृ ऐपृ गतौ । अन्विष्टं, इषेः तीषसहेति (  $\frac{७१२१४८}{२३४४८}$  ) वेट् । गवेष मार्गणे । मार्गं अन्वेषणे । मृग अन्वेषणे ॥ १०५ ॥ आ—अद्यते—आर्द्रः पटादिः । सहाद्रेण गुणेन वर्तत इति सार्द्रः । तिम छिम आद्रीभावे । ( समुन्नं, इ० ) उन्दी क्लेदने, नुदविदोन्देति (  $\frac{८१२१५६}{३४०३८}$  ) वा नत्वम् । ( गोपायितं, इ० ) गुपेः, आयादय आर्धधातुके वा (  $\frac{३११३१}{२३०५९}$  ) ॥ १०६ ॥ ( अवगणितं ) अवेति विपर्ययेऽर्थे । अवमतं, मन ज्ञाने । अवमानितं, मनिश्चरादिः, मान पूजायां वा । अनादृतं च । हीनयते हीनम्, ओहाक् त्यागे, निष्ठा नत्वं ओदितश्च, (  $\frac{८१२१५५}{२३४४५}$  ) घुमास्थानेतिश्च (  $\frac{६११६६}{२४४६६}$  ) इवम् ॥ १०७ ॥ ( उक्तं, उदितं ) क्ते वचिवदोः संप्रसारणम् । ( अभिहितं ) अभिपूर्वो धाञ्-उक्त्यर्थः, दधातेर्हिः (  $\frac{७११४४२}{२४०७६}$  ) । ( बुद्धं ) बुध अवगमने—अनिद् । ( बुधितं ) बुधिरवबोधने सेट् । मनु अवबोधनेऽस्मान्मनितं, कृतीचृतीनृतीनामीदिकरणेन सेऽसिचिकृत-चृतच्छृदतृदनृतः (  $\frac{७१२१५७}{२४५०६}$  ) इति विकल्पे, यस्य विभाषा (  $\frac{७१२१५५}{२४०२५५}$  ) इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् । मतं तु मन्यते । वेत्तेस्तु विदितं, निष्ठा । प्रतिपन्नं, पद गतौ, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति ॥ १०८ ॥ ऊर्यूर्युररी तु विस्तरेऽङ्गीकारे च गति-संज्ञाः ऊर्यादिविडाचश्च (  $\frac{१०४६१}{७६६२}$  ), तेन ऊरीकृतमपि । ( संगीर्णं ) समःप्रतिज्ञाने

12 Praised.

११० ईलित-शस्त-पणायित-पनायित-प्रणुत-पणित-प-  
नितानि ।

अपि गीर्ण-वर्णिताऽभिष्टुतेडितानि स्तुताऽर्थानि ॥

14 Eaten.

१११ भक्षित-चर्वित-लिप्त-प्रत्यवसित-गिलित-खादित-  
प्सातम् ।

अभ्यवहताऽन्न-जग्ध-ग्रस्त-ग्लस्ताऽशितं भुक्ते ॥

Certain irregular  
Superlatives.

११२ क्षेपिष्ठ-क्षोदिष्ठ-प्रेष्ठ-वरिष्ठ-स्थविष्ठ-बंहिष्ठाः ।

1 Most quick; 1 Smallest; 1 Dearest, largest, 1 Most corpulent;  
1 Most numerous.

क्षिप्र-क्षुद्राऽभीप्सित-पृथु-पीवर-बहुल-प्रकर्षाऽर्थाः ॥

1 Hardest;

११३ साधिष्ठ-द्राधिष्ठ-स्फेष्ठ-गरिष्ठ-हसिष्ठ-वृन्दिष्ठाः ।

1 Longest;

1 Most firm. 1 Heaviest; 1 Shortest; 1 Most abundant.

बाढ-व्यायत-बहु-गुरु-वामन-वृन्दारकाऽतिशये ॥

इति विशेष्यनिघ्न-वर्गः १, अत्र मूलश्लोकाः ११२॥, क्षे० श्लो० ॥

( $\frac{१३१५२}{२७३५}$ ) इति संगीरङ्गीकारार्थः, गृ शब्दे ॥ १०९ ॥ ईलितं, ईड स्तुतौ, डल योरैकत्वम् । ( शस्तं ) शसु स्तुतौ । ( पणायितं, इ० ) पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च. आयादय आर्धधातुके वा ( $\frac{३११३१}{२३०५}$ ) । अपि स्वार्थे, उपसर्ग इत्येके । गीर्णं, गृ शब्दे ॥ ११० ॥ लिप्तस्थाने लीढं पेटुः । ( प्रत्यवसितं ) प्रत्यवपूर्वः स्यतिभोजने वर्तते । ( गिलितं ) गृ निगरणे, अचि विभाषा ( $\frac{८३१२१}{२५४१}$ ) इति लत्वम् । ( प्सातं ) प्सा भक्षणे । ( अभ्यवहृतं ) अभ्यवपूर्वो हन् भोजने । अद्यते स्माऽन्नं, अदोऽनन्ने ( $\frac{३१२१६८}{२९७७}$ ) इति निपातनात्साधुः । ( जग्धं ) अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे जग्धिः । वाच्यं चात्र-ब्रह्मण्यो ब्राह्मणहितो वीतदम्भस्त्वकल्मषः । असंमतः प्रणाख्यः स्याच्छुष्यः प्रियदर्शनः ॥ वैरागिको विरागाहः शंसितस्तु सुनिश्चितः । ईर्ष्यालुः कुहनो गोष्ठश्रोऽन्यद्वेष्टा स्वगोहगः ( ? ) ॥ [ गोष्ठश्रः, अचतुरेति ( $\frac{५१४१७७}{१९४५}$ ) साधुः । ] तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः (वै. १-५-४-७४) । गेहेशूरो गृहेनर्दी पिण्डीशूरोऽथ संस्कृतः (वै. १-५-४-७०) ॥ व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा अन्वेष्टानुपदी समौ ॥ नीलीरागः स्थिरस्नेहो हरिद्रारागकोऽन्यथा (वै. १-५-४-२६) ॥ आसीन उपविष्टः स्यादुर्ध्वस्थोर्ध्वदमौ स्थिते (वै. १-५-४-१०) । उत्पश्य उन्मुखे गृह्यः पक्षे (क्ष्ये) न्युब्जस्वधोमुखे ॥ १११ ॥ अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । एवं क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः । एवमुत्पूर्वरिष्ठः, प्रियस्थिरस्फिरोर्विति ( $\frac{६१४१९५७}{२०२६}$ ) प्रस्थस्फवर्वादेशाः । स्थूलः स्थविष्ठः, स्थूलदूरयुवेति ( $\frac{६१४१९५६}{२०२५६}$ ) यणादिलुप्यते पूर्वस्य च गुणः । बहुलो बंहिष्ठः ॥ ११२ ॥ अतिशयेन बाढं साधिष्ठं, अन्तिकबाढयोर्नदसाधौ ( $\frac{५३३६३}{२३३३}$ ) । एवं दीर्घो द्राधिष्ठः । स्फिरः

## अथ संकीर्ण-वर्गः २

१ प्रकृति-प्रत्ययाऽर्थाऽऽद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् ।

2 Action.  
1 Continual.

कर्म क्रिया, तत्-सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥

1 Totality.

२ साकल्याऽऽसंग-वचने पारायण-परायणे । <sup>1</sup> Adherence;  
attachment.2 Wilfulness;  
independence.

यदृच्छा स्वैरिता, हेतु-शून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥

1 Vain and causeless state.

( बहुः ) स्फेष्टः । गुरुर्गरिष्ठः । ह्रस्वो हसिष्ठः । वृन्दारको वृन्दिष्ठः, प्रियस्थिरेति (  $\frac{६।४।१५७}{२०४६}$  ) आदेशः । वाच्यं चात्र-ग्राम्ये ग्राम्येयग्रामीणावाच्छिन्नो बलाद्धते । चोरिते मुषितं मुष्टं स्पष्टं तु नतोन्नतम् ॥ उत्पादितोन्मूलितार्थमुद्धतं वहिते वृढम् । आचितं निचितं पूर्णं पूरितं निभृते भृतम् ॥ प्रतिश्रितं प्रविष्टं स्यादन्तर्गडु निरर्थके । न्यञ्जितं स्यादधः क्षिप्तं क्षिप्तमूर्ध्वमुदञ्चितम् ॥ स्पष्टेऽचितं चतुर्थे तु तुरीयं तुर्यमास्थिते आकारे श्लिष्टसंपृक्तः खचिते क्षुरितभूषितौ (?) ॥ प्रचञ्चितं प्रतीष्टं द्वेष्ट्यामृष्ट्या-क्षिगताः समाः । श्यानं शीनेऽन्वितेऽन्वीतं प्रकाशप्रकटौ स्फुटे ॥ ११३ ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

प्रकृत्याद्यैः प्रकीर्णकेऽत्र लिङ्गमुल्लेखेत् । प्रकृत्या ( यथा )— अपरस्पराः सार्था यान्ति, ( सि. कौ. सू. १०५९ ) अपरस्पराणि क्षणानि वहन्ति [ अक्षराणि वदन्ति ] । प्रत्ययेन ( यथा )— क्तिन्, शान्तिः, नपुंसके भावे क्तः (  $\frac{३।३।११४}{३०६००}$  ) ल्युट् च— आसितं, तर्पणम् । अर्थेन तु ( यथा )— कामैव कर्मणम् ( सि. कौ. सू. २१०४ ) आद्यशब्दाद्रूपभेदसाहचर्यादिना ( यथा )— यदृच्छा स्वैरिता, शमथस्तु शमः । ( कर्म क्रिया ) भावकर्मणोर्मनिन् ( सर्वधातुभ्यो मनिन् ), कुजः श च (  $\frac{३।३।१००}{३२७७०}$  ) । क्रियासंततत्वे गम्यमाने, अपरे च परे च— अपरस्पराः सार्था यान्ति, अपरे च परे च यत्र तदपरस्परं कृत्वा वा, अपरस्पराः क्रियासातत्ये (  $\frac{६।१।४४}{४०५६४}$  ) इति साधुः ॥ १ ॥ पारमयन्ते येन सकलं व्याप्नुवन्ति पारायणम् । त्वरणं तुरणं वा तूः, तथा हेतुभूतया— अयन्ते येनासक्तं गच्छन्ति तत्परायणम् । या का— इच्छा यदृच्छा, यदृच्छाशक्तिजानुकरणेति ( भाष्यव० १।१।२ ) वाक्यलिङ्गात्साधुः । स्वेन— ईर्ते तच्छीलः स्वैरी, भावे तल् तस्य भावस्त्वतलौ (  $\frac{५।१।११९}{२७८२१}$  ), स्वैरस्य भावो वा । आसनमास्था, ण्यासश्रन्थेति (  $\frac{३।३।१०७}{३२८४०}$  ) युचि प्राप्ते, वाऽसरूपेण, वाऽसरूपोऽस्त्रियां (  $\frac{३।१।१०४}{२२३००}$  ) ऋहलोर्ण्यत् (  $\frac{३।१।१३४}{२२७२२}$  ), अस्त्रियामिति निषेधो द्वयोरेवो-त्सर्गापवादयोर्न त्वेकस्य । विगतं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणमप्रतिपत्तिरित्यर्थः

- 3 Quiet.  
 3 Self-command.  
 1 Approved occupation.  
 2 Subduing by charms.  
 2 Tremour.  
 3 Satisfaction.  
 3 Warding of a blow.  
 3 Sewing.  
 3 Tearing, rending.  
 2 Curse, imprecation.  
 2 Co-extending; pervading.  
 2 Cutting.  
 2 Received doctrine.  
 3 Loss.
- ३ शमथस् तु शमः शान्तिर्, दान्तिस् तु दमथो दमः ।  
 अवदानं कर्म वृत्तं, काम्यदानं प्रवारणम् ॥ <sup>2</sup> A desirable gift.  
 ४ वशक्रिया संवननं, मूलकर्म तु कर्मणम् । <sup>2</sup> Magic.  
 विधूतनं विधुवनं, तर्पणं प्रीणनाऽवनम् ॥  
 ५ पर्याप्तिः स्यात् परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ।  
 सेवनं सीवनं स्यूतिर्, विदरः स्फुटनं भिदा ॥  
 ६ आक्रोशनमभीषङ्गः, संवेदो वेदना न ना <sup>2</sup> Sensation, perception.  
 संमूर्च्छनमिद्व्याप्तिर्, याञ्चा भिक्षाऽर्थनाऽर्दना ॥ <sup>4</sup> Begging.  
 ७ वर्धनं छेदने, ५थ द्वे आनन्दन-सभाजने ।  
<sup>3</sup> Courtesy; welcome or adieu.  
 आप्रच्छन्नमथाऽऽम्नायः संप्रदायः, क्षये क्षिया ॥

॥ २ ॥ ( शमथः, इ० ) औणादिकोऽथच्, घञि तु नोदात्तोपदेशस्येति (  $\frac{७}{२}\frac{३}{७}\frac{३}{७}\frac{४}{७}$  )  
 वृद्धभावः । कामक्रोधाद्यभावः शान्तिस्तपःक्लेशसहिष्णुता दान्तिः । अवदीयतेऽनेन-  
 अवदानं सोत्कर्षचरितं, वृत्तं परिशुद्धं, निर्व्यूढमित्येके । ( कामदानं ) कामनापूर्वं  
 दानं स्वेच्छात्याग इत्यर्थः । काम्यदानमिति तु युक्तः पाठः ॥ ३ ॥ ( वशक्रिया )  
 वशीकरणम् । वनु च नोच्यते ( ग० ? ) इत्यनेकार्थत्वात्संवननं, वनु याचने वा । मूलै-  
 रोषधिमिर्धद्वशीकरणं तत्, कर्मैव कर्मणं, तद्युक्तात्कर्मणोऽण् (  $\frac{५}{२}\frac{४}{२}\frac{३}{२}\frac{६}{२}$  ) । ( विधू-  
 ननं ) धूज् णिच्, धूज्प्रीजोर्नुक् ( वा०  $\frac{३}{२}\frac{५}{२}\frac{३}{२}$  ), ल्युट् । विधुवनमिति धू विधूनने,  
 कुटादित्वाद्धित्, गाडुकुटादिभ्योऽङ्णिङित् (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{३}{२}$  ) । ( अवनं ) अव प्रीतौ ॥ ४ ॥  
 प्रहर्तुमुद्यतस्य हस्तधारणं रोधः, रक्ष्यस्य पृष्ठे हस्तस्थापनं वा । ( सीवनं ) छिबुसि-  
 व्योर्दीर्घश्च ( स. कं. २।४।१६७ ) इति वा दीर्घः । सेवनं स्यूतिः, ह्योः श्रुडिति ( ? )  
 ऊट् । ( विदरः ) द्र विदारणे, ऋदोरप् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{५}{३}\frac{७}{३}$  ) । ( स्फुटनं ) स्फुटः कुटादिः ।  
 भेदनं भिदा, पिद्भिदादिभ्योऽङ् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{०}{३}\frac{४}{३}$  ) ॥ ५ ॥ अभिषञ्जनं पराभिमुख्येन  
 वाच्ययोजनमभीषङ्गः, उपसर्गस्य घञीति (  $\frac{६}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{०}{३}\frac{२}{३}$  ) दीर्घः । वेदना, विद चेतने,  
 णिच्, ण्यासश्च्येति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{०}{३}\frac{७}{३}$  ) युच्, वेत्तवां, घट्टिवन्दिदिभिश्चोपसंख्यानात्  
 ( वा०  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{२}{३}\frac{२}{३}$  ) । ल्युटि तु वेदनम् । ( संमूर्च्छनं ) मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अभि-  
 व्यापनं सर्वतो वृद्धिः । याचनं याच्ना, यजयाचेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{०}{३}$  ) नङ् । ( अर्दना ) अर्द  
 याचनेऽस्मात् स्वार्थे णिच्, युच् ॥ ६ ॥ ( वर्धनं ) वर्ध छेदनपूरणयोः । ( सभाजनं )  
 सभाज प्रीतिदर्शने । ( आप्रच्छनं ) आङ्पूर्वः प्रच्छिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः, यथा-  
 आपृच्छस्व प्रियसखममुम् ( मेघ० १-९ ) । वृद्धपारंपर्येणाज्ञानमाज्ञायः । ( क्षयः )



2 Taking.  
2 Wish, desire.

८ ग्रहे प्राहो, वशः कान्तौ, रक्षणस् त्राणे, रणः कणे ।

2 Protection; defence. 2 Sound, noise.

2 Perforation,  
piercing.

व्यधो वेधे, पचा पाके, हवो हृतौ, वरो वृत्तौ ॥

2 Maturity. 2 Calling; challenging. 2 Engaging; appointing.

2 Combustion;  
burning.

९ ओषः प्लोषे, नयो नाये, ज्यानिर् जीर्णौ, भ्रमो भ्रमौ ।

2 Guiding; directing. 2 Wearing, growing old. 2 Whirling; going round.

2 Increase, growth.

स्फातिर् वृद्धौ, प्रथा ख्यातौ, स्पृष्टिः पृत्तौ, स्तवः सवे ॥

2 Fame, notoriety.

2 Touch, contact. 2 Oozing, dripping.

2 Thriving.

१० एधा समृद्धौ, स्फुरणे स्फुरणा, प्रमितौ प्रमा ।

2 Throbbing.

2 True know-

2 Bringing forth  
(as young).

प्रसूतिः प्रसवे, श्रयोते प्राधारः, क्लमथः क्लमे ॥

2 Pouring forth; aspersion. 2 Fatigue.

2 Excellence.

११ उत्कर्षोऽतिशये, संधिः श्लेषे, विषय आश्रये ।

2 Refuge; asylum.

2 Union; junction.  
2 Sending; direct-  
ing.

क्षिपायां क्षेपणं, गीर्णिर् गिरौ, गुरणमुद्यमे ॥

2 Swallowing. 2 Effort, exertion.

क्षि क्षये, एरच् (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) । ( क्षिया ) क्षीप् हिंसायां, अङ् ॥ ७ ॥ ( ग्रहः )  
ग्रहवृद्धिर् (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) अप् । ( ग्राहः ) बाहुलकाद् घञ् ( भावे ) । ( वशः )  
वशिरण्योरुपसंख्यानादाप् ( वा०  $\frac{३२०३३}{३२३२३२}$  ) । ( रक्षणः ) यजयाचेति (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) भावे  
नङ् । रक्ष इत्य च पाठः, गुरोश्च हलः (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) इत्यकारः स्यात् । रणनं रणः  
अप् । ( कणः ) कणो वीणायां च (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) । व्यधनं व्यधः, व्यधजपोरनुपसर्गे  
(  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) इत्यप् । वेधनं वेधः, विध विधाने । पचनं पचा, पित्वादङ्, पिद्भिदादि  
भ्योऽङ्, (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) । पक्तिर्बाहुलकात् । ( हवः ) ह्वःसंप्रसारणं च (  $\frac{६१११३२}{३२३२३२}$  ) इत्यप्  
वरणं वरः, त्रियते वा, यत्कात्यः—तपोभिरित्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः, वृज्  
वरणे, वृङ् संभक्तौ च ॥ ८ ॥ ( ओषः ) उष दाहे । ( नायः ) श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे  
(  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) इति घञ् । ( ज्यानिः ) ग्लास्लाज्याहाभ्योऽनिः ( स. कं. २।४।१५६ ) । जरणं  
जीर्णिः, ऋत्वादभ्यःक्तिन्निष्ठावत् ( वा०  $\frac{४८२६२}{३२३२३२}$  ) । ( भ्रमः ) घञ् । भ्रमणं भ्रमिः  
इक् कृष्यादिभ्यः ( वा०  $\frac{४८२६२}{३२३२३२}$  ) । ( स्फातिः ) स्फात्तौ वृद्धौ । प्रथनं प्रथा, घटादयः-  
षितः ( ग० १८६ ) इत्यङ् । पृत्तिः, पृत्तौ संपर्के । ( स्तवः ) प्रस्तवणे ॥ ९ ॥ विधा  
समृद्धावित्येके पेटुः । एधनमेधा, पिद्भिदादिभ्योऽङ् (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) । स्फुरणं स्फुरणा,  
स्फुर चलने कुटादिः । ( प्रमितिः ) माङ् माने, क्तिन्, द्यतिस्थतीति (  $\frac{७१११३२}{३२३२३२}$  )  
इत्वम् । ( प्रमा ) आतश्चोपसर्गे (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) इत्यङ् । ( प्रसूतिः, इ० ) घृङ्  
प्राणिगर्भविमोचने, पू प्रसवे वा । ( श्रयोतः ) श्रयुतिर् क्षरणे । ( प्राधारः ) घृ क्षरण-  
दीप्त्योः । ( क्लमथः ) औणादिकोऽप्यथच्, क्लमथुरित्यपपाठः ॥ १० ॥ उर्ध्वं कर्षणं  
( उत्कर्षः ) । ( संधिः ) उपसर्गे घोःकिः (  $\frac{३१३१५६}{३२३२३२}$  ) । विषीयतेऽत्र विषयः, विषि-

- 2 Raising. १२ उन्नाय उन्नये, श्रायः श्रयणे, जयने जयः ।  
 2 Reliance; taking refuge. 2 Conquest, victory.  
 2 Discourse, speech. निगादो निगदे, मादो मद, उद्वेग उद्वमे ॥ 2 Regret  
 2 Pride.  
 2 Trituration of १३ विमर्दनं परिमलो, अभ्युपपत्तिरनुग्रहः । 2 Conferring  
 perfumes. of a benefit.  
 1 Disfavour. निग्रहस् तद्-विरुद्धः स्यादभियोगस् त्वभिग्रहः ॥  
 2 Attack, onset.  
 2 Clinching of the १४ मुष्टिवन्धस् तु संग्राहो, डिम्बे डमर-विप्लवौ । 3 Affray,  
 fist. assault.  
 3 Ligament. fetters. बन्धनं प्रसितिश् चारः, स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥  
 3 Morbid heat.  
 3 Injury. १५ निकारो विप्रकारः स्यादाकारस् विङ्ग इङ्गितम् ।  
 3 Hint, sign, token.  
 4 Change of form. परिणामो विकारो, द्वे समे विकृति-विक्रिये ॥

गोति वा, आश्रयस्थानम् । (क्षिपा) भिदादित्वादङ् पिदभिद्रादीति, ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{२}\frac{०}{४}$ ) ।  
 गिरगं गिरिः, इक् कृष्यादिभ्यः ( वा०  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । कुटादित्वाद् गुरणमाहुः,  
 चुरादेर्गौरणमपि । अड उद्यमे इति निपातनाद्युद्यमः ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वं नयनमनुसरणं  
 वोन्नायः, अवोदोर्नियः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{६}$  ) इति घञ् । ( उन्नयः ) बाहुलकाद्- एरस्  
 (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{२}\frac{६}{६}$  ) ( श्रायः ) श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{४}{४}$  ) इति घञ् । ( जपः )  
 व्यधजपोरनुपसर्गे (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{९}{९}$  ) इत्यप् । ( निगाद इ० ) स्फुटकथने, नौ गदनदेति  
 (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{६}$  ) वा घञ् । ( मदः ) मदोऽनुपसर्गे (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{६}$  ) इत्यप् । ( मादः )  
 सध मादस्थयोश्चन्दसि (  $\frac{६}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{९}{९}$  ) इति निपातनाद् घञ् । ( उद्वेगः ) ओविजी  
 भयचलनयोः, घञ् ॥ १२ ॥ ( परिमलः ) संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धभावः । अभ्यु-  
 पपत्त्यादिर्नानादिभिः स्वीकारे वर्तते । ( अनुग्रहः ) ग्रहेः-ग्रहवृद्ध- (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{२}\frac{६}{६}$  )  
 इत्यप् । नियमनाय ग्रहणं निग्रहः, निरोध इति पाठ्यम्, विग्रहो विरोध इति वा ।  
 आभिमुख्येनोद्यमः ( अभियोगः ) ॥ १३ ॥ समि मुष्टौ (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{६}$  ) इति  
 घञ्, संग्राहो मल्लस्य ( सि. कौ. सू. ३२०८ ) । डयनं विद्रवो डिम्बः, डीड्  
 गतौ, अशस्त्रकलहः, लुण्ठ्यादिरित्येके । डयनं डमरः । ( प्रसितिः ) पिञ्  
 बन्धने । स्त्रु शब्दोपतापयोः, स्वरति स्वारः । ( स्पर्शः ) पदरुज- (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{२}\frac{६}{६}$  )  
 इत्यत्र स्पृश उपतापे एव ( स. कं. २।४।२४ ) इति कर्तरि घञ् । ( स्पष्टा )  
 वाऽसरूपात्तृच्, वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{२}\frac{०}{४}$  ) ॥ १४ ॥ निकृष्टं करणं निकारः  
 खलीकारः । ( इङ्गः, इङ्गितं ) भावे घञ्क्तौ । इङ्गिताकाराभ्यां भावज्ञानमित्यादौ गोबली-  
 चर्दन्यायेन- इङ्गितं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणमाकारो सुखरागादिरिति कौटिल्यो  
 ( १-१५ ) व्याख्यत्, अयं त्वनयोरानयज्ञापकत्वादैक्यं मन्यते । विकारेऽर्थे त्रयो वर्तन्ते,

2 Loss.

2 Assemblage.

2 Abstraction.

१६ अपहारस् त्वपचयः, समाहारः समुच्चयः ।

प्रत्याहार उपादानं, विहारस् तु परिक्रमः ॥

2 Walking for pleasure.

2 Robbery.

2 Extraction.

2 Imitation.

1 Expenditure.

१७ अभिहारो ऽभिग्रहणं, निहारो ऽभ्यवकर्षणम् ।

अनुहारो ऽनुकारः स्यादर्थस्याऽपगमे व्ययः ॥

2 Stream.

6 Forbearance.

2 Incantation to destroy.

१८ प्रवाहस् तु प्रवृत्तिः स्यात्, प्रवहो गमनं बहिः ।<sup>1</sup> Going forth;वियामो वियमो यामो यमः संयाम-संयमौ ॥<sup>2</sup> issuing.

2 Obstacle; impediment.

१९ हिंसाकर्माऽभिचारः स्याज्, जागर्या जागरा द्वयोः ।

2 Waking, watching.

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः, स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥

2 Contiguous support.

2 Enjoyment.

2 Encompassing; surrounding.

2 Separation.

२० निर्वेश उपभोगः स्यात्, परिसर्पः परिक्रिया ।

विधुरं तु प्रविश्लेषे, ऽभिप्रायश् छन्द आशयः ॥

3 Meaning; intention.

द्वयोस्तु साम्यं स्त्रीत्वात् ॥ १५ ॥ (अपहारः) हानिरित्यर्थः । उपसर्गवैचित्र्यादर्थ-  
भेदः । (समाहारः) अनेकस्यैकत्राध्यावापः । (प्रत्याहारः) एकत्र दौकन-  
अन्नादिकविषयेभ्य इन्द्रियाणामाकर्षणं च । (विहारः) क्रोडासंचारः ॥ १६ ॥  
(अभिहारः) अभिमुख्येन हरणम् । (निहारः) युक्त्या निःसाराकर्षणम् । अनु-  
सादश्ये । (व्ययः) व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ १७ ॥ प्रारम्भो वहनस्य प्रवाहः कार्यारम्भः  
अविच्छिन्ना जलादेः प्रवृत्तिर्वा । (प्रवहः) गोचरसंचरेति (  $\frac{३१३१११}{३३२१८९}$  ) साधुः,  
बाहुलकादज्वा । द्वौ द्वौ भिन्नाथौ, विविधं यमनं विंयामः, उपरतिमात्रं यमः,  
संयमनं संयमः, यमः समुपनिविष्टुचेति (  $\frac{३१३१६३}{३३२१८९}$  ) वा घञ् ॥ १८ ॥ अभिभवितुं  
चरणं मारणोच्चाटनादिकृत्यासाधनम् । (जागर्या) इच्छा (  $\frac{३१३१११}{३३२१८९}$  ) इत्यत्र  
जागर्तेरकारो वा वक्तव्यः ( वा०  $\frac{२२१६६}{३३२१८९}$  ) पक्षे क्यप्, जाग्रोऽविचिण्णलङित्सु  
(  $\frac{७१३१८५}{३३२१८९}$  ) इति गुणः, घञि तु जागरः । विहन्यस्मिन् विघ्नः, घञर्थे कविधानम्  
( वा०  $\frac{३३२१८५}{३३२१८९}$  ), विहन्यते कार्यमनेन वा । अन्तरायनं कार्यव्यवधानमन्तरायः ।  
प्रतीपमूहनं प्रत्यूहः । उपसमीपे हन्यते गम्यतेऽस्मिन्नुपघ्नः, उपघ्न आश्रये (  $\frac{३१३१८५}{३३२१८९}$  )  
इति साधुः ॥ १९ ॥ निःपूर्वो विशिरूपभोगार्थे । सर्वत्राऽत्र प्रत्यये तन्त्रम्, अतो निर्वे-  
शनमुपभुक्तिः, उपसर्पणं, परिकर इत्याद्युच्चेयम् । समन्तात्सर्पणं परिसर्पः । विघटि-  
[टि] ता धूः कार्यभारोऽत्र विधुरमिति प्रतीच्याः, विरुद्धं धान (?) मित्युदात्त्याः  
(अभिप्रायः) प्रीड् कान्तौ । छन्दयति- आह्लादयते छन्दः, अच् । आशेरेतेऽस्मिन्

- 2 Abridgment. २१ संक्षेपणं समसनं, पर्यवस्था विरोधनम् ।  
 2 Contradiction. परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥  
 2 Perambulation.  
 3 Stay.  
 2 Diffusion. २२ विस्तारो विग्रहो व्यासः, स च शब्दस्य विस्तरः ।  
 1 Proximity. संवाहनं मर्दनं स्याद्, विनाशः स्याददर्शनम् ॥ <sup>2 Disappearance.</sup>  
 2 Rubbing of the person.  
 2 Acquaintance. २३ संस्तवः स्यात् परिचयः, प्रसरस् तु विसर्पणम् ।  
 2 Spreading. नीवाकस् तु प्रयामः स्यात्, संनिधिः संनिकर्षणम् ॥  
 2 Scarcity.  
 2 Proximity. २४ लवो ऽभिलावो लवने, निष्पावः पवने पवः । <sup>3 Winnowing; cleaning.</sup>  
 3 Reaping. प्रस्तावः स्यादुपसरस्, त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ <sup>2 A Shuttle.</sup>  
 2 Occasion; opportunity. २५ प्रजनः स्यादुपसरः, प्रश्रय-प्रणयौ समौ । <sup>2 Affectionate solicitation.</sup>  
 2 First pregnancy of cows.  
 2 Intellectual faculty. धीशक्तिर् निष्क्रमो, ऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥  
 2 Difficult progress.  
 2 Act tending to a main object. २६ प्रत्युत्क्रमः प्रयोगाऽर्थः, प्रक्रमः स्यादुपक्रमः । <sup>2 Beginning.</sup>  
 2 Haste, hurry. स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः, संभ्रमस् त्वरा ॥

भावा इत्याशयः ॥ २० ॥ संगृहीतो [ वि ] क्षेपो विप्रकीर्णता संक्षेपणम् । एवं समसनम् । पर्यवस्थानं ( पर्यवस्था ) । पर्यन्ते समन्ताद्वा सरणं परिसर्या, परिचर्या-परिसर्यामृगयाटाड्यानामुपसंख्यानात् ( वा० ३३१५/३३७८ ) क्यप् । ( आस्या ) वासरूपत्वात् वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ( ३११०४/३१७४ ) ण्यत् । ( आसना ) ण्यासश्चन्येति ( ३१३१०७/३१२४४ ) युक् ॥ २१ ॥ ( विस्तारः ) प्रथमे वावशब्दे ( ३१३३३३/३१३३३३ ) इति घञ् । विस्तीर्णं ग्रहणं विग्रहः विविधमसनं व्यासः । ( विस्तरः ) घञः शब्दे निषेधाद् ( अप् ) । संवाहनं स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यम् ( ? ) ॥ २२ ॥ संगतं स्तवनं संस्तवः, धातोरनेकार्थस्य चोपसर्गेणैपोऽर्थो द्योत्यते । समन्ताच्चयनं परिचयः । प्रकर्षेण निकटे सरणं प्रसरः, बाहुलकादप् । नियतं वचनं नीवाकः, तुलाकृतं न्यूनाधिक्यं क्रयादरो वा । संनिपूर्वो धाञ् नैकव्यार्थे ॥ २३ ॥ ( अभिलावः ) निरभ्योः पूल्वोः ( ३१३३३३/३१३३३३ ) इति घञ् । ( निष्पावः ) धान्यादेर्निर्बुसीकरणम् । प्रसङ्गेन स्तवनं प्रस्तावः, प्रे द्रुस्तुलुवः ( ३१३३३३/३१३३३३ ) इति घञ् । त्रस्यति चलति त्रसरः, सूत्रं वेष्टयते यत्र वानार्थम् ॥ २४ ॥ प्रजायतेऽस्मिन् प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकालः, ( सि. कौ. सू. ३२४८ ) जनिवध्योश्च ( ३१३३३३/३१३३३३ ) इति वृध्यभावः । ( उपसरः ) प्रजने सत्तेः ( ३१३३३३/३१३३३३ ) इत्यप् । ( प्रसरः ) प्रीत्या प्रार्थनम् । धीशक्तिः प्रज्ञासामर्थ्यमष्टधा । संक्रामन्त्यनेन संक्रामः, संक्रम इत्येके, सेत्वादिः, यत्कौटिल्यः-मुखसमः संक्रमः ( ? ) । दुर्गं संचरन्त्यनेन, गोचरसंचरेति ( ३१३३३३/३१३३३३ ) साधुः, घञि

- 2 Impediment. २७ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भो, ऽवनायस् तु निपातनम् ।  
 2 Causing to descend.
- 2 Apprehension. उपलम्भस् त्वनुभवः, समालम्भो विलेपनम् ॥  
 2 Smearing.
- 2 Separation of lovers. २८ विप्रलम्भो विप्रयोगो, विलम्भस् त्वतिसर्जनम् ।  
 2 Liberality.
- 2 Celebrity. विश्रावस् तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २ Attention.
- 3 Reading lecture. २९ निपाठ-निपठौ पाठे, तेम-स्तेमौ समुन्दने । 3 Wetness.
- 3 Distress from disease. आदीनवाऽऽरुवौ क्लेशे, मेलके संग-संगमौ ॥  
 3 Meeting; union.
- 5 Research. ३० संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
- 4 Embrace. परिरम्भः परित्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥
- 5 Sight; seeing; looking. ३१ निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनाऽऽलोकनेक्षणम् ।
- 4 Rejection; disallowance. प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥

तु संचारः ॥ २५ ॥ प्रयुक्तिः कर्मारम्भे प्रयोगः, प्रकृष्टो युद्धार्थो (योगः) (प्रत्युत्क्रमः),  
 [ प्रकृष्टार्थे प्रत्युदौ प्राथौ ], प्रत्युत्क्रान्तिर्वा । ( प्रक्रम इ० ) प्रोपौ— आरम्भार्थे ।  
 आभिमुख्येनादानमभ्यादानम् । उद्धननमुद्धातः, उपोद्धातोऽपि, यदाहुः—चिन्तां  
 प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातं प्रचक्षते (?) । ( त्वरा ) त्वरेघंटादिवात् पित्र्वादङ्, षिद्-  
 भिदादीति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{४}{४}$  ) ॥ २६ ॥ प्रतिष्टम्भनं रोधः, प्रतेस्तम्भेः (  $\frac{८}{२}\frac{३}{२}\frac{६}{६}$  ) इति  
 षत्वम् । अवनयनमवनायः खलीकारः, अवोदोनियः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{२}{२}\frac{६}{६}$  ) इति घञ् । नियातनं,  
 यत् निकारोपस्कारयोः । उपलब्धिरुपलम्भः, उपसर्गात्खल्वघोः (  $\frac{७}{३}\frac{१}{३}\frac{६}{६}\frac{७}{७}$  ) इति  
 नुम् । समाङ्पूर्वो लभिश्रुचार्थे ॥ २७ ॥ विरहो विसंवादो वा । ( विलम्भः ) दानार्थे ।  
 ( विश्रावः ) वौ क्षुश्रुवः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{२}{२}\frac{५}{५}$  ) इति घञ्, प्रसिद्ध्यर्थे । ( अवेक्षा ) अवधानार्थे  
 ॥ २८ ॥ ( निपाठ इ० ) नौ गदनदेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{६}{६}\frac{४}{४}$  ) वा घञ् । ( तेम इ० ) तिम  
 ष्टिम ष्टीम आदौभावे । ( समुन्दनं ) उन्दी क्लेदने । ( आदीनवः ) दीङ् क्षये ।  
 आस्रवन्तीन्द्रियाण्यनेनास्रवः, यज्जैनाः— जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमुक्तयः सप्त  
 पदार्थाः । मेलनं मेलः, मिलिलौकिकः । सञ्जनं सङ्गः, घञ् । संगतिः संगमः गृहवृद्ध  
 निश्चिगमश्च (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{५}{५}\frac{८}{८}$  ) इत्यप् ॥ २९ ॥ अन्वीक्षणमन्वेषणमित्येके पेटुः । ( मार्गणं )  
 मार्गं अन्वेषणे, ल्युट् । ( मृगणा ) मृगं अन्वेषणे, युच्, अदन्तत्वाद् गुणाभावः ।  
 मृगः एरच् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{५}{५}\frac{६}{६}$  ), एरजण्यन्तानाम् ( ज्ञा० ? ) इत्यस्य प्रायिकत्वात् । गवेषणं  
 च । ( परिरम्भः ) रमेरशब्दितोः (  $\frac{७}{२}\frac{१}{२}\frac{६}{६}\frac{३}{३}$  ) इत्यचि नुम्, आलिङ्गनार्थे ॥ ३० ॥  
 ( प्रत्याख्यानं, इ० ) निराकरणार्थे ॥ ३१ ॥ ( उपशायः ) व्युपयोः शोतेः पर्याये (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{९}{९}$  )

- 2 Watching alternately. ३२ उपशायो विशायश् च पर्याय-शयनाऽर्थकौ ।  
 4 Censure; reproach. अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणाऽर्थकाः ॥
- 4 Contrariety; opposition. ३३ स्याद् व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश् च विपर्यये ।  
 4 Transgression. पर्ययोऽतिक्रमस् तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥
- 1 Mission after calling. ३४ प्रेषणं यत् समाहूय तत्र स्यात् प्रतिशासनम् ।  
 1 Place where the priests stand. स संस्तावः क्रतुषु या स्तुति-भूमिर् द्विजन्मनाम् ॥
- 1 A carpenter's work-bench. ३५ निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।  
 2 Tool for cutting corn and grass. स्तम्बघ्नस् तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥
- 1 An auger. ३६ आविधो विध्यते येन तत्र, विधक्-समे निधः ।  
 1 Round; circular उत्कारश् च निकारश् च द्वौ धान्योत्क्षेपणाऽर्थकौ ॥  
 2 Winnowing of corn.
- 1 Swallowing, etc. ३७ निगारोद्गार-विक्षावोद्ग्राहास् तु गरणाऽऽदिषु ।  
 4 Stopping, ceasing. आरत्यवरति-विरतय उपरामे, ऽथा ऽस्त्रियां निष्ठेवः ॥  
 4 Spitting.

इति घञ् । पर्यायः क्रमः, (यथा) - तवाऽद्य राजोपशायः । (सि. कौ. ३२११) क्रतिः सौत्रो घृणाथः, ऋतेरीयङ् ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) । हृणीङ् कण्डूवादिः, यक्, अ प्रत्ययात् ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) ॥ ३२ ॥ व्यतिक्रम्यासनं व्यत्यासः । विपरीतासनं विपर्यासः, अस्यते-र्वञ् । विपरीतायनमित्पणोऽचि विपर्ययः, परावनुपात्यय इणः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इत्यपि विपर्ययः । परित्यज्यायनं पर्ययः, परावनुपात्यय इणः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति- उपात्यये क्रमोलङ्घने घञ् नास्ति । अतिक्रम्य पतनं यथा- कालातिपातः । उपपन्नस्यात्ययोऽतिक्रमणमुपात्ययः ॥ ३३ ॥ आकारणं कृत्वा यद् भृत्यानां कार्येषु विसर्जनं तत्प्रतिशासनम् । समं स्तूयतेऽस्मिंश्छन्दैर्गैः संस्तावः, यज्ञे समि स्तुवः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति घञ् ॥ ३४ ॥ उद्धन्यतेऽस्मिन्नुद्धनः, उद्धनोऽस्याधानम् ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति साधुः । (स्तम्बघ्नः) स्तम्बे कच ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति कः, स्तम्बस्तृणं विरुच्च । (स्तम्बघनः) अप् च ॥ ३५ ॥ (आविधः) व्यधेः, घञर्थे कविधानम् (वा०  $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) समन्तात्समः, समस्तुत्यारोहपरिणाहः । नियतं हन्यते निधः, निधो निमित्तम् ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति साधुः । (उत्कारः) कृ धान्ये ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति घञ्, उन्त्योरित्यनुवृत्तेः, उन्त्योर्भः । ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) ऊर्ध्वं क्षेपो राशीकरणं वा ॥ ३६ ॥ (निगार इ०) निगारण-मुद्गारणं च, उन्त्योर्भः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति घञ् । विक्षा वः काशे [से], वौ क्षुश्रुवः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति घञ् । (उद्ग्राहः) उद्ग्राहणं, उदि ग्रहः ( $\frac{३}{२}\frac{१}{४}\frac{२}{२}$ ) इति

३८ निष्ठयूतिर् निष्ठेवन-निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

2 Speed.

2 Conclusion.

जवने जूतिः, सातिस् त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूतिः ॥

2 Fever.

1 Driving of cattle.

1 Curse.

1 Aggregate  
patronymic.2 Multitude of  
loaves and pies.

1 Multitude of boys.

1—of coadjutors.

1—of ploughs.

2—of priests.

1—of ribs and  
back-bones.2—of threshing  
floors.1—of villages,  
etc.

३९ उदजस् तु पशु-प्रेरणमकरणिरित्याऽऽदयः शापे ।

गोत्राऽन्तेभ्यस् तस्य वृन्दमित्यौपगवकाऽऽदिकम् ॥

४० आपूपिकं, शाष्कुलिकमेवमाद्यम्-चेतसाम् ।

माणवानां तु माणव्यं, सहायानां सहायता ॥

४१ हल्या हलानां, ब्राह्मण्य-वाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं, पृष्ठच्यमनुक्रमात् ॥

४२ खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् । 1—of men.

ग्रामता, जनता, धूम्या, पाश्या, गल्या, पृथक्-पृथक् ॥

1—of people. 1 Accumulation of smoke. 1 Abundance of fetters.

1 Abundance of reeds, ropes and throats.

घञ् ॥ ३७ ॥ (उपरामः) निवृत्त्यर्थे, नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाच्चेः (  $\frac{७}{२७६३}$  )

इति वृद्धिनिषेधो नास्ति-अनुदात्तोपदेशत्वात्, यम उपरमे इति निपातनाचू-

परमः । ( निष्ठीवनं ) छिबुस्त्रिव्योर्लुटि वा दीर्घः ( स. कं. २।४।६७ ) ॥ ३८ ॥

(जूतिः) ऊतियूतिजूतिसातिहेतीति (  $\frac{३३३९७}{३३३९७}$  ) साधुः, जवनमित्येके । (सातिः)षोन्तकर्मणि । ( जूतिः ) ज्वरत्वरस्त्रिव्यतीति (  $\frac{६४४५०}{६४४५०}$  ) ऊत्वम् । ( उदजः )समुदोरजः पशुषु (  $\frac{३३३९९}{३३३९९}$  ) इत्यप्, अघजपोः (  $\frac{२४४३८}{३३३९९}$  ) इति वी नास्ति । न

करणं (अकरणिः), यथा-अकरणिरिह भूयादप्रशस्तस्य धातुः (?) तस्याजननिरेवास्तु

शिशु० ( २-४५ ), आक्रोशे नन्यनिः (  $\frac{३३३९९}{३३३९९}$  ) । तथा-आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः(  $\frac{३३३९९}{३३३९९}$  ), निग्राहस्ते वृषल भूयात्, ( ? ) अवग्राहः ॥ ३९ ॥ औपगवानांसमूहः ( औपगवकम् ) । आदिशब्दाद् गार्भकं, दाक्षकं, गोत्रोक्षोष्टेति (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  )

बुञ् । तस्य वृन्दमित्येव-आ वर्गसमाप्तेः । अपूपानां समूह आपूपिकम्, अचित्तहस्ति-

धेनोष्टक् (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ) । आदिशब्दात्पपेटिकादिः [ वण्डकादिः ] ॥ ४० ॥( माणव्यं ) ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ) । ( सहायता ) ग्रामजनबन्धु-सहायेभ्यस्तल् (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ) । ( हल्या ) पाशादिभ्यो यः (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ) ॥ ४१ ॥पर्शूनां समूहः पार्श्वम्, पश्चां णस् वक्तव्यः ( वा०  $\frac{३७३३९}{४२४६९}$  ) । ( पृष्ठं ) पृष्ठादुप-संख्यानात् ( वा०  $\frac{३७३३९}{४२४६९}$  ) यत्, यज्ञविषयेऽदः स्मरन्ति । ( खलिनी, इ० )खलगोरथात् (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ), इनित्रकव्यचश्च (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ) इति-इनिर्यच्च । मनुष्याणांसमूहः ( मानुष्यकं ), गोत्रोक्षोष्टेति (  $\frac{४१३३९}{४२४६९}$  ) बुञ्, प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्य-



1--of thousands, etc. ४३ अपि साहस्र-कारीष-वार्मणाऽऽथर्वणाऽऽदिकम् ।

1 Abundance of dry cow dung. 1 Abundance of hides or shields.  
1 Collection of prayers.

इति संकीर्ण-वर्गः २, अत्र मूलश्लोकाः ४२॥, श्लो० श्लो००.

### अथ नानार्थ-वर्गः ३

१ नानाऽर्थाः के ऽपि कान्ताऽऽदि-वर्गेष्वेवाऽत्र कीर्तिताः ।

भूरि-प्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥

1 Sky. ether.  
1 Heaven.  
1 Verse.  
1 Glory.

२ आकाशे त्रिदिवे नाको, लोकस् तु भुवने जने, । 1 World.  
पद्मे यशसि च श्लोकः, शरे खड्गे च सायकः, ॥ 1 People.  
1 Arrow.  
1 Sword.

1 Shakal.  
1 God of water.

३ जम्बुकौ क्रोष्टु-वरुणौ, पृथुकौ चिपिटाऽर्भकौ, ।

1 Fried rice flattened. 1 Infant.

1 Sight. look.  
1 Light.

आलोकौ दर्शन-द्योतौ, भेरी-पटहमानकौ, ॥

1 A double drum. 1 A large drum.

युवानः ( वा० ४२४३ ) इति यलोपाभावः ॥ ४२ ॥ ग्रामादिसमूह एते वर्तन्ते, ग्रामजनेति ( ४२४३ ) तल्, पाशादिभ्यश्चेति ( ४२४३ ) यः, भिक्षादिभ्योऽण ( ४२४३ ) । पृथक्पृथगिति परस्परं पर्यायत्वाभावः । वर्मिणां समूहो वार्मणम् । आदिशब्दाच्चारमणाङ्गारादि । वाच्यं चात्र-परभागो गुणोत्कर्षः प्रतिपत्तिः प्रगल्भता । श्रन्थनं ग्रन्थनं गुम्फः संदर्भो रचना न ना ॥ प्रणिपातस्त्वनुनयः प्रणयः सान्त्वना न ना । दवथुः परितापः स्यादनुतापो विसूरितम् ॥ क्रीडा विनोदः खेदस्तु निर्वेदश्चावसन्नता । आप्लवः प्लवनं गर्धो धनायाकृतमाशयः ॥ अङ्कपाली परिष्वङ्ग आसारं त्वासरद्वलम् । विगानं वचनीयत्वमत्याधानमतिक्रमः ॥ हानं त्यागस्तुला कक्षा क्रिया चेष्टा विकल्पनम् । वितर्कस्तर्क आलस्यं कौसीद्यमजिगीषुता (?) ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः । २ ।

इह तावत्कान्तखान्तादिवर्गेष्वेव नानार्थाः कीर्तिताः । तन्मध्याच्च ये केऽपि येष्वर्थेषु भूरिप्रयोगाः प्रचुरव्यवहारास्ते तत्पर्यायेष्वपि कथिता इति पौनरुक्त्यादि-दोषो नोद्भावनीयः । कान्ता इतो वक्ष्यन्ते । एवं खान्तगान्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ व्योम्नि स्वर्गे च नाको वर्तते, नास्त्यक्रमश्रयोऽत्रेति । लोक्यते लोकः, यथा- ब्रह्मलोकः, गतानुगतिको लोकः (हितोप. ११०) । पद्मे पदबद्धे वृत्ते, श्लोक्यते श्लोकः, श्लोक संघातो स्यति- अन्तं करोति सायकः ॥ २ ॥ ( जम्बुकः ) जमु अदने । पथते वर्धते पृथुकः । चिपिट आर्द्रसस्याभ्योषः । ( आलोकः ) भावे करणे च घञ्, अवलोकनप्रकाशार्थौ ।

- 1 Mark. 1 Flank. ४ उत्सङ्ग-चिह्नयोरङ्कः, कलङ्को ऽङ्काऽपवादयोः, ।  
1 Spot. 1 Defamation.
- 1 The chief of snakes. तक्षको नाग-वर्द्धक्योरर्कः स्फटिक-सूर्ययोः, ॥  
1 A carpenter. 1 Crystal. 1 The sun.
- 1 Wind. ५ मारुते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः, कं शिरोऽम्बुनोः, ।  
1 Brahma. 1 Sun. 1 Soul. 1 Head. 1 Water.
- 1 Shrivelled grain. स्यात् पुलकस् तुच्छ-धान्ये संक्षेपे भक्त-सिक्थके, ॥  
1 Brevity. 1 Lump of boiled rice.
- 1 An owl. ६ उलूके करिणः पुच्छ-मूलोपान्ते च पेचकः, ।  
1 Root of a tail of an elephant.
- 1 Water-pot. कमण्डलौ च करकः, सुगते च विनायकः, ॥  
1 A Buddha or saint. ७ किष्कुर् हस्ते वितस्तौ च, शूक-कीटे च वृश्चिकः, ।  
1 Cubit. 2 A span. ७ प्रतिकूले प्रतीकस् त्रिवेक-देशे तु पुंस्यम्, ॥  
1 A Scorpion. ८ स्याद् भूतिकं तु भूनिम्बे कतुणे भूस्तृणे ऽपि च, ।  
1 An integrant part. 1 Another sort. 1 Andropogon schoenanthus.
- 2 Contrary. ९ सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्ने ।  
1 Gentiana. तिल-कल्के च पिण्याको, बाह्णिकं रामटे ऽपि च, ॥ Asafoetida.
- 1 A fragrant grass. १० सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्ने ।  
1 Moon light night. १० सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्ने ।  
A white sort of Mimosa. तिल-कल्के च पिण्याको, बाह्णिकं रामटे ऽपि च, ॥ Asafoetida.
- 1 Incense. १० सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्ने ।  
1 Meal of seame. तिल-कल्के च पिण्याको, बाह्णिकं रामटे ऽपि च, ॥ Asafoetida.

अन्तस्तन्त्रीका ढक्का भेरी । पटहो दुन्दुभिः, समन्तादणत्याणकः ॥ ३ ॥ अमन्यस्मि-  
न्वालादय इत्यङ्कः, अङ्क्यतेऽनेन च, अकि, लक्षणे, यथा मृगाङ्कः । कल्पते क्षिप्यते  
कलङ्कः । अङ्कोऽत्र चिह्नम् । नागो नागविशेषः । वर्धकस्तक्षा । अर्च्यतेऽर्कः  
वृक्षेऽपि ॥ ४ ॥ आत्मन्यपि कः । कं सुखेपि च, कायति काम्यते कचति ( ते )  
वा । पुलं विस्तारम कति पुलकः, यथा- पुलका इव धान्येषु ( मनु १०-१२५ ) ।  
संक्षेपे क्षिपे, यथा- पुलककारी विपुलाशयः स्यात् (?) । सिक्थे, यथा-  
स्थालीपुलाकन्यायेन (?) ॥ ५ ॥ ( पेचकः ) पिचि गतौ पचिर्वा । ( करकः )  
चशब्दाद्वर्षोपले दाडिमे च, कृ विक्षेपे । ( विनायकः ) चशब्दाद् गणपतौ  
धर्मराजे च विनेतृत्वात् ॥ ६ ॥ कीयते ज्ञायतेऽनेन किष्कुः, चतुर्विंशत्यङ्गुलं  
द्वादशाङ्गुलं च मानम् । वृश्चितीति ( वृश्चिकः ) शूकवान्कीटः कण्टकी च कृमिः ।  
चाद्राशौ मदन्तिकायां च ( वृश्चिकः ) । प्रतीपमेति प्रतीकः । एकदेशोऽशः, यथा  
सप्रतीकः श्लोकः । द्वीपेऽपि ( प्रतीकः ) ॥ ७ ॥ एते वनौषधिवर्गे व्याख्याताः । तथा  
भूनिम्बः किराततिककः । कट्फलः श्रीपर्णी । भृस्तृणं छत्रा । यवान्यां च ( भूतिकं ) ।  
ज्योत्स्निका पटोलिका । घोषोऽपामार्गः ॥ ८ ॥ पीड्यते पिण्याकः । बाह्णिकमित्येके ।

- 1 INDRA. १० महेन्द्र-गुगुलूक-व्यालग्राहिषु कौशिकः, । 1 Owl.  
1 Bdelium. 1 Snake-catcher.
- 1 Disease. 1 Pain. रक्-ताप-शङ्कास्वातङ्कः, स्वल्पे ऽपि क्षुल्लकस् त्रिषु, ॥  
1 Fear. 1 Small.
- 1 The moon. ११ जैवातुकः शशाङ्के ऽपि खुरे ऽप्यश्वस्य वर्तकः, । A horse's  
1 Long lived. hoof.  
1 A quail.
- 1 A leopard. व्याघ्रे ऽपि पुण्डरीको ना, यवान्यामपि दीपकः, ॥  
1 An aromatic seed. 1 An elephant to uphold the world.
- 1 Ape. 1 Shakal. १२ शालावृकाः कपि-क्रोष्टु-श्वानः, स्वर्णे ऽपि गैरिकम्, ।  
1 Dog. 1 Gold. 1 Red chalk.
- 1 Pain. पीडाऽर्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रिये ऽवृते, ॥  
1 Falsehood. 1 Any thing displeasing.
- 1 Disposition. १३ शिलाऽन्वयावनूके द्वे, शल्के शकल-वल्कले, ।  
1 Race; family. 1 Part. 1 Scale of a fish. 1 Bark.
- 1 A weight. साऽष्टे शते सुवर्णानां हेम्युरो-भूषणे पले ॥ 1 Ornament  
1 Gold. on the breast.
- 1 Dirt 1 Sin. १४ दीनारे ऽपि च निष्को ऽस्त्री, कल्को ऽस्त्री शमलैःसोः ।  
1 Calamity.
- 1 Fraud. दम्भे ऽप्यथ पिनाको ऽस्त्री शूल-शङ्करधवनोः, ॥  
1 Trident. 1 Siva's bow.

अपिशब्दाद्ब्रह्मिकदेशोत्पन्नेऽश्वादाँ हिज्जौकुङ्कुमे च ॥ ९ ॥ कुशिकस्यापत्यं, कोशो व-  
प्रयोजनमस्य कौशिकः । ( आतङ्कः ) तकि कृच्छ्रजीवने । स्वल्पः खलः । अपिशब्दाद्वा  
हरिद्रे कनिष्ठेऽपि, श्रोदः क्षुत्- क्षुदं क्षुधं च लाति क्षुल्लकः ॥ १० ॥ जीवरातुकवृद्धिश्च  
( उ० ७९ ) । अपिशब्दादायुष्मति ( जैवातुकः ) । अपिशब्दात्पक्षिविशेषे ( वर्तकः  
( पुण्डरीकः ) पुणेः पुण्ड्रे रूपम् । अपिशब्दादिगगजे, सिताम्बुजसितच्छत्रयोस्तु  
नपुंसकं ( पुण्डरीकम् ) । यवान्यजमोदा । अदिशब्दादीपेऽलंकारे जीरकेऽपि ( दीपकः )  
॥ ११ ॥ स्यन्ति साला आवृण्वन्ति ( सालावृकाः ) । धातुविशेषेऽपिशब्दात् ( गैरिकं ),  
गिरौ भवं गैरिकं, गिरिणा विग्रहो गिरिकात्प्रत्ययोऽव्यविकन्यायेन । अपिशब्दादप्रिया  
कार्यविलक्षविपर्ययेषु ( व्यलीकं ) । कामजेऽपराधेऽपि, विशेषणालीकं, व्यलीकमपि च  
व्यङ्ग्यमिति च माला । अल्पते वार्यतेऽलीकं न लीयते वा, अलीकमहितं विदुरिति  
कात्यः । ( अलीकं ) ललाटेऽप्याहुः ॥ १२ ॥ अनूच्यति समवैत्यनूकं, उच समवाये,  
न्यङ्कादिः (  $\frac{७१३१५३}{२८६४३}$  ) । द्वे इत्येव, शलति पृथग्भवति शलकं खण्डः । वल्कलं  
वार्क्षी त्वक् । सहाष्टाभिर्वर्तते साष्टं, बहुव्रीहौ संख्येय इजबहुगणात् (  $\frac{५४१७३}{८५१३}$  ) ।  
सुवर्ण षोडश माषकाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । दीनैर्यते दीनारं रूपकम् । निःशेषेण  
काम्यते निष्कः, आकर्षोऽपि ॥ १३ ॥ कलयते कलकं द्रवाधश्चूर्णं विनीयाख्यं, शमलं  
विष्टेयेके । एनः पापं, यथा-तपो न कल्कोऽध्ययनं न कलकः (?) । अपिनह्यते पिनाकं

- 1 A female elephant. १५ धेनुका तु करेण्वां च, मेघ-जाले च कालिका ।  
 1 A milch cow. 1 Cloudiness. 1 Multitude of clouds.  
 1 Agony. कारिका यातना-वृत्त्योः, कर्णिका कर्ण-भूषणे ॥ 1 An ear-ring,  
 1 Explanatory verse. १६ करि-हस्ते ऽङ्गुलौ पद्म-बीज-कोट्यां, त्रिशूतरे, ।  
 1 Tip of elephant's trunk. 1 The middle finger. 1 The Pericarp of a lotus.  
 1 Handsome. वृन्दारकौ रूपि-मुख्यावेके मुख्याऽन्य-केवलाः, ॥  
 1 Chief; Principal. 1 One. 1 Chief. 1 Other. 1 Alone.  
 1 Hypocritical. १७ स्याद् दाम्भिकः कौकुकुटिको यश्चाऽदूरेरितेक्षणः, ।  
 1 Never looking before but stepping with caution.  
 1 Attentive. ललाटिकः प्रभोर् भाल-दर्शी कार्याऽक्षमश्च यः, ॥  
 2 Indolent. ' भूमन्नितम्ब-वलय-चक्रेषु कटकौ ऽस्त्रियाम्, ॥ १ ॥  
 1 Side of a hill. सूच्यग्रे क्षुद्र-शत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः, ॥ 1 Hair on end.  
 1 Bracelet. 1 Circle. सूच्यग्रे क्षुद्र-शत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः, ॥ 1 Hair on end.  
 1 A thorn. 1 Dip of a needle. 1 Paltry foe. पाकौ पक्ति-शिशू, मध्य-रत्ने नेतरि नायकः, ॥ २ ॥  
 1 Act of cooking; 1 A child; 1 A Chief gem of a necklace. 1 Leader.  
 1 Waist band. पर्यङ्कः स्यात् परिकरे, स्याद् व्याघ्रे ऽपि च लुब्धकः, ।  
 1 Tiger. 1 Hunter. पेटकम् त्रिषु वृन्दे ऽपि, गुरौ देश्ये च देशिकः, ॥ ३ ॥  
 1 Multitude; खेटकौ ग्राम-फलकौ, धीवरे ऽपि च जालिकः, । A fisherman.  
 1 Guru; a guide. पुष्प-रेणौ च किञ्जल्कः, शुल्को ऽस्त्री स्त्री-धनेऽपि च ॥ ४ ॥  
 1 A small village. 1 Plank. 1 Pollens. 1 Price. 1 A Dowery.

त्रिशूलं शांकरमेवात्र ॥ १४ ॥ चकारान्नवप्रसूतायां गवादौ ( धेनुका ), हस्तिन्यां तु नामैतत् । कृपाणीधेनुसमाभवानीषु च ( धेनुका ) । चात्सुवर्णादेर्दोषे सुरायां च, कालो वर्णः समयश्चास्त्यस्याः कालिका, कृष्णा वृद्धि [ ष्टी ]श्च । कृञ् हिंसायां, कारिका नारकी व्यथा । करणं कृतिश्च कारिका, पर्यायार्हणोत्पत्तिषु च (  $\frac{३}{२}\frac{३}{२}\frac{१}{२}\frac{१}{२}$  ) इति ण्वुच् । कारिका यातनावृत्त्योरित्येके, वृत्तिः श्लोकैर्विवरणं, कारिके वृत्तियातने इति दुर्गः । कर्णस्यालंकारः कर्णिका, कर्णललाटात्कनलंकारे (  $\frac{४}{२}\frac{३}{२}\frac{६}{२}\frac{५}{२}$  ), द्वयोस्त्विवार्थे, इवेप्रतिकृतौ (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{९}{२}\frac{६}{२}$  ); संज्ञायां च (  $\frac{५}{२}\frac{३}{२}\frac{९}{२}\frac{७}{२}$  ) ॥ १५ ॥ खान्तेभ्यः प्रागवाच्यलिङ्गाः । वृन्दमस्त्यस्येति ( वृन्दारकः ), शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ( वा०  $\frac{३}{२}\frac{२}{२}\frac{१}{२}$  ) । रूपमस्त्यस्य रूपी । देवोऽप्युपचारात् ( वृन्दारकः ) । संख्यायां च, यत्कात्यप्रधानान्यासहायेषु संख्यायां चैक इत्यते ॥ १६ ॥ दम्भः प्रयोजनमस्त्यस्य दाम्भिकः । यतः कुकुटी माया कुकुटीपादपातश्च, तौ पश्यति कौकुकुटिकः, संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति (  $\frac{४}{२}\frac{३}{२}\frac{९}{२}\frac{६}{२}$  ) इति ठक् । ललाटं कोपप्रसादचिह्नं पश्यति, ललाटमेव वा दूरात्कार्येष्वलिसः सन् पश्यति ललाटिकः । भालं ललाटं, भावदर्शित्येके पेटुः ॥ १७ ॥

- 1 Wave. 'स्यात् कल्लोले ऽप्युत्कलिका, वार्द्धकं भाव-वृन्दयोः, ।  
 2 Longing. 1 Old age. 2 Group of old men.
- 1 Female elephant. करिण्यां चापि गाणिका, दारकौ बाल-भेदकौ, ॥५॥  
 2 Harlot. 1 Child. 2 Tearing.
- 1 Blind. अन्धे ऽप्यनेडमूकः स्याद्, टङ्कौ दर्पाऽश्मदारणौ, ।  
 2 Wreked. 1 Pride. 2 Chisel.
- 1 An earthen pot. मृद्गाण्डेऽप्युष्ट्रिका, मन्थे खजको रसदर्वके ॥ ६ ॥  
 1 She camel. 1 A churning rod. 2 A spoon.
- इति कान्ताः ।
- 1 Brightness. १८ मयूखस् त्विद्-कर-ज्वालाखलि-बाणौ शिलीमुखौ, ।  
 2 Ray of light. 1 A bee. 2 An arrow.  
 3 Flame.
- 1 An auriferous शङ्खो निर्धौ ललाटाऽस्थिन् कम्बौ न स्त्री, ऽन्ध्रयेऽपि खम्, ॥  
 gem.  
 2 The bone on the forehead. 3 A conch. Shell. 4 A number.  
 1 Organ of sense. 2 Vacuity. 3 Cypher. 4 Heaven. 5 Sky.
- 1 Ray of light. १९ धृणि-ज्वाले अपि शिखे,  
 2 Flame.  
 3 Crest of Peacock. 4 A Branch. 5 Chief.
- इति खान्ताः ।
- 1 A mountain. शैल-वृक्षौ नगावगौ ।  
 2 A tree.  
 1 Wind. आशुगौ वायु-विशिखौ, शराऽर्क-विहगाः खगाः, ॥  
 2 An arrow. 1 An arrow. 1 The sun. 1 A bird.
- 1 A bird. 2 The sun. २० पतङ्गौ पक्षि-सूर्यौ च, पूगः क्रमुक-वृन्दयोः, ।  
 3 A moth. 4 Corn. 1 Areca 2 Multitude.
- 1 Cattle. 2 Deer. पशवो ऽपि मृगा, वेगः प्रवाह-ज्वयोरपि, ॥  
 3 An asterism.  
 4 Search. 1 Stream. 2 Speed. 3 Rapid transition of mind.  
 4 Call of nature. 5 Force. 6 Amorous sport.

इतः खान्ताः । मिनोत्यन्धकारं मयूखः । त्विद् दीप्तिः । करो रश्मिः । शिली शल्यं मुखेऽस्य ( शिलीमुखः ) । शं खनति शाम्यति वा शंखः । शंखपद्मौ वैश्रवणनिधौ । ललाटप्रांतास्थि शंखः, कम्बौ तु, अर्धर्चादिः (  $\frac{३१३१}{८१६}$  ) । खन्यते खम् । अपिशब्दात्स्वर्धर्मोः ( खं ), शून्ये तूपचारात् ॥ १८ ॥ अपिशब्दाच्चूडाशाखाग्र-मात्रे मयूरचूडा च, शिनोति शीयते वा शिखा । उपलेपेऽपि गोमुखम् । अथ गान्ताः । न गच्छति नगः, नागोऽप्राणिष्वन्यतरस्यां (  $\frac{६१३१७७}{८६००}$  ) इति नञ् प्रकृत्या । ( आशुगः ) विशिखो बाणः । खे गच्छन्ति खगाः ॥ १९ ॥ पदद्गच्छति पतति वा पतंगः । च शब्दाच्छलभः ( पतंगः ), शालिविशेषश्च । पूयते पूगः । क्रमुकः पूगवृक्षः । अपिशब्दाद्धरिणो हस्तिविशेषो मृगशीर्षं मार्गणा च ( मृगः ) । वेति

1 Pollen of flowers. २१ परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि, ।

2 Dust.

3 Fragrant powder. 4 Eclipse.

1 An elephant.

2 A Snake. 3 A chandala.

गजे ऽपि नाग-मातङ्गावपाङ्गसू तिलके ऽपि च, ॥

1 An outer corner of the eye. 2 A circlet on the forehead.

1 Nature.

2 Relinquishment.

3 Certainty. 4 Chapter. 5 Creation. 6 Perseverance. 7 Worldy existance.

1 Armour.

2 Means.

योगः संनहनोपाय-ध्यान-संगति-युक्तिषु, ॥

3 Meditation. 4 Union. 5 Junction.

1 Enjoyment.

2 Hire.

२३ भोगः सुखे स्त्र्यादि-भृतावहेश्च च फण-काययोः, ।

3 Hood of a serpent. 4 Body of a serpent.

1 Sort of bird.

2 A deer.

चातके हरिणे पुंसि, सारङ्गः शबले त्रिषु, ॥<sup>3</sup> Antelope.

1 An ape. 2 A frog.

3 A bird.

२४ कपौ च प्लवगः, शापे त्वभिषङ्गः परामवे, ।

1 Curse. 2 Defeat. 3 Oath.

1 A yoke. 2 A pair.

3 An age.

यानाऽऽद्यङ्गे युगः पुंसि, युगं युग्मे कृताऽऽदिषु, ॥

4 Measure of four cubits.

वेगः, विजतेऽनेन वा, घञ् । प्रवाहे यथा—नदी वेगेन शुध्यति ( मनु ५-३०८ ) ।  
जवे यथा—वायुवेगः । अपिशब्दान्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा—वेगाच्च धा [ वा ] रयेद्वात-  
विष्मूत्रक्षवत्क्षुधाः ( चरकसं १-७ ) मलोत्सर्गे प्रभावे शृङ्गारभावे च यथा—चण्डवेगो  
मन्दवेगः ॥ २० ॥ परागच्छति परागः । स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । रजो धूलिः  
( परागः ) । अपिशब्दात्काद्रवेये सीसे नागकेसरे नागदन्त्यां गजाङ्घ्रये जलदे रङ्गे  
च, न—अगो नागः । चण्डालेऽपि मातङ्गः । मा तङ्गति, मातङ्गापत्यं वा । अपगतोऽङ्ग-  
गादपाङ्गः, अपिशब्दान्नेत्रान्ते ॥ २१ ॥ स्वभावे यथा—निसर्गः । निर्मोक्षे त्यागे  
( यथा )—विसर्गः, मोक्षाभावे वा, सर्गः संसारः । निश्चये यथा—गृहाण शस्त्रं, यदि  
सर्ग एष ते ( रघु० ३-५१ ) । अधीयतेऽध्यायोऽत्र महाकाव्यादौ विश्रांतिस्थानं,  
सर्गबन्धो महाकाव्यम् ( काव्यादर्शः १-१३ ) । सृष्टौ यथा—सर्गश्च प्रतिसर्गश्चैति  
( विष्णुपु० ) । उत्साहेऽपि सर्गः । ( योगः ) संनहनं कवचादि, उपायः सामादिः  
संनहनाङ्गं कवचादिरित्येके । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, ( योगः १-२ ) । संगतिः श्लेषः  
युक्तियोंजनम् । अपूर्वार्थप्राप्तिर्भेषजं विश्रम्भघाती चरश्च योगः ॥ २२ ॥  
भुजेरभ्यवहारार्थात्कौटिल्यार्थाच्च घञ् । पण्यस्त्रीणां भृतिर्भाटिः ( भोगः ) ।  
आदिशब्दात् कर्मकृतेतनं, यच्छाश्वतः—( ६९ ) पालनेऽभ्यवहारे च निवशे च पणे  
स्त्रियाः । भोगः सुखे भुजंगानां शरीरफणयोरपि ॥ चातकस्तोककाल्यः पक्षी, सरति  
सारं गच्छति सहारङ्गेण वा वर्तते सारङ्गः । गौडः स( श ) बलः सारङ्ग इति  
व्याख्यत ॥ २३ ॥ चशब्दाङ्गेके पक्षिभेदे च ( प्लवगः ) । शापो मिथ्याभिज्ञसनस-

- 1 Heaven. २५ स्वर्गेषु-पशु-वाणू-वज्र-दिङ्-नेत्र-धृणि-भू-जले ।  
 2 An arrow.  
 3 A bull. 4 Speech. 5 Thunderbolt. 6 Quarter. 7 An eye. 8 Ray of light.  
 9 The earth. लक्ष्य-दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर, लिङ्गं चिह्न-शेफसोः, ॥  
 10 Water.  
 11 The Sun. 1 A mark. 2 Privy part.

- 1 Preferableness. २६ शृङ्गं प्राधान्य-सान्वोश् च, वराङ्गं मूर्ध-गुह्ययोः, ।  
 2 Summit.  
 3 Horn. 4 Drinking pot. 1 The head. 2 Privy part.  
 1 Prosperity. भगं श्री-काम-साहाय्य-वीर्य-यत्नाऽर्क-कीर्तिषु, ॥  
 2 Love or beauty ; desire. 3 Excellence. 4 Strength. 5 Care.  
 6 The sun. 7 The Moon. 8 Glory.

इति गान्ताः ।

- 1 Destruction. २७ परिघः परिघाते ऽस्त्रे, ऽप्योघो वृन्दे ऽम्भसां रये, ।  
 2 An iron club.  
 3 A bolt. 1 Multitude. 2 A current of water.  
 1 Price. 2 Mode of adoration. मूल्ये पूजा-विधावर्धो, ऽहो-दुःख-व्यसनेष्वधम्, ॥  
 1 Sin. 2 Pain. 3 Passion.

निष्ठावधारणं च, आहुश्च-अभिषङ्गाख्याः शापाक्रोशपराभवाः (?) (अभिषङ्गः) कर्मणि भावे च घञ् । यानं रथशकटादि । आदिशब्दाद्धलम् । तत्ताङ्गं दान्तादि-योजनकाष्ठं, पुंसि यथा-अनोयुगः शकटयुगः । आदिशब्दात्त्रेतादि । हस्तचतुष्कं च यथा-विचरेद्युगमात्रदृक् (?) ॥ २४ ॥ इषुर्बाणः । वागादौ स्त्रीलिङ्गो गौः स्वर्गादौ पुंलिङ्गः पशौ तूभयं, यथा-इयं गौर्वेनुः, अयं गौर्दान्तः । इत्थं जलाक्ष्णोः क्लीबे-इत्येके । लीनं गमयति लिङ्गति चित्रीकरोति वा लिङ्गम् । चिह्नं धूमादिः शेफः साधनम् ॥ २५ ॥ शीयति शृणाति च शृङ्गम् । प्रधानमेव प्राधान्यं, यथा-शृङ्ग-ग्राहिकया । सानुःअत्र गिरिशिखरं, कात्यस्तु-शृङ्गं शिखरं सान्वपीत्याह । चशब्दाद्विषाणं क्रीडास्त्रुपात्रं च ( शृङ्गम् ) । गुह्यं योनिः । भज्यते सेध्यते मर्ष- [ ह्य ] ते च भगं, खलो भगःपदं चेति ( वा० ? ) वक्तव्याद् घः । कामोऽत्र योनिः । सूयविशेषो भगः पुंसि मित्रवत् । धर्मो मोक्षश्च भगः, यदाहुः-ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णां भग इति स्मृतः (?) ॥ २६ ॥ अथ घान्ताः । परिहननं परिहन्यतेऽनेन वा परिघः, परौ घः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{४}{४}$  ) इत्यप्प्रत्यये हन्तेर्घत्वं, करणेऽथोविद्गुषु (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{४}{४}$  ) इत्यतः करणानुवृत्त्या भावादौ नेच्छन्ति । अस्यतेऽस्त्रमायुधविशेषः । अपिशब्दादगलेऽपि ( परिघः ) । उह्यते वहति वा-ओघः, न्यङ्कादौ (  $\frac{७}{३}\frac{३}{३}\frac{४}{४}$  ) साधुः मूल्यं पणः, यथा-अनर्घा गुणाः, अर्घिर्घात्वन्तरं,



1 Pleasing.

2 Small.

3 Quick. 4 Insignificant.

२८ त्रिष्वष्टे ऽल्पे लघुः,

इति धान्ताः ।

1 Swing.

2 Glass. 3 Disease of the eye.

1 Reverse Illusion.

2 Copiousness.

काचाः शिक्य-मृद्भेद-दृग्भजः, ।  
विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः, पावके शुचिः ॥ 1 Fire.

1 A tried minister. २९ मास्यमात्ये चाप्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु, ।

2 A month Ashadha.

3 Sentiment of Love. 4 Pure. 5 White. 6 Hot season.

1 Passion. 2 Desire.

3 Ray of light. 4 Lustre.

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च, रुचिः स्त्रियाम् ॥

इति चान्ताः ।

1 A bear.

2 Clear.

‘ प्रसन्ने भल्लुके ऽप्यच्छो, गुच्छः स्तवक-हारयोः, ।

1 A cluster. 2 Sort of necklace.

1 Hem of a garment.

2 Bank or shore.

परिधानाऽञ्चले कच्छो जल-प्रान्ते त्रि-लिङ्गकः ।’ । ७ ।

इति श्लेषकच्छान्ताः

1 A peacock.

2 VISHNU's bird.

३० केकि-ताक्ष्यावहिभुजौ, दन्त-विप्राऽण्डजा द्विजाः, ।

1 A tooth. 2 A regenerate man. 3 A bird.

1 VISHNU.

2 SIVA. 3 A goat.

अजा विष्णु-हर-च्छागा, गोष्ठाऽध्व-निवहा व्रजाः, ॥

1 A cowpen. 2 A road. 3 A multitude.

पूजार्थं त्वहं न्यङ्कादित्वात् (  $\frac{७}{२} \frac{३}{२} \frac{५}{४} \frac{३}{४}$  ) कुत्वम् ॥ २७ ॥ ( लघुः ) इष्टे यथा-  
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ( रघु० ११-१२ ) । अपिशब्दा-  
त्क्षिप्राल्पागुरुनिःसारेषु ( लघुः ) । निदाघस्वातपे स्वेदे ग्रीष्मे चैव ( प्रकीर्तितः ) ।  
अथ चान्ताः । कमञ्चति कचति वा काचः । शिक्यं रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो धातुविशेषः,  
यथा-काचः काचो मणिर्मणिः ( हि. २-६८ ) । दृग्रोगः ( दृश् + रोगः )  
काचाख्यः । विपर्यासो माया । विपर्यासे च विस्तरे-इति पाठो युक्तः, प्रथमे वावशब्दे  
(  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{३}{४} \frac{३}{४}$  ) इत्यपो निषेधात् । शुचिः शोधकोऽग्निविशेषः, यद्धुतिः-अग्नये शुचये च  
द्वितीयायाम् ( ? ) ॥ २८ ॥ मासोऽत्रापाठः, यच्छ्रुतिः-शुक्रश्च शुचिश्च त्रै-  
विमिकावृत् ( ? ) । उपधा धर्मार्थकामभयमुखेन सचिवपरीक्षा, तामतिक्रान्तोऽस्युपधः,  
यत्कौटिल्यः—उपधाभिः शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम् ( १-१० ) । ( रुचिः )  
अभिष्वङ्गो रागः, गभस्तिर्दीप्तिः ॥ २९ ॥ अथ जान्ताः । मयूरगरुडौ  
( अहिभुजौ ) । विप्रः क्षत्रियवैश्योपलक्षणम्, यत्स्मृतिः—विप्रक्षत्रियविदृशूद्रा  
वर्णास्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ( ? ) । अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः । न जायते अजति वा—अजः ।  
गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन् गोष्ठम् । व्रजन्त्यस्मिन् व्रजोऽध्वा, गोचरसंचरेति (  $\frac{३}{२} \frac{३}{२} \frac{१}{२} \frac{१}{२}$  )

1 A deified saint.  
2 YAMA.

३१ धर्मराजौ जिन-यमौ, कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम्, ।

1 An elephant's tooth. 2 An Arbour.

1 A field.  
2 A city-gate.

वलजे क्षेत्र-पूर्वद्वारे, वलजा वल्गुदर्शना, ॥

3 Pretty woman.

1 Even ground.  
2 War.  
3 Critical moment.  
1 A conch.  
2 The moon.  
3 Lotus.

३२ समे क्षमांश्चे रणे ऽप्याजिः, प्रजा स्यात् संततौ जने, ।

1 Progeny. 2 People.

अब्जौ शङ्ख-शशाङ्कौ च, स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥

1 Own. 2 Perpetual.

इति जान्ताः ।

1 Soul.  
2 Skillful.  
1 Thought.  
2 Name. 3 Hint.  
1 A Physician.  
2 A wise man.

३३ पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्य-लिङ्गकः, ।

संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताऽऽद्यैश्च चार्थ-सूचना ॥

‘दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञौ विद्वान् सोमजोऽपि च’ । ८ ।

1 Wise man. 2 Budha.

इति जान्ताः ।

1 A crow. 2 An elephant's cheek.

३४ काकेभगण्डौ करदौ, गजगण्ड-कटी कटौ, ।

An elephant's cheek. 2 The hip.

1 Bald. 2 Without prepuce or A Leper.

शिपिविष्टस् तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे, ॥

3 Śiva. 4 Vishnu.

1 Divine artist.  
2 The sun.  
3 Carpenter.  
1 Pungency.  
2 Improper act.

३५ देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा, दिष्टं दैवे ऽपि न द्वयोः, ।

1 Destiny. 2 Time.

रसे कटुः, कट्वकार्ये त्रिषु मत्सर-तीक्ष्णयोः, ॥

3 Envy. 4 Fierce.

साधुः । निवहः समूहः, यथा-द्विजव्रजः ॥ ३० ॥ ( धर्मराजौ ) समवर्तित्वात् । दन्ते हस्तिदन्ते, यथा-कुञ्जरः । अपिशब्दाल्लतादिपिहितोदरे ( कुञ्जः ) । वलन्तेऽनेन वले जायते वा वलजं क्षेत्रं पुरद्वारं च । वल्गुदर्शने भद्राकृतौ त्रिलिङ्गम् ॥ ३१ ॥ अनिष्टोन्नतो भूभागो रणश्राजिः । अपिशब्दात्क्षणेऽपि, यद्दुर्गः-युद्धभाग-क्षणेऽप्याजिः । संततौ यथा-शोच्यं मिथुनमग्रजम् ( चा. ५७ ) । जनो लोको यथा-प्रजापतिः । चक्रारात्यम् ( अब्जम् ) । नियतं जायते निजम् । अग्रजौ विप्र-पूर्वजौ-इति दुर्गः ॥ ३२ ॥ अथ जान्ताः । क्षेत्रं शरीरं पात्रं जानाति क्षेत्रज्ञः, आत्मा मुख्यश्च । संज्ञानं संज्ञा संज्ञायतेऽनया च । आद्यशब्दादक्षिनिकोचनाद्यैः, अर्थः प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥ इत्युक्तान्ताः । केति रटति करो(किर)ति मदं च करटः । कटति वर्षति मदं कटः । इमशानं कलिज्जोऽपि, कटस्यावृणोतीति यथा-वर्जयेत्कटघूमं तु ( ? ) कटे-आस्ते । शिपिश्चर्मं विष्टं दोषव्यासमस्येति, दुश्चर्मा षण्डः, आहुश्च-शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा ( ? ) ॥ ३४ ॥ देवशिल्पी विश्व-कर्मा । अपिशब्दात्सूर्ये तक्षिणं च त्वष्टा, त्वक्षति त्वक्षयते वा । स्वमणेस्तेजःशतनाम्नष्टा ।

1 Happiness. 2 Ill luck. 3 Destruction.

३६ रिष्टं क्षेमाऽशुभाऽभावेष्वरिष्टे तु शुभाऽशुभे, ।

1 Happiness. 2 Misery. 3 Butter milk. 4 Sign of Death. 5 Soapy fruit. 6 Liquor. 7 Crow. 8 Nimba tree.

1 Illusion.

2 Stationary.

3 Trap. 4 Fraud. 5 Lie. 6 Assemblage.

माया-निश्चल-यन्त्रेषु कैतवाऽनृत-राशिषु ॥

7 A hammer.

8 Summit.

३७ अयो-घने शैल-शृङ्गे सीराऽङ्गे कूटम-स्त्रियाम्, ।

9 Body of a plough. 10 Sky.

1 Small cardamum.

2 An instant. 3 Doubt.

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात् कालेऽल्पे, संशयेऽपि सा, ॥

1 End of a bow.

2 Eminence.

3 Edge of Weapon. 4 Angle. 5 Crore.

1 A root. 2 Clotted hair.

1 Consequence.

2 Opulence.

3 Praise.

व्युष्टिः फले समृद्धौ च, दृष्टिर् ज्ञाने ऽक्षिण दर्शने, ॥

1 Knowledge. 2 An eye. 3 Sight. 4 Memorable verse.

1 Sacrifice.

2 Desire.

३९ इष्टिर् यागेच्छयोः, सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु, ।

1 Certain. 2 Much. 3 Created. 4 Lost.

1 Painful.

2 Difficult. 3 Ficree.

कष्टे तु कृच्छ्र-गहने, दक्षाऽमन्दाऽगदेषु तु ।

दिशति शुभाशुभं फलं दिष्टं, देवं पुराकृतं कर्म । अपिशब्दात्काले (दिष्टः) । कट्यावृणोति कटुः, दुर्गन्धे चाग्रिये चोपचारात् ॥३५॥ रिष हिंसायां, नास्ति रिष्टमशुभं क्षेमं वा—अरिष्टं, आदुश्च—तत्र मरणचिह्ने चारिष्टं वृक्षे च फेनिले । सुरायां च शुभेऽपि स्यात्काके निम्बे च पुंस्ययम् । माया—इन्द्रजालं, निश्चले यथा—कूटस्थोऽक्षर उच्यते (भगवद्गीता १५-१६), निश्चलं व्योमेति गौडः । यन्त्रं मृगादिवधार्थं छलं यथा—छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनाम् । (पंचतं ० २।८७) । कैतवं व्याजः (कूटं) । राशिर्धान्यादिपुञ्जः (कूटः) ॥ ३६ ॥ अयोमयो घनः, आघातार्थमयःसारं भाण्डं कूटं नाराचो वा, कूटशास्त्रमलिरित्येके । सीराङ्गं फालाधारः कूटाख्यः, यद्दुर्गः—कूटं घटहलाङ्गयोः (?) । त्रुटति त्रुटिः, कालेऽल्पे क्षणद्वयाख्ये । संशये यथा—त्रुटिं प्राप्नो रोगी (?) ॥ ३७ ॥ अर्त्तिश्चापकोटिरनिर्यथा—धनुःकोट्या नुदति । उत्कर्षे यथा—परां कोटिमारुढः । अश्रिधारा कोणो वा यथा—शतकोटिवज्रः । संख्यापि कोटिः, यद् भागुरिः—अर्थवृद्धाश्रयः कोट्यः, स्त्रीत्वार्थं ङीप् । वृक्षादिमूलं जटा । लम्बाः श्लिष्टाश्च कचा जटाः, जट संघाते । व्युच्छन्नं व्युष्टिः, उच्छी विवासे, फलं प्रयोजनम् । चशब्दः स्तुतौ (व्युष्टिः) । (दृष्टिः) भावे करणे च क्तिन् ॥ ३८ ॥ यजेरिषेश्च क्तिन् (इष्टिः) । मुक्तानिर्मितयोश्च (सृष्टम्) । कषिष्यतीति कष्टं, यथा—कष्टं प्राप्तः क्लेशमित्यर्थः । कष्टानि सामानि गहनानीत्यर्थः, कृच्छ्रगहनयोःकषः (७।२।२३) इत्यनिट् । (पटुः) दक्षोऽनलसः, अमन्दो घृष्टः, अगदो नीरूक् ।

- 1 Dilligent. ४० पटुर्, द्वौ वाच्य-लिङ्गौ च, 4 Salt.  
 2 Skilful. 3 Hale.  
 1 Masculine woman. 'पोटा दासी द्विलिंगा च घृष्टी घर्षणसूकरौ ॥ ८ ॥  
 2 Large Alligator. 1 Rubbing. 2 Hog.  
 1 Collection. घटा गोष्ठ्यां हस्तिपङ्क्तौ कृपीटमुदरे जले' ॥ ९ ॥  
 2 Troop of elephants. 1 Belly. 2 Water.

इति ढान्ताः ।

- 1 Siva. 2 A Peacock. नीलकण्ठः शिवे ऽपि च, ।  
 1 Stomach. पुंसि कोष्ठो ऽन्तर्जठरं कुसूलो ऽन्तर्गृहं तथा, ॥<sup>3</sup> An Apart-  
 2 A granary. ment.  
 1 Confirmation. ४१ निष्ठा निष्पत्ति-नाशाऽन्ताः, काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि, ।  
 2 Destruction.  
 3 Stop. 4 Steady Practice. 5 Asking. 6 End. 7 Moksha.  
 1 Excellence. 2 Limit. 3 Region. 4 Time. 5 Wood.  
 1 The Eldest. त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्ते ऽपि कनिष्ठो ऽति-युवाऽल्पयोः ॥  
 2 Pre-eminent. 3 Old. 1 Very young. 2 Small.

इति ढान्ताः ।

- 1 A staff. 2 Army. ४२ दण्डो ऽस्त्री लगुडे ऽपि स्याद्, गुडो गोलेक्षुपाकयोः, ।  
 3 Punishment.  
 4 Yama. 5 Churning rod. 1 A globe or ball. 2 Raw sugar. 3 Armour.  
 1 A serpent. सर्प-मांसात्पशू व्यडौ, गो-भू-वाचस् त्विडा इलाः, ॥  
 2 A carnivorous beast. 3 Wicked man. 1 A cow. 2 The earth. 3 Speech. 4 Wife of Budha.

चशब्दालवणो रसः पटुः ॥ ३९ ॥ द्वौ कष्टपटू । इतष्टान्ताः । अपिशब्दा-  
 न्मयूरः ( नीलकण्ठः ) । कुत्यते कोष्ठो जठराभ्यन्तरं, यथा-मृदुकोष्ठः ( ? ) ।  
 कुसूलो धान्याधारः ( कोष्ठः ) । कोष्ठागारं गृहस्याभ्यन्तरमपवरकाख्यम् ॥ ४० ॥  
 निर्व्यूढं निर्वृत्तं नियतं च स्थानं निष्ठा । क्लेशतपोयाच्जानिर्बहं ( बह ) गणरम-  
 गतयोऽपि ( निष्ठाः ) । काशनं काशते वा काष्ठा, स्थितिर्मर्यादा । कालविशेषेऽपि  
 अष्टादश निमेषास्तु काष्ठेति ( पृ. ३४ ) । काष्ठं दारु च । इष्टनि प्रशस्यस्य श्रः (  $\frac{५१३१६०}{२०००००}$  )  
 ज्य च (  $\frac{५१३१६०}{२०००००}$  ) । अपिशब्दादग्रजे वृद्धेऽपि ( ज्येष्ठः ) । युवाल्पयोः कन्नन्यतर-  
 स्याम् (  $\frac{५१३१६०}{२०००००}$  ), अतियुवात्यल्पश्च ॥ ४१ ॥ अथ ढान्ताः । दम्यतेऽनेन दण्डः, अपि-  
 शब्दाच्चतुरङ्गं बलं चतुर्थोपायो दमो मन्थश्च । गोलो वृत्तो मृदादिगुडकः, यथा-भक्षिता  
 वाप्यहो गुडाः ( चरक० ) । लत्वेन गुलिका स्नुही गुलिका निशा । सन्नाहश्च गुडः ।  
 मांसमत्तीति मांसाद् सिंहादिः । व्यडति हन्तुं व्याडः, व्याड उद्यमे, विविधमाल ( ड )  
 मस्माद्वा व्याड इल क्षेपणे, बुधभार्या पि-इडा यस्या अपत्यमैदः पुरुरवाः ॥ ४२ ॥ क्ष्वेदि

1 A bambu rod. ४३ क्ष्वेडा वंश-शलाका ऽपि, नाडी नाले ऽपि षट्-क्षणे, ।  
 2 A Venom.  
 3 War whoop. 4 A Roar. 1 A stalk. 2 An Indian hour. 3 Pipe.  
 4 Vim, Artery. 5 Guts.

1 A stem. काण्डो ऽस्त्री दण्ड-बाणोऽर्ध-वर्गोऽवसर-वारिषु, ॥  
 2 An arrow.  
 3 A horse. 4 A multitude. 5 Opportunity. 6 Water. 7 Cluster. 8 Excellence.

1 Trappings of a horse. ४४ स्याद् भाण्डमश्वाऽऽभरणे ऽमत्रे मूल-वणिग्-धने, ।  
 2 A pot; 3 Stock or Capital; 4 Ornament.

इति ङान्ताः ।

1 Much. भृश-प्रतिशयोर् बाढं, प्रगाढं भृश-कृच्छयोः, ॥  
 2 Promise 1 Much. 2 Difficult. 3 Firm.

1 Multitude. 2 Ball of rice. 3 Body. 'संघातग्रासयोः पिण्डी द्वयोः पुंसि कलेवरे ॥ ९ ॥

1 Temple. गण्डौ कपोलविस्फोटौ मुण्डकम् त्रिषु मुण्डिते ।  
 2 Boil. 1 Barber. 2 Shaved.

1 Section. 2 Variety of sugar-cane. इक्षुभेदे ऽपि खण्डो ऽस्त्री, शिखण्डो बर्हचूडयोः' । १० ।  
 1 Peacock's tail. 2 Crest, Lock of hair.

1 Able. ४५ शक्त-स्थूलौ त्रिषु दृढौ, व्यूढौ विन्यस्त-संहतौ ।  
 2 Bulky. 1 Arranged. 2 Compact.  
 3 Firmly.

इति ङान्ताः ।

1 Child. भ्रूणो ऽर्भके स्त्रैण-गर्भे, बाणो बलि-मुते शरे, ॥  
 2 Human foetus.

1 Son of BALL. 2 An arrow. 3 Maid servant. 4 Yellow Amarnath.

शब्दार्थ उक्तेयः, अपिशब्दात्सिहनादो दन्तोष्ठवाद्यम् (क्ष्वेडा) । क्ष्वेडस्तु विषं ध्वनिश्च । षड्भिः क्षणैश्च षट्क्षण इति नाडीव नालिकात्र, अपिशब्दात्सुपिरं वृक्षादि ध्वनिश्च । नाडो नालश्च जलनिर्गमः । डलयोरैक्यात्प्रणालो नालः कण्ठः पद्मादिवृन्तं च । दण्डो नालं यथा उद्द(क्का)ण्डे पुण्डरीकैः । अर्वा कुत्सितः, यथा—तवाहं काण्डपृष्ठः (महा-वीर० ३-१९. 1. 2) । वर्गे यथा—बालकाण्डं ( वा. रा. १ ), श्राद्धक[ का ]ण्डिका । काण्डस्यावसरस्याभावोऽकाण्डम् । लतावृक्षस्कन्धयोश्च (काण्डः) । प्रकाण्डं तु वृक्षादि, स्कन्धः प्रशंसार्थं च यथा—पुरुषप्रकाण्डम् ॥४३॥ अश्वस्याभरणमायानं पर्याणादि, यथा-भाण्डवासी हयः । अमत्रे यथा—प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीम् (म. भा. अ. २-१२) । मूलं क्रय्यं वणिजो धनं वा, यथा—भाण्डपतिः । अथ ङान्ताः । बाढं क्ते ( बाढं ), क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति (  $\frac{७३०}{३०५५८}$  ) साधुः । ( बाढं ) प्रतिज्ञानेऽङ्गीकारेऽव्ययम् । ( प्रगाढं ) दृढेऽपि, यदाहुः—प्रगाढकृच्छमिच्छन्ति प्रगाढं बलवद् दृढम् (?) ॥ ४४ ॥ दृहि वृद्धौ क्तं दृढः, दृढःस्थूलबलयोः (  $\frac{७३०}{३०५५८}$  ) इति साधुः । अत्यर्थं च यथा—दृढं शान्तोऽस्मि । त्रिष्विधेयं । विन्यस्तं रचितं यथा—व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण (भगवद्गीता १-३) । संहतो घनो यथा—व्यूढोरस्कः ( रघु० १-१३) । अथ

- 1 A particle. ४६ कणो ऽति-सूक्ष्मे धान्याऽंशे, संघाते प्रमथे गणः, ।  
 2 Eye of corn. 1 Multitude. 2 Siva's attendants.  
 1 A stake at play. पणो द्यूताऽऽदिषूत्सुष्ट्रे भृतौ मूल्ये धने ऽपि च, ॥  
 2 Cock fight.  
 3 Wages. 4 Price. 5 Wealth. 6 Commodity. 7 Business. 8 Weight of two tolas.  
 1 A bow string. ४७ मौर्व्या द्रव्याऽऽश्रिते सत्त्व-शौर्य-संख्याऽऽदिके गुणः, ।  
 2 Quality.  
 3 Truth. 4 Valour. 5 Rope. 7 Cook. 8 Limb. 9 Enjoyment.  
 1 State of being unemployeed. निर्व्यापार-स्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः, ॥  
 2 Moment. 3 festival. 4 Dance. 5 Wound.  
 1 Tribe. ४८ वर्णो द्विजाऽऽदौ शुक्लाऽऽदौ स्तुतौ वर्णं तु वा ऽक्षरे, ।  
 2 Colour. 3 Praise. 4 Alphabet. 5 Covering. 6 Musical sound. 7 Religious mendicant.  
 1 The sun. अरुणो भास्करे ऽपि स्याद् वर्ण-भेदे ऽपि च त्रिषु, ॥  
 2 Dark red. 3 Charioteer of the sun.  
 1 Siva. 2 A Post. ४९ स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः काके ऽप्याजौ खे रणः, ।  
 2 Crow. A raven. 1 A fight. 2 Sound.  
 1 A barber. ग्रामणीर् नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाऽधिपे त्रिषु, ॥ 3 A leader.  
 2 Excellent;  
 1 Wool, felt, &c. ५० ऊर्णा मेपाऽऽदि-लोत्रि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः, ।  
 2 A circle of hair between the eyebrows.  
 1 A doe. हरिणी स्यान् मृगी हेम-प्रतिमा हरिता च या, ॥  
 2 A golden image.  
 3 Green colour. 4 Metre. 5 Jasmine. 6 Yellow flower.

णान्ताः । अत्रियते भ्रूणः । बलिसुतो बाणासुरः । दासीकुरण्टकेऽपि बाणशब्दार्थः ॥ ४५ ॥  
 अतिसूक्ष्मे मुक्तादिगुलके ( कणः ) । धान्यस्यांशः कणिका यथा—कणादो मुनिः ।  
 गण्यते गणः, संख्यायां सैन्यांशेऽपि । नित्यं पणः परिमाणे (  $\frac{3}{4}$   $\frac{1}{2}$   $\frac{1}{4}$  ) इति साधुः ।  
 द्यूतादावुत्सुष्टं जयत्येव स्थापितं ( पणः ) । आदिशब्दात्समाह्वयपणादौ । भृतिर्वेतनम् ।  
 अपिशब्दात्क(त्का)र्षिकस्ताम्रिकः पणः यच्छुश्रूषतः ( ६८ )—ग्रहे माने श्वेतकानां मूल्ये  
 कार्पापणे धने । द्यूतादौ कल्पिते चैव बद्धमुष्टौ भृतौ पणः ॥ ४६ ॥ द्रव्याश्रिते पटादेऽ  
 शुक्लादिगुणः, आत्मनो बुद्धिसुखादिः, रूपादिचतुर्विंशतेर्गुणत्वान् । सत्त्वे निविशतेऽ  
 पैतृति च गुणः, ( कां ६८ ) । सत्त्वादीनि सत्त्वरजस्तमांसि, शौर्योदायार्थदयो गुणाः ।  
 संधिविप्रग्रह्यानासन्नद्वैधीभावसंश्रयाः षड् गुणाः । तेजोबलवीर्यैश्वर्यवैराग्यशक्त्यश्च षट्  
 पराश्रितत्वात्, तेन गुणोऽपधानमित्यपि च वाच्यम् । शौर्यादयस्तत्कार्पाद गुणाः ।  
 रज्ज्वप्रधानसूदेन्द्रियभोगेऽपि ( गुणः ) । निर्व्यापारासने यथा—क्षणो नास्ति रहो  
 नास्ति ( पंचतंतं १।५४ ) । कालविशेषो नाडिकाषष्टांशः ( क्षणः ) । उत्सवे यथा—क्षणे  
 रक्षयाः कुलस्त्रियः (?) । नृत्ते तत्सवत्वाद्यथा—क्षणपरपुरजिह्वत्तूलप्रहारान् (?) , क्षणोति  
 क्षणः ॥ ४७ ॥ वृणोति त्रियते वा, वर्ण्यते वर्णनं वा वर्णः । षड्जादिगतौ ताल-  
 विशेषे गुणयशोविलेपनब्रह्मचर्येऽपि ( वर्णः ) ॥ ४८ ॥ ( ग्रामणीः ) ग्रामः खेटको  
 वृन्दं च ॥ ४९ ॥ उर्णोऽप्यूर्णा । आवर्तश्चक्रवर्तेचिह्नं यथा—उर्णयमन्तर्भ्रुवोः ( नागा-

- 1 Yellowish white. ५१ त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भे ऽपि वेदमनः, ।  
 2 A deer. 1 A house post. 2 An iron image. 3 Disease.
- 1 Desire. 1 Blame.  
 2 Thirst. तृष्णे स्पृहा-पिपासे द्वे, जुगुप्सा-करणे घृणे, 2 Pity.
- 1 A market. ५२ वणिक्-पथे च विपणिः, सुरा प्रत्यक् च वारुणी, ।  
 2 A Shop. 1 Spirituous liquor. 2 The west.
- 1 A female elephant. करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे, द्रविणं तु बलं धनम्, 1 Strength.  
 2 A male elephant. 2 Wealth.
- 1 A house. ५३ शरणं गृह-रक्षित्रोः, श्रीपर्णं कमलेऽपि च, ।  
 2 Preserver. 1 A lotus. 2 Nelumbium speciosum.
- 1 Poison. 2 War. विषाऽभिमर-लोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु, 4 Harsh,  
 3 Iron. Weapon. sharp.
- 1 Proof. 2 Limit. ५४ प्रमाणं हेतु-मर्यादा-शास्त्रेयत्ता-प्रमातृषु, । 4 Standard ;  
 3 Scripture ; 5 Authority.  
 1 Instrument.  
 2 A Field. 3 A body. करणं साधकतमं क्षेत्र-गात्रेन्द्रियेष्वपि, ॥  
 4 Organ of sense. 5 Cause. 6 Tribe. 7 Action. 8 Dramatic performances.

नन्दे-१७; ५-३२) अन्तरा भ्रुवाविति—अन्तराऽन्तरेण युक्ते (  $\frac{२।३।४}{५।६।७}$  ) द्वितीया ।  
 हरति हरिणी मृगी हेम्नो वा प्रतिमा । हरिं पीतं वर्णं नयतीति, हरिता नीला,  
 वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः (  $\frac{४।१।३।५}{६।७।८।९}$  ) इति वा डीप् । यूथिका पाण्डुरा च  
 ( हरिणी ) ॥ ५० ॥ चशब्दान्मृगे ( हरिणः ) । तिष्ठति स्थूणा । अपिशब्दालोह-  
 प्रतिमाव्याधिविशेषयोश्च ( स्थूणा ) । तर्षणं तृष्णा, स्पृहा निरुद्धलक्षणत्वात् । एवं  
 तृत्तर्षावपि स्पृहापिपासार्थे । जिवर्ति क्षरति मनोऽनया घृणा, घृणु दीप्तौ वा ॥ ५१ ॥  
 वणिकपथो हट्टः ( विपणिः ) । अपिशब्दात्पण्यवीथ्यां, विपण्यतेऽस्यां विपणिः ।  
 सुरा वरुणादब्धेर्जाता । प्रत्यक् प्रतीची दिक्, वरुणस्येयमिति । के मूर्ध्नि रेणुरस्य  
 करेणुः । इभ्यां हस्तिन्यां स्त्री, इभे तु ना पुमान् । द्रवत्यनेन द्रवति वा द्रविणम् ।  
 ॥ ५२ ॥ शीर्यते शृणाति च परं शरणं, श्रयन्ति तदिति नैरुक्ताः । श्रीः पर्णेवस्य  
 श्रियं पिपर्ति च श्रीपर्णम् । अपिशब्दादग्निमन्थे ( श्रीपर्णम् ) । अभिमरो मरकं युद्धं  
 च ( तीक्ष्णं ), लोहं शस्त्रम् । ये द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिनं वा योधयेयुस्ते तीक्ष्णा इति  
 कौटिल्यः ( १-१२ ) । तेज्यते तीक्ष्णं, अतिक्षणोतीति नैरुक्ताः ॥ ५३ ॥ यथायोगं  
 करणादौ ल्युट्, हेतुर्ज्ञप्तिनिमित्तं यथाग्न्यादेर्धूममादि ( प्रमाणं ) । मर्यादावधिः ।  
 यथा—कौटिल्यः राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यद्यस्याः कुशलं पश्यतीति ( ? ) ।  
 इयत्ता परिच्छेदः, यथा—क्रियत्प्रमाणमुदकम् । प्रमाता यथा—अत्रार्थे प्रभुः प्रमाणम् ।  
 करणं ) गात्रे यथा—उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ( कु० सं०  
 ४-५ ) । ( करणं ) अपिशब्दात्कारणिकानां कायस्थाध्यक्षादीनां समूहे कृतौ



1 Birth. 2 Unresist-<sup>५५</sup> प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाध-चमू-गतौ ।  
ed march of troops.

1 Highway. घण्टापथे, ५ थ वान्ताऽत्रे समुद्गिरणमुन्नये, ॥  
2 Food vomited. 3 Raising.

1 A horn. ५६ अतस् त्रिषु, विषाणं स्यात् पशुशृङ्गेभदन्तयोः, ।

2 Elephant's tooth.

1 Declivity.

2 Humble.

3 A place where four roads meet. 4 Generous. 5 Principal.

1 Miscellaneous. ५७ संकीर्णौ निचिताऽशुद्धा, विरिणं शून्यमूपरम्, ।

2 Impure.

1 Desert. 2 Salt and barren soil.

1 A bridge.

2 Rampart.

3 A falling star.

‘सेतौ च वरणो, वेणी नदी-भेदे कचोच्चये.’ ॥१०॥

1 A river. 2 A braid of hair.

इति णान्ताः ।

1 God. 2 The sun.

1 A river. 2 The sea.

1 A bird.

2 VISHNU's bird.

देव-सूर्यौ विवस्वन्तौ, सरस्वन्तौ नदाऽर्णवौ, ॥

५८ पक्षि-ताक्ष्यौ गरुत्मन्तौ, शकुन्तौ भास-पक्षिणौ, ।

1 The Indian culture. 2 A bird. 3 An insect.

1 Fire.

2 A comet.

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू, जीमूतौ मेघ-पर्वतौ, ॥

1 A cloud. 2 A mountain.

1 A hand.

2 The asterism.

3 Multitude.

1 An elephant driver.

2 A charioteer.

५९ हस्तौ तु पाणि-नक्षत्रे, मरुतौ पवनाऽमरौ, ।

1 Wind. 2 A deity.

यन्ता हस्तिपके सूते, भर्ता धातरि पोष्टरि, ॥

1 A holder. 2 A nourisher. 3 Husband.

क्रियाभेदे कामशास्त्रनाट्यशास्त्रोक्ते च ॥ ५४ ॥ प्राण्युत्पाद आजीवं जीविभावः  
संसारारण्यः । असंवाधेन [ असंकटेन ] सेनागमने ( संसरणम् ) । घण्टापथः पुर-  
समीपे विश्रामभूरुपनिष्क्राह्या ( संसरणम् ) । ( समुद्गिरणं ) कर्मणि भावे च  
व्युद्, उन्नय ऊर्ध्वनयनं कूपादिभ्यो जलादेः ॥ ५५ ॥ स्वतो न तु वाच्यलिङ्गताया ।  
वेवेष्टि विषाणम् । प्रवणति प्रवणः [ अनुकूले ], वण शब्दार्थः । त्रिविधेयं संकीर्णं  
यावत् । क्रमेण निस्नायां भुवि यथा-श्राद्धे दक्षिणप्रवणा भूः । प्रह्वे यथा-भक्तिः  
प्रवणः । अनुकूले तूपचारात् । चतुष्पथे, प्रवन्तेऽनेन प्रवणः ॥ ५६ ॥ निचितं  
संकीर्णं व्यासम् । अशुद्धे संकीर्णं यतो मिश्रीभवतीति । ईरति-ईरणं,  
ईर गतौ । शून्यं निराश्रयो देशः, ऊषः क्षारमृत्तिकास्यास्ति-इत्यूपरः,  
ऊषसुषीति (  $\frac{५१२११०७}{५१२११०७}$  ) रः ( ईरणम् ) । अथ तान्ताः । विवस्ते  
छादयति विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान् । सरस्वान्नाम नदः ॥ ५७ ॥  
गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान् । भासः पक्षिविशेषः । कीदोऽपि, शक्नोति  
शकुन्तः । धूमः केतुलिङ्गमस्य धूमकेतुर्वह्निः । धूमप्रधानश्च केतुस्यातप्रहः ।  
जीवनस्याम्भसो मृतः पुटबन्धः ( जीमूतः ) ॥ ५८ ॥ जहाति हस्तः पाणिः । हसति

- 1 A boat. ६० यान-पात्रे शिशौ पोतः, प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते, ।  
 2 A young animal. 1 Hell. 2 A departed soul.
- 1 A moon's descending node. ग्रह-भेदे ध्वजे केतुः, पार्थिवे तनये सुतः, ॥ 1 A king.  
 2 A banner. 3 Ninth planet. 2 A son.
- 1 An architect. ६१ स्थपतिः कारु-भेदे ऽपि, भूभृद् भूमिधरे नृपे, ।  
 2 Head carpenter.  
 3 Sacrificer 4 Chamberlain. 1 A mountain. 2 A king.
- 1 A king. मूर्ध्नाभिषिक्तो भूपे ऽपि, ऋतुः स्त्री-कुसुमेऽपि च, ॥  
 2 A minister.  
 3 A Kshatriya. 4 Our born of a brahman jakshatriya woman. 5 Chief.  
 1 A woman's courses. 2 A season.
- 1 VISHNU. 2 SIVA. ६२ विष्णावप्यजिताऽव्यक्तौ, सूतस् त्वष्टरि सारथौ, ।  
 3 Buddha.  
 4 Indistinct. 5 A fool. 6 Nature. 1 A cartwright. 2 A charioteer.  
 3 Quick silver. 4 Born.
- 1 Wise; learned. व्यक्तः प्राज्ञे ऽपि, दृष्टान्ताबुधौ शास्त्र-निदर्शने, ।  
 2 Clear. 1 A science. 2 An example.
- 1 Charioteer. ६३ क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे, ।  
 2 A porter. 3 One born of Kshatriya Woman and a Sudra.
- 1 Topic. वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्य-वार्तयोः, ॥  
 2 Mode. 3 Whole; 4 Right conclusion

व्योम्नि हस्तो नक्षत्रम् । प्रशंसार्थश्च (यथा)—केशहस्तः । त्रियतेऽनेन मरुत् ।  
 यमयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थो यमिः, सूतः सारथिः । यज्ञस्य [ वज्रस्य ] भर्ता, स्त्रिया  
 भर्ता ॥ ५९ ॥ पवते पुनाति च पोतः । प्रैति स्म प्रेतः, प्राण्यन्तरं नारकम् । ग्रहभेदो  
 नवमः (केतुः) कित ज्ञाने । पु प्रसवैश्वर्ययोः (सुतः) ॥ ६० ॥ स्थापयति, स्थश्चासां  
 पतिश्च वा तिष्ठन्त्यस्मिन्नायत्ताः स्थः, घञर्थे कः (वा० ३/३३०/४) । कारुविशेषो  
 मुख्यतश्चा (स्थपतिः) । अपिशब्दात् स (यज्वा) गीष्पतिष्ठया स्थपतिः (पृ. १६४)  
 कञ्चुकी च । (भूभृत्) धारणाशोषणाच्च । (मूर्ध्नाभिषिक्तः) अपिशब्दाद्विप्रात्-  
 क्षत्रियायां जाते, मुख्येऽपि । ऋच्छत्यायाति ऋतुः स्त्रीणामर्तवं रजः । अपिशब्दाद्वा-  
 सन्तादौ (ऋतुः) ॥ ६१ ॥ अपिशब्दादजितोऽपरिभूतो बुद्धश्च । अव्यक्तोऽरुफुटः ।  
 मूर्खश्च (अव्यक्तः) । प्रकृतिस्त्वव्यक्तम् । पू प्रेरणे, त्वष्टा रथकारः, तथा ब्राह्मण्यां  
 क्षत्रियात्सूतः । प्रजाते पारदे च (सूतः) । व्यनक्ति व्यज्यते च (व्यक्तः) । अपिशब्दान्  
 पुरोबुद्ध्या [ दि ] निश्चितः, यथा—व्यक्तं मूर्खोऽयम् । दृष्टोऽन्तो निश्चयोऽस्य दृष्टान्तः,  
 निदर्शनमुदाहरणं यथा—अग्निरत्र धूमान्महानसवन् (तर्कं पृ. १०) ॥ ६२ ॥ क्षदति क्षत्ता,  
 द्वास्थः प्रतीहारः । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता, क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तार-  
 मेव च (पृ. २२५) । स्मृतौ क्षत्रशब्दोऽप्यस्ति । वृत्तोऽन्तोऽस्य वृत्तान्तः, वृत्तस्थान्तश्च ।

- 1 A war. 2 A stage. ६४ आनर्तः समरे नृत्यस्थान-नीवृद्धिशेषयोः, । 4 Water.  
 3 A chief place.  
 1 YAMA. 2 Proof; कृतान्तो यम-सिद्धान्त-दैवाऽकुशलकर्मसु, ॥  
 3 Destiny, 4 Sin.  
 1 Phelgm; Wind; ६५ श्लेष्माऽऽदि रस-रक्ताऽऽदि महा-भूतानि तद्-गुणाः ।  
 Bile.  
 2 Blood, flesh, marrow. 3 The elements. 4 Their qualities. 5 The sense-  
 organs. 6 Fossil. 7 Metal. 8 Root of words i.e. verbs.  
 9 Principle of the इन्द्रियाण्यस्म-विकृतिः शब्द-योनिश् च धातवः, ॥  
 body.  
 1 The seraglio. ६६ कक्षाऽन्तरे ऽपि शुद्धान्तो भूपस्याऽसर्व-गोचरे, ।  
 2 A harem.  
 1 An iron spear. कासू-सामर्थ्ययोः शक्तिर्, मूर्तिः काठिन्य-काययोः, ॥  
 2 Power.  
 3 Energy of a divinity. 1 Idol. 2 Matter. 3 Body. 4 Swoon.  
 1 Expansion. ६७ विस्तार-बल्लयोर व्रततिर्, वसती रात्रि-वेष्मनोः, ।  
 2 A creeping plant. 1 Night. 2 A house.  
 1 Loss. क्षयाऽर्चयोरपचितिः, सातिर् दानाऽवसानयोः, ॥  
 2 Worship. 1 Gift. 2 Destruction.  
 1 Pain. ६८ अर्तिः पीडा-धनुष्कोट्योर्, जातिः सामान्य-जन्मनोः, ।  
 2 End of a bow. 1 Kind or sort. 2 Birth. 3 Sort of metre. 4 A Flower. 5 Family.  
 1 Usage. प्रचार-स्यन्दयो रीतिरीतिर् डिम्ब-प्रवासयोः, ॥  
 2 Oozing. 1 Calamity of season. 2 Journey.

तथा प्रकारो विशेषः । वार्ता जनश्रुतिराख्यायिका च ॥६३॥ आनृत्यन्त्यन्नानर्तः । नीवृ-  
 द्विशेषो जनपदः, जलेऽपि (आनर्तम्) । कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्तः, कृतः सिद्धोऽन्तो निष्ठा  
 यस्य, कृतस्यान्तश्च । शास्त्रेऽप्युपचारात्कृतान्तः ॥६४॥ श्लेष्मा वातः पित्तं च, धारणात्  
 धातवः । अस्थिरक्तादीनि, व(र)सासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः  
 (वाग्भट० १।८) । महाभूतानि पृथिव्यादीनि, तद्गुणाः शब्दादयः, अश्मविकृति-  
 र्हरितालादिः, शब्दयोनिर्भादिः (धातवः) । चशब्दाद् गैरिकं मनःशिलादिर्हेमादिश्च  
 (धातुः) ॥ ६५ ॥ कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे वासगृहाख्ये (शुद्धान्तः) ।  
 अपिशब्दाद्राजदारेषु, अशौचप्रशमे च, शुद्धो रक्षितोऽन्तोऽस्य शुद्धान्तः । कासूर्नामा-  
 युधं सर्वलाह्यं, शक्यतेऽनया जेतुं शक्तिः । शकन उत्साहादौ च (शक्तिः) । मूर्च्छन्  
 मूर्च्छति च मूर्तिः ॥ ६६ ॥ व्रजन्ती ततिरस्यां व्रततिः, व्रतव्रातव्रतत्यादिसिद्धवर्थं  
 व्रतिधातुख्ये इति श्रीभोजः । वसत्यस्यां वसतिः, स्थितौ च । चिन्त्रायातेश्च,  
 चायतेः क्तिनि नित्यं चिभावः (वा० ४४१८६) अपचितश्च (७।२।३०) इत्यत्र  
 वक्तव्यात् । विकृतौ व्यत्यये च (निष्कृतौ व्यये च) (अपचितिः) । सनोतेः  
 क्तिनि जनसनेति (३।२।६७) आत्वम्, स्यते-ऊतियूतिजूति (३।३।७७)  
 साधुः ॥ ६७ ॥ अर्दनमर्तिः, अर्द्यतेऽनया च, अर्दं गतौ यात्रने च । जायतेऽनया,

- 1 Gain ६९ उदये ऽधिगमे प्राप्तिस्, त्रेता त्वग्नि-त्रये युगे, ।  
 2 Obtaining. 1 Three sacrificial fires. 2 The Treta Yuga.
- 1 A harp. 2 A harp of Narada with 100 strings. 3 Greatness. वीणा-भेदे ऽपि महती, भूतिर् भस्मनि संपदि, ॥  
 1 Ashes. 2 Success. 3 Birth. 4 A house.
- 1 River of snakes. ७० नदी-नगर्योर् नागानां भोगवत्यथ संगरे । 1 Combat.  
 2 City of serpents. संगे सभायां समितिः, क्षय-वासावपि क्षिती, ॥  
 2 Company. 1 Wane, loss. 2 Abode. 3 The Earth.  
 3 Assembly.
- 1 Sun-beam, ७१ स्वेरर्चिश् च शस्त्रं च वह्नि-ज्वाला च हेतयः, । 3 Flame.  
 2 Weapon. जगती जगति छन्दो-विशेषो ऽपि क्षितावपि, ॥  
 1 The world. ७२ पङ्क्तिश् छन्दोऽपि दशमं, स्यात् प्रभावेऽपि चाऽऽयतिः, ।  
 2 Sort of metre. 1 Majesty or dignity. 2 Breadth. 3 Future time. 4 Restraint.  
 3 A metre. 2 Ten. पत्तिर् गतौ च, मूले तु पक्षतिः पक्ष-भेदयोः, ॥  
 3 Row, Line. 1 Root of a wing. 2 First lunar day.
- 1 Motion. ७३ प्रकृतिर् योनि-लिङ्गे च, कैशिक्याऽऽद्याश् च वृत्तयः, ।  
 2 A foot soldier. 1 Style of composition.  
 1 Origin 2 Sex. २ Livelihood. 3 Behaviourous.  
 3 Natural disposition. 4 Minister. 5 Subjects.
- 1 Sand. 2 Sugar. सिकताः स्युर् बालुका ऽपि, वेदे श्रवसि च श्रुतिः, ॥  
 3 Sandy place. 1 Holy scripture. 2 An ear. 3 Hearing. 4 Rumour. 5 Musical note.

भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययो जातिः, जननं च । छन्दोऽलंकारविशेषयोः (जातिः), मालतीगोत्रयोश्च । प्रचारः शैली (रीतिः), री गतौ रीङ् स्वरणे । आरकृटे मर्यादायां वैदभ्यादौ (रीतिः) । ईङ् गतौ, डिम्ब उपद्रवः, यदाहुः—अतिवृष्टिरनावृष्टि-मृषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पडेटा ईतयः स्मृताः (मा.भा. ५-२०) ॥६८॥ उदयो लाभः, अधिगम आसादनं (प्राप्तिः) । त्रेता, वृषोदरादिः ( $\frac{६१३१९०९}{३२७४}$ ) । शततन्त्री वीणा महती । अपिशब्दाद् बृहत्यां (महती) । भवति भूयतेऽनया च भूतिः, भवनं च ॥ ६९ ॥ भोग उपभोगः सर्पकायश्चास्त्यस्याः (भोगवती) । समयनं संयन्ति संगच्छन्त्यस्यां वा समितिः । वासो निवासः (क्षितिः) । अपिशब्दाद् भूः, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः ॥ ७० ॥ शस्त्रमायुधं, हिनोति हेतिः, उतियूतीति ( $\frac{३१३१९०९}{३२७४}$ ) साधुः । गच्छति जगती, छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥ ७१ ॥ उक्तायुक्ता मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुबिति दशमं दशाक्षरपादं वा (छं. मं. २६-२०) । अपिशब्दाच्छेणिर्दशसंख्या च (पङ्क्तिः), पञ्चतौ वर्गौ पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशदिति ( $\frac{५१३१५९}{३२७४}$ ) साधुः, पञ्चते च । अपिशब्दादागामिनि काले दैर्घ्यं च, आयतन्तेऽत्रायतिः, आयमनं च । पदनं पद्यते च (पत्तिः) । चशब्दात्सेनांशे पदातौ च (पत्तिः) । पक्षविशेषयोर्मूलं प्रतिपदादिः पक्षांशश्च पक्षतिः, पक्षात्तिः ( $\frac{५१३१५९}{३२७४}$ ) ॥ ७२ ॥ योनिरूपादानकारणं यथा—मूलप्रकृतिरविकृति-

- 1 Beloved woman. ७४ वनिता जनिताऽत्यर्थाऽनुरागायां च योषिति, ।  
 2 Begging.  
 1 A cavern. 2 A pri- गुप्तिः क्षिति-व्युदासे ऽपि, धृतिर् धारण-धैर्ययोः ॥  
 son. 3 Protection. 1 Holding. 2 Steadiness. 3 Pleasure.
- 1 An egg-plant. ७५ बृहती क्षुद्र-वार्ताकी छन्दो-भेदे महत्यपि, । 3 Greatness.  
 2 A metre.  
 1 A woman. वासिता स्त्री-करिण्योश् च, वार्ता वृत्तौ जन-श्रुतौ, ॥  
 2 A female elephant. 3 Cry of birds. 1 Livelihood. 2 Rumour. 3 Action.
- 1 Chaff. ७६ वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृताऽमृते, ।  
 2 Health.  
 3 Insignificant. 1 Water. 2 Nectar. 3 Liquid butter.
- 1 Silver. 2 Gold. कलधौतं रूप्य-हेम्नोर्, निमित्तं हेतु-लक्ष्मणोः, ॥  
 1 Cause. 2 Token.
- 1 Science. ७७ श्रुतं शास्त्राऽवधृतयोर्, युग-पर्याप्तयोः कृतम्, ।  
 2 Heard story.  
 3 Hearing. 1 The golden age. 2 Enough. 3 Action.
- 1 Great dread. अत्याहितं महा-भीतिः कर्म जीवाऽनपेक्षि च, ॥  
 2 Valiant act.

( सांख्यकारिका ३ ) । लिङ्गां स्त्रीपुंनपुंसकं यथा-तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः ( पृ० १४२ ) । चशब्दात्स्वाम्यमात्यादिः ( प्रकृतिः ) प्रत्ययात्पूर्वं स्वभावश्च ( प्रकृतिः ) । कैशिकी-भारतीसात्वत्यारभद्व्यः ( वृत्तयः ) ( सा. द. ६-१२२ ) । चशब्दाद् ग्राम्या परुषोपनागरिका ( वृत्तिः ), कृत्यादिजीविकावृत्तिश्च, वर्तनं वृत्तिः, वर्ततेऽनया च । सिच्यन्ते सिकताः, नित्यं बहुत्वेऽयम् । अपिशब्दात्सिकतिले देशे, देशे लुबिलचौ च ( ५/३/१०५ ) इत्यणो लुप् । श्रवः श्रोत्रम् । चशब्दात्किंवदन्त्यां षड्जाद्यारम्भिकायामाकर्णने च, श्रूयते शृणोत्यनया श्रवणं श्रुतिः ॥ ७३ ॥ वनु याचने । चशब्दात्स्त्रीमात्रे ( वनिता ) । गोप्यते गोपनं गुप्तिः, क्षितिव्युदासो भूगर्तः । अपिशब्दात्कारायां रक्षायां च ( गुप्तिः ), यच्छाश्वतः-गुप्तिः कारा च रक्षा च जीर्णं च विवरं भुवः ( ५९४ ) । ( धृतिः ) भावे करणे च क्तिन्, सौख्येऽप्युपचारात् ॥ ७४ ॥ क्षुद्रवार्ताकी कण्टकारिका, छन्दो-विशेषो नवाक्षरपादः ( बृहती ) । वाश्यते काम्यते वशे स्थाप्यते वाशते वा वाशिता । वासितेति गौडाः पेटुः, कृतवासेति च व्याख्यन् । वर्ततेऽनया वर्तते वा, वृत्तिर्जीविका वास्यस्या वार्त्ता । वृत्तिः कृषिपाशुपाल्यवणिज्याख्यात्राभेदोपचारात् । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः ( वार्ता ) । वर्तनं [ च ] वार्ता ॥ ७५ ॥ फल्गु तुच्छं यथा-वार्त्तमेतत् । चशब्दात्स-पिषि घृतं, पीयूषे हुतशेषेऽस्याचित्ते भैक्ष्ये मोक्षे चामृतम् । कलः कालिका धौतास्यै । निमेद्यति निमित्तं, हेतुः कारणं, लक्ष्म चक्षुःस्पन्दनादि ॥ ७६ ॥ श्रूयते श्रवणं श्रुतं, अवधृतमाकर्णितम् । युगं कालभेदः ( कृतम् ) । पर्याप्तं यथा-कृतमतिविस्तरेण । क्रियाशब्दस्तु कृतस्त्रिलिङ्गः । अतीवाहितमाहितं वात्याहितं, जीवानपेक्षि कर्म साह-

- 1 Proper.  
2 An element.  
3 True.  
1 Verse.  
2 Conduct.

७८ युक्ते क्षमाऽऽदावृते, भूतं प्राप्यतीते समे त्रिषु, ।  
1 Living being. 2 Past. 3 Like. 4 Ghost. 5 Birth.  
वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढ-निस्तले, ॥  
3 Past. 4 Firm. 5 Round.

- 1 Realm. 2 Great.  
3 Known.  
4 Intellect.

७९ महद् राज्यं चाऽवगीतं जन्ये स्याद् गहिंते त्रिषु, ।  
1 Calumny. 2 Rumour. 3 Censured. 4 Wicked.

- 1 Silver. 2 White.

श्वेतं रूप्येऽपि, रजतं हेन्नि रूप्ये सिंते त्रिषु, ॥  
1 Gold. 2 Silver. 3 White.

- 1 Movable. loco-  
motive. 2 World.

८० त्रिष्वितो, जगदिङ्क्षेऽपि, रक्तं नील्याऽऽदि-राणि च, ।  
1 Red. 2 Dyed, tinged. 3 Blood. 4 Pleasing.

- 1 White.  
2 Yellow. 3 Clean.

अवदातः सिंते पीते शुद्धे, बद्धाऽर्जुनौ सिंतौ, ॥  
1 Bound. 2 White.

- 1 Fit. 2 Excellent.  
3 Patient.

८१ युक्तेऽति-संस्कृते मर्षिण्यभिनीतो, ऽथ संस्कृतम् ।  
1 Wrought, finished. 2 Excellent.

- 3 Prepared.  
4 Language gram-  
matically correct.

कृत्रिमे लक्षणोपेते ऽप्यनन्तो ऽनवधावपि, 1 Infinite.  
2 Sesha.  
3 Vishnu. 4 Siva. 5 Sky. 6 The earth.

साख्यम् ॥ ७७ ॥ युक्ते यथा-यथाभूतवादी प्रामाणिकः स्यात् (?) । क्षमादौ यथा-  
महाभूतानि । ऋतं सत्यं यथा-भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः (याज्ञ. २-१९) ।  
प्राणिनि यथा-भूतग्रामः । अतीते यथा-भूते लुङ् । समस्तुल्यो यथा-सुहृद्भूतोऽयम् ।  
ग्रहेऽपि यथा-भूतमियं ब्राह्मणी । प्राप्ते यथा-इत्थंभूतं, भवति स्म भावयते स्मेति, भू-  
प्राप्तौ । (वृत्तं) पद्यं पादबन्धः श्लोकादिः । चरित्रं शीलं (वृत्तम्) । अतीते यथावृत्तोत्सवं  
पुरम् (मुद्राराक्ष० ३-१७-११) । दृढे यथा-वृत्तदेहः स्नायुसारः (?) । निस्तलं वर्तुलं,  
अधीतेऽपि (वृत्तम्) ॥ ७८ ॥ महति महते च महत् । चशब्दाद् बृहद् बुद्धितत्त्वं च  
(महत्) । विरुद्धं गीयतेऽवगीतम् । जननीयो जन्यः, जनस्य जल्यो वा, मतजन-  
हलात्करणजल्पकर्षेषु ( $\frac{४१४१९७}{२६४९}$ ) इति यत् । मुहुर्दृष्टेऽपि (अवगीतम्) । श्वेतते  
श्वेतं, अपिशब्दाच्छुद्धे । रज्यते रजतम् । हेन्नि महारजताख्यम् ॥ ७९ ॥ इतस्तान्ता  
वाच्यलिङ्गाः । गच्छति जगत्, इङ्गे जङ्गमे । अपिशब्दाद् भुवने (जगत्) । रज्यते  
रक्तं, नील्यादिरागोऽस्त्यस्य । चशब्दादसृक् (रक्तम्), कुङ्कुमं ताम्रमनुरक्तं च ।  
(अवदातः) दैपु शोधने । (सितः) अर्जुनः शुक्लः, पित्र् बन्धने ॥ ८० ॥  
(अभिनीतः) मर्षिण्यक्रोधे । संस्कृतं ( $\frac{४१४१३}{२६४९}$ ) अनित्ये साधु, संलक्षणेन प्रकृत्या-  
दिविभागेन सिद्धे शब्दे, संपर्युपेभ्यः ( $\frac{६१११३८, १३९}{२५५०, २५५२}$ ) इति सुट् । अपिशब्दात्सतो  
गुणाधाने पक्के च । अपिशब्दाच्चागराजे (अनन्तः), विष्णौ व्योम्नि च । अनन्ता

- 1 Famous.  
2 Glad.  
3 Known.  
1 Pure.  
2 Desert.

८२ ख्याते हृष्टे प्रतीतो, ऽभिजातस् तु कुलजे बुधे, ।

1 Noble. 2 Learned. 3 Bit.

विविक्तौ पूत-विजनौ, मूर्छितौ मूढ-सोच्छ्रयो, ॥

1 Foolish. 2 High, tall. 3 Insensible. 4 Swoon.

- 1 Sour ; Vinegar.  
2 Harsh.  
1 True.  
2 Right.

८३ द्वौ चाम्ल-परुषौ शुक्तौ, शितौ धवल-मेचकौ, १ White. 2 Black.

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते ऽप्यर्हिते च सत्, ॥

3 Existing. 4 Excellent. 5 Venerable.

- 1 Revered.  
2 Distressed by foes.  
1 Secure. 2 Abode.  
3 Calm. 4 Soft.

८४ पुरस्कृतः पूजिते ऽरात्याभियुक्ते ऽग्रतः कृते, ३ Placed in front.

निवातावाश्रयाऽवातौ शस्त्राऽभेद्यं च वर्म यत्, ॥

5 Armour.

- 1 Produced.  
2 High.

८५ जातोन्नद्ध-प्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता, उत्थितास् त्वमी ।

3 Increased. 4 Grown large.

- 1 Increased.  
2 Endeavouring.  
3 Produced.

बुद्धिम्-प्रोद्यतोत्पन्ना, आदृतौ सादराऽर्चितौ, ॥

1 Respectful. 2 Respected.

- 1 Group. 2 Born.

‘ समूहोत्पन्नयोर जातमहिजिच् छीपतीन्द्रयोः ।

1 Snake charmer. 2 Krishna. 3 Indra.

- 1 Waterfall.  
2 Noctral combat.

सौप्तिके ऽपि प्रपातो ऽथावपातावतटावटौ ॥ ११ ॥

1 Descent. 2 Precipice. 3 Pit.

- 1 Union. 2 Battle.  
3 Holy sticks.

समित् सङ्गे रणे ऽपि स्त्री व्यवस्थायामपि स्थितिः ॥ १२ ॥

1 Stay. 2 Order. 3 precipice.

इति तान्ताः ।

च भूः ॥ ८१ ॥ प्रतीयते प्रत्येति वाः ( प्रतीतः ), ज्ञातेऽपि । सुकुमारे न्याय्ये चोप-  
चारात् ( अभिजातः ) । विचिचिरेचने, विजिर् पृथग्भावे, असंयुक्तो [ पृक्तो ] पि  
( विविक्तः ) । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ ८२ ॥ अम्बलं चुकं, यदाहुः-यन्मूलादि  
शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडकाजिकं । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं चुकं शुक्तं तदुच्यते ( वैद्यकम् ? ) ॥  
परुषे शुक्त उपचारात्, यथा-शुक्तां वाचं ( न ) वदेत् । चशब्दात्पूतिगन्धे,  
ईशुचिर् पूतीभावे ( शुक्तः ) । शिञ् निशाने, मेचकः कृष्णः ( शितिः ) । अस्तेः  
शत्रुप्रत्ययः, सत्त्वे च सत् ॥ ८३ ॥ ( पुरस्कृतः ) पुरोऽप्ययमिति ( ११४/१३७ )  
गतित्वात्सत्त्वम् । अरातिनाभियुक्तोऽभिषेणितः, अभिषिक्तोऽपि ( पुरस्कृतः ) ।  
निवायते गम्यते निवातः, निवृत्तो वातोऽत्र । शस्त्राभेद्यं च वर्म, यथा-निवातकवचाः  
॥ ८४ ॥ ऊर्ध्वक उच्चकः ( उच्छ्रितः ) । प्रोद्यतः सोद्यमः ( उत्थितः ) । कर्तृकर्मणोः  
क्तः ( आदृतः ) ॥ दुर्गश्चाह-कर्मविपाकेऽपि गतिर्गमुद् हेम्युत्त्वणे तृणे । ऋतमुच्छ-



1 Meaning.  
2 Wealth.

८६ अर्थो ऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु, ।

3 Thing. 4 Purpose. 5 Prohibition. 6 Object. 7 Cause. 8 Request.

1 Place of water.  
2 Sacred science.

निपानाऽऽगमयोस् तीर्थमृषि-जुष्टे जले गुरौ, ॥

3 Holy place. 4 water. 5 Holy instructor. 6 Sacrifice. 7 Saint.

1 Powerful.

८७ समर्थस् त्रिषु शक्ति-स्थे संबद्धाऽर्थे हिते ऽपि च, ।

2 Connected in sense. 3 Benevolent.

1 Impotent.  
2 Very old.

दशमीस्थौ क्षीणराग-वृद्धौ, वीथी पदव्यपि, ॥

1 A road. 2 A shop. 3 Terrace in front of a house. 4 Line.

1 Assembly.  
2 Care.

८८ आस्थानी-यत्नयोरास्था, प्रस्थो ऽस्त्री सानु-मानयोः, ।

3 Consideration. 4 State.

1 Side of a hill. 2 A measure.

1 Science.  
2 Wealth.

‘शास्त्र-द्रविणयोर् ग्रन्थः, संस्था ऽऽधारे स्थितौ मृतौ’ ॥ १२ ॥

1 Support. 2 Stability. 3 Death.

इति थान्ताः ।

1 Meaning; opinion.  
2 Subjection.

अभिप्राय-वशौ छन्दावद्दौ जीमूत-वत्सरौ, ॥ 1 A cloud.  
2 A year.

शिले सत्ये शोभनेऽपि विवक्षितम् ॥ उदास्थितः प्रतीहारे चरभेदे समाहितः ।  
ध्यानस्थे चाप्यनीकस्थो गजलक्षणवेदिनि ॥ श्रद्धारचनयोर्भक्तिगौण्यां वृत्तौ च सेवने ।  
आप्तौ लब्धप्रत्ययितौ नसा पुत्रश्च पुत्रयोः ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां (  $\frac{१२१६८}{६३४८}$  )  
इत्येकशेषोऽत्र । ॥ ८५ ॥ इतस्थान्ताः । अर्थतेऽर्थ्यते वार्थः । अभिधेयः शब्दार्थः ।  
रा धनं ( अर्थः ) । वस्तुनि पदार्थे । निवृत्तौ यथा—मशकाथोऽयं धूमः । इन्द्रियविषये  
कारणे च ( अर्थः ) । निपानं जलाशयः, आगमः शास्त्रं ( तीर्थम् ) । ऋषिजुष्टं  
प्रभासपुष्करादि, यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थमिति ( कु. सं. ६-३८ ) ।  
गुरौ यथा—तीर्था( दा )सविद्यः । जलावतरणमार्गे सत्त्रिण्यध्वरे पुण्यक्षेत्रे पात्रेऽपि  
यथा—तीर्थं तद्धव्यकव्ययोः ( मनु ३, १३० ) तरत्यनेन तीर्थम् ॥ ८६ ॥ समर्थयते  
समर्थ्यते संगतोऽर्थोऽस्येति ( वा ) वा समर्थः दशम्या कामावस्थायां वयोऽवस्थायां  
च तिष्ठति दशमीस्थः, क्षीणो रागेण क्षीणरागः, मरणावस्थां प्राप्तो नष्टबीजो वा ।  
वेतेर्विश्वे च वीथी, पदवी मार्गः । अपिशब्दाद् गृहप्रांतः पङ्क्तिश्च ( वीथी ) ॥ ८७ ॥  
आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । आलम्बनं चास्था । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् प्रस्थो गिरेः समा भूः ।  
मानमाढकचतुर्भागोऽत्र ( प्रस्थः ) । अथ दान्ताः । ( अभिप्रायवशौ ) यथा—  
छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्दः, छदेः—रूपम् । अपो ददात्यब्दः । आप्नोति च ॥ ८८ ॥  
आज्ञामपवादमाहुः । दायं रिक्थमादत्ते दायादः, बान्धवः सपिण्डः । ( पादः )  
कर्तरि पदरुजेति (  $\frac{३१३१९६}{३१८२}$  ) घञ्कर्मकरणादौ च । तुर्योऽशो रूपकादेश्वनु-

1 Defamation.  
2 Command.

८९ अपवादौ तु निन्दाऽऽज्ञे, दायादौ सुत-बान्धवौ, ।

1 Son. 2 Kinsman.

1 A ray of light.  
2 A foot. 3 A fourth  
part. 4 A root. 5 A measure of a verse.

पादा रम्यइष्टि-तुर्यांशाश्च, चन्द्राऽग्न्यर्कास् तमोनुदः, ॥

1 The moon. 2 Fire. 3 The Sun.

1 Ill report.  
2 Disregard.

९० निर्वादो जनवादे ऽपि, शादो जम्बाल-शष्पयोः, ।

3 Controversy decided.

1 Mud. 2 Young grass.

1 Cry. 2 Weeping.

आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दौ दारुणे रणे, ॥

3 Protector. 4 Dreadful fight.

1 Favour.  
2 Tranquility.

९१ स्यात् प्रसादोऽनुरागेऽपि, सूदः स्याद् व्यञ्जनेऽपि च, ।

3 Clearness. 4 Brightness. 5 Pleasure.

1 Sauce or condiment. 2 Cook.

1 A cowherd.

गोष्ठाऽध्यक्षेऽपि गोविन्दो, हर्षेऽध्यामोद-वन मदः, ॥

2 Krishna.

1 Joy. 2 Fragrance. 3 Intoxication. 4 Pride. 5 Liquor. 6 Rut of elephants.

1 Chief.

2 Royal insignia.

९२ प्राधान्ये राज-लिङ्गे च वृषाऽङ्गे ककुदो ऽस्त्रियाम्, ।

3 Hump of a bull. 4 Summit of a hill.

1 Knowledge.

2 Conversation.

स्त्री संविज्ञान-संभाषा-क्रियाकाराऽऽजि-नामसु, ॥

3 Agreement. 4 War.

5 Name. 6 Pleasing. 7 Conduct. 8 Promise.

भांगः, कुलाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतोऽपि पादः ॥ ८९ ॥ अपिशब्दादाभाषो निश्चित-  
वादश्च ( निर्वादः ) । शीयन्तेऽवसीदन्त्यनेन शादः पङ्कः । शाद्य ( त्य ) ते छिद्यते  
शादस्तृणम् । आक्रन्दनमाक्रन्दयते-आक्रन्दन्त्यस्मिंश्चाक्रन्दः । त्राता पार्णिग्राहा-  
क्रान्तस्य विजिगीषो रक्षिता, आहुश्च-पार्णिग्राहस्तथाक्रन्दः ( मनुः ७-२०७ ) ॥ ९० ॥  
( अनुरोधे ) यथा-प्रसादे वर्तस्व ( शार्ङ्गधरप० ७-२०७ ) । अपिशब्दाद्वैर्माल्ये  
प्रीतिदाने च ( प्रसादः ), काव्यगुणे तूपचारात् । सूद्यते पच्यते सूदयति च सूदः,  
व्यञ्जनं सूपोऽत्र । अपिशब्दात्सूपकारे ( सूदः ) । अपिशब्दाद्विणौ । गां विन्दति  
गोविन्दः, अनुपसर्गाद्विण्विन्दति (  $\frac{3}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{3}{2} \frac{1}{2}$  ) शः । अपिशब्दाद् गन्धेऽध्या-  
मोदः । गर्वे क्षेव्ये गजदाने च मदः, मदोऽनुपसर्गे (  $\frac{3}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{3}{2} \frac{1}{2}$  ) इत्यपू ॥ ९१ ॥ प्रधान-  
मेव प्राधान्यं, राजलिङ्गं छत्रादि, कङ्कते कं कौति वा ककुदम् । शैलशृङ्गे ककुच्छ-  
ब्दोऽप्यस्ति, यथा-ककुब्जान् । संवेदनं संवेद्यतेऽस्यां संविदन्ति ( ते ) अनया संविद् ।  
ज्ञाने यथा-एकमेवेदं संविद्रूपम् ( ? ) । संभाषा संकेतो यथा-प्रवृत्तौ च निवृत्तौ  
च संविदं स्थापयेद्रेण ( ? ) । क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा-संविदं लङ्घयेच्च यः  
( याज्ञवल्क्य० २-१८७ ) । आजिर्युद्धं, नाम संज्ञा । तोषणाचारप्रतिज्ञास्वप्याहुः

- 1 Religious and moral merit. ९३ धर्मे रहस्युपनिषत्, स्यादतौ वत्सरे शरत्, ।  
 2 Privacy. 3 Vedanta. 4 Principle. 1 The sultry season. 2 A year.  
 1 Industry. पदं व्यवसिति-त्राण-स्थान-लक्ष्माऽङ्घ्रि-वस्तुषु, ॥  
 2 Defence Resort.  
 3 Place. 4 Mark. 5 Foot. 6 Thing. 7 Footsteps. 8 Word. 9 Sound.  
 1 Spot frequented by kine. ९४ गोष्पदं सेविते माने, प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्, ।  
 2 A measure. 1 Dignity. 2 Business. 3 Place.  
 1 Desired. त्रिविष्ट-मधुरौ स्वादू, मृदू चातीक्ष्ण-कोमलौ, ॥ 1 Blunt.  
 2 Sweet. 2 Soft.  
 1 Foolish, dull. ९५ मूढाऽल्पाऽपटु-निर्भाग्या मन्दाः स्युर, द्वौ तु शारदौ ।  
 2 Little. 3 Slow sick. 4 Unluckly. 5 Gentle. 6 Deer. 7 Elephant. 8 Saturn.  
 1 New. 2 Diffident. प्रत्यग्राऽप्रतिभौ, विद्वत्-सुप्रगल्भौ विशारदौ. ॥  
 3 Produced in autumn. 4 Purity. 5 A year. 6 Durga. 1 Learned. 2 Confident.  
 इति दान्ताः ।

(संविद्) ॥९२॥ उपनिषीदन्त्यस्यामुपनिषद्, वेदान्तोऽपि रहस्यत्वात् । तत्त्वेऽपि यथा-धर्मस्योपनिषत्परा (?) । ऋतुरत्राश्वयुजकार्तिको (शरद्) । वत्सरं यथा-जीवेच्च शरदां शतम् (या० १२।३०८) । शीर्यन्तेस्यामोषधयः शरत्, स्त्री । (पदं) खलोभगः पदचेति-वक्तव्यात् (वा० ?) खः । त्राणं शरणं यथा-पदमापदि माधवः (?) । स्थानं यथा-सूर्याश्वः शशिनि लब्धपदा यथैव (?) । लक्ष्म यथा-नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम् (?) । अङ्घ्रिर्यथा-पादाग्रे प्रपदम् (पृ. १४९) । वस्तु यथा-पदार्थः । पादन्यासे पादमुद्रायां सुपूतिङ्गन्ते च, यथा-कुरु घनोरु पदानि शनैः शनैः (वेणीसंहार० २-२१), पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम् (कु० सं० १-६), पदसमूहो वाक्यम् (न्यायभाष्य० पृ. ११७ पूना ओरिण्टल सीरीज्) ॥ ९३ ॥ गोभिः सेवितं गोष्पदं, गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु इति साधुः । माने गोखुरश्वभ्रे, यथा-गोष्पदं प्रविष्टो देवः (?) । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ( $\frac{६।१।१४६}{१०६१}$ ) साधुः, कृत्य उपचारात् । इष्टो मृष्टः, मधुरो रसः, यथा-रसाः स्वाद्वल्लवणति-क्तोषणकषायकाः (सप्तप. २), स्वदते स्वादु । मृद्यते मृदुः, अतीक्ष्णोऽत्राहिंस्रः ॥ ९४ ॥ मूढो यथा-मन्दः कवियशःप्रार्थी (रघु० १-३) । अल्पे यथा-मन्दोदरी । अपटुः सरूक्, यथा-मन्दं विचिकित्सति भिषक् । निर्भाग्ये यथा-मन्दभाग्यः । स्वैरेऽप्यल्पत्वाद्यथा-[मन्द] मन्दपदगामी [चारी], भद्रो मन्दो मृगश्चेति (शि. २-२८ टीका) । हस्तिविशेषः सौरिश्र (मन्दः) । शरदि भवः शारदः, लक्षणयाभिनवः, अधृष्टोऽप्रतिभः । शुद्धौ वर्षे च (शारदः) ।

- 1 A fathom. १६ व्यामो वटश्च च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ।  
 2 The Indian fig tree. 3 Measured by arms. 1 Body. 2 Height.  
 1 A yoke for burdens. पर्याहारश्च च मार्गश्च च विवधौ विवधौ च तौ ॥  
 2 A highway. 3 Load. 4 Storing of Corn.  
 1 A branch of a tree at a sacrifice. १७ परिधिर् यज्ञिय-तरोः शाखायामुपसूर्यके ।  
 2 Halo round sun. 3 Navel of a wheel.  
 1 A pledge. बन्धकं व्यसनं चेतःपीडा ऽधिष्ठानमाधयः ॥  
 2 A calamity.  
 3 Mental agony. 4 Place.  
 1 A reconciling of differences. १८ स्युः समर्थन-नीवाक-नियमाश्च च समाधयः ।  
 2 Silence. 3 Promise. 4 Meditation. 5 Perseverance.  
 1 Offence or guilt. दोषोत्पादे ऽनुबन्धः स्यात् प्रकृतस्याऽदि-विनश्चरे ॥  
 2 Indicatory letters unsounded. 3 Elements of language.  
 3 A person following an example. १९ मुख्याऽनुयायिनि शिशौ प्रकृत्याऽनुवर्तने । 4 Child. 5 Continuation.  
 1 VISHNU.  
 2 The moon. विधुर् विष्णौ चन्द्रमसि, परिच्छेदे बिले ऽवधिः ॥  
 1 Limit. 2 A hole. 3 Attention. 4 Period. 5 Place.

विगतो शारदोऽप्रतिभत्वदोषोऽस्य विशारदः ॥ १५ ॥ अथ धान्ताः । व्यामस्तिर्यक्-  
 कृतबाह्वन्तरम्, न्यग्रोद्धि न्यग्रोधः न्यग्रोहति च, न्यङ्कादिः (  $\frac{१३१५३}{२८६४३}$  ) ।  
 ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेनोत्सेधः, ऊर्ध्वं सेच( ध )नं च । परित आहरणं ब्रीहितृणादेः पर्याहारो  
 भाराख्यः ( विवधः ) । विशिष्टो वधो गमनमत्रेति विवधः, बाहुलकाद्वा दीर्घः  
 उपसर्गस्येति (  $\frac{३१३१३३}{४४४४४४}$  ) ॥ १६ ॥ परितोऽग्नेश्चानुदिकं (चतुर्दिशं) धीयते बहिस्तरणवत्  
 परिधिः, यदाहुः—बाहुप्रमाणं परिधिरच्छिन्नाग्रोऽतिपत्रलः (?) । उपसूर्यकं सूर्यमण्डलं  
 प्रतिसूर्याख्यम् । चक्रग्रान्तेऽपि ( परिधिः ) । बन्धकं यदुत्तमर्णाय भूस्याद्याधीयते,  
 यथा—आधिर्विनश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्षयते (या. ३-५८) । व्यसनं यथा—आधि  
 प्राप्तो यो न मुञ्चेत्स धीरः (?) । आध्यात्ममाधिर्मानसी पीडा । आधीयते ऽस्मिन्नाधिरा-  
 धारः ॥ १७ ॥ समर्थनं चोद्यपरिहारः, यथा—अत्रायं समाधिः । नीवाको वचनाभावः  
 समाधिरिव । चशब्दाच्चित्तेकाग्र्यं समाधानं (च), समाधीयते मनोऽस्मिन्समाधिः । दोषो-  
 त्पादे यथा—अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत् । (मनु ८-१२६) प्रकृतिप्रत्यया-  
 गमादेशानां यः कार्यार्थमासज्यते विनश्चर उच्चरितप्रध्वंसी सोऽनुबन्धः ॥ १८ ॥  
 मुख्यानुयायी यथा—अनुबन्धी (न्धः) शिशुः रनेहेनानुवर्तते । प्रकृतानुवर्तने  
 यथा—वैरानुबन्धः । विधति विदधाति विधत्ते वा विधुः, विध विधाने, विधीयते  
 सुरैः पीयते वा, धेद्व पाने । पर्यन्तेऽवधीयतेऽवधिः । उपचारादवधाने कालेऽपि

- 1 Rule, form. १०० विधिर् विधाने दैवे ऽपि, प्रणिधिः प्रार्थने चरे, ।  
 2 Fate. 3 Time.  
 4 Brahma. 5 Ritual. 6 Kind. 7 Command. 1 Request. 2 A spy. 3 Place.  
 1 Learned. 2 Budha. बुध-वृद्धौ पण्डिते ऽपि, स्कन्धः समुदये ऽपि च, ॥  
 3 Defied saint.  
 4 Old. 5 Increased. 1 Multitude. 2 A trunk of a tree. 3 A shoulder.  
 4 Part of the army. 5 King. 6 Chapter. 7 Five objects of sense.  
 1 Name of a country. १०१ देशे नद-विशेषे ऽब्धौ सिन्धुर् ना सरिति स्त्रियाम्, ।  
 2—of a river. 3 A sea. 4 A river.  
 1 Form or rule. विधा विधौ प्रकारे च, साधू रम्ये ऽपि च त्रिषु, ॥  
 2 Manner, sort. 3 Fodder. 1 Handsome, pleasing. 2 A saint. 3 Right. 4 Good.  
 4 Prosperity.  
 1 A wife. १०२ वधूर् जाया स्नुषा स्त्री च, सुधा लेपोऽमृतं स्नुही, ।  
 2 Daughter-in-law. 1 Plaister. 2 Nectar. 3 Euphorbia  
 3 A woman. 4 A bridge. Ternealli. 4 Head.  
 1 Promise. संधा प्रतिज्ञा मर्यादा, श्रद्धा संप्रत्ययः सृष्टा, ॥  
 2 State, boundary. 1 Belief, confidence. 2 Fondness.  
 3 Joint.  
 1 Ardent spirit. १०३ मधु मद्ये पुष्प-रसे क्षौद्रे ऽप्यन्धं तमस्यपि, ।  
 2 Nectar of flowers. 3 Honey. 4 A demon. 5 Chaitra. 6 Bassia Latifolia. 7 Spring.  
 1 Darkness. 2 Blind. 3 Water.  
 1 Conceited of learning. अतस् त्रिषु, समुन्नद्धौ पण्डितं मन्य-गर्वितौ, ॥  
 2 Proud. 3 Elevated.

( अवधिः ) ॥ ९९ ॥ ( विधिः ) भावकरणादौ किः, उपसर्गे घोः किः (  $\frac{३१}{३३} \frac{३१}{३३}$  ) ।  
 अपिशब्दात्काले धातरि कल्पे प्रकारे विधायके च वाक्ये ( विधिः ) । ( प्रणिधिः )  
 भावे कर्मणि च किः । अवधानेऽपि ( प्रणिधिः ) । अपिशब्दाज्जिने स्थविरे च  
 ( बुधवृद्धौ ) । स्कन्धतिस्कन्धः । समुदये यथा—सप्त वातरस्कन्धाः  
 ( वायु. पु. ? ) । अपिशब्दात्सैन्यभागे यथा—स्कन्धावारः । अंसे राज्ञि समूहे  
 वृक्षजड्वायां च ( स्कन्धः ) । बौद्धे च यथा—पञ्जरूपसंवेदनासंस्कारसमुदायत्वाः  
 [ विज्ञानलक्षणाः ] पञ्चस्कन्धाः ( शि. २-२८ टीकायां ) ॥ १०० ॥ देशे यथा—  
 सिन्धुदेशः, स्यन्दते सिन्धुः, सरित्तामान्ये, विशेषे च यथा—सिन्धोः परमपूरुषम् (?) ।  
 विधौ विधाने ( विधा ) । प्रकारे यथा—द्विविधाः । चशब्दाद्धस्यश्वादिभोजने वेतने  
 च ( विधा ) । साध्नोति साधुः । अपिशब्दात्सज्जने ( साधुः ) । युक्ते रम्यत्वात्, यथा—  
 साधु दृष्टं यद् द्रष्टव्यम् ( शा. २-७ १. १४ ) ॥ १०१ ॥ उद्यते बध्नाति वा वधूः,  
 स्त्रीति स्त्रीमात्रम् । सुष्ठु धीयते धयन्ति वैतां सुधा । लिप्यतेऽनेनेति लेपो मङ्गलादिः,  
 स्नुही वज्रकन्दा यथा—सुधाक्षीरम् । मूर्ध्नापि ( सुधा ) । ( प्रतिज्ञा ) यथा—सत्य-  
 सन्धः । संधारणं च ( संधा ) । संप्रत्ययो भक्त्यतिशयो यथा—श्रद्धया परयोपेताः  
 ( भगवद्गीता १२-२ ) । सृष्टा यथा—भोजने श्रद्धालुः ॥ १०२ ॥ माद्यन्त्यनेन मन्यते  
 च मधु । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं, क्षुद्राभ्रमरवदरेति (  $\frac{४१}{४३} \frac{४१}{४३}$  ) अञ् । अपिशब्दा-

- 1 A reproachful appellation. १०४ ब्रह्मबन्धुराधिक्ये निर्देशे, ५थाऽवलम्बितः ।  
 2 Indefinite appellation. 1 Relied on.  
 2 Near. 3 Wrapt up. 4 Bound. अ-विदूरोऽप्यवष्टब्धः, प्रसिद्धौ ख्यात-भूषितौ ॥  
 1 Odour. 1 Notorious. 2 Adorned.  
 2 Sulphur. 'लेशेऽपि गन्धः, संवाधो गुह्यसंकुलयोरपि ।  
 3 Little. 4 Arrogance. 1 Female organ. 2 Throng. 3 Distress.  
 1 Prohibition. बाधा निषेधे दुःखे च, ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' ॥१३॥  
 2 Pain. 3 Injury. 1 A wise man. 2 Moon light. 3 Liquor.  
 इति धान्ताः ।
- 1 The Sun. १०५ सूर्य-बह्वी चित्रभानू, भानू रश्मि-दिवाकरौ, ।  
 2 Fire. 1 Ray of light. 2 The Sun.  
 1 BRAHMA. भूतात्मानौ धातृ-देहौ, मूर्ख-नीचौ पृथग्जनौ, ॥  
 2 Body. 1 An ignorant man. 2 One of a low tribe.
- 1 A mountain. १०६ प्रावाणौ शैल-पाषाणौ, पत्रिणौ शर-पक्षिणौ, ।  
 2 A rock or stone. 1 An arrow. 2 A bird. 3 A Falcon.  
 1 A tree. तरु-शैलौ शिखरिणौ, शिखिनौ वह्नि-वर्हिणौ, ॥  
 2 A mountain. 1 Fire. 2 A peacock. 3 A tree. 4 Arrow.  
 5 Cock. 6 Gallineous fowl. 7 Crested.
- 1 Desire. १०७ प्रतियत्नादुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ । 3 Com-  
 2 Making prisoner. prehension.  
 1 Charioteer. द्वौ सारथि-हयारोहौ, वाजिनोऽश्वेषु-पक्षिणः, ॥  
 2 Horseman. 1 A horse. 2 An arrow. 3 A bird.  
 3 Elephant-rider.

हैत्ये चैत्रे मधूके वसन्ते च पुंलिङ्गः ( मधुः ) । अपिशब्दादचक्षुषि जले च ( अन्धम् ) । इतो धान्ता वाच्यलिङ्गाः । उर्ध्वबद्धोऽपि ( समुच्चदः ) ॥ १०३ ॥  
 ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य बन्धुः, परमनुष्ठानाभावाज्जातिब्राह्मणः । एवं क्षत्रबन्धुः । निर्देशे यथा-व्यवस्थिताख्याने ब्रह्मणो बन्धुर्ज्ञातिरिति । अवलम्बितो वस्त्रादौ रुद्धः ( अवष्टब्धः ) । अविदूरे यथा-अवष्टब्धे सेने, अवाचालम्बनाविदूर्ययोः (  $\frac{६}{२} \frac{३}{३} \frac{६}{६}$  ) इति प्लवम् । अपिशब्दाद्वद्धोऽपि ( अवष्टब्धः ) । प्रसिध्यति प्रसाध्यते च प्रसिद्धः । ॥ १०४ ॥ अथ नान्ताः । चित्रा भानवो रश्मयोऽनयोः । भाति भानुः । भूतानामात्मा भूतान्येवात्मास्य वा भूतात्मा । भूपृथक्कार्यो जनः-असम्भ्यत्वात्पृथग्जनः ॥ १०५ ॥ गिरति गृणाति वा प्रावा । पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य पत्री । श्येनोऽपि ( पत्री ) । वृक्षकुक्कुटौ च ( शिखिनौ ), दुर्गश्च-शिख्याख्या वह्निबर्हिद्विजकुक्कुटशार्ङ्गकाः, शार्ङ्गको मन्द-पालसुतः पक्षी च ॥ १०६ ॥ उपग्रहो बन्दिग्रहणादिः ( प्रतियत्नः ) । सतो गुणान्तराधानं संस्कारश्च ( प्रतियत्नः ) । सीदत्यवश्यं सादयति वा सादी । वाजाः

1 Family.

2 Native spot.

3 Noble born.

3 A kind of rice.

1 Hair. 2 Skin.

3 Sin.

1 Care.

2 Firmness.

3 Intellect. 4 Disposition. 5 Brahman. 6 Body. 7 Soul. 8 Mind.

1 INDRA. 2 A vicious elephant.

3 Monsoon. 4 Mischievous. 5 Collision.

1 Pride of wealth, etc.

2 Knowledge. 3 Request 4 Killing.

1 A cloud.

2 Solidity. 3 Hard.

4 Thick. 5 Cyperus rotundus. 6 Iron club. 7 Assemblage. 8 Cymbal.

1 The Sun.

2 A master.

१०८ कुले ऽप्यभिजनो जन्म-भूम्यामप्यथ हायनाः ।

1 A year. 2 Ray of light.

वर्षाऽर्चिर्-व्रीहिभेदाश्च च, चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः, ॥

1 The moon. 2 Fire. 3 The Sun. 4 Name of a Person.

१०९ केशे ऽपि वृजिनो, विश्वकर्मा ऽर्क-सुरशिल्पिनोः, ।

1 The Sun. 2 The artist of the gods.

आत्मा यत्नो धृतिर् बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्म च, ॥

1 The Sun. 2 The artist of the gods.

११० शक्रो घातुक-मत्तेभो वर्षुकाऽब्दो घनाघनः, ।

3 Monsoon. 4 Mischievous. 5 Collision.

अभिमानो ऽर्थाऽऽदि-दर्पे ज्ञाने प्रणय-हिंसयोः, ॥

1 The moon. 2 A soldier by tribe. 3 A king.

१११ घनो मेघे मूर्ति-गुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे, ।

1 The Sun. 2 A master.

इनः सूर्ये प्रभौ, राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे, ॥

1 The moon. 2 A soldier by tribe. 3 A king.

पक्षाः सन्त्यस्य वाजी । अश्वाः पूर्वं सपक्षा अभवन्, इषुः शरः ( वाजी ) ॥ १०७ ॥

अभिजायतेऽस्मादभिजनः, जनिवध्योश्च (  $\frac{७।३।३।५}{२।५।२।२}$  ) इति ह्रस्वः । वर्षेऽर्चिषि च

क्लीबे ( हायनं ) आहुः । व्रीहिविशेषः ( हायनः ) पष्टिकाख्यः । जहाति जलं

हायनः, हश्च व्रीहिकालयोः (  $\frac{३।१।१।४।८}{२।२।२।४।८}$  ) ण्युद् । विरोचते विरोचनः, अनुदात्तेश्च(  $\frac{३।२।१।४।९}{२।२।२।२।९}$  ) इति युच् ॥ १०८ ॥ अपिशब्दाच्चर्मपापयोः क्लीबे, वर्ज्यत इति

वृजिनम् । विश्वस्य कर्मास्माद्विश्वं च कर्माऽस्य विश्वकर्मा । यत्ने यथा-महात्मा । स्वभावे

यथा-दुष्टात्मा । ब्रह्मणि यथा-आत्मैवेदं सर्वमिदं ( छां. ७।२।५।२ ) नेह नानास्ति किञ्चन

( कठोपनिष० २।४।११ ) । वर्म शरीरं यथा-कृशात्मा । चशब्दात्क्षेत्रज्ञः ( आत्मा )

॥ १०९ ॥ हन्ति तच्छीलो घातुकः, स चासौ मत्तेभश्च ( घनाघनः ) । वर्षति तच्छीलो

वर्षुकोऽब्दो मेघः, हन्तीति घनाघनः, चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य

( वा०  $\frac{३।२।३।४।९}{२।२।२।२।९}$  ), हन्तेर्घत्वं च ( वा०  $\frac{३।२।३।४।९}{२।२।२।२।९}$  ) इति सिद्धिः । प्रणयः प्रार्थना, मानेर्न्यतेश्चभावे रूपम् । हिंसायां तु मीनातेत्युभ्याहुः, मीनातिमिनोतिदीडामिति (  $\frac{६।१।५।७}{२।५।७।८}$  )आत्वम् ॥ ११० ॥ हन्यतेऽनेन हन्ति वा घनः, मूर्तौ घनः (  $\frac{३।३।७।७}{२।२।५।७}$  ) इति साधुः ।

मूर्तिगुणः काठिन्यं, असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः सैव गुणो वा, दर्शनं च स्पर्शनं

मूर्तिः । निरन्तरं निविडं ( घनं ) मुस्तो लोहमुद्गरं बाहुल्यं च ( घनः ) । घनं

तु कांस्यवाद्यम् । एतीति-इनः, प्रभुः स्वामी । सोमो राजा द्विजातीनामिति



- 1 A dancing girl. ११२ वाणिन्यौ नर्तकी-दूत्यौ, स्रवन्त्यामपि वाहिनी, ।  
 2 A female messenger. 3 A clever woman. 1 A river. 2 An army. 3 Kind of Metre.  
 1 The thunderbolt. ह्यादिन्यौ वज्र-तडितौ, वन्दायामपि कामिनी, ॥  
 2 Lightning. 1 A climbing plant. 2 A lady.  
 1 The skin. ११३ त्वग्-देहयोरपि तनुः, सूना ऽधो-जिह्विका ऽपि च, ।  
 2 Body. 1 The uvula. 2 A murder place.  
 3 Thin. 4 Small. 5 Separate. 3 Place of Slaughter such as Kitchen etc. 4 Delivery. 5 Flower.  
 1 A sacrifice. क्रतु-विस्तारयोस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥  
 2 Expansion. 3 Mean.  
 4 Slow. 5 Empty. ११४ मन्दे, ऽथ केतनं कृत्ये केताद्युपनिमन्त्रणे, ।  
 6 Canopy. 1 Indispensable act. 2 A Banner. 3 Invitation.  
 1 Holy writ. वेदस् तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः, ॥  
 2 True knowledge. 1 A priest by birth. 2 The creator.  
 3 A Penance. ११५ उत्साहने च हिंसायां सूचने चाऽपि गन्धनम्, ।  
 1 Perseverance. 3 Indication. 4 Manifestation.  
 2 Destruction.  
 1 Calcining. आतञ्जनं प्रतीवाप-जवनाऽऽप्ययनाऽर्थकम्, ॥  
 2 Speed.  
 3 Satisfaction. 4 Calamity.  
 1 A mark or token. ११६ व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रु-निष्ठानाऽवयवेष्वपि, ।  
 2 A beard. 3 Condiment. 4 Private part of a male or female. 5 A consonant.  
 1 Detraction. स्यात् कौलीनं लोक-वादे युद्धे पञ्चहि-पक्षिणाम्, ॥  
 2 A combat of animals, birds and serpents. 3 Rumour.

श्रुतिः ( कौ. ५।२०।५ ) ॥ १११ ॥ वनुते तच्छीला वाणिनी, वणेः शब्दार्था-  
 द्वाणिनीति सभ्यः । विदग्धापि ( वाणिनी ) । स्रवन्त्यां नद्यां ( वाहिनी ) ।  
 अपिशब्दात्सेनायां, वहति वाहते वा तच्छीला वाहिनी, वाह प्रयत्ने । वन्दा  
 वृक्षरूपा, अपिशब्दात्स्त्रीविशेषे ( कामिनी ) ॥ ११२ ॥ अपिशब्दात्कृशाल्पविरलेषु,  
 तन्यते तनुः । ( सूना ) [ पू प्रेरणे ], अपिशब्दाद् भक्ष्यप्राणिबधस्थानम् । पञ्च सूना  
 गृहस्थस्येति ( मनु. ३-६९ ) तूपचारात् । पुष्पं तु सूनम् । वितन्यते वितानं, विगतं  
 तननं वाऽत्र । शून्ये कदर्कं [ र्यं ] के च ( वितानम् ) ॥ ११३ ॥ केत्यतेऽनेन  
 केतनं, कित ज्ञाने । कृत्येऽवश्यं कार्यं यथा-कार्यकेतनम् । केतौ ध्वजे यथा-  
 मीनकेतनः । उपनिमन्त्रणे यथा-ब्राह्मणो निकेतनं नातिक्रामेत् ( ? ) । तत्त्वं ज्ञानं,  
 ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम् ( ? ) । बृह बृद्धौ, विप्रे यथा-ब्रह्महत्या ।  
 त्रिष्वर्थेषु क्लीबे द्वयोः पुंसि ॥ ११४ ॥ हिंसार्थं यत्सूचनं मतदर्शनं, यदाहुः-गन्धनं  
 हिंसायामित्येके पेटुः । अपिशब्दात्प्रकाशने ( गन्धनम् ) । तञ्चु गतौ, प्रतीवापः  
 स्वर्णादेर्द्रुतस्य द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं विपरीतावपनम् ( आतञ्जनम् ) ॥ ११५ ॥  
 व्यज्यतेऽनेन व्यञ्जनं निष्ठानं भक्ताद्युपसेचनं दध्यादि, अवयवः स्यादिचिह्नम् ।

1 Going forth, exit. ११७ स्यादुद्यानं निःसरणे वन-भेदे प्रयोजने, । 2 A garden. 3 Purpose.

1 Leisure.

2 Place. 3 Stay.

अवकाशे स्थितौ स्थानं, क्रीडाऽऽदावपि देवनम्, ॥

1 Sport, play. 2 Grief. 3 Desire to surpass. 4 Lamentation. 5 Gambling.

1 Turning away.

2 Opposition. ११८ व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाऽऽचरणे ऽपि च, ।

3 Independence.

1 Manly exertion.

2 Domestic affairs.

3 Getting up. 4 Motion.

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमे ऽपि च, ॥

1 Killing. 2 Obsequies. ११९ मारणे मृत-संस्कारे गतौ द्रव्ये ऽर्थ-दापने । 4 Substance. 5 Repayment.

6 Accomplishing.

7 Materials.

निर्वर्तनोपकरणाऽनुव्रज्यासु च साधनम्, ॥

8 Accompaniment. 9 Means. 10 following. 11 Army. 12 Cause. 13 Sacrifice.

14 Solitary place of debt.

1 Revenge. 2 Gift. १२० निर्यातनं वैर-शुद्धौ दाने न्यासाऽर्पणे ऽपि च, ।

3 Delivery of a deposit. 4 Repayment.

1 Calamity.

2 Fall.

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामज-कोपजे, ॥

3 Fault arising from desire or anger. 4 Sin. 5 Ardent desire. 6 Vain effort.

1 Eyelash. 2 Filaments of a flower. १२१ पद्माऽक्षि-लोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाऽऽद्यंशेऽप्यणीयसि, ।

3 A short thread. 4 Very small. 5 Wing.

1 Certain days of

the lunar month.

तिथि-भेदे क्षणे पर्व, वर्त्म नेत्रच्छदे ऽध्वनि, ॥

2 Introduction. 3 A festival. 4 Knot. 5 Book.

1 Eyelid. 2 A road.

अपिशब्दात्कारादि ( व्यञ्जनम् ) कुलीने भवं कौलीनं, कुलस्येदं वा । लोकवादोऽपवादः, यथा-मा कौलीनादसितनयने मस्यविश्वासिनी भूः ( उ० मेघ० १०९ )

॥ ११६ ॥ ( उद्यानं ) भावेऽधिकरणे च ल्युट् । वनभेद उपवनं ( उद्यानं ) । अधिकरणे भावे च ल्युट् ( स्थानं ) । आदिशब्दाद्विजिगीषादौ ( देवनं ) । अपिशब्दात्परिदेवने द्यूते च ( देवनं ) ॥ ११७ ॥ पौरुषमुद्योगः, तन्त्रं सैन्यं स्वमण्डलचिन्ता च ( उत्थानम् ) । सन्निविष्टोद्गम उपविष्टोऽस्योर्ध्वभावः । अपिशब्दान्मलोत्सर्गे चैत्यगृहे वास्वन्तरे च ( उत्थानं ) । प्रतिरोधे, विगतमुत्थानमत्रेति ।

अपिशब्दात्समाधिनिवृत्तौ ( व्युत्थानम् ) ॥ ११८ ॥ यथाक्रमं भावादौ ल्युट् ( साधनम् ) । चशब्दाद्विज्ञे कारके सैन्ये-उपह्वरणे-उपाये सिद्धौ मेधे च ( साधनम् ) ॥ ११९ ॥ न्यासार्पणं निक्षेपप्रतिदानं ( निर्यातनम् ), अपिशब्दा-

द्वणादिसंशुद्धौ । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद् व्यसनं, व्यस्तित्व । कामजो दोषो मृगयाक्ष-पानस्त्रियः, क्रोधजो वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणानि । अशुभे पापे दैवानिष्टफले, अशक्तौ चोपचारात् ( व्यसनम् ) ॥ १२० ॥ पक्षे परिग्रहे, तन्तुतूलादीनां भागेऽल्पतरे ( पक्षम् ) । गरुति च ( पक्षम् ) तिथिविशेषः षष्ठ्यष्टमी-अमावास्यादिः, यथा-

- 1 Wrong or unfit act. 2 Private part. १२२ अ-कार्य-गुह्ये कौपीनं, मैथुनं संगतौ रते, ।  
 4 Covering of the privy part. 1 Union. 2 Copulation. 3 A marriage.  
 1 The supreme soul. 2 Intellect. प्रधानं परमाऽऽत्मा धीः, प्रज्ञानं बुद्धि-चिह्नयोः, ॥  
 3 Nature. 4 Elephant Driver. 5 Chief. 1 Knowledge. 2 A mark, token.  
 1 A blossom. १२३ प्रसूनं पुष्प-फलयोर्, निधनं कुल-नाशयोः, ।  
 2 A fruit. 1 A family. 2 Disappearance. 3 Death.  
 1 Weeping. क्रन्दने रोदनाऽऽह्वाने, वर्ष्म देह-प्रमाणयोः, ॥  
 2 Lamenting. 1 Body. 2 Elevation, weight.  
 1 A house. 2 Body. १२४ गृह-देह-त्विट्-प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे । 4 Dignity.  
 3 Light lustre.  
 1 Meeting of four roads. संनिवेशे च संस्थानं, लक्ष्म चिह्न-प्रधानयोः, ॥  
 2 Construction. 3 Form. 4 Death. 1 A mark, token. 2 Chief. 3 A target.  
 1 Covering, १२५ आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे, । 3 Conceat-  
 2 Clothing. ment.  
 1 Accomplishment. आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणे ऽपि च, ॥ 3 Grati-  
 2 Attainment. fying.  
 1 A wheel. १२६ अधिष्ठानं चक्र-बुर-प्रभावाऽऽध्यासनेऽपि, ॥  
 2 A town.  
 3 Prowess. 4 Fixing. 5 Adjustment.  
 1 Excellent of its kind. 2 A jewel. रत्नं स्व-जाति-श्रेष्ठे ऽपि, वने सलिल-कानने, ॥  
 1 Water. 2 A forest.

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनाम् ( मनु ३-३४५ ) । प्रतिपत्पञ्चदशयोः संधिश्च ( पर्व ) । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च ( पर्व ) । ग्रंथौ चरिते च ( पर्व ), यथा-आदिपर्व । वर्तते वर्त्म, वर्तन्ते यान्त्यनेन च । नेत्रच्छदोऽक्षिपुटः ( वर्त्म ) ॥ १२१ ॥ कूपं प्रवेष्टुमर्हति-इति कौपीनं, शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः (  $\frac{५१३१२०}{१२२२०}$  ) इति साधुः । लक्षणया लिङ्गं तदाच्छादनं च ( कौपीनं ) । मिथुनं युग्मं स्त्रीपुंसौ च तस्यदं मैथुनम् । प्रधीयतेऽस्मिन्प्रवर्तते च प्रधानम्, अजहलिङ्गम् । प्रकृतिर्महामात्रो मुख्यश्च ( प्रधानं ) । ( प्रज्ञानं ) भावे करणे च ल्युट् ॥ १२२ ॥ प्रसूयते प्रसूनम् । नियतं धनं यत्र, निवृत्तिश्च धनस्य निधनम् । अन्तेऽपि ( निधनम् ) । क्रन्दनं भावे ल्युट् । वर्षति वृष्ट्यते वर्ष्म । प्रमाणमत्रोन्नतिः, यथा-व्याप्तं व्योमनि वर्मणा (?) ॥ १२३ ॥ त्विट् तेजः, धीयतेऽत्र धत्ते च धाम, जन्माऽपि । संनिवेशो रचना ( संस्थानं ), आकृतौ मृत्यौ च । लक्ष्यतेऽनेन लक्ष्म, लक्ष्ये च । आच्छादने द्वे, संविधानमिति सभ्यः पाठः । अपवारणं स्थगनं, वस्त्रं तूपचारात् ( आच्छादनम् ) । ( आराधनं ) करणे भावे च ल्युट् ॥ १२५ ॥ ( अधिष्ठानं ) अधिकरणे भावे च ल्युट् । चक्रं रथाङ्गं, अपिशब्दादारोपणे व्यवस्थापने च ( अधिष्ठानं ) । ( रत्नं ) यदाहुः-जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ( मल्लीनाथ० ? ) । अपिशब्दान्मणौ, रमन्तेऽस्मिन् रत्नम् ।

- 1 Separate. १२७ तलिनं विरले स्तोके वाच्य-लिङ्गं, तथोत्तरे, ।  
 2 Small. 3 Inferior.  
 1 Virtuous. समानाः सत्-समैके स्युः, पिशुनौ खल-सूचकौ, ॥  
 2 Similar. 3 Same. 1 Wicked. 2 A whisper.  
 1 Deficient. १२८ हीन-न्यूनावून-गह्यौ, वेगि-शूरो तरस्विनौ, ।  
 2 Blamable. 1 Swift. 2 Valiant.  
 1 Guilty. 2 Subdued. अभिपन्नो ऽपराद्धो ऽभिग्रस्त-व्यापद्गतावपि. ॥  
 3 Distressed. इति नान्ताः ।

- 1 An ornament. १२९ कलापो भूषणे बह्वे तूणीरे संहतावपि, ।  
 2 A string of bells. 3 An eye on Peacock's tail. 4 A quiver. 5 Multitude.  
 1 Furniture, परिच्छदे परीवापः पर्युत्तौ सलिल-स्थितौ, ॥  
 2 Sowing around. 3 Still water. 4 A tank.  
 1 A herdsman. १३० गोधुग्-गोष्ठपती गोपौ, हर-विष्णू वृषाकपि, ।  
 2 The head of a cowpen. 3 Superintendent of a village. 4 King. 1 SIVA. 2 VISHNU. 3 Fire.  
 1 Vapour. वाष्पमूष्माश्रु, कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्, ॥  
 2 A tear. 1 Food. 2 Clothing.  
 1 A bed. १३१ तल्पं शय्याऽट्ट-दारेषु, स्तम्बे ऽपि विटपो ऽस्त्रियाम्, ।  
 2 An upper story. 1 A clump or cluster. 2 A branch of a tree. 3 Expansion.  
 3 A wife. प्राप्त-रूप-स्वरूपाऽभिरूपा बुध-मनोज्ञयोः ॥  
 1 Learned.  
 2 Pleasing.

वने द्वे, वनु याचने ॥ १२६ ॥ तलमस्यास्ति तलिनं, अधस्तनेऽपि । पान्तेभ्यः प्राक् त्रिलिङ्गाः । सह मानेन वर्तते समानं मानं चास्य समानः । अपिश्यति तक्ष्णोति पिशुनः, पिश अवयवे वा ॥ १२७ ॥ हीयते हीनः, ऊन परिहाणे । ऊनोऽल्पः, गह्य-स्तूपचारात् । तरो जवो बलं वास्यस्य तरस्वी । अपराध्यत्यपराद्धः, अभिद्रुतोऽपि (अभिपन्नः) ॥ १२८ ॥ दुर्गश्चाह-लेख्यं भूस्यादिदानार्थं यातनाज्ञा च शासनम् । निदानमवसानेऽपि सार्थं वार्धुषिके धनी ॥ कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना [ज्ञाने] खेदेऽपि बाधना [वेदना] । बुध्नं बलेऽथ भार्याऽपि जनी दोषेऽपि लाञ्छनम् ॥ अथ पान्ताः । कला आप्नोति कल्पते च कलापः, भूषणे काञ्च्यादौ । संहते यथा-केशकलापः । तूणे [रूपे] पि (कलापः) । परिच्छदः परिवारः, पर्युत्तिः परितो बीजत्यागः (परीवापः), स्थितिरचलत्वं, सलिलस्थितिर्जलाधार इत्येके ॥ १२९ ॥ गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्षः, देशकुल-स्वामी च, गाः पति गोपायति च गोपः । वृषेण दान्तेन धर्मेण वा कपति याति वृषा-कपिः अग्निश्च । वायति शोषयति स्रवति च वाष्पः । कशति क्लेशं कशिपु, द्वयं युग-पत्पृथङ् नैव । कशिपू इत्यपपाठः ॥ १३० ॥ तल प्रतिष्ठायां, अट्टो दुर्गप्राकारः, रणमण्डप इत्येके, यथा-विशीर्णतल्पाट्टशता पृः (रघु० १६-११) । शय्या यथा-तल्पं भूः स्तरणं

- 1 A female turtle. १३२ भेद्य-लिङ्गा अमी, कूर्मी वीणा-भेदश् च कच्छपी, ।  
 2 A sort of lute.  
 1 A blanket of hair. ' कुतपो मृग-रोमोत्थ-पटे चाहो ऽष्टमे ऽशके. ।  
 2 Eight of a day.

इति पान्ताः ।

- 1 Tuft of hair. 2 A river. 'शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि ॥ १४ ॥  
 3 Water Lily. 4 A mother.  
 1 A root of a tree. शफं मूले तरूणां स्याद् गवादीनां खुरेऽपि च ।  
 2 A hoof.  
 1 A Garland. गुल्फः स्याद् गुम्फने बाहोरलंकारे च कीर्तितः ॥ १५ ॥  
 2 An ornament.  
 1 The letter र्. 2 Bad. र-वर्णे पुंसि रेफः स्यात् कुत्सिते वाच्य-लिङ्गकः' ॥ १६ ॥

इति पान्ताः ।

- 1 Spirit after death. अन्तरा-भव-सत्त्वे ऽश्वे गन्धर्वो दिव्य-गायने, ॥  
 2 A horse. 3 A singer.  
 4 Celestial beings. 5 Sort of deer.  
 1 A ring. १३३ कम्बुर् ना वलये शङ्खे, द्विजिह्वौ सर्प-सूचकौ, ।  
 2 A conch or shell. 1 A serpent. 2 A whisperer or informer.  
 1 Eastern. 2 Prior. पूर्वो ऽन्य-लिङ्गः प्रागाह पुम्-बहुत्वे ऽपि पूर्वजान् ॥  
 3 Forefathers. 4 First. 'चित्रपुङ्खेऽपि कादम्बो नितम्बोऽद्वितये कटौ' ॥ १६ ॥  
 1 Arrow. 2 A plant. 1 Slope of a hill. 2 A hip.  
 1 A ladle. दर्वी फणाऽपि, विम्बोऽस्त्री मण्डलेऽपि च' ॥ १७ ॥  
 2 Serpent-hood. 1 Dise. 2 Circle.

इति बान्ताः ।

तृणानि (भर्तृहरि० ?) । दारा यथा-गुरुतल्पगः (महानाटकम् १५१) । स्तम्बो गुल्मः (विटपः) । अपिशब्दात्स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा विटपः (काश्यः) । कटपे विस्तारे तूपचारात्, विट आक्रोशे । बुधे लक्षणया (प्राप्तरूप इ०) ॥ १३१ ॥ कूर्मी कमठी, वीणा-विशेषः सारस्वताख्यः, कच्छेन पिबति कच्छं पाति वा कच्छपी । इतः पान्ताः ॥ अथ बान्ताः [वान्ताश्च] । (गन्धर्वः) अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः-अन्तरा, भवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिना (कुमारिलभट्ट० ?), तत्र, लक्ष्य-विरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः, यद् व्यासः-अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् (?) । गन्ध्यते गन्धर्वः, पशुभेदेऽपि ॥ १३२ ॥ काम्यते कम्बुः-शम्बूकेऽपि । (द्विजिह्वः) जिह्वात्र वचनमुपचारात् । पूर्वो वाच्यलिङ्गः प्रागिति दिशं देशं कालं चाह, तत्स्थं च वस्तु (पूर्वम्) । पूर्वजा आदिपुरुषाः । आद्यर्थे तु क्लीबे यथा-

- 1 A jar. १३४ कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ, डिम्भौ तु शिशु-बालिशौ ।  
 2 A temple.  
 3 The sign Aquarius. 1 A child. 2 An ignorant man.  
 1 Post or pillar.  
 2 Insensibility. स्तम्भौ स्थूणा-जडीभावौ, शम्भू ब्रह्म-त्रिलोचनौ, ॥  
 1 BRAHMA. 2 SIVA. 3 Superior deity of jainas.

- 1 The belly. १३५ कुक्षि-भूणाऽर्भका गर्भौ, विस्रम्भः प्रणये ऽपि च, ।  
 2 A fetus. 3 A child.  
 4 Interior. 1 Acquaintance. 2 Confidence. 3 Amorous solicitation.  
 1 A large drum. 2 A die. स्याद् भेर्या दुन्दुभिः पुंसि, स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम्, ॥  
 3 A stake at play.  
 1 Safflower. 2 Gold. १३६ स्यान् महा-रजने क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान्, ।  
 3 Water-pot.  
 1 A Kshatriya. क्षत्रिये ऽपि च नाभिर् ना, सुरभिर् गवि च स्त्रियाम्, ॥  
 2 An emperor.  
 3 The nave of a wheel. 1 A cow. 2 Musk. 3 Spring. 4 Fragrant. 5 Pleasing.

- 1 An assembly. १३७ सभा संसदि सभ्ये च, त्रिष्वक्षे ऽपि वल्लभः ।  
 2 One of a company. 3 Group. 4 House. 5 Gaming. 1 A superintendent.  
 2 The chief headman. 3 A lover.

इति भान्ताः ।

- 1 A ray of light. किरण-प्रग्रहौ रश्मी, कपि-भेकौ प्लवङ्गमौ, ॥ १ An ape.  
 2 A rein. 2 A frog.

क्षरत्थेनः कृतं पूर्वम् (?) ॥ १३३ ॥ अथ भान्ताः । इभस्य मूर्धाशः शिरोभागः (कुम्भः) । ड्यते डिभ्यते वा डिम्भः, बालिशो मूर्खः । ष्टभि प्रतिबन्धे, स्तम्भुः सौख्यो वा, स्तभ्राति गृहं चेष्टितं च स्तम्भः । (शंभुः) अर्हन्नपि ॥ १३४ ॥ भ्रूण उदरस्थो जन्तुः (गर्भः) । कुक्षौ यथा-गर्भस्थेन समस्तदा(?) । अन्तर्भवे तूपाचारात्, यथा-रम्भागर्भमृदुः(?) । भ्रूणे यथा-भर्तृगर्भहृद्गं चैव(?) । अर्भके यथा-गर्भरूपः, गीर्यते गृणाति च गर्भः । प्रणयः शृङ्गारप्रार्थना (विश्रम्भः) । अपिशब्दाद्विसंवादे विश्वासे च (विश्रम्भः) । दुन्दु भाषते दुन्दुभिः, दुनोति भोरुनिति नैरुक्ताः । भेर्या यथा-दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् (वेणीसंहार० १-२२) । अक्षोऽत्र पाशकः, यथा-दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद् द्रौपदी हारिता (?) ॥ १३५ ॥ महारजनं पद्मकम् । करकः कमण्डलुः, कुस्यति कुसुम्भति मृदनाति कुसुम्भं, सुम्भ (शुम्भ) भासने हिंसायां च । अपिशब्दाद्विजिगीषौ राज्ञि, (नाभिः) ; ना पुमान् चक्रमध्ये तुन्दौ च स्त्री, नभते नभ्यते वा नाभिः । सुष्टु रभते सुरभिः, चशब्दाद्वसन्ते पुमान्, सुगन्धौ च त्रिषु । मनोज्ञे तूपाचारात् (सुरभिः) ॥ १३६ ॥ सह भान्त्यस्यां सभा, सभ्यास्तु तात्स्थ्यात् । समूहे शालायां द्यूते च (सभा) । अध्यक्षोऽत्र गो [त्रा] ध्यक्षः (वल्लभः) । अपिशब्दात् प्रिये (वल्लभः) । करभो करपाश्वोष्ट्रौ । इतो भान्ताः । (रश्मिः) प्रग्रहो वल्गादिः, रशिः सौत्रः । प्लवेन

- 1 Desire. १३८ इच्छा-मनोभवौ कामौ, शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ, ।  
 2 Love, Cupid. 1 Power. 2 Exertion. 3 Valour.  
 4 Desirable. 5 Good.

- 1 Moral and religious merit. धर्माः पुण्य-यम-न्याय-स्वभावाऽऽचार-सोमपाः, ।  
 2 Yama. 3 Fitness. 4 Nature. 5 Usage. 6 Drinker of Soma.  
 7 Father of Yudhishtira. 8 Religion. 9 Vedas. 10 A sacrifice.

- 1 Deliberate undertaking. १३९ उपाय-पूर्व आरम्भ उपधा चान्युपक्रमः, ।  
 2 A stratagem. 3 Valour.  
 1 A market. 2 A town. वणिक्-पथः पुरं वेदो निगमा, नागरो वणिक् ॥  
 3 Holy writ, the Vedas. 1 A citizen, a townsman.  
 4 Trade.

- 1 A trader. १४० नैगमौ द्वौ, बले रामो नील-चारु-सिते त्रिषु, ।  
 2 The Vedas. 1 BALARAMA. 2 Parshuram. 3 Rama. 4 Black. 5 Pleasing. 6 White.

- 1 In comp. शब्दाऽऽदि-पूर्वो वृन्दे ऽपि ग्रामः, क्रान्तौ च विक्रमः, ॥  
 A multitude.  
 2 A Village. 3 Octave in music. 1 Walking. 2 Power. 3 Valour.

- 1 Praise. १४१ स्तोमः स्तोत्रे ऽध्वरे वृन्दे, जिह्वस् तु कुटिले ऽलसे, ।  
 2 A sacrifice. 1 Crooked. 2 Idle.  
 3 Multitude.

- 1 Heat. 2 Sweat. उष्णे ऽपि घर्मश्च, चेष्टाऽलङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः, ॥  
 1 Illusion. 2 Confussion. 3 Eye gestures.

गच्छतीति, गमश्च (  $\frac{३१३१४७}{२६६४}$  ) इति खच् ॥ १३७ ॥ काम्येऽपि ( कामः ) । कामं तु बाढार्थे । शक्तिरत्र प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा, उद्योगोऽरीन् प्रति बलोत्साहः ( पराक्रमः ) । धरते धर्मः, पुण्यं यागादि-अहिंसा च । यमो धर्मराजः, धर्मस्तु भीमवत् । न्याये यथा- धर्माधिकरणम् । स्वभावे यथा- क्रूरधर्मा । आचारे यथा- धर्मशास्त्रम् । सोमपे यथा- एष धर्मः सनातनः ( उत्तरराम ५ ) । युधिष्ठिरपिता च ( धर्मः ) । वेदे च धर्मः धर्मसाधने यागादौ क्लीबे, यच्छ्रुतिः-तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ( ऋ. वे. १० ९०-१६ ) ॥ १३८ ॥ उपधामात्यपरीक्षा ( उपक्रमः ) । अपिशब्दात्तदाद्याचिख्यासां यथा- नन्दोपक्रमं मानानि (?) । ( उपक्रमः ) चिकित्सा-उपायपूर्वोरम्भत्वात् । निगम्यते निगमः, गोचरसंचरेति (  $\frac{३१३११९}{३२९८}$  ) साधुः । निगमे भवो नैगमः, द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः ॥ १३९ ॥ बले हलधरे, रमते रामः, णः । भार्गवे काकु-त्स्थे च ( रामः ) । वृन्दे यथा- शब्दग्रामः, गुणग्रामः ( बा. रा. १।११ ) । अपिशब्दाद्विषयैकदेशे षड्जग्रामादौ च, यदाहुः-सप्त स्वरराज्यो ग्रामा मूर्च्छ-नास्त्वैकविंशतिः ( पं. ५५४ ) । गिरन्ति गृणन्ति च यं स ग्रामः । क्रान्तौ पादादिभिराक्रमण ( विक्रमः ), चशब्दाच्छौर्ये कचित् ॥ १४० ॥ षज् स्तुतौ, अर्तितुसु ( उ० १३७ ) इति मन् । जहाति सतां वृत्तिं जिह्वः । घर्मः,



1 A disease of the spleen. 2 Clump of grass. 3 Army. 4 Fort. 5 Platoons. 6 Group of Branches. 1४२ गुल्मा रुक्-स्तम्ब-सेनाश् च, जामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः ।

1 A sister. 2 A chaste woman.

1 The earth. 2 Patience. 3 Proper. 4 Able. 5 Benevolent. 6 Forgiveness. क्षिति-क्षान्त्योः क्षमा, युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु, ॥

1 Green. 2 Black. 3 A potherb. 4 Fragrant plant. 5 Night. 6 A young woman. १४३ त्रिषु श्यामौ हरित्-कृष्णौ, श्यामा स्याच्छरिवा निशा, ।

1 A tail. 2 A mark on the forehead. 3 A horse. 4 Ornament. 5 Chief. 6 A flag, symbol. 7 Prowess. 8 Horn. ललामं पुच्छ-पुण्ड्राऽश्व-भूषा-प्राधान्य-केतुषु, ॥

1 The supreme soul. 2 An Atom. 3 Little. 4 Pleasing. 5 Reverse, contrary. 6 Left. 4 Udder. 5 Cupid. 6 Siva. 7 Wealthy. 8 Woman. 9 A mare. १४४ सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस् त्रिषु । 1 First. 2 Chief. 3 Little. 4 Pleasing. 5 Reverse, contrary. 6 Left. 4 Udder. 5 Cupid. 6 Siva. 7 Wealthy. 8 Woman. 9 A mare. १४५ जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्, ।

1 Old. 2 Used. १४५ जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्, ।

इति मान्ताः ।

1 A horse. 2 VISHNU's bird. 1 A house. 2 Loss. 3 Destruction. 4 Consumption. 5 King's disease. तुरङ्ग-गरुडौ ताक्ष्यौ, निलयाऽपचयौ क्षयौ, ॥

वृणु दीप्तौ ॥ १४१ ॥ गुड रक्षणे, गुड्यतेऽनेन गुल्मः, रुक्-उदर्थो व्याधिः । स्तम्बोऽत्र लताप्रतानवृणादिसमूहः, सेनाक्षौहिण्यङ्गं ( गुल्मः ) । चशब्दाद् दुर्गादौ रक्षास्थानं ( गुल्मः ), बलानां सज्जनं विटपसंघातोऽपि । जमति विरुद्धे जामिः, यथा-जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ( मनु. ३-५८ ) । क्षमते क्षमणं क्षम्यते च ( क्षमा, क्षमं ) ॥ १४२ ॥ ( श्यामः ) श्यैङ् गतौ, हरि-त्रीलो वर्णः । शरिवा नामौषधिः ( श्यामा ), गन्धप्रियङ्गुश्च । ललति लाल-यति लल्यते च ललामं, पुण्ड्रोऽश्वमुखेऽल्पवर्णं चिह्नम् । अश्वभूषा ललामाख्या । प्रधानेऽपि प्राधान्यान्वयात्, यथा-नृपललामः । केतौ यथा-कपिललामोऽर्जुनः । प्रभावे शृङ्गे च ( ललामम् ) । नान्तोऽप्यस्ति यथा-कन्याललाम कमनीयमजस्रस्य लिप्सोः ( रघु० ५-६४ ) ॥ १४३ ॥ सुष्ठु-उक्ष्यते सूक्ष्मं, आत्मनि-अधि-अध्यात्मम् । अपिशब्दादल्पेऽपि त्रिषु ( सूक्ष्मम् ) । प्रथतेऽस्मात्प्रथते च प्रथमः । वमेवातिर्वा रूपं, ( वामो वलुः ) यथा-वामलोचना । ( वामः प्रतीपः ) यथा-विधौ वामारम्भे ( मालतीमा० ? ) । चशब्दाद्वामं दक्षिणतरत् । वामा स्त्री, अश्वा तु वामी । अधोभवोऽधमः, अवर्धश्च वा ( रा.कं. २।२।१४ ) इति मः सलोपश्च । तुच्छेऽपि ( अधमः ) ॥ १४४ ॥ जीर्णं यथा-यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ( भगवद्गीता १७-१० ) । परिभुक्तं यथा-दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरभयः । अयातयामान्येतानि

- 1 Husband's brother. १४६ श्वशुर्यौ देवर-श्यालौ, भ्रातृव्यौ भ्रातृज-द्विषौ, ।  
 2 Wife's brother. 1 A brother's son 2 An enemy.  
 1 A thundercloud. पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ, स्यादर्यः स्वामि-वैश्ययोः, ॥  
 2 INDRA. 1 A master. 2 A man of the 3rd tribe. 3 Excellent.  
 3 Rain. 4 Cloud. १४७ तिष्यः पुष्ये कलियुगे, पर्यायो ऽवसरे क्रमे, ।  
 1 The 8th asterism. 2 The 4th age. 1 Opportunity. 2 Succession.  
 1 Subjected. प्रत्ययो ऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वास-हेतुषु ॥  
 2 Oath, ordeal. 3 Knowledge. 4 Trust. 5 Cause.  
 6 A hole. १४८ रन्ध्रे शब्दे, ऽथाऽनुशयो दीर्घद्वेषाऽनुतापयोः, ।  
 7 An Affix. 1 An old enmity. 2 Repentance.  
 8 Celebrity. 9 Usage. 1 Incompleteness. स्थूलोच्चयस् त्व-साकल्ये नागानां मध्यमे गते, ॥  
 1 An elephant's Path. 2 A Tableland.  
 1 An oath. १४९ समयः शपथाऽऽचार-काल-सिद्धान्त-संविदः, ।  
 2 Usage. 3 Time. 4 Demonstrated conclusion. 5 Bargain. 6 Hint.  
 1 Vice. 2 Ill fortune. 3 Calamity. व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास् त्रयः, ॥

नियोज्यानि पुनः पुनः (?)॥ याता यामाः क्षपांशा अस्येति । दुर्गश्चाह-भ्रमो मूर्च्छां  
 तक्षमाण्डमजिराम्बुविनिर्गमः । ध्यामौ धून्नास्कुटौ भीमा रुद्रभीषणपाण्डवाः ॥  
 इतो यान्ताः । तृक्षस्यापत्यं ताक्ष्यः । क्षि निवासे, क्षिज् हिंसायाम्, यक्ष्मा कल्पा-  
 न्तश्च (क्षयः) ॥ १४५ ॥ श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, क्रमाद्भृत्योः । भ्रातुरपत्यं  
 भ्रातृव्यः, भ्रातृव्यश्च ( $\frac{४१११४४}{४१६७}$ ) व्यन्सपत्ने ( $\frac{४१११४५}{४१६८}$ ), योगविभागाद्  
 भ्रातृजे । पिपतिं जन् पर्जन्यः, परोऽम्भःपूरो जन्यतेऽनेन वा । रसशब्दो गर्जन्मेघः,  
 अगर्जत्यपि योग्यत्वात् (पर्जन्यः) । अरणीयोऽर्यः ॥ १४६ ॥ त्वेषति तिष्यः, त्विष  
 दीप्तौ, अध्यादिः (उ० ५५१) । (पर्यायः) परावनुपात्यय इणः ( $\frac{३१३१३८}{३२६७}$ )  
 इति घञ् । (प्रत्ययः) यथायर्थं कर्तृभावकरणेष्वच । अधीन आयत्तः, यथा-राज-  
 प्रत्ययाः प्रजाः (?) । विश्वासे यथा-न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् (?) । हेतौ यथा-स्त्रीप्रत्ययः  
 कलहः । रन्ध्रे यथा-रिपोः प्रत्ययमासाद्य ग्रहरेत् (?) । शब्दोऽत्र कृतद्धितादिः प्रथितत्वे  
 च (प्रत्ययः) ॥ १४७ ॥ देशविशेषेऽपि (अनुशयः) । स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयन-  
 मन्यस्यासंग्रहात्, स्थूलावलोकनेनेत्यर्थः । हस्तिनां मध्यमगतां यत्पालकाप्यः-  
 नीचैर्गतं स्थूलवच्चयो वीचिमार्ग इति तिस्रो गतयः ॥ १४८ ॥ शपथे यथा-कृतसमयः ।  
 आचारे यथा-समयाञ्चावयेच्छिष्यम् (?) । काले यथा-संध्यासमयः । सिद्धान्ते यथा-  
 बौद्धसमयः । संविदि यथा-अन्योन्यसमयः । संकैतोऽवसरो नियमश्चोपचारात्, यथा  
 -न समयपरिक्षणं क्षमं ते (किरातार्जु० १-४५) । विरुद्धो नयो व्यसनं (अनयः),

- 1 Transgression. १५० अत्ययो ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डे ऽप्यथाऽऽपदि ।  
 2 Distress.  
 3 Fault. 4 Punishment. 1 Calamity.
- 2 War. 3 Futurity. युद्धाऽऽयतोः संपरायः, पूज्यस् तु श्वशुरेऽपि च, ॥  
 1 A father-in-law. 2 A teacher. 3 Respected.
- 1 Rear guard. १५१ पश्चादवस्थायि बलं समवायश् च सन्नयौ, ।  
 2 Multitude.  
 1 Assemblage. संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः, प्रणयाम् त्वमी ॥  
 2 Vicinity.  
 3 A house. 1 Acquaintance.
- 2 Solicitation. १५२ विस्त्रम्भ-याच्चा-प्रेमाणो, विरोधे ऽपि समुच्छ्रयः, ।  
 3 Love. 1 Enmity. 2 Elevation.
- 1 Frequented and known region. विषयो यस्य यो ज्ञातस् तत्र शब्दाऽऽदिकेष्वपि, ॥  
 2 Object of Sense. 3 Country.
- 1 Infusion, extract. १५३ निर्यासे ऽपि कषायो ऽस्त्री, सभायां च प्रतिश्रयः, ।  
 2 Exudation of a tree. 3 Astringent. 4 Perfume rubbed on body.  
 1 Assembly. 2 Refuge. 3 House.
- 1 Abundance, frequency. प्रायो भूम्यन्त-गमने, मन्युर् दैन्ये क्रतौ कुधि, ॥  
 2 Starving to death. 3 Similarity. 1 Distress. 2 A sacrifice. 3 Anger.

षाड्गुण्यस्यायथावत्प्रयोगात् । न श्रेयः (अयः) अनुकूलं दैवमनयः । विरुद्धं नयनं विपद् (अनयः) ॥ १४९ ॥ अतिक्रम उल्लङ्घनं यथा-धर्मस्यात्ययः । कृच्छ्रे यथा-प्राणात्ययः । दोषे यथा-गुणिनां नात्ययं कुर्यात् (?) । दण्डे यथा-वाक्पा-रुष्येऽत्ययः शतम् । सम्यक्परागमनं यत्रेति (संपरायः), यथा-सांपरायिकं दुर्गं कुर्यात् (?) । श्वशुरः पूज्यः इति स्मृतेः, सर्वस्यैव हि दानस्य ग्रहीता गुरुरुच्यते । कन्यायाश्चैव विद्यायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः (?) ॥ अपिशब्दा-न्मान्यः (पूज्यः) ॥ १५० ॥ पश्चादवस्थायि बलमनुबलाख्यं, समवायो मेलः, संनयति संनयनं च संनयः । स्यै संघाते, चशब्दाद् गृहे, यथा-विश्रम्य लौकिकान् संस्त्यायान् प्रविशेयुः (?) । परिचयोऽपि (प्रणयः) ॥ १५१ ॥ विरोधो वैरं, अपिशब्दादुन्नतौ (समुच्छ्रयः), समुलङ्घ्य श्रयणं-ऊर्ध्वश्रयणं च, उदिश्रयतीति (  $\frac{३१३१४९}{३३३४९}$  ) घञ् बाहुलकादत्र नास्ति । विषिणोति बध्नाति विषयः, यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिज्ञातः प्रसिद्धस्तत्र वर्तते । शब्दस्पर्शरूपरस-गन्धाश्चेति विषयाः (तर्क. ?) । अपिशब्दाद् ग्रामसमूहे गोचरे देशे च (विषयः) ॥ १५२ ॥ निर्यासः क्वाथरसः, यथा-त्रिफलाकषायः । अपिशब्दात्क-षायस्तुवराख्यो रसः । रागविशेषेऽपि, यथा-परिपक्वकषायो मुनिः । रक्तपीतवर्णयो-गेऽपि, यथा-कषायवस्त्रः । आस्पदे च (प्रतिश्रयः) । भूमिं बाहुल्ये यथा-प्रायेणा-कृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः (?) । अन्तगमनेऽनशने यथा-प्रायोपवेशन-

- 1 A secret.  
2 Privy part.

१५४ रहस्योपस्थयोर् गुह्यं, सत्यं शपथ-तथयोः, ।  
1 An oath. 2 Truth. 3 The krita age. 4 True.

- 1 Animal strength.  
2 Dignity.

वीर्यं बले प्रभावे च, द्रव्यं भव्ये गुणाऽऽश्रये, ॥

- 3 Valour. 4 Semen Virites. 5 Splendour.

1 Right, fit. 2 Substance. 3 Wealth. 4 Drug. 5 Brass.

- 1 A place.

१५५ धिष्यं स्थाने गृहे मे ऽग्नौ, भाग्यं कर्म शुभाऽऽशुभम्, ।

- 2 A house.

- 3 An Asterism. 4 Strength. 5 Fire.

1 Destiny. 2 Goodluck. 3 Ill fate.

- 1 A pignut.

कशेरु-हेन्रोर् गाङ्गेयं, विशल्या दन्तिका ऽपि च, ॥

- 2 Gold. 3 Bhisma.

1 A plant. 2 Menisperm glabrum.

- 1 The goddess

LAKSHMI. 2 GAURI.

१५६ वृषाकपायी श्री-मौर्योरभिख्या नाम-शोभयोः, ।

- 3 SWAHA. 4 INDRANI.

1 A name. 2 Beauty. 3 Glory.

- 1 Beginning,  
undertaking.

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥

- 2 Atonement. 3 Study. 4 Worship. 5 Disquisition.

- 6 Means. 7 Act.

१५७ उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः, ।

- 8 Bodily action.

- 9 Remedy. 10 Root. 11 Case relation. 12 Religions ceremony. 13 Obsequies.

- 1 Wife of the sun.

छाया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः, ॥

- 2 Beauty.

3 A reflected image. 4 A shade.

मतिर्नृपतिर्बभूव (रघु० ८।१४) । तुल्ये च यथा-मुखप्रायः, अत्रापि वा मूर्खः प्रायेणेति व्युत्पत्तिः । मन्यते मन्युः, क्रतौ यथा-शतमन्युरिन्द्रः ॥ १५३ ॥ रहस्यं गोप्यं, उपस्थो योन्यादिः, गृहनीयं गुह्यं, शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्यप्-वक्तव्यः (वा० ३८३५) । सति साधु सत्यं, शपथे यथा-सत्येन शपथेद्विप्रम् (मनुः ?) । तस्ये यथा-सत्यवादी । बलं प्राणसामर्थ्यं यथा-सत्त्ववान् वीर्यसंपन्नः । प्रभावो द्रव्यशक्तिर्यथा-रसवीर्यविपाकाः (पृ० ?) । चशब्दद्वेतो वीरकर्म च (वीर्यम्) । भव्ये योग्ये, द्रव्यं च भव्ये (५।३।१०४) साधुः, यथा-क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः १-५) । गुणाश्रये यथा-क्रियावद्गुणवत्समवाधिकारणं द्रव्यं पृथिव्यादि (वैशेषिकम् ?) । धनमौषधं च द्रव्यम् ॥ १५४ ॥ धिष शब्दे, भं नक्षत्रं (धिष्यं) । अग्निविशेषे पुमान् (धिष्यः) । भागाद्यन् (५।१।४९) शुभमशुभं शुभाशुभं पुरा कृतं कर्म (भाग्यम्) । राजकसेरुजलजः कन्दोऽत्र न पार्श्वास्थि (गाङ्गेयम्) । दन्तिका नामौषधी, अपिशब्दाल्हाङ्गली विगतशल्या च (विशल्या) ॥ १५५ ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी, वृषाकप्यङ्गीति (५।१।३७) ङीप् ऐत्वम् । स्वाहा च, शचीमप्याहुः, यथा-वृषाकपायीमभ्येति सत्रपः किं न गोत्रभिद् (?) । अभिख्यायतेऽनयाभिख्या संज्ञा, यथा-चैत्राभिख्या । शोभायां यथा-काप्यभिख्या तयोरासीत् । (रघु० १-४६) । कीर्तौ च (अभिख्या) ॥ १५६ ॥ भावादौ कृजःश च (३।३।१००) आरम्भे; यथा-सर्वाः क्रिया

- 1 Enclosure of an edifice. १५८ कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्याऽऽदेः काञ्च्यां मध्येभ-बन्धने, ।  
 2 A string of bells. 3 A rope round an elephant's body. 4 Effort. 5 Armpit.  
 1 An act. 2 A fierce deity. 3 Pestilence. कृत्या क्रिया-देवतयोस् त्रिषु भेदे घनाऽऽदिभिः, ॥  
 4 Peace. 5 Bribery. 6 Anything to be done.

- 1 A rumour. १५९ जन्यः स्याज् जनवादेऽपि, जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च, ।  
 2 Thing to be done.  
 3 fight. 4 Maid servant. 5 Parents. 1 Last, ultimate.

2 Low, vile. 3 Born of low origin.

- 1 Reprehensible. गह्व्याऽधीनौ च वक्तव्यौ, कल्यौ सज्ज-निरामयौ, ॥  
 2 Subject, dependent.  
 3 Fit to be said. 1 Ready, prepared. 2 Healthy. 3 Skilful. 4 Morning.  
 5 Auspicious speech. 6 Clouds. 7 Yesterday. 8 Tomorrow.

मन्त्रमूला नृपाणाम् (चा. सू. ५२)। निष्कृतिर्यथा—महापातकिनां पुंसां भवेत्प्राणान्तिका क्रिया । ( ? ) शिक्षा यथा—क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् ( कौटिल्यः ? ) । पूजनं यथा—गुरुदेवक्रियारतः । संप्रधारणं विचारः, यथा—क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् (?) । उपायो यथा—सामादिकाः क्रियाः । कर्म यथा—पाकक्रिया । चेष्टा यथा—स्तम्भे स्यान्निष्क्रियो जन्तुः प्रलये गतचेतनः ( चरक. ? ) । चिकित्सा यथा—पुनर्ज्वरं समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा ( चरकसं० ? ) । धात्वर्थेऽपि, यथा—क्रियाभावो धातुः । आख्यातं तूपचारात्, यथा—क्रिया वा कारकान्विता ( पृ० ) । गर्भाधानादिसंस्कारोऽपि यथा—स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ( ? ) । और्ध्वदैहिकं यथा—अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः (?) । छयति संतापं छाया, छो छेदने । छायाख्याऽर्कभार्या । कान्तौ यथा—विच्छायः पुरुषो भवेत् (?) । प्रतिबिम्बे यथा—संक्रान्तच्छाय आदर्शः (?) । आतपाभावे यथा—नष्टच्छायो मध्याह्नः (?) ॥१५७॥ राजगृहादेः प्रारम्भकोष्टके यथा—सप्त कक्ष्या अति-क्रम्य (?) । काञ्चीबन्धनदाम यथा—परिधानाद्बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । मध्ये—द्वभस्य बन्धने यथा—हेमकक्ष्या गजाः । उद्योगे लक्षणया यथा—‘परार्थं बद्ध-कक्ष्याणां त्वाहशामुद्भवः कुतः’ । ( नागानन्द IV. 16 ) क्रियायां करणे कृत्या यथा—कां कृत्यामकार्षीः, (?) प्रश्नाख्यानयोरिच्च ( स. कं. ३-१-२४७ ) इति क्यप्—वा । देवता मारी नाम, यथा—तानि कृत्याहतानीव ( मनु ३-५८ ) । घनादिना यः शत्रो-र्भेद्यते स कृत्यः, यत्कौटिल्यः—कुद्वलुब्धभीतावमानिताः परेषां कृत्याः ( १-१३ ) । कार्यं च कृत्यम् ॥ १५८ ॥ जनस्य जल्पो जन्यः, मतजनहलात्करणजल्पकर्षेण (  $\frac{४}{१}\frac{४}{६}\frac{१७}{४}$  ) । अपिशब्दादुत्पातः संग्रामोऽपि ( जन्यः ) । जननीयः पितरौ च, तथा संज्ञायां जन्याः (  $\frac{४}{१}\frac{४}{६}\frac{१८}{४}$  ) जनीं वहन्तीति । अपिशब्दाजघनभवे, शरीरावय-वाद्यत् (  $\frac{५}{१}\frac{११}{६}\frac{६}{६}$  ) । चशब्दाद्वाच्यः, वाच्यशब्दोऽपि गह्वार्थवाची । कलासु साधुः कल्यः, सज्जोऽनुगुणः । दक्षोऽपि ( कल्यः ) । कल्यं ह्यस्तनं श्वस्तनं वाऽहः, प्रभातं

1 Intelligent.

2 Wealthy.

१६० आत्मवाननपेतो ऽर्थादर्थ्यौ, पुण्यं तु चार्वापि, ।

1 Pleasing. 2 Merits. 3 Good act.

1 Beautiful.

2 Silver.

3 Wrought silver and gold.

रूपं प्रशस्तरूपे ऽपि, वदान्यो बलु-बागपि, ॥

1 Eloquent. 2 Generous.

1 Just, reasonable.

2 Middle. 3 Low.

१६१ न्याय्ये ऽपि मध्यं, सौम्यं तु सुन्दरे सोम-दैवते. ।

1 Handsome, 2 Sacred to the moon. 3 Mild. 4 Mercury.

इति यान्ताः !

1 Multitude.

2 Occasion.

3 Service. 4 A day.

निवहाऽवसरौ वारौ, संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ, ॥

1 A bed of grass or bark. 2 A sacrifice.

1 BRIHASPATI.

2 A parent.

3 A Venerable person. 4 Instructor. 5 Heavy. 6 Great.

१६२ गुरु गीष्पति-पित्राद्यौ, द्वापरौ युग-संशयौ, ।

1 The 3rd age. 2 Doubt.

1 difference.

2 Similitude.

प्रकारौ भेद-सादृश्ये, आकाराविज्ञिताऽऽकृती, ॥

1 Hint. 2 Form.

च । कल्या कादम्बिनी ॥ १५९ ॥ आत्मवानर्थनीयोऽर्थे साधुर्वा, अन्नवानिति पाठे धार्मिकोऽर्थः । ( अर्थः ) धर्मपथ्यर्थेति (  $\frac{४१४१०३}{४२४४४४}$  ) यत् । पुणति पुण्यं, अघ्न्यादिः ( उ० ५५१ ) । अपिशब्दात्सुकृतं धर्मश्च ( पुण्यम् ) । अपिशब्दादाहते हेमरूप्ये, रूपादाहतप्रशंसयोः (  $\frac{५१३१३०}{४२४४४४}$  ) इति यत् । वदति वदान्यः, वदेरान्यः ( उ० ३७६ ) । अपिशब्दादाता, वदन्यश्च-एकदेशविकृतेः ॥ १६० ॥ ( न्याय्ये ) यथा-मध्यस्थः । अपिशब्दादन्तरे युक्ते प्रमाणेऽवलग्नौ च, मन्यते मध्यः । सोमो देवतास्येति सौम्यं, सोमादृयण (  $\frac{४१३१३०}{४२४४४४}$  ) सुन्दरे तृपचारात् । चन्द्रजे च ( सौम्यः ) । दुर्गस्तु-सर्वज्ञभिषजौ वैद्यावात्मा कामश्च हृच्छयौ । फलकल्याणयोर्भवं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशयः । दैत्याचार्योऽपि धिष्यो ना काषायः सुरभावपि ॥ चन्द्रोदयो वितानेऽपि स्यादान्नायोऽन्वये श्रुतौ । शीताशिते शिते शैत्यं जात्यं कुलजकान्तयोः ॥ व्यवयो व्यवधौ च स्यात् कुलवधूः सरित् ॥ अथ रान्ताः । निवहो यथा-ग्रामवारः । अवसरो यथा-वारंवार-मुदारासंगरमुखे ( ? ) । सेवाक्रमोऽपि यथा-वारस्त्री । वारः सूर्यादिविवसः । संस्तीर्यते संस्तरः शय्या । संस्तीर्यन्ते दर्भा अत्र संस्तरौ यज्ञः ॥ १६१ ॥ गृणाति गुरुः । गीष्पतिर्जीवः ( गुरुः ) । आद्यशब्दात्स गुरुर्धः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । तथा गुरु दुर्वहं, अलघु च । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परं द्वापरं युगम् । संशये द्वौ परौ मुल्यावत्रेयुभयकोटिस्पृक्त्वात्, पृषोदरादिस्वात् (  $\frac{६१३१३०३}{४२४४४४}$  ) आत्वम् । भेदो विशेषः, यथा-पलाण्डुप्रकारा गृज्जनादयः ( या. १-१७६ ) । सादृश्ये यथा-विषप्रकारः पिशुनः । इङ्गितं भावसूचकं चेष्टितम्, आकृतिवैवर्ण्यादिः सांनवेशश्च

- 1 Beard of corn. १६३ किंशारू धान्यशूकेषू, मरू धन्व-धराधरौ, ।  
 2 An arrow. 1 A country void of water. 2 A mountain.  
 1 A tree. 2 A mountain. 3 The Sun. अद्रयो द्रुम-शैलाऽर्काः, स्त्रीस्तनाऽब्दौ पयोधरौ, ॥  
 1 Woman's breasts. 2 A cloud.  
 1 A Darkness. 2 A foe. 3 A demon. १६४ ध्वान्ताऽरि-दानवा वृत्रा, बलि-हस्तांऽशवः कराः, ।  
 4 Vritra. 1 Tax. 2 Hand. 3 Ray of light.  
 4 Hailstones. 5 Elephant trunk. 6 Hair.  
 1 Splitting fracture. 1 प्रदरा भङ्ग-नारीरूक्-बाणा, अस्त्राः कचा अपि, ॥  
 2 A feminine disease. 1 Hair. 2 A corner. 3 A tear. 4 Blood.  
 3 An arrow.  
 1 A hornless bull. १६५ अ-जात-शृङ्गो गौः कालेऽप्य-श्मश्रुर् ना च तूवरौ, ।  
 2 A beardless man. 1 स्वर्णेऽपि राः, परिकरः पर्यङ्क-परिवारयोः, ॥  
 1 Gold. 2 Wealth. 1 A bed. 2 A dependent. 3 Commencement.  
 3 A cloud. 4 Group. 5 Girding as for battle.  
 1 Elegance of a pearl. 2 The pupil of the eye. १६६ सुक्ता-शुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ।  
 3 A high note in music. 4 A loud noise. 5 Silver. 6 A star.  
 1 Air. 2 Variegated. 3 A die table.  
 1 Promise. कर्बुरे, ऽथ प्रतिज्ञाऽऽजि-संविदापस्तु संगरः, ॥  
 2 War. 3 Bargain.  
 4 Calamity. 5 Praise. 6 Charm. 7 Sami fruit.

( आकारः ) ॥ १६२ ॥ किंचित्कुसितं वा शृणाति किंशारः, इषुः शरः । म्रियन्तेऽस्मि-  
 न्दुर्गमत्वान्मरुः, धन्वा निर्जलो देशः । अद्यतेऽस्ति वाऽद्रिः । अब्दो मेघः ( पयोधरः )  
 ॥ १६३ ॥ वृणोति वृत्रः । कीर्यते करोति वा करः, बलिः—राजग्राह्यम् । मेघोपलस्तु  
 करकः । हस्तिशुण्डाऽपि करः, उपचारात् । प्रदीर्यतेऽनेनेति प्रदरः, नारीरूगतिरजः  
 स्रावः । अस्थन्ते—अस्त्राः । अपिशब्दाद्वाप्सोऽसृक् चास्त्रम् ॥ १६४ ॥ कालेऽपीति  
 गवि नरि च काकाक्षिवद्योज्यम् । तनोति तूः—लक्षणं, अमेश्वरः ( उ० २१५ )  
 बाहुलकात्, तू वृणोति छादयति तूवरः । रातेड्डं ( उ० २१३ ), अपिशब्दाद्वित्ते  
 मेघे च । परिक्रियते परिकीर्यते च परिकरः । समूहारम्भयोः प्रगाढगात्रिकाबन्धे च  
 ( परिकरः ) ॥ १६५ ॥ सुक्तानां शुद्धिस्तारो नाम गुणः, लक्षणया शुद्धमौक्तिके ।  
 चशब्दात्कनीनिकातारकयोश्च तारावत् । अत्युच्चस्वरे रूप्ये च ( तारः ) । शृवायुवर्ण-  
 निवृत्तेषु ( वा० ३१३५ ) इति कर्तरि घञ् । कर्बुरो नानावर्णः ( शरः ) । प्रतिज्ञायां  
 यथा—सत्यसंगरः । आजौ यथा—संगरो विक्रियाकरः ( ? ) । संविदि यथा—अन्योन्यं  
 वृत्तसंगरौ । आपदि यथा—संगरे शरणं सुहृत् ( ? ), संगरणं संगिरन्तेऽत्र च संगरः ।



- 1 The prayers of the Vedas. १६७ वेद-भेदे गुप्त-वादे मन्त्रो, मित्रो स्वावपि, ।  
 2 Consultation. 3 Incantation. 1 The sun. 2 A friend.  
 1 A sacrifice. 2 An arrow. 3 Shaving of sacrificial post. 4 Thunderbolt. मखेधु-यूपखण्डेऽपि स्वरुर, गुह्ये ऽप्यवस्करः, ॥  
 1 Part to be concealed. 2 Excrement. 3 Sweeping.

- 1 Charge sounded by trumpets. १६८ आडम्बरम् तूर्य-रवे गजेन्द्राणां च गर्जिते, ।  
 2 Roaring of elephants. 3 Beginning. 4 Making show.  
 1 A brisk assault. अभिहरो ऽभियोरो च चौथै संनहने ऽपि च, ॥  
 2 Robbery. 3 Arming.

- 1 An attendant. १६९ स्याज् जङ्गमे परीवारः खड्ग-कोशे परिच्छदे, ।  
 2 A scabbard.  
 3 Insignia of dignity.  
 1 A tree. 2 A handful of sacred grass. विष्टरो विष्टपी दर्भ-मुष्टिः पीठाऽऽद्यमासनम्, ॥  
 3 Stool or cushion.

- 1 A door. १७० द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे, ।  
 2 A porter. 1 A female porter.  
 1 A large ichneumon. विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर् ना पिङ्गले त्रिषु, ॥  
 2 VISHNU. 3 Siva.  
 4 Fire. 5 A sage. 6 Tawny. 7 Large.

- 1 Strength. १७१ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु, ।  
 2 Essence. 3 Just.  
 4 Prosperity. 5 Water. 6 Wealth.  
 1 A gamester. दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ 3 Gambling.  
 2 A stake.

शमीफले तु संगरम् ॥ १६६ ॥ मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । गुप्तवादो रहसि कर्त-  
 व्यावधारणं ( मन्त्रः ), मायाबीजादिश्च । मेघति स्निह्यति मित्रः । अपिशब्दान्मित्रं  
 सुहृत् । मखादिषु चतुर्वर्षेषु ( स्वरुः ) । अपिशब्दाद्वरे, स्वरति स्वरुः । अन्ये तु  
 सान्तमाहुः, शोभनान्यरूपं यस्येति, खण्डस्थाने खड्गं पेटुः । अपिशब्दाद्वर्चस्के,  
 अवकीर्यते इति, वर्चस्केऽवस्कर इति (  $\frac{६१११४८}{१०६३}$  ) साधुः ॥ १६७ ॥ आदम्य-  
 [ डम्य ]न्ते भीरवोऽनेनेत्याडम्बरः । संरम्भेऽपि, यथा-आडम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रीषु  
 राजकुलेषु च ॥ १६८ ॥ परिवार्यतेऽनेनेति, परिवारोऽपि । परिच्छदः परिजनादिः  
 ( परिवारः ) । विस्तीर्यते विष्टरः, वृषासनयोर्विष्टरः (  $\frac{६१११२०३}{३६६१}$  ) साधुः ।  
 दर्भमुष्टिरुपयामः [ परिमाणं ] तस्य विष्टरत्वं श्राद्धादौ ब्राह्मणासनत्वेनाज्ञानात् ।  
 पीठाद्यमासनविशेषणम् ॥ १६९ ॥ प्रतिहियते निवार्यते प्रवेशोऽनेनात्र च प्रतीहारः ।  
 अनन्तरे द्वाःस्थे स्त्रियां प्रतीहारी, अपिशब्दो द्वाःस्थापेक्षः । विभर्ति बभ्रुः ॥ १७० ॥  
 मृत्स्थिरेति (  $\frac{३१३१७०}{३६८३}$  ) कर्तरि घञ् ( सारः ) । बले यथा-सुसारः, घृत्तान्मांसं तु  
 सारकृत् । स्थिरांशे यथा-चन्दनसारः, मज्जासारः । न्याये यथा-नैतत्सारम् । वरे

- 1 A forest. १७२ महाऽरण्ये दुर्ग-पथे कान्तारं पुन-नपुंसकम्, ।  
 2 A difficult road.  
 3 A sort of sugar cane.  
 1 Envy. 2 Envious. मत्सरो ऽन्य-शुभ-द्वेषे तद्वत्-कृपणयोस् त्रिषु, ॥  
 3 Niggardly. 4 Gnat.  
 1 A boon. १७३ देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्-प्रिये, ।  
 2 Excellent.  
 3 Indeed. 4 A little approved. 5 A husband.  
 1 Shoot of a bambu. वंशाऽङ्कुरे करीरो ऽस्त्री तरु-भेदे घटे च ना, ॥  
 2 A kind of tree. 3 A jar. 4 A sort of a plant.  
 1 Rearguard. १७४ ना चमू-जवने हस्त सूत्रे प्रतिसरो ऽस्त्रियाम्, ।  
 2 A string worn on the wrist at nuptials. 3 Counsel. 4 A servant. 5 Sacrifice.  
 1 YAMA. यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽर्क-विष्णु-सिंहाऽशु-वाजिषु ॥  
 2 Wind. 3 INDRA.  
 4 The moon. 5 The sun. 6 Vishnu. 7 A lion. 8 A ray of light. 9 A horse.  
 10 A parrot. १७५ शुकाऽहि-कपि-भेकेषु हरिर् ना कपिले त्रिषु, ।  
 11 A serpent.  
 12 An Ape. 13 A frog. 14 Tawny. 15 Green. 16 Yellow.  
 1 A potsherd. शर्करा कर्परांऽशे ऽपि, यात्रा स्याद् यापने गतौ, ॥  
 2 A stony nodule.  
 3 A country abounding in Stones. 4 A disease. 5 Clayed sugar.  
 1 Passing away time. 2 Livelihood. 3 Travelling. 4 Festival.  
 1 The earth. १७६ इरा भू-वाक्-सुराऽप्सु स्यात्, तन्द्री निद्रा-प्रमीलयोः, ।  
 2 Speech.  
 3 Ardent spirit. 4 Water. 1 Drowsiness. 2 Lassitude.  
 1 A nurse. धात्री स्यादुपमाता ऽपि क्षितिरप्यामलक्ष्यपि, ॥  
 2 The earth.  
 3 A Mother. 4 A myrobalan.

यथा-जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् (बृ.सं.७४-१) । दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदरम् ॥१७१॥ कस्याम्भसोऽन्तं नाशमृच्छति कान्तारः, कान्ता आरा धारा अत्र(स्य) वा । माद्यति परकृच्छ्रे मदत्सरति वा मत्सरः, तद्वा न् मत्सरवान् ॥ १७२ ॥ देवादिभ्यो वृते याचिते, रूपात्पुंसि, यदाहुः-तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ( कात्यः ) । श्रेष्ठे यथा-वररुचिः । ईषत्प्रिये यथा-वरं कृशताद्वापी (?) अव्ययमित्येके । विवाह्योऽपि वरः । करोति करिणमीरयति क्रिय[कीर्य]ते च करीरः । चशब्दाद्वंशविशेषेऽपि ॥ १७३ ॥ चमूजवनं सेनापश्चाद्भागः, हस्तसूत्रं विवाहादौ कौतुकं मङ्गलार्थ-मूर्णामयं मणिबन्धसूत्रं ( प्रतिसरः ), यागादौ तूपचारात् । नियोज्येऽपि ( प्रतिसरः ) ॥ १७४ ॥ कपिले पीतवर्णे पुमान्, तद्वति त्रिषु, हरति हरिः । शीर्यते शर्करा, कर्परांशो मूकपालखंडः । अपिशब्दादिश्लुविकारे शर्करिलदेशे च ( शर्करा ) । याप्यतेऽनया[यात्रा], यापनं भोजनादिवर्तनं यथा-प्राणयात्रा । गतिर्यानं यथा-विजययात्रा । देवोत्सवेऽपि, यान्यत्रेति(यात्रा) ॥१७५॥ हण इरतेश्च रूपं, इरा न्नमलमन्नरसश्च, दुर्गश्च-इरा भूवाक्सुराच्चापः । तननं द्रात्यस्यां तन्द्री, तन्द्रापि । प्रमीला-इन्द्रियग्लानता ।

- 1 Wanting a limb. १७७ क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका, ।  
 2 A dancing girl.  
 3 A courtesan. 4 A bee. 5 An egg plant.  
 6 Cruel. 7 Low. त्रिषु क्रूरे ऽधमे ऽल्पे ऽपि क्षुद्रं, मात्रा परिच्छदे ॥  
 8 Small. 9 Miserly.  
 10 Poor. 1 Requisites, materials. 2 A little.  
 3 Quantity. १७८ अल्पे च परिमाणे सा, मात्रं कात्स्न्ये ऽवधारणे, ।  
 4 Measure. 5 The whole. 6 Only. 7 An earring. 8 An instant. 9 Half a short syllable. 10 Wealth  
 1 Painting, delineation. 2 Wonder. आलेख्याऽऽश्चर्ययोश्च चित्रं, कलत्रं श्रोणि-मार्ययोः, ॥  
 3 Variegated. 4 A circle. 5 Wonderful. 6 A star. 7 Subhadra.  
 1 The hip and loins. 2 A wife. 3 A strong hold.  
 1 Fit. capable. १७९ योग्य-भाजनयोः पात्रं पत्रं, वाहन-पक्षयोः, ।  
 2 A vessel.  
 3 King's minister. 4 A river bed. 5 A vessel in sacrifice. 6 An Actor.  
 1 A vehicle. 2 A wing. 3 A leaf. 4 Arrow feather.  
 1 Command. निदेश-ग्रन्थयोः शास्त्रं, शस्त्रमायुध-लोहयोः, ॥  
 2 Institutes of science. 1 A weapon. 2 Iron. 3 A knife.  
 1 Root of a tree. १८० स्याज् जटांऽशुकयोर् नेत्रं, क्षेत्रं पत्नी-शरीरयोः, ।  
 2 Wove silk bleached. 3 An eye. 4 The rope of a churn. 5 A car. 6 A guide.  
 1 A wife. 2 Body. 3 A field. 4 A holy spot. 5 A Geometrical figure.  
 1 Snout of a hog. मुखग्रे क्रोड-हलयोः पोत्रं, गोत्रं तु नान्नि च, ॥  
 2 Forepart of a plough. 3 Sort of cloth. 1 Name. 2 A family. 3 Wealth.  
 4 A mountain. 5 The earth. 6 A herd of kine.

धनन्त्येतां धत्ते च धात्री, उपमाता क्षीरंदात्री ॥ १७६ ॥ क्षुण्ति क्षुद्यते च क्षुद्रम् । व्यङ्गा हीनाङ्गी, वेश्या, शीलहीनोऽपलक्षणं, सरघा मधुमक्षिका (क्षुद्रा) । अधनो निःस्वः (क्षुद्रः) । अपिशब्दात्कृपणः (क्षुद्रः) परिच्छदे यथा-महामात्रः ॥ १७७ ॥ अल्पे यथा-मात्रया विलेपनं ताम्बूलं चोपयुज्य (?) । परिमाणे यथा-मात्राशी सर्वकालं स्यात् (?) । धने कर्णभूषणेऽक्षिनिमेषकाले तालाङ्गे च (मात्रा) । कात्स्न्ये यथा-हस्तमात्रमभिकुण्डम् । अवधारणे यथा-न स्नानमात्रगमनोत्सव-भूषणानाम् (?) । स्वार्येऽपि यथा-तावन्मात्रम् । चीयते चिन्त्यते वा चित्रम् । नानावर्णे च (चित्रम्) । चित्रकं तु तिलकम् । चित्रा सुमद्रानक्षत्रयोः । कलं दुर्बलं त्रायते कलत्रं कलयति वा ॥ १७८ ॥ पाति पीयतेऽनेन च पात्रम् नदीकूलान्तरे यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तारि (पात्रम्) । पतन्ति यान्त्यनेन पत्रम्, पर्णेऽपि । निदेश आज्ञा, शासनं शास्यतेऽनेन शास्त्रम् । शस्यतेऽनेन शस्त्रम् ॥ १७९ ॥ जटा वृक्षमूलं, अंशुकं पटोऽत्र, नयति नीयतेऽनेन नेत्रम् । मन्थानरज्जौ बस्तिनाड्या-मक्षि च (नेत्रम्) । क्षिणोति क्षीयते वा क्षेत्रम् । केदारे सिद्धस्थाने गणित-

- 1 Vesture. १८१ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा-दाने वने ऽपि च, ।  
 2 A sacrifice.  
 3 Constant alms. 4 A forest. 5 Fraud. 6 Means.  
 1 Object of percep- अजिरं विषये काये ऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि, ॥  
 tion. 2 A body.  
 3 A courtyard. 4 Wind. 1 Ether; the sky. 2 Apparel. 3 Ambergris.  
 1 A realm. १८२ चक्रं राष्ट्रे ऽप्यक्षरं तु मोक्षे ऽपि, क्षीरमप्सु च, ।  
 2 A wheel.  
 3 A sharp discus. 4 An army. 5 Multitude. 6 A mill. 7 A potter's wheel.  
 8 A whirlpool. 9 Ruddy goose. 1 Exemption from transmigration.  
 2 A letter. 3 Brahman. 4 Siva. 5 Unalterable. 1 Water. 2 Milk.  
 1 Gold. स्वर्णे ऽपि भूरि-चन्द्रौ द्वौ, द्वार-मात्रे ऽपि गोपुरम्, ॥  
 2 Frequent numerous.  
 3 Brahma. 4 Vishnu. 5 Siva. 6 Moon. 7 Camphor. 8 water.  
 1 A door. 2 A town gate. 3 Sort of grass.  
 1 A cavern. १८३ गुहा-दम्भौ गह्वरे द्वे, रहो ऽन्तिकमुपह्वरे, ।  
 2 Pride.  
 3 A forest. 4 An Arbour. 1 Near. 2 Solitude.  
 1 Front, fore-part. पुरो ऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥  
 2 More.  
 3 Top, summit. 4 Point. 5 Assemblage. 6 Four mouthfuls. 7 Chief.  
 1 A house. 2 A town. 3 A body. 4 City of Patna.  
 3 The sea. १८४ मन्दिरं चाथ राष्ट्रे ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे, ।  
 1 A house. 1 A country, or realm. 2 Calamity.  
 2 A town.  
 3 The sea.  
 1 Fear, dread. दूरो ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे, वज्रो ऽस्त्री हीरके पवौ, ॥  
 2 A hole in the ground. 3 Little. 4 A cavern. 1 A diamond. 2 The thunderbolt.

व्यवहारे च (क्षेत्रम्) । क्रोडः सूकरः, तस्य सुखाग्रं घोणा, पुनन्त्यनेन पोत्रं, हल-  
 सूकरयोः पुत्रः (  $\frac{3121908}{3284}$  ) दून् । गूयते शब्दयत्नेन गां त्रायते च गोत्रं, चशब्दा-  
 त्कुले शैले च । गोत्रा तु भूः, गोसमूहश्च ॥ १८० ॥ सीदन्त्यत्र सत्त्रं, दम्भे साधने  
 चशब्दात् । अजन्त्यत्राजिरं, विषये रूपादौ । अपिशब्दात्प्राज्ञे (अजिरम्) ।  
 अम्बतेभ्यस्ते वाम्बरम् । सुगन्धद्रव्यभेदेऽपि (अम्बरम्) ॥ १८१ ॥ करोतेश्चकनेश्च  
 रूपं (चक्रम्) । अपिशब्दादायुधे रथाङ्गे सैन्ये राष्ट्रे तैलिककुलालाद्युपकरणे च  
 (चक्रम्) । चक्रस्तु चक्रवाके । दुस्वोगधुणावर्तयोश्चक्रिका । न क्षरत्यक्षरम् । अपि-  
 शब्दाद् ब्रह्मपरब्रह्मणोः (अक्षरं) । घस्यते क्षीरम्, चशब्दाद् दुग्धे । अपिशब्दा-  
 त्प्रभृतेन्द्रोः (भूरिचन्द्रौ), भवति भूरि । अपिशब्दात्पुरद्वारे, गोप्यते गोपुरम् ॥ १८२ ॥  
 गुह्यते गुहा, भिदादिः पिद्भिदादीति, (  $\frac{3121908}{3284}$  ) । गाहनं गाह्यते वा गह्वरं,  
 निकुञ्जेऽपि । रहो निर्जनं, उपह्वरन्तेऽत्रोपह्वरम् । पुरो यथा-अग्रेसरः । अधिकं यथा-साग्रं  
 शतम् । उपरि यथा-वृक्षाग्रम्, अगत्यग्रम् । भिक्षाभेदेऽपि (अग्रं), यत्स्मृतिः-प्रास-  
 प्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं प्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ( ? ) ॥  
 मुख्ये तूपचारात्, यथा-अग्रहारः । चशब्दः पुरापेक्षः, सर्वतोभद्रादिशाने देहेऽपि  
 पुरम्, पिपतिं पृथ्यते च, ॥ १८३ ॥ मन्दतेऽत्र मन्दिरम् राजते राष्ट्रं, विषयो जनपदः ।

- 1 Chief. १८५ तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे, ।  
 2 Right conclusion.  
 3 A weaver's batten. 4 Raiment. 5 Responsibility of a Realm.  
 6 Dependence. 7 A sacred book. 8 An excellent medicament.  
 1 Handle of a fan औशीरश्चामरे दण्डे ऽप्यौशीरं शयनाऽऽसने, ॥  
 of cow's hair.  
 2 A bed. 3 Chair or stool. 4 Fragrant root.  
 1 Tip of an १८६ पुष्करं करि-हस्ताऽग्रे वाद्य-भाण्ड-मुखे जले ।  
 elephant's trunk.  
 2 Head of drum. 3 Water.  
 4 Sky. 5 Edge of a व्योम्नि खङ्ग-फले पद्मे तीर्थौषधि-विशेषयोः ॥  
 scimitar.  
 6 Lotus. 7 Holy place. 8 A Drug.  
 1 Interval. १८७ अन्तरमवकाशाऽवधि-परिधानान्तर्धि-भेद-तादर्थ्ये ।  
 2 Period.  
 3 Clothing. 4 Covering. 5 Difference. 6 Same. 7 A weak point.  
 8 A hole. 9 Own. छिद्राऽऽत्मीय-विना-बहिरवसर-मध्ये ऽन्तरात्मनि च, ॥  
 10 Without. 11 Outside.  
 12 Opportunity. 13 Midst. 14 Supreme being. 15 Similar. 16 Other.

उपद्रवे यथा-परराष्ट्रभयम् । इ भये, इ विदारणे, श्वभ्रे दर्शयि । दरेति-ईषदर्थेऽव्ययं  
 देश्यं पदं वा, यथा-दरदलितहरिद्रापिञ्जराण्यङ्गकानि ( राजशेखरः ? ) । वज्रत्येव  
 न प्रतिहन्यते वज्रं, हीरको मणिव्यधकं रत्नम् । वज्रोऽशनश्च ॥ १८४ ॥ तन्यते  
 तन्यते वा तन्त्रम् । प्रधाने यथा-द्वित्वमन्त्रम् । सिद्धान्ते यथा-चतुःपीठमिदं  
 तन्त्रम् । सूत्रवाये यथा-तन्त्रवायः । परिच्छदे यथा-तन्त्रपतिः । अत एव  
 स्वमण्डलचिन्ता तन्त्रम् । आयत्तेऽपि यथा-स्वतन्त्रः । शास्त्रप्रक्रियाशब्दव्युत्पत्ति-  
 रौषधादि च, यथा-साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा श्वेतो धावति ( भाष्य० ? ) । उच्यते  
 कास्यत इत्यवगमात्, दण्डो यष्टिः । शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम् ( औशीरं ) ।  
 अपिशब्दादुशीरस्येदं ( औशीरम् ) ॥ १८५ ॥ वाद्यभाण्डे मुरजस्य मुखे, तीर्थ-  
 विशेषे यथा-पुष्करं दुष्करं गन्तुम् । औषधविशेषे यथा-पुष्करमूलानि ॥ १८६ ॥  
 अन्तं रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा-अन्तरं देहि ( वा० रा० ? ) । अवधौ यथा-  
 मासान्तरे देयम् । परिधाने यथा-अन्तरे शाटका अन्तःपरिधानीया इत्यर्थः  
 ( काशिका० पृ. ११ ) । अन्तर्धौ यथा-पर्वतान्तरिताः स्त्रियः ( ? ) । भेदो  
 विशेषः, यथा-अन्तरज्ञो भव सदा धनस्य च जनस्य च ( ? ) । तादर्थ्यं  
 यथा-ओदनान्तरस्तण्डुलः । छिद्रे यथा-अन्तरे लब्ध्वारेः प्रहरेत् ( ? ) । आत्मीये  
 यथा-अयमभ्य[त्य]न्तरो मम ( ? ) । विनार्थे यथा-अन्तरेण पुरुषकरं न किञ्चित्सि-  
 द्ध्यति ( ? ) । बहिरर्थे यथा-अन्तरे चाण्डालगृहा बाह्या इत्यर्थः । अवसरे यथा-  
 अन्तरज्ञः सेवकः । मध्ये यथा-आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः  
 ( महानाद० ५-२५ ) । अन्तरात्मनि यथा-अन्तरात्मा, तथा च, दृष्ट्वान्तरं  
 ज्योतिरुपराराम ( कु. ? ) । चशब्दादन्यार्थे यथा-वस्वन्तरम् ॥ १८७ ॥

1 Fragrant root of grass. १८८ मुस्ते ऽपि पिठरं, राज-कशेरुष्यपि नागरम्, ।

2 Cyprus rohmdas. 3 A boiler.

1 Cyprus pertenuis. 2 Ginger. 3 Belonging to a city.

1 Very dark.

2 Mischievous,

destructive. 3 Vicious elephant.

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके मेघ-लिङ्गकम्, ॥

1 Pale red.

2 White. 3 Yellow.

4 Clean. 5 White mustard.

१८९ गौरो ऽरुणे सिंते पीते, व्रणकार्यप्यरुक्करः, ।

जठरः कठिने ऽपि स्यादधस्तादपि चाऽधरः ॥

1 Hard. 2 Old.

3 The belly.

1 Inferior, low. 2 The lip. 3 Less. 4 Difficult.

1 Unperplexed.

2 Attentive.

१९० अनाकुले ऽपि चैकाग्रो, व्यग्रो व्यासक्त आकुले, ।

1 Distracted. 2 Perplexed. 3 Frightened.

1 Superior, high.

2 Northern.

3 Excellent. 4 Answer. 5 Son of Virata.

उपर्युदीच्य-श्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥

1 Inferior. 2 Southern. 3 Worse. 4 Excellent. 5 Silent.

1 Distant, remote.

2 Other.

3 Preeminent. 4 Subsequent. 5 An enemy.

१९१ एषां विपर्यये श्रेष्ठे, दूराऽनात्मोत्तमाः पराः, ।

1 Sweet.

2 Pleasing.

3 Poison.

स्वादु-प्रियौ च मधुरौ, क्रूरौ कठिन-निर्दयौ, ॥

1 Hard. 2 Pitiless; cruel. 3 Destructive. 4 Terrible.

अपिशब्दास्थाल्यां ( पिठरं ), पिठ अवयवे । राजकशेरुर्जलजकन्दविशेषः ( नागरम् ) । अपिशब्दाच्छुण्ठी, नगरभवं च ( नागरम् ) । शर्वर्या भव शृणाति वा शार्वरं, घातुकश्चासाविभो हस्ती च ॥ १८८ ॥ गौर एव गौरः । अपिशब्दाद् भल्लातकः ( अरुक्करः ) । जठरि ( जायते ) जठरं अपिशब्दात्कुक्षौ । अपिशब्दादंष्ट्रे ह्रीने दुर्धरे च ( अधरः ) ॥ १८९ ॥ अपिशब्दादवहिते, एकमग्रं चिन्तनीयमस्यैकाग्रः । विविधमग्रमस्य व्यग्रः, विशेषेणागति वा । उपरि यथा—इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा—उत्तरे कुरवः । श्रेष्ठे यथा—लोकोत्तरम् । अपिशब्दाद्वाक्ये यथा—निरुत्तरीकृतः । प्रतिवाक्ये यथा—प्रश्नश्चोद्यधिया पृच्छा तस्य भञ्जनमुत्तरम् ( ? ) । अतिशयेनोद्भूतमुत्तरम् । नास्त्युत्तरमत्रानुत्तरम् ॥ १९० ॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये बुद्धे दक्षिणेऽधमे वचनाभावे च ( अनुत्तरः ) । अनात्म-त्मनोऽन्यः ( परः ) । उत्तमोऽत्रोत्तरतः पूर्वादन्त्यः शत्रुश्च ( परः ), पिपतीति परः । मधु माधुर्यमस्यास्ति मधुरः, ऊषसुषीतिरः, ( १९१४ ) कृणाति कृन्तति वा क्रूरः ॥

- 1 Generous. १९२ उदारौ दातृ-महतोरितरस् त्वन्य-नीचयोः, ।  
 2 Great.  
 3 Gentle. 4 Unperplexed. 1 Other. 2 Low, vile.  
 1 Indolent.  
 2 Independent, uncontrolled. मन्द-स्वच्छन्दयोः स्वैरः, शुभ्रमुदीत-शुक्लयोः ॥  
 1 A Great shower. 'आसारो वेगवद्वर्षं सैन्यप्रसरणं तथा ॥ १७ ॥  
 2 Incursion of an army. 3 Hail stones. 4 Excellence. धाराम्बुपाते चोत्कर्षे ऽस्त्रौ कटाहे तु कर्परः ।  
 1 Beautiful. 1 A fine pot. 2 Skull. 3 A pot sherd.  
 2 Humble. बन्धुरं सुन्दरे नम्रे गिरिर् गेन्दुकशैलयोः ॥ १८ ॥  
 1 A pot. 1 Yellow substance. 2 Mountain.  
 2 An oblation. चरुः स्थाल्यां हविःपक्ता ऽवधीरः कातरे चले ॥ १९ ॥  
 1 A fool. 2 Movable.

इति रान्ताः ।

- 1 Lock on the crown of the head. १९३ चूडा किरीटं केशाश् च संयता मौलयस् त्रयः, ।  
 2 A diadem. 3 Hair tied on the head. 4 Head.  
 1 The tree *Pilu*.  
 2 An elephant. द्रुमप्रभेद-मातङ्ग-काण्ड-पुष्पाणि पीलवः, ॥  
 3 An arrow. 4 A Flower. 5 An Atom.  
 1 YAMA.  
 2 Measured time. १९४ कृतान्ताऽनेहसोः कालश्, चतुर्थे ऽपि युगे कलिः, ।  
 3 Death. 4 Infinite time. 5 Black.  
 1 The fourth age. 2 A quarrel. 3 War, battle. 4 Unblown flower.  
 1 A deer.  
 2 A lotus. 3 Water. स्यात् कुरङ्गे ऽपि कमलः, प्रावारे ऽपि च कम्बलः, ॥  
 4 Laxmi. 5 An excellent woman. 1 A blanket. 2 A dewlop.  
 3 Chief of serpents. 4 Water.  
 1 Tax, revenue. १९५ करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्, ।  
 2 An oblation.  
 3 Wrinkle. 4 Bali.  
 1 Bulkiness.  
 2 Strength. स्थौल्य-सामर्थ्य-सैन्येषु बलं ना काक-सीरिणोः, ॥  
 3 Army, forces. 4 A crow. 5 Balarama.

॥ १९१ ॥ उच्चैरारात्युदारः, अनाकुलेऽपि । इतं राति-एति वा-इतरः । स्वेनेतं स्वस्य-ईरो वा स्वैरः, स्यादीरेरिणोः ( वा० ३६०६ ) इति वृद्धेकादेशौ । शोभते शुभ्रम् ॥ १९२ ॥ अथ लान्ताः । संयता बद्धाः केशा मौलिः, मूल प्रतिष्ठायां, मूढ् बन्धने वा । द्रुमविशेषः पीलुः । मातङ्गोऽत्र हस्ती, पीलु गतौ ॥ १९३ ॥ अनेहा कालः क्षणश्रुत्यादिः, कलयति भूतानि कलयत्यायुर्वा कालः । महाकाले मृत्यौ कृष्ण-वर्णं च ( कालः ) । अपिशब्दात्कलहे, निरर्थके रणे तूपचारात् ( कलिः ), कल क्षेपे । अपिशब्दात्पद्माभसोः कमलम् । कमला तु श्रीः । कमलते कुत्सितमलति च ( कमलम् ) । अपिशब्दात्सास्त्रायां नागविशेषे च, काम्यते कुत्सितं लति वच कम्बलः ॥ १९४ ॥ करो राजग्राह्यः, पूजोपकरणमुपहारः, प्राण्यङ्गजस्त्वक्सकोचः



1 A whirlwind.

2 Rheumatic.

1 Wicked.

2 A tiger.

3 A serpent. 4 Vicious elephant.

1 Sin. 2 Filth.

3 Excretion.

4 Dregs. 5 Rust.

1 A lance.

2 A gnomon.

3 A stake. 4 A post. 5 Flame. 6 A blow on the breast. 1 A corner. 2 The

hollow above the hip. 3 Sharp edge. 4 Mark. 5 Arrow. 6 End. 7 Handful.

1 A mechanical art. १९८ कला शिल्पे काल-भेदे चाऽऽली सख्यावली अपि, ।

2 A measure of  
time. 3 A part.

1 A companion. 2 A row. 3 Calamity.

4 Digit of the moon. 5 Long note.

1 Tide. 2 Time.

3 Limit. 4 Sea shore.

अवध्यम्बु-विकृतौ वेला काल-मर्यादयोरपि, ॥

(बलिः) । आद्य ओष्ठ्यादिरन्त्यो दन्त्योष्ठ्यादिरिति विशेषो न गणितः । बल प्राणने, बल संवरणे, दैत्येऽपि बलिः । स्थौल्यादौ रूपात्कीवे ( बलं ), काकहलधरयोस्तु ना पुंलिङ्गः (बलः) ॥१९५॥ वातात्समूहे च ( वा.  $\frac{३}{१} \frac{२}{२} \frac{०}{८}$  ), तं न सहत इति—ऊलः । उन्मत्तेऽप्याहुः, वातुलवातलौ च दृश्येते । विविधमालमनर्थोऽस्माद्व्यालः । अड उद्यमे, व्याडोऽपि । स्त्रियां तु व्याली ॥ १९६ ॥ मलयति मलते वा देहं च मलः, विद् गृथं, किट्टं कलङ्कः । स्मृतौ तु—वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विद् कर्णविष्णखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम् ( मनु. ५-१३५ ) ॥ शूल रुजायां, रुग्वातदोषः, यदाहुः—शूलं वर्ततेऽनिलात् (?) । शङ्खौ कीलके (कीलः), अपिशब्दा-ज्वालायां, कील बन्धे । क्षतौ प्रहरणविशेषे कीला, यद्वात्स्यायनः—कीला उरसि कर्तरी शिरसि विद्धा कपोलयोः । पात्यतेऽनया पालिः स्त्रीलिङ्गा अभिर्धारा । अङ्के यथा—कपोलपाली, कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थः । अङ्कपालीत्यत्राङ्को वक्षः, यच्छाश्वतः—मुखाङ्कनाभिमेदूक्ष्मातालमानेति (?) । पङ्क्तौ यथा—पालीयं चम्पकानाम् । ( रत्ना. ३-८ ) प्रान्ते यथा—कर्णपाली, तथा सितपटच्छन्नपालीं कपालीम् (?) । लोकाः कल्पितभोजनेऽप्याहुः ॥ १९७ ॥ शिल्पे गीतादौ, कालविशेषे, यद्वोचत्—अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला (पृ० ३४) । चशब्दादंशे यथा—चंद्रकला, निष्कलः । निवृत्त्या [ त्या ]द्याश्चाष्टत्रिंशत्कलाः । तालेषु गुरुः कला । आ—अलति भूषयत्याली, आलाति च । अपिशब्दादालिरनर्थः । जलधिजलविकारे वेला, तटेऽप्युपचारात्, वेल

- 1 The Pleiades. १९९ बहुलाः कृत्तिका गावो, बहुलो ऽम्रौ शितौ त्रिषु, ।  
 2 A cow.  
 3 Many. 4 Fire. 5 Black. 6 Cardamum. 7 The dark half of a mouth.  
 1 Sport.  
 2 Gesture. लीला विलास-क्रिययोरुपला शर्करा ऽपि च, ॥

1 A stony nodule. 2 Manufactured sugar. 3 Stone. 4 A gem. 5 Sugarcane.

- 1 Blood. 2 Water. २०० शोणिते ऽम्भसि कीलालं, मूलमाद्ये शिफा-भयोः, ।  
 1 Origin. 2 Root. 3 An Asterism. 4 Wealth. 5 Water. 6 Corn.

- 1 A multitude. जालं समूह आनाय-गवाक्ष-क्षारकेष्वपि, ॥  
 2 A net.  
 3 A window. 4 An unblown flower. 5 Pride. 6 Magic.

- 1 Disposition. २०१ शीलं स्वभावे सद्-वृत्ते, सस्ये हेतु-कृते फलम्, ।  
 2 Good conduct.  
 1 Fruit. 2 Result. 3 Edge of a weapon. 4 Profit. 5 Nutmeg. 6 Pearl. 7 Shield.

- 1 A roof. 2 A film छदिर्-नेत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना, ॥  
 over the eye.  
 3 Multitude. 4 Retinue.

चलने । कालोऽवसरः, मर्यादायां यथा-उद्वेलः ॥ १९८ ॥ बहुलाः कृत्तिका नाम नक्षत्रं, बहुत्वं तारकाणां बहुत्वात्, शितौ कृष्णवर्णे, वहन्ति बहुलाः, बहु लाति च । वहति हव्यं बहुलाख्योऽग्निः । बहुलं प्रभूतं प्रायिकं च । बहलशब्दोऽप्यस्ति धनतार्थो बहुत्वार्थश्च । लोङ् श्लेषणे, विलासश्चेष्टालंकारोपलक्षणम्, इष्टजनस्यानुकृति-लीलिते भरतोक्तो भेदो नात्र विवक्षितः । क्रिया कायिकः परिस्पन्दः ( लीला ) । उपलाति-उप्यते वा-उपला शर्करा-अश्मरूपा मृत्, अश्मखण्डिका वा । अपि शब्दादिक्षुविकारः, यथा-सितोपला । उपलस्त्वश्मा ॥ १९९ ॥ कील्यते बध्यते-कीलालम् । मूल प्रतिष्ठायां, मूङ् बन्धने, आद्ये यथा-मूलप्रकृतिरविकृतिः ( सांख्य-कारिका ३ ), मूलं धनम् । शिफा वृक्षजटा, भं नक्षत्रविशेषः ( मूलम् ) । अन्ति-केऽपि यथा-वृक्षमूलम् । जल धान्ये । आनायो रज्जुवितानः ( जालम् ) । गवाक्षे यथा-जालान्तरगते भानौ ( मनुः ? ) । क्षारको मुकुलवृन्दम् अपिशब्दाद् दग्धे, इन्द्रजाले च ( जालम् ) ॥ २०० ॥ शील समाधौ, स्वभावे यथा-हरणशीलः । शोभने वृत्ते ( यथा )-शीलधनः साधुः । सस्ये ( फलं ) यथा-ओषध्यः फलपा-कान्ताः ( मनुः ३-४६ ) । हेतुना कृते यथा-अधिभ्रयणादेः पाकः फलम् । आयुधग्रे लाभे फलके, आम्नादौ धान्यादिकणे च ( फलम् ) मुक्तादौ तूपचारात् । छदिर्गृहाच्छादनं, नेत्ररुजि यथा-तिमिरं काचतां याति पटलं तदुपेक्षया ( चरक ० ? ) । समूहे यथा-पयोदपटली, पटं विस्तारं लाति पटलम् ॥ २०१ ॥

1 Bottom. 2 Essential character. २०२ अधः-स्वरूपयोरस्त्री तलं, स्याच् चामिषे पलम्, ।

3 Surface. 4 Palm with expended finger. 5 Span.

6 A guard for an archer's arm. 1 Flesh. 2 A measure of four Karshas.

1 Submarine fire.

और्वाऽनलेऽपि पातालं, चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु, ॥

2 The infernal regions. 3 Hole.

1 Clothes, vesture. 2 Low, inferior.

1 A hole filled with stakes.

२०३ कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषाऽनले, ।

2 Conflagration of chaff.

1 Absolute, certain.

निर्णीते केवलमिति त्रि-लिङ्गं त्वेक-कृत्स्नयोः, ॥

2 Alone, sole. 3 Entire.

1 Adequacy.

२०४ पर्याप्ति-क्षेम-पुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु, । 4 Expert.

2 Safety. 3 Virtue.

1 A shoot or sprout.

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री, त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च, ॥

2 Coral. 3 The neck of a lute.

1 Stupid. 2 Bulky.

1 Having projecting teeth. 2 High.

२०५ करालो दन्तुरे तुङ्गे, चारौ दक्षे च पेशलः, ।

3 Terrible. 4 Soft.

1 Beautiful. 2 Expert. 3 Soft.

1 Ignorant.

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्, लोलश् चल-सतृष्णयोः ॥

2 Young, a child.

3 Hair. 4 Tail of a horse. 5 Perfume.

1 Tremulous. 2 Thirsty.

1 A house.

‘कुलं गृहेऽपि तालाङ्के कुबेरे चैककुण्डलः’ । १९ ।

2 Family.

3 High personage. 4 Kubera. 5 Group.

अधो यथा-पादतलम् । स्वरूपे यथा-तनुतलोदरी । पृष्ठेऽपि यथा-भूतलम् । चपेटेऽपि यथा-तलप्रहारः । वितस्तौ तलः, यथा-पङ्क्युग्मक-स्तलस्तालो वितस्तिः शङ्कुराननम् । तलं च प्रकोष्ठे ज्याघातरक्षार्थं चर्म । चशब्दात्कर्षचतुष्टयेः ( पलं ), आमिषे मांसे, पल रक्षणे । अपिशब्दाद्रसातले ( पातालं ), पतति [ पिबति ] पातमालाति च । चिल वसने, अधमे चेलद् पचादि चेलखेटकटुकेति (  $\frac{६१२११२६}{३८६०}$  ), यथा-ब्राह्मणिचेली ॥ २०२ ॥ कोः कूलं कुत्सितं वा कूलं कुकूलम् । इतिशब्देन मान्तमव्ययमिति ध्वनितं, यथा-साधुश्चैत्रः केवलं मूर्खः, केवृ सेचने । एकोऽत्रासहायः ( केवलः ) । कृत्स्ने यथा-न केवलं भुवो भर्ता ( ? ) ॥ २०३ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यं यथा-कुशलं कटकरणे । क्षेमे यथा-कुशलं ते भूयात् ( ? ) । पुण्ये यथा-कुशलकृद्वाजकः, कुशान्-लातीति । ( कुशलः ) शिक्षितत्वेन नैपुण्यं लक्ष्यते । प्रवते प्रवालं, यातेर्वलत्तेर्वा रूपम् । अङ्कुरोऽत्र किसलयः ( प्रवालम् ) । अपिशब्दाद् विद्रुमे वीणादण्डे च ( प्रवालः ) । स्थूलं परिबृंहणे जडः स्थूलोऽतीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । अपिशब्दात्पीवरे ( स्थूलः ) ॥ २०४ ॥ करोति कृष्णोति च करालः । चशब्दान्मृदौ ( पेशलः ), पीङ् पाने पिश अवयवे वा । अपिशब्दात्केशे हीवरे वालधौ च ( बालः ), बाडू अङ्गावे वल संवरणे च । लुड विलोडने, सतृष्णो लौल्यात् ॥ २०५ ॥

- 1 Woman-hood.  
2 Disrespect.

स्त्रीभावावज्ञयोर् हेला, हेलिः सूर्ये, रणे हिलिः ॥ १९ ॥

1 The sun. 1 A battle.

- 1 Plough. 2 King.  
3 Wine.

हालः स्यान् नृपतौ मध्ये, शकलच्छदयोर् दलम् ।

1 A piece. 2 Cover. 3 Leaf.

- 1 Brush.  
2 Cotton bed.  
1 Pierce. 2 Battle.

तूलिश् चित्रोपकरणशलाका-तूलशय्ययोः ॥ २० ॥

तुमुलं व्याकुले शब्दे शङ्कुली कर्णपात्यपि' । २१ ।

1 Ear of corn. 2 An ear disease.

इति लान्ताः ।

- 1 A forest.  
2 Fire in a forest.

२०६ दव-दावौ वनाऽरण्यवह्नी, जन्म-हरौ भवौ, ।

1 Birth. 2 Siva. 3 Acquisition. 4 World. 5 Existence. 6 Safety.

- 1 A counsellor.  
2 A companion.

मन्त्री सहायः सचिवौ, पति-शाखि-नरा धवाः, ॥

1 A husband. 2 Lythrum fruticosum. 3 A man.

- 1 A mountain. 2 A  
sheep. 3 The sun.

२०७ अवयः शैल-मेषाऽर्का, आज्ञाऽऽह्वानाध्वरा हवाः, ।

1 Command. 2 Call. 3 Sacrifice.

- 1 A living being.  
2 Existence.

भावः सत्ता-स्वभावाऽभिप्राय-चेष्टाऽऽत्म-जन्मसु, ॥

- 3 Nature. 4 Intension. 5 Substance. 6 Gesture. 7 Soul. 8 Birth.

- 9 Thing. 10 Pleasure. 11 Venerable. 12 Learned.

अथ वान्ताः । दूयन्तेऽनेनेति, दुजो विभाषा (?) इति घञ्, यत्कात्यः-दवो वन-  
गतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते । हरो रुद्रः (भवः), भावेऽपादाने च-अप् । प्राप्ति-  
संसारसत्ताकल्याणेष्वपि (भवः) । मन्त्री बुद्धिसचिवः, सह-अयते सहायः कर्म-  
सचिवः, सचति समवैति सचिवः । पतिर्भर्ता, शाखी वृक्षविशेषः, धवति धूयते  
वा धवः ॥ २०६ ॥ अवत्यविः । ह्वयनं हवः, भावेऽनुपसर्गस्येति (३।३।७५) ह्वः  
संप्रसारणं, अप् च । ह्वयतेऽस्मिन्हवोऽध्वरः । पदसु (अर्थेषु) कर्तरि भावे चार्थानु-  
गुण्यात् (घञ्) । सत्तायां यथा-कालभावयोः सप्तमी-गोषु दुह्यमानासु गतः ।  
स्वभावे यथा-भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् (घटखर्परः २२) । अभिप्राये यथा-  
भावानुवर्ती भृत्यः । तात्पर्येऽत एव (यथा)-अयमत्र भावार्थः । चेष्टा क्रिया यथा-  
घातार्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते (ह. का.) । लीलापि चेष्टैव (यथा) भावा-  
लसा विलासिन्यः (?) । आत्मनि यथा-स्वं भावं भावयेद्योगी (?) । जन्मनि यथा-  
नासतो विद्यते भावः (भगवद्गीता २-१६) । वस्तुनि च यथा-भावाश्चित्तजया  
भवन्ति भवता भाव्यन्त एते यथा (?) । रतिवेगे च यथा-प्रमाणकालभावभ्यो  
रतावस्थापनम् (?) । प्रवृत्तिनिमित्ते च, भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः ।  
विभूतियोनिस्त्वप्रसिद्धे स्थाय्यादौ च, यदाहुः-विभावः स्थायिसंज्ञश्च सानुभावोऽथ  
सात्त्विकः । व्यभिचारी च पञ्चैते भावभेदाः ॥ पूज्ये च यथा-मान्यो भावेति

- 1 Production. २०८ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भ-मोचने, ।  
 2 Fruit. 3 Blossom.  
 4 Bringing forth. 5 Offspring.
- 1 Distrust. अ-विश्वासे ऽपह्वे ऽपि निहृतावपि निह्वः, ॥<sup>3</sup> Conceal-  
 2 Denial. ment.
- 1 Elevation. २०९ उत्सेकाऽमर्षयोरिच्छा-प्रसरे मह उत्सवः, ।  
 2 Impatience.  
 3 Formation of wish. 4 Festival.
- 1 Dignity, अनुभावः प्रभावे च सतां च मति-निश्चये, ॥  
 authority.  
 2 Firm opinion. 3 Certainty. 4 Hint.
- 1 Generative २१० स्याज् जन्म-हेतुः प्रभवः स्थानं चाऽऽद्योपलब्धये, ।  
 Cause. 2 Origin.  
 3 Source. 4 Strength.
- 1 Son of a शूद्रायां विप्र-तनये शस्त्रे पारशवो मतः, ॥  
*Brahmana* by a  
*Sudra* woman. 2 Battle axe. 3 A son born in adultery.
- 1 The polar star. २११ ध्रुवो भ-भेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु, ।  
 2 Certain.  
 3 Perpetual. 4 A stake. 5 Motionless. 6 Siva. 7 Burden of song.
- 1 A kinsman. स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्व्वात्मीये, स्वो ऽस्त्रियां धने, ॥  
 2 The soul.  
 3 One's own. 4 Wealth.

वक्तव्यः किञ्चिद्भूतस्तु सारिषः ( भरतः १७, ७४ ) ॥ २०७ ॥ प्रसवनं प्रसूयते च प्रसवः । अपत्ये च ( प्रसवः ) ॥ २०८ ॥ उत्सेक उद्रेकः, इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः ( उत्सवः ) । मह इति सप्तमी, पु प्रसवैश्वर्ययोः पू प्रेरणे च । प्रभावे यथा-महानुभावः । चशब्दाद् भावसूचके, यदाहुः-अनुभावस्त्वभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनात् (?) ॥ २०९ ॥ जन्महेतुः पित्रादिः, प्रभवत्यस्मात्प्रभवः । प्रथममुपलब्ध्यर्थो देशश्च प्रभवः, यथा-हिमवान् गङ्गायाः ॥ २१० ॥ भविशेषे यथा-औत्तानपादिः ( ध्रुवः ) । निश्चिते क्लीबं ( यथा )-ध्रुवं मूर्खोऽयम् । शाश्वते यथा-जातस्य च ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ( भगवद्गीता २-२० ) । कीले निश्चले च ( ध्रुवः ) । क्वचित् ध्रुवा गाने च, यदाह-ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः ( बा. रा. १।१९ ) । आत्माःत्मीयज्ञातिधनवचनो हि स्वशब्दः, स्यति सीयते वा स्वः । ज्ञातौ यथा-उल्मुकानीव भान्ति स्वाः (?) । आत्मनि यथा-हृदि स्वमवलोकयन् (?) । आत्मीये यथा-स्वदारनिरतः । धने यथा-प्रभृताः स्वा न दीयन्ते (?) ॥ २११ ॥ स्त्रियाः कटीवस्त्रस्य बन्धनं, यत्कात्यः-नीविराग्रन्थनं नार्या जघनस्थस्य वाससः । परिपणो राजपुत्रादिवन्धकः ( नीविः ) । अपिशब्दादायव्ययविशुद्धं धनं कारा च ( नीविः ) । शिनोति शिवा, फेरवा श्रगाली । हरीतकी, आमलकी च ( शिवा ) । शिवस्तु रुद्रः, शिवं भद्रम् । द्वौ द्वौ द्वन्द्वं, द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ( ८।१।१५ ) इति

1 Knot round a woman's waist. २१२ स्त्री-कटी-वस्त्र-बन्धे ऽपि नीवी परिपणे ऽपि च, ।

2 Mercantile stock. 3 A stake at play. 4 Prison.

1 GAURI. शिवा गौरी-फेरवयोर्, द्वन्द्वं कलह-युग्मयोः, ॥

2 A female jackal.

3 The yellow merobalan. 4 Green herb. 5 Siva (m). 6 Welfare (n).

1 Dispute, quarrel. 2 A pair.

1 Substance.

२१३ द्रव्याऽसु-व्यवसायेऽपि सत्त्वम-स्त्री तु जन्तुषु, ।

2 Breath.

3 A function. 4 Vigour. 5 An animal. 6 Life. 7 Quality. 8 Strength.

9 Nature. 10 Demon. 11 Benefit. 12 Existence. 13 Essence.

1 Neuter gender.

ह्रीबं नपुंसकं षण्ठे वाच्य-लिङ्गम-विक्रमे ॥

2 An eunuch.

3 Weak. 4 Idle. 5 Important.

इति वान्ताः ।

1 Man of the commercial tribe. २१४ द्वौ विशौ वैश्य-मनुजौ, द्वौ चराऽभिमरौ रक्षौ, ।

2 A man in general. 1 Spy. 2 War. 3 Conflict with a fierce animal. 4 A string.

1 A heap. 2 A sign of the zodiac.

द्वौ राशी पुङ्गमेषाऽऽद्यौ, द्वौ वंशौ कुल-मस्करौ, ॥

1 Family, race. 2 A bambu 3 Multitude.

1 Solitude.

२१५ रहः-प्रकाशौ वीकाशौ, निर्वेशो भृति-भोगयोः, ।

2 Display.

1 Wages, hire. 2 Enjoyment.

1 YAMA.

2 Small.

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्र-कर्षकयोस् त्रिषु, ॥

3 A cultivator. 4 A slayer of cattle. 5 An ape.

साधुः । मिथुने च ( द्वन्द्वम् ) ॥ २१२ ॥ द्रव्यं पारिभाषिकं विश्लेष्याख्यं, यदाहुः-  
वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः  
( ? ) ॥ यथा-सर्वे निविशतेऽपैति ( का० ? ) । असुषु यथा-उत्क्रान्तसत्त्वो मृगः  
( ? ) । व्यवसायोऽतिशयवद्दीर्घं यथा-सर्ववान्दीलसंपन्नः । जन्तौ यथा-सर्वहितः ।  
अपिशब्दाद् गुणे बले स्वभावे पिशाचे, आत्मलाभे सत्तायां सारे च ( सत्त्वम् )  
यत्कौटिल्यः-सत्त्ववन्तो मृद्भागाः । ह्रीवृ अघाष्टर्थे, षण्ठे उभयव्यञ्जने नपुंसक-  
लिङ्गम् ॥ २१३ ॥ कापि च-अत्यध्वगातिप्रणतौ प्राध्वौ प्राध्वं च बन्धने (  $\frac{२१४}{७७८८८८}$  ) ।  
अथ शान्ताः । ( वैश्ये ) यथा-विप्रक्षत्रियविद्वद्वाः ( पृ० १६२ ) । मनुजे यथा-विज्ञां  
पतिर्विष्टरभाजमारात् ( रघु० ५-३ ) । विड् गूथे, पान्त इत्येके । अभिन्नियतेऽ  
भिमरः प्राणनिरपेक्षस्तीक्ष्णाख्यः, यो द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिनं वा योधयति । रणेऽभिमर  
इत्येके, स्पश बाधनस्पर्शनयोः । बन्धे तु घञ् यथा-सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुः ।  
राति राशयति वा राशिः । पुञे यथा- धान्यराशिः । मेषवृषाद्या द्वादश राशयः ।  
वनुते वंशः, मस्करो वेणुः । ( वंशः ) समूहस्तूपचारात् ॥ २१४ ॥ विकाशनं  
वीकाशः, उपसर्गस्य वजीति (  $\frac{२१५}{१०८८८८}$  ) दीर्घः, विविगतार्थे विशेषार्थे च ।

1 A place or spot. २१६ पदे लक्ष्ये निमित्ते ऽपदेशः स्यात्, कुशमप्सु च, ।  
 2 A butt. 3 A cause.  
 4 Fame.

1 Water. 2 Darbha grass. 3 Son of Rama.  
 4 Holy place. 5 Yoke. 6 Share of a plough.

1 Age, as youth, etc. 2 Wick of a lamp. 3 Border of a cloth. दशा ऽवस्था ऽनेकविधा ऽप्याशा तृष्णा ऽपि चाऽयता, ॥  
 1 Hope, desire. 2 Breath. 3 Region, quarter.

1 A woman. 2 A female elephant. २१७ वशा स्त्री करिणी च स्यात्, दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु, ।  
 3 A barren cow. 4 A daughter. 5 Subjection. 6 Wish. 7 Restraint.  
 8 Power. 9 Subject. 1 Knowledge. 2 Learned man. 3 Sight. 4 An eye.

1 Violent, 2 Hard. स्यात् कर्कशः साहसिकः कठोराऽमसृणावपि, ॥  
 3 Intangible. 4 Cruel. 5 Miserly.

1 Notorious. २१८ प्रकाशो ऽति-प्रसिद्धे ऽपि, शिशावज्ञे च वालिशः, ।  
 2 Light.  
 3 Display. 4 Clear. 1 Young. 2 Ignorant.

1 Destruction. 'नाशः क्षये तिरोधाने, जीवितेशः प्रिये यमे ॥ २१ ॥  
 2 Disappearance. 1 Lover. 2 Yama.

1 Wicked. नृशंसखड्गौ निखिशावंशुः सूर्येऽश्वः कराः ।  
 2 Sword. 1 The sun. 2 The rays of the sun.

1 Fast. 2 Rice. आश्वाख्या शालिश्याथे पाशो बन्धनशस्त्रयोः ॥ २२ ॥  
 1 Net. 2 Fetters. 3 Weapon.

इति शान्ताः ।

1 A god. 1 A fish. सुर-मत्स्यावनिमिषौ, पुरुषावात्म-मानवौ, ॥  
 1 The soul. 2 A man.

निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः । भृतौ यथा—प्रतिग्रहजप[ य ]विक्रय[ म ]निर्वेशाधि-  
 गतैरर्थैः (?) । भोगे यथा—स्व्यन्नपानं निर्वेशः (?) । कुत्सितं नाशयतीति कीनाशः ।  
 कीशकीकटकीचकाद्यर्थः की निपात इति श्रीभोजः । सर्व्वेऽपि ( कीनाशः ) ॥ २१५ ॥  
 अपदिश्यतेऽपदेशः, पदं स्थानं यथा—त्यक्तापदेशो यतिः (?) । लक्ष्ये यथा—सापदेशः ।  
 निमित्ते यथा—केनाप्यपदेशेनागतः (?) । प्रसिद्धौ च यथा—लब्धव्यपदेशः । कौ शेते  
 कुशयति च कुशम् । चशब्दाद्धर्मै ( कुशः ) । फाले तु कुशी, जानपदकुण्डेति ( ४११०४२ )  
 अथोविकारे ङीप् । दशति दश्यते च दशा । अपिशब्दाद्धतिः, पदान्ते तु दशाः  
 पुंवहुत्वे । आशासनमाशा महान्गार्धः । अपिशब्दाद्धिक् ( आशा ) ॥ २१६ ॥  
 चशब्दाद्धन्व्यगवी सुता वश्या च ( वशाः ) । वशः स्वायत्तः, इच्छा यन्त्रणा प्रभुत्वं  
 च । भावे कर्तरि करणे च क्तिप् ( दृश् ), दर्शनेऽक्षिण च । कृणाति कर्कशः, अमसृणः  
 पुरुषः ॥ २१७ ॥ प्रकाशते प्रकाशनं च प्रकाशः । अपिशब्दाद्धकटे— उद्ध्योते च  
 ( प्रकाशः ) । वालते वालिशः, वाड् आप्लावे । लक्ष्यं च—अग्रतो बाहुपाशेन



1 A crow. 2 Any bird which preys on fish. २१९ काक-मत्स्यात्-खगौ ध्वाङ्क्षौ, कक्षौ च तृण-वीरुधौ, ।  
3 A beggar. 1 Grass. 2 A climbing plant.

1 A halter or rein. 3 A side. 4 Wall. 5 Sin. 6 Objection in Argument.  
2 A ray of light. अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ, प्रैषः प्रेषण-मर्दने, ॥  
1 Despatch, sending. 2 Paining.

1 Partisan. 2 Side. २२० पक्षः सहाये ऽप्युष्णीषः शिरोवेष्ट-किरीटयोः, ।  
3 A braid of hair.  
4 Fortnight. 5 Argument. 6 Army. 7 Wing. 8 Thesis. 9 Inference. 10 Option.  
1 A turban. 2 A diadem.

1 Lustful. शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः, ॥  
2 A rat.  
3 Preeminent. 4 Virtue. 5 A bull. 6 Sign of zodiac. 7 Karna. 8 Shower.

1 A bud. २२१ कोषो ऽस्त्री कुङ्गले खड्ग-पिधाने ऽथौघ-दिव्ययोः ।  
2 A sheath.  
3 Treasure. 4 Oath. 5 A sacrificial pot. 6 Eye ball. 7 Testicle. 8 Dictionary.  
1 Gaming with dice. द्यूते ऽक्षे शारि-फलके ऽप्याकर्षो, ऽथाऽक्षमिन्द्रिये ॥  
2 A die. 3 A board for playing. 4 Attraction. 5 Drawing of a bow. 1 Organ of sense. 2 A dic.

3 A measure of 16 २२२ ना द्यूताऽङ्गे कर्ष-चक्रे व्यवहारे कलि-द्रुमे, ।  
karshas. 4 Wheel.  
5 Law suit. 6 The bellerick myrobalan. 7 The base of the Ear.  
1 Agriculture. कर्षूर् वार्त्ता करीषाऽग्निः, कर्षूः कुल्याऽभिधायिनी, ॥  
2 Fire with cowdung. 3 A channel.

केशपाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सवतो बन्धनं प्रिया [ये] (?) ॥  
अथ घान्ताः । न निमिषत्यनिमिशः । पुरि पुरि शयनात्पूरणात्पालनाच्च पुरुषः  
॥ २१८ ॥ मत्स्यानत्ति मत्स्याद् बकः, ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् । कषति कक्षः;  
वीरुत् लता । चशब्दात्पापे पार्श्वे भित्तौ च ( कक्षः ) पापे यथा-कक्षाय क्रमते कक्षा-  
यते, सन्नकक्षकष्टकृच्छ्राहनेभ्यः ( कण्वचिकीर्षायामिति ) ( वा० ३१७७९ ) पापे क्रमणे  
व्यङ् । पार्श्वेऽङ्गविशेषे यथा-त्व[म]दन्ताङ्कितपालिकक्षरुधिरक्लिन्नाग्रपुङ्खं शरम्  
( ? ) । भित्तौ यथा-सप्तकक्षान्तरा राजधानी ( ? ) । ईष उच्छे, प्रग्रहो वल्गादिः,  
रश्मिर्मरीचिः । ( प्रैषः ) प्रादूहोढोढ्वेषैष्विवति ( वा० ३१७७५ ) वृद्धिः ॥ २१९ ॥  
पक्ष परिग्रहे । अपिशब्दात्-केशे पक्षः समूहार्थः, पक्षः साध्य-  
विरोधयोः । बले काले पतत्रे च रचौ पार्श्वे विकल्पित ॥ उच्यते उष्णीषः । शुक्रले  
यथा-वृष्याः प्रयोगाः ( ? ) । मूषिके यथा-वृषदंशः । श्रेष्ठे यथा-पुरुषवृषः । सुकृते  
यथा-वृषो हि भगवान्धर्मः ( नारदः ? ), वर्षति वर्षयते च वृषः ॥ २२० ॥ कुप्यति  
कुष्णाति च कोषः, कुङ्गले कलिकामध्ये, अथौघो भाण्डागारं, दिव्यं शपथः । योन्यां  
पात्रविशेषेऽपि यथा-मूत्रकोषः, नेत्रकोषः । लोके तालव्यः शान्तोऽयम् । अपिशब्दा-  
दाकर्षणे, आकर्षणमाकृष्यते-आकर्षत्यस्मिन्वाकर्षः । अक्ष्णोत्यक्षं चक्षुरादि ॥ २२१ ॥  
द्यूताङ्गे यथा-स्त्रियोऽक्षा मृगया पानम् (?) । कर्षे यथा-अक्षः षोडश माषकाः (?) ।

- 1 Virility.  
2 Manly act.  
3 Semen.

२२३ पुम्-भावे तत्-क्रियायां च पौरुषं, विषमभ्यु च, ।

1 Water. 2 Poison.

- 1 A bribe. 2 Flesh.  
3 Food.

उपादाने ऽध्यामिषं स्यादपराधे ऽपि किल्बिषम्, ॥

1 An offence. 2 Sin.

- 1 Rain. 2 A country. 3 A year.  
4 Shower. 5 Eunuch.

२२४ स्याद् वृष्टौ लोक-धात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्, ।

- 1 Dancing.  
2 View.  
3 Intellect.

प्रेक्षा नृत्तक्षणं प्रज्ञा, भिक्षा सेवा ऽर्थना भृतिः, ॥

1 Service. 2 Begging. 3 Hire, wages. 4 Alms.

- 1 Splendour.  
2 Ray of light.

२२५ त्विद् शोभा ऽपि, त्रिषु परे, न्यक्षं कात्स्न्यं-निकृष्टयोः, ॥

1 Entire. 2 Inferior.

- 1 Perceptible.  
2 Superintendent.

प्रत्यक्षे ऽधिकृते ऽध्यक्षो, रूक्षस् त्वप्रेग्ण्यचिक्वणे, ॥

1 Unfriendly. 2 Rough.

- 1 A lac.  
3 Target;

‘व्याजसंख्याशरव्येषु लक्षं, घोघौ रवव्रजौ ।

1 A sound. 2 A multitude.

- 1 An ape. 2 Head.  
3 Wall. 4 Horn.

कपिशीर्षं भित्तिशृङ्गे ऽनुतर्षश् चषकः सुरा ॥ २३ ॥

1 Vessel. 2 Wine.

- 1 Disease. 2 Fault;  
3 Night.

दोषो वातादिके, दोषा रात्रौ, दक्षो ऽपि कुक्कुटे ।

1 Prudent. 2 A Cock.

- 1 Tip of a trunk.  
2 Sipping.

शुण्डाग्रभागे गण्डूषो द्वयोश् च मुखपूरणे ’ ॥ २४ ॥

इति पान्ताः ।

चक्रं रथकाष्टोपलक्षणम् ( अक्षः ) । व्यवहार आयव्ययादिन्यायः, यथा—अक्षपटलम् । कलिद्रुमो विभीतकः ( अक्षः ) । श्रोतोमूलेऽपि ( अक्षः ) । कर्षणं कर्षति कृष्यते वा कर्षुः, वार्त्ता कृषिः, करीषं शुष्कगोमयम् । कुल्या यथा—चतस्रः कर्षुः पितृभ्यः कुर्यात् (?) ॥ २२२ ॥ पुरुषस्य भावः कर्म चेति, भावे, प्राणभृज्जातिवयोवचनेति ( ५१७१३९ ) अञ् । विष्ल व्यासौ । चशब्दाद्वरले ( विषम् ) । उपादानमुल्कोचः ( आमिषम् ) । अपिशब्दान्मांसादौ, आमिष्यत आमिषम् । अपिशब्दात्पापे किल्बिषं, किल क्षेपे ॥ २२३ ॥ लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशो भूखण्डो नवधैलवृत्तादिः (?), वर्षणं वर्षं, अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ( वा० ३१९७७ ) । अन्यत्र वर्षयत्याप्यायतीति वर्षः, दुर्गस्तु—वर्षाख्या लोकधातुश्च षण्ढवत्सरवृष्टयः । षण्ढो वर्षवरः । नृत्तादिप्रेक्षणकं, प्रेक्ष्यत इति प्रेक्षा । प्रेक्ष्यतेऽनयेति प्रेक्षा धीः, प्रेक्षणे च । अतो नृत्तक्षणप्रज्ञाश्चेति युक्तः पाठः ॥ २२४ ॥ अधिगतोऽक्षैरध्यक्षो घटादिः । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोध्यक्षः, अधिकान्यक्षीण्यस्य, अध्यक्षोति वाध्यक्षो नियुक्तः ।

- 1 The sun. २२६ रवि-श्चेतच्छदौ हंसौ-सूर्य-वही विभावसू, । 1 The sun.  
 2 A goose. 2 Fire.  
 3 Vishnu. 4 Supreme being. 5 Soul. 6 Life. 7 Wind. 8 A sage.  
 1 A calf. वत्सौ तर्णक-वर्षौ द्वौ सारङ्गाश् च दिवौकसः, ॥  
 2 A year. 3 Breast.  
 1 A bird ; Cuculus. 2 God. 3 Antelope. 4 Flamingo. 5 Elephant. 6 A bee.  
 1 Taste or senti- २२७ शृङ्गाराऽऽदौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः, ।  
 ment in dramas.  
 2 Poison. 3 Semen virile. 4 Quality. 5 Love. 6 Water.  
 7 Quick-silver. 8 The earth. 9 Tongue.  
 1 An ear-ring. पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे ऽपि शेखरे, ॥  
 2 A crest.  
 1 A class of २२८ देव-भेदे ऽनले रश्मौ वसू, रत्ने घने वसु, ।  
 deities. 2 Fire.  
 3 Lustre. 4 Gem. 5 Wealth.  
 1 VISHNU. 2 Brahma. विष्णौ च वेधाः, स्त्री त्वाशीर् हिताऽऽशंसाहि-दंष्ट्रयोः, ॥  
 3 A wise man.  
 4 Killing, murder. 1 Benediction. 2 Fang of a serpent. 3 Killing.  
 1 Request. २२९ लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये, हिंसा चौर्याऽऽदि-कर्म च, ।  
 2 Thirst. 2 Injury, mischief, as robbery, etc.  
 1 Slaughter.  
 1 A mare. प्रसूरश्चा ऽपि, भू-द्यावौ रोदस्थौ रोदसी च ते; ॥  
 2 Mother. 2 Earth and sky.

रूक्ष पारुष्ये, अचिक्वणे निःस्नेहे ॥ २२५ ॥ इतः सान्ताः । हन्ति गच्छतीति हंसः, हसतीति वा, आद्यदेहहानादुत्तरदेहसंपरिग्रहाच्च हंस आत्मा प्राणो यतिविशेषश्च । विभा त्विद् वसु यस्य विभावसुः । वसति वसन्त्यस्मिन्वत्सः । वत्सं तु वक्षः । सरन्ति सारङ्गाः, सहारङ्गणेन गत्या वर्णेन च वर्तन्ते वा । चशब्दान्मृगा श्रातका [हस्तिनो] भ्रमराश्च ॥ २२६ ॥ आदिशब्दात्करुणादौ (रसः) । विषे यथा-तीक्ष्ण-रसान् भिक्षुकांश्च रिपौ युञ्जीत (?) । वीर्ये यथा-रसस्यातिरसः सर्पिः (?) । गुणे यथा-रसाः स्वाद्वरुल्लवणतिक्रोषणकषायकाः (?) । रागे यथा-रसिकः पुरुषादिः । द्रवे यथा-हरीतकीरसः । आद्यदेहधातौ च यथा-रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः (?) । पारदे च यथा-रसवादी । रसा तु भूः । तंसिः सौत्रो भूषणार्थः, वतंसोऽपि ॥ २२७ ॥ देवभेदे यथा-अष्टौ वसवः । अनलोऽग्निः, रश्मिस्तेजः, वसति सर्वत्रोप्यते वा । तेजश्च वसु, आहुश्च-वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजो निगद्यते । चशब्दाद्विद्वद्वात्रोः, विधति विधत्ते वा वेधाः । वेधश्च हिंसामाहुः । आशासनमाशीः, आशं (श) सति हिनस्ति च, यदाहुः-आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति (?) । आशीविषः, पृषोदरादित्वात् (  $\frac{5}{13} \frac{1}{2} \frac{8}{8} \frac{9}{8}$  ) सलोपः ॥ २२८ ॥ लल ईप्सायामित्यस्माल्लसेर्यङन्ताद्वा लालसा । चशब्दाद्बधः (हिंसा) । वड्वाख्या प्रसूः । अपिशब्दान्माता (प्रसूः) । गोतोणिदित्यत्रौतोणिदिति पाठाद् द्योशब्दस्य

- 1 Flame. २३० ज्वाला-भासौ न पुंस्यर्चिर्, ज्योतिर् भ-द्योत-दृष्टिषु, ।  
 2 Light. 1 A star. 2 Light. 3 Pupil of the eye. 4 The sun. 5 Fire.
- 1 Sin. 2 An offence. पापाऽपराधयोरागः, खग-वाल्याऽऽदिनोर् वयः, ॥  
 1 A bird. 2 Age.
- 1 Splendour. २३१ तेजः-पुरीषयोर् वचो, महश् चोत्सव-तेजसोः, ।  
 2 Ordure. 1 A festival. 2 Light.
- 1 Quality of pas- रजो गुणे च स्त्री-पुष्पे, राहौ ध्वान्ते गुणे तमः, ॥  
 2 Woman's menses. 3 Dust. 4 Pollen. 1 Moon's ascending node. 2 Darkness.  
 3 Third quality. 4 Grief.
- 1 Poetical metre. २३२ छन्दः पद्ये ऽभिलाषे च, तपः कृच्छ्राऽऽदि-कर्म च, ।  
 2 Desire. 3 Vedas. 1 Austerity, penance. 2 Vow. 3 Month of Magha.
- 1 Strength. सहो बलं, सहा मार्गो, नभः खं, श्रावणो नभाः, ॥  
 2 Month of Agrahāyana. 1 The sky. 2 The month of Śravana.
- 1 A house. २३३ ओकःसद्माऽऽश्रयश् चौकाः, पयः क्षीरं पयोऽम्बु च, ।  
 2 Shelter. 1 Milk. 2 Water.
- 1 Splendour. ओजो दीप्तौ बले, स्त्रोत इन्द्रिये निम्नगा-रये, ॥  
 2 Strength. 1 Organ of sense. 2 Stream of a river.

सर्वनामस्थाने वृद्धिः । आद्य ईदन्तो भुवि दिवि च वर्तते, अन्योऽसन्तः क्लीबे द्वयमाह, यथा-रोदोरन्ध्रमजिहदत् [ न ] (?) । रुणद्धि सर्वं रोदः । रोदसीत्यव्यय-मप्यस्ति, यथा-द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥ २२९ ॥ इदमियं वा, अर्च्यतेऽर्चिः । ज्योतते ज्योतिः, भं तारका, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिका-मध्यम्, यन्मनुः-तारा नेत्रत्रि [ वि ] भागः स्याज्ज्योतिस्तत्पञ्चमांशकम् (?) । आगच्छत्यागः । वयते याति [ वाति वा ] वयः, असुन्, नुमा क्लीबे ॥ २३० ॥ रूपेऽपि (वर्चः) । उत्सवे (महः), अकारान्तोऽपि, मह पूजायाम् । गुणे सत्त्वात्परे यथा-उपष्टम्भकं चलं च रजः (सां. का. १३) । चशब्दाद्धूलौ (रजः) । स्त्रीपुष्पे यथा-रजस्वला । गुणे यथा-गुरुवरणकमेव तमः, ताम्यन्यनेन तमः ॥ २३१ ॥ छन्दति छन्दः, पद्ये गायत्र्यादौ । अभिलाषे-अकारान्तोऽपि यथा-छन्दानुवर्ती । चकाराद्वेदे यथा-युक्तं छान्दांस्यधीयीत (?) । आदिशब्दान्दान्रायणादि (तपः) । चशब्दात्तपा माघः, अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः, यथा-तपेन वर्षा शरदा हिमागमः (शिशु० १-६६) । सहते सहः । मार्गो मार्गशीर्षः, द्विः पाठो लिङ्ग-भेदार्थः । एवं नभसोः-ओकसोः, पयसोस्त्वेकं लिङ्गं क्षीराम्भसोः क्लीबत्वात् । न बभस्ति नभाः, एकं शून्यत्वादन्वो मेवच्छन्नत्वात्, नभ हिंसायां वा ॥ २३२ ॥ उच समवाये, ओक उचः के (७/३३६४) इति-अदन्तोऽपि । पीड्

1 Dignity. 2 Splendour. 3 Strength. २३४ तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्ले ऽप्यतस् त्रिषु, ।

4 Semen virile.

1 Intelligent.

2 Learned.

3 Having a true knowledge of the Soul.

विद्वान् विदंश्च, बीभत्सो हिंस्रो ऽप्यतिशये त्वमी, ॥

1 Mischievous, cruel. 2 Envious. 3 Arjuna.

1 Very old.

2 Very excellent.

२३५ बृद्ध-प्रशस्योर् ज्यायान्, कनीयांस्तु युवाऽल्पयोः, ।

1 Very young. 2 Very small.

1 Very great.

2 Very excellent.

वरीयांस्तूरु-वरयोः, साधीयान् साधु-बाढयोः ॥

1 Very right. 2 Very firm.

इति सान्ताः ।

1 A leaf.

2 Retinue.

3 A peacock's tail.

२३६ दले ऽपि बर्ह, निर्वन्धोपरागाऽर्काऽऽदयो ग्रहाः, ।

1 Seizure. 2 An eclipse. 3 A planet.

1 A door.

2 A chaplet.

3 A wooden peg.

द्वार्यापीडे काथ-रसे निर्यूहो नाग-दन्तके, ॥

पाने, पय गतौ च (पयः) । उब्जेरसुनि साध्यं (ओजः) । विषम-  
संख्यावाची त्वोजोऽदन्तः, ओजेनौजः समः पादो युग्युजाव [र्ध] समस्य  
तु (भरत०) । स्रवति स्रोतः, इन्द्रियमिन्द्रियद्वारम् । रयः प्रवाहो लक्षणया (स्रोतः)  
॥ २३३ ॥ तिज निशाने (तेजः) । अपिशब्दादसहनत्वे यद्धरतः-अधिक्षेपाव-  
मानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् (?) ॥  
सान्ता यावद्वाच्यलिङ्गाः । विदेशतुर्वसुः ( $\frac{७}{३}\frac{१}{१}\frac{३}{६}$ ) । चशब्दात्पण्डितात्मज्ञौ  
(विद्वान्) । मान्बंधेति ( $\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{६}{४}$ ) सन्नभ्यासदीर्घश्च, ततो अ प्रत्ययात् ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{६}\frac{०}{३}$ ),  
बीभत्साऽस्यास्तीति बीभत्सः । चशब्दाज्जुगुप्सितोऽर्जुनश्च । वक्ष्यमाणाश्चत्वार ईय-  
सुन्नन्ताः ॥ २३४ ॥ प्रशस्यस्य श्रः ( $\frac{५}{२}\frac{३}{३}\frac{६}{०}$ ), बृद्धस्य च ( $\frac{५}{२}\frac{३}{३}\frac{६}{२}$ ), ज्यश्च  
( $\frac{६}{३}\frac{१}{३}\frac{४}{०}$ ) इति ज्यादेशः । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ( $\frac{५}{२}\frac{३}{३}\frac{६}{४}$ ) । अतिशये-  
नोर्स्वरश्च वरीयान्, प्रियस्थिरस्फिरोर्विति ( $\frac{६}{२}\frac{४}{०}\frac{१}{२}\frac{७}{६}$ ) उरोर्वरादेशः । अतिशयेन  
साधु बाढं च साधीयः, अन्तिकबाढयोर्नैदसाधौ ( $\frac{५}{२}\frac{३}{३}\frac{६}{४}$ ) ॥ २३५ ॥ इतो  
हान्ताः । दलं पर्णं, परिवारश्च (बर्हम्) । अपिशब्दान्मयूरपिच्छे (बर्हं), बृह  
वृद्धौ, वर्हं प्राधान्ये च । उपरागो राहुग्रहणं, भावे ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{६}{४}$ )  
अप्, कर्तरि विभाषा ग्रहः ( $\frac{३}{३}\frac{१}{३}\frac{१}{३}\frac{४}{३}$ ) इत्यच् । भतोऽपि (ग्रहः) । आपीडो बहि-  
र्निःसृतं दारु, निर्यान्त्यनेन निर्याति निर्याति च नियूहः, यूहिलौकिको धातुर्वा ।

1 The string suspending a balance. 2 A rein. 3 A prisoner. 4 Restraint. 5 An arm. २३७ तुला-सूत्रे ऽश्वाऽऽदि-रश्मौ प्रग्रहः प्रग्रहो ऽपि च, ।

1 A wife. 2 Family; dependent. पत्नी-परिजनाऽऽदान-मूल-शापाः परिग्रहाः, ॥ ३ Acceptance. 4 Origin, root. 5 Oath. 6 Quarrel.

1 A wife. २३८ दारेषु च गृहाः, श्रोण्यामप्यारोहो वर-स्त्रियाः ।

2 A house. 1 A woman's waist. 2 Ascents of a climbing plant or a hill. 3 A rider. 4 Length. 5 Height.

1 A multitude. 2 An array of troops. व्यूहो बन्देऽप्यहिरं वृत्रे ऽप्यग्नीन्द्रकांस् तमोपहाः, ॥ ३ Fabrication. 4 Reasoning. 1 The demon Vritra. 2 Serpent. 3 A rampart. 1 Fire. 2 The moon. 3 The sun.

1 Retinue. २३९ परिच्छदे नृपाहं ऽर्थे परिवर्हो,  
2 Insignia of Royalty. 3 A thing. 4 Wealth.

इति हान्ताः ।

ऽव्ययाः—परे ।

Indeclinables.

1 A little. २४० आडीषदर्थे ऽभिव्याप्तौ सीमाऽर्थे धातु-योग-जे, ॥  
2 Until.  
3 Boundary. 4 As a preposition.

नागदन्तको भित्तिस्थः कीलकः ( निर्यूहः ) ॥ २३६ ॥ प्रगृह्यतेऽनेन, प्रे वणिजाम् (  $\frac{३१३१३}{३२२७}$  ), रश्मौ च (  $\frac{३१३१३}{३२२८}$  ) इति वा घञ् । परिगृह्यते परिग्रहणं च परिग्रहः, ग्रहवृद्धनिश्चितगमश्च (  $\frac{३१३१३}{३२२९}$  ) इत्यप्, परिगृह्णातीति—अच् । शापः शपथः ( परिग्रहः ) ॥ २३७ ॥ दारेषु तात्स्थ्यात् । चशब्दाद्वेष्मन्ति, गृह्णन्ति गृहाः, नित्यं बहुत्वे, गोहे कः (  $\frac{३१३१३}{३२३०}$  ) । श्रोण्यां यथा—वरारोहा । अपिशब्दाच्छैलाद्यारोहणेऽश्ववारे च ( आरोहः ), अधिकरणे भावे च घञ्, कर्तर्यच् । व्यूह्यते रच्यते व्यूहः, अपिशब्दात्सैन्यविन्यासे, यथा—चक्रव्यूहः । अंहत्यहिः, अपिशब्दात्सर्पे वप्रे च । अपहन्तेर्दः अपे क्लेशतमसोः (  $\frac{३१३१३}{३२३१}$  ) ॥ २३८ ॥ नृपाहं छत्रचामरादौ, अर्थे वस्तुनि घने वा ( परिवर्हः ) । इति नानार्थवर्गः । अत ऊर्ध्वमव्ययवर्गो वक्ष्यते, ततः प्रस्तावाज्जानार्थाव्ययवर्गस्तावत् । ईषत्पिङ्गलः आपिङ्गलः । अभिव्याप्तिर-भिविधिः—आकुमारं यशः पाणिनेः ( ? ) । सीमार्थो मर्यादा, यथा—आ—उदकान्ता-त्प्रियं प्रोषितमनुव्रजेत् ( शा. १-१४-१ ) । धातुयोगजे धात्वर्थेन क्रियया योगजे संबन्धोत्थे द्योतकत्वे, यथा—आरोहति । उपसर्गोऽपि खुरनखन्यायेनात्रोक्तः ॥ २३९ ॥

5 Oh (remember- २४० आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास् तु स्यात् कोप-पीडयोः ।  
ing). 6 As a supplement. 1 Ah ! (angrily). 2 Alas (sorrow fully). 3 As a collection.

1 Sinful. 2 Bad.

3 A little.

पाप-कुत्सेषदर्थे कु, धिक् निर्भर्त्सन-निन्दयोः ॥

1 Fy ? (menacingly). 2 Fy ! (reproachfully).

1 Moreover. 2 And.

3 Mutually. 4 Also.

5 Conversely. 6 Exclusively. 7 Forthwith. 8 Expletive.

1 Well (a benediction.) 2 Safe.

स्वस्त्याशीः क्षेम-पुण्याऽऽदौ, प्रकर्षे लङ्घने ऽप्यति, ॥

1 Very. 2 Surpassing.

1 What ? (interrogatively).

2 (Doubtfully).

२४२ स्विन् प्रश्ने च वितर्के च, तु स्याद् भेदेऽवधारणे, ।

1 But (indicating difference). 2 Indeed.

3 And. 4 Again. 5 Expletive.

1 Together. 2 Once.

3 Always.

सकृत् सहैकवारे चाप्याराद् दूर-समीपयोः, ॥ 1 Far. 2 Near.

स्मृतिः सूचनं, यथा-आ एवं किलैतत् (सि. कौ. १०३) । वाक्यपूरणे पूर्वोक्तस्या-  
न्यथात्वे द्योत्ये, यथा-आ एवं तु मन्यसे, (सि. कौ. १०३) पूर्वं नैवममस्थाः-अद्य तु  
मन्यस इत्यर्थः । निपात एकाजनाङ् (११११४) इति प्रगृह्यत्वात्, प्लुतप्रगृह्या अचीति  
(६१११३५) प्रकृतिभावः यदाहुः-ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एवमातं  
डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् (सि. कौ. १०३) । समुच्चयेऽपिशब्दात्-देवेभ्यश्च  
पितृभ्य आ (ऋ. वे. १०-१६-११) । कोपे-आः रक्षस्तिष्ठति । पीडायां-विद्यामातरमाः  
प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निष्प्राः (उद्भट० ?) । पापे यथा-पापो ब्रह्मा  
कुब्रह्मः । कुत्सायां-कुपुरुषः । ईषन्मधुरं कामधुरम् । निर्भर्त्सने-धिक् तार्किकान् ।  
निन्दायां-धिक् कृतोऽयम् ॥ २४० ॥ अन्वाचयो मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः,  
यथा-भिक्षामट गां चानय (सि० कौ० ९०९) । समाहारे संहतिप्राधान्ये, यथा-  
पाणी च पादौ च पाणिपादम् (सि० कौ० ९०६) । इतरेतरयोगे सहन्यमान-  
प्राधान्ये, यथा-[ लक्षश्च न्यग्रोधश्च ] लक्षन्यग्रोधौ (सि. कौ. ९१६) । समुच्चय  
एकत्रानेकप्रचयः, यथा-गार्ग्यो वात्स्यश्चागतौ, पचति च पठति च चैत्रः । विनि-  
योगतुल्ययोगिताहेतुषु च । विनियोगे-अहं च त्वं च वृत्रहन् संयुज्याव सनिभ्य आ  
(ऋ. वे. ८-६२-११) । तुल्ययोगितायां-ध्यातश्चोपस्थितश्च । हेतौ-ग्रामश्च गन्तव्यः  
शीतं च, शीतात्कथं गम्यत इत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशनाम[ य ]-स्वस्ति तेऽस्तु  
लतया सह वृक्ष (काव्यालं० ४-१-१४) । क्षेमे-स्वस्ति प्रजाभ्यः (सि. कौ. ५८३) ।  
पुण्ये-काममिदं ते स्वस्ति । आदिशब्दान्मङ्गलादौ-स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात् (मुद्रा-  
राक्षसं ५-१) । प्रकर्षे-अतिवृद्धः । लङ्घनमतिक्रमणं यथा-सर्वान् गुणानेष गुणोऽति  
भाति (?), अतिक्रम्य भातीत्यर्थः ॥ २४१ ॥ प्रश्ने-कः स्वदेकाकी चरति (स. कं. पृ.  
३५) । वितर्को नानापक्षावर्मशः-अद्यः स्वदासीदुपरि स्वदासीत् (वाजसनेयीसंहिता



1 Westward.  
2 Behind.

२४३ प्रतीच्यां चरमे पश्चादुत्ताऽप्यर्थ-विकल्पयोः, ।

1 Also. 2 What ? 3 Either or. 4 Doubt. 5 Expletive.

1 Again, often.  
2 Always.

पुनः-सहाऽर्थयोः शश्वत्, साक्षात् प्रत्यक्ष-तुल्ययोः, ॥

3 Together. 4 Perpetually.

1 In presence, before. 2 As, like.

1 Also ! (Sorrow)  
2 (Compassion).

२४४ खेदाऽनुकम्पा-संतोष-विस्मयाऽऽमन्त्रणे बत, ।

3 Joy. 4 Surprise. 5 Votive.

1 Oh (joy).

हन्त हर्षेऽऽनुकम्पायां वाक्याऽऽरम्भ-विघादयोः, ॥

2 (Pity).

3 (Inceptive). 4 Alas ! 5 Gift. 6 Certainly.

1 Instead. 2 Each, २४५ प्रति प्रतिनिधौ वीप्सा-लक्षणाऽऽदौ प्रयोगतः, ।  
respectively.

3 Towards. 4 For. 5 Portion. 6 Exchange.

1 Therefore.

इति हेतु-प्रकरण-प्रकर्षाऽऽदि-समाप्तिषु, ॥

2 Thus.

3 So, well known, 4 Election. 5 Even so. 6 Opinion. 7 Option. 8 So, of  
this form of finis. 10 Presence. 11 Existence. 12 Determination.

३३-७४) । भेदो विशेषः, यथा-क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् (?) । अवधारणे-भीमस्तु  
पाण्डवानां रौद्रः (?) । हेतुव्यावृत्ती त्वनयोर्भेदौ-गृहीत्यां चे[वि]दं दुर्जनं त्वं तु किं  
करिष्यसि (?) । सहाय्ये-सकृद्यान्ति । एकवारे-सकृदंशो निपतति (मनुः ९-४७) ।  
अपिशब्दात्सदार्थे-सकृद्युवानो गीर्वाणाः (?) । दूरे-आराच्छत्रोः सदा वसेत् (?) ।  
समीपे-संप्रीतान् स्थापयेदारात् (?) ॥ २४२ ॥ प्रतीच्यां-पश्चादस्तादिः (?) ।  
चरमे-पश्चाद्याति । अप्यर्थः समुच्चयप्रश्नौ । समुच्चये-उत भीम उतार्जुनः (ग. म.) ।  
प्रश्ने-उत दण्डः पतिष्यति (स. कं. पृ. ३५) । विकल्पे-उत पर्वतं भिन्धा-उत  
त्रुव्येद्वज्रः (स. कं. पृ. ३५) । वितकऽपि-स्थाणुस्त पुरुषः (स. कं. पृ. ३५) ।  
पुनरर्थे पौनःपुन्ये-शश्वद्याति । सहाय्ये-शश्वद् भुञ्जते । नित्येऽपि-शाश्वतं वैरम् ।  
प्रत्यक्षे-साक्षाद् द्रष्टा साक्षी (स. कं. पृ. ६०) । तुल्ये-इयं साक्षालक्ष्मीः (उ. रा.  
१-३८) ॥ २४३ ॥ खेदे-अहो बत महत्कष्टम् (स. कं. पृ. ३५) । अनुकम्पायां-  
बत निःस्वोऽसि (स. कं. पृ. ३५) । संतोष-बत प्राप्ता सीता (स. कं. पृ. ३५) ।  
विस्मये-अहो बतासि स्पृहणीयवोर्यः (कु० सं० ३-२०) । आमन्त्रणे-बत वितरत  
तोयं तोयवाहा हिमान्तं नितान्तं (ग. र. महो.) । हर्षे-हन्त जीविताः स्मः  
(स. कं. पृ. ३२) । अनुकम्पायां-पुत्रक हन्त मे बालकाः [ ते धानाकाः ] (?) ।  
वाक्यारम्भे-हन्त ते कथयिष्यामि (भगवद्गीता १०-१९) । विपादे-हन्त हताः  
पथिकगोहिन्यः (स. कं. पृ. ३२) । दाने निश्चये च-हन्तकारः (बा० रा० ?),  
हन्त गच्छामः ॥ २४४ ॥ प्रतिनिधौ-अभिमन्युरर्जुनतः[नं] प्रति । वीप्सायां-वृक्षं  
वृक्षं प्रति सिञ्चति (स. कं. पृ. ५६) । लक्षणे-वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् (स. कं.  
पृ. ५६) । आदिशब्दादिर्त्थभूताख्यानादौ-साधुश्चैत्रो मातरं प्रति (स. कं. पृ. ५६) ।

1 Eastward.  
2 Prior, first.

२४६ प्राच्यां पुरस्तात् प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि, ।

3 Formely. 4 In front.

1 As much as (the whole). 2 Until.

यावत् तावच्च च साकल्ये ऽवधौ मानेऽवधारणे, ॥

3 Number. 4 As much as there are.

1 Auspicious particle. 2 After.

२४७ मङ्गलाऽनन्तरारम्भ-प्रश्न-कास्त्यैष्वथो अथ, ।

3 Beginning. 4 Question. 5 In detail. 6 Premissing. 7 Order.

8 And. 9 Either or.

1 In vain.

2 Wrong.

वृथा निरर्थकाऽविध्योर, नानाऽनेकोभयाऽर्थयोः, ॥

1 Many. 2 Both. 3 Without.

1 What ? (interrogative). 2 Or.

२४८ नु पृच्छायां विकल्पे च, पश्चात्-सादृश्ययोरनु, ।

3 Doubt.

1 After. 2 Like. 3 Each. 4 Along. 5 Under.

1 Interrogative particle.

प्रश्ना ऽवधारणा ऽनुज्ञा ऽनुनया ऽऽमन्त्रणे ननु, ॥

2 Certainly. 3 Assent. 4 Kind expression. 5 Vocative particle.

6 Reproach. 7 Response.

भागे-यदत्र मां प्रति स्यात्सोऽशो दीयताम् (स. कं. पृ. ५५) । प्रतिदाने-माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति (सि. कौ. ६००) । हेतौ-हन्तीति पलायते (स. कं. पृ. ३७) । प्रकरणं प्रकारः-गौरश्चो हस्तीति जातिः (भाष्य० १) । प्रकर्षे-इति पाणिनिः, पाणिनिशब्दः प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत एव प्रकारा(शा)दीति पेटुः । आदिशब्दादेवमर्थे-क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः (शिशु० १-३) । मते-इत्यापिशलिः (पा. ?) । विवक्षानियमे-तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप् (५।३।९४) । स्वरूपे-वृद्धिरित्येव या वृद्धिः (?) । समासौ यथा-अ अ इति (८।४।६८) । प्रत्यक्षे संनिधावधारणे च ॥ २४५ ॥ प्राच्यां-पुरस्तात्सूर्य उदेति । प्रथमे-पुरस्ताद् भुङ्क्ते । पुरार्थेऽतीते-पुरस्तात्कृतम् । साकल्ये यथा-यावत्कार्यं तावत्कुरु, सकलं कुर्वित्यर्थः । अवधौ-यावद् गन्ता तावत्तिष्ठ । माने-यावद्दत्तं तावद् भुक्तम् (स. कं. पृ. ३७) । अवधारणे-यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व (स. कं. पृ. ३७) ॥ २४६ ॥ मङ्गले-अथ परस्मैपदानि (सि. कौ. पृ. २८१) । अनन्तरे-स्नातोऽथ भुङ्क्ते । आरम्भे-अथ शब्दानुशासनम् (म. भा. १) । प्रश्ने-अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् । कास्त्यै-अथ क्रतून् ब्रूमः । अधिकारेऽपि-अथ स्नानविधिः (ब्र. क. २) । प्रतिज्ञायां-गौडो भवानथेति ब्रूमः (?) । अन्वादेशेऽपि-अथो इमं वेदमध्यापय, अथो एनं छन्दोऽपि (स. कं. पृ. ३७) । समुच्चये द्वौ-अथो खल्वाहुः (स. कं. पृ. ३६), भीमोऽथाजुनः । निरर्थके-वृथा दुग्धोऽनङ्वान् (?) । अविधौ-प्रतिभाष्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं च यत् (मनुः ?) । अनेकार्थे-नानाविधा जनाः (?) । उभयार्थे-नानाप्रश्नावमर्शः संशयः (?) । विनार्थेऽपि-नाना नारीनिष्फला लोकयात्रा (बोपदेवः ?) ॥ २४७ ॥ प्रश्ने-का नु धावति (स. कं. पृ. ३५) । विकल्पेऽपि-भीमो नु फाल्गुनो नु योद्धा (?) । वितर्के-अहिर्नु रज्जुनु (स. कं. पृ. ३५) ।

- 1 Reprehensive particle. २४९ गर्हा-समुच्चय-प्रश्न-शङ्का-संभावनास्वपि, ।  
 2 Even. 3 Interrogation. 4 Earnest desire. 5 Doubt. 6 Possibility.  
 7 Seeking. 8 Corroberation. 9 Even. 10 Little.

- 1 As like. उपमायां विकल्पे वा, सामि त्वर्धे जुगुप्सिते, ॥  
 2 Or, either.  
 3 Only. 1 Half. 2 Blameably.  
 1 With together. २५० अमा सह समीपे च, कं वारिणि च मूर्धनि; ।  
 2 Near. 1 Water. 2 Head. 3 Ill. 4 Ease.

- 1 Like, as. 2 Thus. इवेत्यमर्थयोरेवं, नूनं तर्कैऽर्थ-निश्चये, ॥ 1 Perhaps.  
 3 Instruction. 2 Certainly.  
 4 Command. 5 Certainty. 6 Consent. 3 Recollection.

- 1 Silently. २५१ तूष्णीमर्थे सुखे जोषं, किं पृच्छायां जुगुप्सने, ।  
 2 At ease. 1 What ? (interrogative). 2 Bad ; ill.

- 1 Evidently. नाम प्राकाश्य-संभाव्य-क्रोधोपगम-कुत्सने, ॥  
 2 Possibly.  
 3 Recollection. 4 Wrath. 5 Indignancy. 6 Reproach. 7 Pretence. 8 Surprise.

पश्चादर्थे—तमनु धावति (उ. रा. १-१०) । सादृश्ये अनुकारः । लक्षणादौ च—वृक्षमनु द्योतते (स. कं. पृ. ५५) । तत्वाख्यान-साधुश्चैत्रो मातरमनु (स. कं. पृ. ५५) । भागे—यदत्र मामनु स्यात्तद् दीयताम् (स. कं. पृ. ५५) । वीप्सायां—वृक्षं वृक्षमनु सिञ्चति (स. कं. पृ. ५५) । दैर्घ्ये—अनुगङ्गां वाराणसी । प्रश्ने—नन्वध्येष्यसे । अवधारणे—नन्वद्य गच्छामः । अनुज्ञायां—नन्वादिश । अनुनयामन्त्रणे—ननु चण्डि प्रसीद मे (?) । वाक्यारम्भादौ च—नन्वपोहः प्रस्तूयते (?) । आक्षेपे—ननु किमर्थ-मागतोऽसि (?) । प्रत्युक्तौ—अकार्षीः कटं चैत्र, ननु करोमि भोः (स. कं. पृ. ३५) ॥ २४८ ॥ गर्हायां—अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । समुच्चये—भीमोऽर्जुनोऽपि । प्रश्ने—अपि यासि । इष्टप्रश्नेऽपि—अपि क्रियार्थं सुलभं समिक्कुशम् (कु. सं. ५-३३) । शङ्कायां—अपि प्रसीदेत् । संभावनायां—पर्वतमपि शिरसा भिन्ध्यात् (?) । अपेक्षादौ च—अपि गुह्यायां चे[वे]दम् (?) । पदार्थे—सर्पिषोऽपि स्यात्, मात्रा स्तोके वा (?) । उपमायां—आशीविषो वा संकुद्धः सूर्यो वाभ्रविनिर्गतः । भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत (?) ॥ विकल्पे—यवैर्व्रीहिभिर्वा यजेत् (?) । द्वे द्वे समुच्चयेऽत एव—सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम (कु. सं. २. ६०), न तृतीयेत्यर्थः, वायुर्वाद्य मेस्त्वाद्य दहनो वा (?) । अर्धे—सामि समीलितक्षी (?) । जुगुप्सिते—सामि कृतमकृतं स्यात् (?) ॥ २४९ ॥ सहार्थे—पुत्रेण अमा भुङ्क्ते (स. कं. पृ. ३७) । समीपे—अमा भवोऽमात्यः । जले—कंजं पद्मम् । मूर्ध्नि-कंजाः केशाः । निन्दासुखयोश्च—कंदर्पः, कंयुः । इवार्थे—अग्निरेवं विप्रः । इत्यमर्थे—एवंवादिनि देवर्षौ (कु. सं. ६-८४) । उपदेशादौ च—एवं पठ । निर्देशे—एवं तावत् । निश्चये—एवमेतत् । अङ्गीकारे—एवं कुर्मः । तर्के—नूनं शरत्कुला हि काशाः (?) । अर्थनिश्चये—नूनं हन्तास्मि रावणम् (?) ॥ २५० ॥ तूष्णीमर्थे—जोषमास्त्व ।

- 1 Ornament. २५२ अलं भूषण-पर्याप्ति-शक्ति-वारण-वाचकम्,  
 2 Enough. 3 Able. 4 Prohibition. 5 Uselessness.  
 1 Indicative of doubt and reflection. हुं वितर्के परिप्रश्ने, समया ऽन्तिक-मध्ययोः, ॥  
 2 Interrogation. 3 Yes. 4 Fear. 5 Reproach. 6 Dislike.  
 1 Near. 2 Within, midst.  
 1 Again. 2 But, on the contrary. २५३ पुनर-प्रथमे भेदे, निर् निश्चय-निषेधयोः, ।  
 1 Certainly. 2 Negation.  
 1 Ancient story. स्यात् प्रबन्धे चिरास्तीते निकटाऽऽगामिके पुरा, ॥  
 2 Old. 3 Past.  
 4 Near. 5 Future. 6 Proximity.  
 1 Expansion. २५४ ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्, ।  
 2 Assent.  
 1 Heaven. स्वर्गे परे च लोके स्वर्, वार्ता-संभाव्ययोः किल, ॥  
 2 The next world.  
 3 Sky. 1 News: so reported. 2 Probably.  
 3 Inquiry. 4 Falsehood. 5 Displeasure.

सुखे-जोषमास्ते जितेन्द्रियः ( स. कं. पृ. ५९ ) । प्रश्ने-किं गतोऽसि । जुगुप्सने-किराजा यो न रक्षति ( ? ), किमः क्षेपे (  $\frac{५१४७०}{३३३६}$  ) इति समासान्ताभावः । प्राकाश्ये-हिमालयो नाम नगाधिराजः ( कु० सं० १-१ ) । संभाव्ये-कथं नाम समेष्यति । स्मृतिः संभावनेव-स नामायं बंधुः ( ? ) । क्रोधे-ममापि नाम दशानस्य परैः परिभवः ( ? ) । उपगमः सासूयोऽङ्गीकारः-एवमस्तु नाम । कुत्सने-को नामायं सवितुरुदयः ( स. कं. पृ. ३७ ) । अलीकविस्मयोश्च-दष्टेऽधरे रोदिति नाम तन्वी ( ? ), अन्धो नाम पर्वतमारोहति ( ? ) ॥ २५१ ॥ भूषणे-अलंकारः । पर्याप्तौ-अलमस्त्यस्य धनं बह्वित्यर्थः । शक्तौ-अलं मल्लो मल्लाय ( स. कं. पृ. ३७ ) । वारणे-अलमतिप्रसङ्गेन ( ? ) । अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः (  $\frac{३१४१८}{३३३६}$  ) इति निषेधेऽपि-आलप्यालमिदं बभूवैत्स दारानपाहरत् ( शिशु० ? ), न वक्तव्यमेतदित्यर्थः । वितर्के-चैत्रो हुं मैत्रो हुं ( स. कं. पृ. ३५ ) । परिप्रश्ने-हुं स त्वं सुहृत् ( स. कं. पृ. ३५ ) । भयादौ च-हुं राक्षसोऽयम् ( स. कं. पृ. ३५ ) । भर्त्सने-हुं निर्लज्जः । अनिच्छायां-हुं हुं मुञ्च । त्वां समयास्ते, त्वत्समीप इत्यर्थः । प्राप्तं समयास्ते, ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ २५२ ॥ अप्रथमे-पुनरुक्तम् । ( भेदे ) विशेषे-किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ( भगवद्गीता ९-३३ ) । निश्चये-निष्पन्नः । निषेधे-निर्मर्यादः । प्रबन्धे-उपाध्यायेन स्म पुराधीयते, अवि-रत्तमपाठीत्यर्थः । चिरास्तीते-पुरापि नवं पुराणम् ( नि. ३-४-१९ ) । निकटा-गामिके भविष्यदासन्ने-गच्छ पुरा देवो वर्षति ( स. कं. पृ. ३७ ), यावत्पुरानिपात-योर्लट् (  $\frac{३१३१४}{३३३६}$  ), समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ २५३ ॥ उररीकृत्य पटं, विस्तीर्ये-त्यर्थः । आज्ञामुररीकृत्य याति, अङ्गीकृत्येत्यर्थः । स्वर्गे-एहि जाये स्वरारोहाव

- 1 Prohibition. २५५ निषेध-वाक्याऽ लङ्कार-जिज्ञासाऽ नुनये खलु, ।  
 2 Expletive.  
 3 Inquiry. Conciliation.  
 1 Near. 2 Both. समीपोभयतः-शीघ्र-साकल्याऽभिमुखे ऽभितः, ॥  
 3 Quickly. 4 Entirely. 5 In front.
- 1 Name. २५६ नाम-प्राकाश्ययोः प्रादुर, मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि, ।  
 2 Appearance. 1 Mutually. 2 In private.
- 1 Concealment. तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे, हा विपाद-शुगर्तिषु, ॥  
 2 Awry.  
 3 Contempt. 1 Alas! (sorrow). 2 Grief. 3 (Regret).
- 1 Indication of wonder. २५७ अहहेत्यद्भुते खेदे, हि हेतावधारणे, ।  
 2 Of pain or fatigue. 3 Length. 1 Because, for. 2 Indeed.

इति नानार्थवर्गः ३, अत्र मूलश्लोकाः २५६॥, श्लो० २४ ॥

( वाजसनेयी संहिता ? ) । परलोके-स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य (?) । वार्तायां-जघान कंसं किल वासुदेवः ( स. कं. पृ. ३५ ) । संभाव्ये-अर्जुनः किल विजेष्यते कुरुन् ( ग. म. ) । हेत्वादौ च-स किल कविरिवमुक्तवान् ( बा. रा. ? ) । अलंके-गोत्रस्त्वलितं किलाश्रुतं कृत्वा । अरुचौ-त्वं किल योत्स्यसे ( स. कं. पृ. ३५ ) ॥ २५४ ॥ निषेधे-खलु कृत्वा, निषिद्धं करणमित्यर्थः । वाक्यालंकारे-अथो खल्वद्भुतः ( स. कं. पृ. ३५ ) । जिज्ञासायां-स खल्वधीते वेदम् । अनुनये-न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् ( नागानन्द० २-११ ) । अभितो ग्रासं वसति, समीप उभयत्र केत्यर्थः । शीघ्रे-गच्छाभितः । साकल्ये-व्याप्तोत्पत्तिभितो रजः समन्तादित्यर्थः । आभिमुख्ये-आपतन्तमभितोऽस्मिपश्यत् ॥ २५५ ॥ नास्मिन्-विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः, मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानित्यर्थः । प्राकाश्ये-प्रादुरासीत् । अन्योन्यार्थे-मिथः प्रहरतः । रहसि-मिथो मन्त्रयते । अन्तर्धौ-तिरोहितः । परिभूतेऽन्तर्धुपचारात्-तिरस्कृतोऽरिः । तिर्यगर्थे-तिरः काष्ठं कुरु ( स. कं. पृ. ३५ ) । विपादे-हा रमणीनां [यो] गतः कालः (?) । श्लोके-हा प्रिये जनकराजपुत्री ( उ० रा० ३-९ ) । अर्चौ-हा हतोऽस्मि ( स. ना. १-५ ) । निन्दायां च-हा श्रोत्रियान् ॥ २५६ ॥ अद्भुते-अहह प्रज्ञाप्रकर्षो राज्ञः (?) । खेदे-अहह हता विरहिणी बाला (?) । दीर्घान्तोऽपि-भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षिता यदहह (?) । हेतौ-अग्निरत्र धूमो हि दृश्यते ( स. कं. पृ. ३३ ) । अवधारणे-को हि हस्तगतं पादगतं कुर्यात् (?) ॥ २५७ ॥ इत्यव्ययेष्वनेकार्थवर्गः । इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

## अथाऽन्य-वर्गः । ४

3 Long time.

5 Again and again ;  
frequently.7 Soon ;  
instantly.

6 Much ; very.

6 Without ;  
except.4 Because ;  
therefore. 2 Some.

१ चिराय चिररात्राय चिरस्याऽऽद्याश्च चिरार्थकाः

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत् समाः ॥

२ स्नाग् झटित्यञ्जसा ऽह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते ।

बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥

३ पृथग् विना ऽन्तरेणैर् हिरेङ् नाना च वर्जने ।

यत् तद् यतस् ततो हेताव-साकल्ये तु चिच् चन ॥

चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना (द्वा) महाधनः ( स. कं. पृ. ३८ ) । चिर-  
रात्राय जायते [ यजते ] । चिरस्य भूतले धावति । आद्यशब्दाच्चिरेण चिराच्चिर-  
मपि-चिरंजीवी, चिरंतनः । कान्तं [न्तां] मुहुर्ध्यायति (?) । पुनः पुनर्वारि पिबेद्भूरि  
( वाग्भट I. ) । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः (?) । अभीक्ष्णमास्फालयतीभकुम्भम् (?) ।  
असकृद्वक्ति ॥ १ ॥ स्नाक्सरत्यभिसारिका (?) । ' झगिति कुचतटादौनमो  
मन्मथाय ' ( विद्वद्वाल्मीकि १-१७ ) । यज्वाऽञ्जसा जयति ब्रह्मलोकम् (?) । अह्नाय  
सा नियमजं क्लममुत्सर्ज ( कु. सं. ५-८६ ) । सपदि प्रदह्युपेक्षितोऽग्निः (?) ।  
द्राग्विद्रुतं कातरैः ( रत्ना. ? ) । मङ्क्षुदपाति परितः पटलैरलीनम् ( शिशु०  
५-३७ ) । झटित्याशु तरसादि च-झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभूतः  
( रत्नावली १-५ ), ' आश्वपेहि मम सीधुभाजनात् ' ( काव्यालं० सू० वृ.  
३-२-८ ), तरसोदिता सह जलेषु । तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशे-  
षणम् । बलवत्प्राप्तितोऽस्मि (?) । सुष्ठु खल्विदमुच्यते (?) । किमुत ब्रह्म-  
विज्ञिभिः (?) । सुसिक्त आन्नःफलति, अतिसिक्तश्च । अतीव क्षुत्पिपासि(सार्दि)तः  
॥ २ ॥ पृथग्देवदत्तादयं [ त्वत्तः पृथङ् नास्ति बन्धुः ? ] । विना ग्रामं वृष्टो  
देवः [ विना वातं विना वर्षम् ? ] । अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित्सिध्यति (?) ।  
क्ते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम् ( कु० सं० १-५१ ) । हिरेङ् कर्मणां [ णो ] मोक्षः  
( ? ), कर्मक्षये [ यो ] मोक्ष इत्यर्थः । नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा ( बोपदेवः ) ।  
अन्तरान्यत्रापि-त्वामन्तरा तामरसायताक्षि ( ? ), अ ( आ )-रोगिभावादन्यत्र ।  
यत्समासु प्रगल्भसे तत्पूज्योऽसि ( ? ) । यतो विद्वांस्ततो मान्यः ( ? ) । येन  
तेनादि च-वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः ( ? ), नदीं तेन गतः, गमने  
नदी हेतुः । द्वितयो लक्ष्यते-येन दाता [ बोद्धा ] तेन श्लाघ्यः ( ? ) । ( ऊने )  
किंचिद् ब्रूते । पद्भ्यां याति कुतश्चन ( ? ) । प्रायः किंवृत्तात्परौ, कचित्-कुत्र-

- 2 Sometimes.  
5 Together with.  
1 Conformity.  
2 In vain.

- 6 Either, or (indicating de-  
liberation).  
6 Expletives.

- 2 By day.  
2 By night.  
2 Crooked, bent ;  
awry.

- 6 Vocative particles.  
1 Near. 2 Midst.  
1 Inconsiderately,  
suddenly.

४ कदाचिज् जातु, सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।  
आनुकृत्यार्थकं प्राध्वं, व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥

५ आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।  
तु हि च स्म ह वै पाद-पूरणे, पूजने स्वति ॥

2 Particles of praise and reverence.

६ दिवा ऽह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।  
तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥

७ स्युः प्याद् पाडङ्ग हे है भोः, समया निकषा हिरूक् ।  
अ-तर्किते तु सहसा, स्यात् पुरः पुरतो ऽग्रतः ॥

3 Before, in front.

चित्-कथंचित् ॥ ३ ॥ अन्योन्यपर्यायावेतौ-कदाचिच्छ्रतां याति मरणे कृतनिश्चयः  
( ? ), न जातु कामः कामानाभुपभोगेन शाम्यति ( मनुः २-९४ ) ॥ सार्धं धनै-  
र्महान् । पुत्रेण साकं याति । सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम् (?) । आत्रा समं युध्यते । पुत्रैः  
सहास्ते । सङ्गो द्विजिह्वैः सजूरिति ( स. कं. पृ. ३७ ) सजूर्गतिप्रतिरूपको निपातः ।  
प्राध्वं कुरुध्वं बुधाः ( स. कं. पृ. ५४ ), प्राध्वं बन्धने (  $\frac{१}{४}\frac{४}{४}\frac{५}{५}$  ) इति गतिसंज्ञा-  
प्राध्वंकृत्य ( स. कं. पृ. ५४ ) । वृथा दुग्धोऽनड्वान् । मुग्धे, मुधा ताम्यसि  
( मु. रा. ३-१ ) ॥ ४ ॥ विकल्पः पक्षान्तरं—स्थाणुराहो पुरुषः ( स. कं.  
पृ. ३५ ), उताहोस्विद् भवेद्राजा नलः परपुरंजयः, ( म. भा. नलो. ? ) ।  
किमुत रज्जुः किमुत सर्पः [ किं रज्जुः किं सर्पः ], किमु खेदयेत्किमु मानयेत्,  
एकमेव वरं पुंसांमुत राज्यमुताश्रमः (?) । आख्यामि तु तत्त्वं ते (?) । न हि न हि  
महिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूपाः (?) । भीमः पार्थस्तथैव च । इति ह स्माहुरा-  
चार्याः ( स. कं. पृ. ३७ ) । यो वै युवाप्यधीयानः ( मनु. २-१५६ ) । खल्वा-  
दयोऽपि-अहो न ( नु ) खलु भोः ( स. कं. पृ. ३३ ) । पूजने-सुस्तुतं, अतिस्तुतम्  
॥ ५ ॥ दिवातनं, इति शब्देन सप्तम्यन्ते दिनार्थेऽयमिति द्योत्यते । अग्रेऽप्येवम् ।  
दोषामन्यमहः । नक्तंचरः । तथा-उषापि-उषातनो वायुः ॥ ६ ॥ साचि लोचनयुगं  
नमयन्ती ( कि. ९-४४ ) । तिरः काष्ठं कुरु ( स. कं. पृ. ५९ ) । प्याद् पाठकाः ।  
पाद् पान्थाः । अङ्गानङ्ग, इष्टाह्वाने चैतत् । हे चैत्र । है वात्सल । भो भार्गव ।  
हंहो, अरेरे, अयि-हंहो काम, रे चोर, अरे चेद, अयि प्रिये । एते समीपार्थेऽन्योन्यं  
पर्यायाः—समया ग्रामं, लङ्कां निकषा हनिष्यति ( शिशु० १-६८ ) सभ्यान् हिरूक्



4 Oblations to the gods.

८ स्वाहा देव-हविर्दाने श्रौषद् वौषद् वषट्, स्वधा ।

1 — to manes.

3 A little.

2 In the next life.

किञ्चिदधीषन् मनागल्पे, प्रेत्याऽमुत्र भवाऽन्तरे ॥

6 As, like. 2 Ah! (indicating surprise).

2 Silently.

2 Instantly.

९ व वा यथा तथैवैवं साम्ये, ऽहो हीति विस्मये ।

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां, सद्यः सपदि तत्-क्षणे ॥

2 Indication of joy.

3 Between ; amidst.

1 Forcibly, violently.

० दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे, ऽथा ऽन्तरे ऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः, प्रसह्य तु दृष्टार्थकम् ॥

2 Properly.

११ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने, ऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

2 Continually, perpetually.

4 No, not.

अ-भावे नह्य नो नाऽपि, मा स्म मा ऽलं च वारणे ॥

3 Negative and prohibitive.

2 If.

2 Truly.

2 Apparent.

3 Yes.

१२ पक्षाऽन्तरे चेद् यदि च, तत्त्वे त्वद्वा-ऽञ्जसा द्वयम् ।

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥

( स. क. पृ. ३७ ) ॥ ७ ॥ सहसा विदधीत न क्रियाम् ( किराताजु० २-३० ) ।  
अप्रार्था एते-पुरःसरः । नासीरधूलिधवलाः पुरतः प्रयान्ति ( ? ) । अग्रतो धावति  
श्रीः ( ? ) ॥ ८ ॥ सोमाय स्वाहा । अस्तु श्रौषद् । ब्रीही वौषद् । वषडिन्द्राय ।  
पितृभ्यः स्वधा ( वाज. सं. २-७ ) । किञ्चित्कुञ्चितमूर्धजाः । ईषत्स्मेरः । ब्रूते  
मनावसमार्दवम् । अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते ( ? ) । अमुत्र भविता यन्ते  
तच्चिन्तय शुभाशुभम् ( ? ) ॥ ९ ॥ पचतीति [ स्रवन्ती ] वत् । पञ्चिनी [ नी ]  
वान्यरूपां [ पा ] ( मेघ० २-८० ) । यथा चैत्रस्तथा मैत्रः । शारदाभ्रमिव पेलव-  
मायुः ( ? ) । यथार्क एवं कर्णः । अहो आश्चर्यम् । हतविधिललि ( सि ) तानां ही  
विचित्रो विपाकः ( शिशु० ११-६४ ) । मुनिस्तूष्णीमास्ते । अकचप्रकरणे तूष्णीमः  
काम्बक्तव्यः ( वा० ? ) इत्यज्ञाताद्यर्थे विशिष्टे मौने तूष्णीकां, मौनमात्रे तूष्णीम् ।  
सद्यः पतति मांसेन ( ? ) । सपदि प्रदह्युपेक्षितोऽग्निः ( ? ) ॥ १० ॥ दिष्ट्या पुत्रो  
जातः । समुपजोषं वर्तते । आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ( महानाट०  
५. २५. ) । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः ( स. कं. पृ. ५८ ) । यतो  
भवन्तमन्तरेणान्यथा भूपतिप्राहितः ( ? ), भवन्मध्येनेत्यर्थः । प्रसह्य वित्तानि हरन्ति  
चौराः ( नी. श. २-५४ ) ॥ ११ ॥ न सांप्रतं यतः स्त्री नेत्री । हन्त स्थाने प्रश्नः ।  
अभीक्ष्णं वक्ति । शश्वदाति, अविरतमित्यर्थः । न हि प्रेम प्रयोजनापेक्षम् ( ? ) ।  
अविप्र इव भाषसे, विप्रवन्न ब्रूषे इत्यर्थः । नो जानीमः । नैकः सुसेषु जागृयात्

- 4 Every way ; all around. १३ समन्ततस् तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।  
 1 Willingly. अ-कामाऽनुमतौ काममसूयोपगमेस् तु च ॥  
 1 Be it so. 2 Indeed. १४ ननु च स्याद् विरोधोक्तौ, कश्चित् काम-प्रवेदने ।  
 1 Indicating contradiction. 1 Introductory of a kind question.  
 2 Improperly ; unseasonably. निष्षमं दुष्षमं गह्वं, यथास्वं तु यथायथम् ॥  
 2 As thereto appertaining.  
 2 Falsely. १५ मृषा मिथ्या च वितथे, यथार्थं तु यथातथम् ।  
 5 Properly, suitably. स्युरेवं तु पुनर् वै वेत्यवधारण-वाचकाः ॥ 2 Indeed.  
 1 Before ; anterior. १६ प्रागतीता ऽर्थकं, नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् । 2 Certainly ; necessarily.  
 1 A year. संवद् वर्षे, ऽवरे त्वर्वागामेवं, स्वयमात्मना ॥  
 2 Former, prior. 1 Assent, consent, promise. 1 Self ; or himself.  
 1 Little ; low. १७ अल्पे नीचैर्, मह्युच्चैः, प्रायो भूम्य-द्रुते शनैः ।  
 1 Great ; high, load. 1 Frequently ; generally. 1 Slowly.  
 1 Perpetually, ever. सना नित्ये, बहिर् बाह्ये, स्मा ऽतीते, ऽस्तम-दर्शने ॥  
 1 External ; out. 1 Formerly. 1 Disappearance.

( ? ) । मास्म करोः । मा कार्षीः । अलं बाले रोदनेन ॥ १२ ॥ सन्तश्चेदमृतेन किम् ( राजशे. वा. रा. २ ) । यदि खलास्तकालकूटं मृषा ( रा. शे. बा. रा. २ ) । अरे अद्धा पुरुषः । अज्ञसा वक्ति साधुः ( स. कं. ५२ ) । प्रादुरासीत् । आविर्भूतः । मतमभ्युपगमः—ओं कुरु, एवं कुरु, परमं तत्रावसम् । एवं बाढमित्यादि च ॥ १३ ॥ एते सर्वतोदिक्कार्थे—समन्ततो धावति, परितः प्रपतन्ति दुष्कृतां ( तो ) विपदः, सर्वतः संपदः सताम्, विष्वगञ्चति विष्वद्यङ् । इतिशब्दात्समन्तादित्यादि—समन्ताद्भवः सामन्तः । आदावनिच्छायां पश्चादङ्गीकारे—कामं करोमि । अस्तुशब्दोऽ-सूयापूर्वेऽङ्गीकारे—अस्तुकारः, एवमस्तु को दोषः । चशब्दाद्भवतु नाम ॥ १४ ॥ ननु च कः शब्दः । कामप्रवेदनमिष्टपरिप्रश्नः—काञ्चिज्जीवति मे माता ( स. कं. ५२ ) । निष्क्रान्ताः समा दुष्टाः समा वत्सरा अत्रेति, तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (  $\frac{२११७१७}{२४२}$  ) इत्य-व्ययीभावादव्ययत्वम्, गह्वमात्रे तूपचारात्, समेन समासो वा—निःषमं वक्ति मूर्खः ( ? ), कालानुचितमित्यर्थः । एवं दुःषमं वर्तते ( ? ) । सर्वेषां तु यथायथम्, यथास्वी [ स्मी ] यमित्यर्थः, यथास्वे यथायथमिति (  $\frac{२११७१७}{२४२}$  ) साधुः ॥ १५ ॥ मृषोद्यम् ( उ० रा० ४, ८ ) । मिथ्यावादी । तथेति सत्यमनतिक्रम्य—यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ( ? ) । एवमेतत् । आत्मा सर्वं तु पश्यति ( ? ) । विप्रः पुनः पूज्यः । गुरुर्वी वक्ति भीष्मो वा । त्वमेव देव सर्वं जानासि ( ? ) ॥ १६ ॥ प्राक् कृतम् । नूनं हन्तास्मि रावणम् ( ? ) । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ( भर्तृहरि० ? ) । संवत्सरः,

1 Present ; now, being. 1 Interjection, expressive of wrath. 1 Interrogative particle. 1 Encouraging vocative.

1 Particle indicating reflection. हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने, नमो नतौ ॥

1 Close of the night ; morn, break of day. 1 Hail ! salutation ; bow.

1 Again. 1 Ill. १९ पुनरर्थे ऽङ्ग, निन्दायां दुष्ट, सुष्टु प्रशंसने ।

1 Well. सायं साये, प्रगे प्रातः प्रभाते, निकषा ऽन्तिके ॥

2 Morning. 1 Near.

1 Favourably. अमाऽनुगुण्ये, स्मरणे हुं, फड् विघ्ननिराकृतौ ।

1 Well (showing remembrance). Oh (to remove spells etc.)

1 Acceplingly. अङ्गीकृतौ स्यादर्थे हुं हीनसंबोधते त्वरे ॥१॥ 3 Hastily.

2 Callingly.

1 Last year ; penult, and present years. २० परत् परार्थेषमो ऽन्दे पूर्वे, पूर्वतरे, यति ।

1 To-day. अद्याऽत्राऽह्यथ पूर्वे ऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तराऽपरात् ॥

2 A former day, etc.

1 Yesterday. २१ तथा ऽधराऽन्याऽन्यतरेतरात् पूर्वेषुराऽऽदयः ।

1 Both days.

1 Next day. उभययुग् चोभयेयुः, परे त्वहि परेद्यवि ॥

संवत्तृतीये । अवरः पारादन्यः—वर्षात्षोडशद्वार्धाक्, अर्वाक्कालीनः । अङ्गीकारार्थे—  
आं कुर्मः, एवं कुर्मः । स्वयंभूः, आत्मनेति तृतीयान्तार्थे ॥१७॥ नीचैर्मरुद्वाति (?) ।  
उच्चैरुच्चरितुं चिरम् (?) । सन्तः प्रायो विवेक्तारः (?), भूभिन्न बाहुल्यार्थे । अशीघ्राथे—  
शनैर्याति पिपीलिका (सु० भा० २५४) । क्रमेऽपि (शनैः) अदुतार्थान्वयात्—शनैः  
शनैर्व्युपरमेत् (भ. गी. ६-२५) । सनातनः । सनत्सनाच्च—सनत्कुमारः, सनात्कु-  
मारश्च । बहिर्भूतः । वक्ति स्म व्यासः (?), अवोचदित्यर्थः । अस्तं गतः ॥ १८ ॥  
अस्तिक्षीरा स्त्री, अस्ति परलोके मतिरस्यास्तिकः । कोपनोक्तौ—उं सैवास्मि तव  
प्रिया (?) । रुषेत्येव—ऊं न जानासि स्वार्थम् । अप्यथि साहसकारिणि (?) ।  
स्याद्वादिनो जैनाः उषातनो वायुः । नमो देवेभ्यः ॥ १९ ॥ मूर्खोऽपि नावमन्तध्यः  
किमङ्ग विद्वान् (स. कं. पृ. ३५) । दुष्टुवादी खलः । सुष्टुक्तम् । सीयते क्षीयते  
सायो निशामुखं, घञ्—सायंतनो वायुः, सायमासीनः संध्यां वन्देत (?) । प्रगेतनो  
वायुः । प्रातः संध्यामुपासीत् (?) । मित्रं निकषारते ॥ २० ॥ पूर्वे वर्षे परत् ।  
पूर्वतरे वर्षे परारि । यति गच्छति वर्तमाने वर्षे—पेषमः, सद्यःपरत्परार्थेषम इति  
(५१३१२३) साधवः । एवमग्रिमाः । अस्मिन्नह्न्यद्य, वर्तमानतामात्रेप्याहुः—  
नरो लोकेऽद्य दुर्लभः (बलः) (?) , तदद्यत्वेन तथा । पूर्वोऽह्नि पूर्वेषु । आदिशब्दा-  
दुत्तरेषु, अधरेषु, अपरेषु, अन्येषु, अन्यतरेषु, इतरेषु । शुर्दिनमिति श्रीभोजः,

1 Yesterday.  
1 Tomorrow.

२२ ह्यो गते, ऽनागते ऽहि श्वः, परश्वस् तु परे ऽहनि ।

1 The day after to-morrow.

2 Then, at that time.

तदा तदानीं, युगपदेकदा, सर्वदा सदा ॥

2 At once ; at the same time. 2 Always ; at all times.

5 Now ; at this time.

२३ एतर्हि संप्रतीऽदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

1 East, North, West, etc.

दिग्-देश-काले पूर्वाऽऽदौ प्रागुदक्-प्रत्यगाऽऽदयः ॥

इत्यव्यय-वर्गः ४, अत्र मूलश्लोकाः २३, श्लो० श्लो० १.

### अथ लिङ्गाऽऽदि-संग्रह-वर्गः ५

१ स-लिङ्ग-शास्त्रैः सन्नाऽऽदि-कृत-तद्धित-समास-जैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्ण-वदिहोन्नयेत्. ॥

यथा—द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् (?) ॥२१॥ उभयोरह्नोः—उभयेद्युः, उभयद्युः, द्युश्चोभय-  
द्वक्तव्यः (वा० ३/६७०) । स्मार्ते—पक्षिणीयं रात्रिरुदिता । तं हन्तास्मि परेद्यवि (?)  
॥ २२ ॥ अतीतेऽहि ह्यः—ह्योऽकरोत् । आनागतोऽहि श्वः—श्वो गन्ता । श्वोदिनात्परमहः  
परःश्वः, पारस्करादित्वात् ( ५/३/१० ) परःसहस्रादिवत्सुट् । तस्मिन्काले तदा,  
तदो दा चेति ( ३/१/७७ ) तदा, तदानीं च । एतौ तुल्यकालाथौ । युगपत्प्राप्ताः ।  
एकस्मिन्काले—एकदा मिलन्ति । एकपदे च—अयमेकपदे तथा वियोगः ( विक्रमो-  
र्वशी० ४-३ ) । सर्वस्मिन्कालेऽर्थे, सर्वैकान्यक्रियत्तदकाले दा ( ५/३/१५ ) , सर्वस्य  
सोऽन्यतरस्यां दि ( ५/३/६२ ) ॥ २३ ॥ अस्मिन्कालेऽर्थे, इदमो हिल् ( ५/३/१६ ) ,  
एतेतौ रथोः ( ५/३/५० ) इत्येतादेशः, ( एतर्हि )—भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते  
विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि ( कि. १-३२ ), अधुना, इदानीं च । संप्रत्येव सांप्रतं,  
स्वार्थेऽण् । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा—प्राग्वसति । प्राच्या दिशः प्राचो  
देशात्कालाद्वा—प्रागागतः । प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा—प्राग्व्यम् । दिक्-  
शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्वेशकालेष्वस्तातिः ( ५/३/७४ ) , अञ्जेलुक्  
( ५/३/८० ) । आदिशब्दादुदगवागादि । एवं पूर्वादिभ्यः पुरस्तादधस्तादादि  
॥ २४ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

इह लिङ्गसंग्रहवर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गानुशासनसहितैः सुब्धानुवृत्त्यादिजातैः  
( शब्दैः ) प्रागनुक्तैर्लिङ्गमुच्येदूहेत । लक्षणेन तत्त्वतो ज्ञानार्थं सन्नाद्युपादानम् ।  
लिङ्गशास्त्रेण यथा—स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् । सुब्धानुवृत्तिजैर्यथा—अ प्रत्ययात्

The following are feminine, viz.

(a) Monosyllables in ई or ऊ.

२ लिङ्ग-शेष-विधिर् व्यापी विशेषैर् यद्य-बाधितः ।

स्त्रियामीदूद्-विरामैकाऽच्, स-योनि-प्राणि-नाम च, ॥

(2) Names of female beings.

(b) Terms signifying lightning,

night, creeper, Lute, Quarter, earth, river, modesty.

३ नाम विद्युन्-निशा-वल्ली-वीणा-दिग्-भू-नदी-ह्रियाम्, ।

(c) A compound in अ with a numeral.

अदन्तैर् द्विगुरेकाऽर्थो, न स पात्र-युगाऽऽदिभिः, ॥

(2) Except those ending in पात्र of युग.

( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ), प्यासश्रन्थो युच् ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ) । कृद्वृत्तिजैर्यथा-स्त्रियां क्तिन्

( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ), पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ), नपुंसके भावे क्तः ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ) ।

गोबलीवर्दन्त्यायेनात्र सुब्धातुवृत्तिवर्जं कृद्वृत्तिरुदाहार्या । तद्धितवृत्तिजैर्यथा-तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टादि । समासवृत्तिजैर्यथा-अदन्तैर्द्विगुरेकार्थ इत्यादि । कथ-

मुन्नयेदित्याह-प्रागुक्तसंकीर्णवर्गवत्, वचनमात्रेणेत्यर्थः । उक्तं च प्राक्-प्रकृतिप्रत्यया-र्थैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् (पृ. २६०) । प्रकृत्या यथा-अर्धर्चाःपुंसि च ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ) ।

प्रत्ययेन यथा-स्त्रियां क्तिन् ( $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{१}{१}\frac{०}{०}\frac{०}{०}$ ) । अर्थद्वारेण च यथा-मातृस्वस्त्रादीनाम् ।

आद्यशब्दाक्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्येति । तथा-अर्थस्य नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता चेत्यादि ॥ १ ॥ अयं लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेष-

विधिसंज्ञो वर्ग उत्सर्गत्वाद् व्यापको भवत्यपवादैर्यद्यबाधितः स्यात् । यथा-असन्नन्ता अबाधिताः पुंसि, तथा त्रान्तं सलोपधं शिष्टमिति, यथा-चन्द्रमाः,

पुरुषाः, सविमा प्रसवः, भरिमा कल्पः । अत्रापवादः-द्वयच्छकमसिसुसन्नतं तृतीये-

इदं यशः, तेजः, नाम, धाम । ईदन्तमूदन्तं चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गं भवति-इयं स्त्री,

श्रीः, धीः, ह्रीः, भूः, भूः, स्रूः, द्रूः, जूः । पुंलिङ्गात्प्राक् स्त्रियामित्यधिकारोऽयम् ।

स्त्रीध्वजयुक्तानां प्राणिनां संज्ञा च स्त्रियाम्, यथा-इयं माता, स्वसा, प्रसूः, योषित्,

इयं गौः सुरभिः, इयं कपिवर्जनी, इयमहिर्भुजंगी, इयं करेणुहस्तिनी । दारादौ तु

स्त्रीत्वं पुंभूम्नि दाराः (पृ. १३४) इत्याद्यपवादाद्वाध्यते । एवं सर्वत्रोन्नयेम् ॥२॥ एषां

नामपर्यायाः स्त्रियाम्-इयं विद्युत्तडिदशनिः, इयं निशा रात्रिः, इयं वल्ली वीरुत्, इयं

वीणा परिवादिनी, इयं दिक् ककुप्, इयं भूः कुः, इयं नदी सरित्, इयं ह्रीर्लज्जा ।

अकारान्तैः शब्दैः सहैकार्थः समाहारो यो द्विगुः स स्त्रियां, यादिष्टिः-अकारान्तो-

त्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते, (यथा) त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, पञ्चमूलीशृतं

(d) A noun ending in the affixes ४ तल्-वृन्दे येन-कथ्य-त्रा, वैर-मैथुनिकाऽऽदि-बुन्, । तल् Showing Multitude ; in य, इति, कथ्यत्, त्रः बुन् (Expressing group).

(e) Or in अनि, स्त्री-भावाऽऽदावनि-क्तिण्-ण्वल्-णच्-ण्वुच्-क्यव् युजिजङ्- (imprecation). 2 क्तिन् (abstract idea). 3 ण्वल् (disease). नि-शाः, ॥ 4 णच् (reciprocity). 5 वुच् (state). 6 क्यप् (यां)-abstract sense. 7 युज् (अनां)-abstract sense. 8 इच् (इ)-question and reply. 9 अङ् (अ-आं)-abstract sense. 10 नि-abstract import. 11 शा (आं)-abstract sense.

पयः । स द्विगुः पात्राद्युत्तरपदैरदन्तैर्न स्त्रियां, पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति (पात्राद्यन्तस्य न), अतः स नपुंसकमिति क्लीबे-पञ्चपात्रं, चतुर्युगं, त्रिभुवनं, त्रिपुरं, भाष्ये तु त्रिपुरी ॥ ३ ॥ तत्प्रत्ययान्ताः स्त्रियां, तस्य भावस्त्वतलौ ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ )-गोर्भावो गोता, अश्वता । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ( $\frac{४१११११}{१०००००}$ )-ग्रामाणां समूहो ग्रामता, जनता । देवास्तल् ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ )-देव एव देवता । समूहे यादि-प्रत्ययान्ताः स्त्रियां पाशादेर्यत् (यः) पाशादिभ्यो यः ( $\frac{४१११११}{१०००००}$ )-पाशानां समूहः पाश्या । खलगोरथात् ( $\frac{४१११११}{१०००००}$ ) यत् (यः), इतित्रकव्यचश्च ( $\frac{४१११११}{१०००००}$ ) चकाराद्यत् (यः)-खलिनी, गोत्रा, रथकव्या । वैराद्यर्थे वुजन्तः स्त्रियां द्वन्द्वाद्-बुन्वैरमैथुनिकयोः ( $\frac{४१११११}{१०००००}$ )-अश्वमहिषयोर्वैरमश्वमहिषिका, काकोलुकिका । अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनप्रयोजने विवाहे वैरमत्रिभरद्वाजिका, वशिष्ठकुशिका । आदिशब्दात् पादशतस्य संख्यादेर्वाप्सायां बुन् लोपश्च ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ ), दण्डव्यव-सर्गयोश्च ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ )-द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिकां ददाति, द्वे द्वे शते दण्डितो द्विशतिकां ददाति । उपलक्षणत्वाद् वुजन्तोऽपि, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ ) इति वुज्-शैष्योपाध्यायिका । गोत्रचरणाच्छ्लाघादौ वुज् ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ )-गार्ग्यस्य भावः कर्म चेति गार्गिकया श्लाघते, काठिकया श्लाघते । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावे वा कर्तरि च कारके-अन्यादिप्रत्ययान्ताः स्त्रियाम्, आक्रोशे नञ्यनिः ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-अजननिस्ते वृषल भूयात् (?) अकरणिः । स्त्रियां क्तिन् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-कृतिः, भक्तिः । रोगाख्यायां ण्वल्वहुलम् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-प्रवाहिका, विपादिका । धात्वर्थनिर्देशे ण्वल् वक्तव्यः (वा०  $\frac{२२२२२२}{१०००००}$ )-कारिका, जीविका । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-अन्योन्यं व्यावक्रोशनं व्यावक्रोशी वर्तते, व्यावभाषी [ हासी ], णच्-स्त्रियामञ् ( $\frac{५१११११}{१०००००}$ ) स्वार्षे । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-भवतः शायिका, इक्षु-भक्षिकोत्पन्ना । व्रजयजोभावे क्यप् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-व्रज्या, इज्या । संज्ञायां समज्जेति ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-क्यप्-समज्या, निषद्या । हनस्त च ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-इति क्यप्-ब्रह्म-हत्या । प्यासश्रन्यो युच् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-मण्डना, आसना । प्रश्नाख्यानयोरिश्च (स. कं. ३-१-२४७)-कां कारिमकार्षीः, इमां कारिमकार्षम् । षिद्भिदादिभ्योऽङ् ( $\frac{३१११११}{१०००००}$ )-

- (f) Or in certain undā affixes. ५ उणाऽऽदिषु निरूरीश् च, ड्याषूढन्तं चलं स्थिरम्, ।  
 (1) नि, ऊ, ई. (g) Or in a feminine termination.
- (h) Or in ण etc. indicating a weapon at play. तत् क्रीडायां प्रहरणं चेत्, मौष्टा पाल्वा ण-दिक्, ॥  
 1 Boxing. 2 Playing at fisty cuff.
- (i) Or in अ follow- ing घञ्. implying place, time, circumstance. ६ घञो जः सा क्रिया ऽस्यां चेद्, दाण्डपाता हि फाल्गुनी, ।  
 1 Flying along like an eagle. ३ इयैन्पाता च मृगाया, तैलम्पाता स्वधेति दिक्, ॥  
 (1) Oil throwing.
- (j) Diminutives. ७ स्त्री स्यात् काचिन् मृणाल्याऽऽदिर् विवक्षाऽपचये यदि, ।  
 Formed by giving the feminine termination to a masculine noun. (1) Fibre of water lily.
- (k) And the particular nouns here enumerated. लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिका ऽऽढकी ॥  
 1 City. 2 Nyctanthus arbortristis. 3 Commentary, annotations ; a journal 4 Grislea tomentosa. 5 A calender. 6 Cytisus cajan.
- 7 Plant. 8 A bird. ८ सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।  
 9 Hiccough. 10 A gadfly. 11 Firebrand. 12 An Ant.
- 13 Diospyros melanoxydon. तिनदुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गा-सूचि-माढयः ॥  
 14 Atom spark. 15 Fracture Decaption ; Wave ; Irony. 16 Mine opening.
- 17 Needle. 18 Young leaves.

घटा, सृजा, भिदा । अ प्रत्ययात् (  $\frac{३।३।१०३}{३।३।१०३}$  )-चिकीर्षा, पुत्रीया । कृजःश् च (  $\frac{३।३।१०३}{३।३।१०३}$  )-क्रिया, इच्छा ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्त उदन्त ईदन्तश्च स्त्रियां-अराणि, धमनिः, हानिः, ज्यानिः, ग्लानिः, अलावूः, जम्बूः, लक्ष्मीः, तन्त्रीः । ड्यन्तमाबन्त-मूढन्तं चाभिधेयलिङ्गं रुढिलिङ्गं च स्त्रियां-पुंस इयं पौष्नी बुद्धिः, हिमानी, अजा, बलाका, श्वश्रूः, ब्रह्मबन्धूः । मुष्टिः प्रहरणं यस्यां क्रीडायां मौष्टा, पलवाः प्रहरण-मस्यां पाल्वा, तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (  $\frac{४।३।५७}{४।३।५७}$  ), ण दिक्-णप्रत्ययोदाह-रणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां वर्तते, इयेनपातोऽस्यां मृगायां वर्तते, तिलपातोऽस्यां स्वधायां वर्तते, घजः सास्यां क्रियेति जः, (  $\frac{४।३।५७}{४।३।५७}$  ) इयेनतिलयोः पाते जे (  $\frac{६।३।१०३}{६।३।१०३}$  ) इति मुक्, स्वधास्यस्यां स्वधा श्राद्धम् ॥ ६ ॥ अपचयेऽपचये यदि वक्तुमिच्छा तदा मृणाल्यादयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अपचयेऽपचयस्थानलक्षणानि हि स्त्रीपुंनपुंसकानि । आदिशब्दाद्मृणाली, तटी, मठी, छत्रिका, गृहकाण्डी । काचि-दिति यत्र लोके पुंनपुंसकयोः स्त्रीत्वं दृश्यते, न सुखादौ । लङ्का राक्षसपुरी । शेफालिका पुष्पविशेषः । टीका वृत्तिः । घातकी नामौषधिः । पञ्जिका न्यासः । आढकी ब्रीहिभेदः, स्वल्पाढकं च ॥ ७ ॥ सिध्रकाशारिके वृक्षभेदौ । हिका-ऊर्ध्वं वातप्रवृत्तौ शब्दः । प्राचिका पक्षिविशेषः । उल्का ज्वाला । पिपीलिका वल्मीककृमिः । योत्राप्रसिद्धः



- 19 Scum. Gum. ९ पिच्छा-वितण्डा-काकिण्यश् चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ।  
 20 Criticising.  
 21 Measure. 22 Selected argument. 23 Grindstone a curtain.  
 24 Centipede. 25 Barbarian.  
 26 Extreme pain. सातिः कन्था तथा ऽऽसन्दी नाभी राजसभा ऽपि च ॥  
 Destruction.  
 27 A rug. 28 Bed. 29 Navel. 30 The royal court.  
 31 Cymbals. १० झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।  
 32 Rejoicing.  
 33 Cup. 34 Rising of Zodiacal sign Astrology. 35 plant. 36 Leprosy.  
 37 Lac. 38 Nit. लाक्षा लिक्षा च गण्डूपा गृध्रसी चमसी मसी. ॥  
 39 Mouthful water.  
 40 Gout 41 Spoon. 42 Ink.

इति स्त्री-लिङ्ग-संग्रहः ।

The following are ११ पुंस्त्वे स-भेदाऽनुचराः स-पर्यायाः सुराऽसुराः ।  
 masculine viz.

(a) Nouns signifying gods, Demons.

Heaven, sacrifice, स्वर्ग-यागाऽद्रि-भेदाऽब्धि-द्रु-कालाऽसि-शराऽरयः ॥  
 mountain, cloud,  
 Sea, tree, time, school, arrow, enemy.

प्रागनुक्तो वा स प्रातिपद्येनोच्यते, अतः शनैर्याति पिपीलिक (सु. र. पृ. ४६१) इति  
 पुंस्त्वमनिषिद्धम् । एवं सर्वत्र । तिन्दुकी नाम वृक्षः फलं च । कणिका—अल्पकणः—गोधूम-  
 पिष्टं च । भङ्गिर्विच्छिन्तिः । सुरङ्गा तिर्यग्भूखातः । सूचिः सीवनी । मादिनां देशः  
 कवचं च ॥ ८ ॥ पिच्छा—आचामः । वितण्डा स्वपक्षस्थापना (नो) हीनो जल्पः (न्या.  
 सू. १-२-३ पृ. ओ.) । काकिणी नाम माषकचतुर्थभागः, पणचतुर्थभाग इत्येके । काकि-  
 नीति सभ्याः । चूर्णिर्भाष्यम् । शाणी निकषः, शाण इत्येके, काणीपाठे संकोचोऽर्थः ।  
 द्रुणी कर्णजलौका । दरद् म्लेच्छजातिः । सातिः प्रावारविशेषः । कन्था खण्डैः स्यूतं  
 वासः । आसन्दी पीठिका । नाभी तुन्दिः । राज्ञः सभा राजसभा, सभा राजामनुप्य-  
 पूर्व्वेति (२/४/३/३) राजनिषेधास्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ झल्लरी वाद्यविशेषः । चर्चरी हर्षक्रीडा ।  
 पारी पानभाण्डम् । होरा लग्नं जातकं च । लट्वा—अलका भ्रमरकाश्च । सिध्मला  
 पामा णलः श्वित्रं च । लाक्षा जतुः । लिक्षा यूकागर्भः । गण्डूपा—आस्थचुलुकं,  
 गण्डूषोऽपि । गृध्रसी—ऊरुसंघौ वातरूक् । चमसी मसूरादिपिष्टं स्वल्पचमसश्च । मसी  
 रजनी । इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥ १० ॥ सुरा असुरास्ताद्विशेषान्तदनुचराश्च पर्यायैः  
 सह पुंसि । सुरा दिवौकसः, सुरविशेषाः—इन्द्रो विडौजाः शक्रः, आदित्यः सूर्यो  
 रविः, ब्रह्मा स्वयंभूः, विष्णुः शौरिः, रुद्रः शंभुः । विष्णोरनुचराः—चण्डः प्रचण्डः,  
 जयो विजयः, विष्वक्सेनः । रुद्रानुचराः—नन्दी महाकालो भृङ्गी, गणाः प्रमथाः ।  
 एवं सर्वत्र । असुराः पूर्व्वदेवा दैत्या दानवाः, तद्विशेषाः—विरोचनो बलिर्नमुचिः  
 प्रह्लादः । प्राङ् नपुंसकाधिकारापुंलिङ्गाधिकारः । एते सभेदाः सपर्यायाः पुंसि ।  
 स्वर्गो नाकस्त्रिदिवः । यागः क्रतुः ससतन्तुः, तद्विशेषाः—अग्निष्टोम उक्थोऽतिरात्रः—

Ray of Light, १२ कर-गण्डोष्ठ-दोर्-दन्त-कण्ठ-केश-नख-स्तनाः, ।  
hand, cheek,  
lip, arm, tooth, Throat, hair, nail, A pap.

(b) Terms ending अह् or अह्. अह्वाऽह्वाऽन्ताः, श्वेड-भेदा, रात्राऽन्ताः प्रागसंख्यकाः, ॥

(c) Names of poisons. (d) Compound terms in रात्र.

(e) Resins and gums other १३ श्रीवेष्टाऽऽद्याश् च निर्यासा, असन्नन्ता अ-बाधिताः, ।  
exculations of trees. (f) Nouns in अस् or अन्.

(g) Nouns in तु or रु. कशेरु-जतु-वस्तूनि हित्वा तु-रुविरामकाः, ॥

1 Root of scirpus maximus. 2 Lac. 3 A thing.

(h) In अ with a penult के, etc. १४ क-प-ण-भ-म-रोपान्ता यद्यदन्ता अमी, अथ ।

(i) Or with a penult प, etc. प-थ-न-य-स-टोपान्ता, गोत्राऽऽख्याश्, चरणाऽऽह्वयाः, ॥

(j) Names of families. (k) Names of portions of the Veda.

असौर्यामः । अद्रिः पर्वतः शैलः, तद्विशेषाः-मेरुर्हेमसानुर्हिमवाम् सह्यो विन्ध्यः  
पारियात्रः । मेघस्तडित्वान् घनः, तद्विशेषः पुष्करावर्तकः । अग्निः समुद्र उद-  
न्वान्, तद्विशेषः क्षीरोदः । द्रुस्तरुः पादपः, तद्विशेषाः-आम्रस्तालश्रम्पकः । कालः  
समयः, तद्विशेषाः-क्षणे लवः, मुहूर्तः, मासश्चैत्रः, संवत्सरः । असिः करवालः,  
तद्विशेषाः-नन्दकश्चन्द्रहासः । शरः सायकः पृषत्कः क्षुरप्रः । अरिद्विडमित्रः ॥ ११ ॥  
करः पाणिर्हस्तः । गण्डः कपोलः । ओष्ठो दन्तच्छदोऽधरः । दोर्बाहुः । दन्तो रदनः ।  
कण्ठो गलः । केशो वालश्चिकुरः । नखः कररुहः । स्तनः पयोधरः । कृतसमासा-  
न्ताहः शब्दोत्तरपदाः पुंसि, रात्राह्वाहाः पुंसि (  $\frac{११११११}{८८८८८८}$  ) इति-पूर्वाह्वाः, मध्याह्वाः,  
सायाह्वाः । द्वयहः, त्रयहः, उत्तमाहः, परमाहः, राजाहः सखिभ्यष्टच् (  $\frac{५१११११}{८८८८८८}$  ),  
अह्वा ह् एतेभ्यः (  $\frac{५१११११}{८८८८८८}$  ) इत्यह्वादेशः । विषविशेषाः पुंसि-श्वेडो गरलः काल-  
कूटो हलाहलः । पुंसि क्लीबे च प्रागुक्तत्वात्पुंसि प्रचुरप्रयोगार्थं विधिः । एवं सर्वत्र ।  
विषं तु क्लीबे । असंख्यापूर्वाः कृतसमासान्ता रात्रान्ताः पुंसि-अहोरात्रः, दीर्घरात्रः,  
वर्षारात्रः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः (  $\frac{५१११११}{८८८८८८}$  ) इत्यच्, नेह-त्रिरात्रं,  
षडात्रम् ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टः सर्जरसः कर्चूरः । निर्यासो वृक्षद्रवः । असन्ता अन्नन्ता-  
श्चाबाधिता अनपोदि[ हि ]ताः पुंसि-पुरोधः, उशाना, मज्जा, झीहा । अबाधिता  
इति किं-इदं यादो जलचरः, इदं लोम, इदं साम । अक्षमसिसुसन्नन्तमित्यप-  
वादो वक्ष्यते । कशेरुवादीनि वर्जयित्वा त्वन्ता रुशब्दान्ताश्च पुंसि-अयं  
वास्तुगृहाधारः, मस्तुः, सक्तुः, धातुः, किंशारुधान्यशृकः, त्सरुः, खज्जादिमुष्टिः,  
मरुधन्वा, ऊरुः सक्थि । नेह-इदं कशेरु जलजः कन्दः, जतु लाक्षा,  
वस्तु पदार्थः ॥ १३ ॥ ककरादिद्वादशाक्षरोपधा अकारान्ताः पुंसि । क-शल्कः,  
वृक्कः, श्वेतकः, वराटकः । प-वृक्षः, कक्षः, निकषः । ण- गणः, बाणः, कणः ।

(l) Names in धञ्, etc. १५ नाम्न्यकर्तरि भावे च घञ-जब्-नङ्-ण-घाऽथुचः, ।

(m) In ल्यु, etc.

(n) In इमानिच्;

ल्युः कर्तरीमनिच् भावे को, घोःकिः प्राऽऽदितोऽन्यतः, ॥

(o) In क, ऋ. (p) ending in कि.

(q) The compound term अश्ववडव. १६ द्वन्द्वेऽश्व-वडवावश्च-वडवा, न समाहृते, ।

(r) कान्त in com-

position

prefixed or suffixed.

कान्तः सूर्येन्दु-पर्याय-पूर्वो ऽयः-पूर्वको ऽपि च, ॥

भ- कुम्भः, शलभः । म- आचामः, धूमः, ग्रामः । र-अङ्कुरः, करः, दरः, समीरः । प- सर्पः, सूपः, कलापः, बाष्पः । थ-सार्थः, शपथः, नाथः । न-फेनः, हायनः, स्तनः, जनः । य-तनयः, व्ययः, तन्तुवायः । स- रसः, दासः, कुत्सः, वत्सः । ठ- सरटः, पटः, कटः । अपत्यप्रत्ययान्ताः शाखाध्यायिनश्च पुंसि-गार्ग्यः, वासिष्ठः, दाक्षिः, कठः, बह्वृचः, छन्दोगः ॥ १४ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञन्तादयः पुंसि । घञ्- प्र( प्रा )सीदन्त्यस्मिन्नयनमनांसीति प्र( प्रा ), सादः, प्रक्रियते प्रकारः, पाकः, त्यागः, अकर्तरि च-कारके संज्ञायां (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) घञ् । अच्- पचः चयः, नयः, पचाद्यच् नन्दिग्रहीति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ), एरच् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । अप्- करः, भरः, स्तवः, लवः, लवः, ऋदोरप् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । नङ्- यज्ञः, यत्नः- प्रश्नः, यजयाचयतविच्छेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) नङ् । उपलक्षणत्वात्-स्वपो नन् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । णः-न्यदनं न्यादः, नौ ण च (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) इति णः । घः-प्रहरः, निगमः, गोचरः, पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । अथुच्-आनन्दथुः, श्वयथुः, वेपथुः, द्वितोऽथुच् (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । कर्तरि ल्युः पुंसि- नन्दयति नन्दनः, रमयति रमणः, नन्दिग्रहिपचेति (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) ल्युः । इमनिजन्ताः पुंसि- पृथोर्भावः प्रथिमा, लघिमा, पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा (  $\frac{५}{५}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) । भाव इति किं-तरिमा पृथ्वी, च[ व ]रिमा तपस्वी, औणादिक इमनिच् । भावे कप्रत्ययान्तः पुंसि- आखूनामुत्थानमाखूत्थो वर्तते, सुपि स्थः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) इति योगविभागात्कः । घञर्थे कविधानं ( वा०  $\frac{२}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  )- प्रस्थः, प्रश्नः । प्रादित उपसर्गादन्यतः सुबन्ताच्च पराद् घुसंज्ञाकात्परो यः कप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि- निधिः, ग्रधिः, आधिः, आदिः, उपसर्गे घोःकिः (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ), अन्धिः, इषुधिः, कर्मण्यधिकरणे च (  $\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) इति किः ॥ १५ ॥ समाहारादन्यत्र द्वन्द्वेऽश्ववडवौ-अश्ववडवाः पुंसि, द्वित्वबहुत्वयोरुदाहृतम् । नेह-अश्ववडवं, विभाषा वृक्षसृगेति (  $\frac{२}{२}\frac{३}{३}\frac{३}{३}\frac{३}{३}$  ) समाहारविकल्पः । सूर्यादिपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि- सूर्यकान्तः, भास्वत्कान्तः, इन्दुकान्तः, चन्द्रकान्तः,

(s) The nouns here enumerated. १७ वटकश् च अनुवाकश् च रल्लकश् च कुडङ्गकः ।

1 Pulse. 2 Hymn of Vedas. 3 Deer ; eyelid.  
4 Tree ; Root ; House ; Arrowhead.

5 Feather. 6 Sam veda. पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्रश् च विट-पट्ट-धटाः खटाः ॥  
7 Box. 8 Sodo-aite.

9 Cloth. 10 A balance. 12 Grass.

13 Townwell.

14 A wharf.

15 A market. 16 Bump of food. 17 Mountaineers. 18 Abdomen.

19 Goitre.

20 A box.

21 A staff. 22 Multitude. 23 Scar. 24 Insect.

25 Bellows.

26 Dressing of hair.

27 Green colour. 28 Chewing the cud. 29 Samveda. 30 Bubble of water.

31 The plant.

32 Hundred

million. 33 Lathe 34 Form. 35 Mound of Earth. 36 A post.

37 Sun shine.

38 A soldier.

39 A spear. 40 A razor. 41 Plant.

42 A wave.

43 Arrow.

44 Sorrel. 45 Globe. 46 Vermilion. 47 Soul. Body.

१८ कोट्टार-घट्ट-हट्टाश् च पिण्ड-गोण्ड-पिचण्ड-वत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश् च किणो घुणः ॥

१९ दृति-सीमन्त-हरितो रोमन्थोद्रीथ-बुद्बुदाः ।

कासमर्दो उर्बुदः कुन्दः फेन-स्तूपौ स-यूपकौ ॥

२० आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणप-क्षुर-केदराः ।

पूर-क्षुर-प्रचुकाश् च गोल-हिङ्गुल-पुद्रलाः ॥

अयस्कान्तः ॥ १६ ॥ वटको भक्ष्यविशेषः । अनुवाक् ऋग्यजुःसमूहः । रल्लकः पक्ष्म-  
कम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुङ्खः काण्डमूलम् । न्यूङ्ख औंकारः षोडश ।  
समुद्रः करण्डकः । विटः कामुकानुचरः । पट्ट उष्णीषादिः । धटो दास्तुला ।  
खटस्तृणम् ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गः । अरघट्टो महाकूपः । हट्ट आपणः ।  
पिण्डो ग्रासः । गौडो गुडको देशविशेषो वा । पिचण्ड उदरम् ।  
गडुर्गण्डः ( कपोलः ) । करण्डः समुद्रः । लगुडो यष्टिः । वरण्डः समूहः । किणो  
मांसग्रन्थिः । घुणो दासकृमिः ॥ १८ ॥ दृतिर्भस्त्रा । सीमन्तः केशसीम्नोऽन्तः, शक-  
न्धादिवात्पररूपम् ( ३ ६ ३ २ ) । हरित्रीलो वर्णः, दिक्पर्यायस्तु स्त्रीलिङ्गाः प्राग्वच-  
नात् । रोमन्थस्तिरश्चां चर्वितचर्वणम् । उद्रीथ औंकारः । बुद्बुदोऽम्बुस्फोटः । कास-  
मर्दो वेसवारभेदः । उर्बुदोऽद्रिव्याधिः संख्याभेदश्च । कुन्दा माध्यं पुष्पम् । फेनो  
डिण्डीरः । स्तूपो मृदादिकूटः । यूपो यज्ञे पशुबन्धनकाष्ठम् ॥ १९ ॥ आतपोऽर्कोदयोतः ।  
क्षत्रियपर्याया नाभिः, नेह-इयं नाभिस्तुन्दिः । कणपः प्रासविशेषः । क्षुरो नापित-  
भाण्डम् । केदरो रूपकम् । पूरस्तोयोल्लासः । क्षुरप्रः काण्डभेदः । चुकोऽम्बलव्यजनम् ।  
गोलो वर्तुलः पिण्डः, यथा भूगोलः । हिङ्गुलः-रागद्रव्यम्, अकारान्तोऽयत्मियेके ।

48 Ghost.

49 Javelin.

50 Wrestler. 51 Oblation. 52 Battle axe.

53 A Dish of half

boiled rice.

54 Joy. 55 Shallow boiler. 56 A spitting pot.

२१ वेताल-भल्ल-मल्लाश् च पुरोडाशो ऽपि पट्टिशः ।

कुल्माषो रभसश् चैव स-कटाहः पतद्रहः ॥

इति पुंलिङ्ग-शेष-संग्रहः ।

(A) The following २२ द्वि-हीने ऽन्यच् च खाऽरण्य-पर्ण-श्वन्न-हिमोदकम् ।  
are neuter : viz.

(a) Nouns signifying शीतोष्ण-मांस-रुधिर-मुखाऽक्षि-द्रविणं बलम् ॥

sky, forest, leaf, hole, frost, water, cold, heat, flesh, blood, mouth, eye, wealth, army,

fruit, gold, copper, २३ फल-हेम-शुल्ब-लोह-सुख-दुःख-शुभाऽशुभम् ।

iron, pleasure, pain, good luck, ill luck.

Water, flower, salts, जल-पुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥  
same, perfumes.(B) Numerals २४ कोट्याः शताऽऽदि-संख्याऽन्या, वा लक्षा, नियुतं च तत्, )  
above 100.

(b) Dissyllables in असं इस् उस् or अन्. द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं, यदनाऽन्तम-कर्तरि, ॥ (c) Nouns in अन.

पुद्गलो जीवः ॥ २० ॥ वेतालो भूताविष्टः शवः । भल्लः काण्डभेदः । पुरोडाशो यज्ञे  
पिष्टपूः । पट्टिशो नामायुधम् । कुल्माषोऽर्धस्विन्नो माषादिः । रभसः पौर्वापर्या-  
विचारः । कटाहो द्रव्यपचनभाण्डम् । पतद्रहः-अवेलकाधारः ॥ २१ ॥ इति  
पुंलिङ्गशेषः । द्विहीने तृतीये नपुंसके, उक्तादन्यः शेषो वक्ष्यतेः इत्यर्थः । खादि  
सपर्यायविशेषं तृतीये । खमिन्द्रियमाकाशं चोच्यत-खमिन्द्रियं हृषीकं करणं, खं  
गगनमन्तरिक्षम् । अरण्यं विपिनं कान्तारम् । पर्णं पलाशं दलम् । श्वन्नं विवरं  
सुषिरम् । हिमं ग्रालेयं तुहिनम् । उदकं पानीयं तोयम् । शीतं शिशिरम् । उष्णं धर्मम्  
मांसं तरसं पलम् । रुधिरं रक्तमसृक् । मुखं तुण्डमास्यम् । आक्षि नयनं लोचनम् ।  
द्रविणं धनं स्वापतेयम् । बलं सैन्यमनीकम् ॥ २२ ॥ फलविशेषः-आन्नं पनसं  
कपित्थम् । हेम सुवर्णं कार्तस्वरम् । शुल्बं ताम्रभौदुम्बरम् । लोहमश्मसारम् ।  
सुखमुपजोषं शान्तम् । दुःखमाभीलं कृच्छ्रम् । शुभं पुण्यं सुकृतम् । अशुभं पापं  
दुष्कृतम् । जलपुष्पभेदाः-अम्बुजं कुमुदमिन्दीवरं कल्लारम् । लवणभेदाः-सैन्धवमौद-  
भिदं बिडं रुचकम् । व्यञ्जनभेदाः-व्यञ्जनमुपसेचनं दधि दुग्धमुदक्षिन्मस्तु ।  
अनुलेपनभेदाः-[अनुलिप्यते] अनुलेपनं कुङ्कुममग्निशिखं काश्मीरं चन्दनं  
श्रीखण्डम् ॥ २३ ॥ भयान् [मृ] तशकृद्वक्त्रा (स्तु) चापाभरणलाङ्गलम् । दावौ-  
षधमृधापत्यहृदयोदरकाकुदम् । पत्तनाजिरशृङ्गाक्षद्वारबहोडुमानसम् । ध्वान्तं  
चात्यक्तलिङ्गं च भणितौ यत्प्रयुज्यते ॥ कोटेरन्या शतादिका संख्या तृतीये-शतं  
सहस्रमयुतं, नेह-इयं कोटिर्लक्षशतम् । शतादिरिति किं-इयं त्रिंशत्, इयं नवतिः ।

- (d) In त्र, स and ल. २५ चाऽन्तं, स-लोपधं, शिष्टं, रात्रं प्राक्-संख्यया ऽन्वितम्, ।  
 (e) With स and ल as penult. (6) In रात्र with a numeral.  
 (f) Compounds in पात्राऽऽद्यदन्तैरेकाऽर्थो द्विगु लक्ष्याऽनुसार-तः, ॥  
 (g) Nouns compounded copulatively or adverbially. २६ द्वन्द्वैकत्वाऽऽव्ययीभावौ, पथः संख्याऽव्ययात् परः, ।  
 (h) पथिन्, with a numeral or particle.  
 (i) छाया, with a word in the 6th case. षष्ठ्याश् छाया बहूनां चेद् विच्छायं, संहतौ सभा ॥  
 shadow of a flock of birds.  
 (j) सभा in composition with the 6th case.

लक्षशब्दस्तृतीये वा, पक्षे स्त्रिया निर्देशात्, यथा-क्रियती पञ्चसहस्री क्रियती लक्षाथ कोटिरपि क्रियती । औदार्योन्नतमनसां रत्नवती वसुमती क्रियती ॥ इदं लक्षं तदेव प्रयुताख्यमित्यभिधानशेषोऽपि । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं च यद् द्विस्वरं तत्तृतीये-इदं यशस्तेजः पथः सर्पिर्वहिर्यजुर्धनुः, इदं नाम रोम नर्म पर्व । अकर्तरि यदनप्रत्ययान्तं तत्तृतीये-साध्यतेऽनेनेति साधनं, अधि-क्रियतेऽस्मिन्नाधिकरणं, पाकः पचनम् । कर्तरि तु मधुसूदनः, रमणः, मदनः । कथमास्थानमास्थानी, करणं करणी, प्रमाणं प्रमाणी, अधिकरणमधिकरणी, राजधानं राजधानी ल्युट्त्वत्वात्, किं च, कृत्यल्युटो बहुलम् (३/३/११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गात्वं स्म[स्व]रन्ति-राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इध्मव्रश्चनी शस्त्री, इध्मव्रश्चनः परशुः, इध्मव्रश्चनं शस्त्रम्, पलाशशतानी, पलाशशतनः, पलाशशतनम्, पूरणी, पूरणः, पूरणम्, गोदोहनी घटी, गोदोहनो घटः, गोदोहनं माण्डम् ॥ २४ ॥ केवलं त्रान्तं, सकारनकारोपधं त्रशब्दान्तं च, शिष्टं प्रागुक्तादन्यच्छब्दरूपं तृतीये-पात्रं, अमत्रं, दात्रं, कलत्रं, शस्त्रं, वस्त्रं, शास्त्रं, अन्नं, तन्त्रं, यन्त्रम् । शिष्टमिति किं-पुत्रः, औपवस्त्रः, मन्त्रः । संख्यापूर्वं रात्रान्तं तृतीये, रात्रा ह्वाहाः पुंसीति (३/४/३९) पुंस्त्वं प्राप्तम्-तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्, एवं पञ्चरात्रं, षड्रात्रम् । संख्येयेति किं-वर्षारात्रः । पात्रादिभिरकारन्तैरुत्तरपदैः समाहारे लक्ष्यानुसारेण यो द्विगुः स तृतीये-पञ्चपात्रं, त्रिभुवनं, त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः (किराताजु० ५-१४), चतुर्युगम् । पात्रादीति किं-त्रिलोकी, त्रिवेदी । एकार्थ इति किं-पञ्चकपालः पुरोडाशः । लक्ष्यानुसारत इति किं-त्रिपुरी, पञ्चमूलीश्रुतं पथः ॥ २५ ॥ द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समा-हारोऽव्ययीभावश्च समासस्तृतीये-इदं पाणिपादं, मार्दङ्गिकपाणविकं, स्त्रीषु कथा वर्तत इदमधिस्त्रि, इदं तिष्ठद्गु कालः, इदमुन्मत्तगङ्गां देशः । संख्याव्ययाभ्यां परः कृतसमासान्तः पथिशब्दस्तृतीये-त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं, विरुद्धः पन्था विपथं, कुत्सितः पन्थाः कापथम् । संख्याव्ययादिति किं-धर्मपथः । षष्ठ्यन्तात्परा

(C) Words showing २७ शालाऽर्था ऽपि परा राजाऽमनुष्याऽर्थादराजकात्, ।  
multitude.

1 Multitude of दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः, ॥  
female slaves;

1 King's palace; a meeting of Kings. 1 Multiude of demons.

(k) So in उपज्ञा, २८ उपज्ञोपक्रमाऽन्तश् च तदाऽऽदित्व-प्रकाशने, ।  
and उपक्रम.

The creation by कोपज्ञ-कोपक्रमाऽऽदि, कन्थोशीनर-नामसु, ॥  
Brahma.

(j) Also कन्था etc.

(k) Nouns in affixes २९ भावे न-ण-क-चिद्-भ्यो ऽन्ये समूहे भाव-कर्मणोः ।  
having an ab-  
tract sense.

(l) In अह, with अदन्त-प्रत्ययाः; पुण्य-सुदिनाभ्यां त्वहः परः, ॥  
certain terms.

(m) With terminations in अ.

कृतसमासान्ता छाया तृतीये बहूनां चेत्-गृध्राणां छाया गृध्रच्छायं, वीनां छाया विच्छायं, शलभच्छायं, छायाबाहुल्ये (  $\frac{३१२१३३}{८२३३}$  ) इति नपुंसकम् । बहूनामिति किं-वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया । षष्ठ्याः परा समासे समूहार्था सभा तृतीये-दासीनां सभा दासीसभं दासीसमूह इत्यर्थः, ब्राह्मणसभं, अशाला च (  $\frac{२१४१३४}{८२३३}$  ) इति नपुंसकम् । संहताविति किं-दास्याः सभागृहं दासीसभा ॥ २६ ॥ राजार्थेभ्योऽमनुष्यार्थेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः परा समूहार्था शालार्थापि सभा तृतीये, राजशब्दपरा चेन्न स्यात्-नृपस्य सभागृहं नृपाणां समूहो वा नृपसभं, ईश्वरसभं, रक्षःसभं, पिशाचसभम् । अराजकादिति किं-राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वा (  $\frac{२१४१३३}{८२३३}$  ) इति नपुंसकम् । इमा दिश इमान्युदाहरणानीत्यर्थः ॥ २७ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, तदन्तः शब्दः षष्ठीसमासे तदादिकथने द्योत्ये तृतीये-यथा कास्थोपज्ञा कोपज्ञं सर्गः, चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणं, पाणिन्युपज्ञमकालं (लकं) व्याकरणं, कस्थोपक्रमः कोपक्रमं सृष्टिः, नन्दोपक्रमाणि मानानि । तदादित्व इति किं-दित्योपज्ञो रथः, चैत्रोपक्रमो घटः, उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् (  $\frac{२१४१३४}{८२३३}$  ) इति नपुंसकम् । उशीनरदेशे या कन्था षष्ठ्याः परा सा संज्ञाया गम्यमानायां तृतीये-सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरेति किं-दाक्षिकन्था । नाम-स्त्विति किं-चैत्रकन्था, संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (  $\frac{२१४१३०}{८२३३}$  ) इति नपुंसकम् ॥ २८ ॥ नणकैभ्यश्चकारानुबन्धेभ्यश्च येऽन्ये भावेऽर्थे कृतस्तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोश्च ये तद्धितास्ते ते प्रत्यया येषां ते शब्दास्तृतीये-समन्ताद्भावः सांराविणं वर्तते, सांकृ-टिर्न वर्तते, अभिविधौ भाव इनुण् (  $\frac{३१३१४४}{३२३४८}$  ), अणिनुणः (  $\frac{५१४१४५}{३२३४८}$  ) इति स्वार्थेऽण् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयं गतः, भुवो भावे (  $\frac{३१११४०७}{३२३४८}$  ) इति क्यप् । नणकचिद्भ्योऽन्य इति किं-( न )-प्रश्नः, यत्नः, ( ण )-न्यदनं न्यादः, नौ ण चेति (  $\frac{३१३१६०}{३२३४८}$  ), ( क )-आखूनामुत्थानमाखूथः, सुपि स्थः (  $\frac{३१३१४}{३२३४८}$  ) इति योग-



(n) Adverbs and epithets of in- ३० क्रियाऽव्ययानां भेदकान्येकत्वे ऽप्युक्त-तोडके ।  
declinables.

(o) The nouns here specified. चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥

1 Half eaten food. A palm fruit; A cocoanut. 2 Peacock's tail.  
3 House-pillar. 4 Turban. A diadem. 5 A joint. 6 Long measure.

7 Grand sacrifice. ३१ राजसूयं वाजपेयं गद्य-पद्ये कृतौ कवेः ।

8 Sacrifice. 9 Prose  
a woman. 10 Verse; sugar.

11 Gem. 12 Com-  
mentary. माणिक्य-भाष्य-सिन्दूर-चीर-चीवर-पिञ्जरम् ॥

13 Minium. 14 Bark. Rag. 15 Dress of a mendicant. 16 A cage.

17 Atheistical philo- ३२ लोकायतं हरितालं विदल-स्थाल-बाहिकम् ।  
sophy. 18 Yellow  
orpiment. 19 Basket. 20 Caldron. 21 Country.

इति नपुंसक-शेष-संग्रहः ।

(a) The nouns here specified are  
masculine and neuter. पुन-नपुंसकयोः शेषोऽर्ध-च-पिण्याक-कण्टकाः ॥

1 Half a verse of Vedas. 2 Oil cake.  
3 Thorn, A fault; Horripilation.

विभागात्कः, (चित्)-श्वयनं श्वयथुः, द्वितो धुच् (३१३८९), आसनमासना,  
भावना, प्यासश्चन्द्रो युच् (३१३९७) । समूहादौ तद्धिताः खल्वपि-भिक्षाणां  
समूहो भैक्षं, यौवतं, राजकं, औक्षकं, गोर्भावो गोत्वं, शुक्लस्य भावः कर्म वा शौक्यं  
मार्दवं, मानोज्ञकं, स्तेयम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृतसमासान्तोऽहःशब्दस्तृतीये-पुण्यं  
च तदहश्च पुण्याहं, सुदिनशब्दोऽत्र शोभनवाची, यथा-सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्,  
पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेश्च (३५५३) इति वक्तव्यात् नपुंसकत्वम् ॥ २९ ॥ क्रिया-  
विशेषणान्यव्ययविशेषणानि च तृतीये-एकवचनान्तानि च भवन्ति-मृदु पचति,  
शोभनं पचति, पूर्वस्यां दिशि देशे काले वा पुरस्ताद्रम्यं, श्वः शोभनम् । एते शब्दा-  
स्तृतीये-उक्तं सामविशेषः, तोटकं वृत्तभेदो दशरूपकभेदश्च, चोचं भुक्तोच्छिष्टा फेला,  
नारिकेरफलस्य फलत्वात्सिद्धं, उक्तमेकाक्षरं छन्दः, अत्युक्तं च द्वयक्षरम् । गृहस्य स्थूणा  
गृहस्थूणम् । तिरीटं शिरोवेष्टनम् । मर्मं संधिस्थानम् । योजनं चतुःकोशी ॥ ३० ॥  
राजसूयवाजपेये यज्ञविशेषौ । कविकर्मण्येते द्वे तृतीये-गद्यं दण्डकबन्धः, पद्यं  
श्लोकबन्धः । कृतौ कवेरिति किं-गद्या स्त्री, पद्या शर्करा । मणिरिव माणिक्यम् । भाष्यं  
चूर्णिः । सिन्दूरं चीनपिष्टम् । चीरं वार्क्षी त्वक् । चीवरं मुनिवासः । पञ्जरं पक्ष्यादि-  
बन्धनगृहम् ॥ ३१ ॥ लोकायतं नाम तर्कः । हरितालं धातुभेदः । विदलं दाडिमकणः,  
फल[ले]स्य सिद्धम् । स्थालं भोजनपात्रम् । बाह्वं देशः । इति नपुंसकलिङ्गशेषः ।

- 4 Sweet meat. ३३ मोदकस् तण्डकष् टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ।  
 5 Performance.  
 6 Chisel. 7 Petticoat. 8 Cloth. 9 Million. Ophthalmia ; A mountain.  
 10 Sin. 11 Exertion. पातकोद्योग-चरक-तमालाऽऽमलका नडः ॥  
 12 Book on medicine.  
 13 Tree. 14 Emblick myrobalan., 15 Hollow reed.

- 16 Leprosy, Wealth. ३४ कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेम-कुट्टिमम् ।  
 17 Head. 18 Rum.  
 19 Forcemeat. 20 Warwhooft. 21 Well being, 22 Pavement; mine of gems.  
 23 Confluence. संगमं शतमानाऽर्म-शम्बलाऽव्यय-ताण्डवम् ॥  
 24 Adhaka, A palc  
 of silver. 25 Eye disease 26 Expenses. 27 Indeclinable. 28 Dancing.

- 29 Bridle. ३५ कवियं कन्द-कार्पासं पारावारं युगन्धरम् ।  
 30 Bulbous root.  
 31 Cotton. 32 Opposite bank. 33 Yoke.

- 34 Sacrificial post. यूपं प्रग्रीव-पात्रीवे यूपं चमस-चिक्कसौ ॥  
 35 Window.  
 36 Religious vessel. 37 Peas-porridge. 38 Spoon. 39 Barley meal.

- (b) Certain terms ३६ अर्धर्चाऽऽदौ घृताऽऽदीनां पुंस्त्वाऽऽद्यं वैदिकं ध्रुवम्, ।  
 as घृत are exclu-  
 sively neuter in popular speech except in vedas.

तन् नोक्तमिह, लोके ऽपि तच्च चेदस्यस्तु शेष-वत् ॥

इति पुन-नपुंसक-शेष-संग्रहः ।

अर्धमिदं वार्धमुचोऽर्धर्चः । पिण्याकं खलिः । कण्टकं लतारोम ॥ ३२ ॥ मोदकं भक्ष्य-  
 विशेषः । तण्डकं परिष्कारः, दण्डको वायम् । टङ्कोऽश्मदारणः । शाटकं पटः । खर्व-  
 टश्चतुःशतग्रामाणां संग्रहस्थानम् । अर्बुदोऽक्षिरोगः संख्याविशेषश्च, पर्वते तु पुंलिङ्गः ।  
 पातको गोहत्यादिः । उद्योग उत्साहः । चरकं शास्त्रविशेषः । तमालं वृक्षभेदः ।  
 आमलको धात्रीफलं, वृक्षे त्वामलकी । नडोऽन्तः—सुषिरं तृणम् ॥ ३३ ॥ कुष्ठं त्वग्रोगः,  
 द्रव्यं च । मुण्डं शिरः, मुण्डिते तु वाच्यलिङ्गम् । शीघ्रमर्थम् । बुस्तं मांसशङ्कुली ।  
 क्ष्वेडितं मुखध्वनिभेदः । क्षेमं कुशलम् । कुट्टेन निर्वृत्तः कुट्टिमो मणिभूः । संगमो  
 नद्यादिमेलः । शतमानं रूप्यपलं, यत्स्मृतिः—द्वे कृण्वे रूप्यमाधो धरणं षोडशैव ते ।  
 शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ अर्मोऽक्षिरूक् । शम्बलः पथिव्ययः (पाथेयं) ।  
 अव्ययमलिङ्गमसंख्यम् । ताण्डवं नृत्यम् ॥ ३४ ॥ कवियमश्च मुखबन्धनम् । कन्दं  
 मूलविशेषः । कर्पासं बादरम् । पारं नद्याः परं पार्श्वम् । अवारमर्वाक्पार्श्वम् । युगंधरं  
 रथकाष्ठम् । यूपं कृत्वास्मूक् । प्रग्रीवं वातायनम् । पात्रीवं यज्ञोपकरणम् । यूपं  
 मुद्गादिनिर्यासः । चमसं यज्ञेऽम्बुप्रणयनम् । चिक्कसं यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥ अर्धर्चा-  
 दिगणे पूर्वैर्घृतादीनां पुंस्त्वं यदुक्तं तन्निश्चितं छान्दसम् । अत इह लौकिके  
 नोक्तम् । अथ प्रमादालोके दृश्यते यदि तल्लिङ्गशेषवत्त्वा[दङ्गीकार्यम् ॥ ३६ ॥

(a) The following ३७ स्त्री-पुंसयोरपत्याऽन्ता, द्वि-चतुःषट्-पदोरगाः ।  
are masculine and feminine, viz. Patronimics. (b) Generic names of animals.

(c) Names of males, जाति-भेदाः, पुमाख्याश्च च स्त्री-योगैः सह, मल्लकः ॥  
and by association, of females. (d) The terms here specified. 1 Oil vessel.

2 Wave. ३८ ऊर्मिर् वराटकः स्वातिर् वर्णको झाटलिर् मनुः ।  
3 A cowry.  
4 Star. 5 Pigment. 6 tree 7 Woman's name.  
8 Crucible.  
9 A measure. मूषा सृपाटी कर्कन्धूर् यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥  
10 A jujube. 11 Staff. 12 A Petticoat. 13 Hip. 14 A hut.

इति स्त्री-पुंस-शेष-संग्रहः ।

(a) The following ३९ स्त्री-नपुंसकयोर भाव-क्रिययोः ध्यञ्, कचिच् च बुञ्, ।  
are feminine and neuter, viz. Nouns in ध्यञ् or बुञ्, sometimes.

2 Propriety. औचित्यमौचिती, मैत्री मैत्र्यं, बुञ् प्रागुदाहृतः, ॥  
2 Friendship.

(b) Compounds in ४० षष्ठ्यन्त-प्राक्-पदाः सेना-छाया-शाला-सुरा-निशाः, ।  
सेना, etc.

1 Army of men. स्याद् वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक्, ॥  
2 Night in which dogs bark. 3 Cowpen.

(c) Numerals with ४१ आवन्नन्तोत्तर-पदो द्विगुश्चाऽपुंसि, नञ् च लप्, ।  
nouns in आप् or अन्. त्रिखटवं च त्रिखटवी च त्रितक्षं च त्रितक्षयपि, ॥  
2 Three beds.  
2 Three carpenters.

इति-स्त्री-नपुंसक-शेष-संग्रहः ।

इति पुंनपुंसकशेषः । स्त्रीपुंसयोः शेषो वक्ष्यत इति शेषः । अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः-वासिष्ठः-वासिष्ठी, गार्ग्यः-गार्गी । द्विपदादयो जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः-पुरुषः-पुरुषी, कठः-कठी, कुक्कुटः-कुक्कुटी, मृगः-मृगी, अयं गौः-इयं गौः, अयं कपिः-इयं कपिः, भ्रमरः-भ्रमरी, वरटः-वरटी, उरगः-उरगी, अयमहिः-इयमहिः । एते मल्लकादयः शब्दाः स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः स्त्रीनरलिङ्गा इति ज्ञेयाः ॥ ३७-३८ ॥ इति पुंस्त्रीलिङ्गशेषः । सिंहावलोकितेन ( न ) पुंसीत्येव द्वयोः । भावे कर्मणि च ध्यजन्तः स्त्रीनपुंसकलिङ्गः-यथा-उचितस्य भावः कर्म वा, गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ( ५११३३४ ) इति ध्यञ्, एवं वैदग्ध्यं-वैदग्धी, सामर्थ्यं-सामग्री । चोरस्य भावः कर्म वा चौरिका-चौरिकम् । कचिद्ग्रहणाग्नेह-शौक्ल्यं, ब्राह्मण्यं, मानोज्ञकं, रामणीयकं, साहायकं, शैष्योपाध्यायिका, गार्गिका, काठिका ॥ ३९ ॥ षष्ठ्यन्तपूर्वपदाः सेनादयः स्त्रीनपुंसकयोः-नृणां सेना नृसेनं नृसेना, शुनां निशा श्वनिशं श्वनिशा, भूतनिशं भूतनिशा, गवां शाला गोशालं गोशाला । एवमितरे छायासुरे उदाहार्ये, यथा-वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया, यवसुरं यवसुरा ॥ ४० ॥ आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुरन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि स्त्रीनपुंसकयोः, नस्य

(A) The nouns here specified admit the three genders. ४२ त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवल-दाडिमौ ।

1 Vessel. 2 One hard. 3 Box.  
4 A jujube tree. 5 Pomegranate.

इति त्रि-लिङ्ग-शेष-संग्रहः ।

(B) The gender of the final is retained. परं लिङ्गं स्व-प्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषे ऽपि तत्, ॥

(a) That of another term is followed in certain compounds. ४३ अर्थाऽन्ताः, प्राचलम्-प्राप्ताऽऽपन्न-पूर्वाः परोपगाः, ।

(b) Numerals and pronouns. तद्विताऽर्थो द्विगुः, संख्या-सर्वनाम-तदन्तकाः, ॥

च लुब्धवतीति प्रसङ्गालक्षणानुवादः—तिसृणां खट्वानां समाहारस्त्रिखट्वं त्रिखट्वी, त्रयाणां तक्षणां समाहारस्त्रितक्षं त्रितक्षी ॥४१॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः । एते त्रिलिङ्गाः—  
—पात्रो भाजनं, पुट आच्छादनं, वाटो वृत्तिः, पेटः संहतिः परिच्छदश्च, कुवलं कोलिफलं, दाडिमं विदलम् । इति त्रिलिङ्गशेषः । स्वप्रधान इतरेतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे चोत्तरपदस्य यलिङ्गं तद्भवति—कुक्कुटमयूर्याविमे, मयूरीकुक्कुटाविमौ, कुल-विप्रोऽयं, विप्रकुलमिदं, अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीयं, चन्द्रार्धोऽयं, परवलिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः (  $\frac{३}{८}\frac{१३}{६}$  ) ॥ ४२ ॥ अर्थशब्दान्ताः प्राचलमादिपूर्वपदाश्च परोपगाः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । ब्राह्मणायेयं ब्राह्मणार्था शिखरिणी, ब्राह्मणार्थ ओदनः, ब्राह्मणार्थं पयः, अर्थेन नित्यसमासःसर्वालिङ्गता च (वक्तव्या) (वा०  $\frac{१}{६}\frac{२७}{८}$ ), प्रगत प्राचार्योऽस्याः प्राचार्या, प्राचार्यः, प्राचार्यं, प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया (वा०  $\frac{१}{६}\frac{३३}{५}$ ), प्रादिभ्योऽधातुजस्य वाच्यो वा (वा०  $\frac{१}{८}\frac{३६}{०}$ ) इत्युत्तरपदलोपः । अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अतिखट्वः, अतिखट्वं, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा०  $\frac{१}{६}\frac{३३}{६}$ ) । अवकुष्टा कोकिलया चूतकलिकावकोकिला, अवकोकिलः, अवकोकिलं, अवादयःकुष्टाद्यर्थे तृतीयया (वा०  $\frac{१}{६}\frac{३३}{७}$ ) । परिग्लानाऽध्ययनाय पर्यध्ययना पर्यध्ययनः, पर्यध्ययनं, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या (वा०  $\frac{१}{६}\frac{३३}{८}$ ) । निष्क्रान्ता मर्यादाया निर्मर्यादा, निर्मर्यादः, निर्मर्यादं, निरादयःक्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या (वा०  $\frac{१}{६}\frac{३३}{९}$ ) । अलं जीविकायै—अलंजीविका, अलंजीविकः, अलंजीविकम् । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका, प्राप्तजीविकः, प्राप्तजीविकम् । आपञ्चा जीविकामापन्नजीविका आपन्नजीविकः, आपन्नजीविकं, प्राप्तापन्ने च द्वितीयया (  $\frac{३}{८}\frac{३६}{५}$  ) । वाच्यलिङ्ग इत्यर्थः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृता पञ्चकपालाऽपूषिका, पञ्चकपालः पुरोडाशः, पञ्चकपालं हविः । संख्या सर्वनाम च तदन्ताश्च वाच्यलिङ्गाः—एका, एकः, एकं, तिस्रः, त्रयः, त्रीणि, सर्वा, सर्वः, सर्वम् । संख्यान्ताः—ऊनास्तिस्त्रो यासां ता ऊनतिस्रः, ऊनत्रयः, ऊनत्रीणि । सर्वनामान्ताः—द्वाभ्यामन्या द्वयन्या, द्वयन्यः, द्वयन्यत् ॥ ४३ ॥ बहु-

- (c) Compound epithets, ४४ बहुव्रीहिर-दिङ्-नाम्नामुभेयं तदुदाहृतम् ।  
 (d) Epithets expressing a quality, thing, or action. गुण-द्रव्य-क्रिया-योगोपाधयः परगामिनः, ॥  
 (e) Verbal active nouns. ४५ कृतःकर्तर्यसंज्ञायां, कृत्याः कर्तरि कर्मणि । passive nouns.  
 (f) Adjective derived from nouns. अणाद्यन्तास् तेन रक्ताद्यर्थे नानाऽर्थ-भेदकाः, ॥  
 (g) Some numerals, etc., do not vary. ४६ षट्-संज्ञकास् त्रिषु समा युष्मदस्मत्-तिङ्बन्धयम् ।  
 परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्ट-प्रयोग-तः ॥

इति लिङ्गाऽदि-संग्रह-वर्गः ५. अत्र मूलश्लोकाः ४६, धे. श्लो. ०

ब्रीहिर्वाच्यलिङ्गः—चित्रा गावोऽस्याश्चित्रगुः स्त्री, चित्रगुर्नां, चित्रगु कुलम् । अदि-  
 ग्रान्नामिति किं—दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एवं पूर्वोत्तरा  
 सा विदिक् । गुणादिभियोग उपाधिः प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते परगामिनो वाच्यलिङ्गाः ।  
 गुणोपाधिः—शुक्ला शटी, शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । द्रव्योपाधिः—दण्डिनी स्त्री,  
 दण्डी पुमान्, दण्डि कुलम् । क्रियोपाधिः—पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥ ४४ ॥  
 कर्तर्यर्थे संज्ञावर्जिताः कृदन्ता वाच्यलिङ्गाः—कर्त्री, कर्ता, कर्तुं, कुम्भकारी, कुम्भकारः  
 कुम्भकारम् । असंज्ञायामिति किं—ग्रहः, व्याघ्रः । कर्तृकर्मार्थे कृत्या वाच्यलिङ्गाः—  
 वास्तव्या, वास्तव्यः, वास्तव्यं, वसेस्तव्यकर्तरि णिञ् ( वा० १/२ ३/४ ), कर्तव्या,  
 कर्तव्यः, कर्तव्यम् । कर्तरि कर्मणीति किं—स्थातव्यं त्वया, ब्रह्मभूयं, हत्या । असंज्ञाया-  
 मित्येव—सूर्यः, मिद्योद्धयौ नदे ( ३/१ १/२ १/३ १/४ ) । तेन रक्तमित्यादावर्थेऽअणादित-  
 द्वितान्ता वाच्यलिङ्गाः—हरिद्रया रक्ता हारिद्री हारिद्रः, हारिद्रं, काक्षाभिर्युं ( भीर )—  
 क्ता लाक्षिकी, लाक्षिकं, कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी पौर्णिमासी, कार्तिकी दिवसः,  
 कार्तिकमहः । इन्द्रो देवतास्या ऐन्द्री ( ऋक् ), ऐन्द्रो मन्त्रः, ऐन्द्रं हविः । असंज्ञा-  
 यामित्येव—श्रावणपौर्णिमासी, अश्वत्था पौर्णिमासी, संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्  
 ( ४/१ २/३ ३/४ ) इत्यणो लुप् । नानाविधार्थविशेषा येषां ते वाच्यलिङ्गाः—को ब्रह्मा, कं  
 शिरः, नभः खं, नभाः श्रावणः । नानार्था विशेषणानि वेत्येके—मूर्खा, मूर्खः,  
 मूर्खं, विदुषी, विद्वान्, विद्वत् ॥ ४५ ॥ णान्ता षट् ( १/१ १/२ १/३ १/४ ) इति षट्संज्ञकाः,  
 तथा युष्मदस्मच्छब्दौ, आख्यातान्यव्ययानि च त्रिलिङ्ग्यां समानि लिङ्गकृत-  
 विशेषरहितानीत्यर्थः । षट् स्त्रियः, षडूसाः, षट् कुलानि, पञ्च स्त्रियः, पञ्च शराः, पञ्चे-  
 न्द्रियाणि, त्वं स्त्री, त्वं पुमान्, त्वं कुलं, अहं स्त्री, अहं पुमान्, अहं कुलं, ब्रूते स्त्री, ब्रूते  
 पुमान्, ब्रूते कुलं, नानास्त्रियः, नानादेशाः, नानाकुलानि, उच्चैः स्त्री, उच्चैस्तरुः,  
 उच्चैर्वनं, तत्र परि, तत्र देशे, तत्र वने, एवं कति स्त्रियः, कति जनाः, कति खानि ।

४७ इत्यमरसिंह-कृतौ नाम-लिङ्गाऽनुशासने ।

सामान्य-काण्डस् तृतीयः साऽङ्ग एव समर्थितः

इति तृतीयः सामान्य-काण्डः समाप्तः ।

इत्यमरसिंह-कृतं नामलिङ्गाऽनुशासनम् ।

काण्ड-त्रयाऽऽत्मकं साङ्गोपाङ्गं संपूर्णतामगात्, ॥ १ ॥

अत्र मूलश्लोकाः ४८०॥; क्षे. श्लोकाः २५॥ सर्वे च मिलित्वा ५१३॥.

अमरकोशस्थश्लोकानां कोष्टकम्

प्र. काण्डे मू. श्लो. २८१॥; क्षे. श्लो. १८; सर्वे च मिलित्वा २९९॥

द्वि. काण्डे मू. श्लो. ७३५॥; क्षे. श्लो. १४॥; सर्वे च मिलित्वा ७५०

तृ. काण्डे मू. श्लो. ४८०॥; क्षे. श्लो. २५॥; सर्वे च मिलित्वा ५१३॥

एवं सर्वेषां काण्डानां योगः मू. श्लो. १४९७॥; क्षे. श्लो. ५८;

सर्वे च मिलित्वा १५६३.

लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं भवति । असुरपर्यायाः पुंस्त्व इत्यस्य विषये-नैर्ऋतः, राक्षसः । द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तमिति तृतीय इत्यस्य विषये-इदं तेजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति-इदं रक्षः, परत्वाक्रीबे । इह यत्रोक्तं तल्लक्ष्यतो द्रष्टव्यं, यथा-गोधा पुं ध्वजापि स्त्री, तथा पोटा नपुंसकमपि स्त्री । तथाच्यक्ते गुण-संदेहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते-किं तस्या जातं स्त्री पुमान्वा, शक्यं स्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तथा तयपूप्रत्ययान्तं धर्मवृत्ति स्त्रीनपुंसकयोः-वर्णानां चतुष्टयी, वर्णानां चतुष्टयम्, वेदानां त्रयी, वेदत्रयम् । धर्मवृत्ति तु वाच्यलिङ्गं-त्रयः स्थितयः, त्रये लोकाः, त्रयाणि जगन्ति । तथा छन्दसोऽण् स्वार्थे क्रीबे-गायत्र्येव गायत्रं, अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । तथा इकस्तिबन्तः पुंसि-अयं वृद्धिः, अयं पचितिः । तथा दरद् ह्रस्वेकश्च स्त्रियां-इयं दरद्देशः, गृह्यकण्डिका, छत्रिका, दण्डिका, नालिका, नासिका । तथा प्रमाणाद्या अजहलिङ्गवचनाः-वेदाः प्रमाणं, स्मृतयः प्रमाणं, भूतमियं ब्राह्मणी, विप्राशिषो भद्रम् ॥ ४६ ॥ इति लिङ्गसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

इति श्रीभट्टक्षीरस्वामिकृतटीकासहितेऽमरकोशोद्घाटने

सामान्यकाण्डं तृतीयं समाप्तम् ।



# AMARA'S NĀMALINGĀNUS'ĀSANA

## ENGLISH WORD INDEX

*The figures refer to the pages*

(By D. G. Padhye)

### A

- Abandoned, 258  
 Abdomen, 349  
 Abeter, 59  
 Able, 280, 304, 335  
 Able to conquer, 190  
 Abode, 150, 286, 289  
 „ lower men, 78  
 „ wealthy, 76  
 Abridgment, 43, 265  
 Abscess, 146  
 Absolute, 320  
 Abstraction, 264  
 Abundance, 268, 269, 306  
 Abundance of shields, 269  
 Abundant, 259  
 Accent, 43  
 Acceptance, 330  
 Acceptingly, 341  
 Accompaniment, 298  
 Accompanying, 245  
 Accomplished, 257  
 Accomplishment, 298, 299  
 Accountred, 189  
 Accumulation, 109  
 Acme, 55  
 Acquaintance, 265, 302, 306, 321  
 Act, 265, 305, 307  
 „ of cooking, 272  
 „ good, 309  
 „ manly, 326  
 Act meritorious, 170  
 „ of pious liberty, 170  
 „ sacrificial, 168  
 „ valiant, 287  
 Acting fearlessly, 238  
 Action, 260, 282, 287  
 „ bodily, 307  
 Active, 238  
 Actor, 313  
 Acutely interesting, 237  
 Address, 45  
 Adequacy, 320  
 Adhaka, 354  
 Adherence, 260  
 Adieu, 331  
 Adjoining, 250  
 Adjudged, 244  
 Adjustment, 299  
 Adored, 257  
 Adoring deities, 243  
 Adorned, 155, 295  
 Adorning, 155  
 Adultery, 45  
 Adulterine, 141  
 Adversity, 192  
 Affection, 54  
 Affectionate, 238  
 Affix, 305  
 Afflicted by Vice, 245  
 Affray, 263  
 After, 333  
 Again, 331, 332, 335, 341  
 Again and Again, 337  
 Agastya, 27  
 Age, 199, 274, 324  
 „ 1st, 307  
 „ 3rd, 309, 328  
 „ 4th, 305, 317  
 „ old, 142, 273  
 Aged, 143  
 Agony, 272  
 Agrahayan, 34, 328  
 Aggregate, 141, 172  
 Agreement, 39, 291  
 Agriculture, 200, 325  
 Ah, 331, 339  
 Air, 19  
 „ inhaled, 20  
 Airhole, 75  
 Ajwaen, 117  
 Akanandi, 101  
 Alangium, 87  
 Alas, 331, 332, 336  
 Alertris, 101  
 All, 250  
 Alligator, 65  
 Alluvion, 62  
 Alms, 200, 314, 326  
 Aloe, 99  
 Alone, 253, 272, 320  
 Alphabet, 281  
 Also, 332  
 Altar, 166  
 Altitude in Shooting, 192  
 Always, 331, 332, 342  
 Amaranth, 115, 280  
 „ blue, 99  
 „ crimson, 99  
 Amaranth yellow, 99  
 Ambasta, 225  
 Amidst, 339  
 Amphisbina, 58  
 Anarchy, 297  
 Ancient, 252  
 Ankle, 149  
 And, 331, 333  
 Andropogin  
 „ schœnansthes, 270  
 Anethum, 106  
 Anger, 306  
 Angle, 278  
 Angry, 52  
 Animal, 30, 126, 130, 230, 323



- Animal aquatic, 64  
 Animosity, 222  
 Anirudha, 10  
 Annexed, 255  
 Annointment, 345  
 Anointed, 255  
 Answer, 44, 316  
 Ant, 345  
 Antelope, 125, 126, 274, 327  
 Anterior, 340  
 Anus, 150  
 Anything to be done, 308  
 Apartment of Queens, 76, 279  
 Apamarga, 103  
 Ape, 124, 271, 274, 302, 312, 323  
 Apparel, 314  
 Apparent, 253, 339  
 Appearance, 336, 337  
 Appeased, 256  
 Apple, (elephant) 85  
 „ thorn, 100  
 „ wood, 85  
 Appointed, 255  
 Appointing, 262  
 Apprehension, 266  
 Apprehensive, 245  
 Approved, 312  
 Arbour, 277, 314  
 Archer, 189  
 Archery, 189, 193  
 Architect, 284  
 Arena, 273  
 Aries, the Head of, 27  
 Argument, 325  
 „ objected, 325  
 „ opposed, 44  
 „ selected, 346  
 Arm, 151, 330, 347  
 Armed, 144, 189  
 Arming, 311  
 Armpit, 151, 308  
 Armour, 186, 226, 274, 279, 289  
 Army, 191, 192, 279, 304, 314, 325, 350  
 „ in disorder, 196  
 „ in motion, 195  
 „ of men, 355  
 Arranged, 255, 280  
 Array, 191, 330  
 Arrogance, 53, 295  
 Arrow, 193, 194, 269, 273, 275, 280, 295, 301, 310, 311, 317, 318, 346, 349  
 „ head, 349  
 „ iron, 193  
 „ poisoned, 193  
 Arsenic, 224  
 Art, 39, 223  
 Artery, 280  
 Art-Knowledge, 39  
 „ Mechanical, 318  
 Artist, 296  
 Artizan, 137, 226  
 As, 242, 332, 334, 339  
 As much as, 333  
 As thereto, 340  
 Asafetida, 207, 208  
 Ascension, 29, 330  
 Ascent of hill, 330  
 Ascetic, 172  
 Ashadha, 35  
 Ashamed, 241, 255  
 Ashes, 18, 35, 286  
 Aswin, 35  
 Asked, 169, 279  
 Asleep, 243  
 Asoc, 97  
 Aspersions, 262  
 Ass, 217  
 Assault, 263, 311  
 Assemblage, 138, 166, 176, 264, 278, 286, 290, 302, 303, 306, 318  
 „ of harlots, 138  
 „ old men, 142  
 „ of pregnant women, 138  
 Assembly, 166, 286, 290, 302, 306  
 Assent, 333, 334, 340  
 Asterism, 27, 273, 283, 305, 307, 319  
 Astonished, 241  
 Astringent, 306  
 Astrologer, 179  
 Astrology, 346  
 Aswins, 16  
 Asylum, 262  
 Atis, 106  
 Atmosphere, 22  
 Atom, 304, 317  
 Atonement, 307  
 Attachment, 260  
 Attack, 263  
 Attainable, 255  
 Attainment, 297  
 Attendant, 188, 311  
 „ of Kubera, 22  
 „ Siva, 12  
 „ Sun, 30  
 „ women, 177  
 Attention, 266, 293  
 Attentive, 238, 253, 272, 316  
 Attraction, 325  
 Audience, 75  
 Augur, 233, 267  
 Austerity, 328  
 Authority, 282, 322  
 Avaricious, 246  
 Averting the face, 243  
 Awakeners, 195  
 Awn, 205  
 Awning, 158  
 Awry, 336, 338  
 Axe, 194  
 B  
 Back, 150  
 „ belong to, 126  
 Backbone, 149  
 Back pump, 144  
 Bad, 301, 331, 334

- Bahuda, 67  
 Bakapurh, 101  
 Baker, 205  
 Bala, 111  
 Balance, 349  
 Balaram, 9, 303  
 Bald, 144, 277  
 Baldness, 146  
 Ball playing, 162  
 „ of rice, 280  
 Bali, 317  
 Bamanaiti, 103  
 Bambu, 323  
 „ rod, 280  
 Bambu-Shoot, 312  
 Banana, 107  
 Band-waist, 272  
 Bank opposite, 354  
 „ of shore, 376  
 Bank-sand, 25  
 Banner, 297  
 Barbarian, 229, 346  
 Barber, 227, 280, 281  
 Barbreng, 106  
 Bard, 225  
 „ by birth, 195  
 Bardara, 116  
 Bards in throngs, 195  
 Bargain, 305, 310  
 Bark, 82, 271, 353  
 Barley fried, 210  
 Barley-green, 203  
 Barley half, 203, 204  
 „ ripe, 260  
 Bar of Door, 77  
 Barahal, 96  
 Bark, made of, 157  
 Barleiria, 107  
 „ blue, 99  
 Barn, 235  
 Barren, 81  
 Barrier, 222  
 Barter, 218  
 Bashful, 242  
 Bashfulness, 53  
 Basket, 64, 232  
 „ winnowing, 205  
 Basin, 66  
 Bassin, 86  
 Bassia, water, 86  
 Rassia, oval, 63  
 Bastard widow's, 141  
 Bat, 129  
 Bathing, 159  
 „ after mourning, 239  
 „ religious, 173  
 Bassia Latifolia, 294  
 Battle, 289, 317, 321  
 Battle-axe, 350  
 Bawd, 53  
 Bayas, 87  
 „ growing in water, 87  
 Beak, 131  
 Bean, kidney, 203  
 Bear, 125, 276  
 Beard, 155, 297  
 Bearded corn, 204, 205  
 Bearing of royal insignia, 182  
 Beast, 126, 132  
 Beattitude, 39  
 Beauty, 26, 307  
 „ exquisite, 26  
 Beautiful, 247, 309, 317, 320  
 Because, 336, 337  
 Became calm, 256  
 Bed, 161, 310, 346  
 „ three 355  
 Bedstead, 162  
 Be it so, 340  
 Bee, 129, 273, 313, 327  
 Bee small, 130  
 Bee large, black, 130  
 Before, 332, 338, 340  
 Beggar, 246, 325  
 Begging, 169, 287, 326  
 Beginning, 265, 307, 317, 333  
 Behind, 332  
 Being, 342  
 Being, living, 321  
 „ of other, 133  
 „ supreme, 315  
 Belief, 294  
 Believing, 97  
 Bell, 157  
 Belly, 150, 279, 302 316,  
 Belly near the neck, 49  
 Bellows, 232, 349  
 Belonging to city, 316  
 Beloved, 247, 289  
 Belt, 156  
 Bending, 251  
 Benediction, 327  
 Benefit, 323  
 Benevolent, 290, 204  
 Bent, 87, 255, 338  
 Berry soft, 87  
 Between, 339  
 Bhadra, 35  
 Bhavani, 12  
 Bhisma, 307  
 Bhumicamalaci, 113  
 Bhumigomb, 110  
 Bhumikaoura, dark, 108  
 „ white, 108  
 Bhojpatri, 92  
 Bdllellium, 88  
 Bignomia, 84  
 „ Blossom of, 160, 271  
 Bile, 147  
 Billows 276  
 Binduc gray, 92  
 Binding, 181  
 Bird, 38, 131, 132, 273,  
 274, 276, 283, 295,  
 325, 327, 328  
 „ Catcher, 228  
 „ Vishnu's, 304  
 Birth, 283, 285, 286, 288,  
 321  
 Bit, 289  
 „ of bridle, 186  
 Bitter, 40  
 Black, 41, 289, 303, 317,  
 319

- Blame, 45, 282  
 Blameable, 300  
 Blameably, 334  
 Blamed, 256  
 Blanket, 158, 317  
   ,, of hair, 301  
   ,, woolen, 224  
 Bland, 210  
 Blind, 147, 273, 294  
 Blood, 148, 285, 288, 310, 319, 350  
 Blossom, 150, 299, 322  
 Blotch, 145  
 Blotched, 147  
 Blow, 318  
 Blown as flower, 81  
 Bludgeon, 194  
 Blue dark, 41  
   ,, fly, 12  
   ,, gay, 127  
 Blunt, 292  
 Boa, large, 209  
 Board checked, 235  
 Boasting, 196  
 Boat, 59, 62, 127, 149, 282, 284, 285, 293, 295, 297, 313, 314, 349  
 Boat landed, 63  
 Bodice, 158  
 Body dead, 199  
   ,, of a plough, 278  
   ,, of a serpent, 214  
 Boil, 145, 280  
 Boiled, 256  
 Boiler, 206, 316  
 Boiler, shallow, 350  
 Bold, 241  
 Bolt, 275  
 Bolt of door, 77  
 Bone, 149  
   ,, collar, 150  
   ,, on forehead, 273  
 Bonecattle fish, 223  
 Book, 126, 298  
 Boon, 312  
 Boot, 232  
 Booty, 231  
 Born, 284, 289  
   ,, of Low origin, 308  
 Borne, 256  
 Both, 333  
 Bottle leather, 207  
 Bottom, 320  
 Bottom of a carriage, 187  
 Bound, 256, 288, 295  
 Boundary, 78, 330  
 Box, 349, 356  
 Boxing, 345  
 Bow, 49, 192, 341  
   ,, of Arjun, 192  
   ,, of Indra, 25  
   ,, Karna, 192  
   ,, Krishna, 10  
   ,, Siva, 12, 271  
 Bowmen, 189  
 Bow-string, 192, 281  
 Brace, 132  
 Bracelet, 156, 272  
 Brahma, 7, 270, 294, 296, 302, 314, 327  
 Brahmin, 314  
 Braid, 154  
   ,, of hair, 283  
 Brain, 148  
 Branch, 273  
 Branch group of, 83, 304  
   ,, large, 82  
   ,, of a tree, 293, 300  
 Brass, 222, 301  
 Breadfruit, 96  
 Breasts woman's, 310, 327  
 Breath, 199, 286, 323, 324  
 Brethren spiritual, 165  
 Brevity, 27  
 Bribery, 308  
 Bride, 135  
 Bridge, 73, 283, 294  
 Bridle, 354  
 Brightness, 26, 273, 291  
 Brihaspati, 309  
 Bringing forth, 262, 322  
 Bringing up, 316  
 Broadchested, 191  
 Broom, 77  
 Brother husband's, 140, 143, 305  
 Brother elder unmarried, 143, 175  
 Brother younger, 143  
 Brother younger of Krishna, 10  
 Brother-in-law Kings, 51  
 Brother's wife, 140, 304  
 Brother of whole blood, 141  
 Brother and Sister, 141  
 Brush, 321  
 Brown, 41  
 Bucket, 231  
 Bud, 83, 325  
   ,, as opening, 83  
 Buddha, 6, 164, 270, 277, 284, 294  
 Buffalo, 125  
 Buinehi, 89  
 Bulbous root, 354  
 Bulkiness, 317  
 Bulky, 180, 320  
 Bull, 213, 275, 325  
 Bull cattle yoked, 214  
   ,, Hornless, 310  
   ,, large, 213  
   ,, at Liberty, 213  
   ,, old, 213  
   ,, shoulder, 214  
 Bullion, 220  
 Bullock, 213  
 Bump of food, 349  
 Burden of song, 322  
 Burn, 18  
 Burning, 262  
 Burnt, 168, 256  
 Business, 281, 292  
 But, 331  
 Butt, 193, 324  
 Butter clarified, 211  
   ,, fresh, 211  
   ,, milk, 212, 278

- Butter of yesterday's  
     milk, 211  
 Butter milk with water,  
     212  
 Buttocks, 150  
     ,, woman's, 150  
 Buttend weaver's, 315  
 Buyer, 217  
 Bystanders, 106
- C**
- Cacoli, 117  
 Cær, 128  
 Cage, 231, 353  
 Cajan cytissus, 345  
 Cake, 210  
 Cake mixed with curds,  
     210  
 Calamity, 271, 293, 297,  
     298, 305, 306,  
     310, 314, 318  
     ,, of seasons, 285  
 Calcining, 297  
 Caldron, 353  
     ,, boiled, 210  
 Calender, 345  
 Calf, 213, 327  
     ,, herd, 213  
     ,, new born, 213  
 Call, 44, 321  
     ,, of nature, 273  
 Calling, 202  
 Callingly, 341  
 Calm, 289  
 Calonji, 207  
 Caluminated, 245  
 Calumny, 288  
 Calx of brass, 223  
 Camel, 266  
     ,, she, 273  
     ,, young clogged, 216  
 Camp, 182  
 Camphor, 160, 314  
 Canal, 67  
 Cancer, stars in, 28  
 Candid, 237
- Caniyar, 95  
 Canopy, 297  
 Capable, 313  
 Capital, 218  
 Car, 313  
     ,, other, 186  
     ,, Indra's, 186  
     ,, with blanket, 186  
     ,, covered, 186  
     ,, with woolen cloth, 186  
 Caranj, 92  
 Cardamom, 319  
     ,, small, 112, 278  
 Care, 285, 2 0, 296  
 Caril, 99  
 Carni, 117  
 Carnivorous beast, 279  
 Carpenter, 227, 277  
     ,, three, 355  
 Carriage drawn by oxen,  
     186  
 Cart, 186  
 Carthomus, 224  
 Cartwright, 284  
 Cascade, 79  
 Casket, 162  
 Cassia, woody, 115  
 Cast, 254  
 Castus, 117  
 Cat, 125  
 Catarah, 145  
 Caterpillar, 127  
 Cattle, 273  
     ,, for burden, 214  
     ,, for carriage, 214  
     ,, grazed, 213  
     ,, special, 214  
     ,, stock, 213  
     ,, young, 204  
 Causal, 182  
 Cause, 37, 282, 287, 290,  
     298, 305, 322  
     ,, primary, 37  
 Causing descend, 266  
 Cave, 79  
     ,, artificial 79
- Cavern, 281, 314  
 Ceasing, 267  
 Celasia, 109  
 Celebrated, 238  
 Celebrity, 266, 305  
 Celestial, 301  
 Cemetery, 199  
 Censure, 45, 267  
 Censured, 256, 288  
 Cent, 254  
 Centipode, 127, 346  
 Ceremony religious, 307  
 Certain, 272, 320, 320  
     ,, days of the  
     lunar month, 298  
 Certainly, 274  
 Cerumen, 148  
 Chaff, 204, 231, 281  
 Chain for elephant's feet,  
     229  
 Chair, 162, 315  
 Chaitra, 34, 294  
 Chakuliya, 104  
 Chalk, red, 271  
 Challenging, 202  
 Chamberlain, 177, 284  
 Chameleon, 127  
 Champa flower, 96  
 Chandala, 174, 226, 228,  
     229  
 Chandler, 228  
 Change of form, 263  
 Channel, 325  
 Chaplet, 161, 329  
     ,, on forehead, 161  
     ,, on hair, 161  
     ,, on middle lock  
     161  
     ,, on neck, 161  
     ,, scarf, 161  
 Chapter, 274, 294  
 Character essential, 320  
 Charge of trumpets, 133  
 Charm, 310  
 Charming, 247  
 Charmaker, 226

- Charmoghas, 117  
 Chariot-horse, 185  
 Chariot war, 186  
 Charioteer, 187, 226, 283,  
     284, 295  
     ,, Indra's, 15  
     ,, Krishna's, 10  
     ,, Sun's, 281  
 Chase, 230  
 Check, 347  
 Cheeks, 153  
 Cheerful, 237  
 Chewing the cud, 349  
 Chief, 57, 248, 272, 273,  
     284, 291, 294, 304,  
     304, 314, 315  
     ,, of snakes, 270  
 Child, 142, 272, 273, 280,  
     293, 302  
 Chilness, 27  
 Chin, 153  
 China, 204  
 Chisel, 273, 354  
     ,, of a carpenter, 233  
     ,, of iron, 232  
 Chosen, 255  
 Christi palma, 93  
 Churn, 216  
 Churning stick, 271, 301,  
     313  
 Circle, 272, 301, 313  
     ,, of hair on eye-  
         brow, 281  
 Circlet on forehead, 159,  
     274  
 Circular, 269  
 Circumvention, 197  
 Cissus, 110  
 City, 94, 345  
     ,, of Indra, 15  
     ,, Kubera, 21  
 City serpents, 286  
 City gate, 77, 277  
 Citizen, 179, 303  
 Citron, 85, 100  
 Civil, 241  
 Clamour, 44  
 Clap, of thunder, 24  
 Classes, 162  
 Clay ing, 72  
 Clean, 248, 288, 316  
 Cleaning of persons, 152  
 Cleaning, 265  
     ,, with perfumes,  
         159  
 Cleansed, 248  
 Clear, 276, 284, 324,  
 Clearness, 291  
 Clever woman, 297  
 Climbing plant, 297  
 Clinching, 262  
 Clitoria, 106  
 Cloak warm, 158  
 Close shaved, 144  
 Cloth, 157, 235, 315, 320,  
     349, 350  
 Cloth Border, 324  
     ,, bleached, 157  
     ,, coarse, 158  
     ,, dirty, 157  
     ,, ends of, 157  
     ,, fine, 158  
     ,, materials, 157  
     ,, new, 157  
     ,, old, 157  
 Clothed, 189  
 Clothing, 299, 300, 315  
 Clotted hair, 278  
 Cloud, 24, 283, 290, 296,  
     305, 308, 310, 346  
     ,, belonging to, 24  
 Cloudiness, 272  
 Cloves, 159  
 Clump, 300, 303  
     ,, of grass, 204  
 Cluster, 276, 280, 300  
     ,, of blossoms, 83  
 Coarsely, 250, 256  
 Cock, 295, 326  
 Cockle, 65  
 Cock-fight, 281  
 Cock-roach, 129  
 Cocconut, 353  
 Coextending, 261  
 Coix, 205  
 Cold, 27, 350  
 Colic, 308  
 Coll, 105  
 Collar, 156  
 Collection, 269  
 College, 75  
 Collision, 295  
 Collyrium, 222  
 Colour, 281  
     ,, green, 349  
 Comb, 162  
 Combat, 196, 283, 286  
 Combat mingled, 197  
     ,, of animals, 297  
 Comet, 283  
 Command, 181, 291, 294,  
     313, 321, 334  
 Commencement, 310  
     ,, deliberate, 165  
 Commentary 345, 353  
 Commerce, 200  
 Commodity, 281  
 Common, 253  
 Compact, 280  
 Companion, 190, 318, 321  
     ,, of king, 176  
 Company, 286  
     ,, one of, 302  
 Compassionate, 239  
 Competent to an act, 239  
 Complaisance, 178  
 Compliant, 241  
 Complication, 43  
 Comprehension, 295  
 Concealment, 299, 322,  
     336  
 Conceited of learning, 294  
 Conceit of superiority,  
     196  
 Concelliation, 180, 336  
 Conclusion, 39, 268  
     ,, Demonstrated, 305  
     ,, Right, 315

- Condiment**, 207, 209, 297  
**Conduct**, 244, 288, 291  
 „ **Good**, 54, 319  
**Conch**, 65, 273, 277, 301  
 „ **of Krishna**, 10  
**Conferring benefit**, 203  
**Confidence**, 294, 302  
**Confident**, 292  
**Confidential**, 178  
**Confined**, 244  
**Confirmation**, 279  
**Conflagration of chaff**, 320  
**Conflict with animal**, 323  
**Confluence**, 354  
**Conformity**, 338  
**Confounded**, 245, 251  
**Confused**, 241, 254  
**Confusion**, 303  
**Connected in sense**, 290  
**Conqueror**, 190  
 „ **facing the foe**, 190  
**Conquest**, 263  
**Consent**, 334, 340  
**Consequence**, 278  
 „ **future**, 182  
 „ **immediate**, 182  
**Consideration**, 290  
**Consonant**, 297  
**Consort of Agastya**, 27  
**Constipation**, 145  
**Construction**, 299  
**Consultation**, 311  
**Consumption**, 145, 304  
**Contact**, 262  
**Conta chor**, 113  
**Contiguous**, 75, 250  
**Continuance in right way**, 181  
**Continual**, 260  
**Continually**, 20, 339  
**Continuation**, 293  
**Contempt**, 45  
**Content**, 242, 257  
**Contract of sale**, 218  
**Contradiction**, 265  
**Contrariety**, 267  
**Contrary**, 254, 270, 304, 335  
**Contest**, 44  
**Controversy decided**, 291  
**Continuance in right way**, 181  
**Conversely**, 331  
**Conversant**, 236  
**Conversation**, 45, 291  
**Cook**, 205, 281, 294  
**Copiously**, 276  
**Copper**, 222, 350  
**Copper-smith**, 227  
**Copulation**, 175, 299  
**Coral**, 221, 320  
**Cord**, 86, 216, 231  
**Cord passed over shoulder**, 173  
**Coretya**, 97  
**Coriander**, 208  
**Corn**, 204, 273, 319  
**Corn beard**, 204, 205, 310  
**Corner**, 310, 318  
**Corner of eye**, 154  
 „ **elephant's eye**, 183  
**Corp asart**, 64  
**Corporeal**, 252  
**Corpulent**, 143, 259  
**Corrosive**, 254, 316, 333  
**Cotton**, 110, 224, 354  
 „ **made**, 157  
 „ **wild**, 110  
**Cough**, 145  
**Council of Gods**, 16  
**Counted**, 250  
**Countess**, 249  
**Counsel**, 312  
**Counsellor**, 321  
**Country**, 71, 306, 314, 326  
 „ **of Barbarous**, 71  
 „ **uninhabited**, 70  
 „ **Waterless**, 310  
 „ **of waterlilies**, 72  
 „ **in Reids**, 72  
 „ **story**, 312  
**Couple of men and female**, 138  
**Courses of women**, 138  
**Courser**, 185  
**Court**, 76  
 „ **Royal**, 346  
 „ **yard**, 314  
**Courtesy**, 261  
**Courtesan**, 50, 137, 313  
**Cover**, 158, 321  
 „ **of well**, 66  
**Covered**, 256  
**Covering**, 25, 201, 299, 315  
**Covering of Privy part**, 299  
**Coveting of other's property**, 53  
**Covetous**, 240  
**Cow**, 214, 279, 302, 319  
**Cow barren**, 215, 324  
 „ **belonging to**, 211  
 „ **brindle**, 215  
 „ **calved**, 216  
 „ **caving yearly**, 215, 216  
 „ **excellent**, 215  
 „ **fit for bull**, 215  
 „ **gone to bull**, 215  
 „ **milked**, 216, 272  
 „ **miscarried**, 215  
 „ **tractable**, 215  
 „ **white**, 215  
**Cowdung**, 211, 325  
 „ **dry**, 211  
 „ **fire**, 325  
**Cowherd**, 291  
**Cowtail**, 182  
**Cow yielding**, 216  
**Cowitch**, 101  
**Cowpen**, 276, 355  
**Crab**, 65  
**Crafty**, 246  
**Crane**, 129  
 „ **female Indian**, 129  
 „ **Indian**, 129

Crane Numidian, 128  
 „ small female, 129  
 Created, 278  
 Creation, 174  
 „ by Brahman, 352  
 Creator, 297  
 „ of bodies, 191  
 Creditor, 201  
 Creading, 50  
 Creeper, 81, 343  
 „ spreading, 81  
 Creeping, 242  
 Creeping plant, 285  
 Crest, Lock of hair, 280  
 Crest, 130, 155, 317, 327  
 „ of peacock, 273  
 Crested, 295  
 Crew, 63  
 Cribble, 205  
 Cricket, 130  
 Crimson, 41  
 Cripple, 144  
 Critical moment, 277  
 Criticising, 346  
 Crocodile, 65  
 Crooked, 251, 255, 303, 328  
 Crore, 278  
 Crotalaria, 106  
 Crown, 289  
 Crowed, 254  
 Crow, 278, 281, 317, 325  
 „ Iron, 194,  
 Crucible, 232, 355  
 Cruel, 313, 324, 326, 329  
 Cry, 130, 291  
 „ of birds, 47, 281  
 Crystal, 270  
 Cubit, 152, 270  
 „ intermediate, 152  
 „ short, 152  
 Cuckoo black, 128  
 Cuculus, 327  
 Cucumber small, 110  
 Cudgel, 194  
 Culm, 204, 207

Cumin, 204  
 Cundurn, 177  
 Cup, 346  
 Cupid, 303, 304  
 Curds thin, 211  
 Curds of milk and whey, 167  
 „ with sugar, 209  
 Curls, 154  
 „ on forehead 154  
 Curlew, 129  
 Current of water, 275  
 Curse, 261, 268, 274  
 Cursed, 244  
 Curcuth, 112  
 Cursing, 45  
 Curtain, 345  
 Cushion, 311  
 „ students, 172  
 Cut, 212, 257  
 Cutting, 261

## D

Dalliance, 55  
 Dance, 281  
 Daner, 227  
 „ male, 50  
 „ female, 50  
 Dancing, 50, 326, 354  
 „ Girl, 297  
 Danger latent, 182  
 Danger obvious, 182  
 Danti, 117  
 Darbha grass, 324  
 Dark-half, 319  
 Darkness 57, 294, 310, 328  
 „ Imperfect, 57  
 „ Universal, 57  
 Dark red, 281  
 Daruhaldi, 106  
 Dart bearded, 194  
 Daughter, 133, 324  
 „ in-law, 135, 294  
 Day, 31, 34, 309  
 „ by, 338  
 „ Both, 341  
 Day of Brahma, 36  
 „ break of, 341  
 „ close of, 341  
 „ cloudy, 25  
 „ of Gods, 36  
 „ first lunar, 31  
 „ former, 341, 342  
 „ lunar, 31  
 „ patriarchal, 36  
 „ next, 341  
 „ periods of, 32  
 Dawn, 30  
 Dark very, 316  
 Dead, 62, 199  
 Deaf, 144  
 Deaf and Dumb, 244  
 Dearest, 259  
 Death 119, 299, 317  
 Debt, 200  
 Debtor, 201  
 Deception, 345  
 Deceit, 54  
 Deceived, 244  
 Decision, 39  
 Declivity, 283  
 Decocted, 256  
 Decoction, 256  
 Decreptitude, 142  
 Deep, 63  
 Dear, 126, 273, 274, 282, 292, 317, 349  
 Deer-killer, 229  
 „ various sorts, 126  
 Deer wounded, 230  
 Defamation, 270, 291  
 Defeat, 198, 274  
 Defeated, 198  
 Defence, 262  
 „ resort, 292  
 Defiance mutual, 197  
 Deficient, 300  
 Deformed, 143  
 Different, 253  
 Deified saint, 276, 294  
 Deification inferior, 174  
 Deities class, 327



- Deity 4, 280, 308  
 Deliberation, 181  
 Delicate, 250  
 Delineation, 313  
 Delivery, 297  
 Delivery of deposit, 298  
 Demand, groundless, 44  
 Demi Gods, 5  
 Demon, 294, 310, 346  
 Demons multitudes, 352  
 Denial, 45, 322  
 Departed, 256  
 „ Soul, 284  
 Dependent, 239, 308, 310, 315, 330  
 Deposit, 218  
 Deposited, 255  
 Deodar, 94  
 Deotar, 98  
 Descent, 289  
 Desert, 283, 289  
 Deserving a whipping, 245  
 Despied, 258  
 Desire, 54, 262, 276, 278, 282, 303, 324, 328  
 Desirable, 303  
 Desire to surpass, 298  
 Desired, 247, 292  
 Destiny, 37, 277, 285, 307  
 Destruction, 275, 278, 279, 285, 297, 304, 324, 346  
 Destruction of the world, 36  
 Destructive, 246, 316  
 Detail, in, 33  
 Determination, 38, 332  
 Detested, 255  
 Detestable, 245  
 Detracting, 244  
 Detraction, 53, 297  
 Devastation, 198  
 Deviation from right, 180  
 Dewlap, 214, 317  
 Diabetes, 146  
 Diadem, 314, 317, 325, 353  
 Diarrhoe, 145  
 Dice, 235, 301  
 Dictionary, 325  
 Die, 325  
 Difference, 309, 315  
 Difficult, 278, 280  
 Difficulty, 316  
 Diffident, 292  
 Diffuse, 254  
 Diffusion, 265  
 Digit of moon, 25, 318  
 Dignity, 292, 299, 307, 322, 329  
 Dike, 66  
 Dilatory, 239  
 Diligent, 236, 238, 279  
 Diluted, 256  
 Dip of a needle, 272  
 Directing, 262  
 Dirt, 271  
 „ of nose, 148  
 Dirty, 248  
 Disallowance, 266  
 Disappearance, 25, 265, 299, 324, 340  
 Disappointing, 56  
 Disappointed, 244  
 Disease, 145, 271, 282, 312, 326  
 „ feminine, 310  
 „ Kings', 304  
 „ of the eye, 276  
 „ various, 146  
 Diseased, 146  
 Disfavour, 263  
 Discus of Krishna, 10  
 „ Sharp, 171  
 Discussed, 257  
 Disc of Sun, 26  
 Discourse, 263  
 Disguise, 55  
 Disgust, 52  
 Dislike, 335  
 Disposed to take, 241  
 Disposition, 271, 296, 319  
 Disparagement, 45  
 Dispatch, 325  
 Dispersed, 255  
 Display, 323, 324  
 Displeasing, 271  
 Displeasure, 335  
 Dispute, 323, 323  
 Disquisition, 307  
 Disregard, 258, 291  
 Disrespect, 53, 321  
 Distant, 250, 316  
 Distillation, 234  
 Distiller, 227  
 Distress, 295, 306  
 Distressed, 244, 300, 316  
 Distressed from  
 Diseases, 266  
 Distressed by foes, 289  
 Distrust, 322  
 Destructive, 316  
 Dissimulation, 56  
 Disunion, 180  
 Ditch, 66  
 Divine artist, 277  
 Divinities, sets of, 5  
 Doubt, 39, 279, 303, 309, 332, 333, 334  
 Doubtingly, 331, 335  
 Docile, 239  
 Doe, 126, 281  
 Dog, 230, 271  
 „ mad, 230  
 „ trained, 230  
 „ village, 230  
 Doll, 231  
 Dolphin, 28  
 Domestic affairs, 298  
 Domesticated, 133  
 Door, 77, 311, 314, 329  
 „ back, 76  
 „ private, 76  
 Dophariya, 99  
 Dove, 127  
 Dovelet, 77  
 Downlooked, 243

- Dowery, 272  
 Dubious, 237  
 Dumb, 238  
 Duration of life, 199  
 Durga, 292  
 Dust, 77, 174, 196, 274, 328  
 Dust of flowers, 83  
 Duty of vedas, 43  
 „ perpetual, 173  
 „ voluntary, 173  
 Drake, 129  
 Dramatic performance, 282  
 Drawn, 255  
 Drawing of bow, 325  
 Dreadful fight, 291  
 Dread, 314  
 Dregs, 368  
 Dress, 155  
 „ of mendicant, 353  
 „ reaching feet, 158  
 Dressed, 210  
 „ of elephant, 184  
 Dressing of hair, 349  
 Drink of warriors, 196  
 Drinker of Soma, 303  
 Drinking pot, 275  
 „ together, 212  
 Dripping, 262  
 Driver of elephant, 187  
 Driving of cattle, 268  
 Dropping, 255  
 Drought, 25  
 Drowsiness, 312  
 Drug, 307, 315  
 Drug to revive the dead, 199  
 Drum, 48, 49, 240  
 „ battle, 197  
 „ double, 49, 269  
 „ head, 315  
 „ kettle, 49  
 „ large kettle, 49, 269  
 „ sorts of, 49
- E**
- Each, 332  
 Eagerness, 55  
 Eagle flying, 345  
 Ear, 154, 204, 286  
 Earbase, 325  
 Ear corn, 204  
 „ disease, 321  
 Earring, 61, 155, 272, 313 327  
 Earth, 70, 275, 279, 288, 304, 312, 313, 327, 343  
 „ clod of, 202  
 „ map of, 24  
 Earth and sky, 327  
 „ mound of, 349  
 Ease, at, 334  
 East, 342  
 Eastern, 301  
 Eastward, 333  
 Eaten, 259  
 Eating every body's, 240  
 Eating flesh, 239  
 Eating-thirst exciting, 234  
 „ together, 212  
 Ebony, 90  
 „ mountain, 85  
 Echites, 85  
 Echo, 47  
 Eclipse, 33, 329  
 Edge, sharp, 318  
 Edge-sword, 194  
 „ weapon, 278, 319  
 Effort, 262, 308  
 Egg, 132  
 Egg-plant, 287  
 Eighth of a day, 301  
 Either, 314, 332, 333, 334, 338  
 Elabaluca, 111  
 Elam, 116  
 Elbow, 151  
 Eldest, 151  
 Election, 332  
 Elegant, 155
- Elephant, 174, 182, 292, 317, 329  
 „ at quarters, 23  
 „ cheeks, 277  
 Elephant driver, 299  
 „ female, 183, 272, 273, 324  
 „ furious, 183  
 „ Indra's, 15  
 „ out of rut, 183  
 „ rider, 295  
 „ roaring, 311  
 „ rutting, 183  
 „ tooth, 277, 283  
 „ vicious, 316, 318  
 „ world up hold-ing, 271  
 Elephantises, 146  
 Element, 285, 288  
 „ of language, 293  
 Elevated, 294  
 Elevation, 299, 306, 322  
 Eloquent, 243, 309  
 Emaciated, 146  
 Embassy, 179  
 Embellishment, 155, 159  
 Embrace, 266  
 Emerald, 221  
 Eminence, 278  
 Emperor, 176, 302  
 Empty, 248, 297  
 Enclosure, 166  
 „ of edifice, 308  
 Encomposing, 264  
 End, 279, 318  
 „ of bow, 278, 285  
 Endeavouring, 289  
 Enemy, 178, 305, 316, 346  
 „ in rear, 178  
 Energy, 285  
 Engaged, 239  
 Engaging, 262  
 Engendered by damp, 247

- Enjoyment, 264, 274, 281, 323  
 Enmity, 54, 305, 386  
 Enough, 287, 335  
 Entire, 250, 320, 326  
 Entirely, 336  
 Entrails, 148  
 Envious, 312, 329  
 Envy, 53, 277  
 Equinox, 34  
 Essence, 311, 323  
 Eternal, 20, 251  
 Ether, 269  
 Ethics, 43  
 Eunuch, 142, 177, 323, 326  
 Eugenia-fruit, 84  
 Euphorbia, 107, 294  
 Eve, 32  
 Even, 334  
 Even ground, 277  
 „ so, 332  
 Evening, 33, 341  
 Ever, 340  
 Every way happy, 238  
 Evident, 253  
 Evidently, 334  
 Example, 44, 284  
 Excellence, 262, 279, 280, 317  
 Excellent, 281, 288, 289, 305, 316, 329  
 Excessive, 20  
 Except, 337  
 Exceeding, 252  
 Exchange, 332  
 Exclusively, 331  
 Excrement, 331  
 Exemption, 314  
 Exertion, 148, 262, 303, 318, 354  
 Existence, 321, 323, 332  
 Existing, 289  
 Exortium, 44  
 Expanded, 255  
 Expanding, 242  
 Expansion, 285, 297, 300, 335  
 Expedients, 180  
 Expeditions, 253  
 Expelled, 244  
 Expenditure, 264  
 Expenses, 354  
 Expert, 320  
 Expired, 199  
 Expletive, 331, 336, 338  
 Express rumour, 190  
 „ in kind, 333  
 Exposed for sale, 218  
 External, 340  
 Extract, 306  
 Extraction, 214  
 Extremity of bow, 192  
 Exudation of a tree, 306  
 Eye, 153, 275, 278, 313, 324, 350  
 Eye-ball, 325  
 Eye-ball of elephant, 354  
 Eye-brow, 153  
 Eye-disease, 354  
 Eyed squint, 144  
 Eyed blear, 147  
 Eye-gesture, 303  
 Eye-lash, 298  
 Eye-lid, 298, 349  
 Eye-pupil, 153, 310, 328  
 Eye on Peacock's tail, 130, 300  
 Eye of corn, 281
- F**
- Fabrication, 330  
 Face, 163  
 Fainting, 55, 147, 198  
 Faithful, 241  
 Falcon, 127, 295  
 Fall, 298  
 Fallen, 257  
 Falling habitually, 241  
 Falling star, 283  
 False, 46  
 Falsehood, 271, 335  
 Falsely, 340  
 Fame, 44, 212, 324
- Family, 277, 285, 240  
 Famous, 238, 331  
 Fan, 162  
 Far, 331, 332  
 Fare, 63  
 Farina, 83  
 Faring well, 242  
 Fast, 171, 324  
 Fasting spoken, 46  
 Fasting to die, 174  
 Fat, 147, 249  
 Fate, 294, 307  
 Father, 50, 139  
 Father and mother, 141  
 Father-in-law, 140, 306  
 Fatherly, 238  
 Father, Father's 140  
 Fathom, 152, 293  
 Fatigue, 262, 336  
 Fatigued, 256  
 Fault, 306, 326, 353  
 Fault from desire, 298  
 Favour, 291  
 Fear, 52, 271, 314, 325  
 Feaces, 148  
 Feable, 143  
 Feather, 349  
 Feather, arrow, 193, 313  
 Feeding at anothers' cost, 240
- Fee meriting, 237  
 Felon, 245  
 Female, 128, 133  
 „ elephant, 287  
 „ offspring, 128  
 „ quarter elephants, 23  
 „ organ, 295  
 „ messenger, 297  
 „ turtle, 301  
 Fence-leather, 192  
 Ferment, 234  
 Festival, 56, 298, 312, 322, 328  
 „ stick flowing, 345  
 Fetters, 263, 324

- Fetus, 142, 302  
 Fever, 146, 268  
 Fibres, 69, 82  
 Fickle, 252  
 Field, 202, 277, 282, 313  
 Field for barley, 201  
   ,, for corn, 201  
   ,, cine, 72  
   ,, gram, 202  
   ,, vegetation, 202  
   ,, seasm, 201  
 Fierce, 277, 278  
 Fig tree, 84  
   ,, geometrical, 313  
   ,, glomerous, 85  
   ,, Indian, 88  
   ,, with opposite leaves, 88  
 Fig tree, with waved leaves, 88  
 Fight, 281  
 Filament, 69  
   ,, of flower, 298  
 Filled, 256  
 Film, 69, 319  
 Film over eye, 319  
 Filth, 318  
 Finder of a carriage, 187  
 Fingers, 151  
   ,, fore, 151  
   ,, middle, 272  
   ,, palm extended, 152  
   ,, ring, 156  
   ,, several, 151  
 Fine, 250  
 Finished, 250  
 Finishing carefully, 239  
 Fire, 17, 206, 276, 283, 295, 296, 300, 307, 311, 319, 327, 328  
 Firebrand, 206, 345  
 Fire sacrificial, 167  
 Firefly, 130  
 Fire consecrated, 167  
 Fire forest, 18  
 Fires sacred, 107  
 Fire submarine, 18, 320  
 Fireplace, 206  
 Firm, 251, 280, 388  
   ,, very, 329  
 Firmly, 280  
 Firmness, 296  
 First, 253, 333  
 First born, 143  
 First lunar day, 206  
 Fish, 146, 324  
   ,, sheat, 64  
 Fish-various, 67  
 Fisherman, 272  
 Fisty cuff, 345  
 Fistula, 85  
 Fit, 288, 307, 313  
 Fit for conquest, 190  
 Fit to be said, 308  
 Fitness, 303  
 Fixing, 299  
 Flacid, 143  
 Flag, 196, 304  
 Flame, 18, 186, 273, 318, 328  
 Flamings, 327  
 Flank, 270  
 Flank for elephant, 184  
 Flank horses's, 185  
 Flesh, 147, 320, 326, 350  
   ,, dry, 147  
 Flight, 198  
   ,, close, 197  
 Float aloft, 63  
 Flock, 132  
   ,, of sheep, 217  
 Floor pole of, 203  
 Florist, 226  
 Flower, 83, 110, 285, 297, 300, 317  
   ,, trumpet, 94  
   ,, unblown, 83, 317, 319  
 Flowing, 242, 245  
 Flying, acts of, 132  
 Fodder, 294  
 Foe, 177, 310  
   ,, paltry, 272  
   ,, surrounding, 272  
 Follower, 190  
 Following, 252, 293  
 Fondness, 294  
 Food, 272, 300, 326  
   ,, half eaten, 353  
   ,, of Gods, 16, 168  
   ,, vomited, 283  
 Fool, 284, 317  
 Foolish, 289, 292  
 Foot, 142, 292  
 Food seasoned, 286  
 Foot prints, 149  
 Foot-soldier, 189, 286  
 Foot-steps, 292  
 For, 336  
 Forbearance, 53, 264  
 Force, 273  
 Forcement, 354  
 Forces, 191, 317  
 Forcibly, 339  
 Fore-arm, 151  
 Fore-fathers, 301  
 Forehead, 153  
   ,, of elephant, 183  
 Forepart, 314  
   ,, of a plough, 313  
 Forest, 80, 299, 311, 314, 321, 355  
   ,, fire, 321  
   ,, large, 80  
 Forgiveness, 304  
 Forgotten, 254  
 Fork tailed, 127  
 Form, 294, 299, 3092, 349  
   ,, of array, 191  
   ,, of this, 332  
   ,, rules, 294  
 Formation of wish, 322  
 Former, 340  
 Formerly, 333, 340  
 Fort, 291, 304  
 Forthwith, 331

Fortitude, 54  
 Fortnight, 325  
 Fortune, 305  
 Fortunate, 236  
 „ -teller, 138  
 Foul, 248  
 Foul-mouthed, 243  
 Fountain, 79  
 „ temporary, 62  
 Fourth part, 291  
 Fossil, 79, 285  
 Fowler, 228  
 Fowl gallinaceous, 128  
 Fracture splitting, 310  
 Fragrance, 291  
 Fragrant, 302  
 Frame, wooden, 66  
 Fraud, 197, 271, 278, 314  
 Fraudulent, 246  
 Freckle, 144  
 Freight, 63  
 Frequency, 306  
 Frequent, 314  
 Frequently, 340, 387  
 Friend, 178  
 „ and contemporary, 178  
 „ bridegroom's, 175  
 Friendship, 178, 355  
 Frigid, 27  
 Frightened, 316  
 Frog, 65, 274, 302, 312  
 „ female, 65  
 Frondosa Butea, 87  
 Front, 314  
 „ of elephants, 184  
 „ in, of, 333, 336, 338  
 Frost, 26, 350  
 Froth, 235  
 Fruit, 83, 299, 319  
 „ dry, 83  
 „ of certain plants, 83  
 „ of Palm, 353  
 „ raw, 83  
 „ Sami, 310  
 Fruitful, 81

Function, 323  
 Fuel, 82  
 Full, 256  
 Full-grown, 282  
 Fullness, 162  
 Furlong, 73  
 Furnace, 206  
 „ portable, 206  
 Furniture, 300  
 Furrow, 203  
 Future, 335  
 Future time, 286  
 Futurity, 306  
 Fy, 331

**G**

Gadfly, 130, 345  
 „ smaller, 130  
 Gaji, 111  
 Gain, 286  
 Gaity, 300  
 Gallant attack, 195  
 Gallochan, 160  
 „ black, 160  
 „ fragrant, 160  
 Gallineous fowl, 295  
 Gambhari, 89  
 Gambling, 298, 311  
 Game, chief, 272  
 Gaming, 235, 302  
 „ with dice, 325  
 Gamester, 235, 311  
 Ganesh, 13  
 Ganges, 66  
 Ganikhari, 97  
 Gaping, 202  
 Garden, 80, 298  
 „ Indra's, 15  
 „ Kubera's, 21  
 „ of skill minister, 80  
 „ public, 80  
 Garland, 301  
 „ 27 pearls, 156  
 „ various sorts, 156  
 Garment, lower, 158

Garment, upper, 158  
 Garuda, 10  
 Gate-decoration, 77  
 Gate-Town, 314  
 Gauri, 307, 323  
 Geese, 129  
 Gem, 221, 319, 327, 353  
 „ auriferous, 22, 273  
 Gem on crest, 155  
 Gem, middle, 155  
 Gender neuter, 323  
 General, 188  
 Generally, 340  
 Generous, 244, 383, 304, 316  
 Generation, parts of, 150  
 Gentiana, 270  
 Gentle, 292, 317  
 Germ, 83  
 Germinant, 80  
 Germinating, 247  
 Gesture, 51, 319, 321  
 Getting up, 169, 298  
 Ghantapatali, 90  
 Ghost, 19, 288, 350  
 Giant, 6, 19  
 Gibbon moon's, 33  
 Gibbons, 147  
 Gift, 169, 288, 298  
 „ desirable, 261  
 „ for deceased, 169  
 „ special, 181  
 Gimlet, 233  
 Ginger, 208, 316  
 „ dry, 208  
 Girdle over mail, 188  
 Girdle women's, 156  
 Girding, 310  
 Girl, 135  
 „ dancing, 313  
 „ young, 51  
 „ at puberty, 135  
 Girt leather, 184  
 Giving girl in marriage, 238  
 Glabrum manisper, 307

- Glad, 257, 289  
 Glame, 154  
 Glass, 278  
 Gleaning, 200  
 Globe, 279, 349  
 „ fronted, 183  
 Gloomy, 257  
 Glory, 269, 275, 307  
 Gluttonous, 96  
 Gnat, 312  
 Gnomen, 318  
 Goad, 212  
 Goat, 276  
 Goblet, 206  
 Gocharu, 105  
 God, 283, 324, 327, 346  
 „ sacred, 43  
 „ of water, 269  
 Gollinude, 128  
 Going forth, exit, 298  
 Going everywhere, 243  
 Going forth, 264  
 Going round, 262  
 Goose Ruddy, 129, 314  
 Goitre, 349  
 Gold, 221, 276, 287, 288,  
 302, 310, 314, 350  
 „ ornament, 221  
 „ wrought, 220  
 „ image, 281  
 Golden age, 287  
 Gold-smith, 227  
 Good, 202, 294, 303  
 „ hearted, 236  
 Goose, 327  
 Gotherd, 327  
 Gout, 346  
 Gout afflicted, 146  
 Governable, 241  
 Governed by 9 monarchs,  
 72  
 Grand-father, 140  
 Granary, 205  
 Granting prayer, 237  
 Grain, 203  
 „ fried, 210  
 „ in pods, 205  
 Grain wild, 205  
 „ shrivelled, 270  
 Grape, 106  
 Gratifying, 299  
 Grass, 222, 314, 325, 349  
 „ bed, 309  
 „ fragrant, 270  
 „ hopper, 130  
 Great, 249, 288, 309, 329,  
 340  
 Greatness, 287, 286  
 Greedy, 240  
 Green, 41, 304, 312  
 „ colour, 281  
 Grey, 41  
 Greyness, 142  
 Grief, 54, 136, 298, 328  
 „ voice in, 45  
 Grind stone, 346  
 Grips of a shield, 194  
 Groin, 150  
 Ground-hole, 57  
 „ contiguous, 73  
 „ Queen's pleasure,  
 80  
 „ sacrificial, 166  
 „ salt, 70  
 Group, 302, 310, 320  
 Group of old men, 273  
 Grove, 80  
 Growing, 242  
 Growing old, 262  
 Growth, 262  
 Guard, 182, 189  
 „ Archer's, 320  
 „ Rear, 306  
 Guarded, 258  
 Guest, 169  
 Guide, 272  
 Guiding, 262  
 Guilty, inconsiderate, 245  
 Gum, 346, 347  
 „ of silk cotton, 92  
 Guricha, 101  
 Guru, 272  
 Gut, 148, 280  
 H  
 Hail, 25, 41, 317  
 „ stones, 310  
 Hair, 154, 296, 310, 347  
 „ on body, 155  
 „ braided of Śiva, 12  
 „ clean, 154  
 „ clotted, 154  
 „ collection, 154  
 Hair decoration, 162  
 „ on end, 272  
 „ of hair, 224  
 „ on head, 317  
 „ unornamented, 154  
 Haired much, 143  
 Hale, 279  
 Half, 334  
 Hall, 75  
 Halo, 30  
 „ round the Sun, 293  
 Halter, 325  
 Hammer, 278  
 Hammock, 186  
 Hand, 151, 283, 310, 347  
 Handful of grain, 311,  
 318  
 Handle-fan, 314  
 Handsome, 238, 272, 294,  
 309  
 Happy, 37, 236, 246  
 Happiness, 37, 278  
 Hard, 252, 296, 316, 324,  
 356  
 Hardest, 259  
 Harem, 285  
 Harlot, 137, 273  
 „ abode of, 74  
 „ head of, 137  
 Harmony, 48  
 Harp, 288  
 „ of Narad, 286  
 Harsh, 46, 282, 289  
 Harrow, 202  
 Haste, 256  
 Hastily, 341  
 Hateful, 245

- Having a load, 244  
 Hawk, 127  
 Hawberk, 188  
 Head, 154, 270, 275, 294, 317, 326, 334, 354  
 Head bones, 149  
 Head carpenter, 283  
 Head of a cowpen, 300  
     ,, expanded, 59  
 Headman chief, 302  
 Health, 144, 289  
 Healthy, 308  
 Heap, 323  
 Heap of music, 133  
 Heaped, 255  
 Heard story, 287  
 Hearing, 286, 287  
 Heart, 148  
 Heat, 303, 350  
 Heaven, 4, 73, 273, 275, 335, 346  
 Heaviest, 259  
 Heavy, 309  
 Hedge abound, 74  
 Hedysarum Gangetium, 84  
 He-goat, 217  
 Hiccough, 345  
 Heifer one year, 215  
     ,, four years, 215  
     ,, prequent, 215  
     ,, three years, 215  
     ,, two years, 215  
 Height, 293, 330  
     ,, of a tree, 82  
 Held up, 255  
 Hell, 149, 284  
     ,, mental, 60  
     ,, river, 60  
     ,, throwing in, 60  
 Helmet, 189  
 Helmsman, 63  
 Hem of garment, 276  
 Hemorrhondas, 145, 146  
 Hemp, 204  
 Herb Greek, 323  
 Herd, 213  
     ,, of elephants, 183  
     ,, milch-cows, 213  
 Herdsmen, 212, 300  
 Head of Camel, 217  
 Hereties, 172  
 Hero, 191, 196  
 Heroism, 51  
 Heron perfection, 127  
 Herpes afflicted, 146  
 Heterodox, 39  
 Hiala cout, 114  
 Hidden, 255  
 Hide, 172  
 High, 251, 289, 316, 320, 340  
 High-street, 74, 340  
 Highway, 73, 283, 293  
 Hill, 78, 79  
 Himself, 340  
 Hint, 263, 277, 305, 322  
 Hingupatri, 208  
 Hip, 150, 277, 301, 313, 355  
 Hire, 233, 274, 323, 326  
 Hireling, 228  
 History, 43  
 Hoe, 202  
 Hog, 124, 270  
 Holf, 63  
 Holder, 283  
 Holding, 287  
 Hole, 293, 315, 350  
     ,, in ground, 314  
 Hollow above hip, 318  
     ,, between the eye-balls, 183  
     ,, of a tree, 82  
 Holy-instructor, 290  
 Holy Scripture, 280  
 Holy place, 290  
 Holy sticks, 289  
 Holy writ, 297  
 Homogeneous animals, 132  
 Honey, 83, 224, 294  
 Honoured, 257  
 Hood of serpents, 274  
 Hoof, 186, 271, 301  
 Hook for elephants, 184  
 Hope, 324  
 Horizon sensible, 23  
 Horn, 275, 283, 306, 326  
     ,, of a buffalo, 222  
 Horripilation, 56, 171, 353  
 Horrow, 52  
 Horse, 184, 280, 295, 301, 304, 310  
     ,, Indra's, 15  
     ,, Krishna, 10  
 Horse-bleat, 185  
 Horse-good breed, 184  
     ,, fit for sacrifice, 185  
 Horseman, 188, 295  
 Horse for messenger, 184  
 Horse-pack, 185  
 Horse rolling himself, 186  
     ,, white, 185  
 Hour, 169  
 House, 74, 282, 285, 286, 302, 304, 306, 307, 314, 320, 228, 330, 349  
 House clusters of, 75  
 House of king, 76  
 House-lizard, 127  
 House amidst S. D., 75  
 House pillar, 353  
 House pot, 353  
 House-holder, 172  
     ,, annihilated 272  
 Hot season, 276  
 Human foetus, 280  
 Humble, 203, 317  
 Humbled, 244  
 Hump of bull, 291  
 Humorous, 151  
 Hunger, 212  
 Hungry, 240  
 Hunter, 229, 272  
 Hunter used, 228



- Hunting, 230  
 Hurry, 50, 265  
 Husband, 145, 283, 312, 321  
 Husband and wife, 142  
 Husband daughter's, 140  
 Husbandman, 201  
     ,, second, 150  
     ,, sister's, 50  
 Husk, 209  
     ,, of rim, 204  
 Hut, 355  
     ,, of leaves, 175  
 Hyena, 124  
 Hymns of Veda, 349  
 Hypocrite, 174  
 Hypocritical, 272  
 Hypocrisy, 174  
     I  
 Ice, 26  
 Ichneumon, 311  
 Idiot, 244  
 Idle, 285, 303, 323, 339  
 If, 339  
 Ignorance spiritual, 39  
 Ignorant, 302, 320  
     ,, man, 295  
 Iguana, 125  
 Ill, 334  
 Ill respect, 291  
 Illusion, 276, 278  
 Image, 233  
     ,, iron, 233  
     ,, reflected, 307  
 Imitation, 204  
 Immolated, 168  
 Immoveable, 251  
 Impatience, 322  
 Impediment, 264  
 Imperceptible, 266  
 Impervious, 254  
 Importance, 323  
 Impostor, 174  
 Impossibility, 46  
 Imprecation, 261  
 Improper act, 277  
 Improperly, 340  
 Impudent, 241  
 Impure, 283  
 Imputation, 45  
 Inadvertency, 54  
 Inarticulate, 48  
 Incantation to destroy, 264  
 Incense, 160, 270  
 Inclined to ornament, 242  
 Implementness, 315  
 Inconsiderably, 338  
 Inconsistent, 46  
 Increase, 262  
 Increased, 280, 289, 294  
 Incursion of army, 317  
 Indeclinably, 330, 354  
 Indeed, 312, 331, 336, 340  
 Indefinite appalation, 260, 295  
 Independence, 260, 298  
 Independent, 317  
 India, 71  
 Indian culture, 280  
 Indian hour, 280  
 Indication, 297  
 Indication of sentiment, 53  
 Indicatory, 293  
 Indispensable, 297  
 Indistinct, 284  
 Individuality, 38  
 Indolent, 239, 272, 317  
 Indra, 14, 274, 289, 296, 303  
 Indrani, 307  
 Infant, 142, 262  
 Infantry, 189  
 Inferior, 247, 300, 316, 320, 326, 336  
 Infinite, 288  
     ,, time, 317  
 Informer, 246  
 Infusion, 306  
 Ingud, 92  
 Initial, 253  
 Injury, 263, 295, 327  
 Injunction chief, 171  
 Injunction secondary, 171  
 Ink, 346  
 Innocent, 245  
 Inquiry, 335, 336  
 Insane, 147, 240, 318  
 Insect, 127, 283, 349  
 Insensible, 289  
 Insensibility, 302  
 Insignia of Dignity, 311, 330  
 Insignificant, 276, 281  
 Inspector of a district, 177  
 Instant, 271, 313  
 Instantly, 337, 331  
 Instead, 332  
 Institutes of Science, 313  
 Instruction, 334  
     ,, traditional, 165  
 Instructor, 309  
     ,, in holy wirt, 164  
     ,, spiritual, 136  
 Instrument, 282  
     ,, musical, 49  
     ,, other, 49  
     ,, stringed, 48  
     ,, wind, 49  
 Intangible, 324  
 Intellect, 38, 242, 296, 299, 326  
 Intellectual, 265  
 Intelligence, 44, 308  
 Intelligent, 329  
 Intention, 264, 321  
 Interval, 315  
 Interrogative particle, 333, 341  
 Interrogation, 333, 334  
 Interior, 302  
 Intoxication, 291  
 Intrenched, 254  
 Introduction, 298  
 Introductory question

Inundation, 62  
 Invitation, 291  
 Iron, 222, 282, 313, 350  
 „ club, 275, 296  
 „ image, 282  
 „ smith, 226  
 „ spear, 285  
 „ wrought, 222  
 Irony, 345  
 Island, 62  
 Issue from pond, 67  
 Issue from rivers, 67  
 Issuing, 264  
 Itch, 145

## J

Jack fruit, 97  
 Jackal female, 323  
 Jail, 191  
 Jain, 164  
 Jainti, 97  
 Janghe, 110  
 Jar, 206, 302  
 „ auspicious, 182  
 Jasmine, 98, 281  
 „ Arabian, 98  
 „ double, 99  
 „ great, 99  
 „ flowered, 99  
 „ yellow, 98  
 „ wild, 98  
 Javelin, 194, 350  
 Jaw, 153  
 Jawas, 59, 103  
 Jayanta, 15  
 Jest talk, 46  
 Jewel, 155, 299  
 „ of Krishna, 10  
 Jina, 6  
 Jhinti, 99  
 „ purple, 99  
 „ red, 99  
 „ yellow, 99  
 Joined, 255  
 Joint, 294, 353  
 Journal, 345  
 Journey, 185, 285

Joy, 36, 291, 322, 350  
 Joyful, 237  
 Joy indication of, 339  
 Judge, 176  
 Judged, 257  
 Juice temporal, 183  
 Juggler, 227  
 Juggler female, 227  
 Jujube, 89, 355  
 „ tree, 356  
 Jumping up, 242  
 Junction, 262  
 Jupiter, 128  
 Just, 309, 311  
 Justice, 106  
 Jyaistha, 35

## K

Kailas, 21  
 Kalna, 92  
 Kalpa, 36  
 Karna, 325  
 Kamdeva, 9  
 Karanja, 93  
 Karshas, four, 320, 325  
 Karshas for gold, 219  
 Karshas of silver, 220  
 Kartika, 35  
 Kartikeya, 13  
 Kartoya, 67  
 Katuki, 101  
 Kawalha, 101  
 Kayaphal, 90, 270  
 Khayar, 93  
 Keepers of G. house, 235  
 Kersary, 39  
 Kibe, 145  
 Killing, 296, 298, 327  
 Kind, 38, 285, 294  
 Kine owner, 213  
 King, 50, 175, 284, 296,  
 200, 221  
 Kinsmen, 140, 291, 322  
 Kitchen, 205  
 Kite, 128  
 Knee, 149  
 Knock knæd, 1 44

Knot, 298  
 Knife, 194, 313  
 Knit, 100  
 Knit, strong, 252  
 Knot round W. waist,  
 323  
 Knowing, 242  
 Knowledge, 278, 291,  
 296, 299, 305, 324  
 Knowledge of soul, 329  
 Knowledge, true, 39,  
 262  
 Knowledge untaught, 165  
 Known, 238, 258, 288,  
 289  
 Krishna, 289, 291  
 Kshatriya, 284, 302, 226  
 Kubera, 21, 320

## L

Labor pain, 60  
 Labourious, 239  
 Labourer, 228  
 Labour room, 75  
 Lac, 159, 346  
 Ladle, 301  
 Ladder, 77  
 Lady, 297  
 Laith, 56  
 Lake, 65  
 „ deep, 65  
 Lame, 144  
 Lamentation, 45, 298  
 Lamenting, 299  
 Lamp, 162  
 „ wick, 314  
 Lance, 318  
 Land near marsh, 79  
 Land fit for veg., 202  
 „ fit for other, 202  
 „ ploughed, 202  
 „ sown, 202  
 Langelika, 110  
 Language correct, 288  
 „ incorrect, 42  
 Laughter, 52  
 Large, 249, 311

- Largest, 259  
 Last, 253, 308  
 Lassitude, 312  
 Late, 109  
 Lathe, 349  
 Laws-code of, 43  
 Laxmi, 10, 307, 317  
 Lead, 223  
   ,, red, 223  
   ,, work, 190  
 Leader, 222, 281  
   ,, of wild herd, 183  
 Leaf, 83, 313, 321, 329, 350  
 League, 73  
 Learned, 163, 289, 292, 294, 300, 321, 329  
 Leather fan, 167  
 Leaves young, 345  
 Leavings, 212  
 Leech, 65  
 Left, 254, 258, 304  
 Leg, 149  
 Legged-bandy, 144  
 Legume, 205  
 Leisure, 298  
 Lemon, 85  
 Length, 157, 330, 331  
 Lentil, 203  
 Leopard, 271  
 Leprosy white, 145, 346, 354  
 Letter, 301, 314  
 Less, 316  
 Liberal, 237  
 Liberality, 266  
 Lie, 278  
 Life, 327  
 Life in the next, 323, 339  
 Ligament, 263  
 Light, 31, 269, 324, 328  
 Lightning, 24, 297, 343  
   ,, a flash of, 224  
 Light ray of, 302, 310, 312, 326, 347  
 Like, 233, 288, 332, 334, 336  
 Lily, blue, 68  
   ,, esculent, 68  
   ,, red, 68  
   ,, the root of, 68  
   ,, white, 68  
 Limb, 149  
 Limb defect, 313  
 Limit, 78, 279, 282, 293, 318  
 Lin, 204  
 Line, 286, 290  
   ,, continuous, 80  
 Lineage, 162  
 Lined streak, 152  
 Linseed, 204  
 Lion, 124, 312  
 Lip, 153, 316, 347  
 Liquid, 281  
   ,, butter, 281  
 Liquor, 278, 291, 295  
   ,, spiritual, 234  
   ,, Venous, 233  
 Liqueurica, 108  
 Lispering, 244  
 Litter, 186  
 Little, 249, 292, 295, 304, 313, 314, 331, 333, 339, 340  
 Lived long, 271  
 Livelihood, 200, 207, 312  
 Liver, 148  
 Living being, 288  
 Lizard, 127  
 Load, 293, 340  
 Lock in Head, 317  
 Locks at Tonsure, 154  
 Locomotive, 288  
 Lodhra, 88  
   ,, red, 90  
 Logic, 43  
 Logician, 164  
 Loins, cavities of, 150  
 Long, 250  
 Longest, 259  
 Longing, 273  
 Longing in pregnancy, 138  
 Long lived, 237  
 Look, 269  
 Looking, 266  
   ,, with caution, 272  
 Loom, 231  
 Lords, of Quarters, 23  
 Loss, 261, 264, 285, 304  
 Lost, 278  
 Lost having vanquished, 198  
 Lotus, 65, 282, 315  
   ,, red, 69  
   ,, seed, 69  
   ,, white, 68, 277, 317  
 Love, 51, 275, 303, 306, 327  
 Lover, 302  
 Low, 247, 308, 309, 313, 316, 317, 320, 340  
 Lower, 324  
 Luck 37  
   ,, Good, 37, 307, 350,  
   ,, ill, 350  
 Lump of rice, 270  
 Lungs, 148  
 Lustful, 48, 343  
 Lustration of arms, 195  
 Lustre, 276, 327  
   ,, light, 299  
 Lusty, 143  
 Lute, 48  
   ,, body of, 49  
   ,, vulgar, 232  
   ,, with String, 48  
 Lythrum, 112  
   ,, fruticosum, 321  

**M**

 Mace, 161  
   ,, of Krishna, 10  
 Mad, 240  
 Madan, 9  
 Maddar, 103  
 Made known, 256

- Made thin, 256  
 Madness, 54  
 Magh, 325  
 Magic, 261, 319  
 Magnanimous, 236  
 Mahishya, 224  
 Maiden, 135  
 Maidservant, 280  
 Majesty, 186, 286  
 Making noise, 256  
   " prisoner, 295  
 Male, 128, 133  
 Malevolent, 245  
 Malice, 39  
 Mallet, 194  
 Mamna of Bambus, 224  
 Man, 133, 304, 321, 324  
   " beardless, 310  
   " commercial tribes, 323  
   " eminent, 226  
   " general, 323  
   " lazy, 229  
   " learned, 50, 324  
   " low, 228  
   " military tribe, 175  
   " nourished by stranger, 229  
   " old, 14?  
   " preaching, 163  
   " third tribe, 305  
   " versed in science, 179  
   " wise, 327  
   " working for village, 227  
   " young, 142  
 Manhood, 142  
 Manly exertion, 298  
 Mango, 88  
   " fragrant, 88  
 Manifestation, 297  
 Manner, 294  
 Mantle, 157  
 Many, 249, 319, 333  
 Manvantara, 36  
 Mara, 111  
 March of an assailant, 195  
 March-repelling enemy, 195  
 Marching-slow 190  
 Mare, 327  
 Mark, 26, 144, 197, 270, 275, 292, 297, 299, 318  
 Mark on elephant's face, 183  
   " forehead, 304  
 Market, 74, 282, 303, 349  
 Marmelos, 88  
 Marriage, 175, 299  
 Mars, 28  
 Marua, 100  
 Masha, 219  
   " fourtimes, 219  
   " sixteen times, 219  
 Masham, 116  
 Mast, 63  
 Master, 238, 296, 305  
   " of mint, 177  
 Mat, 205  
 Match of cocks, 235  
 Material, 252, 298, 313  
 Matron, 134  
 Matter, 285  
 Mature, 255, 256  
 Maturity, 262  
 Mayan, 94  
 Meal, barley, 254  
   " same, 270  
 Means, 274, 297, 298, 307, 314  
   " of success, 180  
 Meaning, 264, 290  
 Measure, 219, 290, 292, 313, 346, 355  
   " long, 353  
   " man's reach, 152  
   " three sorts, 219  
   " various, 220  
   " of a verse, 291  
 Measured by aims, 293  
 Medicament, 315  
 Medicine-book, 354  
 Meditation, 274, 293  
 Meeting, 106, 266  
   " four roads, 299  
 Melanoxylon Diospyros, 345  
 Member, 149  
   " of assembly, 166  
 Memorable verse, 278  
 Men fourth tribe, 225  
   " mixed origin, 225  
   " third tribe, 200  
   " virtuous, 172  
 Mendicant, 144, 246  
 Mental agony, 283  
 Mera stringi, 111  
 Merchant, voyaging, 63  
 Mercury, 29, 305  
 Merit, 309  
   " Moral, 36  
 Meriting beheading, 2 45  
   " death by knocks, 245  
   " " by poison, 245  
 Message, 46, 179  
 Messenger, 137  
   " Ambassador, 179  
   " female, 137  
 Metacarpus, 151  
 Metal, 285  
   " base, 220  
 Meteor, 18, 33  
 Method, 170  
 Metted, 255  
 Metre, 167, 281, 286, 287  
   " poetic, 328  
 Middle, 309  
   " of a bow, 193  
 Midst, 315, 335, 338  
 Mild, 309  
 Milk, 211, 314, 328  
   " cow calved, 212  
 Milk prepared, 211  
   " inspissated, 209  
 Mill, 314

- Million, 354  
 „ hundred, 349  
 Mimansaka, 164  
 „ Mimicks, 34, 227  
 Mineosa, fetida, 93  
 „ white, 93  
 Mind, 38, 296  
 Mine, 79, 345  
 „ of germs, 354  
 Mineral, 79  
 Minimum, 223, 353  
 Minister, 176, 284, 286, 313  
 „ four, 34  
 „ of Krishna, 10  
 „ other, 176  
 Mirror, 162  
 Misbehaving, 240  
 Mischief, 327  
 Mischief-maker, 246  
 Mischievous, 242, 246, 283, 296, 316, 329  
 Miser, 246  
 Miserly, 313, 324  
 Misery, 278  
 Misfortune, 60  
 Missing, 54, 198  
 „ after calling, 267  
 „ butt, 189  
 Mistake, 39  
 Moat, 66  
 Mode, 284  
 „ of adoration, 275  
 Modest, 241  
 Modesty, 53, 343  
 Moistened, 258  
 Moksha, 279  
 Moment, 281  
 Monarch, 176  
 Monkey, 124  
 Monsoon, 296  
 Month, 34  
 „ Ashadha, 276  
 „ gestation, 142  
 Moon, 25, 33, 271, 275, 277, 291, 293, 296, 312, 314, 330  
 Moon eclipsed, 33  
 „ full changed, 33  
 „ full-day, 33  
 „ new day, 33  
 „ node descending, 33, 284, 328  
 „ last day, 33  
 „ horned, 33  
 Moon's plant, 328  
 Moon quite full, 33  
 „ sacred to, 309  
 Moral, 303  
 More, 314, 331  
 Morn, 341  
 Morning, 31, 308, 341  
 Mortar, 205  
 Morunga, 87  
 „ red, 87  
 Moth, 273  
 Mother, 51, 137, 140, 301, 312, 327  
 „ Divine, 12, 13  
 „ in-law, 140  
 Motion, 280, 298, 322  
 Mouse, 126  
 Mouth, 350  
 „ corners, 153  
 Mouthful, 212, 314  
 Mountain, 78, 273, 283, 295, 310, 313, 317, 321, 346, 354  
 „ diverse, 78  
 „ eastern, 78  
 „ side, 79  
 „ western, 79  
 Mountaineer, 349  
 Moveable, 251, 288, 317,  
 Moving, 252  
 „ piece play, 235  
 „ tortuously, 243  
 Much, 20, 249, 280, 337  
 Mud, 291  
 „ clay, 62  
 Mugani, 109  
 Mulberry, 91  
 Mulsari, 96  
 Multitude, 132, 255, 272, 273, 275, 276, 280, 281, 283, 294, 300, 303, 306, 309, 319, 223, 326, 330, 364  
 „ of boys, 268  
 „ cars, 187  
 „ coadjutors, 268  
 „ fields, 202  
 „ horses, 185  
 „ leaves, 268  
 Multitudes of men, 268  
 „ people, 202  
 „ ploughs, 185  
 „ priests, 268  
 „ ribs, 268  
 „ slaves, 352  
 „ soldiers, 189  
 „ things, 132  
 „ thousands, 269  
 „ threshing floors, 268  
 „ villages, 268  
 Munificent, 237  
 Murder, 327  
 „ place, 297  
 Murderous, 245  
 Murmuring at cohabitation, 46  
 Musali, 102  
 Muscle, 148  
 „ at neck, 148  
 Musical note, 286  
 „ sound, 281  
 Musicians celestial, 17  
 Musk, 160, 302  
 Mustard black, 204  
 „ seed, 203  
 „ white, 204, 316  
 Multi-form, 256  
 Muttering prayers 173  
 Mutually, 331, 336  
 Myrrh, 223  
 Myrobalan, 225, 312  
 „ Beleric, 95, 325  
 „ Emblic, 95, 354  
 „ yellow, 95, 323

## N

Nachi, 113  
 Nagkesara, 97  
 Nail, 151, 347  
 Nagas, 57  
 Naked, 244  
 Nalkubara, 21  
 Nali, 113  
 Name, 277, 291, 307, 313, 336  
 „ country, 294  
 „ person, 296  
 „ river, 294  
 Nandi, 13  
 Narada, 16  
 Narbada, 67  
 Narrow, 255  
 Native spot, 296  
 Natural disposition, 288  
 „ state, 56  
 Nature, 38, 274, 284, 299, 303, 321, 323  
 „ qualities, 38  
 Nave wheel, 187, 302  
 Navel, 346  
 „ elevated, 147  
 „ wheel, 293  
 Navigable, 293  
 Near, 250, 295, 314, 331, 334, 335, 336, 338, 341  
 „ very, 250  
 Nebari, 98  
 Nebari white, 98  
 Necessary, 340  
 Neck, 152  
 „ back, 152  
 „ lute, 49, 320  
 Necklace, 156  
 „ golden, 156  
 „ pearl, 156  
 „ strings (100), 156  
 Nectar, 287, 294  
 „ of flowers, 83  
 Needle, 345  
 Negation, 335  
 Negative, 339

Neglect, 170  
 Neighing, 185  
 Nelumbisum specio-  
 seem, 282  
 Nest, 132  
 Net, 64, 231, 319, 324  
 New, 252, 292  
 News as reported, 335  
 Newetenden, 148  
 Niggardly, 312  
 Nihilist, 164  
 Night, 32, 285, 304, 326, 338, 343  
 „ close, 341  
 „ days, 32  
 „ dark, 32  
 „ dogbarking, 35  
 „ mad, 33  
 „ moonlit, 270  
 „ multitude, 33  
 „ shade, prickly, 104  
 Nimb, 96, 278  
 Ninth planet, 284  
 Nipple, 150  
 Nit, 346  
 Nitre, 224  
 No, 339  
 Noble, 289, 296  
 Nocturnal, 289  
 Node ascending, 29  
 Nodule stony, 312, 319  
 Noise, 262  
 „ loud, 45, 310  
 North, 342  
 Northern, 326  
 Nose, 153  
 „ horse, 186  
 Nosed hooflike, 144  
 Noseless, 143  
 Not, 339  
 Note high, 310  
 „ long, 318  
 „ musical 48  
 Noted for qualities, 238  
 Notoriety, 262  
 Notorious, 295, 324

Novice, 165  
 Now, 341, 342  
 Nourished, 256  
 Nourisher, 283  
 Number, 273  
 Numbered, 280  
 Numerable, 250  
 Numerals, 218  
 Numerous, 259, 314  
 Nurse, 312  
 Nutmeg, 319  
 Nymphs, 5, 17

## O

Oar, 63  
 Oath, 44, 274, 305, 306, 325, 330  
 Oazing, 202  
 Obeisance, 171  
 Object, 290  
 Objects four, 175  
 „ threefold, 180  
 Object of sense, 294  
 Oblation, 167, 317, 350  
 „ of milk, 168  
 „ intended, 168  
 „ butter and curds, 168  
 „ to Gods, 339  
 „ to Manes, 339  
 „ respectful, 169  
 Obscured, 257  
 Obsequies, 169, 298, 307  
 Obstacle, 264  
 Obstructive, 242  
 Obtaining, 280  
 Obtained, 258  
 Occasion, 265, 309  
 Occupation, 261  
 Ocean, 61  
 Octave in music, 303  
 Odour, 295  
 Offence, 159, 181, 293, 322, 326, 328  
 Oh, 331, 332, 341  
 Oilcake, 353  
 Oilcake, throwing, 345

- Oilcake vessel, 355  
 Old, 252, 279, 294, 304, 316, 332, 335  
 Olden, 290, 329  
 Oleander, 99  
 One, 272  
 „ born of K. & S, 284  
 „ born of B. & K, 284  
 „ born of low tribe, 295  
 Only, 303, 334  
 Once, 331  
 „ at, 342  
 Onset, 196, 263  
 Oozing, 285  
 Opening, 345  
 Opinion, 332  
 „ firm, 322  
 Opportunity, 265, 280, 305, 315  
 Opposition, 267, 298  
 Option, 325, 332  
 Ophthalmic, 354  
 Opulent, 238  
 Opulence, 278  
 Or, 333, 334  
 Orange, 90  
 Ordeal, 305  
 Order religious, 163  
 Order, 163, 170, 181, 289, 333  
 Orientalis Nauclea, 91  
 Ordure, 328  
 Organ intellectual, 40, 273  
 „ of sense, 273, 282  
 Origin, 286, 322, 330  
 Orion, 28, 319  
 Ornament, 155, 280, 300, 301, 304  
 Ornament of feet, 156, 335  
 Ornament of breast, 271  
 „ of arm, 156  
 „ of wrist tinkling, 156  
 Orpiment yellow, 223, 53  
 Orris root white, 106  
 Osmnominat urn, 150  
 Ospray, 129  
 Other, 253, 272, 315, 316, 317  
 Out, 212, 340  
 Overcome by bear, 245  
 „ of kitchen, 205  
 „ of a village, 177  
 Oviparous, 247  
 Owl, 127, 270, 271  
 Own, 277, 315  
 Owner, 238  
 „ of a car, 191  
 Ox, 213  
 „ with nosestring, 214  
 Oxen, herd of, 213  
 Oyster of Pearl, 65  
 P  
 Paces, horse's, 185, 186  
 Pacified, 256  
 Packthred, 64  
 Pain, 271, 275, 285, 295, 336, 350  
 „ corporeal, 60  
 „ consciousness of, 39  
 „ extreme, 346  
 Painful, 278  
 Painter, 226  
 Painting, 313, 325  
 „ of person, 159  
 Pair, 132, 274  
 Pala of Gold, 219, 323  
 Palace, Indra's, 15  
 „ king's, 352  
 Palate, 153  
 Palas (100), 219  
 Pale of silver, 354  
 Pale, 244  
 Palm-bent, 152  
 „ hand, 320  
 Palm joined, 152  
 Pan-copper, 220  
 Pan-frying, 206  
 „ iron, 206  
 Pandariya, 113  
 Panegyrists, 195  
 Pangency, 277  
 Pap, 150, 347  
 Paramour, 141  
 Paramount, 176  
 Parasite plant, 101  
 Parasol, 182  
 „ royal, 182  
 Parel, 256  
 Parnas, 100  
 „ white, 100  
 Parents, 308, 309  
 „ spiritual, 164  
 Parentage honourable, 163  
 Parrot, 128, 312  
 Parsaram, 323  
 Parsipal, 91  
 Part, 220, 271, 318  
 „ between the tusks, 183  
 „ cancelled, 311  
 „ of army, 294  
 Part—carriage, 187  
 „ component, 182  
 „ integrant, 270  
 „ men, 26  
 „ sacred, 173  
 Particle, 173  
 Parvati, 13  
 Passed (as ordured), 256  
 Passed as urine, 256  
 Passion, 53, 275, 276  
 „ indication of, 51  
 Passionate, 242  
 „ very 242  
 Past, 288, 335  
 Paste perfumed, 161  
 Path, 73  
 „ elephant, 305  
 Patience, 53, 304  
 Patient, 242, 288  
 „ of austerity, 172  
 Patna, city of, 314  
 Patronymic aggregate, 268  
 Pausa, 34



- Pavement, 75, 354  
 Peace, 308  
 Peacock, 130, 276, 279, 295  
   " tail, 280, 329  
 Pearl, 221, 319  
   " elegance, 310  
 Peas, 203  
   " chinch, 204  
   " porridge, 354  
 Pedical, compound, 82  
 Peeke, 79  
 Peg, 232  
   " wooden, 329  
 Pegasus, wing of, 28  
 Penalty, double, 181  
 Penance, 174  
 Penis, 150  
 People, 269, 274  
 Pepper, 207  
   " long, 105  
 Perambulation, 265  
 Perceptible, 252, 326  
 Perception, object of, 314  
 Performance, 354  
 Perforation, 262  
 Perforated, 57  
 Perfume, 320, 350  
   " another, 113  
   " adjusted, 161  
   " body, 306  
   " chorsart, 113  
   " compounded, 160  
   " mouth, 40  
   " for person, 161  
 Perfumed, 161  
 Perfuming, 159  
 Pericart of lotus, 272  
 Period, 293, 315  
 Periphery of a wheel, 187  
 Permanent, 251  
 Perpetual, 277, 320  
 Perpetually, 251, 332,  
   339, 340  
 Perplexed, 237, 245  
 Perseverance, 54, 293, 297  
   " in austerities, 170  
 Person asleep at sunset, 175  
   " dexterous, 229  
   " example-following, 293  
   " married before  
     brother, 175  
   " practising, 133  
 Person purified, 172  
   " uninitiated, 174  
   " unstudied, 174  
   " venerable, 51, 309  
 Personage high, 320  
 Pertenuis, cyprus, 316  
 Pervading, 261  
 Pestilence, 308  
 Pestle, rice leaning, 205  
 Petticoat, 158, 173, 354,  
   355  
 Phalguna, 34  
 Philosophy, atheistical, 353  
 Phelgm, 147  
 Phelgmatic, 147  
 Physicking, 144  
 Physician, 146, 277  
 Picture, 233  
 Piece, 321  
 Pierced, 257  
 Pigeon, 127  
 Pignut, 307  
 Pigment, 355  
 Pike for elephant, 184  
 Pillar, 216  
 Pillow, 161  
 Pillow-crown-tied, 161  
 Pilu, 86  
   " tree, 317  
 Pin, axle, 187  
 Pink, 41  
 Pipe, 280  
 Pipitia, 127  
 Piring asparac, 114  
 Pistia statiorts, 68  
 Pit, 289  
 Pitcher, 206  
 Pith, 82  
 Pithiless, 248, 316  
 Pity, 51, 282  
 Piya, 89  
 Place, 71, 292, 293, 294,  
   324  
   " for creepers, 79  
   " drinking, 235  
   " holy, 315, 324  
   " kitchen slaughter,  
     297  
   " priests standing,  
     267  
   " raised, 77  
   " roads meeting, 283  
   " water, 290  
 Placed, 254  
   " in front, 289  
 Plaister, 294  
 Plastering, 231  
 Plate iron, 206  
 Platoon, 191, 304  
 Plan, 307  
 Planet, 329  
 Plank, 272  
 Plant, 301, 307, 344, 345,  
   346  
   " annual, 81  
   " climbing, 325  
   " egg, 109  
   " fragrant, 304  
   " sensitive, 116  
   " sort of, 312  
 Play, 287  
 Players, drums, 227  
   " on flute, 228  
   " on lute strings, 228  
 Playing-board, 325  
 Pleasing, 247, 276, 288,  
   291, 300, 302, 303, 306,  
   308  
   " true, 46  
 Pleasure, 36, 287, 291,  
   321  
   " consciousness of, 39  
 Pledge, 293

- Pleiades, 319  
 Plough, 203, 321  
   „ body of, 203  
   „ cattle, 214  
   „ man, 214  
   „ pole of, 203  
   „ shaft of, 203  
   „ share, 203, 324  
 Plubis, 150  
 Plumb-tree, 89  
 Pod, 205  
 Poison, 282, 314, 316, 326, 327  
   Poison fixed, 59  
   „ immediate, 23  
 Pole, 187  
 Polite, 242  
 Pollens, 272, 328  
   „ of flowers, 274  
 Pomegranate, 97, 356  
 Pond, 65  
   „ deep lotus, 66  
   „ square, 66  
   „ poor, 243, 313  
 Porcupine, 125  
 Porpoise, 64  
 Portent, 197  
 Porter, 228, 284, 311  
   „ female, 311  
 Portion, 220  
 Possibility, 334  
 Post, 281, 302, 318, 332, 349  
   „ cow-winding, 216  
   „ danger, 196  
   „ pipe securing, 104  
   „ sacrificial, 354  
 Post-threshing, 203  
 Posture holy, 171  
 Pot, 206, 280, 317  
   „ bellied, 143  
   „ earthen, 273  
   „ fine, 317  
 Potherb, 207, 304, 312, 317  
   „ sort of, 115  
   „ splitting, 162, 350  
 Potter, 226  
 Potent equally, 175  
 Pounded, 255, 256  
 Pouring forth, 262  
 Powder, 161, 196  
   „ perfumed, 162  
 Power, 180, 285, 303, 304  
 Power great, 196  
   „ supreme, 12  
 Powerful, 190, 290  
 Practice, 279  
 Praise, 44, 278, 281, 313  
   „ particles of, 320, 338  
 Praised, 259  
 Prayer expiatory, 173  
   „ exciting fire, 167  
   „ Vedic, 311  
 Precept sacred, 171  
 Precious anything, 157  
 Precipice, 79, 289  
 Pre-eminent, 248, 279, 316, 325  
 Preferableness, 275  
 Pregnancy first cow's, 265  
 Pregnant, 138  
 Premissing, 333  
 Prepared, 288, 308  
 Presence, 332  
 Present, 181, 241, 341  
 Preserver, 282  
 Preserved, 258  
 Pretence, 334  
 Pretty-woman, 277  
 Price, 161, 217, 272, 275, 281  
   „ anyother, 176  
 Pride, 53, 263, 273, 291, 314, 319  
   „ of wealth, 296  
 Priest, 176  
   „ by birth, 297  
   „ conversant, 163  
   „ officiating, 166  
 Prince, 50  
 Princess, 50  
 Principal, 218, 248, 272, 283  
 Principle, 292  
 Principle of body, 285  
 Prior, 253, 301, 333, 340  
 Prison, 199, 287, 323  
 Prisoner, 199, 329  
 Privacy, 292  
 Privy part, 275, 306  
 Private part of female, 279, 297  
 Private in, 336  
 Priyangu, 94  
 Probably, 335  
 Procureess, 137  
 Produced, 289  
   „ in autumn, 292  
 Production, 322  
 Profession, 200  
   „ various, 200  
 Profit, 218, 319  
 Progeny, 277  
 Progress, difficult, 265  
 Prohibition, 290, 295, 335, 336  
 Prolixity, 265  
 Promise, 280, 291, 293, 294, 310, 340  
 Promised, 258  
 Proof, 282, 285  
 Proper, 46, 288, 304  
   „ for guest, 169  
 Properly, 339, 340  
 Propriety, 181, 355  
 Prose, 353  
 Prosperity, 192, 238, 275, 294, 311  
 Protection, 262, 287  
 Protector, 291  
 Proud, 246, 294  
 Prowess, 299, 309  
 Proximate, 250  
 Proximity, 265, 335  
 Prudent, 326  
 Pulse, 349  
 Pungent, 40  
 Punishment, 180, 279, 306  
 Punnag, 86

Pupil, 165  
 Puppet, 231  
 Purana, 43  
 Purchasable, 218  
 Pure, 276, 289  
 Purified, 248  
 Purity, 26, 292  
 Purple, 41  
 Purpose, 290, 298  
 Pursuits human, 298  
 Put to flight, 240

## Q

Quality, 285  
 „ of passion, 329  
 Quantity, 281, 313  
 Quarterly, 323, 327, 328  
 Quarters, 22, 23, 275, 324,  
 343  
 Quarrels, 45, 317, 323, 330  
 Queen, 51, 134  
 Querry-strange, 45  
 Question, 44, 343  
 Quick, 20, 50, 253, 276  
 Quickly, 336  
 Quickmost, 259  
 „ silver, 222, 284  
 Quiet, 261  
 Quill, 49, 125  
 Quiver, 193, 300

## R

Race, 162, 271, 323  
 Rag, 353  
 Raiment, 315  
 Rain, 35, 305, 326  
 „ bow, 25  
 „ thin, 25  
 Rains, 35  
 Raised, 255  
 Raising, 283, 323  
 „ through deep, 250  
 Ram, 217  
 Rama, 303  
 Rampart, 74, 283, 330  
 Range, 78, 80  
 Rasins, 347

Rasna, 109  
 Rat, 126, 325  
 „ small, 126  
 Ratification of bargain,  
 218  
 Rattling, 24  
 Ray of light, 30, 273, 275,  
 276, 291, 295, 296  
 Raven, 128, 281  
 Razor, 349  
 Reading, 173, 266  
 Ready, 308  
 Realised, 308  
 Realm, 288, 314  
 Reaping, 265  
 Rear, 191  
 Rearguard, 312  
 Reason faculty of, 38  
 Reasonable, 309  
 Reasoning, 39, 330  
 Reciters, 166  
 Recollection, 54, 334  
 Reconciling difficulties,  
 293

Red, 41, 288  
 „ dark, 41  
 „ pale, 41  
 Reflection, 39, 335  
 „ partial, 341  
 Reform, 181  
 Refreshment a place of,  
 75  
 Refuge, 262, 306  
 Rejection, 266  
 Regenerate, 276  
 Region, 22, 279, 324  
 „ eastern, 71  
 „ infernal, 57, 320  
 „ northern, 71  
 „ middle, 71  
 „ waterless, 71, 263  
 Regretting, 237  
 Rein, 302, 325, 329  
 Rejoicing, 346  
 Relationship, 141  
 Relied on, 295

Religion, 303  
 „ known, 306  
 Religious merit, 281, 292  
 Relinquishment, 274  
 Remains sacrificial, 168  
 Remedy, 307  
 Remote, 250, 316  
 Removed, 244  
 Rending, 261  
 Renuka, 111  
 Repast, funeral, 169  
 Repayment, 298  
 Repentance, 54, 305  
 Repetition, 45  
 Repehensible, 308  
 Reprehensive, 334  
 Reproach, 45, 267, 333,  
 334, 335  
 Reproachful, 295  
 Request, 169, 290, 294,  
 296, 327  
 Requested, 256  
 Requisite, 313  
 Requisites of administra-  
 tion, 179  
 Research, 169, 266  
 Resemblance, 233  
 Reserve, 191  
 Residence, royal, 76  
 Resin, 160  
 Respected, 289, 306  
 Respectful, 289  
 Respectively, 332  
 Response, 333  
 Responsibility, 315  
 Restraint, 280, 324, 329  
 Result, 319  
 Retinue, 319, 329, 330  
 Retreat, 198  
 Retti, 105  
 Return-deposit, 218  
 Revenge, 198, 298  
 Revenue, 181, 317  
 Reverence, 338  
 Revered, 256, 289  
 Reverse, 276, 304

- Reviving fragrancy, 237  
 Reward, 237  
 Rheum of eye, 148  
 Rheumatic, 318  
 Rheumatized, 146  
 Rhinoceros, 125  
 Rhomdes cyprus, 316  
 Rib, 149  
 Rice, 205, 324  
   ,, boiled, 210  
   ,, boiled half, 350  
   ,, flattened, 211  
   ,, gruel, 203  
   ,, rain, 211  
   ,, scorched, 211  
   ,, scum, 211  
 Rider, 330  
 Riddhi, 109  
 Riddle, 43  
 Right, 37, 181, 254, 289,  
   294, 307  
   ,, conclusion, 284  
   ,, very 329  
   ing 301  
   ,, on post, 166  
   ,, worm, 145  
 Ripe, 256  
 River, 66, 283, 294, 297,  
   301, 343  
 River bed, 313  
   ,, Heavenly, 16  
   ,, mouth, 67  
   ,, of snakes, 286  
   ,, stream, 328  
   ,, various 67  
 Rising of Zodiac, 346  
 Rishabha, 110  
 Ritual, 294  
 Road, 73, 276, 290, 298  
   ,, bad, 73  
   ,, difficult, 73  
   ,, good, 73  
   ,, meeting of, 73  
 Roaming, 170  
 Roar, 280  
 Roaring of elephants, 197  
 Robe, 173  
 Robber, 230  
 Robbery, 231, 264, 311  
 Rock, 78, 295  
   ,, fallen 79  
   ,, slanting, 79  
 Rod churning, 273  
 Rohin, 93  
 Roof, 76, 319  
 Room, 166  
   ,, airy, 76  
 Rope, 216, 231, 281  
   ,, churning, 313  
 Rope round elephants,  
   308  
 Root, 131, 278, 291, 307,  
   330, 349  
   ,, fibrous, 82  
   ,, fragrant, 315, 316  
   ,, orris, 106  
   ,, long pepper, 225  
   ,, radiant, 82  
   ,, sugarcane, 225  
   ,, tail, 270  
   ,, sweet flag, 225  
   ,, wing, 286  
   ,, true, 82, 285, 301,  
   313  
 Rose, China, 99  
 Rotundus cyperus, 114  
 Rough, 326  
 Round, 251, 267, 288, 340  
 Row, 80, 286, 318  
 Royal Insignia, 291  
 Rubbing, 279  
   ,, of person, 265  
 Ruby, 221  
 Rudder, 63  
 Ruddy goose, 314  
 Rug, 346  
 Rule, 294  
 Ruled by rural king, 72  
 Rum, 234, 354  
 Rumour, 44, 190, 286,  
   287, 288, 297, 308  
 Rust, 318  
 Rust of iron, 222  
 Rustic, 46  
 Rustling, 47  
 Rut of elephants, 291  
   S  
 Sachi, 15  
 Sack, 205  
 Sacrament great, 166  
 Sacred, 51  
 Sacrifice, 165, 278, 290,  
   297, 298, 303, 306, 309,  
   311, 312, 314, 321, 346,  
   353  
   ,, Grand, 353  
   ,, half monthly, 173  
   ,, supplemental, 168  
   ,, suitable, 165  
 Sacrificer, 104, 280  
   ,, ablution giving, 165  
   ,, bestowing wealth,  
   164  
   ,, certain form, 164  
   ,, chavana, 165  
   ,, in form, 164  
   ,, frequent, 164  
   ,, juice drink, 165  
   ,, learned, 105  
   ,, leave raking, 165  
   ,, in Soma, 164  
 Sacrificial fires, 286  
   ,, pot, 325  
 Saen, 93  
 Safe, 331  
 Safety, 212, 320, 321  
 Safflower, 224, 304  
 Saffron, 159  
 Sage, 311, 327  
   ,, divine, 16  
   ,, holy, 172  
   ,, ground-sleeping,  
   172  
   ,, sense subduing, 172  
 Saint 172, 270, 288, 290,  
   294  
 Sakhwa, 92  
 Sal, 37, 257

- Salac, 112  
 Saliva, 148, 171  
 Salt, 40, 279, 350  
 Salt, sin barren soil, 283  
   ,, black, 209  
   ,, factitious, 209  
   ,, parm, 110  
   ,, pettae, 224  
   ,, rock, 209  
   ,, sea, 73  
   ,, sort, 209  
   ,, salparm, 110  
   ,, white, 209  
 Salutation, 341  
 Saluted, 257  
 Samaveda, 349  
 Same, 300, 315, 350  
 Sami, 93  
 Samidhs, 82  
 San, 91  
 Sanatkumar, 16  
 Sanctity of regions, 71  
 Sand, 286  
 Sandals red, 162  
 Sandy, 72  
   ,, place, 286  
 Sankhyas, 164  
 Satisfaction, 38, 261, 297  
 Saturn, 292  
 Salace, 209, 291  
 Sauce, grueled, 210  
 Sart gention, 117  
 Satadru, 67  
 Sarali, 129  
 Satavari, 106  
 Saved, 258  
 Saw, 233  
 Scab, 145  
 Scabbard, 311  
 Scabby, 146  
 Scale of a fish, 271  
   ,, Goldsmith, 232  
 Scapula 150  
 Scar, 349  
 Scarcity, 265  
 Scent, 40  
   Scent pleasing, 40  
   ,, spreading, 40  
 Scented, 210  
 School, 346  
 Science, 284, 287, 290  
   ,, Sacred, 290  
 Scimitar, 193  
   ,, edge, 315  
 Scorpion, 127, 270  
 Screen, 158  
 Scribe, 179, 225  
 Scripture, 282  
   ,, writing, 179  
 Scrotum, 150  
 Scum, 346  
 Scurrilous, 243  
 Sea, 283, 286, 294, 314, 346  
   ,, particular, 61  
   ,, salt, 208  
   ,, shore, 318  
 Seal-ring, 158  
 Search, 273  
 Season, 34, 35, 284  
   ,, cold, 36  
   ,, hot, 35  
   ,, sultry, 35  
 Seasoning acid, 207  
 Seasoned, 210  
 Sebeshan, 89  
 Seconds, eight, 34  
 Secret, 180, 306  
 Section, 280  
 Secure, 284  
 Seduri, 98  
 Seed aromatic, 271  
   ,, morunga, 225  
 Seed Parna, 204  
 Seeing, 266, 334  
 Seether, 206  
 Seizure, 329  
 Self, 340  
   ,, command, 261  
 Semecarpus macardium, 316  
 Semen Verilies, 307. 326  
 Secondary, 249  
 Sending, 262, 325  
 Sense, objects of, 39, 294, 306  
   ,, organs, 40, 285, 325, 328  
 Sentence, 42  
 Sentiment, 51, 53  
   ,, dramatic, 327  
   ,, love, 276  
 Sentry, 182  
 Separate, 297, 300  
 Separation, 264  
   ,, lovers, 266  
 Seraglio, 285  
 Scraper, 63  
 Serpent, 279, 301, 312, 318, 330  
   ,, chief, 317  
   ,, fang, 327  
   ,, hood, 301  
   ,, variegated, 58  
 Servant, 177, 228, 312  
   ,, female, 137  
   ,, maid, 308  
 Served, 257  
 Service, 170, 200, 309, 326  
 Sesamum barren, 204  
   ,, seed, 99  
 Sesha, 288  
 Set a side, 244  
 Sewing, 261  
 Shade, 307  
 Shadow, birds', 351  
 Shakal, 125, 269, 271  
 Shaken, 254  
 Shaking, 252  
 Shame, 53  
 Shameless, 241  
 Shallow, 63  
 Share, 220  
 Shark, 65  
 Sharp, 254, 316  
 Sharpened, 255  
 Sharp-nosed, 143

- Shaved, 254, 280  
 Shaving, 173  
     ,, pot, 311  
         321, 323  
 Sheath, 325  
 Sheet fish, 65  
 Sheep, 321  
 She-goat, 217  
 Shell, 273  
 Shell-Bivulve, 65  
     ,, cutter, 227  
     ,, small, 65  
 Shelter, 328  
 Shuttle, 265  
 Sick, 202, 203  
 Sickness, 146  
     ,, recovered, 146  
 Shoe, 226  
 Shoe-maker, 226  
 Shop, 74, 282, 291  
 Shore, 62  
     ,, bank, 62  
 Shoot, 83, 320  
 Short, 144, 251  
 Shortest, 259  
 Shot, arrow, 193  
 Shoulder, 150, 294  
 Shoulder elephant, 184  
     ,, right over, 173  
 Shovel, 63  
 Show, 311  
 Shower, 325, 326  
     ,, great, 317  
     ,, hand, 25  
     ,, making, 311  
 Shranked long, 144  
 Shrawana, 35, 328  
 Shrub, 81  
     106, 151, 154, 325  
 Siva, hill, 272, 290  
 Sieve, 205  
 Sign, 263  
     ,, aquarius, 302  
     ,, death, 278  
     ,, Zodiac, 323, 325  
 Sight, 266, 269, 278, 324  
 Silence, 169, 293  
 Silent, 244, 316  
 Silently, 333, 339  
 Silk, 92  
     ,, cotton, 92  
     ,, bleached, 157, 313  
     ,, black, 92  
     ,, woven, 313  
     ,, wove, 157  
 Silken, 157  
 Silver, 221, 288, 289, 309,  
     310, 327  
     ,, wrought, 309  
 Similar, 233, 300, 315  
 Similarity, 306  
 Similitude, 309  
 Sin, 36, 271, 275, 285, 296,  
     301, 316, 325, 326,  
     328, 354  
 Sincere, 237  
 Sinful, 331  
 Singing, 47  
 Sipping, 170, 326  
 Siso, 96  
 Sister, 140, 304  
     ,, eldest, 51  
     ,, husband's, 140  
 Site, fold 72  
     ,, habitation, 78  
 Situated, 23  
 Siva, 11, 276, 277, 281,  
     284, 288, 300, 302, 304,  
     311, 314, 321, 322, 323  
 Skeleton, 149  
 Skilful, 236, 277, 279, 308  
 Skilled in archery, 189  
     ,, science, 237  
     ,, war, 191  
 Skin, 59, 147, 296, 297  
 Skull, 149, 317  
 Sky, 22, 269, 273, 278,  
     288, 314, 315, 328,  
     334, 350  
 Sky-lark, 127  
 Slaughter, 168, 327  
 Slave, 228  
 Slayer cattle, 323  
 Sleeping, 243  
 Slope, hill, 301  
 Slough, snake, 58  
 Slow, 50, 239, 292, 297  
 Slowly, 340  
 Sluggish, 243  
 Slurred, 46  
 Small, 144, 271, 249, 276,  
     279, 297, 300, 313, 323  
     ,, very, 249, 298, 329  
 Smallest, 259  
 Small cardamum, 278  
 Smeared, 255  
 Smearing, 266  
 Smell, 41  
 Smell fry, 64  
     ,, raw meat, 41  
 Smelled, 255  
 Smile, 56  
 Smooth, 242  
 Snake, 58, 174  
     ,, awaker, 58  
     ,, belonging to, 59  
     ,, catcher, 59, 271  
     ,, charmer, 289  
     ,, sort, 57  
 Snare, 231  
 Sneezing, 145  
 Snoring, 242  
 Snout, hog, 313  
 Snow, 26  
 So, 332  
 Soapy-fruit, 275  
 Sodite, 349  
 Soft, 210, 252, 289, 292,  
     320  
 Soil 70  
     ,, excellent, 76  
     ,, fertile, 70  
 Sole, 320  
 Solicitation, 169, 306  
     ,, affectionate, 266  
     ,, amorous, 302  
 Soldier, 349  
 Soldier tribe, 296

- Soldier chosen, 195  
 „ profession, 189  
 Solidity, 296  
 Solitary 180, 253  
 „ place of debt, 298  
 Solitude, 314, 323  
 Somraj, 105  
 Some, 337  
 Sometimes, 337  
 Sone, the, 67  
 Song, 47  
 Sonorous, 244  
 Son, 139, 284, 291  
 „ and daughter, 141  
 „ brother's, 141, 305, 391  
 „ in adultery, 322  
 „ auspicious  
     mother's, 139  
 „ aunt's maternal, 139  
 „ Brahma's, 322  
 „ beggar's, 139  
 „ legitimate, 132  
 „ another's wife's, 139  
 „ step mother's, 139  
 „ paternal aunt's, 139  
 „ of unmarried woman, 139  
 „ sister's, 140  
 „ Rama, 324  
 „ Bali, 280  
 Soon, 377  
 Sore, 145  
 Sorrel, 116, 340  
 „ wood, 116  
 Sort, 294  
 „ bird, 274  
 „ deer, 301  
 „ cuckoo bitacious filaments, 270  
 „ fire, 167  
 „ lute, 301  
 „ metre, 285, 286  
 „ necklace, 276  
 „ white mimosa, 270  
 „ various, 168  
 Soul, 38, 270, 272, 296, 321, 322, 324, 327, 349  
 „ departed, 60  
 Soul supreme, 304  
 Sound, 47, 262, 281, 292, 326  
 Sound confused, 47  
 Sounded, 256  
 Sounding, lute, 47  
 Sought, 256  
 Southern, 316  
 Sour, 40  
 „ Vinegar, 289  
 Source, 322  
 Sowing around, 300  
 Space, 22, 202  
 Space, between eyebrows, 153  
 „ included, 23  
 „ incoherent, 45  
 „ open, town, 77  
 „ village, 78  
 Spade, 202  
 Span, 270, 320  
 „ long, 182  
 „ short, 151  
 Spark, 18  
 „ atom, 345  
 Sparrow, 128  
 Speaker, prologue, 244  
 Speaking civilly, 243  
 „ ill, 244  
 „ much, 243  
 „ sensibly, 243  
 „ well, 45  
 Spear, 349  
 Speech, 263, 275, 279, 312  
 „ affectionate, 44  
 „ auspicious, 308  
 „ Goddess of, 42  
 „ good, 46  
 „ inauspicious, 45  
 „ indistinct, 46  
 „ plain, 47  
 Speech unfriendly, 45  
 Speed, 20, 268, 273, 297  
 Spices, three, 225  
 Spider, 127  
 Spike, 204  
 „ of corn, 204  
 „ nard, 114  
 Spirit, 234  
 „ ardent, 312  
 „ after death, 301  
 Spirituous liquor, 282  
 Spit, roasted, 210  
 Spitting, 267  
 Spleen, 148  
 „ disease, 304  
 Splendid, 317  
 Splendour, 26, 307, 326, 328, 329  
 Split, 257  
 Spoken, 258  
 Spondies, 86  
 Spoon, 207, 273, 346, 354  
 Sport, 298, 319  
 „ amorous, 273  
 Spot, 26, 244, 270, 324  
 „ firm, 71  
 „ kine frequented, 292  
 „ holy, 313  
 „ salt, 71  
 Sport sarr, 64  
 Spread, 254  
 Spreading, 265  
 Spring, 35  
 „ 294, 302  
 Spront, 83, 247, 320  
 Sputtered, 46  
 Spy, 178, 294, 323  
 Stable, 75  
 „ elephant, 184  
 Stability, 290  
 Staff, 279, 349, 355  
 „ bambu, 172  
 „ Students', 172  
 Stage, 255  
 Stain, 168



- Stairs, 77  
 Stake, 311, 318, 322  
   ,, at play, 281, 302, 322  
 Stalk, 204, 280  
   ,, foot, 83  
   ,, potherb, 207  
   ,, lily white, 68  
 Standard, 282  
   ,, bearer, 190  
 Standing at dairy, 216  
 Stanza, 44  
 Star, 27, 310, 313, 328, 355  
   ,, Balance scale, 27  
   ,, fit to be set free, 213  
   ,, Oris-head, 28  
   ,, polar, 27, 322  
 Starving to death, 306  
 Stay, 265, 289, 298  
 State, 38, 290, 294  
   ,, defied, 174  
   ,, unemployed, 281  
 Station, herdsman, 78  
 Stationary, 242, 278  
 Statue, 233  
 Steady, 279  
 Steadiness, 281  
 Stem, 280  
 Steer, 213  
 Still water, 300  
 St. Palpadma, 117  
 Stock (capital), 280  
   ,, mercantile, 323  
 Stolen, 254  
 Stone, 78, 146, 329  
   ,, blue, 223  
 Stony, 72  
 Stool, 162, 311, 315  
 Stooping, 251  
 Stop, 279  
 Stopping, 269  
 Stored, 205  
   ,, as grain, 205  
 Storing, corn, 293  
 Storm, 20  
 Story, ancient, 334, 335  
 Story feigned, 34  
 Straight, 251  
 Strained, 210  
 Stranger, 177, 178  
 Stratagem, 197, 303  
   ,, animal, 307  
 Straw, 204  
 Stream, 264, 273  
   ,, natural, 63  
 Street, 73  
 Strength, 196, 275, 282, 307, 311, 317, 322, 323, 328, 329  
 Stricture, 146  
 Striking, foe, 198  
 String, 216, 231, 232, 323  
   ,, bell, 300, 308  
   ,, balance, 329  
   ,, marriage, 312  
 Strong, 143, 190  
   ,, hold, 313  
   ,, thousand, 188  
 Struggle, 197  
 Strung, 254  
 Stud, 185  
 Study, 307  
   ,, holy, 171  
 Students, fellow, 165  
 Students religious, 172  
 Stupid, 244, 320  
 Subdued, 244, 256, 300  
 Subduing charms, 261  
 Subhadra, 313  
 Subject, 286, 308, 324  
 Subjected, 305  
 Subjection, 324  
 Subordinate, 249  
 Subsequent, 316  
 Substance, 220, 298, 307, 321, 323  
   ,, fragrant, 40  
   ,, ill smelling, 41  
   ,, yellow, 317  
 Suburb, 74  
 Success, 192, 286  
 Succession, 305  
 Succession of clouds, 24  
 Suddenly, 338  
 Suffering, 257  
 Sugar, 286, 353  
   ,, cane, 312, 318  
   ,, clayed, 312  
   ,, manufactured, 319  
   ,, raw, 209, 279  
   ,, refined, 209  
 Suit, law, 44, 325  
 Sulphur, 223, 295  
 Sultry season, 292  
 Sumeru, 16  
 Summit, 79, 275, 278, 291, 314  
 Summons, 44  
 Sun, 23, 33, 270, 273, 275, 277, 281, 283, 286, 291, 295, 296, 310, 321, 321, 324, 327, 328, 330, 349  
 Sun-eclipsed, 33  
   ,, ray, 324  
 Sun-shine, 31  
 Superior, 316  
   ,, deity of Jains, 302  
 Superlatives, 259  
 Superintendent, 302, 177, 326  
   ,, village, 300  
 Support, 290  
   ,, contiguous, 264  
 Supreme being, 326  
   ,, soul, 291  
 Sural, 95  
 Sureties, 235  
 Surface, 320  
 Surge (billow), 62  
 Surprisingly, 331  
 Surprise, 52, 332  
 Surprising, 334  
 Surrounded, 255, 264  
 Suspended, neck, 173  
   ,, swing, 255  
 Swaha, 307  
 Swallow, 101

Swallowing, 262, 267  
Sweat, 55, 303  
Sweeper, 239  
Sweeping, 77, 311  
Sweet, 40, 292, 316, 354  
    ,, very, 46  
Swift, 300  
Swiftly, 20  
Swing, 186, 276  
Swoon, 285, 289  
Sword, 269, 324  
    ,, knot, 194  
    ,, Krisna, 10  
Syllable, half, 313  
Symbol, 304  
    ,, of Krishna, 10  
Symphony, 50

T

Table—Die, 310  
Table land, 79, 305  
Tabours, 49  
Tail, 130, 226, 304  
    ,, horse, 186  
    ,, peacock, 353  
Taking, 262  
    ,, refuge, 263  
Tale, 43, 222, 317  
Tall, 251  
Talk—false, 46  
    ,, nonsense, 243  
Tamarind, 91  
Tamarix, 90  
Tamed, 256  
Tamel, 97  
Tank, 300  
Tanner, 113  
Tap of the post, 167  
Tapia, 85  
Target, 299, 326  
Taste, 51, 327  
    ,, astringent, 40  
Tautology, 45  
Tavern, 75, 234  
Tawny, 41, 311, 312  
Tax, 310, 317

Teacher, 164, 306  
    ,, female, 136  
Tear, 153, 300, 310  
Tearing, 261, 273  
Teeth, 153, 320  
Telacucha, 116  
Teller—fortune, 138  
Temple, 183, 280, 302  
Ten, 286  
Tenderness, 52  
Tendon, 148  
Tent, 158  
Teori, 108  
    ,, black, 108  
Ternealli, 294  
Terpentine, 160  
Terrace, 75  
    ,, closed, 77  
    ,, house, 76, 290  
Terrible, 316, 320  
Terrific, 52  
Terror, 52  
Testicle, 325  
Thatch, edge of, 76  
    ,, wood of, 76  
Theft, 231  
Then, 342  
Therefore, 332, 337  
Thesis, 325  
Thick, 296  
Thief, 230  
Thigh, 150  
Thin, 143, 144, 297  
Thing, 220, 290, 292, 321, 330  
    ,, borrowed, 201  
    ,, metallic, 222  
    ,, plunder—got, 201  
Thirds sixteen, 34  
Thirst, 212, 320, 327  
Thirsty, 282  
Thorn, 272, 353  
Thought, 277  
Threads, 231  
Threshed out, 205  
Threshold, 76

Threshold lower, 76  
    ,, upper, 76  
Thriving, 242, 262  
Throat, 152, 185, 347  
Throbbing, 262  
Throne, golden, 182  
Throng, 232, 295  
Thrown, 254  
Thumb, 151  
Thunderbolt, 15, 275, 297, 303, 311, 314  
Thus, 332, 334  
Tide, 318  
Tiding, 44  
Tie, 49, 216  
Tied, 254  
Tiger, 124, 272, 318  
Tila, 90  
Time, 31, 277, 279, 294, 305, 318, 346  
    ,, being, 50  
    ,, equal, 50  
    ,, Future, 182  
    ,, long, 337  
    ,, measure, 317, 318  
    ,, passing, 312  
    ,, present, 182  
    ,, at all, 342  
    ,, at the same, 342  
    ,, at that, 342  
Timid, 241  
Tin, 223  
Tinaca, 117  
Tinged, 288  
Tinis, 86  
Tinkling, ornament, 47  
Tip, elephant trunk, 272, 326  
Tipping, 234  
Tired, 256  
Titans, 6  
Tod, cutting, 267  
Today, 341  
Together, 331, 332, 333  
    ,, with, 338  
Toil, 181

- Token, 51, 263, 287, 299  
 Tomentosa Griska, 345  
 Tomorrow, 308, 342  
 Tone, high, 48  
 „ low, 48  
 „ minute, 48  
 Tongue, 153, 327  
 Tooth, 276, 347  
 Top, 314  
 Topic, 284  
 Tortoise, 65  
 Totality, 265  
 Touch, 267  
 „ stone, 232  
 Towards, 332  
 Town, 74, 299, 303, 314  
 Townsman, 303  
 Townwell, 349  
 Trade, 303  
 Trader, 217, 226, 303  
 Traffic, 200, 217  
 Trained, 256  
 Tranquillity, 291  
 Transgression, 181, 257, 305  
 Transition, 273  
 Transparent, 63  
 Trap, 231, 278  
 Trapping horse, 280  
 Trapping-elephant, 184  
 Traveller, 179  
 Travelling, 312  
 Tree, 80, 273, 295, 310, 311, 312, 346, 349, 354, 355  
 „ blossomless, 81  
 „ celestial, 16  
 „ fructifying, 81  
 „ fruitbearing, 81  
 „ small, 81  
 Tree Top, 82  
 Treasure, 177, 261, 325  
 „ of Kubera, 22  
 Tremour, 56  
 Tremulous, 320  
 Tress, 154  
 Treta yuga, 286  
 Trial-Test, 180  
 Tribe, 162, 281, 282  
 „ family, 162  
 „ royal, 162  
 „ sacerdotal, 163  
 Trident, 271  
 Tricked, 244  
 Tried minister, 276  
 Trinket-pair, 155  
 „ ear, 155  
 Trinket, 155  
 „ forehead, 155  
 Trituration of perfumes, 263  
 True, 288, 289, 307  
 „ knowledge, 297  
 Truly, 339  
 Trumblers, 227  
 Trunk, 82  
 Trunk-tree, 294  
 Trunk, headless, 199  
 Trunk-elephant, 310  
 Trunk-lopped, 81  
 „ Tip, 315  
 Trust, 180, 305  
 Trusted, 178  
 Truth, 47, 281, 300  
 Troop-arrayed, 188  
 „ elephant, 197, 279  
 Trough-well, 66  
 Tubari, 113  
 Tuft, hair, 301  
 Turban, 325, 353,  
 Termeric, 208  
 Turn away, 244  
 Turtle, 65  
 „ female, 65  
 Twang-bow, 197  
 Twilight, 32  
 Tympan, 48  
 U  
 Udder, 216, 308  
 Ugra, 314  
 Ulcer, 145  
 Ultimate, 253, 308  
 Unalterable, 314  
 Uncle, paternal, 140  
 Uncle maternal, 140  
 Understanding, 38  
 Understood, 258  
 Undertaking, 307, 303  
 Uncontrolled, 317  
 Uneven, 251  
 Unfit for riding, 184  
 Unfit to be altered, 46  
 Unfriendly, 326  
 Uniform, 251  
 Union, 262, 274, 289, 299  
 Unlucky, 292  
 Unmeaning, 46  
 Unobstructed, 254  
 Unperplexed, 316, 317  
 Unrestrained, 239  
 Unrestricted march, 283  
 Unreasonably, 340  
 Unskilled, 189  
 Unsteady, 245  
 Until, 330, 333  
 Untilled, 71  
 Urine, 148  
 Usage, 303, 305  
 Ursa major, 29  
 Used, 304  
 Useless, 253  
 Usurer, 201  
 Usury, 201  
 V  
 Vacuity, 56, 57, 273  
 Vaisakha, 35  
 Vaiseshika, 164  
 Vain, 253, 260  
 Vain, in, 333, 338  
 Valiant, 300  
 Vallisnerin, 68  
 Valmiki, 170  
 Valour, 281, 303  
 Vanquished, 198  
 Vapour, 310  
 „ sultry, 31

- Variegated, 42, 274, 311, 313  
 Variety of sugar-cane, 280  
 Various, 253, 256  
 Varuna, 19  
 Vase, 168  
 Vase, golden, 182  
 Vasudeo, 8  
 Vasuki, 57  
 Vedanga, 43  
 Vedanta, 292  
 Vedas, 43, 303, 328  
 Vedas, three, 43  
 Vegetable, 247  
 Vehicle, 10, 187, 313  
     ,, mediate, 187  
     ,, of kubera, 21  
 Veil, 157  
 Velocity, 20  
 Vender, 202  
 Vendible, 218  
 Venerable, 237, 321  
 Venom, 59, 280  
 Venerismous, 150  
 Venus, 28  
 Vessel, 168, 287, 313, 326, 356  
     Vessel for dining, 235  
     Vessel in sacrifice, 313  
     Vessel, Religious, 354  
     Vesture, 314, 320  
     Vermillion, 349  
     Verse, 269, 288, 353  
         ,, half, 352  
         ,, explanatory, 272  
 Very, 331, 237  
 Vice, 305  
 Vicious elephant, 316, 296  
 Vicinity, 300  
 Victim, 168  
 Victory, 198, 263  
 Victorious, 191  
 View, 336  
 Vigour, 323  
 Vile, 308, 317  
 Village, 78, 303  
 Village, small, 272  
 Violator of vow, 174  
 Violence, 197  
 Violent, 324  
 Violently, 339  
 Vipasa, 67  
 Virile, 326, 327, 329  
 Virility, 326  
 Virtue, 36, 315  
 Virtuous, 300  
 Virtuous reflection, 54  
 Vishnu, 7, 276, 277, 284, 288, 293, 300, 311, 312, 314, 327  
 Vim, 280  
 Vishwamitra, 170  
 Viviparous, 246  
 Vocative, 333, 338  
 Vocatives for female, 51  
 Void, 248  
 Voluntarily, 212  
 Vomiting, 145  
 Vomited, 256  
 Voracious selfishly, 240  
 Voracious shamelessly, 240  
 Vow, 328  
 Vriddhi, 109  
 Vrita, 310, 330  
 Vulture, 128  
 Vulva, 150  
 Vyasa, 170  
  
**W**  
 Wages 233, 281, 323, 326  
 Wagtail, 127  
 Waist, 151  
 Wakeful, 242  
 Waking, 264  
 Walking, 264, 303  
 Wall, 74, 325, 326  
     ,, of cloth, 158  
 Walnut, 87  
 Wall-rubbish built, 74  
 Wane, 286  
 Want of road, 73  
 War, 78, 277, 282, 285, 291, 306, 311, 317, 323  
     ,, whoop, 197, 280  
 Warder, 177  
 Warding, blow, 261  
 Warmth, 31  
 Warrior, 188  
     ,, chariot, 188  
     ,, with iron, 188  
     ,, crown, 89  
     ,, with club, 189  
     ,, spear, 189  
 Warrior with spear, 189  
 Warriors with sword, 189  
 Washerman, 237  
     Waste, 71  
 Wasp, 130  
 Watch, 267  
 Watching, 267  
     ,, alternately, 267  
 Water, 71, 270, 275, 279, 285, 294, 311, 312, 314, 317, 319, 324, 326, 327, 337, 350  
     ,, ablution, 169  
     ,, bubble, 349  
     ,, drop, 62  
     ,, from elephant trunk, 183  
     ,, mouthful, 346  
     ,, turbid, 63  
 Waterfall, 289  
 Water, rain, 72  
 Water pot, 270, 302  
     ,, student's, 172  
 Water, Lily, 68  
     ,, root, 68  
 Water-Lily fibre, 345  
     ,, assembly of, 68  
 Water whoof, 354  
 Watered by river, 72  
 Watery, 61, 72  
 Wave, 61, 273, 345, 349, 355  
 Wax, 224  
 Way, 73, 148

- Way long, 73  
 Weak, 56, 323  
   „ point, 315  
 Wealth, 281, 282, 290,  
   307, 310, 313, 319,  
   322, 327, 330, 350,  
   354  
 Wealthy, 238, 304, 309  
 Weapon, 182, 282, 286,  
   318, 324  
 Wearing, 262  
 Weaver, 226  
 Weaving, 231  
 Weeping, 56, 291, 299  
 Welcome, 261  
 Welfare, 322  
 Well, 37  
   „ 66, 331  
   „ being, 354  
   „ fared, 224  
   „ known, 332  
   „ shaped, 238  
 Weight, 281  
 Weighted two toles, 281  
 West, 282  
 Westward, 342, 332  
 Wet, 72, 242, 258  
 Wharf, 349  
 What, 332, 333  
 Wheat, 204  
 Wheel, 187, 299, 325  
   „ potters, 314  
 Whetted, 255  
 Whey of curds, 212  
 Whip, 232  
 Whirling, 261  
 Whirl-pool, 62, 314  
 Whirl wind, 20, 318  
 Whisper, 279  
 White, 41, 276, 288, 289,  
   317  
   „ yellowish, 61  
 Whole, 284  
 Wick, 299  
 Wicked, 299  
 Wicked man, 279  
 Widow, 136  
 Width, 157  
 Wife, 134, 290, 299, 319  
 Wife, brother's, 140  
   „ Budha, 179  
   „ hero's, 136  
   „ husband's, 140  
   „ of Fire, 167  
   „ Khatriya, 136  
   „ King, 51  
 Wife superceded, 134  
   „ spiritual priest, 136  
   „ of Tutor, 136  
   „ sun, 307  
   „ Sudra, 136  
   „ of a Vaishya, 136  
   „ virtuous, 134  
 Wives, 134  
 Wilfulness, 261  
 Willingly, 340  
 Wind, 19, 270, 274, 238,  
   312, 314  
 Winding, descent, 100  
 Window, 75, 319, 354  
 Wine, 321  
 Wing, 131, 298, 325, 354  
 Winnowed, 205  
 Winnowing, 265  
 Winnowing corn, 267  
 Winter, 35  
 Wise, 163, 284  
   „ man, 277, 284, 295  
 Wish, 54, 262, 325  
 Wishing, 241  
 With, 334  
 Withers of elephant, 73  
 Within, 183  
 Without, 315, 333, 337  
 Witness, 257  
 Wolf, 125  
 Woman, 134, 287, 295,  
   304, 354  
 Woman amorous, 134  
   „ assignation,  
   going, 135  
   „ chaste, 134, 304  
   „ child borne, 137  
   „ child less, 437  
   „ courses, 284  
   „ in courses, 137  
   „ desirous, 134  
   „ disloyal, 137  
   „ excellent, 134  
 Woman family presiding  
   138  
   „ friends, 137  
   „ gray-haired, 137  
   „ intelligent, 137  
   „ husband living, 137  
   „ husbandless, 137  
   „ Kshatriya tribe, 137  
   „ masculine, 137, 279  
   „ married twice, 138  
   „ menses, 328  
   „ milk, 137  
   „ naked, 134  
   „ Sudra tribe, 137  
   „ staying at father's,  
   134  
   „ wedded, 137  
   „ wise, 137  
   „ Vaishya tribe, 137  
   „ young, 134, 304  
 Womanhood, 321  
 Woman waist, 330  
 Womb, 142  
 Wonder, 313  
   „ indication, 336  
 Wonderful, 52  
 Wood, 82, 279, 330  
   „ fragrant, 159  
   „ fire, 82  
   „ red, 255  
   „ sandal, 160  
   „ pecker, 127  
 Woolen, 157  
 Wool felt, 281  
 Word, 42, 291  
 Work being, 267  
   „ hire, 239  
   „ wages, 239  
 Worm, 65

Worm small, 65  
 World, 71, 269, 286, 288, 321  
 ,, next, 337  
 Worse, 316  
 Worship, 169, 286, 307  
 Worshipped, 256  
 Wort, white, 101  
 Wound, 145, 281  
 Woven, 257  
 Wrapt up, 295  
 Wrapper, 159  
 Wrath, 52, 334  
 Wrathful, 242  
 Wrecked, 273  
 Wrestler, 350  
 Writ, 303

Wright, 271  
 Wrong, 299, 334  
 Wrought, 258

## Y

Yama, 18, 277, 279, 285,  
 303, 312, 317, 323, 324  
 Yard, 76  
 Yamuna, 67  
 Year, 34, 35, 291, 292,  
 326, 340  
 Year, half, 34  
 Year, last, 340  
 Year present, 340  
 Yellow, 41, 287, 312, 316,  
 Yellowish white, 282  
 Yes, 146, 339

Yeast, 235  
 Yesterday, 309, 349, 342  
 Yiyati, 116  
 Yoke, 274, 354  
 Yoke for burdens, 297  
 Yokepin, 203  
 Yoke-separate, 187  
 Yoke-tie, 203  
 Young, very, 279, 321,  
 324  
 Young one of animal, 132  
 Youth, 142  
 Yudhithir, 303  
 Z  
 Zerumbet zedary, 115  
 Zodiac, signs of, 323, 325



# INDEX

## II

### Index of Words in Kṣīraswāmin's Text of Amarkośa

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अ	339	11	अशोट	87	29	अग्रतस्	333	246
अंश	220	89	अशौहिणी	192	82		338	7
अंशुक	157	115	अखण्ड	250	66	अग्रतःसर	190	73
अंशुमती	110	116	अखात	66	27	अग्रसांस	148	64
अंशुमत्फला	109	113	अखिल	250	65	अग्रिय	143	43
अंस	150	78	अग	273	19		248	58
अंसल	143	44	अगद	114	50	अग्रीय	248	58
अंहति	169	30	अगदंकार	146	57	अग्रेदिबिष	138	23
अंहस्	36	23	अगम	80	5	अग्रेसर	191	73
अकरणि	268	39	अगस्त्य	27	21	अग्न्य	248	58
अकूपार	61	1	अगाध	63	15	अघ	36	23
अकृष्णकर्मन्	245	46	अगार	75	5		275	27
अक्ष	95	59	अगुरु	160	126	अघमर्षण	173	47
	209	43	अगदशिशपा	96	63	अघ्न्या	215	67
	219	86	अमायी	167	21	अङ्क	26	17
	235	45	अग्नि	17	53		270	4
अक्षत	210	47	अभिक्रण	18	57	अङ्कुर	80	4
अक्षदर्शक	176	5	अभिचित्	165	12	अङ्कुश	184	42
अक्षदेविन्	235	44	अभिज्वाला	112	125	अङ्कोट	87	29
अक्षधूर्त			अभिन्नय	167	20	अङ्क्य	49	5
अक्षर	314	182	अभिभू	13	39	अङ्ग	149	70
अक्षरचण	177	15	अभिमन्थ	97	66		338	7
अक्षरचुञ्चु			अभिमुखी	91	43		341	20
अक्षरविन्यास	178	16	अभिशिख	159	124	अङ्गद	156	107
अक्षवती	235	45	अभिशिखा	110	119	अङ्गन	76	13
अक्षाग्रकीलक	187	57		115	137	अङ्गना	134	3
अक्षान्ति	53	25	अमन्युत्पात	33	10	अङ्गविक्षेप	51	16
अक्षि	153	93		283	58	अङ्गसंस्कार	159	121
	350	22	अम्र	248	58	अङ्गहार	51	16
अक्षिकूटक	183	39		314	184	अङ्गार	206	30
अक्षिगत	245	45	अग्रज	143	43	अङ्गारक	28	26
अक्षीव	87	31	अग्रजन्मन्	163	4	अङ्गारधानिका	206	29
	208	41						



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अङ्गारवल्ली	93	49	अजिर	76	13	अति	338	5
अङ्गारवल्ली	103	90		314	181		331	241
अङ्गारशकटी	206	29	अजिह्म	251	72	अतिक्रम	267	33
अङ्गीकार	39	5	अजिह्मग	193	87		306	150
अङ्गीकृत	258	109	अज्जुका	50	12	अतिचरा	117	146
अङ्गुलिमुद्रा	156	108	अज्जटा	113	127	अतिच्छत्र	123	167
अङ्गुली	151	82	अज्ञ	244	38	अतिच्छत्रा	119	152
अङ्गुलीयक	156	107		246	48	अतिजव	190	74
अङ्गुष्ठ	151	82	अज्ञान	39	7	अतिथि	169	34
अङ्गि	149	71	अञ्चित	256	98	अतिनिर्हारिन्	40	10
अङ्गिपरिणिका	104	93	अञ्जन	23	5	अतिनु	63	14
अचण्डी	215	70	अञ्जनकेशी	113	130	अतिपथिन्	73	16
अचल	78	1	अञ्जलि	152	85	अतिपात	170	37
अचला	70	2	अञ्जसा	337	2		267	33
अचिक्कण	326	226		339	12	अतिप्रसिद्ध	324	219
अच्युत	8	19	अटनी	192	85	अतिमात्र	20	66
अच्युताग्रजः	9	23	अटरूप	107	104	अतिमुक्त	98	72
अच्छ	63	14	अटवी	80	1	अतिमुक्तक	86	26
अच्छभद्र	125	4	अटाट्या	170	35	अतिरिक्त	252	76
अजा	217	76	अट्ट	76	12	अतिवक्तृ	243	35
	276	30		300	131	अतिवाद	45	14
अजगन्धिक	116	140	अणक	247	54	अतिविषा	106	100
अजगर	58	5	अणि	187	57	अतिवेल	20	66
अजगव	12	35	अणिमन्	12	36	अतिशक्तिता	196	104
अजन्य	197	110	अणीयस्	249	62	अतिशय	20	66
अजमोदा	117	145	अणु	204	20		262	11
अजशृङ्गी	111	120		249	62	अतिशस्त	279	41
अजस्र	20	66	अण्ड	132	38	अतिशोभन	248	58
अजहा	102	87	अण्डकोश	150	76	अतिसंस्कृत	288	81
अजा	217	76	अण्डज	64	17	अतिसर्जन	266	28
अजार्जा	207	36		131	34	अतिसारकिन्	146	59
अजार्जीव	227	11		247	51	अतिसौरभ	88	33
अजित	284	62	अतट	79	4	अतीक्षण	292	94
अजिन	172	46	अतर्कित	338	8	अतीत	340	18
अजिनपत्रा	129	27	अतलस्पर्श	63	15	अतीतनौक	63	
अजिनयोनि	126	8	अतसी	204	20	अतीन्द्रिय	252	79
						अतीव	337	2

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अत्तिका	51	15	अधिप	238	11	अनन्ता	70	2
अत्यध्यक्ष	252	79	अधिभू				103	92
अत्यन्तकोपन	242	32	अधिरोहणी	77	18		115	137
अत्यन्तीन	191	77	अधिवासन	161	134		121	159
अत्यय	199	117	अधिविज्ञा	135	7	अनन्यज	9	26
	306	150	अधिभ्रयणी	206	29	अनन्यवृत्ति	253	80
अत्यर्थ	20	66	अधिष्ठान	299	126	अनय	305	149
अत्यल्प	249	62	अधीन	239	16	अनर्थक	46	20
अत्याहित	287	77	अधीर	241	26	अनल	17	54
अत्रि	29	28	अधीश्वर	176	2	अनवधानता	54	30
अथ	247	248	अधुना	342	24	अनवरत	20	66
अथो			अधृष्ट	241	26	अनवस्कर	248	56
अदभ्र	249	63	अधोशुक	158	117	अनवराध्य	248	57
अदर्शन	265	22	अधोक्षज	8	21	अनस्	186	53
अदितिनिन्दन	4	8	अधोभुवन	57	1	अनागतार्तवा	135	8
अदृश	147	61	अधोमुख	243	33	अनातप	307	158
अदृष्ट	182	31	अध्यक्ष	177	6	अनादर	53	22
अदृष्टि	56	38		326	226	अनामय	144	50
अद्धा	339	13	अध्यवसाय	54	29	अनामिका	151	82
अद्भुत	51	17	अध्यात्म	304	144	अनायासकृत	256	95
	52	20	अध्यापक	164	7	अनारत	20	65
अद्भ्यर	240	20	अध्याहार	39	3	अनार्यतिक्त	117	143
अद्य	341	20	अध्यूढा	135	7	अनाहत	157	112
अद्रि	78	1	अध्येषणा	169	32	अनिमिष	324	219
	310	164	अध्वग	179	17	अनिरुद्ध	10	27
अद्र्यवादिन्	6	14	अध्वनीन			अनिल	5	10
अधम	247	54	अध्वन्	73	15		19	62
	304	144	अध्वन्य	179	17	अनिश	20	65
अधमर्ण	201	5	अध्वर	165	13	अनीक	191	79
अधर	153	90	अध्वर्यु	166	17		197	106
	316	189	अनक्षर	46	22	अनीकस्थ	177	6
अधिकर्दि	238	11	अनङ्ग	9	25	अनीकिली	191	79
अधिकाङ्ग	188	64	अनच्छ	63	14		192	82
अधिकार	182	32	अनङ्गुह	213	60	अनु	333	249
अधिकृत	177	6	अनन्त	22	1	अनुक	240	23
अधिक्षिप्त	244	42		57	4	अनुकम्पा	52	19
अधिल्यका	79	7		288	81	अनुकर्ष	187	58

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अनुकल्प	171	40	अनूरु	30	33	अन्त्य	253	81
अनुकामीन	191	77	अनुजु	245	46	अन्त्र	148	66
अनुकार	264	17	अनृत	47	23	अन्दुक	184	42
अनुक्रम	176	36		200	2	अन्ध	147	61
अनुक्रोश	52	19	अनेकप	182	35		294	103
अनुग	252	79	अनेडमूक	244	38	अन्धकरिपु	11	34
अनुग्रह	263	13	अनेहस्	31	1	अन्धकार	} 67	3
अनुचर	190	72	अनोकह	80	5	अन्धतमस		
अनुज	143	43	अन्त	199	118	अन्धस्	210	48
अनुजीविन्	177	9		251	81	अन्धु	66	26
अनुतर्षण	235	43	अन्तःपुर	76	11	अन्न	210	48
अनुताप	54	26	अन्तक	19	59		259	111
अनुत्तम	248	57	अन्तर	315	188	अन्य	} 253	83
अनुत्तर	316	190	अन्तरा	339	10	अन्यतर		
अनुनय	341	18	अन्तराभवसत्त्व	301	132	अन्वक्ष	} 252	79
अनुपद	252	79	अन्तराय	264	19	अन्वक्		
अनुपदीना	232	31	अन्तराल	23	6	अन्वय	} 162	1
अनुप्लव	190	72	अन्तरिक्ष	23	1	अन्ववाय		
अनुबन्ध	293	98	अन्तरीप	62	8	अन्वाहार्य	169	31
अनुबोध	159	122	अन्तरीय	158	117	अन्विष्ट	258	105
अनुभव	266	27	अन्तरे	339	10	अन्वेष्टिता	169	32
अनुभाव	53	22	अन्तरेण	339	10	अन्वेष्टित	258	105
	322	209		337	3	अप् ( आपः )	61	3
अनुमति	33	8	अन्तर्गत	254	87	अपकारगी	45	14
अनुयोग	44	10	अन्तर्द्वार	76	14	अपक्रम	198	113
अनुरोध	178	12	अन्तर्धा	} 25	13	अपघन	149	70
अनुलाप	45	16	अन्तर्धि			अपचय	264	16
अनुलेपन	350	23	अन्तर्भनस्	237	8	अपचायित	} 257	102
अनुवर्तन	178	12	अन्तर्वत्नी	138	22	अपचित		
अनुवाक	349	17	अन्तर्वाणि	237	6	अपचिति	169	34
अनुशय	305	148	अन्तर्वेशिक	177	8		285	67
अनुष्ण	229	19	अन्तावसायिन्	227	10	अपटान्तर	250	68
अनुहार	264	17	अन्तिक	250	68	अपटु	146	58
अनूक	271	13	अन्तिकतम	250	69	अपत्य	139	28
अनुचान	135	10	अन्तिका	206	29	अपत्रपा	53	23
अनुनक	250	66	अन्तेवासिन्	165	11	अपत्रपिष्णु	242	28
अनुप	72	11		227	20	अपथ	} 73	17
						अपथिन्		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अपदिश	23	6	अपिनद्ध	189	66	अभिजन	162	1
अपदेश	55	34	अपूप	210	48	अभिजात	289	82
	324	217	अप्पति	19	61	अभिज्ञ	236	4
अपध्वस्त	244	39	अप्पित्त	18	56	अभितस्	250	68
अपभ्रंश	42	2	अप्रकाण्ड	81	9		336	256
अपयान	198	113	अप्रगुण	251	72	अभिधान	44	
अपरस्पर	260	1	अप्रत्यक्ष	252	79	अभिध्या	53	24
अपराजिता	107	104	अप्रधान	249	60	अभिनय	51	16
	119	150	अप्रहत	71	5	अभिनवोद्भिद्	80	4
अपराद्धपृष्ठक	189	69	अप्राप्य	249	60	अभिनिर्मुक्त	175	55
अपराध	181	27	अप्सरस्	5	11	अभिनिर्याण	195	96
अपराह	32	3		17	52	अभिनीत	181	25
अपर्णा	13	37	अफल	81	7		288	81
अपलाप	45	17	अवद्ध	46	21	अभिपन्न	300	128
अपवर्ग	39	7	अवद्धमुख	243	36	अभिप्राय	264	20
अपवर्जन	169	30	अवन्ध्य	81	6	अभिभूत	244	40
अपवाद	45	13	अबला	133	2	अभिगर	323	214
	291	89	अबाध	254	84	अभिमान	53	22
अपवारण	25	13	अब्ज	25	15		296	110
	299	125		277	32	अभियोग	263	13
अपशब्द	42	2	अब्जयोनि	7	17	अभिरूप	296	131
अपष्टु	254	84	अब्द	35	20	अभिलाव	265	24
अपश(स)द्	228	16		290	88	अभिलाष	54	29
अपसव्य	254	84	अद्धि	61	1	अभिलाषुक	240	22
अपस्कार	187	56	अद्धिकफ	223	105	अभिवादक	242	28
अपस्तात	239	19	अब्रह्मण्य	51	14	अभिवादन	171	41
अपहार	264	16	अभय	122	165	अभिव्याप्ति	261	6
अपावति	61	2	अभया	95	59	अभिशास्त	245	43
अपाङ्ग	154	94	अभाषण	170	36	अभिशाप	44	11
	274	21	अभिक	241	24	अभिषङ्ग	274	24
अपान	20	63	अभिक्रम		97	अभिषव	173	47
	150	73	अभिख्या	307	156		234	42
अपामार्ग	103	89	अभिग्रह	263	13	अभिषस्ति	169	32
अपावृत	239	15	अभिग्रहण	264	17	अभिषेणन	195	96
अपासन	198	115	अभिघातिन्	178	11	अभिष्टत	259	110
अपि	324	249	अभिचर	190	72	अभिसंपात	197	106
अपिधान	25	13	अभिचार	264	19	अभिसर	190	72

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अभिसारिका	135	10	अन्नक	232	100	अम्बष्टा	98	72
अभिहार	264	17	अन्नपुष्य	87	30		102	85
अभिहित	258	108	अन्नमातङ्ग	} 15	46		116	141
अभीक	241	24	अन्नमुवल्लभ			अम्बा	51	15
अभीक्षण	337	1	अग्नि	63	13	अम्बिका	13	37
	339	11	अग्निय	24	8	अम्बु	61	4
अभीप्सित	247	53	अग्नेष	181	25	अम्बुकण	25	12
	259	112	अमत्र	207	33	अम्बुज	96	61
अभीरु	} 106	101	अमर	4	7	अम्बुभृत्	24	7
अभीरुपत्नी			अमरावती	15	45	अम्बुवेतस	87	30
अभीषङ्ग	263	6	अमर्त्य	4	8	अम्बुसरण	63	11
अभीषु	325	219	अमर्ष	54	27	अम्बूकृत	46	1
अभीष्ट	247	53	अमर्षण	242	32	अम्मस्	61	4
अभ्यग्र	250	68	अमा	334	250	अम्मोरुह	68	41
अभ्यन्तर	23	6	अमांस	143	44	अम्मय	61	5
अभ्यमित	146	58	अमात्य	176	4	अम्मल	40	9
अभ्यमित्राण	} 190	76	अमावस्या	} 33	8	अम्मल्लोणिका	} 116	141
अभ्यमित्रीय			अमावास्या			अम्मल्लवेतस		
अभ्यमित्र्य								
अभ्यर्ण	250	68	अमित्र	178	11	अम्मल्लका	91	44
अभ्यर्हित	289	83	अमुत्र	339	8	अम्मलान	99	74
अभ्यवकर्षण	264	17	अमृणाल	122	165	अय	37	27
अभ्यवस्कन्दन	198	111	अमृत	16	48	अयन	34	13
				39	6		73	15
अभ्यवहृत	259	111		61	3	अयस्	222	98
अभ्याख्यान	44	10		168	28	अयःप्रतिमा	233	35
अभ्यागम	197	107		200	3	अयि	341	91
अभ्यागारिक	238	12		287	76	अयोग्र	205	25
अभ्यादान	265	26		95	58	अयोधन	278	34
अभ्यान्त	146	58	अमृता	95	59	अर	20	64
अभ्यामर्द	197	107		101	83	अरघट्ट	349	18
अभ्यास	250	67		4	8	अरणि	167	19
अभ्यासादन	198	111	अमृतान्धस्	94	55	अरण्य	350	22
अभ्युदित	175	55	अमोघा	107	106		80	1
अभ्युपगम	39	5		22	1	अरण्यानी	80	1
अभ्युपपत्ति	263	13	अम्बर	314	181	अरतिन	152	86
अभ्यूष	210	47		206	30	अरर	77	17
अन्न	22	1	अम्बरिष	225	1	अरलु	95	58
	24	7	अम्ब					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अरविन्द	68	39		328	230	अर्गी	137	15
अराति	178	11	अर्जक	100	80	अर्व	247	54
अराल	251	71	अर्जुन	41	13	अर्वन्	184	45
अरि	178	10		92	45	अर्वाक	62	8
अरित्र	63	13		123	168		240	16
अरिमेद	93	50	अर्जुनी	215	67	अर्शस	146	59
अरिष्ट	75	8	अर्णव	61	1	अर्शस्	145	54
	87	31	अर्णस्	61	4	अर्शोघ्न	120	157
	96	62	अर्तन	267	32	अर्शोरोगमुत्	146	59
	118	149	अर्ति	285	68	अर्हणा	169	34
	128	21	अर्थ	220	90	अर्हित	257	102
	212	53		290	86	अलम्	335	252
	278	36	अर्थना	169	32		339	11
अरिष्टदुष्टधी	245	44		261	6	अलक	154	96
अरुण	29	30	अर्थप्रयोग	21	40	अलका	21	70
	30	33	अर्थशास्त्र	43	5	अलक्त	159	125
	41	15	अर्थिन्	177	9	अलक्ष्मी	60	2
	281	48		246	49	अलगर्द	58	5
अरुणा	106	100	अर्थ्य	223	104	अलंकरिष्णु	155	100
अर्बुद	254	84		309	161		242	29
अरुष्कर	91	43	अर्दना	261	6	अलंकर्तृ	155	100
	316	82	अर्दित	256	98	अलंकर्मीण	239	18
अरुस्	145	54	अर्ध	26	16	अलंकार	155	101
अरोक	257	100	अर्धचन्द्रा	108	109	अलंकृत	155	100
अर्के	29	30	अर्धनाव	63	14	अलंक्रिया	155	101
	270	4	अर्धरात्र	33	6	अलर्क	101	81
अर्कपर्ण	101	81	अर्धर्च	206	32		230	22
अर्कबन्धु	6	15	अर्धहार	156	106	अलस्	229	19
अर्काह	101	81	अर्धोदक	158	119	अलात	206	30
अर्गल	77	18	अर्बुद	349	19	अलाबू	120	156
अर्ध	227	27	अर्मक	132	39	अलि	127	14
अर्घ्य	169	33	अर्म	354	34		130	30
अर्चा	169	34	अर्थ	200	1		153	92
	233	36		305	146	अलिक	130	30
अर्चित	257	102	अर्थमन्	29	29	अलिन्	206	31
	289	85	अर्या	136	14	अलं(लि)जर	76	12
अर्विस्	78	57	अर्याणी			अलिन्द		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अलीक	271	12	अवधि	293	99	अवसान	268	38
अल्प	249	61	अवध्वस्त	256	94	अवसित	74	4
अल्पतनु	144	48	अवन	261	4		256	99
अल्पमारिष	115	136	अवनत	251	71		258	108
अल्पसरस्	66	28	अवनाट	143	45	अवस्कर	148	67
अल्पिष्ठ	} 249	62	अवनाय	266	27		311	167
अल्पीयस्			अवनि	70	3	अवस्था	38	29
अवकर	77	18	अवन्तिसोम	208	39	अवहार	65	21
अवकीर्णिन्	174	54	अवन्ध्य	81	6	अवहित्था	56	35
अवकृष्ट	244	39	अवमृथ	168	27	अवहेलन	53	24
अवकेशिन्	81	7	अवभ्रट	143	45	अवाक्पुष्पी	119	153
अवक्रय	217	79	अवम	247	54	अवाग्र	251	71
अवगणित	258	107	अवमत	258	107	अवान्	238	13
अवगत	258	108	अवमर्द	198	111		243	33
अवगीत	225	93	अवमानना	53	23	अवाची	23	3
	288	79	अवमानित	258	107	अवाच्य	46	22
अवग्रह	25	11	अवयव	149	70	अवार	62	8
	183	39	अवर	184	41	अवासस्	244	39
अवग्राह	25	11	अवरज	143	43	अवि	321	208
अवचूर्णित	256	94	अवरति	267	37	अविम	97	68
अवशो	53	23	अवरवर्ण	225	1	अवित	258	106
अवज्ञात	258	107	अवरीण	256	94	अविद्या	39	7
अवट	57	2	अवरोध	76	12	अविनीत	240	23
अवटीट	143	45	अवरोधन	76	11	अविरत	} 20	65
अवटु	152	88	अवरोह	82	11	अविलम्बित		
अवतंस	327	227	अवर्ण	45	13	अविस्पष्ट	47	21
अवतमस	57	3	अवलक्ष	41	13	अवीचि	60	1
अवतोका	215	69	अवलम्न	151	79	अवीरा	136	11
अवर्दश	234	40	अवलम्बित	295	104	अवेक्षा	266	28
अवदात	41	13		253	83	अव्यक्त	284	62
	288	80	अवल्लुज	105	96	अव्यक्तराग	41	15
अवदान	261	3	अववाद	181	26	अव्यङ्गा	102	87
अवदारण	202	12	अवश्यम्	340	11	अव्यथा	95	59
अवदाह	122	165	अवश्याय	26	18		117	146
अवदीर्ण	255	90	अवष्टब्ध	295	104	अव्यय	354	34
अवद्य	247	54	अवसर	265	23	अव्यवहित	250	68
अवधारण	313	178	अव(प)सर्प	178	13	अशनाया	212	54



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अशनायित	240	20	असतीसुत	139	26	अहंयु	246	50
अशनि	15	47	असन	91	44	अहंकार	53	22
अशिक्ष	259	111	असमीक्ष्यकारिन्	239	17	अहंकारवत्	246	50
अशिखी	136	11	असार	248	56	अहन्	31	2
अशुभ	350	23	असि	193	90	अहमहमिका	196	103
अशेष	250	65	असिक्नी	137	18	अहंपूर्विका	196	102
अशोक	97	65	असित	41	14	अहंमति	39	7
अशोकरोहिणी	102	86	असिधावक	226	7	अहर्पति	30	31
अश्मगर्भ	221	92	असिधेनुका	194	93	अहर्मुख	31	2
अश्मज	223	104	असिपुत्री			अहस्कर	29	29
अश्मन्	78	3	असिहेति	189	71	अहह	336	257
अश्मत्त	206	29	असु	199	121	अहार्य	78	1
अश्मपुष्प	111	123	असुधारण	199	121	अहि	58	6
अश्मरी	146	56	असुर	6	12		330	239
अश्मसार	222	98	असृक्षण	53	23	अहित	178	11
अश्रान्त	20	65	असूया	53	24	अहितुण्डिक	59	13
अश्रि	194	94	असृग्धरा	147	62	अहिभय	182	31
अश्रु	153	93	असृज्	148	64	अहिभुज्	276	30
अश्लोल	46	20	असौम्यस्वर	244	37	अहेर	106	102
अश्व	184	44	अस्त	78	2	अहो	339	9
अश्वकर्णक	92	45		254	88	अहोरात्र	34	12
अश्वत्थ	85	21	अस्तम्	340	18	अहाय	337	2
अश्वयुज्	27	22	अस्ति	341	19	आ	331	240
अश्ववडव	348	16	अस्तु	340	14	आः		
अश्वा	185	47	अल्ल	192	83	आम्	340	16
अश्वाभरण	280	44	अस्थि	149	68	आकम्पित	254	87
अश्वारोह	188	61	अस्थिर	245	43	आकर	79	7
अश्विन्	16	51	अस्फुटवान्	244	37	आकर्ष	325	221
अश्विनी	27	22	अस्त्र	147	64	आकल्प	155	99
अश्विनीसुत	16	51		153	93	आकार	263	15
अश्वीय	185	49		330	165		309	162
अषडक्षीण	180	23	अल्लप	19	59	आकारगुप्ति	56	34
अष्टापद	221	95	अस्तु	153	93	आकारणा	44	8
	235	46	अस्वच्छन्द	239	16	आकाश	22	2
अष्टौवत्	149	72	अस्वप्न	4	8	आकर्ण	254	86
असकृत्	337	1	अस्वर	244	37	आकुल	251	72
असती	135	10	अस्वाध्याय	174	54	आकृति	309	163

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
आक्रन्द	291	90	आजि	197	107	आदर्श	162	140
आक्रीड	80	3		277	32	आदि	253	81
आक्रोश	45	15	आजीव	200	1	आदिकारण	37	28
आक्रोशन	261	6	आजू	60	3	आदितेय	4	8
आक्षारणा	45	15	आज्ञा	180	27	आदित्य	4	8
आक्षारित	245	43	आज्य	211	52		5	10
आक्षेप	45	13	आटि	129	26	आदीवन	266	29
आखण्डल	14	44	आडम्बर	197	109	आदृत	289	85
आखु	126	12		311	168	आद्य	253	81
आखुभुज्	125	6	आढक	220	88	आद्यमाषक	219	85
आखट	230	24	आढकिक	202	10	आद्यून	240	21
आख्या	44	8	आढकी	113	131	आधोर	66	29
आख्यात	258	108	आढ्य	238	10	आधि	54	28
आख्यायिका	43	5	आतङ्क	271	10		293	97
आगन्तु	169	34	आतञ्जन	297	115	आधूत	254	87
आगस्	181	27	आततायिन्	245	44	आधोरण	187	60
	328	230	आतप	31	35	आध्यान	54	29
आगू	39	5		349	20	आनक	49	7
आम्रीध्र	166	17	आतपत्र	182	33		269	3
आम्रहायणिक	34	14	आतर	63	11	आनकदुन्दुभि	8	22
आम्रहायणी	28	24	आतापिन्	128	22	आनत	251	71
आङ्	330	239	आति	129	26	आनद्ध	48	4
आङ्गिक	51	17	आतिथेय	} 169	33	आनन	153	89
आङ्गिरस	28	25	आतिथ्य			आनन्द	} 37	25
आचमन	170	36	आतुर	146	58	आनन्दथु		
आचाम	211	49	आतोष	49	5	आनन्दन	261	7
आचार्य	164	7	आत्तगन्ध( वः )	244	40	आनर्त	285	64
आचार्या	136	14	आत्मगता	102	87	आनाय	64	16
आचार्यानी	137	15	आत्मघोष	128	21	आनाथ्य	167	21
आचित	219	87	आत्मज	139	27	आनाह	145	55
आच्छादन	25	13	आत्मन्	38	29		157	144
	157	115		296	109	आनुपूर्वी	} 169	36
आच्छुरितक	56	35	आत्मभू	7	16	आनुपूर्व्य		
आच्छोदन	230	24		9	26	आन्धसिक	255	28
आजक	217	77	आत्मंभरि	240	21	आन्वीक्षिकी	43	5
आजानेय	184	45	आत्रेयी	138	20	आपक	210	47
			आथर्वण	245	43	आपगा	66	30

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
आपण	69	2	आमिष	147	63	आरेवत	85	24
आपणिक	217	87		326	223	आरोग्य	144	50
आपत्प्राप्त	244	42	आमिषाशिन	239	19	आरोह	330	239
आपद्	192	83	आमिषी	114	134	आरोहण	77	18
आपन्न	244	42	आमुक्त	189	66	आर्तगल	99	75
आपन्नसत्त्वा	138	22	आमोद	36	24	आर्तव	138	21
आपमित्यक	201	4		40	10	आर्द्र	258	106
आपान	235	43	आमोदिन्	40	11	आर्द्रक		37
आपीड	161	136	आम्याय	43	3	आर्थ	51	14
आपीन	216	73		261	7		163	3
आपूपिक	206	28	आम्र	88	33	आर्यावर्त	71	9
आप्त	178	13	आम्रातक	86	27	आर्षभ्य	213	62
आप्य	61	5	आम्नेडित	45	12	आल	223	103
आप्यायन	297	115	आयत	250	69	आलम्भ	199	117
आपच्छन	261	7	आयतन	75	7	आलय	75	5
आप्रपद्	} 158	119	आयति	182	30	आलवाल	66	29
आप्रपीन				286	72	आलस्य	229	19
आप्लव	159	121	आयत्त	239	16	आलान	184	42
आप्लुतः	172	43	आयाम	157	114	आलाप	45	15
आप्लाव	159	121	आयुध	192	83	आलि	73	14
आबन्ध	203	13					80	4
आवुत्त	50	12	आयुधिक	} 189	68		136	12
आभरण	155	101	आयुधीय					
आभाषण	45	15	आयुष्मत्	237	6	आलिङ्गिन्	} 49	5
आभास्वर	5	10	आयुस्	199	121	आलिङ्ग्य		
आभीर	212	57	आयोधन	196	105	आलीड	193	86
आभीरपल्ली	78	20	आरकूट	222	97	आलू	206	31
आभीरी	136	13	आरग्वध	85	23	आलोक	269	3
आभील	60	43	आरनालक	208	39	आलोकन	266	31
आभोग	161	137	आरति	267	37	आवप	207	33
आमगन्धिन्	41	12	आरम्भ	265	26	आवर्त	62	6
आमण्ड	93	52	आरव	47	24	आवलि	80	4
आमनस्य	60	3	आरा	233	35	आवसित	205	23
आमय	145	51	आरात्	331	242	आवाप	66	29
आमयाचिन्	146	58	आराधन	299	125	आवापक	156	107
आमलक	254	33	आराम	80	2	आवाल	66	29
आमलकी	95	58	आरालिक	206	28	आविद्ध	251	72
आमिक्षा	167	23	आराव	47	24		254	88

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
आविध	267	36	आधीन	185	48	आहेय	59	10
आविल	63	14	आषाढ	35	16	आहो	338	5
आविस्	339	13		172	45	आहोपुरुषिका	196	102
आवुक	50	12	आसक्त	238	9	आह्वय	44	7
आवृत्	170	36	आसन	162	128	आह्वा	}	44 8
आवृत	255	91		180	19	आह्वान		
आवेगी	115	137		183	40	इक्षु	122	164
आवेशन	75	7	आसना	265	21	इक्षुगन्धा	105	99
आवेशिक	169	34	आसन्दी	346	9		107	105
आशंसित्	} 241	27	आसन्न	250	67		108	110
आशंसु			आसव	234	42		122	163
आशय	264	20	आसादित	258	105	इक्षुर	107	106
आशयाश	17	54	आसार	25	12	इस्वाकु	120	156
आशर	19	59		195	97	इज्ज	251	74
आशा	23	2	आसुरी	204	19		263	15
	324	216	आसेचनक	247	53	इज्जित	263	15
आशितंगवीन	213	59	आस्कन्दन	196	105	इङ्गुदी	92	46
आशीविष	58	7	आस्कन्दित	185	49	इच्छा	54	28
आशिस	} 327	228	आस्तरण	184	43	इच्छावती	135	9
आशीस्			आस्था	290	88	इज्याशील	164	8
आशु	20	65				इष्टचर	213	62
	203	15	आस्तान	} 166	15	इडा	279	42
			आस्तानी			इतर	228	16
आशुग	19	62					254	83
	193	87	आस्पद	292	94		317	192
	273	19	आस्फोट	101	81		332	245
आशुशुक्षणि	18	55	आस्फोटनी	233	34	इति	165	12
आश्वर्य	52	20	आस्फोता	98	70	इतिहास	43	4
आश्रम	163	4		107	104	इत्तरी	135	10
आश्रय	180	19	आस्य	153	89	इदानीम्	342	25
आश्रयाश	17	54	आस्या	265	21	इध्म	82	13
आश्रव	39	5	आस्रव	266	29	इन्	296	111
	241	24	आहत	46	22	इन्वका	28	24
आश्रुत	258	109		255	89	इन्दीवर	68	38
आश्व	185	49	आहतलक्षण	238	10	इन्दु	25	14
आश्वत्थ	83	18	आहव	197	107	इन्दीवरी	106	101
आश्वयुज	} 35	17	आहवनीय	167	19	इन्द्र	14	41
आश्विन			आहार	212	56		23	4
आश्विनेय	16	51	आहाव	66	26			

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	
इन्द्रहु	92	45	ईर्ष्या	53	24	उच्छ्रय	}	82	10
इन्द्रयव	97	67	ईलित	259	110	उच्छ्राय		251	70
इन्द्रवारुणी	120	157	ईली	194	92	उच्छित		289	85
इन्द्रसुरस	}	98	ईश	11	30	उज्जासन		198	106
इन्द्राणिका			ईशान	23	4	उज्ज्वल		51	18
इन्द्राणी	15	45	ईशित	11	30	उज्ज्वल	}	200	2
इन्द्रायुध	25	11	ईश्वर	238	10	उज्ज्वल		75	6
इन्द्रारि	6	12	ईश्वरी	11	30	उज्ज्वल		27	22
इन्द्रावरज	9	20	ईषत्	238	10	उज्ज्वल		63	11
इन्द्रिय	40	8	ईषत्पाण्डु	12	36	उज्ज्वल		132	38
इन्द्रियार्थ	147	62	ईषा	41	13	उत		257	101
इन्धन	40	8	ईषिका	203	14	उताहो		332	244
इभ	82	13	ईहा	183	39	उत्क		338	5
इभ्य	183	36	ईहामृग	54	28	उत्कट		338	5
इरमद	238	10	उक्त	125	7	उत्कट		237	8
इरा	24	10	उक्त	258	108	उत्कट		115	135
	234	40	उक्त	353	30	उत्कट		240	23
	312	176	उक्त	42	1	उत्कट		54	29
इला	279	42	उक्ति	353	30	उत्कर		133	43
इव	339	99	उक्त	213	59	उत्कर्ष		262	11
इष	35	17	उक्षन्	206	31	उत्कलिका		54	30
इषु	193	88	उखा	210	45	उत्कार		267	36
इषुधि	193	89	उख्य	11	32	उत्क्रोश		129	24
इष्ट	168	28	उग्र	52	20	उत्तंस		327	227
	212	57	उग्र	225	2	उत्त		258	106
इष्टकापथ	122	165	उग्रगन्धा	106	103	उत्तप्त		147	63
इष्टगन्ध	40	11	उग्रगन्धा	117	145	उत्तम		248	57
इष्टार्थोद्युक्त	238	9	उच्च	251	70	उत्तमर्ष		201	5
इष्टि	278	39	उच्चटा	121	160	उत्तमा		215	67
इष्वास	192	84	उच्चण्ड	253	83	उत्तमाङ्ग		154	95
ईक्षण	153	93	उच्चार	48	67	उत्तर		44	10
ईक्षणिका	138	20	उच्चावच	253	83	उत्तरा		316	190
ईडित	259	110	उच्चैःश्रवस्	15	45	उत्तरासङ्ग		23	3
ईति	285	68	उच्चैर्धुष्ट	45	12	उत्तरीय		158	117
ईरण	283	57	उच्चैस्	340	17	उत्तान		158	118
ईरित	254	88						63	15
ईर्म	145	54							

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
उत्तानशया	142	41	उदर	150	77	उद्धृत	255	90
उत्थान	298	118	उदर्क	182	30	उद्धमान	} 206	29
उत्थित	289	85	उदवसित	74	4	उद्धवान्		38
उत्पतिवृ	242	29	उदश्चित्	212	53	उद्धव	} 247	51
उत्पत्ति	38	30	उदात्त	43	4	उद्भिज्ज		12
उत्पतिष्णु	242	29	उदान	20	63	उद्भिद्		263
उत्पन्न	289	85	उदार	237	8	उद्भिद		90
उत्पल	68	37		317	193	उद्धम	255	11
	112	126	उदासीन	178	10	उद्यत	262	3
उत्पलशारिवा	109	112	उदाहार	44	9	उद्यम	298	117
उत्पात	197	110	उदित	258	109	उद्यान	354	33
उत्फुल्ल	81	7	उदीची	23	3		64	20
उत्स	79	5	उदीच्य	71	7	उद्योग	159	121
उत्सर्जन	169	29		111	122	उद्ग	183	37
उत्सव	56	39	उदुम्बर	85	22	उद्धर्तन	198	116
	322	209		222	97	उद्धान्त	175	57
उत्सादन	159	121	उदुम्बरपर्णी	117	145	उद्वासन	124	170
उत्साह	54	30	उदूखल	205	25	उद्वाह	263	12
	180	19	उद्भूत	256	97	उद्देग	126	12
उत्साहन	297	115	उद्गमनीय	157	112	उन्दुरु	251	70
उत्साहवर्धन	51	18	उद्गाढ	20	66	उन्नत	251	70
उत्सुक	238	9	उद्गात्	166	17	उन्नतानत	} 262	12
उत्सृष्ट	258	107	उद्गार	267	37	उन्नय		100
उत्सेध	82	10	उद्गीय	349	19	उन्नाय	147	60
	293	96	उद्गूर्ण	255	90	उन्मत्त	247	23
उदक्	342	24	उद्ग्राह	267	37		237	8
उदक	61	4	उद्ध	37	27	उन्मदिष्णु	199	117
	350	22	उद्धन	267	35	उन्मनस्	231	27
उदक्या	138	21	उद्धाटन	231	28	उन्माथ	54	26
उदग्र	251	70	उद्धात	265	26		147	60
उदज	268	39	उद्दान	181	27	उन्मादवत्	250	68
उदधि	61	1	उद्दाल	89	35		} .76	10
उदन्त	44	7	उद्दिन	256	95	उपकण्ठ		112
उदन्या	212	55	उद्द्राव	198	112	उपकारिका		126
उदन्वत्	61	1	उद्धर्ष	} 56	39	उपकार्या	208	37
उदपान	66	26	उद्धव			उपकुञ्चिका		
उदय	78	2	उद्धार	201	4			

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
उपकुल्या	105	97	उपयाम	175	57	उपाकृत	168	25
उपक्रम	165	13	उपरक्त	33	10	उपालय	170	37
	265	26		245	43		267	33
	303	139	उपरक्षण	182	34	उपादान	264	16
उपक्रोश	45	13	उपराग	33	9	उपाधि	54	29
उपगत	258	109	उपराम	267	37		238	12
उपगूहन	266	30	उपरि	314	184	उपाध्याय	164	1
उपग्रह	199	120	उपल	78	4	उपाध्याया	136	14
उपग्राह्य	181	29	उपलब्धार्था	43	5	उपाध्यायानां	134	15
उपधन	264	19	उपलब्धि	38	1	उपाध्यायी	137	14
उपचरित	257	102	उपलम्भ	266	27		136	15
उपचाय्य	167	20	उपल	319	199	उपानह	232	31
उपचित	255	89	उपवन	80	2	उपायचतुष्टय	180	21
उपचित्रा	102	88	उपबर्ह	161	137	उपायन	181	29
उपजाप	180	22	उपवर्तन	71	9	उपालम्भ	45	14
उपज्ञा	165	13	उपवास	171	38	उपावृत्त	186	51
उपतप्त	263	14	उपविषा	106	100	उपासङ्ग	193	89
उपताप	145	51	उपवीत	173	50	उपासन	170	35
उपत्यका	79	7	उपशल्य	78	20		193	87
उपदा	181	29	उपशाय	267	32	उपासित	257	102
उपधा	180	22	उपश्रुत	258	109	उपाहित	33	10
	303	139	उपसंख्यान	158	117		255	92
उपधान	161	137	उपसंपन्न	168	26	उपेन्द्र	8	20
उपाधि	54	30		210	45	उपोदका	121	158
उपनाह	49	8	उपसर	265	25	उपोद्वात	44	9
उपनिधि	218	81	उपसर्ग	197	110	उप्तकृष्ट	202	8
उपनिषद्	292	93	उपसर्जन	249	60	उभयद्युस	} 341	22
उपनिष्कार	73	18	उपसर्ग्या	215	70	उभयद्युस		
उपन्यास	44	9	उपसूर्यक	30	33	उम्	341	18
उपपति	141	35	उपस्कर	207	35	उमा	12	36
उपभूत्	168	25	उपस्थ	150	75		204	20
उपभोग	264	20	उपस्पर्श	170	36			
उपभा	233	36	उपहार	181	29	उमापति	11	34
	233	38		317	195	उरःसूत्रिका	156	104
उपमात्	312	177	उपह्वर	314	184	उरग	58	8
उपमान	233	36	उपांशु	180	24	उरण	217	76
उपथम	175	56	उपकारण	171	40	उरणाक्ष	118	148
						उरभ्र	217	76



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
उररी	335	254	उत्त	30	34	ऋत्	43	3
उररीकृत	258	109	उत्ता	214	66	ऋचीक	206	32
उरच्छद	188	65	उत	257	101	ऋजु	251	72
उरस्	150	78	उधस्	216	73	ऋण	200	3
उरसिल	191	77	ऊन	300	128	ऋत	47	23
उरस्य	139	28	ऊम्	341	18		200	2
उरस्वत्	191	77	ऊररी	335	255	ऋतुमती	139	21
उरवूक	93	51	ऊरव्य	200	1	ऋते	337	3
उर्वरा	70	4	ऊरी	355	255	ऋत्विज्	166	17
उर्वसी	17	52	ऊरीकृत	258	109	ऋद्धि	109	113
उर्वा	70	3	ऊद्	150	73	ऋभु	4	8
उलप	81	9	ऊद्ज	200	1	ऋभुक्षिन्	14	44
उलूक	127	15	ऊद्पर्वन्	149	71	ऋदय	126	10
उलूखल	205	25	ऊर्ज	35	18	ऋषभ	48	1
उलूपिन्	64	18	ऊर्जस्वल	} 190	76		213	59
उल्का	345	8	ऊर्जस्विन्				248	59
उल्मुक	206	30	ऊर्णनाभ	127	13		172	43
उल्लाघ	146	57	ऊर्णा	281	50	ऋषि	193	90
उल्लोच	158	120	ऊर्णायु	276	76	ऋष्टि	10	27
उल्लोल	62	6		224	107	ऋष्यकेतु	108	111
उल्व	142	38	ऊर्ध्वक	49	5	ऋष्यगन्धिका	102	87
उल्वण	253	82	ऊर्ध्वजानु	} 144	47	ऋष्यप्रोक्ता	106	101
उशनस्	28	26	ऊर्ध्वजु				253	82
उशीर	122	164	ऊर्मि	61	5	एक	253	83
उषर्बुध	17	54	ऊर्मिका	156	107		272	16
उषस्	41	2	ऊर्मिमत्	251	71		253	82
उषा	341	19	ऊष	70	4	एकक	165	12
उषापति	10	27	ऊषण	207	36	एकगुरु	253	80
उषित	256	99	ऊषणा	105	97	एकतान	48	3
उष्ट्र	216	75	ऊषर	} 71	5	एकताल	13	38
उष्ण	35	19	ऊषवत्			एकदन्त	342	22
	229	19	ऊष्मक	35	18	एकदा		
	350	22	ऊष्मागम	35	19	एकधुर	} 214	65
उष्णरश्मि	29	30	ऊह	39	3	एकधुरावह		
उष्णिका	211	50	ऋक्थ	220	90	एकधुरीण	73	16
उष्णीष	325	220	ऋक्ष	27	22	एकपदी	21	69
उष्णोपगम	35	19		95	57	एकपिङ्ग	156	106
				125	4	एकयष्टिका		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
एकसर्ग	253	80	ऐङ्गुद	83	18	औरभ्रक	217	77
एकहायनी	215	68	ऐडविड	21	69	औरस	139	28
एकाकिन्	253	82	ऐण	126	8	और्ध्वदैहिक	169	30
एकाग्र	253	80	ऐण्य	126	8	और्व	18	56
	316	190	ऐतिह्य	165	12	औशीर	315	185
एकाग्र्य	253	80	ऐन्द्रियक	252	79	औषध	115	136
एकान्त	21	67	ऐरावण	15	46		144	50
एकाब्दा	215	68	ऐरावत	15	46	औष्ट्रक	217	77
एकायन	} 253	80		23	5	क	270	5
एकायनगत				90	38	कंस	206	32
एकावली	156	106	ऐरावती	24	9	कंसाराति	8	21
एकाष्टील	101	82	ऐलेष	111	121	ककुद	291	92
एकाष्टीला	102	85	ऐश्वर्य	12	36	ककुद्मती	150	74
एड	144	48	ऐषमस्	341	21	ककुम्	23	2
एडक	217	76	ओकस्	328	233	ककुम्	49	7
एडगज	118	147	ओष	50	9		92	45
एडूक	74	4		132	40	ककोलक	160	130
एण	126	10	ओङ्कार	43	4	कक्ष	151	79
एत	42	17	ओजस्	328	233		325	210
एतर्हि	342	23	ओङ्गुपुष्य	99	76	कक्ष्या	184	43
एध	} 82	13	ओतु	125	6	कङ्क	127	16
एधस्			ओदन	210	48	कङ्कटक	188	65
एधा	262	10	ओम्	339	12	कङ्कण	158	108
एधित	252	77	ओष	262	9	कङ्कतिका	162	139
एनस्	36	23	ओषधी	115	136	कङ्काल	149	69
एरण्ड	93	51	ओषधि	81	6	कच	154	95
एर्वाह	120	156	ओषधीश	25	14	कचर	248	55
एला	112	125	ओष्ट	153	90	कचित्	340	14
एलापर्णी	116	140	औक्षक	213	60	कच्छ	113	128
एलावालुक	111	121	औचिती	} 355	39	कच्छप	65	21
एवम्	334	250	औचिल्य			कच्छपी	301	132
	339	9	औत्तानपादि	27	21	कच्छू	145	53
	339	12	औदनिक	206	28	कच्छूर	146	58
	340	16	औदरिक	240	21	कच्छूरा	103	92
	340	17	औपगवक	268	39	कञ्चुक	59	9
एषिका	232	33	औपयिक	181	25		188	64
एषणिका	232	32	औपवन्न	171	38	कञ्चुकिन्	177	8
एकागारिक	230	25						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
कट	150	74	कण्टकिफल	96	61	कन्दराल	87	29
	183	38	कण्ठ	152	88		91	43
	205	26	कण्ठभूषा	156	104	कन्दर्प	9	25
	277	34	कण्ठू	145	53	कन्दली	126	9
कटक	79	4	कण्ठूया			कन्दु	206	30
	156	107	कण्ठूरा	102	87	कन्दुक	162	138
कटभी	119	150	कण्डोल	205	26	कन्धरा	152	88
कटंभरा	102	86	कण्डोलवीणा	232	32	कन्यकाजात	139	25
	119	153	कत्तुण	123	166	कन्या	135	8
कटाक्ष	154	94	कथा	43	6	कपट	54	30
कटाह	350	21	कदध्वन्	73	16	कपर्द	12	35
कटि	150	74	कदम्ब	91	42	कपर्दिन्	11	32
कटिप्रोथ	150	75	कदम्बक	132	41	कपाल	149	68
कटिल्लक	120	155		203	17	कपालभृत्	11	32
कटी	355	38	कदर	93	50	कपि	124	3
कटु	40	9	कदर्प	246	48	कपिकच्छू	102	87
	102	86	कदली	109	113	कपित्थ	85	21
कटुतुम्बी	120	156		126	9	कपिल	41	16
कटुरोहिणी	102	86	कदाचित्	338	4	कपिला	96	63
कटफल	90	41	कदुष्ण	31	36		111	121
कटवङ्ग	95	57	कटु	41	16	कपिवल्ली	105	98
कठिञ्जर	100	80	कद्वद	244	37	कपिश	41	16
कठिण	152	76	कनक	210	94	कर्पातन	86	27
कठोर			कनकाध्यक्ष	177	7		91	43
कडङ्गर	204	22	कनकालुका	182	33		96	63
कडम्ब	107	35	कनिष्ठ	143	43	कपोत	127	15
कडार	41	16		279	41	कपोतपालिका	77	16
कण	249	62	कनिष्ठा	151	82	कपोताङ्घ्रि	113	130
	281	46	कनीनिका	153	92	कपोल	153	90
कणप		20	कनीयस्	249	62	कफ	147	62
कणा	105	97		329	236	कफिन्	147	60
	207	36	कन्था	346	9	कफोणि	151	80
कणिका	97	66	कन्द	68	38	कबन्ध	61	4
	345	8		120	157	कम्	324	250
कणिश	204	21		354	35	कमठ	65	21
कण्टक	353	32		79	6	कमठी	65	24
कण्टकारिका	104	94	कन्दर					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
कसण्डलु	172	46	करभूषण	156	108	कर्ण	154	94
कसन	241	24	करमदेक	97	68	कर्णजलौकस्	127	14
कसल	61	3	करम्भ	210	48	कर्णधार	63	12
	68	40	करद्वह	151	83	कर्णवेष्टन	155	103
	317	194	करवाल	193	90	कर्णिका	155	103
कसला	10	27	करवालिक्का	194	92		272	15
कसलासन	7	17	करवीर	99	77	कर्णिकार	96	61
कसलोत्तर	224	106	करशाखा	151	82	कर्णारथ	186	53
कमितृ	240	23	करशीकर	183	38	कर्णजप	246	47
कम्प	56	39	करहाट	69	43	कर्तरी	233	34
कम्पन	} 252	75	करहाटक	93	53	कर्दम	62	9
कम्प			कराल	320	206	कर्पट	157	115
कम्बल	158	116	करिगजित	197	109	कर्पर	149	68
	317	194	करिणी	183	37	कर्परी	222	201
कम्बलिवाहक	186	53	करिन्	182	35	कर्पास	354	35
कम्बि	207	34	करिपिप्पली	105	97	कर्पासी	110	116
कम्बु	65	23	करिशावक	183	36	कर्पूर	160	130
	301	133	करीर	99	77	कर्बुर	19	60
कम्बुग्रीवा	152	88		312	174		42	17
कम्	241	24		211	51	कर्मकर	228	15
कर	30	34	करीष	51	17		239	19
	181	28	कद्वणा	51	18	कर्मकार	239	19
	310	164		128	20	कर्मक्षम	} 239	18
करक	97	65	करेडु	282	52	कर्मठ		
	270	6	करेणु	149	69	कर्मण्यभुज	239	19
करका	25	12	करोटि	185	47	कर्मण्या	233	38
करज	92	48	कर्क	65	21	कर्मन्दिन	171	41
	113	129	कर्कटक	120	156	कर्मशील	} 239	18
करञ्जक	92	48	कर्कटी	89	37	कर्मशूर		
करद्व	128	21	कर्कन्धु	355	38	कर्मसचिव	176	4
	277	34	कर्कन्धू	206	31	कर्मार	121	161
करण	225	2	कर्करी	128	20	कर्मेन्द्रिय		8
	282	54	कर्करेडु	118	147	कर्बुर	221	94
करण्ड	349	18	कर्कश	324	217	कर्ष	201	86
करतोया	67	33		120	156	कर्षक	141	6
करपत्र	233	35	कर्काद	120	155	कर्षफल	95	59
करभ	151	81	कर्चूर	115	135	कर्षू	325	223
	216	75	कर्चूरक			कल	48	2

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
कलकल	47	26	कल्प	36	21	कषाय	40	9
कलङ्क	26	17		36	22		306	153
	270	4		170	40	कष्ट	60	4
कलत्र	313	178		181	25		278	39
कलधौत	287	76	कल्पना	184	43	कस्तूरी	160	129
कलम्ब	193	88	कल्पवृक्ष	16	50	कह्लार	68	36
	207	35	कल्पान्त	36	22	कह्ल	129	23
कलभ	183	36	कल्मष	36	23	कांस्यताल	49	4
कलम	205	24	कल्माष	42	17	काक	128	21
कलम्बी	121	158	कल्य	146	57	काकचिञ्ची	105	98
कलरव	127	15		208	159	काकतिन्दुक	90	39
कलल	142	38	कल्या	46	19	काकनासिका	110	119
कलविङ्क	128	19	कल्याण	37	25	काकपक्ष	154	96
कलशि	104	93	कल्लोल	62	6	काकपीलुक	90	39
कलस	206	31	कवच	188	65	काकमाची	119	152
कलहंस	129	24	कवरी	116	140	काकमुद्गा	109	114
कलह	197	106		154	97	काकली	48	2
कला	26	16		208	40	काकाङ्गी	110	119
	34	11	कवल	212	54	काकिणी	346	9
	318	198	कवाट	77	17	काकु	45	12
कलाद	229	8	कवि	28	26	काकुद	153	91
कलानिधि	25	15		163	5	काकेन्दु	90	39
कलाप	300	129	कविका	186	50	काकोदुम्बरिका	96	62
कलाय	203	16	कविय	354	35	काकोदर	58	7
कलि	197	106	कवोष्ण	31	36	काकोल	59	10
	317	194	कव्य	168	24		128	22
कलिका	83	16	कशा	232	31	काक्षी	113	131
कलिङ्ग	97	67	कशाई	245	44	काङ्क्षा	54	28
	127	17	कशिपु	300	130	काच	222	99
कलिद्रुम	95	59	कशेरु	347	13		232	30
कलिमारक	92	48	कशेरुका	149	69		276	28
कलिल	252	85	कश्मल	198	111	काञ्चन	221	95
कलुष	36	23	कश्य	185	48	काञ्चनाह्वय	100	78
	63	14		234	40	काञ्चनी	208	41
कलेघर	149	70		245	44	काञ्चिक	208	39
कल्क	271	14	कष	232	32	काञ्ची	150	108
						काण्ड	280	43

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
काण्डपृष्ठ	189	68	कामुका	} 135	9	कर्मण	261	4
काण्डवत्	} 189	70	कामुकी			कामुक	192	84
काण्डीर			काम्पित्य	118	147	कार्य	92	45
काण्डेशु	107	105	काम्बल	180	55	कार्यापण	} 220	88
कातर	241	26	काम्बविक	227	8	कार्षिक		
कात्यायनी	12	36	काम्बोज	185	46	काल	19	59
	137	17	काम्बोजी	116	139		31	1
कादम्ब	129	24	कामदान	261	3		41	14
कादम्बरी	234	40	काय	149	71		317	194
कादम्बिनी	24	8	काय (तार्थ)	173	51	कालक	144	49
काद्वेय	57	4	कायस्था	95	59	कालकण्ठक	128	22
कानन	80	1		117	144	कालकूट	59	10
कानीन	139	24	कारण	37	28	कालखण्ड	148	66
कान्त	247	52	कारणा	60	3	कालधर्म	199	117
कान्तलक	113	128	कारणिक	237	7	कालपृष्ठ	192	84
कान्ता	134	3	कारण्डव	131	35	कालमेधिका	103	91
कान्तार	73	17	कारम्भा	94	56		108	109
	312	172	कारवी	109	112	कालमेधी	105	96
कान्तारक	122	164		119	153	कालधेय	212	53
कान्ति	26	18		208	37	कालसूत्र	60	2
कान्दविक	206	28		208	40	कालस्कन्ध	90	39
कान्दिशीक	244	42	कारेवेल	120	155		97	68
कापथ	73	16	कारा	299	120	काला	94	55
कापोत	133	44	कारिका	272	15		104	95
	224	109	कारित	255	90		108	109
कापोताञ्जन	222	100	कारांष	269	43		208	37
कास	9	25	कार	236	5	कालागुह	160	127
	54	28	कारणिक	239	15	कालानुसार्य	111	123
	212	57	कारण्य	51	18		160	126
	303	138	कारोत्तम्	235	43	कालायस	222	98
कामंगामिन्	191	77	कार्तस्वर	221	95	कालिका	272	15
कामन	241	24	कार्तान्तिक	179	14	कालिन्दा	67	32
कामपाल	9	23	कार्तिक	35	17	कालिन्दाभेदन	9	24
कामम्	340	13	कार्तिकिक	35	18	काली	12	36
कामयितृ	241	24	कार्तिकेय	13	39	कालायक	106	102
कामिनी	134	3	कार्पास	157	111		160	126
	297	112	कार्पास	239	18	काल्य	31	2
कामुक	240	23	कार्म					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
काल्यक	115	135	क्रिण्व	234	42	कालाल	61	3
काल्या	215	70	कितव	100	78		319	200
कावचिक	189	67		235	44	कालित	244	42
कावेरी	67	35	किनर	5	11	क्रीश	124	3
काव्य	28	26		22	71	कु	70	3
काश	122	163	किनरेश	21	69		331	240
	145	52	किम्	335	251	कुकर	144	48
काश्मरी	} 89	36		338	5	कुकुन्दर	150	75
काश्मर्य			किमु	338	5	कुकूल	320	203
काश्मीर	117	146	किमुत	337	2	कुकुट	128	18
काश्मीरजन्मन्	159	124		338	5	कुकुभ	131	36
काश्यपि	30	33	किपचान	246	48	कुकुर	114	133
काश्यपी	70	2	किपुरुष	21	71		230	22
काष्ठ	82	13	किवदन्ती	44	7	कुक्षि	150	77
काष्ठकुदाल	63	13	किरि	124	2	कुक्षिमरि	240	21
काष्ठतट	227	9	किरण	30	34	कुङ्कुम	159	123
काष्ठा	23	2	किरात	229	21	कुच	150	77
	34	11	किराततित्त	117	143	कुचन्दन	161	132
	279	41	किरीट	155	102	कुचर	244	37
काष्ठाम्बुवाहिनी	63	11	किर्माँर	42	17	कुचाग्र	150	77
काष्ठीला	109	114	किल	335	254	कुज	28	26
कासमर्द	349	19	किलास	145	53	कुंचित्	251	71
कासर	125	4	किलासिन्	147	61	कुञ्ज	79	8
कासार	66	28	किलिञ्जक	205	26		277	31
किंशार	204	21	किल्बिष	36	23	कुञ्जराशन	84	20
	310	163		326	223	कुञ्जल	208	39
किंशुक	87	29	किशोर	185	47	कुट	80	5
किंकीदिवि	127	16	किष्कु	270	7		206	23
किंकर	228	17	किसलय	83	14	कुटक	203	13
किंकिणी	157	110	कीकस	149	68	कुटज	97	67
किंचित्	339	8	कीचक	122	162	कुटन्नट	95	57
किंचुलक	65	22	कीनाश	323	215		114	132
किजल्क	69	43	कीर	128	22	कुटर	216	74
किटि	124	2	कीर्ति	44	11	कुटिल	251	72
किट्ट	148	65	कील	19	57	कुटी	75	6
किण	349	18		318	197		355	38
किणिही	103	89	कीलक	216	73	कुटुम्बव्यापृत	238	11



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
कुटुम्बिनी	134	6	कुप्य	174	91	कुलटा	135	10
कुट्टनी	131	19	कुबेर	21	18	कुलस्थिका	223	103
कुट्टिम	354	34		11	4	कुलपालिका	135	7
कुठार	194	93	कुबेरक	113	128	कुलश्रेष्ठिन्	226	5
कुठेरक	100	80	कुबेराक्षी	94	55	कुलसंभव	162	2
कुडव	220	89	कुब्ज	144	48	कुलस्त्री	135	7
कुडङ्गक	349	17	कुमार	13	40	कुलाय	132	38
कुड्मल	83	16		50	12	कुलाल	226	6
कुडय	74	4	कुमारक	86	25	कुलाली	223	102
कुणप	199	120	कुमारी	99	74	कुलिश	15	47
कुणि	144	48		135	8	कुली	104	94
कुण्ठ	239	17	कुमुद	23	5	कुलीन	163	3
कुण्ड	141	36		68	37	कुलीर	65	21
	206	31	कुमुदबान्धव	25	14	कुल्माष	204	18
कुण्डल	155	103	कुमुदिका	90	41		350	21
कुण्डलिन्	58	7	कुमुदिनी	68	39	कुल्माषाभिषुत	208	39
कुण्डी	172	46	कुमुद्वत्	72	10	कुल्य	149	68
कुतप	169	31	कुमुद्वती	68	39	कुल्या	67	34
कुतुक	55	31	कुम्बा	166	18	कुवल	89	37
कुतुप	} 201	33	कुम्भ	88	34		356	42
कुतू				183	38	कुवलय	68	37
कुतूहल	55	32		302	134	कुवाद	244	37
कुत्सा	45	13	कुम्भकार	226	6	कुविन्द	226	6
कुत्सित	247	54	कुम्भसंभव	27	21	कुवेणी	64	16
कुथ	123	166	कुम्भिका	68	38	कुश०	83	169
	184	43	कुम्भी	90	41		324	217
कुद्वाल	85	22	कुम्भीर	65	21	कुशल	37	26
कुनटी	224	108	कुरङ्ग	126	8		236	4
कुनाशक	103	92	कुरङ्गक	230	24		320	205
कुन्त	194	94	कुरण्टक	99	76	कुशी	202	99
कुन्तल	154	95	कुरुवक	99	75	कुशीलव	227	12
कुन्द	99	73	कुरुविन्द	121	160	कुशेशय	68	40
	111	122	कुरुविस्त	219	86	कुष्ठ	112	126
	349	19	कुल	132	42		145	54
				162	1		354	34
कुन्दुरु	111	122	कुलक	90	39		201	4
कुन्दुरुकी	112	124		120	155	कुशीद	201	5
कुपूय	241	54		226	5	कुसीदिक		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
कुसुम	83	17	कृत	281	77	कृष्ण	7	18
कुसुमाञ्जन	223	103	कृतपुङ्ख	189	69		41	14
कुसुमेष्टु	9	26	कृतमाल	85	24		207	36
कुसुम्भ	224	106	कृतमुख	236	4	कृष्णपाकफल	91	68
	302	136	कृतलक्षण	238	10	कृष्णफला	105	96
कुसृति	54	30	कृतप्रापलका	135	7	कृष्णभेदा	102	86
कुस्तुम्ब	208	38	कृतहस्त	189	69	कृष्णला	105	98
कुहना	174	53	कृतान्त	18	58	कृष्णलोहित	41	16
कुहर	51	1		285	64	कृष्णवर्त्मन्	17	54
कुहू	33	9	कृताभिषेका	134	5	कृष्णवृन्ता	94	55
कुकुद	238	14	कृतिन्	163	6	कृष्णसार	126	10
कूट	79	4		236	4	कृष्णा	105	97
	133	43	कृत	251	104	कृष्णिका	204	19
	278	37	कृत्ति	172	46	केकर	144	49
कूटयन्त्र	231	27	कृत्तिवासस्	11	31	केका	130	32
कूटशाल्मलि	92	47	कृत्या	308	159	केकिन्	130	31
कूटस्थ	251	74	कृत्रिमधूपक	160	128	केतकी	124	170
कूप	66	26	कृत्स्न	250	65	केतन	196	101
कूपक	62	10	कृपण	246	48		297	114
	63	12	कृपा	52	18	केतु	284	60
	150	75	कृपाण	193	90	केदर	349	20
कूबर	181	58	कृपाणी	233	34	केदार	202	11
कूर्च	153	92	कृपालु	239	15	केनिपातक	63	13
कूर्चशीर्ष	117	143	कृपीटयोनि	17	53	केयूर	156	107
कूर्चिका	209	44	कृमिकोशोत्थ	157	111	केलि	55	33
कूर्दन	55	33	कृमिघ्न	167	107	केवल	320	204
कूर्पर	151	80	कृमिज	160	126	केश	154	95
कूर्पासक	158	118	कृश	249	61	केशपर्णी	103	89
कूर्म	65	21	कृशानु	17	54	केशाम्बुनामन्	111	122
कूल	62	7	कृशानुरतस्	11	33		154	97
कूष्माण्डक	120	156	कृशाश्विन्	227	12	केशपाशी	7	18
कृकण	128	20	कृषक	203	13	केशव	143	45
कृकलास	127	13	कृषि	200	2		154	97
कृकवाकु	128	18	कृषिक	201	6	केशवेष	143	45
कृकाटिका	152	88	कृषीवल	201	8	केशिन्		
कृच्छ्र	60	4	कृष्ट	163	6	केशिनी	113	127
	174	52	कृष्टि					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
केसर	69	43	कोपना	134	4	कौमुदी	26	17
	86	25	कोपिन्	242	32	कौमोदकी	10	28
	97	65	कोमल	252	78	कौलटिनेय	} 139	27
केसरिन्	124	1	कोयष्टि	131	36	कौलट्येय		
कैटभजित्	8	22	कोरक	83	16	कौलट्येय	} 139	26
कैडर्य	90	41	कोरङ्गी	112	125	कौलटेर		
कैतव	54	30	कोरदृषक	203	16	कौलीन	205	116
	235	54	कोल	63	11	कौलेयक	230	22
				89	37	कौशिक	88	34
कैदारक	} 202	11		124	2		271	10
कैदारिक								
कैदार्य			कोलक	160	129	कौशेय	151	111
कैरव	61	37		207	36	कौस्तुभ	10	28
कैलास	21	70	कोलदल	113	130	ककच	233	35
कैवर्त	63	15	कोलम्बक	49	7	ककर	99	77
कैवर्तमुस्तक	114	132	कोलवल्ली	105	98		128	20
कैवल्य	39	6	कोला	105	97	कतु	165	13
कैशिक	} 154	96	कोलाहल	41	21	कतुध्वंसिन्	11	34
कैश्य			कोलि	89	37	कतुभुज	5	9
कोक	125	7	कोविद	163	5	कथन	198	116
	129	23	कोविदार	85	22	कन्दन	197	109
कोकनद	68	42	कोशफल	160	130		299	123
कोकनदच्छवि	41	15	कोशातकी	270	8	कन्दित	56	36
कोकिल	127	20	कोष	220	91	कम	171	39
कोकिलाक्ष	107	105		325	221	कमुक	91	42
कोटर	82	13	कोष्ठ	219	40		123	169
कोटवी	137	17	कोष्ण	31	36	क्रमेलक	216	75
कोटि	192	85	कौक्कुटिक	272	17	क्रयविक्रयिक	217	78
	194	94	कौक्षेयक	193	90	क्रयिक	217	79
	236	38	कौटक्ष	227	9	क्रय्य	218	81
कोटिपर्षा	114	134	कौटिक	228	14	क्रय्य	147	63
कोटिश	202	12	कौपण	19	59	क्रयार्दू	} 19	59
कोटार	249	18				क्रय्याद		
कोठ	145	54	कौतुक	} 58	32	क्रायक	217	79
कोण	49	7	कौतूहल			क्रिमि	127	14
	194	94	कौद्रवीण	202	8	क्रिया	42	2
कोदण्ड	192	84	कौन्तिक	189	71		307	157
कोद्रव	203	16	कौन्ती	111	121	क्रियावत्	239	18
कोप	54	26	कौपीन	299	122	कीडा	55	33

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
कुञ्च	129	23	क्षण	34	11	क्षिप्त	254	88
कुघ	54	27		56	39	क्षिप्नु	242	30
कुष्ट	56	36		281	47	क्षिप्र	20	64
कूर	246	47	क्षणदा	32	4	क्षिया	261	7
	252	76	क्षणन	198	115	क्षीर	61	4
	316	192	क्षणप्रभा	24	9		211	51
केतव्य	} 218	81	क्षतज	148	64		314	189
केय			क्षतव्रत	174	54	क्षीरविकृति	209	44
कोड	124	2	क्षत्तृ	187	60	क्षीरविदारी	108	111
	150	77		226	3	क्षीरशुक्ला	108	110
कोध	54	27		284	63	क्षीरावी	108	100
कोधन	242	32	क्षत्रिय	175	1	क्षीरिका	92	46
कोशयुग	73	18	क्षत्रिया	136	14	क्षीरोद	61	9
कोष्ट	125	5	क्षत्रियी	137	15	क्षीव	240	23
कोष्ठविज्ञा	104	93	क्षत्रियाणी	136	14	क्षुत्	} 145	52
कोष्ठी	108	110	क्षपा	32	4	क्षुत		
क्रौञ्च	129	93	क्षपाकर	25	15	क्षुताभिजनन	204	19
क्रौञ्चदारण	13	40	क्षम	} 304	142	क्षुद्र	246	48
क्रम	} 262	10	क्षमा				313	178
क्रमथ			क्षमित्र	} 242	31	क्षुद्रघण्टिका	157	110
क्रिञ्च	258	106	क्षमिन्			क्षुद्राङ्ग	65	23
क्रिनाक्ष	147	60	क्षन्तृ			क्षुद्रा	104	94
क्रिशित	256	99	क्षय	36	22		313	178
क्रिष्ट	46	19		145	51	क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात	104	19
	256	99		261	7	क्षुध्	212	54
क्षीतक	108	110		304	145	क्षुधित	240	20
क्षीतकिका	104	95	शव	145	52	क्षुप	81	8
क्षीव	142	39		143	19	क्षुमा	204	20
	323	214	क्षवथु	145	52	क्षुर	107	105
क्षेश	266	29	क्षान्त	204	97	क्षुरक	349	20
क्षोमन्	148	65	क्षान्ति	55	24	क्षुरप्र	90	40
क्लङ्गु	204	20	क्षार	222	99	क्षुरिन्	349	20
क्वण	47	25	क्षारक	83	16	क्षुरिन्	227	10
	262	8	क्षारमृत्तिका	70	4	क्षुल्लक	228	16
क्वणन	47	25	क्षारित	245	43		249	61
क्वथित	256	96	क्षिति	70	2	क्षेत्र	271	10
क्वणा	41	26		286	70		202	11
							313	180

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	
क्षेत्रज्ञ	38	29	खट्वा	112	138	खिल	71	6	
	271	33	खड्ग	125	4	खुर	113	131	
क्षेत्राजीव	201	6		193	90		186	50	
क्षेपण	262	11	खड्गिन्	125	4	खुरणस्	}	144	47
क्षेपणी	63	13	खण्ड	26	16	खुरणस्			
क्षेपिष्ठ	259	112	खण्डपरशु	11	31	खेट	247	54	
क्षेम	37	26	खण्डविकार	209	43	खेय	66	29	
	115	129	खण्डिक	203	16	खेला	55	34	
	354	34	खदिर	93	50	खोड	144	49	
क्षेत्र	202	11	खदिरा	116	142	ख्यात	238	9	
क्षोणी	70	2	खद्योत	130	29	ख्यातगर्हण	255	93	
क्षोद	196	100	खनि	79	7	ख्याति	262	9	
क्षोदिष्ठ	259	112	खनित्र	202	12	गगन	22	1	
क्षोम	76	12	खपुर	123	169	गङ्गा	66	31	
क्षौद्र	224	107	खर	31	36	गङ्गाधर	11	34	
क्षौम	151	113		217	77	गज	182	35	
क्षुण्ण	255	91	खरणस्	}	143	गजता	182	37	
क्षमा	70	3	खरणस्			गजबन्धनी	189	44	
क्षमाभृत्	78	1	खरपुष्पा	116	140	गजभक्ष्या	112	124	
	175	1	खरमञ्जरी	103	89	गजानन	13	38	
क्ष्वेड	59	9	खराश्वा	109	112	गङ्गा	75	8	
क्ष्वेडा	197	108	खर्जू	145	53	गडक	64	17	
	280	43	खर्जूर	124	170	गड्ड	349	18	
क्ष्वेडित	354	34		221	96	गड्डुल	144	48	
ख	22	1	खर्जूरी	124	170	गण	132	41	
	273	18	खर्व	143	46		192	82	
	350	22	खल	246	47		281	46	
खक्खट	252	76	खलपू	239	17	गणक	179	14	
खग	131	33	खलिनी	268	42	गणदेवता	5	10	
	193	87	खलीन	186	50	गणनीय	250	65	
	273	19	खल्लु	336	255	गणरात्र	33	6	
खगेश्वर	10	29	खल्या	268	42	गणरूप	101	81	
खजाका	207	34	खात	66	27	गणहासक	113	129	
खज्ज	144	49	खादित	259	111	गणाधिप	13	38	
खज्जन	}	127	खारी	220	88	गणिका	66	72	
खज्जरीट		16	खारीक	}	202		131	19	
खट	349	17	खारीवाप		10	गणिकारिका	98	66	

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
गणित	250	65	गन्धोत्तमा	234	40	गर्ह्यवादिन्	244	37
गणेश			गन्धोली	130	28	गल	152	88
गण्ड	153	90	गभस्ति	30	34	गलकम्बल	214	63
	183	38	गभीर	63	15	गलन्तिका	206	31
गण्डक	125	4	गम	195	96	गलित	251	104
गण्डकाली	116	142	गमन			गलोद्देश	185	49
गण्डशैल	79	6	गम्भारी	89	36	गव्या	268	43
गण्डाली	121	159	गम्भीर	63	15	गवय	126	11
गण्डीर	120	157	गम्य	255	93	गवल	222	100
गण्डूषद	65	22	गरल	59	9	गवाक्ष	75	9
गण्डूषदी	65	24	गरागरी	98	69	गवाक्षी	120	157
गण्डूषा	346	10	गरिष्ठ	259	113	गवीक्षर	213	58
गतनासिक	143	46	गरुड	10	29	गवेधु	205	25
गद	145	51	गरुडध्वज	8	19	गवेधुका		
गद्य	353	31	गरुडाग्रज	30	33	गवेषणा	169	32
गन्त्री	186	53	गरुत्	131	37	गवेषित	258	105
गन्ध	39	7	गारुत्मत्	10	29	गव्य	211	50
गन्धकुटी	111	123		131	35	गव्या	213	60
गन्धन	297	115		283	58	गव्युति	73	19
गन्धनाकुली	109	115	गर्गरी	216	74	गहने	80	1
गन्धफली	94	56	गार्जित	24	9		254	85
	96	64		183	37	गह्वर	79	6
गन्धमादन	78	3	गर्त	51	2		314	184
गन्धमूली	119	154	गर्दभ	217	77	गाङ्गेय	221	94
गन्धरस	223	104	गर्दिभाण्ड	91	43		301	155
गन्धर्व	5	11	गर्धन	240	22	गाङ्गेस्की	110	117
	17	52	गर्भ	132	39	गाढ	21	67
	126	11		302	135	गाणिक्य	138	22
	184	45	गर्भक	161	135	गाण्डीव	192	85
	301	132	गर्भगार	75	8	गात्र	149	70
गन्धर्वहस्तक	93	51	गर्भाशय	142	38		184	41
गन्धवह	19	62	गर्भिणी	138	22	गात्राजुलेपनी	161	133
गन्धवाह			गर्भोपघातिनी	215	69	गान	47	26
गन्धवहा	153	89	गर्भुत्	123	166	गान्धार	48	1
गन्धसार	160	131	गर्व	53	22	गायत्री	93	50
गन्धाश्मन्	223	102	गर्हण	45	13		167	22
गन्धिक			गर्ह्य	247	54	गारुत्मत	221	92
गन्धिनी	112	124						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
गार्भिण	138	22	गुणित	255	89	गृहगोधिका	127	13
गार्हपत्य	167	19	गुण्डित	255	89	गृहपति	179	15
गालव	88	33	गुद	150	73	गृहयात्रु	241	27
गिर	42	1	गुन्द्र	122	162	गृहस्थूण	353	30
गिरि	78	1	गुन्द्रा	94	56	गृहागत	169	34
	262	11		121	160	गृहाराम	80	1
गिरिकर्णी	107	104	गुप्त	255	89	गृहावग्रहणी	76	13
गिरिका	126	12		259	106	गृहिन्	163	3
गिरिज	223	104	गुप्ति	199	74	गृह्यक	133	44
गिरिजामल	222	100	गुरण	262	11		239	61
गिरिमल्लिका	97	67	गुद	28	25	गेन्दुक	162	138
गिरिश	}	11	31	164	7	गेह	74	4
गिरीश				138	22	गैरिक	79	8
गिरित	259	111	गुर्विणी	149	72		271	12
गीत	47	26	गुल्फ	81	9	गैरेय	223	104
गीर्ण	259	115	गुल्म	148	66	गो	213	60
गीर्णि	262	11		192	82		214	66
गीर्ष-ध्य-ति	28	25		279	142		275	25
गीर्वाण	5	9	गुल्मिनी	81	9	गोकण्टक	105	99
गुग्गुलु	88	34	गुवाक	123	169	गोकर्ण	126	10
गुच्छ	204	21	गुह	13	39		151	83
	156	105	गुहा	79	6	गोकर्णी	101	84
गुच्छक	83	16		104	93	गोकुल	213	58
गुच्छार्ध	156	105	गुह्य	307	154	गोक्षुरक	105	99
गुञ्जा	105	98	गुह्यक	5	11	गोचर	40	8
गुड	194	42	गुह्यकेश्वर	21	61	गोजिह्वा	111	120
गुडपुष्प	86	27	गूढ	255	89	गोतुम्बा	120	157
गुडफल	86	28	गूढपाद्	58	7	गोत्र	78	1
गुडा	107	106	गूढपुरुष	178	13		162	1
गुडूची	101	83	गूथ	149	68		313	181
गुण	38	29	गून	256	97	गोत्रभिद्	14	42
	180	19	गुञ्जन	118	149	गोत्रा	70	3
	192	86	गृध्न	240	22		213	60
	206	28	गृध्र	128	22	गोदारण	203	14
	231	27	गृध्रसी	246	10	गोदुह	212	57
	281	47	गृह	74	4	गोधन	213	58
गुणवृक्षक	63	12		75	5	गोधा	192	85



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
गोधापदी	110	119	गोशाल	296	40	ग्रामतक्ष	221	9
गोधि	153	92	गोशीर्ष	160	131	ग्रामता	268	43
गोधिका	65	22	गोष्ठ	76	13	ग्रामाधीन	227	9
गोधिकात्मज	125	6	गोष्ठी	166	15	ग्रामान्त	78	20
गोधूम	204	18	गोष्पद	292	94	ग्रामीणा	104	95
गोनद	114	132	गोसंख्य	212	57	ग्राम्य	46	19
गोनस	57	4	गोस्तन	156	105	ग्राम्यधर्म	175	57
गोप	177	7	गोस्तनी	108	108	ग्रावन्	78	1
	212	57	गोस्थानक	72	13		74	4
	300	130	गौड	349	18		295	106
गोपति	213	62	गौतम	4	15	ग्रास	212	54
गोपरस	223	104	गौधार			ग्राह	65	21
गोपानसी	76	15	गौधेय	125	6		262	8
गोपाधीत	258	106	गौधेर }			ग्राहिन्	85	21
गोपाल	212	57	गौर	41	13	ग्रीवा	152	88
गोपी	109	112		41	14	ग्रीष्म	35	18
गोपुर	77	16		316	190	ग्रीवथक	156	104
	114	132	गौरी	12	36	ग्लस्त	259	111
	314	183		135	8	ग्लह	235	45
गोप्याक	228	17	गौष्टीन	72	13	ग्लान }	146	58
गोमत्	213	58	ग्रन्थिपर्ण	114	133	ग्लास्तु }		
गोमय	211	50	ग्रस्थित	254	86	ग्लौ	25	15
गोमायु	125	5	ग्रस्थि	122	162	घट	206	32
गोमिन्	213	58	ग्रस्थिक	225	110	घटना }	197	108
गोरस	212	53	ग्रन्थिल	90	38	घटौ }		
गोर्द	148	65		99	77	घटीयन्त्र	231	28
गोल	349	20	ग्रस्थ	46	20	घट्ट	349	18
गोलक	141	36		259	111	घण्टा	90	40
गोला	224	108	ग्रह	33	9	घण्टापथ	73	18
गोलिह	90	40		262	8	घण्टारवा	107	107
गोलोमी	106	103		330	237	घन	24	8
	121	159	ग्रहणी	145	55		49	5
	225	111	ग्रहपति	30	31		50	9
गोवन्दनी	94	56	ग्रहीतृ	241	27		174	92
गोविन्द	8	19	ग्राम	78	19		250	66
	291	91		303	140	घनरस	296	111
गोविष्	211	50	ग्रामणी	281	49	घनसार	61	5
							160	130

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
घनाघन	296	110	चक्र	129	23	चण्डिका	13	37
धर्म	55	34		187	57	चतुःशाल	75	6
घस्मर	240	20		191	79	चतुर	229	19
घस्र	31	2		314	183	चतुरङ्गुल	85	23
घाटा	152	88	चक्रकारक	113	129	चतुरानन	7	16
घाण्टिक	195	98	चक्रपाणि	8	20	चतुर्भद्र	175	58
घात	199	117	चक्रमर्दक	118	147	चतुर्भुज	8	20
घातुक	242	28	चक्रयान	186	52	चतुर्वर्ग	175	58
	246	47	चक्रला	121	160	चतुष्पथ	73	17
घास	123	168	चक्रवर्तिन्	122	2	चतुर्हायणी	215	68
घुटिका	149	72	चक्रवर्तिनी	119	154	चत्वर	76	13
घुण	349	18	चक्रवाक	129	23		166	18
घूर्णित	242	32	चक्रवाल	23	6	चन	337	3
घृणा	51	18		78	2	चन्दन	160	131
	267	32	चक्राङ्ग	129	24	चन्दना	169	112
	282	51	चक्राङ्गी	102	86	चन्द्र	25	14
घृणि	30	34	चकिन्	58	7		118	147
घृत	211	52	चक्रीवत्	217	77		314	183
	287	76	चक्षुःश्रवस्	58	7	चन्द्रक	130	32
घृष्टि	119	151	चक्षुष	153	93	चन्द्रमस्	25	14
	124	2	चक्षुष्या	223	102	चन्द्रवाला	72	125
घोटक	184	44	चक्ष	93	52	चन्द्रशेखर	11	30
घोणा	153	89	चक्षल	251	75	चन्द्रसंज्ञ	160	130
घोणिन्	124	2	चक्षला	24	10	चन्द्रहास	193	90
घोण्टा	89	37	चञ्चु	131	37	चन्द्रिका	26	17
	123	169	चटक			चपल	20	65
घोर	52	20	चटका	128	19		222	99
घोष	78	20	चटकाशिरस्	225	110		245	46
घोषक	110	118	चणक	204	18	चपला	24	10
घोषणा	45	12	चण्ड	242	32		105	97
घ्राण	153	89	चण्डा	102	88	चपेट	152	84
	255	90		113	129	चमर	126	10
घ्राणतर्पण	40	11	चण्डात	99	77	चमरिक	85	22
घ्रात	255	90	चण्डातक	158	119	चमस	354	35
च	331	422	चण्डाल	226	4	चमसी	346	10
	338	5		229	20	चमू	191	79
चकोरक	131	36	चण्डालवल्लकी	232	32		192	82

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
चमूह	126	9	चाक्रिक	195	98		313	189
चम्यक	96	64	चाङ्गोरी	116	141	चित्रक	93	51
चय	74	3	चाटकैर	128	19		100	80
	132	41	चाण्डाल	229	20		159	123
चर	178	13	चाण्डालिका	232	32	चित्रकर	226	7
	251	74	चातक	127	17	चित्रकृत्	86	27
चरक	354	33	चातुर्वर्ण्य	162	2	चित्रतण्डुला	107	106
चरण	149	71	चान्द्रभागा	67	34	चित्रपर्णी	104	93
चरणयुध	128	18	चाप	192	84	चित्रभानु	18	56
चरम	253	81	चामर	182	32		30	51
चरमक्षमाभूत्	78	2	चामीकर	221	95		295	105
चराचर }	251	74	चाम्पेय	96	64	चित्रशिखण्डिज	28	25
चरिष्णु }				97	65	चित्रशिखण्डिन्	29	28
चरु	167	22	चार	178	13	चित्रा	102	88
चर्चरी	346	10	चारटी	117	146		120	157
चर्चा	39	2	चारण	227	12	चिन्ता	54	29
	159	122	चारु	247	52	चिपिटक	210	47
चर्मकसा	117	144	चार्विक्य	159	122	चिबुक	153	99
चर्मकार	226	7	चालनी	205	26	चिरक्रिय	239	17
चर्मन्	172	46	चाष	127	16	चिरण्टी	135	9
	194	61	चिकित्सक	146	57	चिरंतन	252	77
चर्मप्रभेदिका	233	35	चिकित्सा	144	50	चिरसूता	216	71
चर्मप्रसेविका	232	33	चिकुर	154	95	चिररात्राय }	337	1
चर्मिन्	92	46		245	46	चिरस्य }		
	190	72	चिक्रण	210	46	चिराय }		
चर्या	170	35	चिक्रस	354	35	चिरिबिल्व	92	48
चर्वित	259	111	चिञ्चा	91	44	चिलिचिम	64	18
चर्षणी	135	10	चित्	38	1	चिह्न	128	22
चल	252	75		337	3		147	60
चलदल	84	20	चिता }	199	119	चिह्न	26	17
चलनं }	252	75	चिति }			चीन	126	9
चलाचल }			चित	38	31	चीर	353	31
चलित	195	7	चित्तविभ्रम	54	26	चीरी }	130	29
	254	87	चित्तसमुन्नति	53	22	चीरका }		
चविका }	105	98	चित्ताभोग	39	2	चीवर }	353	31
चव्य }			चित्या	199	119	चुक	116	141
चषक	235	43	चित्र	42	17		207	35
चषाल	166	18		52	19		349	20

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
चुक्रिका	119	141	छत्र	182	33	जगती	71	6
चुल्ल	147	90	छत्रा	107	105		286	71
चुल्लि	206	29		123	167	जगत्प्राण	19	62
चुचुक	150	77		208	37	जगर	188	65
चुडा	130	32	छत्राकी	109	115	जगल	234	42
चूडा	130	32	छद्	83	14	जग्ध	259	111
	154	97		131	37	जग्धि	212	55
चूडामणि	155	102	छदन	83	14	जघन	150	74
चूडाल	121	160	छदिस	76	14	जघनेफला	96	62
चूत	88	33	छन्दन्	54	30	जघन्य	253	81
चूर्ण	161	134	छन्द	264	20		308	160
	196	100		290	88	जघन्यज	143	43
चूर्णकुन्तल	154	96	छन्दस्	167	22		225	1
चूर्णि	346	9		328	233	जङ्गम	251	74
चूलिका	183	39	छन्न	180	23	जङ्गमेतर	251	74
चेटक	228	17		256	98	जङ्गा	149	72
चेत्	339	12	छल	197	110	जङ्गाकारिका	}	190 74
चेतकी	95	60	छवि	26	18	जङ्गाल		
चेतन	34	30		31	35	जटा	82	11
चेतना	38	1	छाग				114	134
चेतस्	38	31	छागी	217	76		154	97
चेल	157	115	छात	143	44	जटिन्	88	32
	320	203		251	104	जटिला	114	134
चैल	75	7	छात्र	165	11	जठर	150	77
चैत्र			छादित	256	98		316	190
चैत्रिक }	34	15	छान्दस	163	6	जड	27	20
चैत्ररथ	21	70	छाया	307	158		244	38
चोच	115	135	छित	251	104	जडुल	144	49
	353	30	छिद्र	51	2	जतु	159	125
चोरपुष्पी	113	127	छिद्रित	257	100	जतुक	208	40
चोल	158	118	छिन्न	297	104	जतुका	129	27
चौर	230	25	छिन्नरहा	101	83	जतुकृत् }	}	119 154
चौरिका }	231	26	छुरिका	194	93	जतूका		
चोथे }			छेक	133	44	जत्रु	150	78
च्युत	251	104	छेदन	261	7	जनक	139	28
छगलक	217	76	जगत	71	6	जन्गम	229	20
छगलाण्डी	115	137		288	80	जनता	268	42

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
जनन	38	30		198	111	जागरितु }	242	32
	162	1	जयन्त	15	46	जागरूक }		
जननी	119	154	जयन्ती }	97	66	जागर्या	264	19
	140	29	जया }			जाङ्गुलिक	59	13
जनपद	71	8	जय्य	190	75	जाङ्घिक	190	74
जनयित्री	140	29	जरण	207	36	जात	38	31
जनश्रुति	44	7	जरत्	142	42	जातरूप	221	95
जनादन	8	19	जरद्व	213	61	जातवेदस्	17	53
जनाश्रय	75	9	जरा	142	41	जातापत्या	137	16
जनि	38	30	जरायु	142	38	जाति	38	31
जनी	119	154	जरायुज	246	50		49	13
	135	9	जल	61	3		285	68
जनुस् }			जलजन्तु	64	20	जातीकोश }	161	132
जन्तु }	38	30	जलधर	24	7	जातीफल }		
जन्तुफल	85	22	जलनिधि	61	2	जातु	338	4
जन्मन्	38	30	जलनिर्गम	62	7	जातोक्ष	213	61
जन्मिन्	38	30	जलनीली	68	38	जानु	149	72
जन्य	175	58	जलप्राय	72	10	जामातृ	140	32
	196	105	जलमुच्	24	8	जामि	304	142
	308	159	जलव्याल	58	5	जाम्बव	83	19
जन्यु	36	30	जलशुक्ति	65	23	जाम्बूनद	221	95
जप	173	47	जलाधार	65	25	जायक	159	125
	263	12	जलाशय	65	25	जाया	134	6
जपन	263	12		122	165	जायाजीव	227	12
जपा	99	76	जलोच्छ्वास	62	10	जायापती	142	38
जम्पती	142	38	जलौकस् }	65	22	जायु	144	50
जम्बाल	62	9	जलौका }			जार	141	35
जम्बीर	85	24	जल्पाक	243	36	जाल	64	16
	100	80	जल्पित	258	108	जालक	319	201
जम्बु	84	19	जव	20	64	जालिक	83	16
जम्बुक	125	5		190	74	जालिक	228	14
	269	3	जवन	185	46	जाली	110	118
जम्बू	84	19		180	74	जाल्म	228	16
जम्भ	85	24		268	39	जावाल	239	17
जम्भमेदिन्	14	34	जवानिका	158	120	जिघत्सु	227	11
जम्बल }	85	24	जहुतनया	66	31	जिङ्गी	240	20
जम्मीर }			जागरा	264	19	जित्वर	103	91
जय	97	67					191	74

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
जिन	6	13	जेतृ	190	75	झटिति	337	2
जिष्णु	14	42		190	78	झटामला	113	127
	191	78	जेमन	212	56	झर	79	5
जिह्वा	251	71	जेय }	190	75	झर्झर	49	8
	303	141	जैत्र }			झलरी	346	10
जिह्वाग	58	8	जैवानृक	25	15	झष	64	17
जिह्वा	153	91		237	6	झषा	110	117
जीन	142	42		271	11	झाटल	90	40
जीमूत	24	8	जोङ्गक	160	126	झाटलि	355	38
	98	69	जोषम्	334	251	झावुक	90	40
जीरक	207	36	ज्ञ	163	5	झिण्टी	99	75
जीर्ण	142	42	ज्ञपित }	256	98	झिल्लिका	130	29
जीर्णवस्त्र	157	115	ज्ञप्त }			उङ्क	233	34
जीव	28	25	ज्ञप्ति	38	1		354	33
	199	121	ज्ञातसिद्धान्त	198	15		131	36
जीवक	91	44	ज्ञाति	141	34	टिट्ठिभ	345	7
	112	143	ज्ञातृ	242	30	टीका	263	14
जीवञ्जीव	131	36	ज्ञातेय	141	35	डमर	49	8
	200	1	ज्ञान	39	6	डमरु	130	58
जीवन	61	3	ज्ञानिन्	179	14	डयन	96	61
जीवनी }	116	142	ज्या	70	2	डहु	49	7
जीवनीया }			ज्याघातवारण	193	86	डिण्डिम	263	14
जीवनौषध	199	121	ज्यानि	192	85	डिम्ब	132	39
जीवन्तिका	101	82	ज्यायस्	262	9	डिम्भा	142	41
	101	83		143	43	डुण्डुभ	58	5
जीवन्ती }	116	142	ज्येष्ठ	329	236	डका	49	6
जीवा }			ज्यैष्ठ	279	41	तक	212	53
जीवातु	199	121	ज्योतिरिङ्गण	35	16	तक्षक	270	4
जीवान्तक	228	14	ज्योतिष्मती	130	29	तक्षन्	227	9
जीविका	199	1	ज्योतिस्	119	150	तट	62	7
जीवितकाल	198	121	ज्योत्स्ना	328	230	तटिनी	66	30
जुगुप्सा	45	13	ज्यौतिषिक	26	17	तडाग	66	28
जुङ्ग	115	138	ज्यौत्स्नी	179	14	तडित्	24	10
जुहू	168	25		32	5	तडित्वत्	24	7
जूति }			ज्वर	110	118	तण्डक	354	33
जूति }	268	39	ज्वलन	146	56	तण्डुल	107	107
जृम्भ }			ज्वाल	17	53	तण्डुलीय	115	136
जृम्भण }	56	36		18	57			



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
तत	48	4	तपनीय	221	94	तदुणी	135	8
	254	86	तपस्	34	15	तर्क	39	3
ततस्	337	3		328	232	तर्कविद्या	43	5
तत्काल	182	30	तपस्य	34	15	तर्कारी	97	66
तत्त्व	50	9	तपस्विन्	172	42	तर्जनी	151	81
तत्पर	238	9	तपस्विनी	114	134	तर्णक	213	61
तथा	339	9	तप्त	257	103	तर्पण	166	14
तथागत	6	13	तप्त	29	27		212	56
तथ्य	47	24	तप्तस्	38	29		261	4
तद्	337	3		57	3		167	19
तदा	342	23		328	231	तर्मन्	54	28
तदात्व	182	30	तपस्विनी	32	4	तर्ष	212	55
तदानीम्	342	23	तभाल	97	68		192	85
तनय	139	27	तमालपत्र	159	123	तल	320	202
तनु	149	71	तमिल्ल	57	3		300	127
	249	61	तमिल्ला	32	5	तल्लिन	300	131
	550	66	तमी	32	4	तल्प	37	27
	297	113	तमोनुद्	291	89	तल्लज	256	99
तनुत्र	188	65	तमोपह	330	238	तष्ट	230	25
तनू	149	71	तरक्षु	124	1	तस्कर	50	10
तनूकृत	256	99	तरङ्ग	61	5	ताण्डव	354	34
तनूनपात्	12	53	तरङ्गिणी	66	30		139	28
तनूरुह	131	37	तरणि	30	31	तात	179	15
	155	99		62	10	तान्त्रिक	172	42
तन्तु	231	28		99	74	तापस	92	46
तन्त्र	315	185	तरपण्य	63	11	तापसतर	97	68
तन्त्रक	157	112	तरल	155	102	तापिच्छ	68	40
तन्त्रवाय	127	13		252	75	तामरस	113	127
	226	6	तरला	211	50	तामलकी	32	5
तन्त्रिका	101	83	तरस्	20	64	तामसी		
तन्द्	207	34		196	103	ताम्बूलवल्ली	}	111 120
तन्द्री	56	37	तरस	147	63	ताम्बूली		
	312	176	तरस्विन्	190	74	ताम्रक	222	97
तप	35	19		300	128	ताम्रकुट्टक	227	8
तपःकेशसह	172	42	तरि(री	62	10	ताम्रचूड	128	18
तपन	30	32	तर	80	5	तार	48	2
	60	1	तरण	142	42	तारकजित्	13	40



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
तारका }	27	22	तिरस्	336	256	तुण्ड	153	89
तारा }			तिरस्करिणी	158	120	तुण्डिकेरी	110	116
तारुण्य	142	40	तिरस्क्रिया	53	22		116	139
तार्क्ष्य	10	29	तिरीट	88	33	तुण्डिम }	147	61
	304	145		353	30	तुण्डिल }		
तार्क्ष्यशैल	223	102	तिरोधान	25	13	तुत्थरसाञ्जन	222	101
ताल	50	9	तिरोहित	198	113	तुत्था	104	95
	123	169	तिर्यञ्च	243	34		112	126
	151	85	तिलक	90	40	तुत्थाञ्जन	222	101
	223	103		144	49	तुन्तुम	203	17
तालपत्र	155	103		148	65	तुन्दिन् }		
तालपर्णी	111	123		159	123	तुन्दिम }	143	44
तालमलिका	110	119	तिलकालक	209	43	तुन्दिल }		
तालवृन्तक	162	140	तिलपर्णी	144	49	तुन्न	113	128
तालाङ्क	9	24	तिलपिञ्ज	161	132	तुन्नवान	226	6
ताली	113	127	तिलपेज }	204	16	तुमुल	197	108
	124	170	तिलित्स	58	5	तुम्बी	120	156
तालु	153	91	तित्व	201	7	तुरग }	184	44
तावत्	333	246	तित्व	88	33	तुरगम }		
तिक्त	40	9	तिष्य	28	23	तुरङ्गवदन	22	71
तिक्तक	120	155		305	147	तुरायण	260	2
तिक्तशाक	86	25	तिष्यफला	95	58	तुरासाह	14	44
तिग्म	31	36	तीक्ष्ण	31	36	तुरीय	159	123
तितउ	205	26		222	98	तुश्क	160	128
तितिक्षा	53	25		282	53	तुला	219	87
तितिधु	242	31	तीक्ष्णगन्धक	87	31	तुलाकोटि	156	109
तित्तिरि	131	36	तीर	62	7	तुल्य	233	37
तिथि	31	1	तीर्थ	290	86	तुल्यपान	212	55
तिनिश	86	26	तीव्र	21	67	तुवर	40	9
तिन्तिडी	91	44	तीव्रवेदना	60	3	तुवरिका	113	131
तिन्तिडीक	207	35	तु	331	242	तुष	95	59
तिन्दुक	90	39		338	5		204	22
तिन्दुकी	345	8	तुङ्ग	86	25	तुषार	26	19
तिमि	64	19		251	70		27	20
तिमिगिल	64	20	तुङ्गी	116	140	तुषित	5	10
तिमित	258	106	तुच्छ	248	56	तुहिन	27	19
तिमिर	57	3	तुणि	113	128	तूण	193	89

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
तूणी	193	90	तैलीनं	201	7	त्रिदशालय }	4	6
तूणीर	193	89	तैष	34	15	त्रिदिव }		
तूद्	91	42	तोक	139	28	त्रिदिवेश	4	7
तूण	20	65	ताक्म	203	16	त्रिपथगा	67	31
तूल	91	42	तोटक	353	30	त्रिपुटा	108	108
	224	106	तोत्र	184	42		112	126
तूलिका		33		202	12	त्रिपुरान्तक	11	33
तूवर	310	165	तोदन	202	12	त्रिफला	225	111
तूष्णीशील }			तोमर	194	94	त्रिमण्डी	108	109
तूष्णीक }	244	39	तोय	61	4	त्रियामा	32	4
तूष्णीकाम् }			तोयपिप्पली	108	111	त्रिलोचन	11	32
तूष्णीम् }	339	9	तोरण	77	16	त्रिवर्ग	175	58
तृण	123	168	तौर्यत्रिक	50	10		180	20
तृणद्रुम	124	170	त्यक्त	258	107	त्रिविक्रम	8	20
तृणधान्य	205	25	त्याग	169	29	त्रिविष्टप	4	6
तृणध्वज	121	161	त्रपा	53	24	त्रिवृत् }		
तृणराज	123	169	त्रपु	223	105	त्रिवृत्ता }	108	108
तृणशूल्य	98	70	त्रयी	43	3	त्रिसंध्य	32	3
तृण्या	123	168	त्रस	251	74	त्रिसीत्य	202	9
तृतीयाप्रकृति	142	39	त्रसर	265	24	त्रिस्रोतस्	67	32
तृप्त	259	103	त्रस्तु	241	26	त्रिहृल्य	202	9
तृप्ति	212	56	त्राण	258	106	त्रिहायणी	215	68
तृष्	54	27		262	8	त्रुटि	112	126
	212	55	त्रात	258	106		249	62
तृष्णक्	240	22	त्रायन्ती }				278	37
तृष्णा	282	51	त्रायमाणा }	119	151	त्रेता	167	20
तेजन	121	161	त्रास	52	21		286	69
तेजनक	121	162	त्रिक	150	76	त्रोटि	131	37
तेजनी	101	84	त्रिककुद्	78	2	त्र्यम्बक	11	33
तेजस्	147	62	त्रिकटु	225	111	त्र्यम्बकसख	21	68
	329	234	त्रिका	66	27	त्र्युषण	225	111
तेजित	255	91	त्रिकूट	78	2	त्वक्क्षीरी	224	109
तेम	266	29	त्रिखट्व }			त्वक्पत्र	115	135
तेमन	209	44	त्रिखट्वी }	325	41	त्वक्सार	121	161
तैजसावर्तिनी	232	33	त्रिगुणाकृत	202	9	त्व	253	83
तैत्तिर	133	44	त्रितक्ष }			त्वच्	83	12
तैलपणिक	162	131	त्रितक्षी }	355	41			
तैलपायिका	129	27	त्रिदश	4	7		147	62

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
वृत्ता	115	135	दन्तशठा	116	141	दविष्ट	250	69
वृत्तिसार	121	161	दन्तावल	182	35	दवीयस् }	153	61
वरा	265	26	दन्तिन् }	117	145	दशन	153	90
वरित	20	64	दन्तिका	58	8	दशनवासस्	6	14
	190	74	दन्तशूक	249	61	दशबल	143	43
वरितोदित	46	20	दध्र	180	22	दशमिन्	290	87
वष्ट	256	99	दम	261	3	दशमीस्थ	157	114
वष्टृ	227	9		261	3	दशा	325	216
	277	35	दमथ	256	98	दस्यु	178	11
त्विष	31	35	दमित	18	56			25
	326	225	दमुनस	142	38	दम्र	16	51
त्विषांपति	30	31	दम्पती	54	30	दहन	18	55
त्सरु	194	91	दम्भ	15	47	दाक्षायणी	27	22
दंश	130	28	दम्भोलि	213	62	दाक्षाय्य	128	22
दंशन	188	65	दम्य	52	18	दाडिम	97	95
दंशित	189	66	दया	239	15		356	42
दंशी	130	28	दयालु	52	21	दाडिमपुष्पक	93	49
दंष्ट्रिन्	124	2	दर	314	184	दाण्डपाता	345	6
दक्ष	229	19		346	9	दात	257	104
दक्षिण	237	8	दरत्	246	49	दात्यूह	128	22
दक्षिणस्थ	188	61	दरिद्र	79	6	दात्र	203	13
दक्षिणा	23	3	दरी	65	24	दान	169	29
दक्षिणाम्नि	167	19	दरु	118	147		180	21
दक्षिणारुस्	230	24	दरुञ्ज				183	38
दक्षिणार्ह }	237	5	दरुण }	149	59	दानव	6	12
दक्षिणीय }	230	24	दरुणरोगिन् }	9	25	दानवारि	5	6
दक्षिणैर्मन्	237	5	दर्पक	162	140	दानशौण्ड	237	6
दक्षिणीय	256	99	दर्पण	123	166	दान्त	172	42
दग्ध	211	49	दर्भ	207	34	दान्ति	261	3
दग्धका	30	32	दर्वि	58	8	दापित	244	40
दण्ड	180	22	दर्वीकर	33	8	दाम }	216	73
	279	42	दर्श	173	48	दामिनी }	7	18
दण्डधर	19	59		266	31	दामोदर	261	89
दण्डनीति	83	5	दर्शन	83	14	दायाद	134	6
दण्डविष्कम्भ	216	74	दल	321	206	दार		
दण्डाहत	212	53	दव					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
दधित्थ	85	21	दिवस	31	2	दुग्धिका	106	100
दधिफल }			दिवस्पति	14	42	दुर्द्धम	118	148
दधिसक्त्तु	210	48	दिवा	338	6	दुन्दुक	95	57
दनुज	6	12	दिवाकर	29	29	दुन्दुभि	49	6
दन्त	153	61	दिवाकीर्ति	227	10		302	135
दन्तधावन	93	50		229	20	दुरध्व	73	17
दन्तभाग	184	41	दिविषद्	4	8	दुरालभा	103	92
दन्तशठ	85	21	दिवौकस्	4	7	दुरित	36	23
	85	24	दिव्योपपादुक	246	50	दुरोदर	311	171
दारद	59	11	दिश	23	2	दुर्ग	179	18
दारित	257	101	दिश्य	23	3	दुर्गत	246	49
दारु	82	13	दिष्ट	31	1	दुर्गति	60	1
दारुण	52	4		37	28	दुर्गन्ध	41	12
दारुहरिद्रा	106	102		277	35	दुर्गसंचर	265	25
दारुहस्तक	207	34	दिष्टान्त	199	117	दुर्गा	13	37
दार्वाघाट	127	17	दिष्ट्या	339	10	दुर्जन	246	47
दार्विका	111	120	दीक्षित	164	8	दुर्दिन	25	12
दार्वा	106	102	दीदिवि	210	48	दुर्नामक	145	54
दाव	221	206	दीधिति	30	34	दुर्नामन्	65	25
दाविक	67	36	दीन	146	49	दुर्बल	143	44
दाश	63	15	दीप	162	138	दुर्मनस्	237	8
दाशपुर	114	132	दीपक	271	11	दुर्मुख	243	36
दास	228	17	दीप्ति	31	35	दुर्वर्ण	221	96
दासी	99	75	दीप्य	109	112	दुर्विध	246	49
दासीसभ	352	27	दीर्घ	250	69	दुर्हेद	178	10
दासेय }	228	17	दीर्घकोशिका	65	25	दुलि	65	24
दासेर }			दीर्घदर्शिन	163	6	दुश्च्यवन	14	44
द्विगम्बर	244	39	दीर्घपृष्ठ	58	8	दुष्कृत	36	23
द्विग्गज	23	5	दीर्घवृन्त	95	57	दुष्ट	341	19
द्विग्ध	193	86	दीर्घसूत्र	6	167	दुष्टपुत्र	113	129
	255	90	दीर्घिका	66	28	दुष्प्रधर्षिणी	109	114
दित	257	104	दुःख	60	3	दुहितृ	139	28
दितिसुत	6	12		350	23	दूत	179	16
दिधिषू	138	23	दुःशमम्	340	14	दूती	137	17
दिन	31	2	दुःस्पर्श	103	92	दूत्य	189	16
दिनान्त	32	3	दुस्पर्शा	105	94	दून	257	103
दिब्	4	6	दुकूल	157	113	दूर	250	69
	22	1	दुग्ध	211	51			

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
दूरदर्शिन्	163	6	देवयोनि	5	11	द्युतकारक	235	44
दूर्वा	121	158	देवर	140	32	द्युतकृत्	4	6
दूषिका	148	97	देवल	227	11	द्यौ	31	1
दूष्य	160	120	देवसभा	16	48	द्यौत	211	51
दूष्या	158	120	देवाजीविन्	222	11	द्रप्स	55	33
दृढ	21	67	देवी	59	13	द्रव	198	12
	252	76		101	84	द्रवन्ती	102	88
	280	45		114	133	द्रविण	196	103
दृढसंधि	252	76	देव	140	32		220	90
दृति	349	19	देश	71	8		282	52
दृब्ध	254	86	देशरूप	181	25		350	22
दृश्	153	93	देह	149	71	द्रव्य	220	90
	324	217	देहली	76	13		307	154
दृषद्		4	दैतेय	6	12	द्राक्	337	2
दृष्ट	182	31	दैत्य	28	26	द्राक्षा	108	108
दृष्टरजस्	135	8	दैत्यगुरु	111	123	द्राचिष्ट	259	113
दृष्टान्त	284	62	दैत्या	8	19	द्राविडक	115	135
दृष्टि	153	93	दैत्यारि	157	114	द्रु	80	5
	278	38	दैर्घ्य	37	28	द्रुक्लिम	94	54
देव	4	7	दैव	173	51	द्रुघण	194	92
	50	13		179	14	द्रुण	127	14
देवकीनन्दन	8	21	दैवज्ञ	138	20	द्रुणी	340	9
देवकुसुम	159	125	दैवज्ञा	5	9	द्रुत	20	64
देवखातक	66	27	दैवत	36	21		255	60
देवखातबिल	79	6		104	95		257	100
देवच्छन्द	156	105	दाला	186	24		337	2
देवजग्धक	123	167		163	5	द्रुम	337	5
देवतरु	16	50	दोषज्ञ	245	46	द्रुमामय	159	125
देवता	56	9	दोषैकदृक्	151	80	द्रुमोत्पल	95	90
दवताड	98	69	दोस्	54	27	द्रुवय	219	85
देवदारु	94	54	दोहद	138	21	द्रुहिण	7	17
देवद्यञ्च	233	34	दोहदवती	26	18	द्रोण	220	88
देवन	245	45	द्युति	31	35	द्रोणकाक	128	22
	298	117		30	31	द्रोणक्षीरा	216	72
देववल्लभ	86	25	द्युमणि	220	60	द्रोणहुवा	63	11
देवभूय	174	52	द्युम्म	235	45	द्रोणी		
देवमातृक	72	12	द्युत					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
	104	95	द्वयष्ट	222	97	धवला	215	67
द्रोहचिन्तन	39	4	धन	220	90	धवित्र	167	23
द्रोणिक	202	10	धनंजय	17	53	धातु	79	8
द्रन्द्	132	39	धनद	21	68		285	65
	323	212	धनहेरा	113	129	धातुकी	} 112	125
द्रयातिग	172	44	धनाधिप	21	68	धातुपुष्पिका		
द्वादशाङ्गुल	152	84	धनिन्	238	10	धातृ	7	17
द्वादशात्मन्	29	29	धनिष्ठा	28	23	धात्री	312	177
द्रापर	39	3	धनुर्धर	189	70	धाना	210	47
	309	163	धनुःपट	89	35	धानुष्क	189	70
द्वार् }	77	16	धनुष्मत्	189	70	धान्य	204	21
द्वार }			धनुष्	192	84	धान्यत्वच्	204	22
द्वारपाल	} 177	6	धन्य	236	3	धान्याक	208	38
द्राःस्थ			धन्वन्	71	5	धान्याम्बल	208	39
द्राःस्थितदर्शक				192	84	धामन्	299	124
द्विगुणाकृत	202	6	धन्वयास	103	92	धामार्गेव	103	89
द्विज	131	33	धन्विन्	189	70		110	118
	276	30	धमन	122	163	धाग्या	167	22
द्विजराज	25	15	धमनि	148	65	धारणा	181	27
द्विजा	111	120	धमनी	113	130	धारा	186	50
द्विजाति	163	4	धम्मिल	154	97	धाराधर	24	7
द्विजिह्व	301	133	धर	78	1	धारासंपात	25	12
द्वितीया	134	5	धरणि	} 70	2	धार्तराष्ट्र	129	25
द्विप	182	35	धरा			धार्मपत्तन	207	36
द्विपाद्य	181	28	धरित्री	} 100	78	धावनि	104	93
द्विरद	182	35	धर्तृर			धिकृ	331	240
द्विरेफ	130	30	धर्म	36	24	धिवकृत	244	39
द्विष्	78	11		43	3		256	94
द्विषत्	178	10		303	138	धिषण	28	25
द्विद्वयनी	215	68	धर्मचिन्ता	54	28	धिषणा	38	1
द्वीप	62	8	धर्मध्वजिन्	174	54	धिषण्य	307	155
द्वीपवती	66	30	धर्मराज्य	6	13	धी	38	1
द्वीपिन्	124	1		18	58	धीन्द्रिय	40	8
द्वेषण	178	10		277	31	धीमत्	163	6
द्वेष्य	245	45	धर्मसंहिता	43	6	धीमती	136	12
द्वैध	180	19	धव	141	35	धीर	163	5
द्वैप	186	54		321	206	धीवर	63	15
द्वैमातुर	13	38	धवल	41	13	धीशक्ति	265	25



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
धीसचिव	176	4		251	73	नडसंहति	}	123 168
धुनी	66	30		322	211	नड्या		
धुर्	187	56	ध्रुवा	110	116	नड्वत्	}	72 9
धुरंधर	}	214	ध्वज	167	25	नडवल		
धुरीण				196	101	नत		251 71
धुर्य				191	79	नतनासिक		143 45
धृत	258	7	ध्वजिनी	47	23	नदी		66 29
वपायित	}	257	ध्वनि	256	95	नदीमातृक		72 13
घुपित			ध्वनित	257	104	नदीसर्ज		92 45
धूमकेतु	283	58	ध्वस्त	128	21	नद्धी		232 31
धूमयोनि	24	8	ध्वाङ्क्ष	47	23	ननान्द		140 29
धूमल	41	16	ध्वान	57	3	ननु		333 248
धूम्या	268	43	ध्वान्त	339	11	ननुच		340 15
धूम्याट	127	17	न	109	115	नन्दक		10 28
धुन्न	41	16	नकुलेष्टा	157	115	नन्दन		15 45
धूर्जटि	11	33	नक्तक	338	6	नन्दिदृक्ष		113 128
धूर्त	100	78	नक्तम्	92	48	नन्द्यावर्त		76 10
	235	44	नक्तमाल	65	21	नपुंसक		142 39
	246	47	नक्र	27	22	नपत्री		140 29
धूर्वह	214	65	नक्षत्र	156	106	नभस्		22 1
धूलि	196	100	नक्षत्रमाला	25	15			35 16
धूसर	41	13	नक्षत्रेश	113	131	नभसंगम		328 232
धृति	287	74	नख	151	83	नभस्य		131 35
धृष्ट	}	241	नखर	151	83	नभस्वत्		35 17
धृष्णु			नग	273	19	नभस्वत्		20 63
धेनु	216	71	नगरी	74	1	नभस्		241 18
धेनुका	183	37	नगौकस्	131	34	नभसित	}	257 102
	272	15	नम	244	39	नभस्यित		
धेनुष्या	216	72	नम	234	42	नभस्कारी		116 142
धेनुक	213	60	नमह	135	8	नभस्या		169 34
धैवत	48	1	नमिका	95	57	नमुचिसूदन		14 43
धोरण	187	59	नट	227	12	नय		262 9
धोरितक	185	49	नटन	50	10	नयन		153 93
धौतकौशेय	157	13	नटी	113	130	नर		133 1
धौरेय	214	65	नड	122	163	नरक		60 1
धौम्य	123	167		354	33	नरवाहन		21 69
ध्रुव	27	21		72	9	नर्तक		50 11
	81	8	नडप्राय			नर्तकी		50 8



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
नर्तन	50	10		316	188	नारायण	7	18
नर्मदा	67	32	नागरङ्ग	90	38	नारायणी	106	101
नर्मन्	55	33	नागलोक	57	1	नारी	133	2
नलकूवर	21	70	नागवल्ली	111	120	नाल	68	42
नलद	122	165	नागसंभव	223	105	नाला	8	42
नलमीन	64	18	नागसुगन्धा	110	115		204	22
नलिन }			नागान्तक	10	29	नालिकेर	123	169
नलिनी }	68	39	नाट्य	50	10	नाविक	63	12
नली	113	130	नाडिका	207	34	नाव्य	62	10
नल्व	73	18	नाडिधम	227	8	नाश	199	118
नव	252	79	नाडी	148	65	नासत्य	16	51
नवदल	69	43		204	22	नासा	76	13
नवनीत	211	52		280	43	नासिका	153	89
नवमालिका	99	73	नाडीत्रण	145	54	नास्तिकता	39	4
नवसूतिका	216	71	नाथवत्	239	16	निःकृत	244	41
नवाम्बर	157	112	नाद	47	23	निःशलाक	180	23
नवीन	252	78	नादेयी	87	30	निःशेष	250	65
नवोद्धत	211	52		90	38	निःशोध्य	248	56
नव्य	252	78		97	66	निःश्रेयस	39	6
नष्ट	198	113		110	118	निःषमम्	340	14
नष्टचेष्टता	55	34	नाना	333	248	निःसरण	77	19
नष्टाग्नि	174	53		337	3	निःस्व	246	49
नस्तित }			नानारूप	250	94	निकट	250	67
नस्योत }	214	63	नान्दीकर			निकर	132	40
नहि	339	11	नान्दीवादिन् }	244	38	निकर्षण	77	19
नाक	4	6	नापित	227	10	निकष	232	32
	269	2	नाभि	187	57	निकषा	338	7
नाकु	73	14		302	136		341	19
नाकुली	109	115		346	9	निकषात्मज	19	60
नाग	75	4	नाम	334	251	निकाम	212	57
	182	35	नामधेय }			निकाय	133	43
	223	105	नामन् }	4	8	निकाय्य	75	5
	248	59	नाय	262	9	निकार	267	36
	274	21	नायक	238	11	निकारण	198	114
नागकेसर	97	65	नारक	60	1	निकुञ्जक	220	88
नागजिह्विका	224	108	नारद	16	48	निकुञ्ज	79	8
नागबला	110	117	नाराच	193	88	निकुम्भ	117	145
नागर	208	38	नाराची	232	32			

Vord	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
नेकुरम्ब	132	41		299	123	निरवग्रह	239	15
नेकृत	245	46	निधि	22	71	निरसन	266	31
नेकृति	54	30	निधुवन	175	57	निरस्त	46	21
नेकृष्ट	247	54	निध्यान	266	31		193	89
नेकेतन	74	4	निनद				244	40
नेकोचक	87	29	निनाद }	47	23	निराकरिष्णु	242	30
नेक्कण }			निन्दा	45	13	निराकृत	244	40
नेक्काण }	47	25	निप	206	32	निराकृति	174	54
नेखिल	250	65	निपठ }				266	31
नेगड	184	42	निपाठ }	266	29	निरामय	149	57
निगद }			निपान	66	26	निरिष	203	13
निगाद }	26	3	निपुण	236	4	निर्कृति	60	2
निगम	74	1	निबन्धन	49	7	निर्गुण्डा	98	69
	303	139	निबर्हण	198	114		98	71
निगार	267	37	निम	233	38	निर्ग्रन्थन	198	115
निगाल	185	49	निभृत	241	25	निर्घोष	47	25
निग्रह	263	13	निमय	218	80	निर्जर	4	7
निध	267	36	निमित्त	287	76	निर्जितेन्द्रियग्राम	172	43
निधस	212	56	निमेष	34	11	निर्झर	79	5
निध्न	239	16	निम्न	65	15	निर्णय	39	3
निचुल	96	61	निम्नगा	66	30	निर्णोजक	227	10
निचोल	158	116	निम्ब	96	63	निर्देश	181	26
निज	277	32	निम्बतरु	86	26	निर्धार्य	238	13
नितम्ब	150	74	नियति	37	28	निर्भर	20	66
नितम्बिनी	134	3	नियन्तृ	187	60	निर्मद	183	37
नितान्त	21	67	नियम	39	5	निर्मुक्त	58	6
नित्य	20	66		170	37	निर्माक	59	119
निदाघ	35	19		173	49	निर्याण	183	39
	54	34	निर्यातन	266	27	निर्यातन	298	120
निदान	37	28	नियामक	63	12	निर्युह	329	237
निदिग्ध	255	89	नियुत	350	24	निर्वेषण	169	30
निदिनिधिका	104	94	नियुद्ध	197	108	निर्वर्णन	266	31
निदेश	181	26	नियोज्य	228	17	निर्वहण	51	15
निद्रा	56	37	निर्	335	253	निर्वाण	39	6
निद्राण }			निरन्तर	250	66		256	96
निद्राळ }	24	3	निरय	60	1	निर्वात	256	96
निघ्न	199	118	निरगल	254	84	निर्वाद	45	13

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
निर्वापण	291	90	निष्क	271	14	नीच	228	16
निर्वासन	198	116	निष्कला	138	21	नीचैस्	340	17
निर्वृत्त	198	115	निष्कासित	244	39	नीड	132	38
निर्वेश	257	101	निष्कुट	78	1	नीडोद्भव	131	35
	234	39	निष्कुटि	112	125	नीध्र	76	14
	264	20	निष्कुह	82	13	नीप	91	42
	323	215	निष्क्रम	265	25	नीर	61	4
निर्व्यथन	57	2	निष्ठा	51	15	नील	41	14
निर्हार	264	17		279	41	नीलकण्ठ	130	31
निर्हारिन्	40	11	निष्ठान	209	44		279	40
निर्हाद	47	23	निष्ठीवन			नीलाङ्गु	127	14
निलय	75	5	निष्ठेवन	268	38	नीललोहित	11	33
निवह	132	40	निष्ठेव			नीला	129	27
निवात	289	84	निष्ठुर	46	20	नीलाम्बर	9	24
निवाप	169	31		252	76	नीलाम्बुजन्मन्	68	37
निवीत	157	113	निष्ठयूत	254	88	नीलिका	98	71
	173	50	निष्ठयति	268	38	नीलिका		
	254	88	निष्पात	236	4	नीली	104	95
निवृत्त	182	34	निष्पक्व	256	96	नीवाक	265	23
निवेश	32	4	निष्पन्न	257	101	नीवार	205	25
निशा	208	41	निष्पाव	265	24	नीवी	218	80
निशाख्या	75	5	निष्प्रभ	257	100		323	212
निशान्त	25	14	निष्प्रवाणि	157	112	नीवृत्	71	89
निशापति	255	91	निसर्ग	56	39	नीशार	158	118
निशित	33	6	निसृष्ट	255	89	नीहार	26	19
निशीथ	32	4	निस्तल	251	70	नु	333	248
निशीथिनी	39	3	निस्तरुण	198	115	नुति	44	11
निश्रय	77	18	निस्त्रिश	193	90	नुत्त		
निश्रेणि	193	89	निस्त्राव	211	49	नुत्त	254	88
निषङ्ग	189	70	निस्वन	47	23	नुत्त		
निषङ्गिन्	74	2	निस्वान	198	115	नूतन	252	78
निषद्या	62	9	निह्वन	65	22	नूल		
निषद्वर	78	3	निहाका	198	114	नूनम्	334	250
निषध	48	1	निहिंसन	228	16	नूपुर	156	109
निषाद	229	20	निहीन	45	17	नृ	133	1
	187	60	निह्व	322	208	नृत्त	50	10
निषादिन्	198	114	नीकाश	233	38	नृत्त	175	1

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
नृपलक्ष्मन्	182	33	न्याय्य	181	26	पञ्चशर	9	25
नृपसभ	352	27	न्यास	218	81	पञ्चशास्त्र	151	81
नृपासन	182	32	न्यङ्ग	349	17	पञ्चाङ्गुल	93	52
नृशंस	246	47	न्युब्ज	147	61	पञ्चास्य	124	1
नृसेन	355	40	न्यून	300	128	पञ्जर	353	31
नेतृ	238	11	पक्वण	78	20	पञ्जिका	345	7
नेत्र	153	93	पक्व	255	92	पट	158	116
	313	180		256	97	पटञ्जर	157	115
नेत्राम्बु	153	93	पक्ष	34	12	पटल	76	14
नेदिष्ट	250	69		131	37		319	201
नेपथ्य	155	99		154	98	पटलप्रान्त	76	14
नेमि	66	27		193	88	पटवासक	162	139
	86	26		325	220	पटह	49	6
	187	57	पक्षक	76	14		197	109
नैकभेद	253	83	पक्षति	31	1	पटु	120	155
नैगम	217	78		131	37		229	19
	303	140	पक्षद्वार	76	14		243	35
नैचिकी	215	67	पक्षभाग	184	41	पटुपर्णी	279	40
नैपाली	224	108	पक्षमूल	131	37	पटोल	115	138
नैमेय	218	80	पक्षान्त	33	7	पटोलिका	120	155
नैयप्रोध	83	18	पक्षिन्	131	33	पटोलिका	110	118
नैर्द्धत	19	60	पक्षिणी	32	5	पट्ट	349	17
	23	4	पक्ष्मन्	298	121	पट्टिका	90	41
नैष्किक	177	7	पङ्क	36	23	पट्टिन्	350	21
नैखिशिक	189	71		62	9	पट्टिश	220	88
नो	339	11		72	11	पण	234	39
नौ	62	10	पङ्किल	68	40		235	45
नौकादण्ड	63	13	पङ्कैरुह	80	4	पणव	50	8
नौतार्थ	62	10	पङ्क्ति	286	72	पणायित	259	110
न्यक्ष	329	225		144	48	पणित		
न्यग्रोध	88	32	पङ्गु	106	102	पणितव्य	218	82
	293	96	पचंपचा	262	8	पण्ड	142	39
न्यग्रोधी	102	88	पचा	133	1	पण्डित	163	5
न्यङ्कु	126	10	पञ्जजन	199	117	पण्य	218	82
न्यच्	251	71	पञ्चता	33	7	पण्यवार्थिका	74	5
न्यस्त	255	89	पञ्चदशी	48	1	पण्या	119	150
न्याद	212	56	पञ्चम	43	5	पण्याजीव	217	7
न्याय	181	25	पञ्चलक्षण					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पतग	131	34	पत्तोर्ण	95	57	पयस्	61	3
पतङ्ग	130	29		157	113		211	51
	273	20	पथिक	179	17		328	233
पताङ्गिका	130	28	पथिन्	73	16	पयस्य	211	51
प्रतत्	131	34	पथ्या	95	59	पयोधर	310	163
पतत्र	131	37	पद्	149	71	पर	178	11
पतत्रिन्	131	34	पद्	292	93		316	191
पतद्ग्रह	162	139	पद्ग	189	67	परजात	229	18
	350	21	पदवी	73	15	परतन्त्र	239	16
पतयालु	241	27	पदाजि }	189	67	परपिण्डाद	240	20
पताका	196	101	पदाति }			परभृत	128	21
पताकिन्	190	72	पदिक }	189	68	परभृत	128	20
पति	141	35	पद्म			परमम्	339	12
	238	10	पद्मति	73	15	परमान्न	168	24
पतिवरा	135	7	पद्म	22	71	परमेष्ठिन्	7	16
पतिवली	136	12		68	40	परंपराक	168	26
पतिव्रता	134	6	पद्मक	183	40	परवत्	239	16
पत्तन	74	1	पद्मचारिणी	117	146	परशु }	194	93
पत्ति	189	67	पद्मनाभ	8	20	परश्वध }		
	191	81	पद्मपत्र	117	146	परश्वस्	342	22
	286	72	पद्मराग	221	92	परःशत	249	64
पतिसंहति	189	68	पद्मा	10	27	पराक्रम	196	104
पत्नी	134	5		103	90		303	138
पत्र	83	14		117	146	पराग	83	17
	137	37		66	28		274	21
	187	59	पद्माकर	118	148	पराङ्मुख	243	33
	313	179	पद्माट	10	27	पराचित	160	18
पत्रपरशु	232	33	पद्मालय	183	36	पराचीन	243	33
पत्रपादया	155	103	पद्मिन्	68	39	पराजय }	139	113
पत्ररथ	131	34	पद्मिनी	353	31	पराजित }		
पत्रलेखा	159	122	पद्म	73	15	पराधीन	239	16
पत्राङ्ग	161	132	पद्मा	96	61	परान्न	240	20
	225	111	पनस			पराभूत	198	113
पत्राङ्गुलि	159	122	पनायित }	259	110	परारि		21
पत्रिन्	127	15	पनित }			परार्थ	248	58
	131	34	पन्न	257	104	परासन	198	114
	193	88	पन्नग	58	8			
	295	106	पन्नगाशन	10	29	परासु	199	118

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
परस्कन्दिन्	230	25	परिभाषण	45	14	पक्त्	341	20
परिकर	310	165	परिभूत	258	107	पक्ष	46	20
परिकर्मन्	159	121	परिमल	40	10	पक्ष	122	162
परिक्रम	204	16		263	13	परेत	199	118
परिक्रिया	264	20	परिरम्भ	266	30	परेतराज	18	58
परिक्षिप्त	254	88	परिवर्जन	198	115	परेद्यवि	341	21
परिखा	66	29	परिवादिनी	48	4	परेष्टुका	215	70
परिग्रह	330	237	परिवापित	254	86	परोधित	229	18
परिघ	194	92	परिवित्ति	175	56	परोष्णी	129	27
	275	27	परिवृद्ध	238	11	पर्कटी	88	32
परिघातन	194	92	परिवेतु	175	56	पर्जनी	106	102
परिचय	265	23	परिवेष	30	33	पर्जन्य	305	146
परिचर	188	63	परिव्याध	87	30	पर्ण	83	14
परिचर्या	170	35		96	61		47	29
परिचाय्य	167	20	परिव्राज	171	41		350	22
परिचारक	228	17	परिषद्	166	15	पर्णशाला	75	6
परिणत	256	97	परिष्कार	155	101	पर्णास	100	80
परिणय	175	57	परिष्कृत	155	100	पर्यङ्क	162	138
परिणाम	263	15	परिष्वङ्ग	266	30	पर्यटन	170	35
परिणाय	235	46	परिसर	73	15	पर्यन्तभू	73	15
परिणाह	157	114	परिसर्प	264	20	पर्यय	170	37
परितस्	340	13	परिसर्या	265	21		267	33
परित्राण	261	5	परिस्कन्द	229	11	पर्यवस्था	265	21
परिदान	218	80	परिस्तोम	184	43	पर्याप्त	212	57
परिदेवन	45	16	परिस्पन्द	161	37	पर्याप्ति	261	5
परिधान	151	117	परिस्तुत्	234	39	पर्याय	170	37
परिधि	30	33	परिस्तुता	234	40		305	147
	293	97	परीक्षक	237	7	पर्युदञ्चन	200	3
परिधिस्थ	188	63	परीभाव	53	22	पर्यषणा	169	32
परिपण	218	80	परीवर्त	218	80	पर्वत	78	1
परिपन्थिन्	178	11	परीवाद	45	13	पर्वन्	33	7
परिपाटी	170	36	परीवाप	300	129		122	162
परिपूर्णता	161	137	परीवार	311	170		298	121
परिपेलव	114	132	परीवाह	62	10	पर्शुका	149	69
परिप्लव	252	75	परीष्टि	169	32	पल	219	86
परिवर्ह	330	230	परीसार	265	21		320	202
परिभव	53	22	परीहस	55	33	पलगण्ड	226	6



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पलंकषा	105	99	पाकल	112	126	पात्रीव	354	35
पलल	147	63	पाकशासन	14	41	पाथस्	61	4
पलाण्डु	118	148	पाकशासनि	15	46	पाद्	79	7
पलाल	204	22	पाकस्थान	205	27		149	71
पलाश	83	14	पाक्य	209	42		220	89
	87	29	पाञ्चजन्य	10	28		291	89
	120	155	पाञ्चालिका	231	29	पादकटक	157	110
पलाशिन्	80	5	पाद्	338	7	पादग्रहण	171	41
पलिकनी	136	12	पाटच्चर	230	25	पादप	80	5
पलित	142	41	पाटल	41	15	पादबन्धन	213	58
पल्यङ्क	162	138		203	15	पादस्फोट	145	52
पल्लव	83	14	पाटला	94	55	पादाग्र	149	71
पल्वल	66	28	पाटलि	90	40	पदाङ्गद	156	109
पव	265	24		94	55	पादात	189	68
पवन	20	63	पाठ	166	14	पादातिक	189	67
	265	24		266	29	पादुका	232	30
पवनाशन	58	8	पाठा	102	85	पाद्	232	31
पवमान	20	63	पाठिन्	100	80	पादकृत	226	7
पवि	15	47	पाठीन्	64	18	पाद्य	169	33
पवित्र	123	166	पाणि	151	81	पानगोष्ठिका	} 235	43
	172	45	पाणिगृहीती	134	5	पानपात्र		
	248	55	पाणिघ	228	13	पानभाजन	206	32
पवित्रक	64	16	पाणिपीडन	175	57	पानमदस्थान	234	41
पशुपति	11	30	पाणिवाद	228	13	पानीय	61	4
पशुप्रेरण	268	39	पाण्डर	41	12	पानीयशालिका	75	7
पशुरज्जु	216	73	पाण्डु	41	13	पान्थ	179	17
पश्चात्	232	243	पाण्डुकम्बलिन्	186	55	पाप	36	23
पश्चात्ताप	54	26	पाण्डुर	41	13		246	47
पश्चिम	253	81	पातक	354	33	पापचेली	102	85
पश्चिमा	23	3	पाताल	57	1	पाप्मन्	36	23
पश्चिमोत्तर	71	7		320	202	पामन्	145	53
पष्ठवाह	214	63	पातुक	241	27	पामन	146	58
पस्त्य	75	5	पात्र	62	8	पामर	228	16
पांशु	196	100		164	24	पामा	145	53
पांशुला	136	11		207	33	पायस	160	128
पाक	132	39		313	179	पायु	150	73
	262	8	पात्री	356	42	पाय्य	219	85



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पार	62	8	पालाश	41	14		232	30
पारत	222	99	पालि	194	94	पिठर	206	31
पारंपर्योपदेश	165	12		318	197		316	188
पारश्व	322	210	पालिन्दी	108	109	पिण्ड	183	37
पारश्वधिक	189	71	पाह्व	345	5		222	98
पारसीक	185	46	पावक	17	54		223	104
पारस्रैण्य	139	24	पाश	154	98		349	18
पारायण	260	2	पाशक	235	45	पिण्डक	160	128
पारावत	127	15	पाशिन्	19	61	पिण्डिका	187	57
पारावताङ्घ्रि	119	150	पाशुपत	101	82	पिण्डीतक	94	53
पारावार	61	1	पाशुपाल्य	200	2	पिण्याक	270	9
	354	35	पाश्या	268	43		353	32
पाराशरिन्	171	41	पाश्चात्य	253	81	पितामह	7	16
पारिकाङ्क्षिन्	172	42	पाषण्ड	172	45		140	33
पारिचातक	16	50	पाषाण	78	4	पितृ	139	28
	86	26	पाषाणदारक	233	34		141	37
पारितथ्या	155	103	पिक	128	20	पितृदान	169	31
पारिष्ठव	252	75	पिङ्क	41	16	पितृपति	18	58
पारिभद्र	86	26	पिङ्गल	30	32		23	4
				41	16	पितृपितृ	140	33
पारिभद्रक	94	53		150	77	पितृप्रसू	32	3
पारिभव्य	112	126	पिचण्ड	349	18	पितृवन	199	120
पारियात्रिक	74	3		143	44	पितृव्य	140	31
पारिषद	12	35	पिचण्डिल	225	106	पितृसंनिभ	238	13
पारिहार्य	156	107	पिचु	96	63	पित्त	147	62
पारी	346	10	पिचुमर्द	90	40	पित्र्य	173	51
पारुष्य	45	14	पिचुल	223	105	पित्सन्	131	35
पार्थिव	175	1	पिच्वट	130	32	पिधान	25	13
पार्वती	13	37	पिच्छ	92	47	पिनद्ध	189	66
पार्वतीनन्दन	13	39	पिच्छा	346	9	पिनाक	12	35
पार्श्व	151	79		210	46		271	14
	268	41	पिच्छिल	92	47	पिनाकिन्	11	31
पार्श्वभाग	184	41	पिच्छिला	90	63	पिपासा	212	55
पार्श्वस्थि	149	69		199	117	पिपीलिका	345	8
पार्णि	149	72	पिञ्ज	223	103	पिप्पल	84	20
पार्णिग्राह	178	10	पिञ्जर	196	100	पिप्पली	105	97
पालघ्न	123	167	पिञ्जल	145	53	पिप्पलीमूल	225	110
पालङ्की	111	122	पिटक					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पिण्डु	144	49	पीवरस्तनी	216	71	पुर	70	1
पियाल	89	35	पुंश्चली	135	10	पुर	70	1
पिङ्ग	147	60	पुंस्	133	1		88	34
पिशङ्ग	41	16	पुक्कस	229	20		314	183
पिशाच	5	11	पुङ्ग	349	17	पुरःसर	190	73
पिशित	147	63	पुङ्गव	248	59	पुरतस्	338	8
पिशुन	159	124	पुच्छ	186	51	पुरद्वार	77	16
	246	47	पुञ्ज	133	43	पुरंदर	14	20
	300	127	पुटभेद	62		पुरंध्री	134	6
पिशुना	114	133	पुटभेदन	74	1	पुरस्	338	8
पिष्टक	210	48	पुटी	356	42	पुरस्कृत	289	84
पिष्टपचन	206	32	पुण्डरीक	23	5	पुरस्तात्	333	246
पिघात	162	139		68	41	पुरा	335	253
पीठ	162	138		271	11	पुराण	43	5
पीडन	198	111	पुण्डरीकाक्ष	8	19		252	77
पीडा	60	3	पुण्डर्य	113	128	पुरातन	252	77
पीत	41	14	पुण्ड्र	122	164	पुरावृत्त .	43	4
पीतदाह	94	54	पुण्ड्रक	98	72	पुरी	74	1
पीतद्रु	95	60	पुण्य	36	24	पुरीतत्	148	67
	106	102		309	160	पुरीष	149	68
पीतन	86	27	पुण्यक	170	37	पुद्	249	63
	159	124	पुण्यजन	19	60	पुद्ग	38	29
	223	103	पुण्यजनेश्वर	21	69		86	25
पीतसालक	91	44	पुण्यभूमि	71	8		133	1
पीता	208	41	पुण्यवत्	236	3		324	218
पीताम्बर	8	19	पुत्तिका	130	28	पुरुषोत्तम	8	21
पीन	249	61	पुत्र	139	27	पुरुह	249	63
पीनस	145	51		141	37	पुरुहूत	14	41
पीनोद्गी	216	71	पुत्रिका	231	29	पुरोग		
पीयूष	16	48	पुद्गल	349	20	पुरोगम		
	212	54	पुनःपुनर्	337	1	पुरोगामिन्	190	73
पीलु	86	28	पुनर	335	255	पुरोडाश	350	21
	317	193		340	16	पुरोधस्	176	5
पीलुपर्णी	101	84	पुनर्नवा	118	149	पुरोभागिन्	245	46
	116	39	पुनर्भव	151	83	पुरोहित	176	5
पीवन् }	249	61	पुनर्भू	138	23	पुलाक	270	5
पीवर }			पुन्नाग	86	25	पुलिन	62	9

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पुलिन्द	229	21	पूतिक	92	48	पृथुक	249	60
पुलोमजा	15	45	पूतिकरज				132	39
पुषित	256	97	पूतिकाष्ठ	94	54		210	47
पुष्कर	22	1	पूतिगन्धि	41	12		269	3
	61	4	पूतिफली	105	96	पृथुरोमन्	64	17
	68	41	पूप	210	48	पृथुल	244	60
	117	146	पूय	354	35	पृथ्वी	70	3
	315	186	पूर	349	20		208	37
पुष्कराह	129	23	पूरणी	92	47		208	40
पुष्करिणी	66	27	पूरित	256	99	पृथ्वीका	112	125
पुष्कल	248	58	पूरुष	133	1	पृदाकु	58	6
पुष्ट	256	97	पूर्णकुम्भ	182	33	पृश्नि	144	48
पुष्प	83	17	पूर्णिमा	33	7	पृश्निपर्णी	104	93
	114	133	पूर्त	168	28	पृषत्	62	6
	134	21	पूर्व	250	66	पृषत	62	6
पुष्पक	21	70		253	81		126	10
	223	103		301	133	पृषत्क	193	87
पुष्पदन्त	23	5	पूर्वज	143	43	पृषदक्ष	19	62
पुष्पधन्वन्	9	26	पूर्वदेव	6	12	पृषदाज्य	168	24
पुष्पफल	85	21	पूर्वपूर्वत	78	2	पृष्ठ	150	78
पुष्परस	83	17	पूर्वा	23	3	पृष्ठवंशाधर	150	76
पुष्पलिह	130	30	पूर्वदुस्	341	21	पृष्ठास्थि	149	69
पुष्पवती	138	20	पूषन्	29	30	पृष्ठय	185	47
पुष्पवत्	33	10	पृक्ति	262	9		268	41
पुष्पसमय	35	18	पृच्छा	44	10	पेचक	127	15
पुष्प	28	23	पृतना	191	79		270	6
पुष्परथ	186	52		192	82	पेटक	232	30
पुस्त	231	29	पृथक्	337	3	पेटी	356	42
पूग	123	169	पृथक्पर्णी	104	93	पेलव	250	66
	273	20	पृथगात्पता	38	31	पेशल	229	19
पूजा	169	34		171	38	पेशीकोश	132	38
पूजित	256	98		228	16	पैठर	210	45
पूज्य	237	5	पृथग्जन	295	105	पैतृष्वसेय	139	25
	306	150		256	94	पैतृष्वस्त्रीय	36	21
पूत	172	45	पृथग्विध	70	3	पोगण्ड	143	46
	205	23	पृथिवी	208	37	पोटगल	122	163
	248	55	पृथु	208	40	पोटा	137	15
पूतना	95	59						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पोत	133	39	प्रगण्ड	151	80	प्रणिहित	255	87
	284	60	प्रनतजानुक	144	47	प्रणीत	167	20
पोतवणिज }	63	12	प्रगल्भ	241	25		210	45
पोतवाह }			प्रगाढ	280	44	प्रणुत	259	110
पोताधान	64	19	प्रगुण	251	72	प्रणेश	241	25
पोत्र	313	180	प्रगे	341	19	प्रतन	252	77
पोत्रिन्	124	2	प्रग्रह	199	120	प्रतल	152	84
पोतव	219	85		330	237		152	85
पोत्री	140	29	प्रग्राह	330	237	प्रताप	180	20
पौर	123	167	प्रग्रीव	354	35	प्रतापस	101	81
पौरस्त्य	253	81	प्रघण }	76	12	प्रति	332	245
पौरुष	152	87	प्रवाण }			प्रतिकर्मन्	155	99
पौरोगव	205	27	प्रचक्र	195	97	प्रतिकूल	254	84
पौर्णमास	173	48	प्रचलायित	242	32	प्रतिकृति	233	36
पौर्णमासी	33	7	प्रचुर	249	63	प्रतिकृष्ट	247	54
पौलस्त्य	21	69	प्रचेतस्	19	61	प्रतिक्षिप्त	244	42
पौलि	210	47	प्रचोदनी	104	94	प्रतिग्रह	191	80
पौष	34	15	प्रच्छदपट	151	116	प्रतिग्राह	162	139
पौष्यक	223	103	प्रच्छन्न	76	14	प्रतिघा	54	26
प्याट्	338	77	प्रच्छर्दिक	145	55	प्रतिघातन	198	116
प्रकाण्ड	37	27	प्रजन	265	25	प्रतिच्छाया	233	36
	82	10	प्रजविन्	190	74	प्रतिजागर	266	28
प्रकाम	212	57	प्रजा	277	32	प्रतिज्ञात	258	109
प्रकार	309	162	प्रजाता	137	16	प्रतिज्ञान	39	5
प्रकाश	31	35	प्रजापति	7	17	प्रतिदान	218	81
	324	218	प्रजावती	140	30	प्रतिध्वान	47	26
प्रकीर्णक	182	32	प्रज्ञा	38	1	प्रतिनिधि	233	36
प्रकीर्य	92	48		136	12	प्रतिपद्	31	1
प्रकृति	38	29	प्रज्ञान	299	122		38	1
	56	38	प्रभु	144	47	प्रतिपन्न	268	108
	179	18	प्रडीन	132	38	प्रतिपादन	169	29
	286	73	प्रणय	265	25	प्रतिबद्ध	244	41
				306	151	प्रतिबन्ध	266	27
प्रकोष्ठ	151	80		43	4	प्रतिबिम्ब	233	36
प्रक्रम	265	26	प्रणव	44	11	प्रतिभय	52	21
प्रक्रिया	182	32	प्रणाद	67	36	प्रतिभान्वित	241	25
प्रक्षण }	47	25	प्रणाली	178	13	प्रतिभू	235	44
प्रक्ताण }			प्रणिधि	294	100	प्रतिभा	233	36
प्रक्षेडन	193	88						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
प्रतिमान	183	40	प्रत्यग्र	252	78	प्रपद	149	71
	233	36	प्रत्यन्त	71	7	प्रपा	75	7
प्रतिमुक्त	189	66	प्रत्यन्तपर्वत	79	7	प्रपात	79	4
प्रतियत्न	295	107	प्रत्यय	305	147	प्रपितामह	140	33
प्रतियातना	233	36	प्रत्ययित	178	13	प्रपुत्राड	118	148
प्रतिरोधिन्	230	25	प्रत्यर्थिन्	178	11	प्रपौण्डरीक	113	128
प्रतिवाक्य	44	10	प्रत्यवसित	259	111	प्रफुल्ल	81	7
प्रतिविषा	106	100	प्रत्याख्यात	244	40	प्रबन्धकल्पना	43	6
प्रतिशासन	267	34	प्रत्याख्यान	266	31	प्रबोधन	159	122
प्रतिदयाय	145	51	प्रत्यादिष्ट	244	40	प्रभञ्जन	20	63
प्रतिश्रय	306	153	प्रत्यादेश	266	31	प्रभव	322	210
प्रतिश्रव	39	5	प्रत्यालीढ	193	86	प्रभा	30	35
प्रतिश्रुत्	47	26	प्रत्यासार	191	80	प्रभाकर	29	29
प्रतिष्ठम्भ	266	27	प्रत्याहार	264	16	प्रभात	30	3
प्रतिसर	312	174	प्रत्युत्क्रम	265	26	प्रभाव	180	19
प्रतिसीरा	158	120	प्रत्युषस् }	31	2		180	20
प्रतिहत	244	41	प्रत्यूष }			प्रभिन्न	183	37
प्रतिहास	99	77	प्रत्यूह	264	19	प्रभु	238	11
प्रतीक	149	70	प्रथम	253	81	प्रभूत	249	63
प्रतीकार	198	112		304	144	प्रभ्रष्टक	161	135
प्रतीकाश	233	38		262	9	प्रमथ	12	35
प्रतीक्ष्य	237	5	प्रथा	238	9	प्रमथन	198	116
प्रतीची	23	3	प्रथित	310	164	प्रमथाधिप	11	31
प्रतीत	238	9	प्रदर	162	138	प्रसद	36	24
	289	82	प्रदीप	59	10	प्रसदक्त	80	3
प्रतीपदर्शिनी	133	2	प्रदीपन	181	28	प्रसदा	134	3
प्रतीर	62	7	प्रदेशन	151	81	प्रसनस्	237	7
प्रतीहार	77	16	प्रदेशिनी	33	6	प्रमा	262	10
	177	6	प्रशोष	9	25	प्रमाण	282	54
	311	170	प्रद्युम्न	198	112	प्रमाद	54	30
प्रतीहारी	311	170	प्रद्राव	196	105	प्रमापण	198	114
प्रतोली	74	3	प्रधन	38	29	प्रमिति	262	10
प्रत्न	252	77	प्रधान	176	5	प्रनीत	198	26
प्रत्यक्	342	23		248	57		199	119
प्रत्यक्पर्णी	103	89		299	122	प्रमीला	56	37
प्रत्यक्श्रेणी	102	88		187	57	प्रमुख	248	57
	117	145	प्रधि	276	28	प्रमुदित	257	103
प्रत्यक्ष	252	79	प्रपञ्च					

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
प्रमोद	36	24	प्रष्टौही	215	70	प्रस्ताव	265	24
प्रयत	172	45	प्रसन्न	63	14	प्रस्थ	79	5
प्रयस्त	210	45	प्रसन्नता	26	17		220	89
प्रयाम	265	23	प्रसन्ना	234	40		290	88
प्रयोगार्थ	265	26	प्रसभ	197	110	प्रस्थपुष्प	100	79
प्रलम्बघ्न	9	23	प्रसर	265	23	प्रस्थान	195	96
प्रलय	55	22		265	25	प्रस्फोटन	205	26
	55	34	प्रसरण	195	97	प्रस्त्रवण	79	5
प्रलाप	45	15	प्रसव	262	10	प्रस्त्राव	148	67
प्रवण	283	56		322	208	प्रहर	33	6
प्रवयस्	142	42	प्रसवबन्धन	83	15	प्रहरण	192	83
प्रवर्ह	248	57	प्रसव्य	254	84	प्रहस्त	152	84
प्रवह	294	18	प्रसह्य	339	10	प्रहि	66	26
प्रवहण	186	53	प्रसाद	26	17	प्रहेलिका	43	6
प्रवाहिका	43	6		291	91	प्रहृन्न	257	103
प्रवारण	261	3	प्रसाधन	155	99	प्रांशु	251	70
प्रवाल	49	7	प्रसाधनी	162	139	प्राकार	74	3
	221	93	प्रसाधित	155	100	प्राकृत	228	16
प्रवाह	264	18	प्रसारिणी	119	153	प्राग्दक्षिण	77	7
प्रवासन	198	114	प्रसित	238	9	प्राग्रहर }	248	58
प्रवाहिका	145	55	प्रसिति	263	14	प्राभ्य }		
प्रविख्याति	266	28	प्रसिद्ध	295	104	प्राग्बंश	166	16
प्रविदारण	197	145	प्रसू	140	29	प्राधार	262	10
प्रविश्लेष	295	20		327	229	प्राज्ञ	340	16
प्रवीण	236	4	प्रसूता	137	16		342	27
प्रवृत्ति	44	7	प्रसूति	262	10	प्राचिका	345	8
	264	18	प्रसूतिका	137	16	प्राची	23	3
प्रवृद्ध	252	77	प्रसूतिज	60	3	प्राचीन	74	3
	255	89	प्रसून	83	17	प्राचीना	102	85
प्रवेक	248	57		297	123	प्राचीनावति	173	50
प्रवेणी	154	98	प्रसूजनयितारौ	141	27	प्राच्य	71	8
	184	43	प्रसूत	255	89	प्राजन	202	12
प्रवेष्ट	151	80	प्रसूता	149	72	प्राजित्	187	60
प्रव्यक्त	253	82	प्रसूति	152	85	प्राज्ञ	163	5
प्रश्न	44	10	प्रसेव	205	26	प्राज्ञा }	136	12
प्रश्रित	241	25	प्रसेवक	49	7	प्राज्ञी }		
प्रष्ठ	190	73	प्रस्तर	78	4	प्राज्य	249	63
						प्राङ्विवाक	176	5



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
प्राण	20	63	प्राह्ण	32	3		114	132
	196	104	प्रिय	141	35		131	35
	198	121		247	53		229	20
	223	104	प्रियक	91	42	प्लवग	124	3
प्राणिन्	38	30		91	44		274	24
प्रातर्	341	20		94	56	प्लवङ्ग	124	3
प्रातिहारिक	227	11		126	9	प्लवङ्गम	302	137
प्राथमकल्पिक	165	11	प्रियङ्गु	94	56	प्लाक्ष	83	18
प्रादुस्	336	256		204	20	प्लीहन्	148	66
	339	13	प्रियता	54	27	प्लीहशत्रु	93	49
प्रादेश	151	83	प्रियंवद	243	36	प्लुत	185	49
प्रादेशन	169	30	प्रीणन	261	4	प्लुष्ट	256	99
प्राध्वन्	338	4	प्रीत	257	103	प्लोष	262	9
प्रान्तर	73	17	प्रीति	36	24	प्सात	259	111
प्राप्त	254	87	पुष्ट	286	99	फणा	59	9
	258	105	प्रेक्षा	38	1	फणिज्जक	100	97
प्राप्तपञ्चत्व	199	118		326	224	फणिन्	58	7
प्राप्तरूप	300	131	प्रेक्षा	186	54	फल	193	90
प्राप्ति	280	69	प्रेक्षित	254	87		319	201
प्राप्य	255	93	प्रेत	199	118		350	23
प्राभृत	181	28	प्रेता	60	2	फलक	194	91
प्राय	174	53	प्रेत्य	339	8	फलकपाणि	190	72
	306	153	प्रेमन्	54	27	फलत्रिक	225	111
प्रायस्	340	18	प्रेष्ट	259	112	फलपूर	100	97
प्रार्थित	256	98	प्रेष	325	210	फलवत्	81	7
प्रालम्ब	161	136	प्रेष्य	228	17	फलाध्यक्ष	92	46
प्रालम्बिका	156	104	प्रोक्षण	168	26	फलिन्	81	7
प्रालेय	26	19	प्रोक्षित			फलिन		
प्रावार	158	117	प्रोथ	186	50	फलिनी	94	56
प्रावृत	157	113	प्रोष्टपदा	28	23		115	137
प्रावृष्	35	19	प्रोष्टी	64	18	फली	94	56
प्रावृषायणी	102	87	प्रौढपद	35	17	फलेग्रहि	81	6
प्रास	194	34	प्रौढ	252	77	फलेग्रहा	94	55
प्रासङ्ग	187	58	प्लक्ष	88	32	फल्गु	96	62
प्रासङ्ग्य	214	64		91	44		248	56
प्रासाद	76	9	प्लक्ष	63	11	फाणित	209	43
प्रासिक	189	71		65	24	फाण्ट	256	95



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
फाल	157	111	बहिण् }	130	31	बहुगर्ह्यवान्	243	36
	203	13	बहिन् }	5	9	बहुपाद्	88	32
फाल्गुन }	34	15	बहिमुख	17	54	बहुप्रद	157	113
फाल्गुनिक }	81	8	बहिस्	111	122	बहुमूल्य	160	128
फुल	223	105	बलिष्ठ	9	24	बहुरूप	249	63
फेन	349	19	बल	191	79	बहुल	319	199
फेनिल	87	31		196	103	बहुला	112	125
	39	37		317	195		319	199
फेरव }	125	5	बलदेव }	350	22	बहुलीकृत	205	23
फेद }	212	56	बलभद्र }	9	23	बहुवारक	89	35
फेला	129	23	बलभद्रिका	119	151	बहुविध	250	94
बक	64	16	बलवत्	143	44	बहुसुता	106	101
बडिश	332	244		337	2	बहुसूति		70
बत	86	37	बलविन्यास	191	80	बाढ	21	67
बदर	110	116	बला	107	107	बाण	280	44
बदरा	119	151	बलाका	129	26		193	87
बदरी	89	37	बलात्कार	197	110	बादर	280	45
बधिर	144	48	बलाराति	14	43	बाधा	157	111
बद्ध	244	42	बलाहक	24	7	बान्धक	60	3
	256	95	बलि	166	14	बान्धकिनेय	139	26
बन्धकी	135	10		181	28	बान्धव	141	34
बन्धन	181	27		317	195	बार्हत	84	19
	263	14	बलिध्वंसिन्	8	21	बाल	142	42
बन्धनालय	199	120	बलिपुष्ट }	128	21	बालगर्भिणी	320	205
बन्धस्तम्भ	184	42	बलिमुज् }	57	1	बालतनय	215	70
बन्धु	141	34	बलिसद्वान्	213	59	बालतृण	93	50
बन्धुजीवन	99	73	बलीवर्द	205	27	बालमूषिका	123	168
बन्धुता	141	35	बल्लव	212	57	बाला	126	12
बन्धुर	251	70		216	71	बालिश		14
बन्धुल	139	26	बष्कयिणी	150	73	बालिश	246	48
बन्धुक	99	73	बस्ति	77	17	बालेय	217	77
बन्धुकपुष्प	91	44	बहिर्द्वार	259	112	बालेयशाक	103	90
बन्ध्य	81	7	बहिष्ठ	340	17	बाल्य	142	40
बभ्रु	311	170	बहिस्	249	63	बाष्प	300	130
बर्ह	130	32	बहु	239	17	बाष्पिका	280	40
	329	236	बहुकर			बाहु	151	80

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
भय	52	21	भागिनेय	140	32	भाष्य	353	31
भयंकर	52	20	भागीरथी	67	3	भास्	31	35
भयद्रुत	244	42	भाग्य	37	28	भास्कर	29	29
भयानक	51	17		307	155	भास्वत्	29	30
	52	20	भाजन	207	33	भिक्षा	26	6
भर	20	66	भाण्ड	203	33		326	225
भरण }				280	44	भिक्षु	163	3
भरण्य }	234	39	भाद्र	35	17		171	41
भरत	227	12	भाद्रपद }			भित्त	26	16
भरद्वाज	127	16	भाद्रपदा	28	23	भित्ति	74	4
भर्ग	11	33	भानु	30	31	भिदा	261	5
भर्तृ	141	35		30	34	भिदुर	15	47
	283	59	भामिनी	295	105	भिन्दिपाल	194	92
भर्तृदारक	50	12	भार	134	4	भिन्न	253	83
भर्तृदारिका	550	13	भारत	210	87		257	101
भर्त्सन	45	14	भारती	71	6	भिषज्	146	57
भर्मन्	221	94	भारती	42	1	भिस्सटा	211	49
	233	39	भारद्वाजी	110	117	भिस्सा	210	48
भल्ल	350	21	भारयष्टि	232	30	भी		
भल्लातकी	91	43	भारवाह }	228	15	भीति }	52	21
भल्लुक	124	3	भारिक }			भीम	11	34
भव	11	34	भार्गव	28	26		52	20
	321	207	भार्गवी	121	159	भीद	134	3
भवन	75	5	भार्गी	103	90		241	26
भवानी	13	37	भार्या	134	6	भीदक }		
भविक	37	26	भार्यापति	142	38	भीलुक }	241	26
भवितृ }			भाल्लुक	125	4	भीषण }		
भविष्णु }	242	29	भाव	50	12	भीष्म }	52	20
				53	21	भीष्मसू	67	31
भव्य	37	26		321	208	भुक्त	259	111
भषक	230	22	भावबोधक	53	21	भुक्तसमुज्झित	212	56
भस्त्रा	232	33	भावित	161	134	भुम्भ	251	72
भस्त्रगन्धिनी	111	121		210	46		255	91
भस्त्रगर्भा	96	63		258	105	भुज	151	80
भा	31	35	भायुक	37	26	भुजग }		
भाग	220	89	भाषा	42	1	भुजंग }	58	6
भागधेय	37	28	भाषित	42	1	भुजंगभुक्	109	31
	181	28		258	108	भुजंगम	58	6

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
भुजंगाक्षी	109	150	भूष्ण	242	29	भ्रम	39	4
भुजशिरस्	150	78	भूस्तृण	123	167		62	7
भुजान्तर	150	77	भृगु	79	4		262	9
भुजिष्य	228	17	भृङ्ग	115	135	भ्रमर	130	30
भुवन	61	3		127	17	भ्रमरक	154	96
	71	6		130	30	भ्रमि	262	9
भू	70	2	भृङ्गराज	119	152	भ्रष्ट	257	104
भूत	5	11	भृङ्गार	182	33	भ्राजिष्णु	155	101
	258	105	भृङ्गारी	130	29	भ्रातृ	141	36
	288	78	भृतक	228	15	भ्रातृज		
भूतकेश	225	111	भृति	233	38	भ्रातृजाया	140	30
भूतवेशी	98	71	भृतिभुज	228	15	भ्रातृभगिनी	141	36
भूतात्मन्	295	105	भृत्य	228	17	भ्रातृव्य	305	146
भूतावास	95	59	भृत्या	233	38	भ्रात्रीय	141	36
भूति	12	36	भृश	20	66	भ्रान्ति	39	4
	286	69	भृश्यव	210	47	भ्राष्ट्र	206	30
भूतिक	270	8	भेक	65	24	भ्रुकुंस	50	11
भूतेश	11	31	भेकी			भ्रुकुटि	56	37
भूदार	124	2	भेद	180	22	भ्रू	153	92
भूदेव	163	4	भेदित	257	101	भ्रुकुंस		99
भूनिम्ब	117	143	भेरी	49	6	भ्रुकुटि	56	37
भूप	175	1	भेषज	144	50	भ्रूण	142	39
भूपदी	98	70	भैक्ष	172	46		280	45
भृमृत्	284	61	भैरव	52	16	भ्रेष	180	24
भूमि	70	2	भैषज्य		50	भकर	64	20
भूमिजम्बुका	90	38	भोग	274	23	भकरध्वज	9	26
	110	118	भोगवती	286	70	भकरन्द	83	17
भूमिस्पृश	200	1	भोगिन्	58	8	भकुष्ठक	203	17
भूयस्	249	63	भोगिनी	134	5	भकूलक	117	144
भूयिष्ठ								
भूरि	249	63	भाजन	212	55	भक्षिका	129	17
	314	183	भोस्	338	7	भख	165	13
भूरिफेना	117	144	भौम	28	26	भगध	195	98
भूरिमाय	125	5	भौदिक	177	7	भधवन्	14	41
भूरुण्डी	98	70	भ्रंश	188	24	भब्भु	337	2
भूर्ज	92	46	भ्रकुंस	50	11	भङ्गल	37	25
भषा	155	101	भ्रकुटि	56	37	भङ्गल्यक	203	17
भूषित	155	100				भङ्गल्या	160	127

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
मन्त्रिका	37	27	मत्स्य	64	17	मधुरिका	107	105
मन्त्रजन्	82	12	मत्स्यण्डा	209	43	मधुरिपु	8	20
मन्त्र	162	138	मत्स्यपित्ता	102	86	मधुलिह	130	30
मन्त्ररी	82	13	मत्स्यवेधन	64	16	मधुवार	234	41
मन्त्रिष्ठा	103	91	मत्स्याक्षी	115	138	मधुव्रत	130	30
मन्त्रौर	156	109	मत्स्याधानी	64	16	मधुशिशु	87	31
मन्त्रु	247	52	मथित	212	53	मधुश्रेणी	101	84
मन्त्रुल			मथिन्	216	74	मधुशील	86	28
मन्त्रुषा	232	30	मद	183	38	मधुस्रवा	116	142
मट	75	8		263	12	मधूक	86	27
मड्डु	49	8		291	91	मधूच्छिष्ट	224	107
मणि	221	93	मदकल	183	36	मधूलक	86	28
मणिक	206	31	मदन	9	25	मधूलिका	101	84
मणिबन्ध	151	81	मदिरा	234	40	मध्य	151	79
मण्ड	211	49	मदिराग्रह	75	8		309	162
मण्डन	155	102	मदोत्कट	183	36	मध्यदेश	71	7
	242	29	मदगु	131	35	मध्यम	48	1
मण्डप	75	9	मदगुर	64	19		71	7
मण्डल	23	6	मद्य	234	41		151	79
	26	16	मधु	34	15	मध्यमा	135	8
	30	23		234	41		151	82
मण्डलक	145	54		224	107	मध्याह्न	32	3
मण्डलाग्र	193	90	मधुक	234	103	मध्वासव	234	41
मण्डलेश्वर	176	2	मधुकर	108	110	मनःशिला	224	108
मण्डहारक	227	10	मधुकर्म	130	30	मनस्	38	31
मण्डित	155	100	मधुद्रुम	234	41	मनसिज	9	26
मण्डूक	65	24	मधुप	86	27	मनस्कार	39	2
मण्डूकपर्ण	95	57	मधुपर्णिका	130	30	मनाक्	339	9
मण्डूकपर्णी	103	91	मधुपर्णी	89	36	मनित	258	108
मण्डूर	222	98	मधुमाक्षिका	101	83	मनीषा	38	1
मर्तगज	182	35	मधुयष्टिका	129	27	मनीषिन्	163	5
मतल्लिका	37	27		108	110	मनु	355	38
मति	38	1	मधुर	40	9	मनुज	133	1
मत्त	183	37		316	192	मनुष्य		
	240	23	मधुरक	117	143	मनुष्यधर्मन्	21	68
	257	103	मधुरत्सा	101	84	मनोगुप्ता	224	108
मत्तकाशिनी	134	4	मधुरा	119	152	मनोजवस्	238	13
मत्सर	312	173						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
मनोज्ञ	247	52	मयूर	109	112	मल्ल	350	21
मनोरथ	54	27		130	31	मल्लक	355	37
मनोरम	247	52	मयूरक	103	89	मल्लिका	98	70
मनोहत	244	41		222	101	मल्लिकाक्ष	129	25
मनोह्रा	224	108	मरकत	221	92	मल्लिगन्धि	160	127
मन्तु	181	27	मरण	199	118	मसी	346	10
मन्त्र	311	168	मरीच	207	36	मसूर	203	17
मन्त्रव्याख्याकृत	164	7	मरीचि	29	28	मसूरविदला	108	109
मन्त्रिन्	176	4		30	34	मसृण	210	46
मन्थ	216	74	मरीचिका	31	36	मस्कर	121	161
मन्थदण्डक	} 216	74	मरु	71	5	मस्करिन्	171	41
मन्थनी				310	164	मस्तक	159	95
मन्थर	190	73	मरुत्	19	62	मस्तिष्क	102	95
मन्थान	216	74		23	4	मस्तु	212	54
मन्द	229	19		283	59	मह	56	39
	292	95	मरुत्वत्	14	41	महत्	249	60
मन्दगामिन्	190	73	मरुन्माला	114	133	महती	286	69
मन्दाकिनी	16	49	मरुवक	94	53	महस्	328	232
मन्दाक्ष	53	23	मर्कट	124	3	महाकन्द	118	149
मन्दार	16	50	मर्कटक	127	13	महाकुल	163	3
	86	26	मर्कटी	93	49	महाङ्ग	216	75
	101	81		102	87	महाजाली	110	11
मन्दिर	75	5	मर्त्य	133	1	महादेव	11	32
मन्दुरा	75	7	मर्दन	265	22	महाधन	157	113
मन्दोष्ण	31	36	मर्दल	50	8	महासन	205	27
मन्द्र	48	2	मर्मन्	353	30	महामात्र	176	5
मन्मथ	9	25	मर्मर	47	24	महायज्ञ	166	114
	85	21	मर्मस्पृश	254	84	महारजत	221	95
मन्या	148	65	मर्यादा	181	27	महारजन	224	106
मन्यु	54	25	मल	148	65	महारण्य	80	1
	306	153	मलदूषित	248	55	महाराजिक	5	10
मन्वन्तर	36	22	मलप्	96	62	महारौरव	60	1
मय	216	75	मलयज	160	131	महाशय	236	3
मयु	22	71	मलिन	248	55	महाशूद्रो	136	13
मयुष्टक	203	17	मलिनी	138	20	महाश्वेता	108	111
मयूख	30	34	मलिमुच	230	25	महासहा	99	74
	273	18	मलीमस	248	55		116	139

Word	Page Stanza	Word	Page Stanza	Word	Page Stanza
महासेन	13	39 माणिक्य	353	31 माया	} 227 11
महिला	133	2 माणिक्य	209	42 मायाकार	
महिलाह्वया	94	55 मातङ्ग	229	20 मायादेवीसुत	6 15
महिष	125	4	274	21 मायु	147 62
महिषी	134	5 मातरपितृ	141	37 मायूर	133 44
मही	70	3 मातरिश्वन्	19	61 मार	9 25
महीक्षित्	175	1 मातलि	15	45 मारजित्	6 13
महीध्र	78	1 मातापितृ	141	37 मारण	198 116
महीरुह	80	5 मातामह	140	33 मारिष	51 14
महीलता	65	21 मातुल	100	78 मास्त	19 62
महीसुत	28	26	140	31 मार्कव	119 152
महेच्छ	236	3 मातुलपुत्रक	100	78 मार्ग	34 14
महेरणा	112	124 मातुलानी	140	30	73 15
महेश्वर	11	30	204	20 मार्गण	193 88
महोक्ष	213	61 मातुलाहि	58	6	246 49
महोत्पल	68	39 मातुली	140	30	266 30
महोत्साह }	236	3 मातुलुङ्गक	100	79 मार्गशीर्ष	34 14
महोद्यम }		मातृ	12	35 मार्गित	258 105
महौषध	106	100	51	14 मार्जन	88 33
	118	148	140	29 मार्जना	159 121
	208	38	214	66 मार्जार	125 6
मा	339	12 मात्र	313	179 मार्जिता	209 44
मांस	147	63 मात्रा	249	62 मार्तण्ड	29 30
	350	22	313	178 मार्दङ्गिक	228 13
मांसल	143	44 माद	263	12 माद्विक	234 41
मांसिक	228	14 माधव	7	18 माट्टि	159 121
माक्षिक	224	107	35	16 मालक	96 62
मागध	195	98 माधवक	234	41 मालती	99 73
	225	2 माधवी	98	72 माला	161 135
मागधी	98	71 मान	53	22 मालाकार	226 5
	105	97	219	85 मालातृणक	123 167
माघ	34	15 मानव	133	1 मालिक	226 5
माघ्य	99	73 मानस	38	31 मालुधान	58 6
माठर	30	32 मानसौकस्	129	24 मादुर	88 32
माढि	345	8 मानिनी	134	3 माल्य	161 135
माणवक	142	42 मानुष	133	1 माल्यवत्	78 3
माणव्य	268	41 मानुष्यक	268	42 माषपणी	116 139



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
मास	34	12	मुखर	243	36	मूत्रकृच्छ्र	146	56
मासर	211	49	मुखवासन	40	11	मूत्रित	256	97
मासिक	177	310	मुख्य	171	40	मूर्ख	246	48
मास्म	339	12		248	57	मूर्च्छा	198	111
माहिष्य	226	3	मुण्ड	144	48	मूर्च्छाल	147	61
माहियी	214	44		354	34	मूर्च्छित	147	61
मितपच	246	48	मुण्डित	144	48		289	82
मित्र	30	31	मुण्डिन्	227	10	मृत	147	61
	178	12	मुद्	36	24		257	77
	177	9	मुदिर	24	8	मृति	149	71
	311	168	मुद्रपर्णा	109	114		285	66
मिथस	336	257	मुद्गर	194	92	मृतिमत्	252	77
मिथुन	132	39	मुधा	338	4	मृधन्	154	65
मिथ्या	340	16	मुनि	6	14	मृधाभिषिक्त	175	1
मिथ्यादष्टि	39	4		172	42		284	61
मिथ्याभियोग	44	10		355	38	मृवा	101	84
मिथ्याभिशंसन						मूल	82	12
मिथ्यामति	39	4	मुनीन्द्र	6	14		319	201
मिश्रेया	107	106	मुरज	49	5		121	158
मिसि	107	105	मुरा	111	123	मूलक	261	4
	119	152	मुषित	254	88	मूलकर्मन्	218	80
मिहिका	26	19	मुष्क	150	76	मूलधन	217	79
मिहिर	29	30	मुष्कक	90	40	मूल्य	234	39
मीढ	257	97	मुष्टिबन्ध	263	14		232	33
मीन	64	17	मुखल	205	25	मृषा	355	38
मीनकेतन	9	25	मुखलिन्	9	24		126	12
मुकुट	155	102	मुखली	110	119	मृषिक	102	88
मुकुन्द	111	122		127	13	मृषिकपर्णा	254	88
मुकुर	162	140	मुखत्य	245	45	मृषित	126	8
मुकुल	83	16	मुस्तक	121	160	मृग	266	30
मुक्तकञ्चुक	58	6	मुस्ता				266	30
मुक्ता	221	93	मुहुस्	337	1	मृगणा	31	36
मुक्तावलि	156	105	मुहुर्भाषा	45	16	मृगतृष्णा	230	22
मुक्तस्फोट	65	23	मुहूर्त	34	11	मृगदर्शक	125	5
मुक्ति	39	6	मूक	238	13	मृगधूर्तक	160	12
मुख	77	19	मूढ	246	48	मृगनाभि	229	21
	153	89	मूल	256	95	मृगवधाजीव	231	27
	350	22	मूत्र	148	67	मृगबन्धनी		



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
मृगमद	160	129	मेखला	156	108	मोचक	87	31
मृगया	230	24		194	91	मोचा	92	47
मृगयु	229	21	मेघ	24	7		109	113
मृगरामज	157	111	मेघज्योतिस्	24	10	मोदक	354	33
मृगव्य	230	24	मेघनादा-	130	31	मोरट	225	110
मृगशिरस् }	28	24	नुलासिन् }			मोरटा	109	84
मृगशीर्ष }			मेघनामन्	121	160	मोषक	230	25
मृगाङ्ग	25	15	मेघनिघोष	24	9	मोह	198	111
मृगादन	124	1	मेघपुष्प	61	5	मौक्तिक	221	92
मृगित	258	105	मेघमाला	24	8	मौद्गीन	202	4
मृगेन्द्र	124	1	मेघवाहन	14	44	मौन	170	36
मृजा	159	121	मेचक	41	14	मौरजिक	228	13
मृड	11	31		130	32	मौर्वी	193	86
मृडानी	13	37	मेढ्र	150	76	मौलि	317	194
मृणाल	69	42		217	76	मौष्टा	345	5
मृत्	7	4	मेधि	203	15	मौहूर्त }	179	14
मृत्	199	119	मेदक	165	42	मौहूर्तिक }		
	200	3	मेदस्	148	64	म्लिष्ट	46	21
मृत्स्नात	230	19	मेदिनी	70	3	म्लेच्छदेश	71	7
मृतालक	113	131	मेदुर	242	30	म्लेच्छमुख	222	97
मृत्तिका	70	4	मेघा	38	2	यकृत	148	66
मृत्यु	199	117	मेध्य	248	55	यक्ष	5	11
मृत्युञ्जय	77	31	मेरु	16	49		21	69
मृत्ता	70	4	मेलक	266	29	यक्षकर्दम	161	133
मृत्तना	70	4	मेष	217	76	यक्षधूप	160	127
	113	131	मेषकम्यल	224	107	यक्षराज	21	68
मृदङ्ग	49	5	मेह	146	56	यक्षमन्	145	51
मृदु	252	78	मेहन	150	76	यजमान	164	8
	292	94	मैत्रावरुणि	27	21	यजुस्	43	3
मृदुत्वच्	92	46	मैत्री }	355	39	यज्ञ	165	13
मृदुल	252	78	मैत्र्य }			यज्ञसूत्र	173	50
मृद्रीका	108	108	मैथुन	175	57	यज्ञाङ्ग	85	22
मृध	196	105		299	122	यज्ञिय	168	27
मृषा	340	16	मैरेय	234	42	यज्ञिव	164	8
मृषार्थक	46	21	मोक्ष	33	7	यज्वन्	164	8
मृष्ट	248	56		90	40	यत् }	337	3
मेकलकन्यका	67	32	मोघ	253	82	यतस् }		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
यति }	172	43	याग	165	13	युगकीलक	203	14
यतिन् }			याचक }	246	49	युगंधर	187	58
यथा	339	10	याचनक }			युगपत्	342	23
यथाजात	246	48	याचना	169	32	युगपत्त्रक	85	22
यथातथम्	129	16	याचित	200	3	युगपार्श्वग	214	63
यथायथम्	340	15	याचितक	201	4	युगल }	132	39
यथार्थम्	340	16	याच्ना	169	32	युग्म }		
यथार्हवर्ण	178	13		261	6	युग्म	187	59
यथास्वम्	340	15	याजक	166	17		214	64
यथेप्सित	212	57	यातना	60	3	युद्ध	196	105
यदि	339	13	यातयाम	304	145	युध्	197	107
यदृच्छा	260	2	यातु }	19	60	युवति	135	8
यन्तृ	187	60	यातुधान }			युवन्	142	42
	283	59	यातृ	140	30	युवराज	50	12
यम	18	58	यात्रा	195	96	यूथ	132	42
	173	49		312	176	यूथनाथ }	183	36
	264	18	यादःपति	61	2	यूथप }		
यमराज	18	58	यादस्	64	20	यूथिका	98	72
यमानिका	117	145	यादसांपति	19	61	यूप	91	42
यमुना	67	32	यान	181	19	यूपकटक	166	18
यमुनाभ्रातृ	18	58		187	59	युपाग्र	167	19
ययु	185	46	यानमुख	187	56	यूष	359	35
यव	203	15	याप्य	247	54	यौक्त्र	203	13
यवक्य	201	7	याप्ययान	186	54	योग	274	22
यवक्षार	224	108	याम	33	6	योगेष्ट	223	105
यवफल	121	161	यामिनी	32	4	योग्य	109	113
यवस	123	168	यामुन	222	100	योजन	353	30
यवागू	211	50	यायजूक	114	40	योजनवर्णा	103	91
यवाग्रज	224	108	याव	159	125	योत्र	203	13
यवास	103	92	यावक	204	18			
यवीयस्	143	43	यावत्	333	247	योद्ध }	188	62
यव्य	201	7	यावन	160	128	योर्थ }		
यक्षःपटह	49		याष्टीक	189	71	योधसंराव	197	109
				103	92	योनि	150	76
यशस्	44	11	यास	181	25	योषा }	133	2
यष्टि	355	38	युक्त	116	140	योषित् }		
यष्टीमधुक	108	110	युक्तरसा	132	39	यौतक	181	29
यष्टृ	164	8	युग	274	24	यौवत	138	22

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
यौवन	142	40	रञ्जनी	104	95	रवण	244	38
रंहस्	20	64	रण	196	104	रवि	30	32
रक्त	41	15		262	8	रशना	156	108
	148	64		281	49	रश्मि	302	137
	159	124	रत्न	175	57	रस	39	7
	288	80	रतिपति	9	26		40	9
रक्तक	99	73	रत्न	221	93		51	17
रक्तचन्दन	161	132		299	126		222	99
	225	111	रत्नसानु	16	49		327	228
रक्तपा	65	22	रत्नाकर	61	2	रसगर्भ	223	102
रक्तफला	116	139	रत्नि	152	86	रसज्ञा	153	91
रक्तसंध्यक	68	36	रथ	87	30	रसना		
रक्तसरोरुह	68	41		186	52	रसा	70	2
रक्ताङ्ग	118	147	रथकव्या	187	56	रसातल	57	1
रक्तोत्पल	68	42	रथकार		4	रसाल	88	33
रक्षःसभ	352	27		227	9		122	164
रक्षस्	5	11	रथगुप्ति	187	58	रसाला	209	44
	19	60	रथद्रु	86	26	रसित	24	9
रक्षित	258	106	रथाङ्ग		56	रसोनक	118	149
रक्षिवर्ग	177	6		187	57	रहस्	180	23
रक्षण	262	8	रथिक	191	77	रहस्य	180	24
रहकु	126	10	रथिन्			राका	33	8
रङ्ग	224	106	रथिर			राक्षस	19	59
रङ्गाजीव	226	7	रथिन्	188	61	राक्षसी	113	128
रचना	161	137	रथ्य	185	47	राक्षा	159	125
रजक	226	10	रथ्या	74	3	राङ्गव	157	111
रजत	221	96		187	56	राङ्ग	175	1
	288	79	रद	153	91	राजक	176	3
रजनी	32	4	रदन					
रजनीमुख	33	6	रदनच्छद	153	90	राजन्	175	1
रजस्	38	29	रन्ध्र	57	2	राजन्य		
	138	20	रभस	350	21	राजन्यक	176	4
	196	100	रमणी	134	4	राजन्वत्	72	13
	328	232	रम्भा	109	113	राजबला	110	153
रजस्वला	138	20	रय	20	64	राजबीजिन्	162	2
रज्जु	262	27	रल्लक	158	116	राजराज	21	98
रञ्जन	161	132	रव	47	23	राजवंश्य	162	2

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
राजवत्	72	13	रिक्थ	220	90	रुहा	121	159
राजवृक्ष	85	23	रिङ्गण	56	36	रुक्ष	326	226
राजसदन	76	10	रिद्ध	205	23	रूप	39	7
राजसभा	346	9	रिपु	178	10	रूपाजीव	137	19
राजसूय	353	31	रिष्ट	278	36	रूप्य	220	91
राजहंस	129	25	रिष्टि	193	90		221	96
राजादन	89	35	रीढा	53	23		309	161
	92	46	रीण	255	93	रूप्याध्यक्ष	177	7
राजार्ह	160	126	रीति	222	97	रूपित	255	89
राजि	80	4		285	68	रेचित	185	49
राजिका	204	19	रीतिपुष्प	223	103	रेणु	196	100
राजिल	58	5	रक्प्रतिक्रिया	144	50	रेणुका	111	121
राजीव	64	19	रक्म	221	95	रेतस	147	62
	68	41	रक्मकारक	227	8	रेफ	247	54
राज्याङ्ग	179	18	रङ्गण	255	91	रेवतारमण	9	23
रात्रि	32	4	रञ्	31	35	रेवा	67	32
रात्रिचर }			रञ्चक	93	51	रै	220	90
रात्रिचर }	19	60		100	79		310	166
राद्धान्त	39	4		209	43	रोक	57	2
राध	35	16		224	109	रोग	145	51
राधा	28	23	रवि	31	35	रोगहारिन्	146	57
राम	9	23		276	29	रोचन	92	47
	126	11	रुचिर }			रोचनी	108	109
	303	140	रुच्य }	247	52		118	147
रामठ	208	40	रुज }	145	51	रोचिष्णु	155	101
रामा	134	4	रुजा }			रोचिस	31	35
राम्भ	172	45	रुत	54	26	रोदन	153	93
राल	160	127	रुदित	56	36	रोदनी	103	92
राशि	133	43	रुद्ध	255	91	रोदस }	327	230
	323	215	रुद्र	5	10	रोदसी }		
राष्ट्र	314	185		11	34	रोधस	62	7
राष्ट्रिका	104	94	रुद्राणी	13	37	रोप	193	88
राष्ट्रिय	51	14	रुधिर	148	64	रोमन्	155	99
रासभ	217	77		350	22	रोमन्ध	349	19
रास्ना	116	140	रुह	126	10	रोमहर्षण }	56	35
राहु	29	27	रुष	51	18	रोमाञ्च }		
रिक्तक	248	56	रुषती	46	18	रोष	54	26

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
रोहिणी	215	67	रज्ज्याशील	242	28	लाक्षा	159	125
रोहित	25	11	रज्जित	255	92	लाक्षाप्रसादन	90	41
	41	15	रट्टवा	346	70	लाङ्गल	203	13
	42	19	रता	81	9	लाङ्गलदण्ड	203	14
	126	10		82	11	लाङ्गलपद्धति		
रोहितक }				94	56	लाङ्गलिकी	110	119
रोहिन् }	93	49		68	72	लाङ्गली	108	111
रौद्र	51	17		144	133		123	169
	52	20		119	150	लाङ्गूल	186	51
रौमक	209	42	रतार्क	118	148	लाज	210	47
रौरव	60	1	रपन	153	89	लाञ्छन	26	17
रौहिणेय	9	24	रपित	42	1	लाम	218	80
	29	27		258	108	लामज्जक	122	192
रौहिष	123	167	रब्ध	258	105	लालसा	54	28
	124	10	रब्धवर्ण	163	6	लाला	148	67
लकुच	96	61	रब्धानुज्ञ	165	10	लालाटिक	272	17
लक्ष	193	87	रभ्य	181	25	लाव	131	36
लक्षण	26	17	रम्बन	156	104	लासिका	50	8
लक्ष्मण	238	14	रम्बोदर	13	38	लास्य	50	10
लक्ष्मणा	129	26	लय	50	9	लिकुच	96	61
लक्ष्मन्	26	17	ललना	134	3	लिक्षा	346	10
लक्ष्मी	10	27	ललन्तिका	156	104	लिखिता	179	16
	109	113	ललाट	153	92	लिङ्गवृत्ति	174	54
	192	83	ललाटिका	155	103	लिपि	179	15
लक्ष्मीवत्	238	14	ललाम	304	143	लिपिकर	179	15
लक्ष्य	55	33	ललामक	161	135	लिप्त	255	90
	193	87	ललित	55	32		259	111
लगुड	349	18	लव	249	62	लिप्तक	193	89
लग्न	29	28		265	24	लिप्सा	54	27
लग्नक	235	44	लवङ्ग	159	125	लिवि	179	16
लघु	20	64	लवन	40	6	लीला	55	32
	114	133		208	41		319	200
	276	28	लवणोद	61	2	लुठित	186	51
लघुलय	122	165	लवण	265	24	लुब्ध	240	22
लङ्का	345	7	लवित्र	203	13	लुब्धक	229	21
लङ्कोपिका	114	134	लशुन	118	149	लुलाय	125	4
लज्जा	53	23	लस्तक	193	86	लूता	127	13

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
लून	257	104		148	64	वड्	249	61
लूम	186	51	लोहितक	221	92	वणिज्	217	78
लेख	4	8	लोहितचन्दन	159	124	वणिज्या	217	76
लेखक	179	15	लोहिताङ्ग	28	26	वण्टक	220	89
लेखर्षभ	14	42	वंश	121	161	वत्	339	10
लेखा	80	4		162	1	वत्स	150	78
लेपक	226	6		323	215		213	62
लेश	249	62	वंशक	160	126		327	227
लेशु	202	12	वंशरोचना	225	109	वत्सक	98	67
लेह	212	56	वकुल	97	65	वत्सतर	213	62
लोक	71	6	वक्तव्य	308	160	वत्सनाम	59	11
	269	2	वक्तृ	243	25	वत्सर	34	13
लोकजित	6	13	वक्त्र	153	89		35	20
लोकायत	353	32	वक्र	251	72	वत्सल	238	14
लोकालोक	78	2	वक्षस्	150	78	वत्सादनी	101	83
लोकेश	7	16	वङ्क्षण	150	73	वद	243	35
लोचन	153	93	वङ्ग	224	106	वदन	153	89
लोचमस्तक	109	112	वचन	42	1	वदान्य	237	6
लोप्त्र	231	26	वचस्	42	1		309	161
लोभ्र	88	33	वचा	106	103	वदावद	243	35
लापोमुद्रा	27	21	वज्र	15	47	वध	199	117
लोमन्	155	99		107	106	वधू	114	134
लोमशा	114	134	वज्रनिष्पेष	24	10		133	2
लोल	252	75	वज्रपुष्प	99	76		135	9
	320	206	वज्रिन्	14	42		294	202
लोलुप }	240	22	वज्रक	125	5	वध्य	245	45
लोलुभ }				246	47	वन	61	3
लोष्ट }	202	12	वञ्चित	244	41		80	1
लोष्टभेदक }			वञ्जुल	54	27		299	126
लोह	160	126		87	30	वनतित्तिका	102	85
	222	98		97	65	वनप्रिय	128	20
	222	99		88	32	वनमाक्षिका	130	28
	350	23	वट	349	17	वनमालिन्	8	21
लोहकारक	226	7	वटक	231	27	वनमुद्र	203	17
लोहपृष्ठ	127	16	वटाकर	231	27	वनशृङ्गाट	105	99
लोहल	244	37	वटीगुण	185	47	वनसमूह	80	4
लोहामिसार	195	95	वडवा	18	56	वनस्पति	81	6
लोहित	41	15	वडवानल					



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
वनिता	133	2	वरणिर्नानवे	134	4	वर्तनी	73	15
	287	74		208	41	वर्ति	161	133
वनीयक	246	49	वरा	106	101	वर्तिष्णु	242	29
वनौद्धवा	98	70	वराङ्ग	275	26	वर्तुल	251	70
वनौकस्	124	3	वराङ्गक	115	135	वर्त्मन्	73	15
वन्दा	101	82	वराटक	69	43		298	121
वन्दाह	242	28		355	38	वर्धक	103	90
वन्दिन्	195	98	वरारोह	134	4	वर्धकि	227	9
वन्दी	199	120	वराशि	158	116	वर्धन	242	28
वन्ध्या	215	69	वराह	124	2		261	7
वन्था	80	4	वरिवसित }	257	102	वर्धमान	93	52
वषा	57	2	वरिवस्थित }			वर्धमानक	206	32
	148	64	वरिवस्या	170	35	वर्धिष्णु	242	28
वपुस्	149	70	वरिष्ठ	222	97	वर्षा	232	31
वप्र	74	3		259	112	वर्मन्	188	65
	202	11	वरीयस्	329	236	वर्मित	199	66
	213	105	वरुण	19	61	वर्य	248	57
वसथु	145	55		23	4	वर्या	135	7
	183	38		86	25	वर्वणा	129	27
वसि	145	55	वरुणात्मजा	234	39	वर्वर	103	90
वयस्	328	231	वरुथ	187	58	वर्वरा	116	140
वयस्थ	142	42	वरुथिनी	191	76	वर्ष	25	11
वयस्था	95	58	वरेण्य	248	57		71	6
	115	138	वर्केर	230	23		326	225
वयस्थि	178	12	वर्ग	132	42	वर्षवर	177	9
वयस्या	136	12	वर्चस्	328	232	वर्षा	35	19
वर	159	124	वर्चस्क	149	68	वर्षाभू }	65	24
	262	8	वर्ण	162	1	वर्षाभ्वी }		
	312	174		184	43	वर्षीयस्	143	43
वरटा	129	26		281	48	वर्षोपल	25	12
	130	28	वर्णक	161	133	वर्धन्	149	70
वरुण	74	3		355	38		299	123
	86	25	वर्णित	259	110	वलज }	277	31
वरण्ड	349	18	वर्णिन्	172	42	वलजा }		
वरत्रा	184	43	वर्तक	131	36	वलभी	76	15
	232	31		271	11	वल्य	156	107
वरुद	237	7	वर्तन	242	29	बलयित	255	91



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
बलिन }	143	45	वसुधा }	70		वाजिदन्तक	107	104
बलिभ }			वसुधरा }	70	3	वाजिन्	131	34
बलिर	144	49	वसुमती }	70			184	45
बलीक	76	14	वस्त	217	76		295	107
बलीमुख	124	3	वस्तक	146	420	वाजिशाला	75	7
बल्क }			वस्तु	347	13	वाञ्छा	54	27
बल्कल }	82	12	वस्त्र	157	115	वाटी	356	42
बल्लित	185	49	वस्त्रयौनि	157	110	वाट्यालका	107	107
बल्मीक	73	14	वस्त्रवेश्मन्	158	120	वाडव	18	56
बल्लकी	48	3	वस्त्र	217	79		163	4
बल्लभ	247	53	वस्त्रसा	148	66		185	47
	302	137	वह	214	63	वाडव्य	268	41
बल्लरि	82	13	वहि	17	53	वाणा	99	75
बल्ली	41	6		23	4	वाणि	231	26
बल्लर	147	63	वहिशिख	224	106	वाणिज	217	78
बल्वज	122	163	वहिसंशक	100	80	वाणिज्य	217	79
वश	262	8	वा	334	250	वाणिनी	267	112
वशक्रिया	261	4		339	10	वाणी	42	1
वशा	183	37		340	16	वात	20	63
	215	69	वाकुची	105	96	वातक	119	150
	324	218	वाक्पति	243	35	वातकिन्	146	59
वशिक	248	56	वाक्य	42	2	वातपोथ	87	29
वशिर	208	41	वागीश	243	35	वातप्रर्मा }	125	7
वश्य	241	25	वागुरा	231	27	वातमृग }		
वषट्	339	9	वागुरिक	228	14	वातरोगिन्	146	59
वषट्कृत	168	270	वाग्मिन्	243	35	वातायन	75	9
वसति	285	67	वाङ्मुख	44	9	वातायु	126	8
वसन	157	115	वाच्	42	1	वातूल	318	199
वसन्त	35	18	वाचंयम	172	42	वात्सक	213	60
वसा	148	64	वाचक	42	2	वादित्र }	49	5
वसिर	105	98	वाचस्पति	28	25	वाद्य }		
वसु	5	10	वाचाट }			वान	83	15
	101	82	वाचाल }	243	36	वानप्रस्थ	86	28
	220	90	वाचिक	46	17		163	3
	327	229	वाचोयुक्तिपट्ट	243	35	वानर	124	3
वसुक	101	81	वाज	193	88	वानस्पत्य	81	6
वसुदेव	8	22	वाजपेय	353	31	वानायुज	185	46

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
वानोर	87	30	वार्ता	44	7	वाह	184	45
वानेय	114	132		200	1		220	88
वान्त	146	57	वार्ताकी	109	114	वाहद्विषत्	125	4
वापद् गड	231	28	वार्तावह	228	15	वादन	187	59
वापी	66	28	वार्द्धक	142	40	वाहस	58	5
वाम	304	144	वार्धुषि	201	5	वाहित्य	183	40
वामदेव	11	32	वार्धुषिक			वाहिनी	191	79
वामन	23	5	वार्षिक	119	151		192	82
	143	46	वाल	111	122		297	112
	251	70	वालधि	186	51	वाहिनीपति	188	63
वामलूर	73	14	वालपाश्या	155	103	वि	131	34
वामलोचना	134	2	वालहस्त	186	51	विंशति	218	83
वामा	133	3	वालुक	111	122	विकङ्कत	90	38
वामी	185	47	वाल्क	157	111	विकच	81	7
वायस	128	21	वावडूक	243	35	विकर्तन	29	30
वायसाराति	127	15	वावृत्त	255	92	विकलाङ्ग	143	46
वायसी	119	152	वाशिका	106	103	विकसा	103	71
वायसोली	117	144	वाशिता	287	75	विकसित	81	8
वायु	19	61	वास	75	6	विकस्वर	242	30
वायुसख	18	55	वासक	107	104	विकार	263	15
वार	61	3	वासगृह	75	8	विकासिन्	242	30
वार	132	40	वासन्ती	98	72	विकिर	131	34
	309	162	वासयोग	161	134	विकीरण	101	81
वारण	182	35	वासर	31	2	विकुर्वाण	251	7
वारणबुसा	109	113	वासव	14	42	विकृत	52	19
वारबाण	188	64	वासस्	157	115		146	58
वारमुख्या			वासित	47	26	विकृति	263	15
वारस्त्री	137	16		161	134	विक्रम	196	104
वाराहो	119	151		210	46		303	140
वारि	61	3	वासुकि	57	4	विक्रय	218	83
वारिद	24	7	वासुदेव	8	20	विक्रयिक	217	79
वारिपर्णा	68	38	वास	51	15	विक्रान्त	191	78
वारिप्रवाह	79	5	वास्तु	78	20	विक्रिया	263	15
वारिवाह	24	7	वास्तुक	121	158	विक्रेतु	217	79
वारी	184	44	वास्तोष्पति	14	43	विक्रेय	218	82
वारुणी	282	52	वास्त	186	55	विकलव	245	44
वार्त्त	287	66				विश्राव	267	37

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
विगत	257	100	वितर्दि	77	16	विधातृ	7	17
विगतार्तव	138	21	वितस्ति	152	84	विधि	7	17
विग्र	143	46	वितान	158	120		37	28
विग्रह	143	70		297	113		171	39
	180	19	वितुन्न	118	149	विधिदर्शिन	166	16
	187	106	वितुन्नक	113	127	विधु	8	22
	265	22		208	37		25	14
विघस	168	28		222	101		203	99
विघ्न	264	19	वित्त	220	90	विधुत	258	107
विघ्नराज	13	38		238	9	विधुतुद	29	27
विचक्षण	163	6		257	100	विधुर	264	20
विचयन	266	30	विदर	261	5	विधुवन }	261	4
विचर्चिका	145	53	विदल	353	32	विधुवन }		
विचारणा	34	2	विदारक	62	10	विधेय	} 241	24
विचारित	257	100	विदारी	108	110	विनयग्राहिन्		
विचिकित्सा	30	3	विदारिगन्था	110	116	विना	337	3
विच्छर्दक	76	11	विदित	218	108	विनायक	6	14
विच्छाय	351	26		258	109		13	38
विजन	180	23	विदिश	23	6	विनाश	265	22
विजय	188	111	विदु	183	38	विनाशोन्मुख	255	92
विजिल	210	46	विदुर	242	30	विनीत	184	45
विज्ञ	236	4	विदुल	87	30	विन्दु	242	30
विज्ञात	238	9	विद्ध	257	100	विन्ध्य	78	3
विज्ञान	39	6	विद्धकर्णा	182	85	विन्न	257	100
विट	349	17	विद्याधर	5	11		258	105
विटङ्क	77	15	विद्युत्	24	10	विपक्ष	178	11
विटप	83	14	विद्वधि	146	56	विपञ्ची	48	3
	300	131	विद्रव	198	112	विपण	218	83
विटापिन्	80	5	विद्रुत	257	100	विपाणि	74	2
विट्खदिर	93	50	विद्रुम	221	93	विपात्ति	282	52
विट्चर	230	23	विद्रुमलता	113	130	विपात्ति	192	83
विडङ्ग	107	107	विद्वस्	163	5	विपथ	73	16
विडौजस्	14	41		329	235	विपद्	192	83
विडाल	125	8	विद्वेष	54	21	विपर्यय }	} 67	33
वितण्डा	346	9	विधवा	136	11	विपर्यास }		
वितथ	47	23	विधा	233	38	विपश्चित्	163	5
वितरण	169	29		294	101	विपाट्	67	5
						विपादिका	145	52

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
विपाशा	67	33	वियाम	264	18		200	1
विपिन	80	1	विरजस्तमम्	172	44		323	214
विपुल	249	61	विरति	267	38	विशङ्कट	249	60
विप्र	162	2	विरल	250	66	विशद	41	12
	163	4	विराज्	175	1	विशर	119	117
विप्रकार	263	15	विराव	47	24	विशल्या	101	83
विप्रकृत	244	41	विरिञ्च	7	17		115	137
विप्रकृष्टक	250	69	विरूपाक्ष	11	32		307	155
विप्रतीसार	54	25	विरोचन	30	31	विशसन	198	116
विप्रयोग	266	28		296	108	विशाख	13	40
विप्रलब्ध	244	41	विरोध	54	25	विशाखा	28	23
विप्रलम्भ	266	28	विरोधन	265	21	विशाय	267	32
विप्रलाप	45	16	विरोधोक्ति	45	16	विशारण	198	114
विप्रश्निका	138	20	विलक्ष	241	26	विशारद	292	95
विप्रुष्	62	6	विलक्षण	260	2	विशाल	249	60
विल्व	263	14	विलम्बित	50	9	विशालता	157	114
विबन्ध	145	55	विलम्भ	266	28	विशालत्वच्	85	23
विबुध	4	7	विलाप	45	16	विशाला	120	157
विभव	220	90	विलास	55	32	विशिख	193	87
विभाकर	29	29	विलीन	257	100	विशिखा	74	3
विभावरी	32	4	विलेपन	161	133	विशेषक	159	123
विभावसु	11	56		266	27	विश्राणन	169	29
	30	31	विलेपी	211	50	विश्राव	266	28
	327	227	विबध	293	96	विश्रुत	238	9
विभूति	12	36	विवर	57	1	विश्व	5	10
विभूषण	155	101	विवर्ण	228	16		208	38
विभ्रम	55	32	विवश	245	44		250	65
विभ्राज्	155	10	विवस्वत्	29	30	विश्वकटु	230	23
विमनस्	237	8		283	37	विश्वकर्मन्	296	109
विमर्दन	263	13	विवाद	44	9	विश्वमेषज	208	38
विमला	117	144	विवाह	175	56	विश्वंभर	8	22
विमातृज	139	25	विविक्त	180	23	विश्वंभरा	70	2
विमान	16	48		289	82	विश्वसृज्	7	17
वियत्	22	2	विविध	294	94	विस्वस्ता	136	11
वियद्गङ्गा	16	49	विवेक	171	38	विश्वा	106	100
वियम	264	18	विधौक	55	32	विश्वास	180	24
वियात	241	25	विश्व	162	2	विष्	149	68

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
विष	59	9	विमर्षण	265	23	वाणावाह	228	13
	326	224	विसवाद	56	36	वात	184	44
विषधर	58	7	विसार	64	17	वातंस	231	26
विषमच्छद	85	23	विसारिन्	242	31	वातिहोत्र	17	53
विषय	39	7	विमिनी	68	39	वाथी	80	4
	71	8	विमृत	254	86		290	87
	306	152	विमृत्वर }			वाघ्न	248	55
विषयिन्	40	8	विमृमर }	242	31	वांनाद्र	66	57
विषवैद्य	59	11	विस्त	219	86	वीर	51	17
विषा	106	100	विस्तर }				51	18
विषाण	196	56	विस्तार }	265	22		191	78
विषाणी	111	120	विस्तृत	254	86	वीरण }	122	164
विपुर }			विस्फार	197	109	वीरतर }		
विषवत् }	34	14	विस्फोट	145	53	वीरतर	92	45
विष्किर	131	34	विस्मय	52	19	वीरपत्नी	94	16
विष्कम्भ	77	17	विस्मयान्वित	241	26	वीरपान	196	104
विष्टप	71	6	विस्मृत	254	87	वीरभार्या }	137	16
विष्टर	311	170	विश्रम्भ	126	24	वीरमातृ }		
विष्टरश्रवस	7	18		302	135	वीरवृक्ष	91	48
विष्टि	60	3	विस्त्र	41	12	वीराशंसन	196	101
विष्टा	149	68	विस्त्रसा	142	41	वीरसू	137	16
✓विष्णु	7	18	विहग }			वीरहन्	174	53
✓विष्णुकान्ता	107	104	विहंग }	131	33	वीरघ	81	9
✓विष्णुपद	22	2	विहंगम }			वीर्य	54	29
✓विष्णुपदी	66	31	विहंगिका	232	30		147	62
✓विष्णुरथ	10	29	विहसित	56	35		307	154
विष्य	245	45	विहस्त	245	43	वांविध	293	96
विष्वच्	340	14	विहायस	22	2	वुक	101	82
विष्वक्सेन	8	19		131	33	वृक	125	7
✓विष्वक्सेनप्रिया	119	151	विहापित	169	29	वृकधूप	160	128
✓विष्वक्सेना	94	56	विहौर	264	16		160	129
✓विष्वघ्नच्	243	34	विहल	245	44	वृकण	257	104
विस	69	42	वीकाश	323	216	वृक्ष	80	5
✓विसकण्ठिका	129	26	वीचि	61	5	वृक्षमेदिन्	233	34
विसप्रसून	68	41	वीज	36	28	वृक्षरहा	101	82
विसर	132	40	वीणा	48	3	वृक्षवाटिका	80	2
विसर्जन	169	29	वीणादण्ड	49	7	वृक्षादन	233	34

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
वृक्षादनी	101	82	वृष	36	24	वेधस्	7	17
वृक्षाम्बल	207	35		107	104		327	229
वृजिन	36	23		110	117	वेधित	257	100
	251	71		213	59	वेपथु	56	38
	296	109		325	221	वेमन्	231	28
वृत्	255	92	वृषण	150	76	वेला	318	199
वृत्ति	262	8	वृषर्दशक	125	6	वेल्	107	106
वृत्त	251	70	वृषध्वज	11	34	वेल्ज	207	35
	255	62	वृषन्	14	42	वेल्लित	251	72
	287	8	वृषभ	110	117		254	87
वृत्तान्त	44	7		213	59	वेश	74	2
	284	63	वृषल	225	1	वेशन्त	66	28
वृत्ति	200	1	वृषस्यन्ती	135	9	वेशमन्	74	4
	286	73	वृषा	102	88	वेशम्भू	78	19
वृत्र	310	165	वृषाकपायी	307	156	वेश्या	137	19
वृत्रहन्	14	85	वृषाकपि	300	130	वेश्याजनसमाश्रय	74	2
वृथा	333	248	वृष्टि	25	11	वेष	155	99
	338	4	वृष्णि	217	76	वेष्टित	255	61
वृद्ध	111	123	वेग	273	20	वेषवार	207	32
	142	42	वेगिन्	190	74	वेहत्	215	69
	103	100	वेणि	154	98	वै	338	5
वृद्धत्व	142	40	वेणी	98	69	वैकक्षक	161	136
वृद्धदारक	115	137	वेणु	121	161	वैकुण्ठ	7	18
वृद्धनाभि	147	61	वेणुध्मा	228	13	वैजनन	142	39
वृद्धश्रवस	14	4	वेतन	200	1	वैजयन्त	15	46
वृद्धसंघ	142	40		233	38	वैजयन्तिक	190	72
वृद्धा	136	12	वेतस	87	29	वैजयन्ती	196	101
वृद्धि	262	9	वेतस्वत्	72	9	वैज्ञानिक	236	4
वृद्धिर्जाविका	201	4	वेताल	350	21	वैणव	83	18
वृद्धोक्ष	213	61	वेत्रवती	67	34	वैणविक	228	13
वृद्ध्याजीव	201	5	वेद	43	3	वैणिक		
वृन्त	83	15	वेदना	261	6	वैणुक	184	42
वृन्द	132	41	वेदि	166	18	वैतसिक	228	14
वृन्दारक	5	9	वेदिका	77	16	वैतनिक	228	15
	272	16	वेध	262	8	वैतरणी	60	2
वृन्दिष्ठ	259	113	वेधनिका	233	34	वैतालिक	195	98
वृथिक	127	14	वेधमुख्यक	11	135	वैदेहक	217	78



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
वैदेही	226	3	व्यलीक	271	12	व्यूढकङ्कट	189	66
वैद्य	105	97	व्यवधा	25	13	व्यूति	231	29
वैद्यमात्र	146	57	व्यवहार	44	9	व्यूह	132	40
वैधान्न	106	103	व्यवाय	175	57		191	80
वैधेय	16	51	व्यसन	298	120		330	239
वैनतेय	246	48	व्यसनार्त	245	43	व्यूहपार्ष्णि	191	80
वैनीतक	10	29	व्यस्त	251	72	व्योकार	226	7
वैमात्रेय	187	59	व्याकुल	245	43	व्योमकेश	11	34
वैयाघ्र	139	25	व्याकोश	81	7	व्योमन्	22	1
वैर	186	54	यात्र	124	1	व्योमयान	16	48
वैरनिर्यातन }	54	25	व्याघ्रनख	248	59	व्योष	225	111
वैरशुद्धि }	198	112	व्याघ्रपाद	113	129	व्रज	132	40
वैरिन्	178	10	व्याघ्रपुच्छ	90	38		276	30
वैवधिक	228	15	व्याघ्राट	93	51	व्रज्या	170	35
वैवस्वत	19	59	व्याघ्री	127	16		195	96
वैशाख	35	16	व्याज	104	94	व्रण	145	54
	216	74		54	30	व्रत	170	35
वैश्य	200	1	व्याड	55	33	व्रतति	81	9
वैश्रवण	21	69	व्याध	279	42		285	67
वैश्वानर	17	53	व्याधि	229	21	व्रतिन्	164	7
वैसारिण	42	17		112	126	व्रश्चन	232	33
वौषट्	339	9	व्याधिघात	145	51	व्रात	132	40
व्यक्त	284	62	व्याधित	85	24	व्रात्य	174	54
व्याक्ति	38	31	व्यान	146	58	व्रीडा	53	23
व्यग्र	316	191	व्यापाद	20	63	व्रीहि	203	15
व्यजन	162	140	व्याप्य	39	4		204	21
व्यञ्जक	51	16	व्याम	112	126	व्रीहिभेद	204	20
व्यञ्जन	297	116	व्याल	152	87	व्रैहेय	201	6
	350	23		58	7	शंव	15	47
व्यडम्बर	93	52	व्यालग्राहिन्	318	197	शंवर	61	4
व्यत्यय }	267	33	व्यालायुध	59	11		126	10
व्यत्यास }	267	33	व्यास	113	129	शंवरी	102	88
व्यथा	60	3	व्याहार	265	22	शकट	186	54
व्यध	262	8	व्युत्थान	42	1	शकल	26	16
व्यव	48	12	व्युष्टि	298	118	शकालिन्	64	17
व्यय	264	17	व्यूढ	278	38	शकुन }	131	33
				280	45	शकुनि }		



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
शकुनी	131	33	शणसूत्र	64	16	शमन	18	58
	283	58	शण्ड	177	9		168	26
शकुन्ति	131	33	शतकोटि	15	47	शमनस्वस्त	67	32
शकुल	64	19	शरदु	64	33	शमल	148	67
शकुलाक्षक	121	159	शतपत्र	68	40	शमित	256	98
शकुलादनी	102	86	शतपत्रक	127	17	शमी	93	52
	108	111	शतपदी	127	14		205	23
शकुलार्भक	64	17	शतपर्वन्	121	161	शमीधान्य	205	24
शकृत्	148	67	शतपर्विका	106	103	शमीर	93	52
शकृत्करि	213	62		121	158	शम्पा	24	9
शक्त	243	36	शतपुष्पा	119	152	शम्बरारि	9	26
शक्ति	180	19	शतप्राप्त	99	77	शम्बल	354	34
	196	104	शतमन्यु	14	42	शम्बाकृत	202	9
	285	66	शतमान	354	34	शम्बक	65	23
शक्तिधर	13	40	शतमूली	106	101	शम्मली	137	19
शक्तिहेतिक	189	70	शतवीर्या	121	159	शम्भु	11	30
शक्र	14	42	शतवेधिन	116	141	शम्या	203	14
	97	67	शतहृदा	24	9	शम्याक	85	23
शक्रधनुस्	25	11	शताङ्ग	186	52	शय	151	81
शक्रपादप	94	53	शतावरी	106	101	शयन	56	37
शक्रपुष्पी	115	137	शत्रु	177	9		162	138
शंकर	11	30		178	11	शयनीय	161	17
शङ्कु	64	20	शनैश्चर	29	27	शयालु	243	33
	81	8	शनैस्	340	17	शयित		
	194	94	शपथ }	44	9	शयु	58	5
शंख	22	71	शपन }			शय्या	161	137
	65	23	शफ	186	50	शर	122	16
	113	131	शफरी	64	18		193	88
	273	18	शबल	42	17	शरजन्मन्	13	39
शंखनख	65	23	शबली	215	67	शरण	282	53
शंखिनी	113	127	शब्द	39	7	शरद्	35	19
शची	15	45		42	2		35	20
शचीपति	14	43		47	23	शरभ	126	11
शटी	119	154	शब्दग्रह	154	94	शरव्य	193	87
शठ	245	46	शब्दन	244	38	शराभ्यास		
शणपर्णा	119	150	शम }	261	3	शरारि	129	26
शणपुष्पिका	107	107	शमथ }			शराह	242	28

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
शराव	206	32	शस्त्र	192	83		292	95
शरावती	67	34		313	179	शारदी	108	111
शरासन	192	84	शस्त्रक	222	98	शारिका	345	8
शरीर	149	70	शस्त्रमार्ज	226	7	शारिफल	235	46
शरीरास्थि	149	69	शस्त्राजीव	189	68	शारिवा	107	112
शरीरिन्	38	30	शस्त्री	194	93	शार्कर	72	14
शर्करा	72	11	शस्यमञ्जरी	204	21	शार्ङ्गिन्	8	19
	209	43	शस्यशूक			शार्ङ्गुल	124	1
	312	176	शाक	115	136	शाबर	316	189
शर्करावत् }				207	34	शाल	64	19
शर्करिल }	72	11	शाकट	214	64	शालपर्णा	110	116
शर्मन्	37	25	शाकुनिक	228	14	शाला	75	6
शर्व	11	30	शाक्ताक	189	70		82	11
शर्वरी	20	30	शाक्यमुनि	6	14	शालि	205	24
शर्वर्णा	13	37	शाक्यसिंह	6	15	शालान	241	26
शल	125	7	शाखा	82	11	शालक	68	38
शलभ	130	29	शाखानगर	74	2	शालूर	65	24
शलल }			शाखामृग	124	3	शालेय	107	105
शलली }	125	7	शाखिन्	80	5		201	6
शलदु	83	15	शाखिक	227	8			
शलक	271	13	शाटक	354	33	शात्मलि	92	47
शल्य	94	53	शाटी	355	38	शात्मलीवेष्ट		
	125	7	शाठ्य	54	30	शावक	132	39
	194	94	शाण	232	32	शावर	88	33
शव	199	120	शार्णा	346	9	शाश्वत	251	73
शवर	161	310	शाण्डिल्य	88	32	शाष्कुलिक	268	40
शवरालय	78	20	शात	37	25	शासन	181	26
शश	126	11	शातकौम्भ	221	94	शास्तृ	6	14
शशधर	25	15	शातला	117	144	शान्न	313	180
शशलोमन्	224	107	शात्रव	178	11	शान्नविद्	237	6
शशादन	127	15	शाद	62	9	शिक्य	232	30
शशोर्ण	224	107	शादहरित	72	10	शिक्षा	43	4
शश्वत्	332	244	शाद्वल			शिक्षित	236	4
	337	1	शान्त	256	98		255	90
	339	112	शान्ति	261	3	शिखण्ड	130	32
शष्प	123	168	शाम्बरी	227	11	शिखण्डक	154	96
शस्त	37	26	शार	310	167	शिखर	79	4
	259	110	शारद	85	23		328	12

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
शिश्वरिन्	51	1	शिला	76	13	शीतल	27	20
	295	106		78	4		119	150
शिखा	18	57	शिलाजतु	223	104	शीतशिव	107	105
	130	32	शिली	65	24		111	123
	154	97	शिलीमुख	273	18		209	42
	273	19	शिलोच्चय	78	1	शीधु	254	42
शिखावन्	17	55	शिल्प	233	35		354	34
शिखावल	130	31	शिल्पिन्	226	5	शीर्ष	154	95
शिखिर्ग्रीव	222	101	शिल्पशाला	75	7	शीर्षक	188	64
शिखिन्	130	31	शिव	11	30	शीर्षच्छेद्य	245	45
	295	106		37	25	शीर्षण्य	154	98
शिखिवाहन	13	40	शिवक	216	73		188	65
शिमु	87	31	शिवमल्ली	101	82	शील	54	26
	207	34	शिवा	13	37		319	202
शिमुज	225	110		93	52	शुक	128	22
शिञ्जित	47	246		95	60	शुकनास	95	57
शिञ्जिनी	193	86		113	127	शुकबर्ह	114	133
शितशूक	203	15		125	5	शुक्र	289	83
शिति	289	83		323	213	शुक्ति	65	23
शितिकण्ट	11	32	शिशिर	27	20		113	131
शितिसारक	90	39		35	18	शुक	18	56
शिपिविष्ट	277	34	शिशु	132	39		26	26
शिफा	69	43	शिशुक	64	18		35	16
	82	11	शिशुत्व	142	40		147	62
शिबिका	186	54	शिशुमार	64	20	शुकशिष्य	6	12
शिविर	182	34	शिदन	150	76	शुक्ल	41	12
शिम्व	205	23	शिश्वदान	245	46	शुच	54	25
शिरस	154	95	शिष्टि	181	27	शुचि	18	56
शिरस्त्र	188	65	शिष्य	165	11		35	16
शिरस्य	154	98	शीकर	25	12		41	12
शिरौष	96	63	शीघ्र	20	64		51	17
शिरोग्र	82	12	शीत	27	20	शुण्डी	208	38
शिरोधि	152	88		87	30	शुण्डा	234	41
शिरोरत्न	155	102		89	35	शुतुद्रि	67	33
शिरोरुह	154	95		350	22	शुद्धान्त	76	12
शिरोस्थि	149	69	शीतक	229	19		285	66
शिल	200	2	शीतभीरु	98	70	शुनक	230	22

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
शुनी	230	23	शृङ्गवेर	208	37	शोधित	210	46
शुभ	37	22	शृङ्गाटक	73	17		248	56
	217	76	शृङ्गार	51	17	शोनक	95	58
	350	23	शृङ्गिणी	214	66	शोफ	145	52
शुभंयु	246	50	शृङ्गी	65	25	शोभन	247	52
शुभान्वित }				106	100	शोभा	26	18
शुभ्र	41	12		110	117	शोष	145	51
	317	193	शृङ्गीकनक	221	96	शोक	133	44
शुभ्रांशु	25	14	शृत	256	96	शौङ्गिकेय	59	10
शुभ्य	231	27	शेखर	161	136	शौण्ड	242	23
शुत्क	181	28	शेफस्	150	76	शौण्डिक	227	10
शुत्व	222	97	शेफालिका	98	71	शौण्डी	105	97
	350	23		345	7	शौद्धोदनि	6	15
शुश्रूषा	170	35	शेमुषी	38	1	शौरि	8	21
शुष्कमांस	147	63	शेळु	89	35	शौर्य	196	103
शुष्म	196	103	शेवधि	22	71	शौल्विक	227	8
शुष्मन्	17	54	शेवाल	68	38	शौष्कल	239	19
शूक	205	23	शेष	57	4	इच्योत	262	10
शूककीट	127	14	शैक्ष	165	11	इमशान	199	120
शूकधान्य	205	24	शैखरिक	103	89	इयाम	41	14
शूकशिम्बि	102	87	शैल	78	1		304	143
शूद्र	225	1	शैलालिन् }	227	12	इयामल	41	14
शूद्रा }	136	13	शैलूष }			इयामा	94	55
शूद्री }								
शून्य	248	56	शैलेय	111	123		108	109
शूर	191	78	शैवलिनी	66	30		109	112
शूर्प	205	26	शैशव	142	40		304	143
शूल	318	198	शोक	54	25	इयामाक	123	166
शूलाकृत	210	45	शोचिष्केश	17	54	इयाल	140	32
शूलिन्	11	30	शोचिस्	31	35	इयाव	41	16
शूल्य	210	45	शोण	41	15	इयेत	41	12
शृङ्गल	156	109		67	34	इयेन	127	15
	184	42	शोणरत्न	221	92	इयैनपाता	345	6
शृङ्गलक	216	75	शोणित	148	64	श्रद्धा	294	102
शृङ्ग	79	4	शोथ	145	52	श्रद्धालु	138	21
	117	143	शोथग्री	118	149		241	27
	275	26	शोधनी	77	18	श्रयण	263	12

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
श्रवण }	154	94	श्रेयसी	95	60	श्वेतगङ्गा	129	24
श्रवस् }				102	85	श्वेतमरिच	225	110
श्रविष्ठा	28	23		105	97	श्वेतरक्त	41	15
श्राणा	211	50	श्रेष्ठ	248	59	श्वेतसुरसा	98	71
श्राद्ध	169	31	श्रोण	144	48	षट्कर्मन्	163	4
श्राद्धदेव	19	59	श्रोणि	150	74	षट्पद	130	30
श्राय	263	12	श्रोणिफलक	150	74	षडभिज्ञ	6	14
श्रावण }	35	16	श्रोत्रिय	163	6	षडानन	13	39
श्रावाणिक }			श्रौषट्	339	9	षड्ग्रन्थ	93	49
श्री	10	27	श्रृङ्ग	249	61	षड्ग्रन्था	106	103
	192	83	श्रेष्ठ	262	11	षड्ग्रन्थिका	119	154
श्रीकण्ठ	11	32	श्रेष्ठमण	147	60	षड्ज	48	1
श्रीधन	6	14	श्रेष्ठमन्	147	62	षण्ड	45	420
श्रीद	21	69	श्रेष्ठमल	147	60		213	62
श्रीपति	8	21	श्रेष्ठमातक	89	35	षष्टिक्य	201	7
श्रीपर्ण	97	66	श्लोक	269	2	षाण्मातुर	13	40
	282	53	श्वःश्रेयस	37	25	संयत्	197	107
श्रीपर्णिका	90	41	श्वर्दष्ट्रा	105	99	संयत	244	42
श्रीपर्णी	89	35	श्वन्	230	22	संयम }	264	18
श्रीफल	88	32	श्वनिश	355	40	संयाम }		
श्रीफला	104	95	श्वपच	229	20	संयुग	197	106
श्रीमत्	90	40	श्वभ्र	57	2	संयोजित	255	92
	238	14		350	22	संराव	47	24
श्रील	238	14	श्वयथु	145	22	संलाप	45	16
श्रीवत्सलाञ्छन	8	22	श्ववृत्ति	200	2	संवत्	340	17
श्रीवास }	160	129	श्वशुर	140	21	संवत्सर	35	20
श्रीवेष्ट }				141	37	संवन्न	261	4
श्रीसंज्ञ	159	125	श्वशूर्य	305	146	संवर्त	36	22
श्रीहस्तिनी	98	70	श्वश्रू	140	31	संवर्तिका	69	43
श्रुत	287	77	श्वश्रूश्वशुर	141	37	संवसथ	51	190
श्रुति	43	3	श्वस	342	23	संवाहन	265	22
	154	94	श्वसन	19	61	संविद्	38	1
	286	73		94	53		39	5
श्रेणी	80	4	श्वाविष्	125	7		291	92
	226	5	श्वित्र	145	54	संवाक्षिण	266	30
श्रेयस्	36	24	श्वेत	41	12	संवीत	255	91
	39	6		221	96	संवेग	56	34
	248	58		228	79			

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
संवेद	261	6	सखी	136	12	संघात	132	40
संवेश	56	37	सख्य	178	12	सचिव	321	207
संव्यान	158	118	सगर्भ्य	141	34	सजम्बाल	72	10
संशतक	195	99	सगोत्रा			सज्ज	189	66
संशय	39	3	सग्धि	212	55	सजन	163	3
संशयापन्नमानस	237	5	संकट	254	85		182	34
संश्रव	39	5	संकर	77	18	सज्जना	184	43
संश्रुत	258	109	संकर्षण	9	24	संचय	132	40
संश्लेष	266	30	संकलित	255	93	संचारिक	137	17
संसक्त	250	68	संकल्प	38	2	संजवन	75	6
संसद्	166	15	संकसुक	245	43	संज्वर	18	57
संसरण	77	18	संकाश	233	38	संज्ञपन	198	115
	283	55	संकीर्ण	225	1	संज्ञा	277	33
संसिद्धि	56	38		254	86	संज्ञु	144	47
संस्कारहीन	174	54	संकुल	46	19	सट्टा	154	97
संस्कृत	288	81		254	86	संडीन	132	38
संस्तर	309	162	संकोच	159	124	सत्	163	5
संस्तव	265	23	संक्रन्दन	14	44		289	83
संस्ताव	267	34	संक्राम	265	25	सतत	20	65
संस्त्याय	306	151	संक्षेपण	265	21	सती	134	6
संस्था	181	27	संख्य	196	105	सतीनक	203	16
संस्थान	299	124	संख्या	39	2	सतीर्थ	165	12
संस्थित	199	118	संख्यात	250	65	सत्तम	248	58
संस्पर्शा	119	154	संख्यावत्	163	5	सत्त्व	38	29
संस्फोट	197	106	संख्येय	218	83		323	214
संहत	252	76	सङ्ग	266	29	सत्पथ	73	16
संहतजानुक	144	47	संगत	46	18	सत्य	47	22
संहति	132	41	संगम	266	29		307	154
संहनन	149	70		354	34	सत्यकार	218	82
संहार	60	2	संगर	310	167	सत्यवचस्	172	43
संहृति	44	8	संगीर्ण	258	109	सत्याकृति	218	82
सकल	250	66	संगूढ	255	93	सत्यानृत	200	3
सकृत्	331	243	संग्रह	43	6	सत्यापन	218	82
सकृत्प्रज	128	21	संग्राम	197	107	सत्त्र	214	182
सक्तुफला	93	52	संग्राह	194	91	सत्रा	338	
सक्थि	150	73		263	14	सत्रिन्	179	15
°साखि	124	12	संघ	132	42	सत्वर	20	65



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
सदन	75	5	संधि	180	19	समग्र	250	66
सदस्	166	15		262	11	समज्ञा	103	91
सदस्प	166	16	संधिनी	215	69	समज	133	43
सदा	342	23	संध्या	32	3	समज्या	166	15
सदागति	19	61	सन्नकद्रु	89	35	समंज्ञस	181	25
सदातन	251	73	संनद्ध	189	66	समधिक	252	76
सदानीरा	67	33	संनय	306	151	समन्ततस्	340	14
सदृश्	233	37	संनिकर्षण	265	23	समन्तदुग्धा	107	106
सदृश्			संनिधि			समन्तभद्र	6	13
सदृश्			संनिवेश			समन्वितलय	48	3
संदिश	250	67	सपत्न	178	10	समम्	338	4
सद्मन्	73	4	सपदि	337	2	समय	31	1
सद्यस्	339	10		339	10		305	149
सध्रयन्	243	34	सपर्या	166	14	समया	335	253
सनकुमार	16	51		169	34		338	7
सना	340	18	सपिण्ड	140	33	समर	197	106
सनातन	251	73	सर्पाति	212	55	समर्थ	290	87
सनाभि	140	33	सप्तकी	156	108	समर्थन	181	26
सनि	169	32	सप्ततन्तु	165	13	समर्थक	237	7
सर्नाड	250	67	सप्तपर्ण	85	23	समर्थोद	250	67
संतत	20	65	सप्तर्षि	29	28	समवर्तिन्	18	58
संतति	162	1	सप्तला	99	73	समवाय	132	41
संतमस	57	4		117	143	समष्टिला	120	157
संतान	16	50	सप्तार्चिस्	18	56	समसन	265	21
	162	1	सप्ताश्व	29	30	समस्त	250	65
संताप	18	57	सप्ति	184	45	समस्या	44	7
संतापित	257	103	सब्रह्मचारिन्	165	11	समा	35	20
संदान	216	73	समर्तृका	136	12	समांसमीना	216	72
संदानित	256	95	समा	75	6	समाकर्षिन्	40	11
संदाव	198	112		166	15	समाघात	191	107
संदित	256	95	समाजन	261	7	समाज्ञा	116	142
संदेशवाच	46	17	सभासद्	166	16	समाज	113	43
संदेशहर	179	16	सभास्तार			समाज्ञा	44	11
संदेह	39	3	सभिक	235	44	समाधि	39	5
संदोह	132	40	सभ्य	163	3		293	98
संद्राव	198	112		166	16	समान	20	63
संधा	294	102	सम	233	37		233	37
संधान	234	42		250	65		00	127



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
समानोदय	141	34	समुन्नद्ध	294	103	सरसीरुह	68	40
समालम्भ	266	27	समुपजोषम्	339	11	सरस्वत्	61	1
समावृत्त	163	10	समूह	126	9		283	57
समासाद्य	255	93	समूह	132	40	सरस्वती	42	1
समासाथी	44	7	समूह्य	167	20		67	34
समाहार	264	16	समृद्ध	238	11	सरित्	66	29
समाहित	255	109	समृद्धि	262	10	सरित्पति	61	1
समाहृति	43	6	समृष्ट	210	46	सरीसृप	68	7
समाह्वय	235	46	संपत्ति	192	83	सर्ग	274	22
समित्	197	107	संपद्	192	82	सर्ज	92	45
समिति	166	15	संपराय	306	150	सर्जक	91	44
	197	107	संपुटक	162	139	सर्प	58	6
	286	70	संप्रति	342	24	सर्पराज	57	4
समिध्	82	13	संप्रदाय	261	7	सर्पिस्	211	52
समीक	196	105	संप्रधारणा	181	26	सर्वे	250	65
समीप	250	67	संप्रहार	197	106	सर्वसहा	70	3
समीर	49	62	संफुल्ल	81	7	सर्वज्ञ	6	13
समांरण	19	62	संवाध	254	85		11	33
	100	79	संभेद	67	35	सर्वतस्	340	14
समुच्चय	264	16	संभ्रम	56	34	सर्वतोभद्र	76	10
समुच्छ्रय	306	152		265	26		64	62
समुज्झित	258	107	संमद	36	24	सर्वतोभद्रा	89	36
समुत्पिञ्ज	196	100	संमार्जनी	77	18	सर्वतोमुख	61	4
समुदक्त	255	90	संमूर्च्छन	261	6	सर्वदा	342	23
समुदय	132	41	सम्यक्	46	22	सर्वधुरावह }	214	66
समुदाय	132	41	सम्राज्	176	3	सर्वधुरीण }		
	197	107	सरक	235	43	सर्वमङ्गला	13	37
समुद्र	349	17	सरघा	129	27	सर्वरस	160	127
समुद्रक	142	139	सरट	127	13	सर्वला	194	94
समुद्धत	240	23	सरणा	119	153	सर्वलिङ्गिन्	172	45
समुद्धरण	283	55	सरणि	73	15	सर्ववेदस्	164	9
समुद्र	61	1	सरमा	230	23	सर्वसैनहन	195	95
समुद्रान्ता	103	92	सरल	95	60	सर्वानुभूति	108	108
	110	116	सरलद्रव	237	8			
	114	134	सरला	160	129	सर्वान्नमोजिन् }	240	22
समुन्दन	266	29	सरस्	108	108	सर्वान्नान		
समुन्न	258	106	सरसी }	66	28	सर्वाभिसार	95	95
						सर्वार्थसिद्ध	6	15

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
सर्वौघ	195	95	साहिष्णु	242	31	सात्तपदीन	178	12
सर्वप	203	17	सद्बुद्धय	236	3	सामन्	43	30
सलिल	61	3	सांयात्रिक	63	12		180	21
सल्लकी	112	124	सांयुगीन	191	78	सामाजिक	166	16
सब	165	13	सांवत्सर	179	14	सामान्य	38	31
सवन	178	12	सांशयिक	237	5		253	82
सवितृ	30	32	साकम्	338	4	सामि	334	250
सविध }	250	67	साक्षात्	332	244	सामिधेनी	167	22
सवेश }			सागर	61	1	सामुद्र	208	41
सव्य	254	85	साचि	338	7	सांपरायिक	128	105
सव्येष्ट	188	61	साति	268	39	सांप्रतम्	339	12
सस्य	83	15		285	64		342	24
सस्यसंवर	92	45	सातिसार	146	59	साय	32	3
सह	338	4	सात्त्विक	51	16		341	20
सहकार	88	33	सादिन्	188	61	सायक	269	2
सहचरी	99	76		295	107	सायम्	32	3
सहज	141	34	साधन	298	119		341	20
सहधर्मिणी	134	5	साधारण	233	37	सार	82	12
सहन	242	31		253	82		312	172
सहभोजन	212	55	साधित	244	40	सारङ्ग	127	17
सहस्र	34	14	साधिष्ट	259	113		274	23
	196	103	साधीयस्	329	236	सारथि	187	60
	328	233	साधु	163	3	सारमेय	230	22
सहसा	338	8		247	52	सारब	67	36
सहस्य	34	15		294	101	सारस	68	40
सहस्रदंष्ट्र	64	18	साधुवाहिन्	184	45		129	23
सहस्रपत्र	68	40	साध्य	5	10	सारसन	156	109
सहस्रवीर्या	121	159	साध्वस	52	21		188	64
सहस्रवेधि	208	40	साध्वी	134	6	सार्थ	132	42
सहस्रवेधिन्	116	141	सानु	78	5	सार्थवाह	217	78
सहस्रांशु	30	32	सांतपन	174	52	सार्धम्	338	4
सहस्राक्ष	14	14	सान्त्व	46	18	सार्द्र	258	106
सहस्त्रिन्	188	63		180	21	सार्वभौम	23	5
सहा	99	74	सांष्टिक	182	30		176	2
	109	144	सान्द्र	250	66	साल	74	3
सहाय	191	72	सान्द्रस्त्रिग	242	30		80	5
सहायता	268	41	सान्नाय्य	168	27		92	45

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
सालावृक	271	12	सिध्रका	345	8	सुचरित्रा	134	6
सास्ना	214	63	सिनीवाली	33	9	सुचेलक	158	116
साहस	180	21	सिन्दुक	97	68	सुत	139	27
साहस्र	188	63	सिन्दुवार	98	69		284	60
	269	43	सिन्दूर	223	105	सुतश्रेणी	102	88
सिंह	124	1		253	31	सुतात्मजा	140	29
	248	59	सिन्धु	61	1	सुत्रामन्	14	42
सिंहतल	152	85		294	101	सुत्या	173	47
सिंहनाद	197	108	सिन्धुज	209	42	सुवन्	165	10
सिंहपुच्छी	104	93	सिह	160	128	सुदर्शन	10	28
सिंहसंहनन	238	12	सीता	203	14	सुदाय	181	29
सिंहान	222	98	सीत्य	202	8	सुदूर	250	69
सिंहासन	182	32	सीमन्	78	20	सुधर्मन्	16	48
सिंहास्य	107	104	सीमन्त	349	19	सुधा	16	48
सिंही	106	103	सीमन्तिनी	133	2		294	102
	109	114	सीमा	78	20	सुधांशु	25	14
सिकता	286	73	सीर	203	14	सुधी	163	5
सिकतामय	62	9	सीरपाणि	9	24	सुनासीर	14	41
सिकतावन्	47	110	सीरा	148	65	सुनिषण्णक	118	149
सिक्थक	224	107	सीवन	261	5	सुन्दर	247	52
सित	41	13	सीसक	223	105	सुन्दरी	134	4
	256	95	सीहुण्ड	107	106	सुपथिन्	73	16
	256	99	सु	337	2	सुपर्ण	10	29
	288	80		224	5	सुपर्वन्	4	7
सितच्छत्रा	119	152	सुकन्दक	118	148	सुपार्श्वक	91	43
सिता	209	43	सुकरा	215	70	सुप्रतीक	23	5
सिताभ्र	160	130	सुकल	237	8	सुप्रयोगविशिख	189	69
सिताम्भोज	68	41	सुकुमार	252	78	सुप्रलाप	45	17
सिद्ध	5	11	सुकृत	36	24	सुभगासुत	139	24
	257	101	सुकृतिन्	236	3	सुभिक्षा	112	125
सिद्धान्त	39	4	सुख	37	25	सुमन	204	18
सिद्धार्थ	204	18		350	23	सुमनस्	4	7
सिद्धि	109	113	सुखवर्चक	224	109		83	17
सिध्म	145	53	सुखसंदोह्या	216	71		99	73
सिध्मल	147	61	सुगत	6	13	सुमनोरजस्	83	17
सिध्मला	346	10	सुगन्धि	40	11	सुमेरु	16	49
सिध्म्य	28	23		111	121	सुर	4	7

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
सुरङ्गा	345	8	सुषिर	49	4	सूर्यतनया	67	32
सुरज्येष्ठ	7	16		57	1	सूर्यन्दुसंगम	33	8
सुरदीर्घिका	16	49		57	2	सुक्ति	153	91
सुरद्विष	6	12	सुषिरा	113	130	सुग	194	92
सुरनिम्नगा	66	31	सुषेण	97	68	सुगाल	125	5
सुरपति	14	43	सुषेणिका	108	109	सुणि	184	42
सुरभि	35	18	सुष्टु	337	2	सुणिका	73	15
	40	11		341	20	सुपाटी	355	38
	302	136	सुसंस्कृत	210	45	सुमर	126	11
सुरभी	112	124	सुहृद्	178	12	सुष्ट	278	39
सुरभि	16	48	सूकर	124	2	सुकपात्र	}	63
सुरलोक	4	6	सूक्ष्म	249	61	सुचन		
सुरवर्त्मन्	22	1		304	144	सेतु	73	14
सुरसा	109	115	सूचक	246	47		86	25
सुरा	234	39	सूचि	345	8	सेना	191	79
सुराचार्य	28	25	सूत	187	60	सेनाङ्ग	182	34
सुरामण्ड	235	43		222	99	सेनानी	13	39
सुरालय	16	49		226	3		188	63
सुराष्ट्रज	113	131		284	62	सेनामुख	192	82
सुवचन	44	17	सूतिकाशृह	75	8	सेनारक्ष	188	62
सुवर्ण	218	86	सूतिमास	142	39	सेवक	177	9
	221	94	सूथान	229	19	सेवन	261	5
सुवर्णक	85	24	सूत्र	231	28	सेवा	200	2
सुवह्नि	105	96	सूत्रवेष्टन	265	24	सेव्य	122	165
सुवहा	98	71	सूद	206	28	सैहिकेय	29	27
	109	115		291	91	सैकत	62	9
	110	119	सूना	297	113	सैतवाहिनी	67	33
	112	124	सूनु	139	27	सैनिक	188	62
	116	140	सूनुत	46	19	सैन्धव	184	45
सुवासिनी	135	9	सूपकार	205	27	सैन्य	209	42
सुव्रता	216	71	सूर	29	29	सैरन्ध्री	188	62
सुशीम	27	20	सूरण	120	157	सैरि	191	79
सुषम	247	52	सुरत	239	15	सैरिक	137	18
सुषमा	26	18	सुरेसूत	30	33	सैरिम	214	64
सुषवी	120	155	सुरि	163	6	सैरेयक	125	4
	208	37	सुर्मा	233	35	सोढ	99	75
सुषि	57	2	सूर्य	29	29	सोदर्य	256	97
							141	34

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
सोपलव	33	10	स्वलन	56	36	स्थल }	71	5
सोपान	77	18	स्वलित	197	110	स्थली }		
सोम	25	15	स्तन	150	77	स्थविर	142	42
सोमपा			स्तनधयी }			स्थाविष्ठ	259	112
सोमपीथिन् }	164	9	स्तनपा }	142	41	स्थागु	11	34
सोमराजी	105	96	स्तनयितु	24	7		81	8
सोमवल्क	93	51	स्तनित	24	9	स्थाण्डिल	172	44
	270	9	स्तवक	83	16	स्थान	298	117
सोमवल्लरी	115	138	स्तवधरोमन्	124	2	स्थानीय	74	1
सोमवल्लिका	105	96	स्तम्ब	81	9	स्थाने	339	12
सोमवल्ली	101	83		204	21	स्थापत्य	177	8
सोमोद्धवा	67	32	स्तम्भकरि	204	21	स्थापनी	102	85
सौगन्धिक	68	36	स्तम्बघन }			स्थामन्	196	103
	123	167	स्तम्बघ्न }	267	35	स्थायुक	177	7
	213	102	स्तम्बेरम	183	36	स्थाल	253	32
सौचिक	226	6	स्तम्भ	302	134	स्थाली	206	31
सौदामनी	24	10	स्तव	44	11	स्थावर	251	74
सौध	76	10	स्तिमित	258	106	स्थाविर	142	40
सौभागिनेय	139	24	स्तुत	259	110	स्थासक	159	122
सौभाजन	87	31	स्तुति	44	11	स्थास्तु	251	73
सौम्य	29	27	स्तुतिपाठक	195	98	स्थिति	181	27
	309	162	स्तूप	349	19		265	21
सौरभेय	215	60	स्तेन	230	25	स्थिरतर	251	73
सौरभेयी	214	66	स्तेम	266	29	स्थिरा	70	2
सौराष्ट्रिक	59	10	स्तेय }				110	116
सौरि	29	27	स्तैन्य }	231	26		92	47
सौवर्चल	209	43	स्तोक	249	61	स्थिरायु	233	35
	224	109	स्तोकक	127	17	स्थूणा	282	51
सौविद }			स्तोत्र	44	11		249	61
सौविदल्ल }	177	8	स्तोम	132	40	स्थूल	320	205
सौवीर	89	37		303	141		237	6
	208	39	स्त्री	133	2	स्थूललक्ष	158	116
	222	100	स्त्रीधर्मिणी	138	20	स्थूलशाटक	305	148
सौहित्य	212	56	स्त्रीपुंसो	132	39	स्थूलोच्चय	251	73
स्कन्द	13	39	स्थण्डिल	166	18	स्थेयस्	114	133
✓स्कन्ध	82	10	स्थण्डिलशायिन्	112	44	स्थौण्य	185	47
	150	78	स्थपति	164	9	स्थौरिन्	262	9
स्कन्धशाखा	82	11		284	61	स्रव		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
ज्ञातक	172	43		340	18	स्वजन	141	34
ज्ञान	159	122	स्मर	9	25	स्वतन्त्र	239	15
ज्ञायु	148	66	स्मरहर	11	33	स्वधा	339	9
ज्ञिग्ध	178	12	स्मश्रु	155	99	स्वधिति	194	93
	210	46	स्मित	56	35	स्वन	47	23
	238	14	स्मृति	43	6	खनित	256	95
स्तु	79	5		54	29	स्वप्न	56	37
स्तुत	255	93	स्यद	20	64	स्वप्नञ्	243	33
स्तुवा	135	9	स्यन्दन	86	25	स्वभाव	56	38
स्तुह्	107	106		186	52	स्वभू	7	18
स्तुही }			स्यन्दनारोह	188	61	स्वयंवरा	135	7
स्नेह	54	29	स्यन्दिनी	148	67	स्वयम्	340	17
स्पर्श	39	7	स्यन्न	255	93	स्वयंभू	7	16
	263	14	स्यात्	341	19	स्वर्	4	6
स्पर्शन	19	61	स्यूत	205	26		335	255
	169	27		257	101	स्वर	43	5
स्पर्श	178	13	स्यूति	261	5		48	1
	323	215	स्यानाक	95	57	स्वर	15	47
स्पष्ट	253	82	संसिन्	86	28	स्वरूप	311	168
स्पृका	114	133	स्रज्	161	135		56	38
स्पृशी	104	94	स्रव	362	9	स्वर्ग	300	131
स्पृष्टि	262	9	स्रवद्गर्भा	215	69	स्वर्जिकाक्षार	4	6
स्पृहा	54	27	स्रवन्ती	66	30	स्वर्ण	224	109
स्पृष्ट	263	14	स्रवा	101	84	स्वर्णकार	221	94
स्फटा	59	9	स्रष्टृ	7	17	स्वर्णक्षारी	227	8
स्फाती	262	9	स्रस्त	257	104	स्वर्णदो	115	138
स्फिन्	150	75	स्राक्	337	2	स्वर्णदो	16	49
स्फिर	249	63	स्रुत	255	93	स्वर्मानु	29	27
स्फुट	81	7	स्रुव	168	25	स्वर्वेश्या	17	52
	253	82	स्रुवक्ष	90	38	स्वर्वैद्य	16	51
स्फुटन	261	5	स्रोतस्	63	11	स्वसृ	140	290
स्फुरण	262	10		328	234	स्वस्ति	331	242
स्फुरणा }			स्रोतस्वती	66	90	स्वस्तिक	76	10
स्फुलिङ्ग	18	57	स्रोतोञ्जन	222	100	स्वस्तीय	140	32
स्फूर्जक	90	39	स्र	141	34	स्वाति	355	38
स्फूर्जथु	24	10	स्वच्छन्द	322	212	स्वादु	292	94
स्फेष्ट	263	13		239	15	स्वादुकण्टक	89	37
स्म	338	5					105	99



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
स्वादुरसा	117	144	हयमारक	99	77	हलाहल	}	59 10
स्वाद्री	108	108	हर	11	33	होलाहल		
स्वाध्याय	173	47	हरण	181	29	हलिन्		9 24
स्वान	47	25	हारि	124	1	हलिप्रिय		91 42
स्वान्त	38	31		312	176	हलिप्रिया		234 49
स्वाप	56	37	हरिचन्दन	16	50	हल्य		202 8
स्वापतेय	220	90		160	131	हल्या		268 41
स्वामिन्	179	18	हरिण	41	13	हलक		68 36
	238	10		126	8	हव		262 8
स्वाराज	14	43		282	51			322 208
स्वाहा	167	21	हरिणा	281	50	हविस		168 27
	339	9	हरित्	23	2			211 52
स्वित्	331	242		41	14	हव्य		168 24
स्वेद	55	34		399	19	हव्यपाक		187 22
स्वेदज	247	51		41	14	हव्यवाहन		185 5
स्वेर	317	193	हरितक	207	34	हस		52 18
स्वैरिणी	136	11	हरिताल	353	32	हसनी		206 30
स्वैरिता	260	2	हरितालक	223	103	हसन्ती		206 29
स्वैरिन्	339	15	हरिदश्व	29	30	हस्त		152 86
ह	338	5	हरिद्रा	208	41			154 98
हंस	30	32	हरिद्राम	41	14	हस्तधारण		283 59
	129	24	हरिद्रु	106	102	हस्तिन्		261 5
	327	227	हरिन्मणि	221	92	हस्तिनख		18 55
हंसक	157	110	हरिप्रिया	10	272	हस्तिपूक	}	77 17
हजिका	103	90	हरिमन्थक	204	18	हस्त्यारोह		187 60
हजे	51	15	हरिवालुक	111	121	हा		336 257
हड	349	18	हरिहय	14	43	हाटक		221 49
हडविलासिनी	113	130	हरीतकी	95	60	हायन		35 20
हठ	197	110	हरेणु	111	121			296 108
हण्डे	51	15		203	16	हार		156 105
हत	244	41	हर्म्य	76	9	हारीत		131 35
हनु	113	130	हर्यश्व	124	1	हार्द		54 28
	153	90	हर्ष	36	24	हाला		234 39
हन्त	332	245	हर्षमाण	237	7	हालिक		214 64
हल	256	97	हल	203	13	हाव		55 32
हय	184	45	हला	51	13	हास		52 19
हयपुन्डी	116	139	हलायुध	9	23	हास्तिक		183 37



Word	Page Stanza	Word	Page Stanza	Word	Page Stanza
हास्य	52 19	हिमलोचिका	121 158	हेमपुष्पिका	98 72
हाहा	17 52	ही	339 10	हेमाद्रि	16 49
हि	336 258	हीन	258 107	हेरम्ब	13 38
	338 5		300 128	हेला	55 32
हिंसा	227 230	हुतमुक्प्रिया	167 21	हेषा	185 48
हिंसाकर्मन्	264 19	हुतमुज	18 55	हे	338 7
हिंस्त्र	242 58	हुम	335 253	हेमवती	12 36
हिका	345 8	हृति	44 8		95 60
हिङ्गु	208 40		262 8		106 103
हिङ्गुनिर्यास	96 62	हृद्	17 52		115 138
हिङ्गुलु	349 20	हृणीया	267 32	हैयंगवीन	211 52
हिङ्गुली	109 114	हृद्	38 31	होतृ	166 17
हिज्जल	96 61		187 64	होम	166 14
हिन्ताल	124 170	हृदयंगम	46 18	होरा	346 10
हिम	26 19	हृदयालु	236 3	ह्यस्	342 23
	27 20	हृद्य	247 53	हृद	65 25
	350 22	हृषीक	40 8	हसिष्ठ	259 113
हिमवत्	78 3	हृषीकेश	7 18	हस्व	143 46
हिमवालुका	160 130	हृष्ट	257 103	हस्वा	110 117
हिमसंहति	} 26 19	हृष्टमानस	237 7	हस्वाङ्ग	117 143
हिमानी		हे	338 7	हादिनी	15 47
हिमांशु	25 14	हेति	18 57		24 9
हिमावती	115 138		286 71		66 30
हिरण्य	220 90	हेतु	37 28		112 124
	220 91	हेमकूट	78 3		297 112
	221 94	हेमदुग्धक	85 22	ही	53 23
हिरण्यगर्भ	7 16	हेमन्	221 94	हीण	} 255 92
हिरण्यवाह	67 34		350 23	हीत	
हिरण्यरेतस	18 55	हेमन्त	35 18	हीवेर	111 122
हिरक्	337 3	हेमपुष्पक	96 64	हेवा	185 48
	338 7				

## Appendix III

Index of additional words given by Kṣīrasvāmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अंशु	324	219	अङ्गाधिप	176	2	अद्रिकाक	128	22
अंशुमालिन् }	30	32	अङ्गारधानिका }	206	29	अद्रिराज	78	3
अंशुसत्तम }			अङ्गारधानी }			अद्वयमार्गिन्	172	42
अकल्मष	259	111	अङ्घ्रिप	80	3	अधर	153	90
अक्षोट	87	29	अचित	260	113	अधरेष्टुः	341	21
अक्षपटलिक	176	5	अजकव	12	35	अधस्तात्	342	23
अक्षिगत	260	113	अजननि	268	39	अधिपाङ्ग	188	64
अक्षीव (४)	7	31		344	4	अधीतिन्	165	10
अगच्छ	81	5	अजर्य	178	12	अधीर	241	26
अगदंकार	146	57	अजातशत्रु	176	2	अनडुही }	215	67
अगूढगन्ध	208	40	अजिर्माषुता	269	43	अनड्वाही }		
अग्निमणि	221	93	अञ्चल	159	120	अनन्त	9	24
अग्निमित्र	176	2	अञ्जनावती	23	5	अनन्ता	109	112
अग्निमुखी (२)	111	119	अञ्जलिका	127	13	अनाकुल	48	3
अग्रज	277	32	अञ्जलिकारिका	231	29	अनाहत	258	107
अग्रणी	238	11	अटाव्या }	170	35	अनियन्त्रण	254	84
	248	58	अव्या }			अनीक	191	79
अग्रिम	143	43	अट्टालक	76	12		197	106
	253	81	अणव्य	201	7	अनुतर्ष	235	43
अग्रीय }	143	43	अतिक्रम	170	37	अनुतर्षण	235	43
अग्र्य }				269	43	अनुताप	269	43
अङ्क	217	198	अतिचण्डिका	13	41	अनुताप	244	37
अङ्कपाली	269	43	अतिच्छत्रक	123	167	अनुनय	269	43
	318	198	अतिमर्याद	21	67	अनुपादिन्	259	111
अङ्किन् }	49	5	अतिवाहिक	60	2	अनुपमा	23	5
अङ्क्य }			अतिसंधान	231	25	अनुबल	306	151
अङ्कोट }	87	29	अतासारकिन्	146	59	अनुरहसम्	181	24
अङ्कोल }			अत्याधान	269	43	अनुवत्सर	35	20
अङ्ग	43	4	अत्युक्त	353	30	अनुवाक	349	17
अङ्गना	23	5	अत्युग्र	208	40	अनुशोचन	45	16
अङ्गमर्द	227	10						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अनेडमूक	244	38	अभिज्ञान	26	17	अररि	77	17
	273	17	अभिभव	53	23	अरे	341	20
अन्त	215	84	अभिभूत	198	113	अर्कजौ	16	51
	253	81	अभिमर	282	53	अर्जुन	176	2
अन्तरा	337	3		323	215		221	95
अन्तर्गडु	260	113	अभिमुख	243	33	अर्त्ति	192	85
अन्तर्गलशुण्डिका	153	91	अभियोग	45	17	अर्थ	40	8
अन्तावसायिन्	227	20	अभिषव	165	10	अर्बुद	219	84
अन्तिम	253	81	अभिषुत	208	39		349	19
अन्ती	206	29	अभ्यञ्जन	211	50		354	33
अन्त्यज	230	21	अभ्यमित्र	190	76	अर्म	354	33
अन्ध	61	4	अभ्यवहार	212	56	अर्हत्	7	15
अन्धतामिन्द्र	60	2	अभ्युत्थान	169	34	अलंकार	55	32
अन्यत्र	337	3	अभ्योष	210	47	अलि	130	30
अन्यतरेद्युः }	341	21	अग्रपिशाच	29	27	अलिगर्द	58	5
अन्येद्युः }			अग्रमु	23	5	अलिजर	206	31
अन्वित }	260	113	अमला	95	58	अलिन्	127	14
अन्वीत }			अमा	341	20		130	30
अन्वीक्षण }	266	30	अमुष्यपुत्र	663	3	अलीक	153	92
अन्वेषण }			अमृगाल (२)	122	165	अलुक	208	38
अन्वेष्टृ	259	111	अमृतनिर्गम	26	15	अवक्रय	218	79
अपरेद्युः	341	21	अमृष्य	260	113		218	81
अपवरक	75	8	अम्बरमणि	30	31	अवग्रह	183	36
अपविद्ध	244	40	अम्बष्टा (३)	116	141	अवग्रहणी	76	13
अपशब्द	228	16	अम्बल }	40	9	अवग्राह	26	39
अपसर्प	178	13	अम्बल }			अवच्छुरित	56	35
अपसोपान	77	17	अम्बलवेतस	207	35	अवदत्त	122	165
अप(व)स्तवन्ती	215	69	अम्भोज	68	41	अवधान	38	2
अपाची	23	3	अम्भोजिनी	68	39	अवनद्ध	48	4
अपाश्रय	75	9	अयि	338	7	अवन्ती	74	2
अपुनर्भव	39	7	अयुत	219	84	अवपात	289	85
अप्रतिरथ	176	2	अयोध्या	74	2	अवरोध	76	12
अब्जिनी	68	39	अरम्	20	64	अवलम्बन }	253	83
अब्जिनीपति	30	32	अरघट	349	18	अवलम्बित }		
अब्धिजा	10	27	अरणि }	97	66	अवलेप	53	22
अब्धिशाथिन्	9	22	अरणिगिक }			अवसक्थिका	159	120
अभिल्या	45	11	अरलि	151	80	अवसन्नता	259	43
अभिवर	190	72						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
अवसर्प	178	13	अहिहन्	15	44	आम्रव	269	43
अवसित	205	23	अर्हृक	173	50	आभोगिक	49	5
अवहित्थ	56	35	आकारण	44	8	आम	145	51
अवहेल }	53	23	आकूत	269	43	आमलक }	354	33
अवहेला }			आक्रोश	45	17	आमलकी }		
अवाकृण	144	48	आक्षदर्शक	179	5	आमुध्यावण	163	3
अवाचीन	243	33	आक्षपटलिक	237	7	आन्नस	309	162
अवार	354	35	आक्षपाद	164	6	आयःशूलिक	259	111
अवारपार	61	2	आक्षेप	45	17	आर	28	26
अवि	138	21	आखात	66	27		222	97
अविदूस }	52	77	आखुरथ	13	38	आर्या	13	37
अविमरीस }			आघाट	77	20	आर्हत	164	9
अविसोड }			आचित	260	113	आलस्य	269	43
अविलम्बन }	253	83	आच्छिन्न	260	113	आलिङ्गिन् }	49	5
अविलम्बित }			आजगव	11	35	आलिङ्गय }		
अवी	138	21	आज्जनेय	176	2	आलिन्	127	14
अव्यक्त	38	29	आट	128	17	आलीन	224	106
अव्यथा	3	149	आढकी	203	15	आवसथ	75	6
अव्यय	354	34		345	7	आवाप	63	11
अश्रप	19	59	आणवीन	201	7	आवेष्टक	74	3
अश्रीपद	46	19	आणी	187	57	आशय	269	43
अश्ववार	188	61	आतापिन् }	129	22		309	162
अष्टदण्ड	73	18	आताशिन् }			आशयाश	17	54
अष्टमूर्ति	11	34	आतिथ्य	169	33	आशावधू	114	134
असंमत	259	111	आतृगन्ध }	244	40	आशु	324	219
असंबद्ध	46	20	आतृगर्व }				337	2
असहन	178	11	आत्मदर्श	162	140	आश्रय	309	162
असिकनी	215	70	आत्रेय	26	15	आश्रयाश	17	54
असित	29	27	आदण्ड	93	52	आस	192	84
असूक्ष्ण }	53	23	आदिकवि	170	36	आसक्त	20	66
असूक्ष्ण }			आदिम	253	81	आसन	180	19
असृज्	159	124	आदिष्टिन्	109	7	आसन्दी	346	9
असेचनक	247	53	आन्दोलित	254	87	आसार	195	97
अस्त्रि	194	94	आन्वयिक	173	49		269	43
अस्तु	154	93	आपमित्यक	201	4		317	192
अहता	53	22	आप्त	290	85	आसीन	259	111
अहिजित्	289	85	आप्रच्छन्न	261	7	आसेचनक	247	53
अहिर्बुध्न	11	34				आस्फोट	101	81

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
आस्फोता	98	70	उ	241	19	उदार	236	3
	107	104	उं	241	18	उदाराभिलाष		
आस्य	153	89	उक्त	253	30	उदास्थित	290	85
आहार्य	51	16	उक्थ	313	30	उदीर्ण	236	3
आहिताग्नि	165	105	उक्षतर	213	61	उदुम्बर	76	13
इक्षुगन्धा	105	99	उग्रधन्वन्	14	44	उदूखल	205	25
	108	110	उचित	181	26	उद्रताम्बर	222	97
इतरेद्युः	341	21	उच्चण्ड	254	83	उद्घातन	242	28
इत्वर	214	62	उच्चय	196	109	उद्गीथ	246	19
इदानीम्	342	23		159	120	उद्दाम	254	84
इदावत्सर }	35	20	उच्छृादन	159	121	उद्धत	359	82
इदत्सर }			उच्छृङ्खल	254	84	उद्धषण	57	39
इन्	30	32	उज्जयिनी	74	2	उद्धुर	251	70
इन्दिरा	10	27	उज्ज्वल	51	17	उद्धुत	260	113
इन्दिदिर	130	30	उडुप	63	11	उद्धमान	206	29
इन्द्रकोश	75	9	उत्कट	253	82	उद्धट	236	3
इन्द्रमोपक	130	29	उत्कलिका	273	18	उद्यम	54	29
इन्द्रजाल	227	11	उत्कोच	182	29	उद्यमवत्	236	3
इन्द्रजित्	176	2	उत्तंस	161	136	उद्योग	54	29
इन्द्रद्रु	92	45	उत्तरासङ्ग	76	13		354	33
इन्द्रनील	221	93	उत्ताल	254	83	उद्रिक्त	253	82
इन्द्रलुप्तक	144	48	उत्तङ्ग	251	70	उद्रण	205	25
	146	56	उत्तेजित	185	49	उद्रह	140	28
इरंमद	24	10	उत्तेरित	185	49	उद्वा(द्वा)न	206	29
इलावृत्त	71	6	उत्पश्य	259	111	उद्वाहन	242	28
इत्वला	28	24	उत्पादित	260	113	उन्दुर	126	12
इषीका	122	162	उत्सर्ग	159	30	उन्नति	82	10
ईर्या	170	35	उत्सादन	88	33	उन्मद	240	23
ईर्यापथ	170	53	उत्सारक	177	6	उन्मान	219	85
	174	53	उत्साहशक्ति	180	19	उन्मुख	259	111
ईर्वाह	121	156	उदग्भूम	70	4	उन्मूलित	260	113
ईर्ष्या	53	24	उदंचित	260	113	उपकालिका	208	37
ईर्ष्यालु	252	111	उदचिस्	18	56	उपकुब्धी		
ईहावृत्त	126	7	उदरिल	143	44	उपक्रम	165	13
ईली	194	92	उदरंभरि	240	21	उपचित्रा	102	88
ईश्वरी	12	36	उदलावणिक	210	45	उपज्ञा	165	13
ईषिका	243	33	उदात्त	236	3		352	28

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
उपदेश	234	40	कृत	289	85	कच्छप	22	71
उपदा	181	29	कद्र	205	23	कज्जलध्वज	162	138
उपधा	180	22	कश्य	126	10	कञ्चुक	158	118
उपनाह	49	7	कष्य			कञ्चुकिन्	77	8
उपप्लुत	241	24	कष्यगन्धा	108	111	कञ्चुलिका	158	118
उपप्रदान	181	29	एककुण्डल	9	24	कट	77	20
उपबाहु	151	80		320	205	कटक	272	18
उपभुक्ति	264	20	एकतान	48	3	कटप्र	83	14
उपरम	268	38	एकदृष्टि	128	21	कटभरा	102	86
उपलम्भा	38	1	एकपदे	342	23	कटाह	350	21
उपविष्ट	259	111	एकश्रुति	43	4	कटीर	151	74
उपसेचन	210	44	एकाम्र	253	80	कटुतिक्त	225	111
उपाग्र	249	60	एकायन	173	50	कटूर	248	54
उपाय	180	21	एडमूक	244	38	कणप	349	20
उपालिन्दक	76	12	एण	126	10	कणिका	345	8
उपावर्तन	71	9	एवार	120	156	कण्टक	272	18
उपोद्धात	266	26	एलावालुक	111	121		353	32
उमा	201	7	एषिका	243	33	कण्टोलवीणा	232	32
	204	20	ऐकाम्र	253	20	कण्डोलवीणा		
उम्य	201	7	ऐण	126	8	कण्टारव	124	1
उरसिज	150	77	ऐडविड	21	69	कण्डरा	148	66
उर्वाश्क	120	156	ऐलविल			कदन	199	117
उल्का	345	8	ओष	50	9	कदर्क	158	120
उल्ब	146	38		62	6	कन्धा	346	9
उल्लसन	57	39	ओष्ट	153	90	कन्द	354	35
उषणा	105	97	औदुम्बर	222	97	कन्यका	29	28
उषा	338	6	औपयिक	181	25	कन्यकुब्जा	74	2
उष्णल	241	16	औपवस्त	171	38	कपिजल	131	36
उष्टिका	27	63	औपवस्त्र			कपिध्वज	176	2
ऊर्ध्वदम	260	111	औपवाह्य	183	37		23	5
ऊर्ध्वस्थ			औमीन	201	7	कपिला	215	67
ऊर्ध्वलोक	4	6	औलक्ष्य	164	6		222	97
ऊ(औ)र्ध्वस्तोतसिक			कम्	61	4	कपिलोह	326	227
	193	50	कक्खट	252	76	कपिशिर्ष	86	27
ऊषण	207	36	कक्षा	285	66	कपीतन	59	9
कृक्षगन्धा	115	137	कक्षापटी	173	50	कफेलु	208	40
कृचीक(ष)	206	32	कश्य	151	79	कबरा	317	195
कृजीष			कच्छ	72	10	कमला		



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
करक	149	69	कल्प	31	2	कामदान	261	3
करज	93	48		46	18	काम्यदान		
करटा	48	4		234	40	कामाङ्कुश	152	83
	49	8	कल्यपाल	308	160	कामरूप	74	2
करण्ड	349	18	कल्या	227	10	कारवी	109	112
करपाल	194	90	कल्याण	308	160		119	153
करपालिका	194	92	कलर	221	95		208	37
करभ	302	137	कवक	208	42		208	30
करवीर	199	120	कवरी	115	136	कारित	255	90
करवालिका	194	92	कवित्	208	40	कारोत्तम	235	43
करामल	98	68	कविय	163	5	कारोत्तर		
कर्क	185	47	कशास्का	354	35	कार्तवीर्य	176	2
कर्कट	29	28	कास्य	149	69	कार्षक	201	6
कर्कटशृङ्गा	111	120	काक	222	97	कार्ष्णी[ष्टी]रस	109	114
कर्ण	63	12	काकजङ्घा	133	44	काल	29	27
	176	2	काकतुण्ड	111	119	कालकण्ठ	128	22
कर्णमोटी	13	41	काकिणी	160	126	कालकण्ठक	128	22
कर्णिका	69	43	काकिनी	346	9	कालकण्ठक		
कर्णिन्	86	24	काकुत्स्थ	176	2	कालखज	148	66
कर्पर	317	194	काकोडी	117	144	कालखण्ड		
कर्पराल	87	29	काचमाची	119	152	कालज्ञ	128	18
कर्पास	354	35	काच[व]र	149	49	कालधर्म	199	117
कर्वरी	208	40	काचस्थाली	94	55	कालमेषी	105	96
कर्मसाक्षिन्	30	32	काचित	255	90	कालस्कन्ध	99	68
कर्ष	95	59	काञ्चिक	208	39	कालिङ्ग	97	67
कर्षणी	162	139	काञ्चिक			कालिङ्गी		
कलंवक	144	48	काणी	340	9	कात्य	32	2
कलकण्ठ	128	20	काण्डपट	159	120		46	18
कलधौत	221	95	कादम्ब	301	134	कात्य	115	135
	222	96	काद्रवेय	57	4	कात्यक		
कलशि	216	74	कान्दुक	206	28	काश	122	162
कलान्तर	201	4	कान्यकुब्ज	74	2		122	163
	201	5	कापथ	73	16	काशी	74	2
	218	80	कापाली	173	49	काश्यप	30	33
	173	42	कापिल	164	6	काषाय	97	192
कलाप	156	108	कापिशायन	234	40	कासमर्द	349	19
कल्मष	248	55	कापेय	125	3	किंशार	347	13



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
किकि			कुन्द	22	71	कूट	213	61
किकिदीवि	127	16		349	19	कूमाँ	65	24
किकिन्			कुपाणि	144	48	कूलंकषा	66	30
किङ्कणी	157	110	कुमोदक	10	28	कृच्छ	171	37
किङ्किणी			कुम्भ	29	28	कृतकर्मन्	237	4
किङ्किरात	99	74	कुम्भिन	183	36	कृतार्थ		
किञ्चुलक	65	22	कुम्भी	94	55	कृतकृत्य	193	6
किञ्जल्क	272	18		206	31		237	4
किण	349	18	कुम्भीनस	59	9		279	40
किण्व	36	23	कुरण्डक	99	74	कृपाट	127	14
किनरी	232	32	कुरल	154	96	कृमि	85	22
किरीटिन्	176	2	कुर्दन	55	33	कृमिफल		
किलकिंचित	55	32	कुल	320	207	कृशर }	211	50
किलाटिका	209	44	कुलक	90	39	कृसर }		
किलिम	94	54	कुलत्थ	203	15	कृषिक	203	13
किष्किन्धाधिप	176	2	कुलिक	226	5	कृष्णभूम	71	4
कीकट	246	49	कुलिशतरु	107	106	कृष्णमुख	125	3
कीचकाराति	176	2	कुल्माष	204	18	कृष्णा	176	2
कीटमणि	209	44		208	36		215	67
कीटमाणिक्य				350	21	कल्लतक	29	27
कीनाश	19	60		208	39		97	96
	246	48	कुल्माषामिषुत	153	89	केदर	349	20
कुचिका }	209	44	कुल्या	309	162	केरव	68	37
कुचीका }				89	37	केवर्त	64	15
कुज	81	5	कुवल	356	42	केवलिन	7	15
कुटक	216	74		244	38	केशघ्न	146	56
कुटञ्जटा	114	132	कुशाग्रीय	324	216	केशपर्णी }	103	89
कुटहारिणी	137	16	कुशी	354	34	केशवल्ली }		
कुट्टिम	75	8	कुष्ठ	200	2	केशवावास	85	21
	354	34	कुसीद	201	4	कैकसेय	19	60
कुडङ्गक	349	17		204	21	कोकिल	89	37
कुणाल	205	26	कुसूल	227	11	कोटीर	155	102
कुणि	113	128	कुम्भति	174	53	कोट	74	1
	144	48	कुहन	259	111		349	18
कुण्डी	206	31		174	53	कोण	194	94
कुतप	301	132	कुहानिका	227	11	कोपन	242	32
कुहाल	203	12	कुहक }			कोलिक	89	37
कुन्ती	176	2	कुहि का }					

Word	Page Stanza	Word	Page Stanza	Word	Page Stanza
कोश	132 38	क्षीरशुक्ला	108 111	खलीकार	263 15
	179 18	क्षुण्ण	259 111		266 27
	220 91	क्षुद्रनासिक	144 46	खलु	338 5
कोशकार	325 221	क्षुद्रा	139 27	खलेवाली	203 15
कोष	122 164	क्षुब्ध	216 74	खानी	79 7
	179 18	क्षुर	349 20	खेटक	77 19
	220 91	क्षुरप्र	349 20		272 18
कोष्ठक	204 21	क्षुरिका	194 93	खेद	269 43
कोष्ठागार	204 21	क्षुल्लक	65 23	खेला	55 33
कोहनक	113 129	क्षेम	354 34	गगनमाणिक्य	30 31
कौपीन	173 50	क्षेमकर	173 49	गजनिमीलिका	224 107
	300 129	क्षौम	76 12	गजमल्ल	15 46
कौमोदकी	10 28	क्षौर	173 50	गजामुरारि	12 34
कौल	173 49	क्ष्वेडित	354 34	गज्जा	73 19
कौशालिक	182 29	क्ष्वेला	197 108		75 8
कौशिक	170 36	खचित	259 113		79 7
कौसीद्य	269 43	खजक	216 74	गडु	149 69
क्नोपन	210 44		273 18		349 18
क्रमोलङ्घन	170 37	खट	349 17	गणनायिका	13 37
क्रिमि	127 14	खट्टर	144 46	गणिका	273 18
क्रिया	269 43	खडकििका	76 14	गण्ड	280 44
	308 158	खण्ड	209 43	गण्डूष	326 227
क्रांडा	269 43		280 44		346 10
क्रूर	217 77	खण्डल	26 16	गण्डूषा	346 10
क्रीतिकिका	104 95	खण्डशर्करा		गति	289 85
क्रोम	148 65	खण्डश्चेता	209 43	गदाग्रज	9 22
कङ्गु	204 20	खण्डिक	203 16	गद्य	353 31
क्षत्र	176 1	खद्योत	30 32	गन्ध	295 104
क्षपणर्षि	173 50	खनक	126 12	गन्धक	223 102
क्षमा	53 24	खर्व	22 71	गन्धज्ञा	127 12
क्षार	18 56		219 84	गन्धफली	94 56
क्षारण }	45 15	खर्वट	354 33		94 64
क्षारणा }		खल		गन्धमांसी	114 134
क्षारपत्र	121 158	खालवा(धा)नक }	203 15	गन्धमादन	71 6
क्षिपणी }	63 13	खलति	144 48		78 3
क्षिपा }		खलभर्जित	210 47	गन्धर्व	301 132
क्षीरकाकोली }	106 100				
क्षीरा }					

Word	Page	Stan	za	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
गन्धाली	120	155	गुर्वी	138	22	गौड	349	18	
	130	28	गुलिका	162	138	गौरव	169	34	
गर	59	9	गुलुञ्छ	83	16	ग्रन्थ	290	88	
गर्जा	24	9	गुल्मक	182	34	ग्रन्थन	269	43	
गर्ता	57	2	गुहाशय	126	12	ग्रह	168	24	
गर्ताट	126	12	गुध्रसी	346	10	ग्रहकल्लोल	29	27	
गर्ध	269	43	गुष्टि	216	70	ग्रामटिका	135	9	
गर्भुत्	289	85	गृहगोलिका	126	13		211	46	
गह्वजापिन्	243	36	गृहमणि	162	138	ग्रामर्णा	238	11	
गह्व	153	90	गृहमेधिन्	163	3	ग्रामधान	248	58	
गह्वर्क	235	43	गृहाश्रमिन्				77	19	
गवेषण	266	30	गृहीतदिक	198	113	ग्रामीण	260	113	
गाङ्गेय }	13	40	गृहेनर्दिन्	259	111	ग्रामेयक			
	307	155	गृह्य	259	111	ग्राम्य			
गाढ	250	66	गेहेशूर	259	111	ग्राह	65	20	
गाण्डीविन्	176	2	गैरिक	221	95	ग्रीविन्	216	75	
गात्रसंकोचिन्	127	13	गो	94	56	घटा	279	40	
गाधेय	170	36	गोकर्ण	58	7	घट्ट	181	28	
गान्धारपङ्क }	223	105	गोणी	42	2	घण्टिका	153	91	
गान्धारपिष्ट }				220	88	घन	50	9	
गाली	45	15	गोत्रा	314	181		222	98	
गावी	42	2	गोदावरी	67	35		249	61	
गिन्दुक	162	138	गोनास	58	4	घरगोली	127	13	
गिरि	317	194	गोप	223	104	घुघुरक	157	110	
गिरिक	162	138	गोपुच्छ	156	105	घुण	349	18	
गुच्छ	204	21	गोपोतलिका	42	2	घुसृण	159	124	
गुण	180	19	गोमतल्लिका	215	67	घूक	127	15	
गुणनिका	57	39	गोमुख	49	8	घृतयोनि	212	52	
गुणशालिनी }	158	120	गोयुग	217	77	घृताची	17	52	
गुणलयनी }			गोराटी	129	26	घृष्टि	279	40	
गुणोत्कर्ष	269	43	गोल	349	20	घोष	222	97	
गुण्डित	255	89	गोलाङ्गूल	125	3		326	225	
मुत्सक	83	16	गोलिह	90	40	घोषवर्ता	48	3	
गुदज }	145	54	गोलीढ	90	40	चकित	241	26	
गुदकीलक }			गोष्टश्च	259	111	चक	314	182	
गुन्द्रा	94	56	गोस	223	104	चक्रमण्डलिन्	58	5	
गुम्फ	269	43	गोसर्ग	31	3	चक्रयान	186	52	
	301	132							

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
चक्रवाल	217	77	चक्र	317	194	चित्ति }		
चक्रव्यूह	191	80	चर्चन	39	2	चिन्ति }	54	29
चक्राङ्क	129	24	चर्चरी	346	10	चित्रा	120	157
चक्राख्या	130	29	चर्चिका	13	41	चिद्रूप	236	3
चक्रिका	314	183	चर्चिक्य	158	122	चिपिटघोण	143	45
चक्षुष्य	259	111	चर्मकषा }			चिरजीविन्	128	21
चक्ष	93	52	चर्मकसा }	117	144	चिरम् }		
चक्षरीक	130	30	चर्मचटका	129	27	चिरात् }	337	1
चक्षल	245	46	चर्मप्रसेवक	232	33	चिरेण		
चञ्चु	93	52	चर्ममुण्डा	13	41	चिरिण्टी	135	9
चटु	46	17	चर्मसीवनी		35	चिहुर	154	95
चटुला	24	10	चर्चर	154	96	चीनपिष्ट	223	105
चण्ड	346	11	चर्वण	234	40	चीर	158	115
चण्डा	215	67	चर्वणी	135	10		353	31
चण्डाल	226	4	चल	245	46	चीवर	353	31
चण्डिल	227	10	चलचल	245	46	चुक्र	349	20
चत्वर	73	17	चल्लनक	158	119	चुक्रक }		
	166	18	चषक	207	32	चुक्रिका }	116	141
चतुर्दण्डिका	232	30	चाटकेर	127	16	चुन्दी	138	19
चन्दना	109	112	चाटु }			चुलक	127	14
चन्दनाचल	73	3	चाटुक }	45	17	चूर्ण	196	100
चन्द्र	221	95	चन्द्रभागा }			चूर्णक	154	96
चन्द्रक	158	120	चान्द्रभागी }	67	34	चूर्णिक }		
चन्द्रकिन्	130	31	चान्द्रमसायनि	29	27	चूर्णी }	346	9
चन्द्रशाला	75	8	चान्द्रायण		37	चेष्टा	55	32
चन्द्रोदय	309	162	चापल	245	46	चैत्य	75	7
चपला	136	10	चामुण्डा	13	41	चैत्रसख	10	26
चपेटा	152	84	चाम्पक	97	64	चैल	157	115
चमस	354	35	चार्मण	269	43	चोच	123	169
चमसी	346	10	चार्वाक	164	6		353	30
चरक	354	33	चिकस	354	35	चोदनी	104	92
चरणप	80	5	चिखल	62	9	चोद्य	45	17
चरण्टी	135	9	चित्रक }			चोरित	260	113
चरित }			चित्रा }	313	178	छग }		
चरित्र }	54	26	चित्रकाय	124	1	छगल }	217	76
चरिमा	348	15	चित्रकला		157	छद्मन्	55	33

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
छन्द	328	233	जालकार }	127	13	तटस्थ	178	10
छर्दि }	146	55	जालिक }	272	18	तडाक	66	28
छर्दी }				127	13	तण्डक	354	33
छल	55	33	जाहक	178	11	तत्कालधी	241	25
	197	110	जिघांसु	178	11	तत्त्व	50	9
छायापुत्र	29	27	जितकाशिन }	198	112	तन्तु	140	28
छेक	241	24	जिताहव }	6	15	तन्तुनारा	65	21
छेद	26	16	जिन	176	2	तन्तुवाय	127	13
जगच्चक्षुस्	30	32	जिष्णु				226	6
जगन्मातृ	13	37	जीव }		42	तन्त्रक	157	112
जज्ञपूक	243	36	जीवक }			तन्त्रवाय	127	13
जटायु }	176	2	जीवतोका }	137	16		226	6
जटायुष् }			जीवस्	61	5	तन्दू	207	34
जनित्री	140	29	जीवनाय	101	82	तन्द्रा	56	37
जनी	119	154	जीवन्ती	193	86		312	176
	135	9	जीवा	200	121	तप	328	232
	300	129	जीवितेश	324	219	तपस्या	170	35
जन्य	195	58	जूट	154	97	तमी	32	4
जमन }			जैमिनीय	164	6	तमाल	354	33
जवन }	212	56	ज्ञ	29	27	तरक्ष	124	1
जम्बू	84	19		277	33	तरल	245	46
जम्भार	100	80	ज्येष्ठाश्रमिन्	163	3	तरलित	254	87
जय	97	66	ज्योतिर्मालिन्	130	29	तरवालिङ्का	194	92
	346	11	ज्योत्स्ना	32	5	तरसा	357	2
जर्तिल	64	19	ज्वाला	18	57	तरिमन्	348	15
जलकाक	131	35	ज्ञगिति }	337	2	तर्क	269	43
जलरञ्ज	125	17	ज्ञटिति }			तर्कु(र्क)क	246	49
	328	22	ज्ञज्ञामदत्	20	63	तर्कु	207	34
जलशूक	68	38	ज्ञहरी	346	10	तर्षण	212	55
जलहस्तिन्	65	20	टङ्क	273	18	तापत	240	22
जलका	65	22	टीका	354	33	तल्लजक	37	27
जाङ्गल	148	63	टुण्टुक	345	7	ताड	98	69
जात	289	85	डिण्डार	95	57	ताडी	113	127
जातीसस्य	161	132	डुडुभ	223	105	ताण्डव	354	34
जात्य	309	162	डोम्ब	58	5	तान्त्रिक	173	49
जानुलम्बिन्	254	83	डौकन	229	20	तापि(धि)न्	6	14
				182	29	तामिल	57	2

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
ताम्रकर्णी	23	5	तुलि	232	33	दण्डकटक	216	74
ताम्राक्ष	128	20		321	207	दण्डकरोटक		
तार	222	96	तुलिका	162	137	दण्डिन्	177	6
तारापथ	22	2	तुष्णीकाम्	339	10	दत्ति	182	38
तालपत्री	111	119	तृणशून्य }	98	70	दन्तक	79	7
तिन्दुकी	345	8	तृणशूल्य }			दन्तशठ	85	21
तिसिगिलगिल	64	20	तृषित	240	22	दर	21	67
तिरीट	353	30	तेजन	121	161		314	184
तिलोत्तमा	17	51	तेजनी	102	84	दरद्	229	21
तीक्ष्ण	282	53	तेजस्	180	20		346	9
	323	214	तेन	337	3	दरित	241	26
तीक्ष्णधी	244	38	तैल	211	50	दरी	214	185
तीर्थ	165	11	तैलाटा	130	28	दरु	48	4
तीर्थकृत्	7	15	तैलाट्या	130	27	दरुण	146	59
तुक्सार	185	46	तोकक	274	23	दरु रोगिन् }		
तुण्ड	132	37	तोटक	353	30	दर्प	53	22
तुण्डिकेरी	110	116	तोत्र	202	12	दर्प	58	9
	116	139	त्याग	269	43	दर्पि	301	134
तुण्डिन्	14	41	त्रयीतनु	30	32	दर्पि	177	6
तुण्डिभ }	147	61	त्रस्त	241	26	दर्शक	26	16
तुण्डिल }			त्रापुष	231	29	दल	321	207
तन्तुभ	203	17	त्रिकभेदिन्	173	50		269	43
तुन्द	150	77	त्रिकालविद्	7	15	दवथु	176	2
तुन्दक }	143	44	त्रिविष्टप	4	6	दशास्य	162	138
तुन्दिभ }			त्रिपुटा	112	125	दशेन्धन	13	37
तुन्दिभ }	147	61	त्रिपुटी	108	108	दाक्षायणी	237	5
तुन्दिल }			त्रिवर्ग	175	58	दाक्षिण्य	356	42
तुभ	217	76		180	20	दाडिम	155	99
तुमुल	321	207	त्र्यल्ला	108	108	दाडिका	210	45
तुम्बुर	17	52	त्वक्शीर	224	109	दाधिक	261	3
तुरायण	260	2	त्वरक	204	20	दान्ति	181	29
तुरीय }	260	113	त्तर	347	13	दाय	139	27
तुर्य }			दक	61	5	दायाद	139	27
तुला	29	28	दक्ष	327	227	दारक	273	18
	269	43	दक्षिणागम	173	49		136	28
तुवरी	204	20	दक्षिण्य	237	5	दारिका	97	65
तूणी	104	95	दग्धकाक	128	22	दालिभ		



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
दाशरथि	176	2	दौर्भागिनेय	139	24	धर्तरु }	100	78
दाशार्ह	9	22	दौवारिक	177	6	धस्तुर }		
दासेरक	216	75	द्यावापृथिव्यौ }	73	20	धर्मपुत्र	176	2
दिगम्बर	173	50	द्यावाभूमी }			धर्माधिकरणिक	177	5
दिण्डीर	223	105	द्युः	341	21	धाटी	198	111
दिनमणि	30	32	द्युम्न	300	129	धातकी	345	7
दिवस्पृथिव्यौ	73	20	द्युसद्	5	8	धानाचूर्ण	210	47
दिवि	127	16	द्रग	77	19	धान्यक	208	38
दिष्टि	152	84	द्रप्स	211	51	धाननिधि	30	32
दीर्घजङ्घ	129	23	हुणी	346	9	धामार्गव	103	89
	216	75	द्राण	127	14	धारा	317	194
दीर्घदण्डक	93	52		128	22	धर्मपत्तन	207	36
दीर्घनिद्रा	199	118	द्रौपदी	176	2	धिपात्र	188	64
दीर्घायुस्	117	143	द्रास्थित			धिष्ण्य	309	162
दुःसंज्ञा	65	25	द्रास्थितदशक			धूमकेतु	33	10
दुन्दुक	95	57	द्रास्थोपस्थित-	177	6	धूममहिषी }	27	19
दुरभिध्यान }	45	17	दशक			धूमिका }		
दुरेषणा }			द्वारका }	74	2	धूम	127	17
दुर्ग	74	1	द्वारवती }			धूमक	217	75
दुर्गसंचर	265	25	द्विक	128	21	धृष्णज् }	241	25
दुश्चर्मन्	144	49	द्विनम्र	144	49	धृष्णु }		
दुष्पत्र }			द्विलोहक	222	97	धोरण	187	59
दुष्पुत्र }	113	129	द्विसीत्य }	202	6	ध्यान	171	39
दुःस्थ	246	49	द्विहल्य }			ध्याम	305	145
दूषीका	148	67	द्वेष	53	25	ध्रुवा	322	211
द्वक्प्रसाद	223	102	द्वेषिन्	174	11	ध्वज	222	101
दृति	349	19	द्वेष्य	260	113	ध्वनित	24	9
देवखात	79	6	द्वैगुणिक	201	5	नःशुद्र	144	46
देवगायन	17	52	द्वैध	180	19	नम्रहु }	245	42
देविका	67	35	द्वैपायन	170	36	नम्रह् }		
देशिक	272	18	धट	349	17	नमाट	173	50
दैवपर	246	48	धत्तुर	100	78	नड	355	33
दै[ दे ]शिक	179	17	धन	213	58	नतोन्नत	260	113
दोष	326	227	धनंजय	176	2	ननुच	340	14
दोषज्ञ	277	33	धनाया	269	43	नन्दन	140	28
दोषा	326	227	धनिन्	300	129	नन्दक	113	128
दौकूल	187	55	धन्विन्	29	28	नन्दिकेश्वर	13	41



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
नन्दिन्	13	41	निचोल	96	61	निशुम्भन	199	117
	346	11	नितम्ब	301	134	निषध	71	6
नन्दीवर्त }	64	20	निदाघ	276	28	निषेक	164	7
नन्दावर्त }			निदान	300	129	निष्कुट	82	13
नन्दावर्त	76	10	निबन्धन	49	7	निष्पाव	204	20
नपुंसक	142	39	निभ	55	33	निस्त्रिश	324	218
नप्तृ	290	85	निभृत	260	113	नीराजन(ना)	195	95
नराधिप	176	1	नियम	173	49	नील	22	71
नल	122	163	नियमन	86	26		71	6
नास्तित }			नियाम	63	12	नीलिका	68	38
नस्योत }	214	63	नियुत	219	84	नीलिराग	259	111
नाग	57	4	नियोग्य	176	4	नीवार	123	166
	223	105	निरङ्कुश	239	15	नीवी	157	109
नादेया	87	30	निरर्थक	260	113		159	120
	97	66	निग्रही	98	69	नेत्रविभाग	154	64
नानाविध	255	94	निर्ग्रन्थ	173	4	नेदीयस्	250	69
नान्दीपट्ट	66	27	निर्झरिणी	66	3	नेपाली	224	108
नाभि	345	9	निर्धार्य	238	13	नेम	26	16
	349	20	निर्मर्याद	240	23	नेमि	66	27
नायक	272	18	निर्यन्त्रण	239	15	नैकषेय	19	60
नाला	68	42	निर्यास	63	12	नैय्यायिक	166	6
नालि	145	54	निर्यास	347	13	नैश्चिन्त्य	57	39
नालीक	68	41	निर्वाय	238	13	न्यक्कार	53	23
नाश	324	219	निर्वृत्ति	56	39	न्यञ्चित	260	113
नाहल	230	21	निर्व्यूढ	261	3	न्यवुद	219	84
निःश्रेयस	37	26	निर्वेशन	264	20	न्युद्ध	349	17
निःकृत }			निर्वेद	269	43	न्युञ्ज	259	111
निःकृत }	244	41	निर्वलयनी	59	9	पक्षक }	76	14
निकर्षण	77	19	निचरा	170	35	पक्षद्वार }		
निकषोपल	232	32	निविड }			पक्षिणी	342	22
निकार	53	23	निविरीश }	250	66	पक्ष्य	259	111
निक्षेप	218	81	निवृत्त	157	113	पङ्गु	29	27
निखर्व	144	46	निवेशन	75	6	पज्ज	225	1
	219	84	निशा	208	41	पञ्चभद्र	241	24
निगडित	254	86	निशाट	127	15	पञ्चलोह	222	97
निगाल	185	49	निशाटनी	130	27	पञ्चशिख	121	1
निग्राह	268	49	निशात	255	61	पञ्जर	353	31
निचित	260	113						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पञ्जिका	345	7	परिभूत	198	113	पवनी	77	18
पटकुटी	158	120	परिमाण	219	85	पवनेष्ट	96	63
पटकुञ्ज			परिवत्सर	35	20	पवित्रक	123	166
पटी	158	116	परिवर्त	36	22	पश्यतोहर	230	25
पट्ट	349	17	परिवाह	62	10	पष्टवाह	214	63
पट्टिश	350	21	परिवित्ति	175	56	पाक	272	18
पणस	96	61	परिवेत्			पाक्य	209	42
पणस्त्री	138	132	परिवेष्टित	254	88	पाञ्चरात्रिक	173	50
पण्यस्त्री			परिव्यय	210	45	पाश्चात्थिक	173	50
पतङ्ग	161	132	परिव्याध	96	61	पाञ्चाली	176	2
पतत्	131	34	परिव्रज्या	170	35	पाटला	84	20
पतत्रिन्			परिष्वङ्ग	269	43	पाण्डुभूम	70	4
पतद्ग्रह	350	21	परीत	254	88	पात	30	32
पत्नीशोला	166	16	परेत	60	2	पातक	354	33
पत्त्र	187	59	पर्कटी	88	32	पात्री	356	42
पद्	149	71	पर्णिका	167	18	पात्रीव	354	35
पद्म	22	71	पर्यङ्क	159	120	पाथःपति	61	2
	219	84		162	138	पाथेय	179	17
पद्मवर्ण	117	146		272	18	पादकृत	226	7
पद्मिनीकान्त	30	32		159	120	पादत्राण	232	31
पद्म	357	31	पर्यङ्किका	44	10	पादवल्मीक	142	56
	225	1	पर्यनुयोग	199	118	पादावर्त	231	28
परमाण	269	43	पर्यन्त	228	15	पापार्दि	232	262
परःशत	249	164	पर्याहार	170	35	पामर	146	48
परःसहस्र			पयष्टि	33	7	पार	354	35
पराक	174	52	पूर्वन्	190	71	पारत	222	99
परामव	53	23	पूर्वसन्धि	194	93	पारशव	222	98
पराव	219	84	पृथक्	149	69	पारापत	127	15
परिकर	159	120	पृष्ट	166	15	पारावतपदी	119	150
	264	20	पृथ	220	88	पाराशर्य	170	36
परिकृत	254	88	पलंकष	105	99	पारिपन्थिक	231	25
परिध	77	17	पलाश	41	14	पारिभद्र	86	26
परिचारित	254	88	पलिकनी	215	70		94	54
परिताप	269	43	पल्यङ्क	162	138	पारिभव्य	112	126
परिदान	218	80	पल्लविक	241	24	पारियात्र	347	11
	218	81	पल्ली	78	20	पारिरक्षि(क्ष)क	172	42
परिपन्थक	178	11						
परिपवन	205	26						

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
पार्षद } पारिषद }	166	16	पातपादा	129	26	पृतनासाह	15	44
पारी	207	32	पुङ्ख	349	17	पृथगात्मता	171	38
	346	10	पुटकिनी	68	39	पृथग्रूप	255	94
पार्थ	176	2	पुटी	356	42	पृथा	176	2
पाली	224	108	पुण्ड	159	123	पृथ्वीका	112	125
पावकि	11	33	पुण्य	172	45	पृदिन }	30	34
पावन	172	45	पुत्री	139	28	पृष्णि }		
पाश	324	219	पुद्गल	349	20	पृषत्क	193	87
पाशुपत	173	50	पुनर्नव	152	83	पेटक	272	17
पिङ्गला	23	5	पुनध्वज	126	12	पेटा }	232	30
पिङ्गा	222	97	पुष्फुस	148	65	पेटारिका }		
पिचण्ड	150	77	पुरस्तात्	342	23	पेटी	356	42
	349	18	पुराणपुरुष	8	22	पेल	150	76
पिचण्डिल	143	44	पुरुह }	249	63	पेशी }	132	38
पिचु	224	106	पुरुहू }			पेशीकोश }		
पिचुमन्द }	96	63	पुरोडाश	350	21	पोटगल	122	163
पिचुमद }			पुलक	56	35	पोटा	279	40
पिचुल	224	106	पुलोमजित्	127	14	पोत	63	13
पिच्छा	346	9	पुष्करावर्तक	15	44	पौण्डर्य	113	128
पिच्छिला	96	63	पुष्कस	347	11	पौण्ड्र	122	164
पिञ्जर	41	15	पुष्पकेतु	229	20	पौतव	216	85
पिटक	205	26	पुष्पफल	10	26	पौत्तिक	224	107
पिठरी	206	31	पुष्परस	85	21	पौरुष	152	87
पिण्ड	142	39	पुष्पिता	224	107	पौलस्त्य	176	2
	349	18	पुष्पिथ	138	21	पौलोमी	15	45
पिण्डी	280	44	पूजित	186	52	प्रकट	260	113
पिण्डीशर	259	111	पूतिखदिर	257	102	प्रकम्पन	20	63
पिण्याक	353	36	पूय	93	50	प्रकाश	260	113
पित्तल	222	97	पूर	354	35	प्रकुञ्च	152	85
पित्र्य	36	21	पूरित	349	20	प्रकुञ्चक	220	88
पिपासित	240	22	पूर्ण	260	113	प्रगल्भ	243	35
पिपीलिका	345	8		250	66	प्रगल्भता	269	43
पिप्पल	84	20	पूर्व	260	113	प्रगे	32	3
पिष्ट	223	104	पूर्वर्ज	250	66	प्रग्रीव	75	9
पीडा	232	30	पूर्वार्थ	56	39		354	35
पीतदाह	94	54	पूर्वाभ्याम्	172	42	प्रचण्ड	346	11
			पृतना	95	59	प्रचर्चित	260	113

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
प्रचलाक	130	32	प्रमाण	219	85	प्राहारिक	188	62
प्रचोदनी	104	94	प्रमातामह	140	33	प्रियक (३)	95	56
प्रजविन्	185	46	प्रमीलन	199	118	प्रियदर्शन	129	22
प्रजा	140	28	प्रमृत	200	2		259	111
प्रज्ञ	163	5	प्रमेह	146	56	प्रेङ्गोलित	254	87
प्रणय	269	43	प्रयुत	219	84	प्रेतवन	199	120
प्रणाग्य	259	111	प्ररोह	80	4	प्रेषण	203	12
प्रणिधान	38	2	प्रवचन	165	10	प्रेष्य	229	17
प्रणिपात	269	43	प्रवयण	230	12	प्रोत	158	115
प्रतति	81	9	प्रवान्	243	35	प्रोध }		
प्रतारण	231	25	प्रवाणी	157	112	प्रोह }	150	75
प्रतिकाय	} 233	36	प्रवाल	83	14	प्रवन	269	43
प्रतिच्छन्द			प्रविष्ट	260	113	शीहन्	148	65
प्रतिपत्ति	269	43	प्रशस्त	37	26	फज्जा	68	38
प्रतिरूप	233	36	प्रष्टवाह	214	63	फट्	341	20
प्रतिश्रय	75	8	प्रष्टौही	215	70	फरा	59	9
प्रतिश्रित	260	113	प्रसभ	197	110	फरक	190	72
प्रतिसर्	156	108	प्रसाधन	155	99	फल	194	91
प्रतिसूर्य	127	13	प्रसार	195	97		203	13
प्रतीष्ट	260	113	प्रसूतिज	60	3	फलु	35	18
प्रतोली	77	16	प्रसृत	152	85	फाल्गुन	176	2
प्रत्यक्श्रेणी	117	145	प्रस्तावना	57	39	फेन	349	19
प्रत्यनीक	} 178	11	प्रहत	259	111	फेरण्ड	125	5
प्रत्यनीकिन्			प्रागज्योतिष	74	2	वक	101	82
प्रत्यवसान	212	56	प्राधुणक	} 169	34	वकवैरिन्	176	2
प्रत्यवस्थात्	178	11	प्राधुणिक			बदरा (३)	119	151
प्रत्युत्क्रम	} 266	26	प्राधुणिक			बद्ध	254	86
प्रत्युत्कान्ति			प्राचिका	345	8	बद्धपुट	50	9
प्रत्युत्पन्नमति	241	25	प्राचीनबहिस्	15	44	बद्धा	199	120
प्रत्युषस्	31	2	प्राचीर	74	3	बन्धनीया }	215	69
प्रदिश	24	6	प्राचेतस	170	36	बन्ध्या }		
प्रद्योतन	30	32	प्रातर	32	3	बन्धुर	317	193
प्रपात	289	85	प्राध्व	323	215		9	22
प्रफुल्ल }	} 81	7	प्राप्त	254	87	बभ्रु		
प्रफुल्ल				258	105	बर्ह	114	133
प्रभावशक्ति }	} 180	19	प्राबन्धिक	187	59	बर्हिःशुष्मन् }	} 17	54
प्रभुशक्ति			प्राशक	235	45	बर्हिरुत्थ		
प्रमय	199	118	प्रास्थिक	202	10	बर्हिस्		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
बलि	176	2	भमव्रत	172	45	भीम	305	145
	181	28	भङ्गुर	251	72	भीमसेन	176	2
बकयणी	216	71	भङ्गि	345	8	भुजंग	241	24
बहल	249	61	भङ्गय	201	7	भुजंगभुज	59	8
	319	199	भट्टिज	210	45	भुजा	151	80
बहुकरी	77	18	भण्डिर }			भुष्टमेद	229	21
	239	17	भण्डी }	96	64	भूधुर	105	99
बहुरूप	256	94	भदन्त	176	42	भूतधात्री	70	3
बहुला	77	18	भद्रपदा	28	23	भूतनाशन	208	40
वाट	340	12	भद्रा	110	117	भूमिच्छाय	57	3
बाधना	300	129	भद्राकरण	173	49	भूमिपिशाच	123	169
बाधा	295	104	भम्भा	49	6	भूमिसू	65	21
बालपत्र (२)	93	50	भरिमन्	343	2	भूर	70	2
बालवायज	221	93	भल्ल	350	21	भूरि		
बाह्व	353	32	भल्लक	125	4	भूरिचन्द्र }	221	95
बिम्ब	301	134	भल्लक }	125	4	भूषित	260	113
बिल	79	6	भवतुनाम	340	14	भूस्ति	210	47
बिलाल	125	6	भवितव्यता }			सृङ्ग	119	152
बिसकाण्टिका	129	26	भविष्यत् }	37	28	सृङ्गरजस्	119	152
बीजक	91	44	भव्य	309	162	सृङ्गरिटि	13	41
बीभत्सु	174	2	भसल(न)	130	30	सृङ्गिन्	13	41
बुदबुद	349	19	भस्मन् }			सृत	346	11
बुध	295	104	भस्ति }	18	56	सृष्ट	260	113
बुस्त	354	34	भाग	26	16	भैरव	210	45
बुस्ति	210	47	भाङ्ग	157	111	भैरवी	12	34
ब्रह्मण्य	259	111	भाङ्गीन	201	7	भैरविन्	13	37
ब्रह्मरीति	222	97	भानुफला	109	113	भोग	173	50
ब्रह्मवादिन्	164	6	भा(भ)ष्टक	210	45	भ्रम	191	80
ब्रह्मणी	12	35	माल	153	92	भ्रान्तव्य	305	145
ब्राह्मणश्रुव	163	4	मालूक	95	57		174	11
ब्राह्मणहित	259	111	भावना	39	2	भ्रामर	302	146
ब्राह्मी	12	35	माध्य	553	31	मकर	224	107
	103	90	भिक्षु	172	42		22	71
	222	97	भिण्डिपाल	194	92	मकुट	29	28
भक्तकार	206	28	मिल	230	21	मकुट	155	102
भक्ति	290	85	भिस्सा	211	48	मकुर	162	140
भग	30	32	भी	241	26	मन्नाभि	206	29

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
मधवन्	14	41	मन्दर	78	2	महासहा	109	114
मङ्ग	195	98	मन्दास्प	53	23	महास्नायु	148	66
मङ्गल्य	85	21	मन्दोदरीसुत	176	2	महिका	27	19
मच्छ	64	17	मन्यु	53	25	महेला	134	2
मञ्जन	159	121	ममता	53	22	महोदय }	74	2
भञ्जरी	204	21	मयूरक (३)	109	112	महोदया }		
मञ्जीर	216	74	मरक	146	58	महौषधम्	106	100
मञ्जुघोषा	17	51	मरुत्	114	133	मा	10	27
मणिकार	227	8	मरुवक (२)	94	53	माडि	83	14
मणित	46	22	मर्कट (३)	93	49	माटी	346	8
मणिबन्ध	151	81	मर्कटवल्ली (३)	105	98	माणिक्य	353	31
ममिमन्त(न्ध)	209	42	मर्मन्	353	30	माणिमन्थ	209	42
मण्डक	98	72	मर्ष	53	24	मानुसुख	244	38
	210	48	मलयू	78	3	मानुशासित	244	38
मण्डक	49	8	मलयू	96	62		246	48
मण्डल	191	80	मलश्वित्र	145	53	माध्वीक	234	41
	193	86	मल्लिक	129	25	मास्ततात्मज }	176	2
मण्डलिन्	230	22	मल्लिकारुख्य }			मादति }		
मतङ्गक			मल्लिका	207	32	मारि }	146	58
मत्तवारण }	75	9	मस्	25	14	मारो }		
मत्तालम्ब }				34	12	मार्जनी	77	18
मत्सकरण्डिका }	64	16	मसी	346	10		239	17
मत्सबन्धनी }			मह	125	4	मार्तण्ड }	29	30
मत्सण्डा }	209	43	महाकाल	346	11	मार्ताण्ड }		
मत्साडी }						मार्ष	51	14
मदन (२)	85	21	महानट }	12	34	मालक	77	20
मदिष्टा	234	40	महानाद }			मालभट	230	21
मद्यपावनी	112	125	महानन्द	39	7	माला	114	133
मद्र	48	2	महानिशा	32	4	माष	203	15
मधु	83	17	महापद्म	22	71	मार्षाण }	201	7
मधुपर्णी (२)	104	95	महाबल	20	63	माष्य }		
मध्य	219	84	महाबिल	22	2	मासूरिण	202	8
मध्वर्णाल	86	28	महाब्ज	215	84	माहौराजिक	5	10
मध्यमपाण्डव	176	2	महामनस्	236	3	मिथिला	74	2
मनोगवी	54	27	महामार्ग }	173	42	मिथुन	29	28
मनोहारिन्	247	52	महाव्रतिन् }			मीनक	29	28
मन्त्रशक्ति	180	19	महाश्वेता (३)	108	111	मीमांसक	164	6
मन्द	29	27	महासर्ग	96	61	मुकुन्द	22	71



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
मुख	57	39	यकृत्	148	65	रचना	269	43
मुखविष्टा	130	27		148	66	रजक	227	10
मुञ्जकेश	9	22	यज्ञोपवीत	173	50	रजनी	209	41
मुण्ड	354	34	यति	163	3	रजनी }		
मुण्डक	280	44	यथाकामिन्	239	15	रजनी }	106	102
मुण्डन	173	49	यथाजात	238	16	रजस्वल	125	4
मुण्डमाला	161	135	यद्भविष्य	246	48	रजोजारिणी	77	17
मुण्डा	215	67	यद्वद	244	37	रजक	127	15
मुद्र	203	15	यम	173	49	रति	175	57
मुशला	127	13	यमजौ }			रत्नगर्भा }		
मुषित }	260	113	यमौ }	16	51	रत्नवती }	70	3
मुष्ट }						रथाङ्गाह्वय }		
मुस्त }			यमानिका }			रथाङ्गनामन् }	129	23
मुस्ता }	121	160	यवानिका }	117	145	रथिर	191	77
मूर्धज	154	95	यमी	67	31	रथ्यामृग	230	22
मूर्धावसिक्त	175	1	यवनेष्ट	118	148	रभस	350	21
मूलनगर	74	1	यष्टि	156	105	रमा	10	27
मृगव्या	230	23	याज्ञसेनी	176	2	रम्भा	17	51
मृगादि	185	46	यादःपति	19	61	रल्लक	349	17
मृतप	229	20	यान	180	19	रवण	27	75
मेखलतद्	107	106	यानपात्र	63	14	रस		
मेखला	79	5	यायल	173	50	रसगन्ध }	223	104
मेघनाद	176	2	याव्य	247	54	रसजात }		
मेघाध्वन्	22	2	युग	186	54	रसाध्य }	223	102
मेघिका	24	8	युगंधर	354	35	रसा (३)	102	85
मेधि }			युगात्यय	36	22	रसित	24	9
मेधि }	203	15	युगाद्यग	187	58	रहस्	175	57
मेनका	17	52	युधिष्ठिर	176	2	राघव	176	2
मेद	71	6	यूप	349	19	राजधानी	74	1
मेला	104	95	यूप	554	35	राजयक्ष्मन्	145	91
मैत्रावरुण }			येन	337	3	राजवाह्य	183	37
मैत्रावरुणि }	107	36	योग	171	39	राजसभा	349	9
मोचक (३)	87	31	योग्य	309	162	राजसर्प	59	8
मोचनी	92	47	योजन	353	30	राजस्य	353	31
मोदक	354	33	रक्तधातुक	222	97	राजादन (२)	89	35
मौकुलि	128	21	रक्तमाल	92	48	राधेय	176	2
म्रक्षण	211	50	रक्ताम्बर	173	42	राम	176	2
म्लान	248	55	रक्तिका	105	98	राला	160	127



Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
रावण	176	2	लक्ष्मणी	129	26	वक्	129	23
रावणहस्त	48	4	लगुड	349	18	वकाट		
रावणारि	176	2	लङ्का	345	7	वक		
रिङ्गण	56	36	लङ्कापति	176	2		29	26
रिद्ध	205	23	लङ्का	182	29		58	7
रिष्टताति	236	2	लङ्का	346	10	वक्षोबह	150	77
रिष्टय(प्य)	230	21	लता (३)	119	150	वचनीयत्व	269	43
रुचक	76	10		81	9	वज्र	221	93
(४)	100	79		82	11	वज्रज्वाला	24	10
रुचि	212	54		156	105	वज्रजुल (३)	86	27
रुद्राङ्कुश	170	35	लम्पट	240	22	(३)	97	65
रुमा	73	20	लवणाकार	73	20	वटक	349	17
रुषत्	46	18	लवणानुसर	120	155	वटाकर	231	27
रेचनी	108	109	लवतक	118	148	वटी		
	118	147	लहरी	62	6			
रे	338	7	लाक्षा	346	10	वणिज्य	200	2
रेफ	228	16	लाञ्छन	300	129	वणिज्या		
	301	132	लाभ	201	5	वण्ड	144	49
रेवती	12	35	लालस	240	22	वत्	339	10
रोगहारिन्	146	57	लिक्षा	346	10	वतंस	327	238
रोचक	212	54	लिखिता(त)	179	16	वत्स	327	227
रोचनी	118	147	लिवि			वत्सल	51	17
रोदसी }	73	10	लिपिकर }			वदन्य	237	6
रोदस्यौ }			लिपिकर }			वधूटो	135	9
रोधोवक्रा	66	30	लुब्धक	272	18	वधूटिका	211	49
रोध्र	88	33	लुलाप }	125	4	वन	80	2
रोमन्थ	349	19	लुलाय }			वनशृङ्गाट	105	99
			लुलित	254	87	वन्दक	120	42
रोमीविक्रिया }	56	35	लेलिहान	59	8	वन्दनमालिका	77	16
रोमहर्षण }			लोकबन्धु }	30	32	वन्दनी	95	56
रोलम्ब	130	30	लोकबान्धव }			वन्दी	199	120
रोषण	342	32	लोकायत	353	32	वपन	173	50
रोहिणीश }	26	15	लोचमर्कट	109	112	वपु	140	28
रोहिणीसख }			लोध्र	88	33	वयस्था	95	59
रोहित	25	11	लोला	153	91	वरण	283	57
लक्ष	326	225	लोहाविहार	195	95	वरण्ड	349	18
लक्ष्मण	129	23	लोहितानी	42	17	वर	141	35
	176	2	लौकायतिक	164	6	वरयितृ }		

Word	Page Stanza	Word	Page Stanza	Word	Page Stanza
वरला	122 26	वाट }	74 3	विकल्पन	269 43
वरा	255 111	वाटी }		विकारिका	106 100
वर्कर	55 33	वाटी	356 42	विक्रमादित्य	176 2
वचक	103 90	वाडवेय	213 60	विकुष्ट	46 19
वर्णपरिस्तोम	184 43	वाडाल	64 18	विगान	269 43
वर्णपुष्प	66 74	वाध्रीणस	125 4	विग्रह	180 19
वर्ण्य	159 124	वानायु	126 8	विचार	39 2
वर्तक }		वानायुज	185 46	विच्छन्दक }	
वर्तिक }	131 36	वान्त	146 57	विच्छदक }	76 11
वर्तक }		वाप	202 10	विजय	176 2
वर्तलोह }	222 97	वापदण्ड }			346 11
वर्तन	200 1	वायदण्ड }	231 28	विजल	210 46
वर्ति	157 114	वामस्रोतसिक	120 420	विट	241 24
वर्धनी	77 18	वारणबुषा	109 114		349 17
	206 31	वारबाण	188 64	वितण्डा	346 9
वर्धमान	76 10	वाराणसी	74 2	वितर्क	269 43
वर्ध्वा	232 31	वार्त	146 57	विथुर	19 60
वर्वर	228 16	वार्ताक	109 114	विदग्ध	241 24
वर्द्धित	260 113	वादल	25 12	विदल	353 32
वलज	77 16	वादक	142 40	विदिशा	74 2
	204 21		273 18	विदेहा	74 2
वलभी	76 15	वार्द्धिषि }		विनीत	185 45
वलित	254 88	वार्द्धिषिन् }	201 1	विनीय	271 14
वल्गु	247 52	वामण	269 43	विनोद	269 43
वल्गुलिका	130 27	वाल्मीकि	170 36	विपथ	73 16
वल्ल	204 20	वासतेयी	32 4	विपरीत	254 84
वंशिका	160 126		75 6	विपर्यय	170 37
वसति	75 6	वासना	39 2	विपुला	71 3
वसिर (३)	105 98	वासिता	287 75	विप्रतिसार	511 25
	208 41	वास्तु	347 13	विभात	32 3
वसु	221 95	वाहद्विषत्	125 4	विमर्श	39 2
वसुक }		वाहिक }		विमान	186 53
वस्तक }	209 42	वाह्मीक }	185 46	विरह	266 28
वहलिह	214 63	वाह्मीक	159 124	विरागार्ह	259 111
वाचिक	51 16	विकट	249 61	विरिञ्चि	7 17
वाच्य	308 160	विकटघोण	144 47	विरूढ }	
वाज	20 64	विकट्यन	45 2	विरूढक }	115 136
वाजपेय	353 31	विकल्प	38 2	विलम्ब	151 79

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
विलाल	125	6	वृकतिक्ता }	102	85	बोटा	137	16
विलीनाङ्ग	129	23	वृकी }			व्यञ्जन	210	44
विलोचन	153	93	वृकोदर	176	2		231	25
विलोम	254	84	वृकन् }	148	64	व्यडम्बक		
विवध	228	15	वृक्का }			व्यडम्बन	93	52
विवेक	171	38	वृक्षगन्धा (३)	115	137	व्यडम्बर		
विशमन	199	117	वृक्षरोहा	101	82	व्यलीक	231	25
विशल्या (३)	101	83	वृढ	260	113	व्ययाय	309	162
विशाख	118	149	वृद्धकाक	128	22	व्यसनिन्	241	24
विशाखिका	170	35	वृद्धि	201	5	व्यस्ति	298	120
विशाला	120	157	वृश्चन	232	33	व्याधाम	15	47
विशिखा	74	3	वृश्चिक	29	28	व्यापादन	199	117
विशेषदृश	120	42	वृष्णि	31	34	व्याप्य	112	126
विश्व }			वेग	20	64	व्याली	318	197
विश्वा }	208	38	वेणी	67	35	व्यास	170	36
विश्वामित्र	170	36		283	57	व्युत्पन्न	259	111
विषुण	34	14	वेतन	200	1	व्युष्ट	31	3
विष्कम्भ }			वेताल	350	21	व्रीड	53	23
विष्कम्भी }	77	17	वेत्रिन्	177	6	शंसित	259	111
विष्णुवल्लभा	119	151	वेदना	300	129	शकान्तक	176	2
विसंवाद	266	28	वेदान्तिन्	164	6	शकार	228	16
विसरित	269	43	वेध	327	229	शकुल	64	17
विस्पष्ट	47	21	वेश	74	2	शकर	213	60
विहंगमा }				155	99	शक्त	243	36
विहंगिका }	232	30	वेद्यापति	241	24	शक्ति	180	19
वीची }			वैकटिक	227	8	शक्नन्दन	176	2
वीचि }	61	5	वैकृतक	222	98	शक्र	243	36
वीचिमालिन्	61	2	वैखानस	163	3	शङ्कु	219	84
वीटा	162	138	वैहृय }	221	93	शङ्कुर्ण	217	77
वीतदम्भ	259	111	वैदूर्य }					
वीतराग	7	15	वैद्य	309	162	शङ्ख	22	71
वीथि }			वैमनस्य	60	3	शटी	115	135
वीथी }	76	13	वैरागिक	259	111		119	154
वीरप्रसू	137	16	वैरोचन	176	2	शण्ड }	142	36
वुक	101	82	वैशाख	193	86	शण्ड }		
वुकन् }			वैशेषिक	164	6	शण	204	20
वुक्का }	148	64	वैष्णव	120	42		203	15
वृक	124	1		194	86	शतधृति	7	17

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
शतपर्विका (३)	107	103	शातकुम्भ	221	94	शिवा	125	5
शतमान	354	34	शाद्वल	72	10	शिबी	13	37
शतानन्द	7	17	शान्त	51	17	शीतलवातक	119	149
शानि	29	27	शान्ति	261	3	शीतशिव	111	123
शफ	301	132	शाप	44	9	शीघ्र	354	34
शम	151	81		45	17	शीन	260	113
शभि	205	23	शारिका	129	26	शुक	114	133
शम्बर	179	17		345	8	शुकबर्ह		
	354	34	शार्ङ्गक	295	106	शुकमालक	96	63
शम्बा	24	9	शार्वर	316	189	शुक्त	208	39
शम्या	48	4	शालाजिर	207	32	शुक्लापाङ्ग	130	31
शयनक	186	54	शालि	203	15	शुचि	5	17
शयानक	127	13	शालिवाहन	176	2		172	45
शर	211	51	शालीन	107	105	शुद्धमार्गिक	173	50
शरच्चन्द्रिका	69	43	शालावर	248	58	शुद्धान्त	76	12
शरवज	61	2	शाश्वतिक	251	73	शुन्य	248	56
शलक	125	7	शाष्कल	240	19	शुभ्रदन्ती	23	5
शलल			शासन	300	129	शुम्य	231	27
शल्यक			शिक्रियत }	255	90	शुल्क	272	19
शलिकन्	64	17	शिक्षित }			शुल्ब	222	97
शल्यारि	176	2	शिखण्ड	280	44		231	27
शवर	229	21	शिखरिन्	131	36	शुषिर	48	4
शशोर्ण	224	107	शिखा	82	11	शुष्मन्	17	54
शष्कुला	210	47	शिखिन्	29	27		196	103
	218	207		128	18	शद्रक	176	2
शमन	168	26	श्रद्धघाण	222	98	शन्यवादिन्	164	6
शाक	115	136	शिक्षा	47	24		30	32
शकशाकट }	202	8	शित	255	91	शर	120	157
शकशाकिन }			शितद्रु	67	33	शरण	220	88
शाङ्कर }	213	60	शितिल	205	66	शप	68	38
शाङ्कर }			शिफा	301	132	शषा	108	110
शाकत	193	42	शिवि	205	23	शृगालिका	184	42
शाक्य	6	15	शिरसिज	154	95	शृङ्खल	10	26
	173	50	शिरोगृह	75	8	शृङ्गारयोनि	71	6
शाटक	354	33	शिल	204	21	शृङ्गावत्	221	96
शाटी	173	50	शिला	224	108	शृङ्गी	150	76
शाण }	346	9	शिवंकर }	236	2	शेषस्	345	7
शाणी }			शिवताति }			शेफालिका		

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
शैलुक	89	35	श्वेवर्साय	37	25	सत्यवर्तामुत	170	36
शैवल	64	38	पटी (३)	119	154	सद्यस्क	252	78
शैत्य	309	162		115	132	सध्रीचा	136	12
शैव	173	50		120	155	सनत् ?	341	18
शैवल }			षडद्विक	120	42	सनात् }		
शैवाल }	68	38	षडगव	217	77	सनात्कुमार	16	51
शोणक }			षण्ड }			संतति }		
शोनक }	95	58	षण्ड }	142	39	संतान }	140	28
श्यान	260	113	पष्टिक	201	7	संदर्भ	269	43
श्यामक }				205	24	संदानित	254	86
श्यामाक }	204	20	षिङ्ग	241	24	संधि	180	19
श्येता }			पीडत्	213	61	संधिनो	215	69
श्येनी }	42	17	संयुक्त	20	66	सनाह्य	183	37
श्रन्थन	269	43	संस्कार	39	2	संनिवेश	77	19
श्रमण	173	50	संस्कृत	259	111	सभाशूर	166	16
श्रव्य	47	21	संस्त्याय	75	6	सम ?	83	17
श्रावक	173	50	संस्था	199	118	सम }		
	195	98		290	88	समज्ञा	116	142
श्रीखण्ड	161	131	संस्थान }			समपाद	193	86
श्रीद	21	69	संस्थानक }	73	17	समर्थक }	237	7
श्रीपिष्ट }			संस्पष्ट	197	106	समर्थुक }		
श्रीवेष्ट }	160	129	संहतल	152	85	समाङ्गा	116	142
श्रेणि	179	18	संहार	36	22	समाज्ञा	44	11
श्रेयसी (३)	45	60		60	2	समाधान	38	2
श्रोत्र	154	94	सक्तु	210	47	समाहित }	290	85
इलथ	250	66	संकथा	45	16	सामित }	289	
इलाघा	46	17	संक्रम	72	14	समाचान	46	21
इल्लष्टसंपृक्त	260	113		265	25	समुद्रक	349	17
श्लील	238	14	संक्राम	265	25	समुद्र	219	84
श्लोपद	146	56	संख्या }			समुद्रनवनांत	16	48
श्वपच	229	20	संख्यान }	39	2		26	15
श्वभ्र	57	2	संगम	354	34	समुद्रान्ता (३)	110	116
श्वापद	126	11	संघात	60	2	(३)	114	134
श्वेत	71	6	संघातमृत्यु	146	58	समुद्रिका }	63	14
श्वेत }			सज्जः	338	4	समुद्रिय }		
श्वेतपट }	173	50	संजवन	75	9	समूहनी	77	18
श्वेतक	220	88	सर्ती	13	37	संपरायक	196	105
श्वेतवाजि	176	2	सत्प्रशाला	75	8	संप्रधारणा	181	26

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
संप्रयोग	175	57	सात्त्विक	9	24	सिद्धार्थ	6	15
संफेष्ट	197	106		173	50	सिध्मला	346	10
संबाध	295	104	सात्त्विक	172	44	सिध्नका	345	8
संमुखान	243	33	सान्तपन	174	52	सिन्दूर	353	31
संसाहन	175	57	सान्त्वना	269	43	सिन्धुर	183	36
संयमित	254	86	सांन्यसिक	172	42	सीमन्त	349	18
संवाहक	227	10	साप्तपर्दान	178	12	सीस	222	99
संवाश्रण	266	30	सामज	183	36	सीसपत्र	223	105
संवेशन	175	57	सामवायिक	176	4	सुकेशी	17	51
सर }			सामि	26	16	सुकण }		
सरि }	156	105	सामुद्रिक	14	14	सुकण }	47	25
सरक	235	43	सांपरायिक	186	52	सुग्रीव	176	2
सरडा	106	108	सांप्रत	181	26	सुधा	107	106
सरणी	119	153	सांमातुर	59	25	सुधामृति }	206	15
सरलि	152	86	सायम्	32	3	सुधामृति }		
सर्ध्वज	61	2	सारध	334	107	सुनिश्चित	259	111
सरयू	67	35	सारणी	67	34	सुमुख	243	35
सरस्वती	66	30		81	135	सुम्य	231	27
सर्वज्ञ	6	15	सारसन	159	120	सुरगज	15	46
सर्वला	194	94	सापिष्क	210	45	सुरङ्गा	345	8
	285	66	सालभञ्जिका	231	29	सुरत	175	57
सविमा	343	5	सालूर	65	24	सुरभि (३)	111	121
सव्य	254	84	साहस	80	21	सुराजीविन्	227	10
सव्यसाचिन्	176	2	साहसाङ्क	176	2	सुवहा (३)	98	71
सहचरी	134	6	सिंह	29	28	(३)	116	140
सहन	53	24	सिंहतल	152	85	सुशकरी	215	70
सहस्रदोस	176	2	सिंहद्वार	77	16	सुस्रवा	112	124
सहस्रवेधिन् (३)	116	141	सिंह			सुहृदय	236	3
सहा (३)	99	74	सिंहाण }	222	98	सचि	345	8
(3)	109	114	सिंधान }			सैतूत	24	26
सहृदय	236	3	सिंघाणी }	153	89	सूर्यकान्त	221	93
साकेत	74	2	सिंघिणी }			सूर्यमण्डल	30	33
सागरमल	223	105	सिचय	158	115	सुकिन् }	153	91
सागराम्बरा	70	3	सिञ्जिनी	156	108	सुक्कन् }		
सांख्य	164	6	सित	222	96	सृगाली	108	110
सातवाहन	176	2	सितद्रु	67	33	सेकृ	91	35
साति	346	9	सिद्धसिन्धु	16	49	सेव्य (२)	122	165
सातीनक	203	16	सिद्धान्तिन्	173	50	सैती	67	33

Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza	Word	Page	Stanza
सरन्ध्री	48	4	स्थिति	289	85	हस्तसूत्र	156	107
सोत्कण्ठ	237	8	स्थूल	158	120	हस्त्यारोह	187	61
सोत्प्राप्त	46	21	स्तप्ता	148	66	हान	269	43
सोमपीतिन्	164	9	स्नातक	165	10	हारहर	234	40
सोमवत्	164	8	स्तुहा	107	106	हारहरा	108	108
सोमवल्क (३)	93	51	स्नेहाश	162	138	हारिन्	247	52
सोमवल्ली (३)	115	138	स्फुलिङ्ग	18	57	हाल	176	2
सोमसंस्था	164	8	स्फुलिङ्गा				321	207
सोमसिद्धान्तिन्	120	42	स्मरगृह	150	76	हलाहल	59	10
सोल्लुण्ठन	46	21	स्यात्	341	19	हालाहल		
सौखशायिक	195	98	स्याद्वादिक	164	6	हालाहल	127	13
सौगत	164	6	स्याल	140	32	हिंसा	199	118
सौगन्धिक (३)	123	167	सुच	168	24	हिका	345	8
सौनिक	228	14	सुवा	101	84	हिगुल	349	20
सौप्तिक	198	111	स्वज	9	26	हिगुल		
सौम्य	174	51	स्वधिति	189	71	हिगुलक	223	105
सौर	29	27	स्वइस	15	47	हिडिम्बाजित्	176	2
सौराष्ट्रक	222	97	स्वजिकाक्षार	311	169	हिन्दोला	186	34
सौवस्तिक	176	5	स्ववासिनी	224	109	हिण्डार	223	105
सौहार्द	178	12	स्वादुरसा (३)	135	9	हिमवत्	71	6
सौहृद				117	144	हिमाचल	78	3
सौहृदीय				234	40	हुं	341	20
स्कन्धावार	182	34	स्वामिन्	13		हुहु	217	76
स्कान्धिक	213	61	हंसपदी	111	119	हुडका	49	8
स्तनधय }	142	41	हंसपाद	223	105	हुं	341	20
स्तनप }			हंहा	338	7	हृच्छय	10	26
स्तम्ब	204	21	हृष्ट	349	18		212	162
स्तूप	349	19	हृष्टवर्तनी	74	2	हृद्य	47	21
स्त्येन	231	25	हनुमत् }	176	2	हृद्यगन्धा	209	42
स्त्रीचिह्न	150	76	हनुमत् }			हेमकूट	71	6
स्थण्डिल	166	18	हम्भा (म्बा) राव	216	73	हेमपुष्पिका (३)	98	72
स्थपति	156	9	हरित्	349	19	हेममुष्टिक	227	8
स्थपुट	260	113	हरिताल	353	32	हेला }	321	207
स्थला	70	5	हरिद्राराग	259	111	हेलि }		
स्थविर	7	17	हरितकी	83	18	हेमवती (३)	115	138
स्थानक	193	86	हर्यक्ष	27	69	हेयंगवीन	211	52
स्थाल	206	31	हविष्य	211	52	होरा	346	10
	253	32	हस्तधारण }	261	5	हदिनी	66	30
			हस्तवारण }			हाद	65	25



## APPENDIX IV

Unverified quotations from Kṣīrasvāmin's Commentary on  
Amarakośa, some of which are partly verified. Where  
quotations are not found in works earlier than Kṣīra-  
svāmin, they have been located in later works,  
such as सिद्धान्तकौमुदी, etc.

*Scholars are requested to trace the exact quotations and to  
inform the Publisher. Their names would be thank-  
fully acknowledged in the next edition.*

Page		Page	
337	अकच् प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः (स. कं. 5-3-97)		स्वप्नेऽपि मनसि स्पृष्टो न यः परम- हेलया ॥
268	अकरणिरिह भूयात् अग्रशस्तस्य धातुः	52 } अनुभावः त्वमिनयः पश्चादर्थ- 321 } प्रकाशनम् ।	
325	अक्षाः षोडश माणकाः ।		अनुबन्धं अवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत् ॥ (अमरभारतौ ?)
345	अग्निदो गरदश्चैव । (मनु. 3-158)		अगुरुप्रवरं लोहं कृमिजग्ध—।
104	अग्निष्टोमोऽस्यग्निष्टोम उक्थ्यः । (आश्वलायन श्रौ. सू. 6. 11)	160	अन्तरं देहि । (बालरामायणे ?)
337	अग्रतो धावति श्रीः ।	315	अन्तरं लब्धारेः प्रहरेत् ।
325	अग्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं प्रिया ।	315 } अन्तरेण पुरुषकारं न सिध्यति । 337 } (काशिका 2-3-4)	
308	अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः । (याज्ञव. III.1.17)	315	अन्तरज्ञो भव सदा धनस्य च जनस्य च ।
282	अत्राथ प्रभुः प्रमाणम् ।	226	अन्तःपुररक्षिता । (वृद्धः कुलोद्भूतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुररक्षिता विनीत- स्तथोच्यते ॥) (युक्तिकल्पतरौ ?)
343	अदन्तैः द्विगुरेकार्थं । (स. कं. 3-3-120-121)	46	अन्धो नाम मणिमुपाविध्यत् ।
215	अदुग्धा दोहकाले ।	335	अन्धो नाम पर्वतं आरोहति । (अमरभारतौ ?)
180 }	अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य		
329 }	परेण यत् । (quoted by चारित्र- वर्धन on Raghu II. ३२)	337	अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते ।
	अजयत् द्विपतः प्राप्तनयः परम- हेलया ।	310	अन्योन्यवृत्तसंगरः ।
		206	अन्वयाधिभ्रयणी भवेत्

- अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरंत्सर्गिकः  
स्मृतः ।  
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति  
माणवः ॥ (कौ. तत्त्वबो. on 5-1-11)
- 334 अपि गृह्णीयात् चेदम् ।  
246 अपिश्यति खण्डयति । (स. कं.?)  
334 अपि सिंचेत् पलाण्डुम् ।  
(काशिका on P.I.4.96)
- 341 अप्यसि साहसकारिणी ।  
अभिवाद्योपसंग्राह्यः । (हलायुधः?)  
337 अभीक्ष्णमास्फालयतीभकुम्भम् ।  
15 अन्नं वा जघनान्तदोलितकरः ।  
(बालरामायणे ?)
- 179 अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भिः ।  
339 अमुत्र भविता यत्ते तत् चिन्तय  
शुभाशुभम् ।  
315 अयमभ्यन्तरो मम ।  
अयातयामान्वेतानि नियोज्यानि-  
पुनः पुनः ।
- 178 अरिर्मित्रमरेर्मित्रम् ।  
(कामन्दकनीतिसार VIII, 16)
- 336 अर्जुनः किल विज्ञेयते कुरुन् ।  
(गणरत्नम०?)
- 209 अर्धाढकं सुचिरदृढ... (सूदशास्त्रे ?)  
278 अर्थवृद्धाश्रयः । (भागुरिः ?)
- 335 अलमतिप्रसंगेन  
(प्रस्तावना रत्नावली)
- 343 अर्थस्य नित्यसमासवचनम्  
(वा.  $\frac{1273-74}{698}$ )
- 340 अवश्यं यातारः चिरमुषित्वा अपि  
विषयाः । (भर्तृहरि 2-13)
- 319 अधिश्रयणादेः पाकः फलम् ।

- 222 अश्मभ्यो लोहमुत्थिम् ।  
185 अश्वमेधाच्च (वा.  $\frac{+309}{2662}$ )
- 135 अष्टवर्षा भवेद् गौरी ।  
पराशर स्मृ. II.
- 247 अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यक् ।  
(सांख्यकारिका 53)
- 215 असिकनी बालगर्भिणी ।  
(हंम. अभिधातचिन्तामणि 561)  
or मेदिनी n. 33.
- 301 अस्माभिः यदनुष्ठेयं गन्धर्वैः ।  
336 अहह प्रज्ञाप्रकर्षः राज्ञः ।  
336 अहह, हता विहरिणी बाला ।  
अहोरात्राविमो पुण्या ।  
(काशिका 2-4-28)
- 330 आकुमारं यशः पाणिनेः ।  
(काशिका 2-1-13)
- 338 आख्यामि नु तत्त्वं ते ।  
311 आडम्बराणि पूज्यन्ते ।  
340 आत्मा सर्वं तु पश्यति ।  
240 आत्मोदरयोर्भृजः ।  
(स. कं 1-4-371)
- 218 आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते ।  
(कौ. तत्त्वबो. on 2-2-25)
- 293 आधि प्राप्तो यो न मुञ्चेत् स धीरः ।  
54 आध्यानमुत्कण्ठापूर्वम् ।  
(काशिका 1-3-46)
- 336 आपतन्तं अभितो अरिं अपश्यत् ।  
332 आराच्छत्रोः सदा वसेत् ।  
233 आराशस्त्र्यां साधुः ।  
335 आलप्यालमिदं बभ्रौ ।  
(शिञ्जुपालवधम् II. 40)
- 315 आबयोरन्तरे जाताः  
आशीविषो वा संकुद्धः सूर्यो वा  
अन्ननिर्गतः ।

- भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणि- 339 एवमस्तु को दोषः ।  
दश्यत ॥ (मृच्छकटिक II)
- 327 आर्शास्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो 275 ऐश्वर्यस्य समग्रस्य...वर्णा भग  
न जीवति । इति । (भागवते ?)
- 247 आसेचनकं यस्य दर्शनात् दग् न 156 कंकणं स्यात् प्रतिसरः ।  
तुप्यति । (शब्दकल्पद्रुमे p.760)
- 171 आस्यनिर्गता जलकणा इव ब्रह्म- 338 कदाचित् शूरतां याति मरणे कृत-  
बिन्दवः । निश्चयः ।  
कच्चिजीवति मे माता ।  
(स. कं. टी. 1-1-118)
- 175 आहुश्चरवारि भद्राणि बलं धर्मः । 335 कथं नाम समेप्यसि ।  
(महाभा. १६, ५६५७) (स. कं. टी. 1-1-123)
- 124 इगुपधात् कित् । (स. कं. 2-1-139)
- 323 उत्क्रान्तसखो मृगः 195 कमर्धिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु  
उच्चैरुच्चरितुं चिरम् । मागधाः ।
- 336 उदीर्णं उद्भयो दारानुदात्तश्च 289 कर्मविपाके गतिः ।  
महामनाः । 221 कल्याणमर्जुनं कलधौतं गैरिकं चन्द्रं  
वसु ।
- 208 उपभुजिकोपकुंची च कालिका चोप- 337 कान्तां मुहुर्ध्यायति ।  
कालिका च । काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि  
दुष्कृतहालाहलौघः ।
- 341 उं न स जानाति स्वार्थम् । 199 कालः संहरति प्रजाः ।  
341 उं सैवास्मि तव प्रिया । (हारीतस्मृति I. 4)
- 322 उल्मुकानि इव भान्ति स्वाः । 337 किञ्चित् कुञ्चितमूर्धजाः ।  
(काशिका 1-135) 338 किं मुखे दयेत किमु मानयेत् ।  
337 किमुत ब्रह्मविन् निमिः ।
- 207 उष्ट्रिकादि तु यद्भाण्डं सर्वमापवनं 335 किंराजा यो न रक्षति ।  
विदुः । 324 कीशकी कटकी च काद्यर्थः कीन्ति-  
पातः ।
- 169 ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च । 318 कीला उरसि कर्तरी ।
- 219 ऊर्ध्वं मानं किलोन्मानं 253 कुलस्यान्तं प्रभुः (चलाः) स्त्रियः ।  
(प्रौ. मनोरमा on 4-1-23) (गरुडपुराणे ?)
- 231 ऊर्ध्वं हन्यतेऽनेन 229 कुलालवरुड (कर्मार) निषादचण्डाल-  
मित्रामित्रं — (स. कं. 4-3-247)
- 217 एकदशशतसहस्र..... 67 कुल्याधीनं कुलं विद्यात् ।  
(भास्कराचार्य-लीलावती ?)
- 291 एकमेवेदं संविद्रूपम् ।
- 338 एकमेव वरं पुंसां उत राज्यमुताश्रमः ।  
(ग० र० ?)
- प्रचण्यन्तानां । (स.कं. 2-4-75)

287 कृतमतिविस्तरेण ।

(रत्नावली प्रस्तावना)

209 कृष्णे सौवर्णलं गुणालवणे ।

(वैद्यककोशे ?)

324 केनापि अपदेशेन आगतः

336 को हि हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ।

283 कौटिल्यः राजानं मां च प्रणामं  
कृत्वा ।

308 क्रिया वा कारकान्विता ।

308 क्रियां विना को हि जानाति नृत्यम्

307 क्रियावद् गुणवस्समवायिकारणं ।

308 क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् ।

(कौटिल्य quoted by चा. on  
Raghu III 29).

खनेर्दडरेके

(वा.  $\frac{2238}{3304}$ )

150 } खलो भगः पदम्—  
275 }

281 क्षणपुरजित् दत्तशूलप्रहरान् ।

281 क्षणे रक्ष्याः कुलस्त्रियः ।

332 क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् ।

205 क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः  
स्मृतः । (कात्यकोशः ?)

302 गर्भस्थेन समं तदा ।

167 गायत्र्यस्थे नु ।

305 गुणिनां नात्ययं कुर्यात् ।

गुरुदेवक्रियारतः

308 स गुरुः यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै  
प्रयच्छति । (याज्ञ. I. 9)

340 गुरुर्वा वक्ति भीष्मो वा ।

332 गृह्णीयां चेदं दुर्जनं त्वं नु किं  
करिष्यसि ।

336 गोघ्नस्त्वलितं किलाश्रुतं कृत्वा ।

(शाकुन्तले VI-5)

321 गोषु दुह्यमानासु गतः ।

(सि. कौ. 2-3-37)

192 गोप्पदं प्रवृष्टो देवः ।

(काशिका 6-1-145)

158 गौरिवाकृतर्नाशारः प्रायेण ।

(तत्त्वबो. on 3-3-21)

260 ग्राम्ये ग्रामेयं...नृषिर्ता ।

314 ग्रासप्रमाणं भिक्षा ।

(क. पु. 19)

185 घोस्तिं वल्गितं धाराप्लुतो ।

(शा. अश्वतन्त्रे ?)

128 चरः संज्ञायाम् ।

326 चतस्रः कर्पूः पितृभ्यः कुर्यात् ।

(श्राद्धविवेके ?)

315 चतुः पादं इदं तन्त्रम् ।

162 चतुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपसंख्यानम् ।

(वार्तिक 9758  
3069)

156 चतुष्पाष्टिलो हारोऽथाष्टहीना ।

235 चयकश्चानुतपश्च ।

44 चिन्तां प्रकृतिसिद्धयर्था ।

266 चिराय निर्धनो भूत्वा भवन्त्यङ्गा-  
महाधनः । (स. कं. टी. I 1-124)

241 छेको विदग्धे व्यसनपिपंचभद्रा ।

139 ज्येष्ठायामनृढायां कन्यायां उह्यते-  
नुजा । (वैजयन्ती I.111-6-45)

24 जमदग्निर्वै पंचममवदानमवाद्यत् ।

299 जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं  
प्रचक्षते ।

(Malli. on Kumar 1-2)

319 जालान्तरगते भानौ ।

(मनु. 8. 532)

35 जीव्यात्सहस्रं समाः ।

सिद्धिकार्तिमांकृतीनाम् ।

- Page  
378 तत्रे मरणचिह्नं चारिष्टं वृक्षे ।  
342 तं हन्तास्मि परेयवि ।  
343 तर्काडायां प्रहरणं चेन्माष्टादि ।  
255 ततो वा वृत्तमानसा ।  
183 तत्र रक्षाचिताने द्वे विद् द्वौ श्रवणे  
गता । (पालकाप्ये ?)  
318 तथा मितपटच्छन्नपालीं कपालीं ।  
271 तपो न कलकांध्ययने न कलकः ।  
(महाभा. 1 1-271)  
262 तपोभिः इष्यते जन्तुः ।  
तरसोदिता सह जलेषु ।  
301 तलरं भूः सारणं तृणानि ।  
328 तारा नेत्रविभागः स्यात् ज्योति-  
स्तत्पंचमांशकम् ।  
170 तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ताः ।  
86 तिनिशः चित्रवृन्तेति ।  
319 तिमिरं काचतां याति पटलं  
तदुपेक्षया । (अष्टांगहृदये 13-2)  
53 तिरसः वा गतां (स. कं. 7-4-45)  
327 तीक्ष्णरसान् भिक्षुकांश्च रिपौ युञ्जीत ।  
278 त्रुष्टिं प्राप्नो रोगी ।  
324 त्यक्तोपदेशो यतिः ।  
340 त्वं एव देव सर्वं जानासि ।  
328 त्वदुक्तांकितपालिकक्षरुधिरक्लिन्नाग्र-  
पुष्पं शरम् ।  
337 त्वामन्तरा तामरसायताक्षी ।  
315 दरदलितहरिद्रापिञ्जराणि ।  
(सुभाषित पृ. 462-25)  
326 वर्षाण्यः लोकधातुश्च ।  
305 दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ।  
122 दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् ।  
(सि. कौ. त. पृ. १०)  
321 द्रवो वनगतो वह्निः ।  
335 दृष्टेऽधरे रोदिति नाम तन्वी ।

- Page  
44 दामोदरकराघात etc.  
(सुभा. पृ. 298-10)  
215 दासेरको दीर्घजंघश्च ।  
321 दुजो विभाषा ।  
302 दुनुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्  
द्रौपदी हारिता ।  
61 दुःखं सुतो दुर्जनः ।  
315 दुष्करं पुष्करं गन्तुम् ।  
218 दूतवणिग्भ्यां च ।  
(स. कं. 5-1-162)  
15 दशां वर्हणो बहिर्स्थः ।  
315 दृष्टान्तरं ज्योतिरुपारराम ।  
245 दोषैकग्राहिहृदयः पुरोभागी ।  
328 द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ ।  
(स. कं. टी. 1-1-176)  
342 द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ।  
211 द्रुप्तं दध्यधनं तथा ।  
292 धर्मस्य उपनिषत् परा ।  
122 धान्तो धान्तः काञ्चनस्येव धातुः ।  
321 धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्य-  
भिधीयते ।  
41 धावेः ह्रस्वश्च ।  
40 धूपितं वासितं विदुः ।  
24 धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः  
(मेघदूते ५)  
244 नञि वयुक्तमन्यसादृश्याधिकरणे ।  
न तां वदेत् रुपतीं पापलोक्याम् ।  
(महाभा. आदिपर्व. 87-161)  
303 नन्दोपक्रमं नामानि ।  
(काशिका 2-4-21)  
334 ननु अपोहः प्रस्तुयते ।  
334 ननु किमर्थं आगतोऽसि ।  
334 ननु चण्डिं प्रसीद मे

Page

- 24 न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलानि  
अभ्राणि ।
- 341 नरो लोकेऽद्य दुर्लभः ।
- 292 नवनखपदलेखालाङ्कितं बाहुमूलम् ।
- 305 न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् ।
- 313 न स्नानमात्रगमनोऽस्य भूषणानाम् ।
- 308 नष्टप्रायो मध्याह्नः ।
- 72 नहि कोटरसंस्थितेऽग्नौ तरुर्भवति  
शाद्वलः ।
- 338 न हि न हि महिमानं प्राप्य तुष्यन्ति  
भूपाः ।
- 339 न हि प्रेम प्रयोजनापेक्षम् ।  
(स. कं. टी. 1-1-118)
- 50 नाट्यं तु सर्वरसम् ।
- 333 नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा ।  
(बोपदेव Apte's Dictionary,  
p. 614)
- 172 नानाव्रतधरा नानावेपाः ।
- 48 नासां कण्ठमुरस्तालु ।
- 339 नासीरधूलिधवलाः पुरतः प्रयान्ति ।
- 268 निग्राहस्ते वृषल भूयात् ।
- 53 निन्दाक्षमाव्याधि... ।  
(स. कं. 1-4-216)
- 236 निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्या-  
दभिधानवत् ।  
(तन्त्रवार्तिक on जै. सू. III. 18  
p. 700 Ben. S. S.)
- 289 निवातकवचाः ।  
(महाभारत 3-168-71)
- निष्पवाणिः नवः पटः ।  
(सि. कौ. पृ. 201)
- 322 नीविराग्रंथनं नार्याः । (काव्या-  
लंकारसूत्रवृत्ति p. 10 P.O.S.)

Page

- 341 नीचैः उच्चरितुं चिरम् ।
- 334 नूनं शरत्कुलाः हि काशाः ।
- 334 } नूनं हन्तास्मि रावणम् ।
- 346 } 50 नृत्यादित्रयं समुद्रितं ।
- 339 नैकः सुतेषु जागृयात् ।  
(स. भा. प्रजागरपर्व ३३. ४६)
- 167 पक्वे पयसि दध्यानयति ।
- 342 पक्षिणां व इयं रात्रिः उदिता ।
- 210 पंचकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु  
षोडश ।
- 221 पंचाणों मन्त्रः ।
- 73 पथः संख्याव्ययादेः । (वा. 1554)  
821
- 292 पदमापदि साधवः ।
- 47 पदस्वरतालावधनकम् ।
- 269 परभागो गुणोत्कर्षः प्रतिपत्तिः ।
- 249 परः शब्दो निपातः ।
- 340 परितः प्रयतन्ति दुष्कृतो विपदः ।
- 308 परिधानात् बहिः कक्ष्यौ ।
- 306 परिपक्वकपायः सुनिः ।
- 239 पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे, चतुर्थ्या ।  
(स. कं. 3-2-153)
- 334 पर्वतं अपि शिरसा भिन्नात् ।
- 315 पर्वतान्तरिताः स्त्रियः ।
- 215 पलिक्री बालगर्भिणी ।
- 219 पलेन हि सुवर्णस्य कुरुविस्तः ।
- 173 पांचार्थिकः पशुः ।
- 175 पात्राद्यन्तस्य च । (स. कं. 5-1-63)
- 237 पुनः पुनः वारि पिबेद्भूरि ।
- 270 पुलाककारी विपुलाशयः स्यात् ।
- 324 प्रतिग्रहजपविक्रमनिवेशाधिगतैः  
अर्थैः ।

- Page  
 333 प्रतिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं ।  
 322 प्रभृताः स्वाः न दीयन्ते ।  
 (काशिका I. 3. 35)  
 321 प्रमाणकालभावेभ्यो रतावस्थापनम् ।  
 291 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविदं स्थाप-  
 येद् रणे ।  
 प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चोराः ।  
 316 प्रभ्रंशोद्यधिया पृच्छा तस्य भञ्जनं  
 उत्तरम् ।  
 71 प्रागुदब्धौ विभजते हंसः ।  
 (काशिका पृ. 25)  
 337 प्राग विद्रुतं कातरैः ।  
 341 प्रातःसंध्यामुपासीत ।  
 306 प्रायेण अकृतकृत्यत्वान् मृत्योः ।  
 प्रियादर्शनमेवास्तु किमन्यैः दर्शना-  
 न्तरैः ।  
 निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि  
 चेतसा । (सुभा. पृ. 457)  
 332 बत वितरत तोयं वारिवाहाः  
 नितान्तम् ।  
 199 बन्दी स्यात्पणवन्धस्थः ।  
 337 बलवत् पिपासितोऽस्मि ।  
 180 बालिनोद्विपतोर्मध्ये वाचात्मानं सम-  
 र्पयन् ।  
 293 बाहुप्रमाणं परिधिः ।  
 ब्रह्मणो ह्येषा पितृप्रसावित्री तनुः ।  
 259 ब्रह्मण्यां ब्राह्मणहितः ।  
 297 ब्रह्मवेदा ब्रह्मतपः ।  
 297 ब्राह्मणो निकेतनं नातिक्रामेत् ।  
 331 ब्रूते स मनाक् समार्जवम् ।  
 279 भक्षिता वाप्यहो गुडाः ।  
 302 भर्तृगर्भदुहां चैव ।

- Page  
 339 भवन्तमन्तरेण अन्यथा भूपतिः  
 ग्राहितः ।  
 321 भावानुवर्ती भृत्यः ।  
 321 भावालसा विलासिन्यः ।  
 321 भावाश्चित्तजडा भवन्ति ।  
 336 भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहहा  
 312 भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः ।  
 338 भीमः पार्थस्तथैव च ।  
 334 भीमोऽजुनोऽपि ।  
 334 भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणि-  
 दृश्यत ।  
 333 भीमो नु फाल्गुनो नु ।  
 92 भूर्जो भृजः बहुपटः ।  
 305 भ्रमो मूर्च्छा ।  
 178 भ्रातृव्यासहनद्वेषिजिवांसु-  
 प्रत्यनीकिनः ।  
 56 अकुटिः दृगसौम्या ।  
 209 मत्स्थण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण  
 गुणवत्तराः । (अष्टांगहृदये 5. 49)  
 234 मध्वासवस्तु मैरैयं  
 335 समापि नाम दशाननस्य परिभवः ।  
 207 मरीचं वलितं श्यामं वेल्लकं  
 कृष्णभूषणं ।  
 138 मलिनाद्रजसि ङीप् ।  
 290 मशकार्थोऽयं धूमः ।  
 308 महापातकिनां पुंसां भवेत् प्राणा-  
 न्तिका क्रिया ।  
 213 महोक्षः स्यात् उक्षतरः ।  
 225 माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् ।  
 127 मातुलोपाध्याययोः आनुग् वा ।  
 (स. कं. 3-4-85)  
 313 मात्रया विलेपनं ताम्बूलं चोपयुज्य ।  
 मात्राशी सर्वकालं स्यात् ।



Page

Page

- 82 मूलाच्चाग्रं गता लता ।  
 215 मृतवत्सा स्रवद्गर्भा ।  
 मृष्टं पयो मृष्टतरं नु मांसम्—।  
 (स. कं. टीका 1-1-121)  
 234 मैरेयो गदितः शीधुः ।  
 य ईर्षुः परवितेषु ।  
 337 यज्वा अञ्जसा जयति ब्रह्मलोकम् ।  
 337 यतो विद्वान् ततो मान्यः ।  
 337 यत्सभासु प्रगल्भसे तत्पूज्योऽसि ।  
 337 यथा चैत्रः तथा मैत्रः ।  
 यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ।  
 288 यथाभूतवादी प्रामाणिकः स्यात् ।  
 209 यन्मूलादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुड-  
 कांजिकं ।  
 334 यवैर्व्रीहिभिः वा यजेत् ।  
 140 याजयित्री त्रिलोक्याः ।  
 194 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टि पश्वध-  
 हेतिकौ ।  
 328 युक्तः छंदांसि अधीयीत ।  
 277 युद्धभागक्षणेऽप्याजिः ।  
 175 येऽग्रजेषु अकलत्रेषु ।  
 337 येन दाता तेन श्लाघ्यः ।  
 येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुल्क-  
 जितम् ।  
 302 रंभागर्भमृदुः ।  
 68 रक्ताब्जे रक्तकुमुदे ।  
 52 रतिर्हासश्च etc. । (भरतनाट्य  
 VII. 3)  
 85 रसवीर्यविपाकेभ्यः  
 327 रसस्य अतिरसः सर्पिः ।  
 327 रसाः स्वाद्वस्त्रलवणतिकाः ।  
 राजन्वान् लोक उच्यते ।  
 305 रजःपद्माः पद्माः ।

- 176 रामो दाशरथी रावण— ।  
 305 रिपोः प्रत्ययमासाध्य ग्रहरेत् ।  
 328 रोदोरंभ्रमजिघ्रत् ।  
 209 रौमके वस्तकं वस्तु ।  
 300 लेखं भूस्यादि दानार्थम् ।  
 143 नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति  
 माणवः । (काशिका 4-1-161)  
 341 वक्ति स्म व्यासः ।  
 86 वंजुलो वेतसः स्यन्दनोऽशोकश्च ।  
 311 वरं कूपशताद् वापी ।  
 232 वरत्रा वैत्रवैणवीति ।  
 277 वर्जयेत् कटधूमं तु ।  
 189 वष्टि भागुरिरहोपं ।  
 (सि. कौ. 2-4-82)  
 327 वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजः ।  
 322 वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।  
 द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन  
 व्यवस्थितः ॥  
 306 वाक्पारुष्ये अत्ययाः शतम् ।  
 168 वापीकूपतडागानि  
 देवतायतनानि च ।  
 334 वायुर्वाद्य मेरुर्वाद्य ।  
 307 वारंवारं उदारसंगरमुखे ।  
 275 विचरेद्युगमात्रदृक् ।  
 308 विच्छायः पुरुषो भवेद् ।  
 321 विभावः स्थायिसंज्ञश्च सानुभावोऽथ-  
 सात्त्विकः ।  
 51 विभावैरनुभावैश्च etc.  
 304 विधौ वामारंभे ।  
 (मा. माधवम् 4. 4)  
 337 विना ग्रामं वृष्टो देवः ।  
 (काशिका 2-3-32)  
 44 विना नाथैव संदेहे हरणं हार उच्यते ।

Page

- 306 विश्वस्य लौकिकान् संस्त्यायान् ।  
 52 विष्ठाकृमिज उद्वेगी ।  
 137 वीरसूर्जगति । (बा. रा. II. 29)  
 288 वृत्तदेहः स्नायुसारः ।  
 333 वृथा दुग्धोऽनङ्गान् ।  
 333 वृद्धिरित्येव या वृद्धिः ।  
 (स. कं. टी. पृ. 37)  
 307 वृषाकपायीमभ्येति सत्रपः ।  
 225 वृषो हि भगवान् धर्मः तस्य यः  
 कुरुते लयम् । (मनु 8. 96)  
 325 वृष्याः प्रयोगाः ।  
 284 व्यक्तं मूर्खोऽयम् ।  
 295 व्यवस्थिताः स्थाने ब्राह्मणाः ।  
 299 व्याप्तं व्योमनि वप्सणा ।  
 व्रीडावनम्रवक्त्रेन्दुः ॥  
 53 व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य ।  
 203 व्रीहियवो मसूरो गोधूमः ।  
 306 शब्दस्पर्शरूपरस etc.  
 337 शश्वद् वक्ति कुशिक्षितः ।  
 232 शाणस्तु निकषोपलः ।  
 337 शारदाभ्रमिव पेलवमायुः ।  
 77 शिखाया ह्रस्वश्च ।  
 87 शिशुः स्याच्छैतमरिचं ।  
 277 शिपिविष्टः शिवः शौरिः ।  
 शीलधनः साधुः ।  
 289 शुक्तां वाच न वदेत् ।  
 शूलं वर्ततेऽनिलात् ।  
 283 श्राद्धे दक्षिणप्रवणा भूः ।  
 43 श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः ।  
 46 षड्जं मयूरा ब्रुवते ।  
 317 षड्युग्मकरस्तालः ।

Page

- 46 षिवुसिवोर्दीर्घः ।  
 (स. कं. 2-4-167)  
 संगो द्विजिह्वैः सजुः ।  
 332 संप्रीतान् स्थापयेदारात् ।  
 265 संवाहनं स्पर्शसुखम् ।  
 336 स किल कविरेवं उक्तवान् ।  
 332 सकृद् युवानो गीर्वाणाः ।  
 337 सकृत्सरत्यभिसारिका ।  
 336 स खलु अधीते वेदम् ।  
 308 संक्रान्तच्छाय आदर्शः ।  
 310 संगरो विक्रियाकरः ।  
 307 सत्येन शापयेद् विप्रम् ।  
 सत्रा कलत्रैः गार्हस्थ्यम् ।  
 323 सत्त्ववन्तो मृन्नागाः ।  
 323 सत्त्ववान् शीलसंपन्नः ।  
 323 सत्त्वे निविशते ।  
 51 सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति ।  
 39 सत्संवित् करणातीता ।  
 339 सद्यः पतति मांसेन ।  
 340 सन्तः प्रायो विवेक्तारः ।  
 335 स नाम अयं बन्धुः ।  
 339 सपदि प्रदहति उपेक्षितोऽग्निः ।  
 308 सप्तकक्ष्याः अतिक्रम्य ।  
 325 सप्तकक्षान्तरा राजधानी ।  
 85 सप्तपर्णो बृहत्स्वक्कः ।  
 294 सप्तवातस्कन्धाः ।  
 305 समयान् श्रावयेत् शिष्यम् ।  
 339 समुपजोषं वर्तते ।  
 40 समो वा हिततथोः ।  
 (स. कं. 4-4-177)  
 334 सर्पिषोऽपि स्यात् ।  
 सबं दुःखं विवेकिनः  
 (Cf. योगसूत्र II. 15)

Page

Page

- 334 सर्वतः संपदः सताम् ।  
 सर्वान् गुणान् एष गुणोऽतिशेते ।  
 306 सर्वस्यैव हि दानस्य ग्रहीता गुरु-  
 रुच्यते ।  
 कन्यायाश्चैव विद्यायाः प्रदाता पूज्यते  
 गुरुः ॥  
 306 सांपरायिकं दुर्गं कुर्याद् ।  
 75 सादकारयोः कृत्रिम इति ।  
 315 साधारणं भवेत् तन्त्रम् ।  
 334 साधुः चैत्रः केवलं मूर्खः ।  
 334 सामिसंमीलिताक्षी ।  
 321 स्वं भावं भावयेत् योगी ।  
 सितपटच्छन्नपालीं कपालीम् ।  
 294 सिन्धोः परमपुरुषम् ।  
 77 सीमन्या घाटकटौ ।  
 61 सुगममेव हि मध्यं अपांपते ।  
 337 सुष्ठु इदं खलु उच्यते ।  
 337 सुसिक्तः आम्रः फलति ।  
 233 सूमीं ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे  
 गुरुतल्पगः ।  
 292 सूर्याशवः शशिनि लब्धपदाः ।

- 60 सेयं दुःखा च दुरुपपादा च ।  
 56 स्तम्भे विचेतनत्वम् ।  
 308 स्तम्भे स्यान्नित्क्रियो जन्तुः ।  
 324 स्थ्यन्नपानं निर्वेशः ।  
 342 स्त्रियां ईदूद्विरामैकाच् ।  
 74 स्यात्साकेतमयोध्यायाम् ।  
 55 स्याद्भावसूचको हावः ।  
 341 स्याद्वादिनो जैनाः, उषातनो  
 वायुः ।  
 211 स्वर्गग्रामटिका । (बालरामायणे ?)  
 336 स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य ।  
 188 स्थाथिन् स्थूणामिति वक्तव्यम् ।  
 336 हा रमणीनां कालो गतः ।  
 336 हा श्रोत्रियान् ।  
 337 हिरूक् कर्मणां मोक्षः ।  
 335 हुं निर्लज्ज । (स.कं.टी. 1.1.121.)  
 236 हृदयं तद्विविङ्क्ते यद् भावमन्यच्छलं-  
 पलम् ।  
 20 हृदि प्राणो गुदेऽपानः ।  
 (श. कल्पद्रु. पृ. 309)  
 322 हृदि स्वमवलोकयन् ।

## INDEX V

A list of authors and works quoted by Kṣīrasvāmin  
in his commentary on Amarakośa

(The figures refer to pages)

- अनेकार्थः A lexicon, also known as अभिधान-रत्नमाला 100.
- तर्क० (?)—284.
- अभिधानकारः Author of Abhidhānakośa, 50.
- अभिधानशेषः A supplement to Abhidhānakośa 351.
- अभिधानरत्नमाला (Author—महल्लायुध who flourished about the middle of the 10th century. R.S. xxvi) 85; 86; 87; 89; 93; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102.
- अमरमाला A lexicon 17; 24.
- अश्वघोषः (1st Cen. A.D.) A poet 59.
- सौन्दरनन्दम्—59.
- आगमः 127; 137; 215.
- आचार्याः (कोह्लः?) A commentator, 76.
- इन्दुः Author of a medical Nighaṇṭu, 85; 86; 88; 89; 92; 102; 105; 114; 115; 122.
- सांख्यकारिका—287; 319.
- उदीच्याः Northern school of Grammarians, 264.
- उपाध्यायः A commentator on Amarakośa, 3; 63; 144; 200; 201; 234.
- वैशेषिकम्—38.
- सांख्यम्—38.
- कवयः 49.
- काश्यः A very ancient lexicographer. (See Introduction) 12; 15; 25; 35; 37; 42; 44; 47; 53; 56; 57; 73; 76; 79; 83; 137; 138; 165; 166; 169; 175; 179; 187; 205; 212; 215; 245; 263; 272; 275; 311; 321; 322.
- कुमारसंभवम्—12; 78; 130; 157; 251; 282; 290; 292; 332; 334; 335; 337.
- मेघदूतम्—261; 298; 339.
- रघुवंशः—58; 142; 159; 175; 185; 277; 280; 292; 300; 304; 307; 323.
- विक्रमोर्वशीयम्—17; 342.
- शाकुन्तलम्—294.
- काश्मीराः The Kāśmīre recension of Amarakośa, 190.
- कुमारिलभट्टः (About 700 A. D.) 236; 301.
- कौषितक्युपनिषद्—297.
- कौटिल्यः (Date about 321 B. C.) चाणक्यशतकम्—A work on Nīti 53; 65; 74; 76; 77; 180; 195; 231; 233; 263; 265; 277; 283; 307; 328; 329.
- छंदोमंजरी 286.
- गौडः A Commentator on Amarakośa, 3; 5; 62; 76; 89; 115; 127; 154; 186; 187; 219; 278.

- गौडा:** The Gauḍa school of Śābdikas 95; 110; 113; 132 287.
- गौतम:** 43; 164.
- न्यायसूत्रम्—**292; 346.
- घटकपरः** 321.
- चन्द्र:** Author of medical Nighaṇṭu, 87; 88; 90; 229.
- चन्द्र (चंद्रगोमिन्)** Date 5th century A. D. (See Introduction).
- चांद्रम्—**A grammar by Chandragomin—also known, as असंज्ञकम्, 165; 244.
- चन्द्रक:** A poet to whom certain subhāṣitas are attributed in शार्ङ्गधरपद्धति.
- चन्द्रनन्दन:** Author of the medical Nighaṇṭu called गणनिघण्टु, 97; 99; 105; 108; 113.
- चरकसंहिता—**279.
- जैना:** 267.
- पूर्वमीमांसा—**42, 43.
- ज्योतिषम्** 127.
- टीका—**Commentary, probably on Amarakośa, 26.
- तान्त्रिका:** followers of Tantra doctrines, 207.
- काव्यादर्शम्—**274.
- दन्तिल:** An old writer on the Science of Music, 50.
- दुर्ग:** A lexicographer 10; 19; 41; 45; 48; 73; 82; 127; 188; 195; 196; 203; 212; 242; 277; 278; 289; 295; 300; 305; 326.
- द्रवि(मि)डा:**—The Dravidian school of Śābdikās, 68; 135; 210.
- दामोदरमिश्र:** An author of a drama called Hanumannāṭaka known as महानाकटम्, 301; 336; 339.
- देशीनाममाला** 123.
- धनुर्वेद:** A work on Archery, 193.
- धन्वन्तरि:** Author of a well-known medical Nighaṇṭu (See Introduction), from pp. 84 to 122; 160; 161; 208; 209; 212; 220; 223; 224.
- धर्मदास:** A dramatist. (1293-1309 A. D.).
- विदग्धसुखसंजनम्—**
- धातुविद:** Metallurgists, 222.
- नाममाला** A lexicon, 19; 144; 151.
- नेमि: (निमि:)—** A grammarian, 94; 130; 224.
- नारद:** Author of a Smṛti, 325.
- नारायण:** A commentator on Amarakośa, 52.
- निमि:** A medical writer, 94; 130; 224.
- पदकार:** A grammarian (?), 243.
- पाणिनि:** (800 B. C.)
- महाभाष्यम्—**36; 42; 218; 244; 257; 260; 323; 333.
- योगसूत्रम्—**5; 40; 171; 173.
- पालकाप्य:** 183; 305.
- पाश्चात्या: (प्रतीच्या:)** The Western School of Śābdikas or Grammarians, 12; 264.
- पुराणम्—**5; 210.
- प्राच्या:** The Eastern School of Grammarians, 4; 7; 12; 17; 24; 33; 48; 101; 138; 213.
- कादम्बरी—**68.
- बौद्ध: (आगम:)** Buddhistic Philosophy or doctrines, 5; 38.
- बृहत्संहिता** (About 550 A. D.), 312.
- ब्रह्मकर्म** 333.

- वेणीसंहारम्—A Pauranic drama, 292; 302.
- भट्ट 42.
- भट्टिः (6th Century) 255. \*
- भरतः—47; 48; 50; 52; 55; 135; 184; 192; 196; 329.
- भर्तृहरिः 37.
- नीतिशतकम्—339.
- उत्तररामचरितम्—125; 249; 303; 332; 334; 336; 341.
- महावीरचरितम्—280.
- मालतीमाधवम्—304.
- भागुरिः A very old lexicographer, and a grammarian, 5; 8; 9; 12; 16; 21; 23; 25; 35; 40; 44; 59; 70; 104; 123; 138; 153; 170; 189; 215; 278.
- किरातार्जुनीयम्—255; 305; 338; 339; 342.
- सरस्वतीकण्ठाभरणम्—A work on grammar recently published with Commentary by the Trivandrum Sanskrit Series in 1939. Text only by the Madras University in 1937. It is a revision over Paṇini's Aṣṭādhyāī, 3; 28; 41; 65; 68; 88; 146; 188; 195; 207; 213; 227; 245; 249; 263; 268; 285; 304; 308; 324; 331; 332; 333; 334; 335; 336; 337; 338; 339; 340; 341.
- मनुः 17; 29; 36; 71; 134; 135; 138; 139; 164; 166; 170; 174; 201; 238; 270; 274; 290; 291; 297; 299; 304; 308; 318; 328; 329; 332; 337; 338.
- शिशुपालवधम्—10; 35; 292; 294; 328; 333; 337; 338; 339.
- मालाकारः A lexicographer, 53.
- माला—A lexicon, 23; 32; 33; 36; 37; 60; 62; 67; 72; 73; 76; 99; 121; 127; 138; 169; 206; 209; 211; 213; 215; 219; 234.
- मुनिः An old lexicographer (See Introduction), 66; 137; 143; 149; 168; 170; 187; 188; 190; 194; 195; 201; 207; 210; 230; 232; 235.
- मेण्ठः A lexicographer, 10.
- याज्ञवल्क्यः 37; 44; 59; 138; 174; 225; 287; 291; 293.
- वैजयन्ती—A lexicon., 269. (in prints)
- निघण्टु } — 11; 17; 43; 70; 84; 127;  
निघण्टुम् } — 142; 210; 233.
- राजशेखरः
- बालरामायणम्—15; 17; 137; 340.
- विद्वदशालभञ्जिका—27; 57; 337.
- वाजसनेयीसंहिता—292; 331; 336; 339.
- वात्स्यायनः 99.
- काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः—59; 331; 337.
- काशिका—A commentary on Paṇini's Aṣṭādhyāyi, 315.
- वायुपुराणम्—294.
- वाह(ग्म)टः 209; 285.
- सुदाराक्षसम्—288; 333; 334.
- विष्णुपुराणम्—6; 43.
- पंचतन्त्रम्—278; 281; 354.
- वैद्याः 106; 107; 110; 112; 147; 209.
- व्यासः 301.
- महाभारतम् 36; 82; 174; 191; 211; 280; 286; 338.
- श्रीमद्भगवद्गीता—278; 280; 304; 321; 322; 335; 341.

शाश्वतः ( "Near about the 6th Century." R. S. xxv ) A lexicographer, author of Śāśvatakośa and Ekākṣarakāṇḍa, 6; 27; 32; 36; 41; 49; 53; 57; 60; 61; 63; 69; 70; 72; 74; 78; 79; 81; 82; 83; 94; 96; 104; 107; 109; 123; 131; 136; 147; 153; 160; 169; 194; 196; 213; 215; 222; 233; 234; 281; 287.

सप्तपदार्थी—A work on Indian Logic, 292.

श्रीहर्षः 146.

रत्नावली— 334; 337.

नागानन्दम्—55; 282; 308; 336.

सम्भ्यः 60; 149; 355.

सुश्रुतः 118.

सूदशास्त्रम् A work on Cookery, 209.

सौरतन्त्रम् 30.

स्मार्तम् 18; 123; 172; 174; 177; 222;

233; 245.

स्मार्ताः 226; 227; 349.

हरमेखलम् or प्रयोगमाला (by माहुक, 9th Century A.D.) An old work on Tantra, 106.

हारीतः 199.

हितोपदेशः 180; 269.



# INDEX VI

## NOTES

(The figures refer to pages)

Page

1 भग्ना अभिधानकृतो etc.—Compare भग्नाः पारायणिकाश्चण्डाद्या अपि च यत्र विभ्रान्ताः । तान्धातून् विवरितुं गहनमहोऽध्यवसिताः स्मः ॥ in the Kṣīrataraṅgiṇī I, 6.

2 जाता विश्वरजः क्रमेण etc.—This verse ends the introduction to the Kṣīrataraṅgiṇī I, 7 also. The six works or commentaries (षड्वृत्तयः) of Kṣīrasvāmin are : (1) नामपारायण or अमरकोषोद्घाटन; (2) क्षीरतरङ्गिणी or धातुवृत्ति; (3) निपाताव्ययोपसर्गवृत्ति; (4) अमृततरङ्गिणी referred to in the Kṣīrataraṅgiṇī; (5) निघण्टुवृत्ति mentioned by Devarāja in his Nirukta-nirvacana; and (6) गणवृत्ति referred to by Vardhamāna in his Gaṇaratnamahodadhi and containing probably the Japādigaṇa not found elsewhere.

समाहृत्यान्यतन्त्राणि etc.—The works alluded to here ought to be the large Kośas of Kātya, Muni, Bhāguri, Dhanvantari, etc. who were anterior to Amarasiṃha. (See Introduction.)

5 देववददृष्टसंहतेभ्यः etc.—See comment. on दिव्योपपादुक p. 246.

Page

6 सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः—This remark repeated on page 258 is well-known amongst Grammarians.

9 बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन—बल is short for बलभद्र after the manner of an echo by dropping भद्र, as भीम for भीमसेन.

10 संहितासु त्वेकं ब्रह्म etc.—The *Samhitā* referred to here is the पञ्चरात्रसंहिता of Nārada. This passage is a quotation from Śāṅkarācārya's शारीरभाष्य.

21 विश्रवसा विग्रहो etc.—The *Nyāya* or principle of the words अवि & अविक occurs in Patañjali's Mahābhāṣya on IV. 1. (Vārt. 2) as follows :—तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहो परस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मासमिति विगृह्य—अविक-शब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति । The inaccurate compound (अविरविक) is attached by Kumārilabhaṭṭa. Haradatta gives the correct form (अव्यविक). Compare comment. on गैरिक p. 271.

This sūtra is from Bhoja's सरस्वतीकंठाभरण VII.3.44. which runs thus जपादीनां षो वः

Page

जपादित्वात्पक्षे वत्वम्—It occurs frequently in this commentary. See pp. 77, 81, 127.

25 मा अयुच्यते सत्यभामा etc.—As भामा is *short* for सत्यभामा by the rule (पूर्वपदलोपः) given in Patañjali's Mahābhāṣya, so is माः for चन्द्रमाः.

33 पक्षिणीत्याहुः—Compare comment. on उभयेष्टुः p. 341.

38 तम आवरकं मोहहेतुः—Compare गुरु वरणकमेव तमः on page 328.

42 गावीगोणीगोपोतलिकादिः—The reference is to the passage—एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य गावीगोणीगोतगोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः in Patañjali's Mahābhāṣya.

42 भट्टोऽपि etc.—Here Bhaṭṭa means Kumārilabhaṭṭa and the verse quoted is from his (श्लोकवार्तिक) पुरापि नवं (भवं) पुराणं. There is probably a slip in writing पुरापि न नवं पुराणं.

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्था etc.—See comment. on उद्घात (p. 266) and this very line quoted there.

46 ऋषिबोर्वादीर्घः—The Sūtra from सरस्वतीकंठाभरण of Bhoja is incorrectly quoted here, ऋषिसिब्योर्वादीर्घश्च on p. 270 and ऋषिसिब्योर्वादीर्घ इति वा दीर्घः on page 282. The correct Sūtra runs thus—ऋषिसिबोर्वादीर्घश्च.

46 असंबद्धं दशदाडिमादि वाक्यं—See Patañjali's Mahābhāṣya on

Page

I. 2. 45, where words are grouped incoherently, thus—दश दाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः—अधरोद्गमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति. Also compare—गुणानां दर्शनान्मुक्तौ यस्यार्थस्तदपार्थक्यम्। दाडिमानि दशेत्यादि न विचारश्च न वचः॥ in Vāmana's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.

47 तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति—Compare the quotation (on p. 246) अष्टविकल्पो देवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति। मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः॥ Also compare अष्टविकल्पं देवं तिर्यग्योनिं पञ्चधा भवति। मानुष्यं त्वेकविधं समास्ततोऽयं त्रिधा सर्गः॥ in the सांख्यकारिका of ईश्वरकृष्ण. (Wilson's edition with गौडपादभाष्य.)

51 मार्षोऽपि यथा परिषत्पठत्—*Short* for मारिष is मार्ष, as पठत् is for परिषत् on p. 170.

52 अनुभावस्त्वभिनयः etc.—This from Bharata's Nāṭyaśāstra is quoted again on page 322.

52 तिरसोगतौ etc.—The Sūtra in सरस्वतीकंठाभरण VII. 4-45 is तिरसः वा (from अनुवृत्ति it is तिरसो गतौ) corresponding to Pāṇini's Sūtra विभाषा कृञः।

56 स्तम्भे विचेतनत्वं etc.—Compare स्तम्भे स्यान्निष्क्रियो जन्तुः प्रलये गतचेतनः। on page 308.

59 मधु तिष्ठति वाचि etc.—This verse is found in the Saundarananda of Aśvaghoṣa. Bhartṛhari's Vairāgyaśataka

Page

has—मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि  
हालाहलमेव केवलम्.

- 71 शरावत्या अवधेः पश्चिमेन etc.—The river शरावती is probably the modern रावती or रापती a tributary of सरयू. A town of the same name was situated on the शरावती. This river forms the geographical boundary dividing the two great schools of Grammarians, the Eastern and the Northern.
- 77 मुखसमः संक्रमो etc.—See comment. on संक्राम page 265.
- 82 पतनान्ताः समुच्छ्रयाः—The complete verse in the Mahābhārata (Śāntiparvan) runs thus:—क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगो विप्रयोगान्तो मरणान्तं च जीवितम् ॥
- 92 पिच्छेव पिच्छा etc.—The primary meaning of the word पिच्छा is आचाम. (See page 346). Hence the remark आचामवदङ्गुलिसङ्गित्वात्. For आचाम see page 211.
- 95 नित्यमामलके लक्ष्मीरिति—The आमलकी tree is called तिष्यफला and Kṣīrasvāmin accounts for it by quoting from the verse—नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि ॥
- 106 हरमेखलो निघण्टौ दृष्टः—हरमेखलं or हरमेखलतन्त्रम् is an old work on Tantra. Hence हरमेखले निघण्टौ दृष्टः ought to be the correct reading here.

Page

- 110 ऐरावतो नागरङ्गो etc.—Here Kṣīrasvāmin points out the inaccuracy of Amarasimha by referring the reader to the line on page 90.
- 112 सल्लकी शल्लकी हादा etc.—Bhānujī Dīkṣita attributes this verse and the one on p. 241 to रुद्रकोश.
- 122 लामज्जकं सुवासं स्यात् etc.—This verse is from सुधुत according to Bhānujī Dīkṣita.
- 135 वधूटी च ग्रामटिकावत्—The word स्वर्गग्रामटिका is met with in a verse in the महानाटक and explained by Kṣīrasvāmin on page 211.
- 146 वार्त इति तु युक्तं यद् etc.—see verse 76th on page 287.
- 147 मांसभक्षयितामुत्र यस्य etc.—The verse in the Manusmṛiti V. 55 runs thus:—मांसं स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसं मिहाद्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ Hence the second line of the verse in the bracket here may be—एतन्मांसस्य मांसत्वं निरुक्तं मनुरब्रवीदिति नैरुक्ताः ।
- 157 अंसकक्षयोः सन्धि etc.—Read अंसवसयोः सन्धि etc.
- 158 अधोदकम्—May अधोदक be a corruption of अधरोदक met with in Patañjali's Mahābhāṣya on I. 2. 45 and quoted in the Notes (on page 46) before.

Page

165 चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं etc.—Read चन्द्रो-  
पज्ञसंज्ञकं etc. Candra's  
grammar is called असंज्ञक,  
for he uses the word नामन्  
instead of the word संज्ञा in  
Pāṇini's grammar, e. g.  
नाम्नि जन्याः = संज्ञायां जन्याः ।  
Also see page 352.

165 नन्दोपक्रमाणि मानानि—Compare  
नन्दोपक्रमं मानानि on p. 303  
and नन्दोपक्रमाणि मानानि on  
p. 352.

175 जन्याः स्निग्धा वरस्य ये—See  
Kṣīrasvāmin's comment. on  
जन्यैः and the line quoted  
from Raghu (VI. 30). Malli-  
nātha reads the line as—  
याहीति जन्यामवदत्कुमारी which  
is evidently wrong accord-  
ing to the context. Malli-  
nātha and Bhaṭṭoji Dīkṣita  
take the word जन्या as mean-  
ing मातृसखी on the authority  
of Viśvakośa which is in  
conflict with Amarakośa.

181 धोरितं वल्गितं धारा etc.—This  
quotation must be from an  
अश्वतन्त्र like Śālihotra.

189 पश्वधोपि यदाह etc.—See verse  
71 p. 189

195 कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु etc.—Com-  
pare this verse with that  
given hereafter in the Note  
on वावदूक page 243.

199 कालः संहरति प्रजाः—This is  
from Hārīta and the whole  
runs thus—कालः सृजति भूतानि

Page

कालः संहरति प्रजाः । कालः स्वपिति  
जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ It is  
also met with in Patañjali's  
Mahābhāṣya on Pāṇini's  
Sūtra III. 4. 167.

211 भिस्सटा—A diminutive from  
भिस्सा as वधूटिका from वधू and  
ग्रामटिका from ग्राम. See Note  
on वधूटी p. 135.

221 समासे वर्णस्य वा बलोपमाहुः—  
This rule may fall under  
Pāṇini's Sūtra VI. 3. 109  
(पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्).

224 गृहस्थूणवत्कीये—See गृहस्थूणम् on  
page 353.

224 गजनिमीलिकयैते—गजनिमीलिका or  
इमनिमीलिका means 'shrewd-  
ness or sagacity'. Compare  
the stanza—य एव पारायणि-  
कैर्दृष्टोऽपि विवरीवृत्तः । पन्थास्तेनैव  
याताः स्मः कृत्वा गजनिमीलिकाम् ॥  
in the introduction to the  
Kṣīratarangiṇī.

230 व्रणोस्त्रियार्मीर्ममरुः etc.—See  
verse 54 page 145.

243 पदकारवाक्यादूकः—Here the  
Padakāra may probably be a  
grammarian, but nothing is  
known about him. In the  
Kṣīratarangiṇī वावदूक is  
thus derived—यजजपदेशां यङ्-  
वदेरपि-इष्यते । यदाहः भोजः—  
यायजूकं ध्रुवं कालदन्दशुको न  
खादति । लोकोक्तिजञ्जपूकं च वावदूकं  
च खादति ॥ I, 1058 (p. 100).

258 प्राप्तप्रणिहिते समे—See verse 87  
(p. 254).

Page

- 270 स्थालीपुलाकन्यायेन—The maxim of the rice in the cooking-pot. This maxim is used when the condition of the whole class is inferred from that of a part.
- 275 गृङ्गाग्राहिक्या—*Lit.* 'by seizing oxen by their horns' *i. e.* by way of specification.
- 292 भद्रो मन्दो मृगश्चेति etc.—These are the three kinds of elephants mentioned by writers on elephants. Compare भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयान्निविधा गजाः in Mallinātha's commentary on Śiṣupālavadhā V. 49.
- 294 सप्त वातस्कन्धाः—The seven courses (स्कन्धाः) of wind one above the other in the Vāyupurāṇa are:—आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ॥
- 295 संज्ञारूपसंवेदनासंस्कार etc.—These are the five forms of mundane consciousness (in Buddhist philosophy). Compare—रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञा-संस्काराः पञ्चस्कन्धाः in Mallinātha's commentary on Śiṣupālavadhā II. 28.
- 295 शार्ङ्गको मन्दपालसुतः—One of the four birds, sons of the sage मन्दपाल, who were allowed by Arjuna and Kṛṣṇa to escape from the Khāṇḍava forest before it was burnt down by fire.

Page

- 308 परार्थ बद्धकक्ष्याणां त्वादृशां etc.—The whole verse in the Nāgānanda Act IV runs thus:—जायन्ते च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः । परार्थ बद्ध-कक्ष्याणां त्वादृशासुद्धवः कुतः ॥
- 321 दुजो विभाषा—This Sūtra is not traceable to Pāṇini's grammar nor to Chandra's grammar.
- 321 कालभावयोः सप्तमी—Compare Pāṇini's Sūtra यस्य च भावेन भावलक्षणं II. 3. 37.
- 322 नीविराग्रन्थनं नार्या etc.—This line is given in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति (P. 10 P. O. S.) as quoted from नाममाला. Hence the name of Kātya's Kośa may be नाममाला. But the Nāmamālā quoted by Kṣīrasvāmī is different from this.
- 325 अक्षाः षोडश माषकाः—This is from Manusmṛti. Compare ते षोडशाक्षः कषोष्ठी on p. 219.
- 331 स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष—The whole verse quoted in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वाहिनी-जलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥
- 337 आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्—The remaining three lines in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति are यावदग्रदशनैर्न दृश्यसे । चन्द्र मद्शन-मण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥ p. 42. P. O. S.

Page

338 यो वै शुवाप्यधीयानः—The whole line (Manusmṛti II. 156) is—यो वै शुवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।

346 विष्णोरनुचराः—Compare the verse—विष्वक्सेनोद्धवाक्रूराः सन. काद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ enumerating the five attendants on Viṣṇu.

Page

रुद्रानुचराः—Compare the verse—बाणरावणचण्डीशनन्दीमृङ्गरिटादयः । सदाशिवप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ enumerating the five attendants on Śiva.

352 पाणिन्युपज्ञमकालकं etc.—Pāṇini's grammar is called अकालक, because he does not employ terms indicative of time, such as अद्यतन, etc.